

RADİKAL ERMENİ UNSURLARCA GERÇEKLEŞTİRİLEN MEZALİMLER VE VANDALİZM

*ATROCITIES AND VANDALISM PERPETRATED
BY RADICAL ARMENIAN ENTITIES*

Editörler:

Dr. Turgay YAZAR

Doç. Dr. Davut YİĞİTPAŞA

TERAZİ
YAYINCILIK

**RADİKAL ERMENİ UNSURLARCA
GERÇEKLEŞTİRİLEN
MEZALİMLER VE VANDALİZM**

*ATROCITIES AND VANDALISM PERPETRATED
BY RADICAL ARMENIAN ENTITIES*

Editörler:

Dr. Turgay YAZAR

Doç. Dr. Davut YİĞİTPAŞA

**TERAZİ
YAYINCILIK**

**Mart, 2023
ANKARA**

RADİKAL ERMENİ UNSURLARCA GERÇEKLEŞTİRİLEN MEZALİMLER VE VANDALİZM

ATROCITIES AND VANDALISM PERPETRATED BY RADICAL ARMENIAN ENTITIES

TERAZİ YAYINCILIK / TERAZİ PUBLISHING

Terazi Yayıncılık Bas. Dağ. Dan. Eğt. Org. Mat. Kırt. Ltd. Şti.
Abidin Daver Sok. No. 12/B Daire 4 06550 ankaya/ANKARA
Tel: 0 (312) 438 50 23-24 • **Fax:** 0 (312) 438 50 26
E-mail: teraziyayincilik@gmail.com
www.teraziyayincilik.com

E-ISBN

978-605-73572-4-3

EDİTÖRLER

Dr. Öğr. Üyesi Turgay Yazar
Doç. Dr. Davut Yiğitpaşa

TASARIM

Ruhi Alagöz

BASKI TARİHİ

Mart 2023

Telif hakkı © AVİM (Avrasya İncelemeleri Merkezli) 2023

Tüm hakları saklıdır. Bu yayının hiçbir bölümü, yayıncının yazılı izni olmaksızın çoğaltılamaz,
bir kopyalama/dosyalama ve erişim sisteminde saklanamaz, elektronik, mekanik, fotokopi,
kayıt veya herhangi bir biçimde iletilemez veya kullanılamaz.

Bu ve diğer AVİM yayınlarına ulaşmak için: www.avim.org.tr adresini ziyaret ediniz

İçindekiler

ÖNSÖZ.....5

SUNUŞ.....6

BİRİNCİ BÖLÜM SİYASİ VE SOSYAL TARİH

I. Petro'nun Azerbaycan Seferi Sırasında
Ermenilerin Faaliyetleri ve Nahçıvan'la İlgili Planları 10

İlhami ALİYEV

Tarihte ve Günümüzde Ermeni İddiaları.....17

Veli BAHŞALİYEV

Rusya'nın Dış Politikasında "Ermeni Sorunu".....33

Ziyad EMRAHOV

Ermenistan'ın Azerbaycan'a Karşı Toprak Talepleri (1918-1920) 53

İsmayıl HACİYEV

Olağanüstü Tahkikat Komisyonu Belgelerine Göre Mart 1918 Katliamı 63

Anar İSKANDAROV

Ermenistan'ın Türk Karşıtı Siyaseti ve İran 77

Elnur KALBİZADE

XX. Yüzyıl Başlarında İngiltere'nin Güney Kafkasya Politikasında Ermeni
Faktörü ve Azerbaycan Üzerinde Etkileri (İngiliz Arşiv Belgelerine Göre).....97

Emin ŞİHALİYEV

Ermenilerin Azerbaycan Topraklarına Göç Ettirilmesi ve Sonuçları (1828-1920).....119

Musa KASIMLI

Ermeni İşgali Altındaki Azerbaycan Arazilerinin İsimlerinin
Değiştirilmesi ve Türklerden "Tarih" Çalınması 133

Firudin RIZAYEV- Reşad ZÜLFÜKAROV

Seçilmiş Bir Travma; Ermeni Sevk ve İskânı 141

Recep CENGİZ

İKİNCİ BÖLÜM
RADİKAL ERMENİ UNSURLARCA YAPILAN KATLIAMLARIN
ARKEOLOJİK BELGELERİ

Kars Müze Müdürlüğünün Kars, Ardahan ve Iğdır İllerindeki Şehitliklerle İlgili Yaptığı Çalışmalar.....	158
<i>Osman RÜZGÂR – Yavuz ÇETİN</i>	
Arkeolojik Kazılarla Van Bölgesinde Ermeni Mezalimi.....	169
<i>Yunus YAVUZ</i>	

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM
AZERBAYCAN'DA TÜRK KÜLTÜR VARLIKLARINA
UYGULANAN VANDALİZM

Azerbaycan'ın Kültürel Mirasına Yönelik Ermeni Terörü.....	188
<i>Cafer GIYASİ</i>	
Batı Azerbaycan'daki Müslüman Abidelerindeki Kitabelerin Yok Edilme Süreci ve Ermeni Vandalizmi.....	205
<i>Hacıfahrettin SEFERLİ</i>	

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM
TÜRKİYE'DEKİ ERMENİ KÜLTÜR VARLIKLARININ TANITILMASI VE
KORUNMASINA YÖNELİK ÇALIŞMALAR

İllüstrasyonlu Fransız Basınının Ermeni Olaylarına Tarafı Bakışı.....	216
<i>Özgür GÜLBUDAK</i>	
Artvin'deki Ermeni Kültür Varlıkları Çerçevesinde Osmanlı Rus Dönemindeki Konumları Hakkında Bazı Tespitler.....	233
<i>Osman AYTEKİN</i>	
Doğu Anadolu Bölgesi'nde Ermeni Kültür Varlıklarının Korunmasına Yönelik Proje ve Uygulamalar.....	265
<i>Şahabettin ÖZTÜRK</i>	

Önsöz

Ermeni kültürü ve tarihi üzerine bugüne kadar çeşitli alanlarda ve farklı dillerde pek çok çalışma yürütülmüştür. Özellikle Batı dünyasındaki akademilerde yürütülen çalışmalar tek sesli bir anlatı çerçevesinde inşa edilmiş ve “Ermeni Meselesi” adı verilen olaylar silsilesi büyük ölçüde tek taraflı olarak aktarılmıştır.

Öte yandan Batı akademilerinde, meselelerin ikinci bir tarafı olduğu fikrinden yola çıkarak çalışmalar yürüten çok kıymetli akademisyenler de bulunmaktadır. Literatürde söz konusu dönemi Türklerin ve Azerbaycanlıların gözünden anlatan çalışmaların bulunması objektif tarih anlatısının sağlanabilmesi açısından mühim bir yere sahiptir.

Elinizde tuttuğunuz bu çalışma da literatürde Ermeniler ve özellikle Birinci Dünya Savaşı öncesinde, esnasında ve sonrasında Anadolu ve Güney Kafkasya’da meydana gelen hadiseler ışık tutması bakımından, iki ülkenin akademisyenleri tarafından yürütülmüş, oldukça geniş kapsamlı bir çalışmadır. Arkeolojik kazılar, arşiv belgeleri ve kültür varlıkları üzerinden Anadolu ve Güney Kafkasya’da o dönem yaşanan olaylar ele alınmıştır.

Çalışmanın da işaret ettiği gibi iktidar, egemenlik ve güç mücadelelerinin ardından ve birinci dünya savaşı getirdiği yıkım ortamında Anadolu ve Güney Kafkasya coğrafyasında çekilen acılar tek yanlı değildir. Bu çalkantılı dönemde bölgede yaşayan tüm halklar türlü acılar çekmişlerdir. Bu çalışmada görülmeyeni göstermek, madalyonun diğer yüzünde yaşananları okuyucuyla paylaşmak hedeflenmiştir.

Bu kitapta verilen bilgiler yalnızca ele alınan dönemi anlamak açısından değil, 1991 yılında Sovyetler Birliği’nin dağılmasından sonra Azerbaycan topraklarında başlatılan işgalin de anlaşılması açısından önemli bir yere sahiptir. Ermeni ayrılıkçıların hak iddia ettikleri toprakların tarihte nasıl ve kimler tarafından yönetildiği sorusunun cevabı da bu çalışma çerçevesinde yanıtlanmaktadır. Halklar arasında geçmişten gelen çatışmalar 30 yıllık işgale ve işgal süresince insanların yerinden edilmesine, kültürel varlıklarının tahrip olmasına neden olmuştur.

2020 yılında Azerbaycan’ın topraklarında 30 yıldır sürmekte olan işgali sona erdirmesiyle kendi kültürel mirasının önemli bir kısmının ağır şekilde tahrip edildiği gerçeğiyle yüzleşmek zorunda kalmıştır. Kültürel yapıların korunması ve geleceğe miras bırakılması toplumların geleceği için önemli bir yere sahiptir. Nitekim bu kitabın son bölümünde de incelendiği gibi Türkiye’de metruk halde bulunan kiliseler ve tarihi yapılar son yıllarda Türkiye Cumhuriyeti tarafından hazine kaynaklarıyla, özenle restore edilmekte ve kullanıma açılmaktadır.

Tüm bu veriler göz önüne alındığında “Ermeni Meselesi” denilen olguya geniş bir perspektiften bakıldığında herkesin anlatacak bir hikayesi olduğu görülecektir. Tarafsız bir tarih anlatıcılığı açısından bu kapsamlı çalışmanın araştırmacılara ve konuyu merak eden tüm okuyuculara katkı sunacağı düşünülmektedir.

Sunuş

MÖ 9600 yani günümüzden en azından 11.600 yıl öncesine dayandığı ileri sürülen Şanlıurfa/Göbeklitepe dünyanın bilinen en eski kült yapılar topluluğudur. Bu örnekten de görülebileceği üzere Anadolu İlkçağ'dan itibaren uygarlıklarının beşiğidir. Anadolu, MÖ 4000 yılından başlayarak Hatti, Hitit, Urartu, Frigya, Lidya, Yunan, Roma, Ermeni, Gürcü, Süryani, Bizans ve Türk kültürlerinin günümüze ulaşan mirasıyla bir "açık hava müzesi" niteliğindedir. Anadolu, kültür ve medeniyetlerin kavşak noktası, dinler arasında bir buluşma yeri ve tüm halkların beraber yaşayıp etkileşime geçebildiği bir coğrafya olmuştur. Anadolu'nun ev sahipliği yaptığı medeniyetlerden kalan tarihi eserleri korumak, iyileştirmek, aslına uygun şekilde restore etmek ve geleceğe aktarmak önemli sosyal vazifelerimizdendir. Dolayısıyla geçmiş kültürlerle ait varlıkların bakımı ve onarımı, Türkiye Cumhuriyeti'nin kültür politikasının temelinin oluşturmaktadır.

Türkiye'de günümüzde 77 Rum, 54 Ermeni, 19 Musevi, 10 Süryani, 3 Keldani, 2 Bulgar, 1 Gürcü, 1 Maroni olmak üzere 167 cemaat vakfı faaliyette bulunmaktadır. Hukuki düzenlemeler ile 2003 ile 2014 yılları arasında 1029 taşınmazın cemaat vakıfları adına tesciline; 21 taşınmazın da cemaat vakıflarına bedelinin ödenmesine karar verilmiştir.

İstanbul Vakıflar Meclisi'nce Beyoğlu Merkez Rum Kız Mektebi Vakfı, İzmir Musevi Cemaati Vakfı, Surp Haç Tibrevank Ermeni Lisesi Vakfı ve Beyoğlu'ndaki Sakızağacı Ermeni Katolik Surp Astvazazin Kilisesi Vakfı'nın hükmi şahsiyetleri tespit edilerek, vakıf olarak kayıtları yapılmış, okul vasıflı 26 hayrat taşınmazın gelir getirici akara dönüştürülmesine izin verilmiştir.

Vakıflar Genel Müdürlüğü'nce gayrimüslim vatandaşlar tarafından kullanılan kilise ve sinagoglar onarılmaktadır. Edirne Merkez Havra (Büyük Sinagog), Gökçeada Aya Nikola Kilisesi, Gökçeada Ayamarina Rum Ortodoks Kilisesi, Hatay İskenderun Süryani Katolik Kilisesi, Hatay İskenderun Rum Katolik Kilisesi, Diyarbakır Sur Ermeni Protestan Kilisesi, Diyarbakır Sur Ermeni Katolik Kilisesi, Surp Giragos Ermeni Kilisesi, Gaziantep Nizip Fevkanı Kilisesi, Gaziantep Şahinbey Havra, Ayvalık Cunda Taksiyarhis (Ayanikola) Kilisesi, İskenderun Arsuz Maryo Hanna Kilisesi, İstanbul Edirnekapı Aya Yorgi Kilisesi, Hatay Yayladağı Rum Ortodoks Kilisesi ve Sveti Stefan Kilisesi bu örnekler sayılabilecek bir kaçıdır.

Kültür varlıklarının onarımı ve korunması açısından Ermeni kültür varlıklarına pozitif ayrımcılık yapıldığını söylemek mümkündür. Bu bağlamda aşağıda belirtilen kültür varlıkları onarım çalışmaları yapılan veya devam eden tarihi yapılarımızın bir kısmıdır.

- 1-Ani Katedrali
- 2-Ani Tigran Honents Kilisesi
- 3-Ani Redeemer Kilisesi
- 4-Van/Gevaş-Akdamar Manastırı

- 5-Van-İpekyolu/Warak Wank Manastırı (Yedi Kilise)
- 6-Van-Tuşba/Çarpanak Adası Ctotus-Ctuc Manastırı (Surp Garabet-Gtuds)
- 7-Van-İpekyolu/Surp Vardan Kilisesi
- 8-Van-İpekyolu/Surp Diziranavor Şapeli
- 9-Van-Edremit/Edremit Kilisesi
- 10-Ağrı-Doğubayazıt/Keşişin Bahçesi
- 11-Van-Çatak/Merkez Taş Köprüsü
- 12-Muş-Merkez/Migre (Dere) Hamamı
- 13-Elazığ-Merkez/Ermeni Protestan Kilisesi
- 14-Van/Çarpanak Yedi Kilise
- 15-Van/Adilcevaz Mucizeler Manastırı

Türkiye Cumhuriyeti, elindeki ekonomik şartlar içerisinde hiçbir ayırım gözetmeden kültür varlıklarını koruma, bakım ve onarımını yürütmektedir. Ancak her konuda olduğu gibi Türkiye karşıtı bildik güçler, bu konuda da gerçekleri çarpıtarak Türkiye’de Ermeni kültür varlıklarının yok edildiği şeklinde gerçeklere dayanmayan bir politika yürütmektedir.

Benzer bir durum Azerbaycan için de geçerlidir. Ermenistan ve Ermeni ayrılıkçı birliklerin işgal ettikleri Azerbaycan’ın kadim parçası olan Karabağ’da Türk kültür varlıklarına karşı çok ciddi vandalizm uygulanmıştır. 19. yüzyılın sonlarında Osmanlı Devleti’nin önemli merkezlerinden olan Revan (Erivan)’da ise Türklere ait camiler ve yapılar yok edilmiştir.

Aşırı siyasilendirilmiş Ermeni tarih yazımı bağlamında, Ermeni kültür varlıkları üzerinden tarihle ilgili asılsız iddialara yeni bir dayanak bulunmaya çalışılmaktadır. Bu çalışmaların Avrupa basını ve bazı yanlı kütür kuruluşlarınca da desteklendiği görülmektedir.

Sunduğumuz bu çalışma dört bölümden oluşmaktadır. **Siyasi ve Sosyal Tarih** adını verdiğimiz ilk bölümde 19. yüzyılın ortalarından itibaren yaygınlaşan Ermeni isyanları, katliamlar ve siyasi gelişmeler ele alınmakta ve asılsız Ermeni iddiaları cevaplanmaktadır. Çalışmanın ikinci bölümü olan **Radikal Ermeni Unsurlarca Yapılan Katliamların Arkeolojik Belgeleri** adlı kısımda, Ermeni devrimci çetelerin (komiteciler) özellikle Doğu Anadolu’da yürüttükleri katliamları gözler önüne seren arkeolojik belgeler ortaya konmuştur. **Azerbaycan’da Türk Kültür Varlıklarına Uygulanan Vandalizm** adlı üçüncü bölümde, radikal Ermeni unsurların Azerbaycan’da ve günümüzde Ermenistan toprakları içerisinde kalan bölgelerde yok ettikleri Türk kültür varlıkları üzerinde durulmuştur. **Türkiye’deki Ermeni Kültür Varlıklarının Tanıtılması ve Korunmasına Yönelik Çalışmalar** adlı dördüncü bölümde, Türkiye tarafından onarılan ve bakımları yapılan Ermeni kültür varlıklarıyla ilgili çalışmaların bir kısmı özetlenmiş ve belgeleri sunulmuştur.

Bu çalışmanın gösterdiği üzere Türkiye Cumhuriyeti, elindeki bütçe imkanlarıyla hiçbir fark gözetmeksizin her türlü kültür varlığının gelecek kuşaklara aktarılmasına çalışmaktadır. Bütün bu çalışmalara ve çabalara rağmen Ermeni tarihi ve kültürü üzerinden maalesef gerçeklerden kopup bir propaganda yapılmaya devam edilmektedir. Bu bağlamda özellikle Avrupa kamuoyunu bilgilendirmek ve bu propagandanın önüne geçmek bizim temel sorumluluklarımızdan birdir.

Bu çalışma; konusunda uzman tarihçi, sosyolog, arkeolog, sanat tarihçisi ve mimarlardan oluşan 17 bilim adamının bildirilerinden oluşmakta ve söz konusu konularda yürütülen propagandaya gerekli cevaplar verilmektedir.

**I. BÖLÜM:
SİYASİ VE SOSYAL TARİH**

I. PETRO'NUN AZERBAJYCAN SEFERİ SIRASINDA ERMENİLERİN FAALİYETLERİ VE NAHÇIVAN'LA İLGİLİ PLANLARI

İlhami ALİYEV*

Öz: 18. yüzyılın başlarında Safevi Devletinde merkezi otoritenin zayıflaması sonucunda ülke içinde yaşanan çatışmalar, başkent İsfahan'ın fiilen Afganlar tarafından ele geçirilmesi vb. siyasi süreçler, bu devletin yakında çökeceğini göstermiştir. Komşu Rus devleti, mevcut durumu kullanarak işgal planlarını hayata geçirmek için bu devletin topraklarında diplomatik manevralar yapmış ve coğrafi, askeri ve siyasi konumu hakkında istihbarat bilgileri toplamıştır. 1722 yılında ilk seferlerini düzenleyen Rus birlikleri, sonraki yıllarda yaptıkları saldırılar sonucunda Hazar Denizi'nin güneybatı kıyılarını çevreleyen bölgeleri işgal etmiştir. Azerbaycan'ın Hazar kıyısı toprakları, Safevi Devleti'nin yıkılışına, yani Nadir Han'ın bu toprakları özgürleştirmesine kadar Çarlık Rusya'sının işgali altında kalmıştır.

Daha önceki asırlardan beri Rus hakimiyetini tercih eden Ermeniler, kendi devletlerini kurmak için Azerbaycan topraklarını hedef seçmişlerdir. 17. yüzyıldan itibaren bu yönde açıkça hareket etmeye başlayan Ermeniler, özellikle Ermeni Kilisesi'nin önde gelen temsilcileri, Avrupa'nın güçlü Hristiyan devletlerinin desteğini almak için Rus Çarının sarayına kadar uzun bir yol kat etmiştir. Sonunda Ermenilerin bu planları Rus Çarının çıkarlarıyla örtüştüğü için bu devletin koruması altına sığınmışlardır. Ermenilerin Rus birlikleri için hazırladıkları işgal planında, Azerbaycan'ın diğer bölgeleriyle birlikte Nahçıvan'a da özel bir yer verilmesi, onların uzun zamandan beri planlama yapmış olduklarını göstermektedir. Rusya, Azerbaycan'ın Hazar kıyılarını geçici olarak işgal etmesine rağmen, Ermenilerin 18. yüzyılın başlarında tarihi Azerbaycan topraklarında kendi devletlerini kurma planları başarısız olmuştur. Ancak Rusya'nın bu saldırgan politikası, sonraki yüzyılda Azerbaycan topraklarının paylaşılmasına zemin hazırlamıştır.

Anahtar Kelimeler: Azerbaycan Toprakları, Nahçıvan, I. Petro, Ermenilerin Faaliyeti, İşgal

---

* Doç. Dr., Azerbaycan Milli İlimler Akademisi Nahçıvan Şubesi, Nahçıvan Üniversitesi.
e-posta: ilhamialiyev@yahoo.com.tr

1 720'li yıllarda Rusya'nın Kafkasya'da saldırganlık politikasını uygulama arzusu birdenbire ortaya çıkmamıştır. Bu, o dönemde Rusya'da iktidarda olan Çar I. Petro'nun (1682-1725) büyük Rusya politikasının bir parçasıydı. Başından itibaren Hazar Denizi'ni Rusya'nın iç denizi haline getirmeyi, Hazar-Volga yolu üzerinden Doğu ülkeleri ile ticaret yapmayı ve Doğu ile Batı arasındaki ticari ilişkilerin gelişmesinde Rusya'nın arabuluculuğunu sağlamayı planlamıştır.

Safevi Devleti'nin çöküşü, I. Petro'nun işgal planını uygulama olanaklarını genişletmiştir. Ancak bu devletin yıkılmasının arifesinde Osmanlı Devleti'nin topraklarını ele geçirme arzusu Rus çarı için güçlü bir engel haline gelmiştir. Osmanlı Devleti, Müslüman devlet topraklarının Hristiyan imparatorluğu tarafından işgalini kabul etmemiş ve buradaki Müslüman nüfusu kendi egemenliği altında birleştirmek istemiştir. Rusya ise bölgedeki Hristiyan nüfusun desteğinden yararlanarak bu toprakları işgal etmeye çalışıyordu. I. Petro'nun Azerbaycan toprakları da dahil olmak üzere Kafkasya'yı işgal etme planını uygulamasını isteyen taraflardan biri de Ermeniler olmuş ve sürekli bu yönde çalışmışlardır. Bu konu, birçok yazar gibi, XIX. yüzyıl tarihçisi G.N. Curzon'un da dikkatini çekmiş ve Safevi topraklarından, özellikle de onun ana parçası olan Azerbaycan'dan bahsederken, Safevi döneminde gelişmelere aktif bir şekilde müdahil olan Ermenilerden ve iddialarından bahsetmiştir.¹

Safeviler döneminde bu topraklarda yaşayan Ermeniler konusuna gelince, Ermenilerin buralara yerleşmelerinin temel sebeplerinden birinin dönemin Osmanlı-Safevî savaşları olduğunu belirtmek gerekir. Son yıllarda yapılan araştırmalar, 16. ve 17. yüzyıl başlarında aralıklarla devam eden Osmanlı-Safevî savaşlarının acı sonuçlarını ve başlangıçta yerleşimi motive eden başlıca etkenlere değinmektedir. Söz konusu araştırmalar Ermenilerin Azerbaycan topraklarında yaşama ve bu topraklarda bir Ermeni devleti kurma arzusunu ortaya koymaktadır.²

Bu iki Türk devleti arasındaki savaşlarda her iki taraftaki Müslüman nüfusun mezhepçilik dini ideolojisinin kurbanı olması ve Hristiyan dinine mensup olanlara dokunulmaması, Ermenilerin bu topraklara yerleşmeleri için rahat koşullar yaratmıştır. Öte yandan bu dönemde Ermeniler, Osmanlı ve Safevi devletlerinin yönetici çevrelerinden elde ettikleri nüfuzu kullanarak amaçlarına ulaşmışlardır. Örneğin 1650 tarihli bir belgede Üçkilise'deki Ermeni cemaatinin reisi II. Flippos, Şah Abbas'a yazdığı mektupta, onların yaşadığı bölgelerdeki Ermenilerin çoğunun hükümdarın tükenmez sevgi ve hoşgörüsü sonucunda çeşitli vilayetlerden geldiklerini ifade etmiştir. Üçkilise'deki tüm Ermeniler dualarında burada yaşamayı Şahın merhametine borçlu olduklarını söylemiştir.³ Bu belge, Şah'ın onlara karşı şefkatli tavrını açıkça göstermektedir. Şaşırtıcı olan, Ermenilerin Osmanlı hükümdarları ile de arzularına kavuşmuş olmalarıdır. Sultan III. Murad'ın 28 Nisan 1578'de Safevilere yapılan saldırıdan önce imzaladığı fermanla "... haraç veren Ermeni aşiretinin malına

1 Curzon 1892: 515; Dadaşova 2003: 36.

2 Necefli 2007: 29.

3 Персидские документы Матенадарана 1959: 368-369.

ve canına zarar verilmemesi...” emredilmiştir.⁴ Ermenilerin yoğun girişimleriyle padişah nezdinde de nüfuz sahibi olabildikleri fermanan anlaşılmaktadır. Neticede Osmanlı-Safevî savaşlarında “tarafsız” davranan Ermenilerin Azerbaycan’ın bölgelerine yerleşmeye başlaması onların devlet kurma arzularına yol açmıştır. Bu isteği tek başlarına yapamayacaklarını gören Ermeniler kendilerine yeni bir ortak aramaya başlamışlardır. Önce Batılı ülkelerden destek almaya çalışsalar da bu olmamıştır.⁵ Safevi hükümdarı I. Şah Abbas’ın güvenini kazanarak Safevilerin iç ve dış ticaret ilişkilerinde öncü bir konuma gelen Ermeniler, İspanya Kralı, Toskana Dükü, Venedik Dükü ve 17. yüzyılın başlarında Roma Papası, doğuda Müslüman ülkelerde yaşayan Hristiyan Ermenileri himayesine almışlardır. Ancak Papa ve Batı Avrupalı Hristiyanlar Ermenilerin çağrısını görmezden gelmiştir. 17. yüzyılın ortalarında Rus devletinin konumunun güçlenmesi, en yakın Hristiyan ülke olarak Avrupa ülkelerinden destek göremeyen Ermeni Kilisesi’nin dikkatini çekmeye başlamıştır. Rusya, Ortadoğu’ya olan ilgisi nedeniyle Ermeniler için en uygun hamî olabilir.⁶ Bu nedenle Ermeni bilim insanı A.T. Sarkisyan’ın da kabul ettiği gibi, 1660-1670 yılları arasında Moskova’daki çarın sarayına alınan Ermeni tüccarlar, Rusya’ya sadece ticari ilişkiler için değil, askeri ve siyasi yardım için de başvurmuşlardır. Ancak 17. yüzyılın ikinci yarısında Ermeniler, Rusya’dan somut yardım alamadıkları için Batılı ülkelerden destek alma çabalarını sürdürmüşlerdir.

1677’de Katolikos Hakop Cuqaesi’nin önderliğinde Eçmiadzin’de din adamlarının bir toplantısında, Gürcü özgürlük hareketiyle birleşerek mevcut hükümeti devirmek için Batı Avrupa’ya bir heyet gönderilmesine karar verilmiştir. Ancak bu heyet Avrupa’ya varmadan H. Cuqaesi 1680 yılında İstanbul’da iken vefat etmiş ve vekiller geri dönmüştür. Sadece yirmi yaşındaki Sünik yöneticisinin oğlu Israel Ori bu yolculuğa devam etmiştir. Ori, 20 yıl Batı Avrupa’da – İtalya, Fransa ve Almanya’da yaşamış, Fransa’da çok çalışmış ve bu ülkedeki Ermenilere destek sağlamak için elinden geleni yapmıştır.⁷ Türk tarihçi E. Uras, bu misyonu gerçekleştiren Ermeni milliyetçisi ve din adamı Ori’nin Avrupa ülkelerinden destek için başvurduğunda sunduğu işgal planının esas olarak tarihi Azerbaycan topraklarının ele geçirilmesini öngördüğünü belirtmektedir. Bu, müttefik birliklerinin geçeceğini gösterdiği işgal rotasından da belliydi. Ancak planında bu ordunun kısa yol olan Osmanlı Devleti topraklarından geçemeyeceğini belirtmiştir. Bu nedenle, Avusturya ve Rusya’nın Hristiyan ülkelerinden geçerek Hazar Denizi kıyılarına kadar uzanan uzun yolu kullanmak zorunda kalmıştır. Rusya topraklarından Volga Nehri üzerinden Hazar Denizi kıyılarına gelen ordunun Bakü, Şamahı, Nahçıvan, Erivan ve Tebriz’i alması gerekiyordu.⁸ Görüldüğü gibi Nahçıvan bölgesini de içine alan bu işgal planında Azerbaycan’ın stratejik öneme sahip başlıca şehirleri seçilmiştir.

4 Kırzioğlu 1993: 281-282.

5 Yeri gəlmişkən qeyd edək ki, erməni alimi A. Ayvazyanın da etiraf etdiyi kimi, bu iş gizli şəkildə hələ XVI əsrin ortalarından başlamışdır. Qeyd üçün bax: Ayvazyan 2018: 741.

6 Arzumanlı 1998: 9-10.

7 История армянского народа 1980: 165.

8 Uras 1987: 744-745.

Ancak Avrupa'dan destek alma planı gerçekleşmemiştir. Batı'nın soğuk tavrını gördükten sonra yardım etmeyeceklerine ikna olan Ori, Rusya'ya dönmüş ve I. Petro'yu Kafkasya'yı işgal etmeye ikna etmek için tüm gücüyle çalışmıştır. Bu bağlamda Ermeniler adına yalnızca Temmuz 1701'de 11 kez çara başvurmuştur.⁹ Konuşmasında Ermenilerin Rus birlikleriyle birleşmesi için hazırlık planlarından bahsetmiş, çara Ermenilerin işgal sırasında birliklere yardımda bulunacaklarına dair söz ve Safevilerin Güney Kafkasya'da bulunan askeri güçleri hakkında bilgi vermiştir. Ayrıca Ermenilere yardım isteyen Avrupalı yargıçların mektuplarını I. Petro'ya sunmuştur.¹⁰ Hatta 1701'de I. Petro'ya sunduğu mektuplardan birinde, “Tanrı ve ülkenizden başka umudumuz yok” diye yalvaran düşüncelerini dile getirmiştir.¹¹ 1703 sonbaharında Rus hükümdarı, başta Azerbaycan toprakları olmak üzere Hazar bölgelerini işgal etme arzusuyla örtüşen bu teklifi nihayet kabul etmiştir. Anlaşma, I. Petro'nun İsveç ile savaşı bitirdikten sonra Ermenilere yardım etmesini içermektedir.¹²

Böylece, 18. yüzyılın başlarında, Safevi Devletinin çöküşü ve uygun uluslararası durumun oluşmasıyla, Ermeniler bir Ermeni devleti kurma planlarını gerçekleştirmek için din faktöründen yararlanmışlar, Avrupa devletlerinden yardım alamazlar da I. Petro'nun desteğini sağlamışlardır.

25 Temmuz 1701'de İsrail Ori, Azerbaycan toprakları başta olmak üzere Güney Kafkasya'yı işgal etmesi için I. Petro'ya 18 maddeden oluşan özel bir askeri plan hazırlayıp göndermiştir.¹³ F.A. Golovi'nin aracılığıyla Çar'a sunulan “Yaddaş qeydləri” adlı bu proje, Rus birliklerini Güney Kafkasya'ya yürüyüşe ikna etmek için önceden hazırlanmıştı. Bu proje Güney Kafkasya, Safevilerin Güney Kafkasya'ya yakın bölgelerini ve Osmanlı topraklarının belli bir bölümünü ele geçirmeyi planlıyordu.¹⁴ Bu planda I. Petro'nun Güney Kafkasya'yı işgali için yedi ana madde belirlenmiştir.

Birinci maddede, Çar'ın bu yerleri işgal etmek için 25.000 Rus askeri göndermesi gerektiğini belirtilmektedir. Bu birliklerin şüphe çekmemesi için Niyazabad, Astrakhan ve Çerkes Kazaklarından oluşturulması istenmektedir.

İkinci maddede 5000 süvari ve 5000 piyade birliğinin gemilerle Niyazabad'a varacağı ve buradan kara yoluyla 3 gün boyunca Şamahı istikametinde taarruzu sürdüreceği belirtilmektedir. Ayrıca Şamahı şehrinin kale duvarlarının olmadığını ve hanın özel bir orduyla değil, 150 hizmetçiyle yaşadığını da göstermektedir. 10 bin askerle bu şehrin 2 saatte alınabileceğinden bahsedilmektedir.

9 Эзов 1898: 69-96.

10 Нəcəfli 2007: 51.

11 История армянского народа 1980: 165.

12 Sadiq 1993: 10; Мехтиев 2018: 142.

13 Эзов 1898: 85-91.

14 Нəcəfli 2008: 106-107.

Üçüncü maddede Şamahı'ya giren 10.000 kişilik çarlık ordusunun 4 alaya bölüneceği, 1. alayın Gence'ye, 2. alayın Lori'ye, 3.'sü Kapan (Gafan)'a, 4.'sünün ise hanın 200 kişiyle yaşadığı ve Ermeni yüzbaşılarının da bulunduğu Nahçıvan'a gideceği belirtilmektedir. Görüldüğü gibi bu planda Azerbaycan'ın diğer bölgeleri gibi Nahçıvan'a da ayrı bir yer verilmiştir.

Dördüncü maddede Aras nehrinin Nahçıvan şehrine yakın olduğu ve birliklerin bu nehri geçmesi için kayıkların bulunduğu bildirilmektedir. Ayrıca bu istikamette gelen birliklerin atlara yiyecek ve yem sağlamak için Nahçıvan'da toplanmasının uygun olduğu da belirtilmektedir.

Beşinci maddede Nahçıvan şehrine yaklaşık 24 km uzaklıktaki Ordubad şehrinin konumu hakkında bilgi verilmektedir. Buradaki esnaf atölyelerinin binlerce askere giysi sağlayabileceği bildirilmektedir.

Altıncı madde tamamen Nahçıvan'ın işgali ile ilgilidir. Nahçıvan'ın alınmasından sonra oradaki Ermeni yüzbaşları Ermeni askerleriyle birleşerek şehirlerini "özgürleştirmek" için büyük bir güç ve azimle düşmanın üzerine gidecekleri bildirilmektedir.¹⁵

Yedinci maddede Nahçıvan'ın işgalinden sonra buradan Erivan'a taarruza geçileceği belirtilmektedir. Görüldüğü gibi Ermenilerin bütün bu planlarında Nahçıvan bölgesine özel bir yer verilmiştir. Hatta Erivan'dan önce burayı işgal etmek istemişlerdir. Bunun nedeni ise bölgenin önemli bir stratejik konumda bulunmasıydı.

I. Petro, Rusya'nın Kafkasya politikasındaki çıkarları doğrultusunda Safevi toprakların yürüyeceğini Ermenilere bildirdikten sonra İsrail Ori, Çardan yeni görevler almıştır. 1707'de Çar ona albay rütbesini vermiş ve Safevi sarayına elçi olarak görevlendirmiştir.¹⁶ 50 uzman, 12 dağ topu ve 24.000 ruble değerinde mühimmatla yola çıkan Ori, Safevi devletinden dönerken 10.000 kişilik bir Ermeni grubu oluşturacak ve Rus ordusu Güney Kafkasya'ya saldırdığında bunu öncü bir grup haline getirecektir. Çarın talimatıyla Safevi Devleti hakkında gizli bilgileri getirmek göreviyle Şamahı'ya gelen Ori, İsfahan'a gitmek için Safevi Şahı'ndan izin istemiş ve 2 yıl boyunca kabul edilmesini beklemiştir. Ancak bu süre zarfında zamanını boşa harcamamıştır. Azerbaycan'ın Alban asıllı Hristiyan nüfusu olan Ermeni rahiplerle ilişkiler kurmuş ve Karabağ'ın Hristiyan nüfusuna silah sevkiyatını organize etmiştir. Bu elçiliğin iyi niyetli olmadığından şüphelenen Şirvan Beylerbeyi, elçiliğin sıradan bir elçi gibi olmadığını ve çok sayıda silahı olduğunu Şah'a bildirmiştir. Fransız misyonerler daha keskin bir tavır almış ve Safevi Şahı'na Rus ordusu albayı Ori'nin "bir Ermeni devleti kurmaya geldiğini" bildirmiştir.¹⁷ Onun kışkırtıcı hareketlerini öğrenen Safevi Şahı Sultan Hüseyin, bütün bunlara rağmen 1709'da onu kabul etmiştir. Elçi olarak gelen Ori'yi dinledikten sonra mektubunu Çar'a göndermiştir. O mektupta Ori'nin Safevi topraklarında yaşayan Hristiyan

15 Эзов 1898: 87; Nəcəfli 2008: 107.

16 Эзов 1898: ч. XLII.

17 Nəcəfli 2007: 65.

nüfusun çektiği acılar hakkındaki görüşlerine cevaben Şah, diğer ülkelerde olduğu gibi kendi ülkesinde yaşayan Hristiyanların da devlete karşı bir eylemde bulunmadıkları sürece özgürce yaşayabileceklerini belirtmiştir.¹⁸ Görünüşe göre Ori, Çar'dan aldığı görevleri yerine getirmeye çalışırken, Hristiyan nüfusa da yardım etmeyi planlamaktaydı.

1707-1709'da Israel Ori, Kafkasya'da Rus yanlısı propagandanın yayılmasına da dahil olmuştur. O yıllarda Ori'ye eşlik eden Vardaped Minas'ın verdiği bilgiler de bu noktayı açıkça kanıtlamaktadır. Ori, Rusya'ya dönüşü sırasında yanındaki heyet ile Niyazabad'a gelmiştir. Burada Kuba (Guba) Hanı ile çok dostane bir görüşme yapmış ve onu başarılı bir şekilde Rusya'ya sadık olmaya teşvik etmiştir. Aynı zamanda Niyazabad'da bir nehir üzerine köprü inşa ederek üzerine Rus armasını yerleştirmiştir. Kuba Han'ı ise buna itiraz etmemiştir.¹⁹ Bu ve diğer kayıtlar onun Azerbaycan'da Rusya yanlısı propagandasını nasıl ve ne şekilde yürüttüğünü göstermektedir. Tabii Ori'den sonra halefleri bu işi sonuna kadar -Kuzey Azerbaycan topraklarının Rusya tarafından işgaline kadar- sürdürmüşlerdir.²⁰ Ermenilerin bu tür politikaları sonucunda 18. yüzyılın 20'li yıllarında Hazar kıyıları ve Azerbaycan'ın diğer bazı bölgeleri geçici de olsa I. Petro tarafından işgal edilmiştir.

Genelde Safevilerin son döneminde hem iç hem de dış müdahalelerin etkisiyle Azerbaycan topraklarının tamamında, özellikle onun Nahçıvan bölgesinde karmaşık bir siyasi durum vardı. I. Petro'nun seferi sırasında Ermenilerin asıl amacı Nahçıvan dahil Azerbaycan topraklarının Ruslar tarafından işgaliydi. Ermenilerin buraların Rusya tarafından ele geçirilmesindeki amacı, Azerbaycan topraklarında bir Ermeni devleti kurmaktı. Ancak bu gerçekleşme de sonraki gelişmeler Azerbaycan'ın lehine olmamıştır. 1724 yılında İstanbul'da Osmanlı ve Rus devletleri arasında Safevi topraklarının bölünmesine yönelik imzalanan anlaşmanın sonuçları tüm Azerbaycan için bir felaketin başlangıcı olmuştur. Çünkü bu anlaşmadan sonra ülke toprakları dörde bölünmüştür. Küçük bir kısmı Safevi Devletinde, bir kısmı da Osmanlı padişahına yarı bağımlı olan Şirvan Hanlığı'nda kalırken, çoğunluğu Osmanlı ve Rus devletleri arasında paylaşılmıştır. Bu geçici bölünme, birleşik Azerbaycan kültürünün sarsılmasına neden olsa da kısa sürede (12 yıl) siyasi gerilimin azalmasını sağlamıştır. Ancak en üzücü olan, İstanbul Antlaşması'nın gelecekte – 19. yüzyılın başında – Azerbaycan'ın kuzeyinin Rusya tarafından işgalinin temelini atması olmuştur.

18 Эзов 1898: 247; Nəcəfli 2007: 66.

19 Mustafayev 1986: 13.

20 Uras 1987: 749-758.

KAYNAKÇA

- Arzumanlı, V.-Mustafa, N. 1998, *Tarixin qara səhifələri. Deportasiya. Soyqırım Qaçqınlı*, Bakı.
- Curzon, G. 1892, *Persia and the Persian question*. In 2 volumes, I V. London.
- Dadaşova, R. 2003, *Səfəvilərin son dövrü (İngilisdilli tarixşünaslıqda)*, Bakı.
- Kırzioğlu, F. 1993, *Osmanlıların Kafkaz ellerini fethi (1451-1590)*, Ankara.
- Mustafayev, T.T. 1986, *XVIII əsrin birinci yarısında Azərbaycanda Rusiyaya meylin güclənməsi*, Bakı.
- Nəcəfli, G. 2007, *XVIII əsrdə Azərbaycanda erməni dövləti yaradılması cəhdləri*, Bakı.
- Nəcəfli, G. 2008, “Ermənilərin Azərbaycanın Naxçıvan bölgəsini ələ keçirmək üçün tərtib etdiyi layihələr (XVIII əsr)”, *Naxçıvan bugün: islahatlar, perspektivlər (5-6 oktyabr 2007-ci ildə keçirilmiş beynəlxalq simpoziumun materialları)*. Bakı: 105-112.
- Sadiq, İ. 1993, *Ermənilərin Birinci Pyotrla görüşü*, Bakı.
- Şıxəliyev, E. 2018, *Geosiyasi maraqların toqquşması kontekstində Ermənistan-Azərbaycan, Dağlıq Qarabağ münaqişəsi*, Naxçıvan.
- Uras, E. 1987, *Tarihte Ermeniler ve Ermeni Meselesi*. İstanbul.
- История армянского народа: С древнейших времён до наших дней*, 1980 под ред. М. Г. Нерсисяна, Ереван.
- Мехтиев, Р. 2018, *Григорианская церковь как инструмент шпионажа против Сефевидского государства (XVII – первая четверть XVIII вв.)*, Баку.
- Персидские документы Матенадарана. Указы. Выпуск II, (1601-1650 гг.)*. 1959 Составитель А. Д. Папазян, Ереван.
- Тер-Саркисянц, А. 2005, *История и культура армянского народа с древнейших времен до начала XIX в.* Москва.
- Эзов, Г. 1898, *Сношения Петра Великого с армянским народом*. Санкт-Петербург

TARİHTE VE GÜNÜMÜZDE ERMENİ İDDİALARI

Veli BAŞŞALİYEV*

Öz: Ermeniler, Moisey Kalankatlı'nın "Alban Tarihi" adlı eserini eski Ermeniceye çevirerek "Ermenistan Tarihi" adıyla yayımlamışlardır. Ancak Urartu yazıtlarında Azerbaycan Cumhuriyeti'nin batı bölgeleri Kuha-Albani veya Gu-Albani, Etiuni olarak geçmektedir. MÖ VIII-VII yüzyıllarda Kimmer ve İskit kavimlerinin bölgeye yerleşmesi, Azerbaycan'ın batı bölgelerinin Urartu tarafından işgalini engellemiştir. Büyük İskender İmparatorluğu'nun dağılmasından sonra Azerbaycan'ın güneyinde Atropatena Devleti, kuzeyinde Albanya Devleti oluşmuştur. Albanya Devleti'nin büyük bölümünün ve onun ayrılmaz bir parçası olan Arsak'ın Türkler tarafından iskan edildiği tarihçiler tarafından kanıtlanmıştır. Ermeniler bu bölgenin köklü bir nüfusu değildi ve çoğunluk oluşturmamışlardı. Balkanlar üzerinden Doğu Asya'ya giren Ermeniler, Frigler ile akraba olmuşlar ve Güney Kafkasya'da 1828 Türkmençay Antlaşması ve 1829 Edirne Antlaşması'ndan sonra göçlerle çoğalmışlardır. Doğu Anadolu ve Güney Kafkasya'nın belirli bölgelerinde yaşayan Ermeniler, Avrupa ülkelerinin de desteğiyle önce Osmanlı Devleti'ne toprak iddiasında bulunmuşlar, bu iddiaların başarısızlıkla sonuçlanmasının ardından Ermeni iddialarının ağırlık merkezi Güney Kafkasya'da Azerbaycan'a yönelmiştir. 1992-1993 yıllarında Sovyetler Birliği'nin dağılmasından yararlanan Ermenistan Cumhuriyeti, Azerbaycan'ın Karabağ bölgesini ve çevresindeki 7 ilçeyi işgal etmiştir. 27 Eylül 2020'de Azerbaycan Cumhuriyeti elverişli siyasi koşullardan yararlanarak Ermeni provokasyonuna bir karşı saldırı başlatmış ve 44 gün süren Vatanseverlik Savaşı ile işgalcileri topraklarından kovmuştur.

Anahtar Kelimeler: Azerbaycan Cumhuriyeti, Karabağ, Etiuni, Türk Halkları, Ermeni Meselesi

Giriş

Ermeniler kendilerini Doğu Anadolu ve Güney Kafkasya'nın yerel nüfusu olarak sunmaya çalışmışlar, ayrıca Türkiye ve Azerbaycan'a karşı toprak iddialarında bulunmuşlardır. Önce Avrupa burjuvazisine, ardından Rusya'daki hamilerine ve Ermeni lobisine güvenen Ermeniler, hayallerindeki "Büyük Ermenistan" fikirlerini gerçekleştirmeye çalışmışlar ve yakın komşuları olan Türkiye

* Prof. Dr., Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Naxçıvan Bölməsi
E-posta: velibahshaliyev@mail.ru

ve Azerbaycan'a haksızlık etmişlerdir. Her türlü propaganda aracını kullanarak Türklerin "mazlum Ermeni halkına" zulmettiğini iddia etmişlerdir. Ancak yapılan araştırmalar, Ermenilerin Doğu Anadolu ve Güney Kafkasya'da rahat bir şekilde yaşamış olduklarını gösteriyor. Avrupa devletlerinin siyasi amaçları için Ermenileri kullanmaları, Ermenilerin bir çok trajedi yaşamasına, Doğu Anadolu ve Güney Kafkasya'daki Türk ve Müslüman nüfusun ise bir çok faciayla karşı karşıya kalmasına neden olmuştur. Yakın zamanlarda Avrupa ülkeleri, ABD ve Rusya'nın devlet çıkarları ile Türkiye ve Azerbaycan'ın uyguladığı dış politika, siyasi durumun yeniden değişmesine ve İkinci Karabağ Savaşı'nda Ermenistan'ın yenilgiye uğramasına neden olmuştur.

1. Ermeni İddialarının Felsefi Olarak Geçersizliği

Ermenilerin ve onlara yardım eden Avrupalı siyasetçilerin Türkiye ve Azerbaycan'a karşı toprak iddialarının çok basit bir felsefesi var: Türkler bu bölgenin yerli halkı değil. Bunları buradan kovmak ve bölgenin yerli halkı olan Ermenilere toprak vermek gerekmektedir. Ancak göreceğimiz üzere bu felsefe tamamen Avrupa devletlerinin ekonomik çıkarlarıyla ilgiliydi.

Araştırmalar, Ermenilerin Avrupa kökenli bir halk olduğunu ve Balkanlar üzerinden Doğu Asya'ya geldiklerini göstermiştir. Sovyet döneminde Ermenilerin Doğu Asya kökenli bir halk olduğu iddiası ortaya atılmış ancak başarılı olunamamıştır. Ermeni tarihçiler, Ermenilerin Orta Asya'nın yerli halkı olduğunu ispatlamak için bir takım yalanlar uydurmuşlar, günümüz Ermenistan'ındaki arkeolojik kültürlerin Ermenilere ait olduğunu, Urartu devletinin bir Ermeni devleti olduğunu iddia etmişlerdir. Bu iddialar, Urartu'nun baş tanrısı "Haldi"nin Ermeni soyadı Hay ile benzerliğine dayanmaktadır. Ancak araştırmalar göstermiştir ki Urartu devleti ve Urartu dilinin Ermenilerle hiçbir ilgisi yoktur.¹ Birçok araştırmacı Urartu dilini Hurri dili Moğolca ve Türkçe ile karşılaştırmıştır.² Araştırmalar, Ahameniş hükümdarı I. Dara'nın Bisutun yazıtında geçen "Erimena" coğrafi adının Ermenilerle hiçbir bağlantısının olmadığını göstermiştir. Hurriler ve Urartular bu coğrafyada yaşamışlardır.³ Ermenilerin bu bölgelere göçü tarihin daha sonraki dönemlerinde olmuştur. Ermeni tarihçiler Hay ve Hayasha kelimesinin benzerliğinden yola çıkarak bu bölgenin Ermenilere ait olduğunu iddia etseler de⁴ araştırmalar Hayasha topraklarının Karadeniz bölgesinde yer aldığını ve Hay boyları ile hiçbir bağlantısının olmadığını doğrulamıştır.⁵ Ermeniler, Güney Asya ve Orta Doğu'da sadece koloniler halinde yaşamışlardır.

Türk halkları ise Orta Doğu'nun kadim halklarından biridir. Erken dönemlerde Turukki, Subar ve İskit boyları, Erken Orta Çağ'da ise Hazar, Bulgar, Hunlar ve son

1 Ceylan 2015: 1-30; Alpman 1981: 283-313; Bingöl 2013: 115-134.

2 Balkan 1985: 519.

3 Memiş 2014: 63; Ceylan 2015: 9.

4 Ceylan 2015b: 10-11.

5 Pehlivan 1991: 28; Ceylan 2015: 11.

olarak da Selçuklu Türkleri bu bölgeye yerleşmişler ve bölgenin ana etnik halkını oluşturmuşlardır.

2. Ermeni Meselesinin Tarihsel Kökenleri

Selçukluların Anadolu’da güç kazanması ve özellikle Osmanlı devletinin kurulmasından sonra Ermeniler, ağırlıklı olarak Anadolu’nun doğusunda yaşamışlar ve yerel halkla herhangi bir sorunları olmamıştır. Sorunlar büyük güçlerin Ermenileri politikalarında kullanmasıyla başlamıştır.

“Ermeni meselesi”, 18. yüzyılda Yunan projesi temelinde ortaya çıkan Doğu meselesinin bir parçasıydı.⁶ II. Katerina yönetimi, Rus İmparatorluğu’nun işgal politikası doğrultusunda Yunan projesinin Rusya’nın lehine olduğunu anlayınca, bu politika uygulanmaya başlanmıştır. Doğu meselesinin özü, 18. yüzyılda zayıflayan Osmanlı İmparatorluğu’nu Avrupa, Balkanlar ve Boğazların dışına iterek topraklarını bölüşmekti. Bu dönemde büyük güçler, zayıflayan Osmanlı İmparatorluğu’nun topraklarını bölmek ve sömürsünü kolaylaştırmak için merkezkaç kuvvetlerini kullanmaya çalışmışlardır. Bir yanda Orta Asya, Kafkaslar ve Orta Doğu’da nüfuz sahibi olmak isteyen Fransa, Almanya ve İngiltere, diğer yanda Avrasya’nın en büyük ülkesi olan Rusya, gerilim ve savaş halini istikrarlı bir şekilde sürdürmek istemişlerdir.⁷

Konunun bir başka yönü de Türkiye’deki Hristiyan nüfus içerisinde üstünlük elde eden Ermeni ticaret burjuvazisinin konumlarını güçlendirme ve bağımsızlaştırma çabalarıyla ilgiliydi. Lübnan ve Amerika’da yaşayan Ermeni tüccarlarla ilişkiler ve yabancı sermaye akışı, Ermeni ticaret burjuvazisinin gelişmesinde belli bir rol oynamıştır. Türkiye’de yaşayan Ermeni tüccarlar, çeşitli atölyelere yayılarak Türkiye’nin el sanatları endüstrisinde önemli bir yer edinmişlerdir.

Batı sermayesi, Türkiye’nin yönetici çevreleriyle yakından bağlantılı olan Ermeni finans burjuvazisini by-pass ederek din adamlarını kendi amaçları doğrultusunda kullanmaya çalışmış, ancak bunda başarılı olamayınca orta burjuvaziden faydalanılmasına karar verilmiştir. Batı sermayesi Ortadoğu’ya girerken, siyasi olarak tabii ki Ermeni tüccar burjuvazisine güvenmek istemiştir. Sermaye, bu sınıfın güçlenmesine ve ulusal hareket içindeki yer almasına yol açmıştır. Orta burjuvazinin ilk adımlarından biri, aydınlara ve kentli zanaatkarlara güvenerek kilisenin egemenliğini sınırlandırmak ve kendi tarafına çekmek olmuştur. Mücadeleleri başarılı olmuş ve “Ermeni temsil heyeti”nde yer almayı başarmışlardır.⁸ Ancak Doğu Anadolu’daki azınlık Ermenilerin Kürt Müslümanlar tarafından baskı altına alınması sorunu keskinleştirmiştir. Sorunun ağırlaşmasının bir başka nedeni de Ermeni mali sermayesinin Türkiye’deki Müslüman nüfusa oranla yağmacı, tefeci bir sermaye olarak ortaya çıkmasıydı. Muhtemelen “gavur borcu” tabiri o dönemden kalmadır.

6 Гурко-Кряжин 1926: 5.

7 Gül-Eskici 2001: 368.

8 Гурко-Кряжин 1926: 7.

Böylece tamamen ekonomik zeminde ortaya çıkan “Ermeni sorunu” başta Rusya ve İngiltere olmak üzere büyük güçlerin müdahalesiyle daha da karmaşık bir hal almış ve trajik sonlarla sonuçlanmıştır. Rus ticaret ve sanayi sermayesinin Balkanlar’ı, Karadeniz’i, İstanbul Boğazı’nı ve Çanakkale’yi ele geçirme girişimleri, “Hristiyanların Müslüman Türk zulmünden kurtuluşu için mücadele” sloganlarıyla maskelenmiştir.⁹ Bu sloganları ulusal kurtuluş amacıyla kullanmaya çalışan Ermeni burjuvazisi, Rusya’ya meyletmekle kalmamış, Anadolu’da yaşayan Ermeniler arasında yoğun propaganda yapmaya başlamıştır. Bu durum 1877-1878 savaşına kadar Ermenilere özgürlük tanıyan, aynı zamanda onları önemli devlet pozisyonlarına atayan ve pozisyonlarını değiştirmelerine izin veren Türk hükümetini zorlamıştır. Rus Ermenilerinin, Türkiye’de yaşayan Ermenilerle ilgili konuların Ayastefanos Barışı şartlarına dahil edilmesi yönünde Çar yönetimince çağrıda bulunulması meseleyi daha da vahim hale getirmiştir. Rusya bu çağrıyı kullanarak Osmanlı Devleti’nin Ermenilerin yaşadığı vilayetleri ıslah etmesini öngören 16. maddeyi Ayastefanos Barışı’nın şartlarına dahil ettirmiştir. Ancak Rusya’nın Ortadoğu’daki rakibi İngiltere, Ermenilerin yaşadığı bölgelerde Rusya’yı güçlendirecek bu girişimi, kendisi Ermenilerin hamisi gibi görünerek engellemiştir. Berlin Kongresi’nde Ayestefanos’un 16. maddesi yerine yeni bir şart (61. Madde) getirilmiştir. Bu maddede Ermeni vilayetlerinde yapılacak reformlar sadece Rusya’yla değil, Berlin Kongresi’ne katılan altı büyük devletin ortak kararlarıyla olacaktır. Berlin Kongresi’nin kararı, Ermeni burjuvazisinin üst yöneticilerinde büyük güçlerin yardımına dair umutları artırmıştır.

Berlin Kongresi kararları doğrultusunda bağımsız bir “Ermenistan” arzusu 1879’da “Erzurum Vilayetinin Islahat Projesi” ile başlamıştır.¹⁰ Bu projede Ermenilerin yaşadığı bölgelerdeki diğer milletlerin buradalardan çıkarılarak başka bölgelerde iskan edilmesi talep edilmiştir. Ermeni burjuvazisinin “Denizden Denize”, “Büyük Ermenistan” yaratma yanılsamaları, İngiliz diplomasisi tarafından da desteklenmiştir. Ancak siyasi yön değişikliği, Ermenilerin tamamen tecrit edildiği koşullarında gerçekleşmiştir. Ermeniler Rusya’dan vazgeçmişken, İngiltere’nin asıl amacı Rusya’nın Ortadoğu politikasında Ermenileri kullanmasına izin vermemek olmuştur. Savaştan sonra ise İngilizlerin artık Ermenilere ihtiyaçları kalmamıştı. Sorun, Türkiye ile imzalanan gizli bir anlaşma ile çözülmüştür. Anlaşmaya göre İngiltere, Kıbrıs adasını Rusya’ya karşı savunma hakkını elde etmiştir. Büyük güçlerden yardım alma umutları boşa çıkan Ermeni burjuvazisinin temsilcileri, Hınçak ve Taşnaksutyun partileri aracılığıyla Türkiye’ye propagandacılar göndererek, Berlin Kongresi kararlarını yaymaya ve teröre başvurmaya başlamışlardır. Ermenilerin isyan propagandası, Ermeni Patriği Nerses Vardapetyan’ın imzaladığı 5 Mayıs 1879 tarihli dilekçeye yansımıştır.¹¹ Burada, Ermeni davasında Avrupalılara kucak açmanın ve onlardan yardım almanın önemine değinilmektedir. Sivas Valisi Hakkı Paşa’nın Dahiliye Nezareti’ne gönderdiği 25 Temmuz 1881 tarihli telgrafında; “yirmi gün önce, Kafkasya’dan, Beyazıt, Van, Erzurum taraflarına gönderilen

9 Azerbaycan halkı arasında bir atasözü vardır: “Bu din ihtilafı değil, un ihtilafıdır.”

10 Anadol 2001: 70.

11 Anadol 2001: 125.

çeteçiler gibi on Rus-Ermeni subayının Petersburg'dan İstanbul yoluyla Diyarbakır, Sivas ve Erzincan'a doğru hareket ettiklerini..." bildirmişti.¹²

Sivaslı Ermeniler, Ermenilere yapılan zulme dair İçişleri Bakanlığı'na bile yanlış bilgiler vermişlerdir. Ancak bakanlığın yaptığı araştırma bu fikirlerin yanlış olduğu anlaşılmıştır.¹³ 3 Kasım 1895'te Merzifon'da 40 Ermeni fedaisi gösteri yaparak Ermeni dükkanlarını kapattırılmış ve Müslümanlara saldırarak 20 kişiyi öldürmüştür.¹⁴ Bu olaylar sırasında çok sayıda Ermeni ölmüştür. Ermenilerin hızla silahlanması, terör eylemleri ve isyancı politikası Türk hükümetini bazı önlemler almaya zorlamıştır. Ermeni meselesinin büyük güçlerin siyasetinde oynayacağı rolün farkına varan Türk hükümeti, Rusya-Türkiye sınırlarını korumak için oluşturulan Kürt süvarilerinin Ermenilere yönelik karşı önlemlerine kayıtsız kalmıştır. 1890-1896'da gerçekleşen Ermeni-Müslüman çatışmalarında binlerce insan ölmüştür. Büyük güçler bu olayları tam bir sakinlikle izlemişlerdir. İngiltere artık bu konuyla ilgilenmiyordu çünkü ihtiyacı olanı zaten almıştı. Ermenilerin ulusal bağımsızlıklarını kazanma çabaları da Rusya'yı tatmin etmemişti. Ateşe düşen Rusya, Bulgaristan'a bağımsızlığını verdikten sonra resmi temsilcisi Lobanov Rostovsky aracılığıyla ikinci bir Bulgaristan istemediğini açıklamıştır.¹⁵ Almanya ise, Berlin-Bağdat demiryolunu yapma iznini aldıktan sonra, Sultan Abdülhamid'in asi tebaaya karşı politikasını tam olarak desteklemiştir. Avrupalı büyük güçlerden umudunu kesen Taşnaksutyun partisi, bir süre Jön Türklerle işbirliği yapmış, ancak bu başarılı olmayınca yüzünü tekrar Rusya'ya çevirmiştir.

Birinci Dünya Savaşı arifesinde Rusya, Ermenileri kullanmaya karar vermiş ve Osmanlı Devleti'nden Ermenilerin yaşadığı eyaletlerde reform yapmasını istemiştir. Türk hükümetinin buna rıza göstermemesine rağmen, "Büyük Ermenistan" sloganıyla propaganda yapan Taşnaksutyun partisi, Türk ordusundan kaçan Ermeni asker kaçaklarından silahlı gruplar oluşturmaya başlamıştır. Yaşanan gelişmeler üzerine Osmanlı Devleti'nin son tedbirinin özü, Rusya ile savaş halinde olan Osmanlı Devleti'ndeki Ermeni nüfusunu Mezopotamya'ya nakletmek olmuştur. Bunların büyük bir kısmı Rusya'ya ve diğer yabancı ülkelere gitmişlerdir. Böylece "Büyük Ermenistan"ın bir parçası olarak görülen Türkiye Ermenistanı Ermenilerden mahrum kalmıştır. Ermenilerin Osmanlı Devleti'nin bu bölgesindeki nüfusun sadece %20'sini oluşturduğunu not etmek isteriz. Ermenilerin soykırım olarak sunduğu olaylarda 1,5 milyon Ermeni'nin katledildiğine dair fikirlerin hiçbir bilimsel dayanağı yoktur. İstatistiki veriler, bu dönemde Türkiye'de çok fazla Ermeni yaşamadığını gösteriyor. 1893 nüfus sayımına göre Türkiye'deki Ermenilerin sayısı 1.001.465, 1906 nüfus sayımına göre ise 1.120.748'dir. 1914 yılında Ermeni Patriği Nerses Vardapetyan, Türkiye'deki Ermeni nüfusunun 1 milyon 221 bin olduğunu kaydetmiştir.¹⁶ Yaşananlarla yetinmeyen Taşnaksutyun partisi, 1917'de Tiflis'te düzenlenen kongrede

12 Gül-Eskici 2001: 127.

13 Anadol 2001: 128.

14 Anadol 2001: 130.

15 Гурко-Кряжин 1926: 9.

16 Şikaliev 2003: 231.

Ermenistan'ın kaderinin Rusya'ya bağlı olduğunu ilan ederek, Osmanlı Devleti'nde Ermenilerin yaşadığı bölgenin Rusya'ya teslim edilmesini talep etmiştir. Ekim Devrimi'nden sonra Rusya'nın Güney Kafkasya'da kurduğu Demokratik Federatif Cumhuriyet'in Osmanlı Devleti'ne karşı pozisyon alarak Ermeni iddiaları doğrultusunda daha fazla toprak kazanma isteği başarısızlıkla sonuçlanmış ve Haziran 1918'de imzalanan anlaşmaya göre Ermenistan, Osmanlı Devleti'nin tüm taleplerini karşılamak zorunda kalmıştır.

Ancak bununla da yetinmeyen Ermeni hükümetinin silahlı grupları, uzun bir süre Güney Kafkasya'da katliam ve yağmalamalara devam etmiş ve daha fazla toprak ele geçirerek Batı Avrupa ülkelerinin mevcut duruma müdahale etmesine yönelik çabalarını sürdürmüştür. Ermeni yağmalarından en çok zarar görenler Nahçıvan'ın Müslüman halkı olmuştur. Türkiye Cumhuriyeti'nin kurucusu Mustafa Kemal Atatürk'ün konuşmalarında bu olaylar defalarca dile getirilmiştir. 23 Temmuz 1919'da Erzurum Kongresi'nde yaptığı konuşmada şunları söylemiştir:

“Ermeniler, Nahcivan'dan Oltu'ya kadar bütün Müslüman halka baskıda, bazı yerlerde de katliam ve yağmacılıkta bulunuyorlar. Hudutlarımıza kadar Müslümanları yok etmek, onları göçe zorlayarak doğu illerimiz ile ilgili isteklerine güven içinde yaklaşmak ve bir taraftan da 400 bin olduğunu iddia ettikleri Osmanlı topraklarındaki Osmanlı Ermenilerini dayanak yaparak memleketimizi işgal etmek istiyorlar.”¹⁷

Atatürk'ün konuşmalarında Ermenilerin bir trenle Erivan'dan Culfa'ya yürüdüklerinden, Şahtahtı köyünü işgal ettiklerinden, yol boyunca cinayet ve soygun işlediklerinden de bahsedilmiştir.¹⁸

Birinci Dünya Savaşı'ndan sonra amaçlarına ulaşan Avrupa devletleri, özellikle Ortadoğu'daki konumunu güçlendiren İngiltere, 1920'de yapılan San Remo konferansında bu sorunun çözümünü Amerika Birleşik Devletleri'ne emanet etmiştir. Milletler Cemiyeti Yüksek Konseyi'nin Ermenistan'ın “yardım almadan yaşayamayacağını” söylemesi üzerine ABD Başkanı Wilson, Milletler Cemiyeti'nden Ermenistan'ın sınırlarını belirleme görevini almıştır. Wilson büyük bir cömertlik göstererek Erzurum, Van, Trabzon ve Bitlis vilayetlerinin Ermenistan'a verilmesine karar vermiştir. Ancak Avrupa kökenli “Ermeni meselesinin” kendilerine fayda sağlamayacağını anlayan akıllı başında Amerikalı politikacılar, Senato'da bu konuyu reddetmişlerdir. Benzer bir politika Fransız hükümeti tarafından uygulanmıştır. 1919'da işgal ettikleri Kilikya'da Ermeni hükümeti kurma sözü veren Fransızlar, bunu ulusal kurtuluş hareketini başlatan Türk halkına karşı kullanmak istemişlerdir. Bu vaatlerin doğruluğuna inanan Ermeniler, yerel Müslüman nüfusa karşı baskınlar, soygunlar ve yağmalar yapmaya başlamışlardır. Ermeni yağmacıları ve işgalcileri önlemek için Türk hükümeti 1920'de Kilikya'ya düzenli ordu birlikleri göndermiştir. Türk ordusunun baskısı altında Fransızlar Akdeniz'e doğru itilmiş ve Ermeni çeteleri ezilmiştir. En son Zeytun'da kuşatılmışlardır. 1921'de Fransa, Türkiye ile bir anlaşma

17 Yurtçiçek 2001: 101.

18 Yurtçiçek 2001: 137.

imzalamış ve Kilikya'dan vazgeçmiştir. Bundan sonra Ermeniler Kilikya'dan Mısır, Suriye ve Kıbrıs'a kaçmışlardır.

Türkiye'deki "Ermeni üslerinin" ortadan kaldırılmasının ardından "Ermeni sorunu" Güney Kafkasya'da yoğunlaşmıştır. 1828-1830 göçleri sırasında Çarlık Rusyası, Karabağ dahil Azerbaycan'ın belirli bölgelerinde Ermeni nüfusunu artırmayı başarmıştır. 19. yüzyılda Karabağ'da ağırlıklı olarak Azeriler yaşıyordu. Burada Ermeniler nüfusun sadece %18'ini oluşturuyordu. 1828 Türkmençay ve 1829 Edirne Antlaşmaları'nın hükümlerine göre Ermenilerin Erivan, Karabağ ve Nahçıvan'a tehciri başlamıştır. Ancak bu nakillerden sonra bile Ermeniler Karabağ'da çoğunluk oluşturamamışlardır. Çarlık Rusya'sının bu kasıtlı politikası, etnik çatışmaların oluşmasına çok elverişli bir zemin hazırlamıştır.

Taşnak Ermenistanı, Azerbaycan'ın Karabağ, Nahçıvan ve Zengezur bölgelerini sahipleniyor ve bu bölgelerde terör faaliyetlerini sürdürüyordu. İngilizlerden silah alan Ermeniler, Kars ve Erivan vilayetinde halka karşı katliam ve yağma yaparak Şuragöl, Şarur-Daraleyaz, Kağızman, Sürmenli, Karakirt ve Sarıkamış bölgelerini yakmaya başlamışlardır. Kazım Karabekir Paşa ve Halil Paşa komutasındaki Türk ordusunun Doğu cephesi birlikleri, Ermenilerin bu yağmalarına sert karşılık vermek zorunda kalmıştır. Ermeni çetelerini imha eden Türk ordusu, 2 Kasım'da Kars ve Alexandropol'u ele geçirerek Ermenileri ağır şartlarla bir barış antlaşması imzalamaya zorlamıştır. Savaştan, yağmadan, katliamlardan ve yıkımdan bıkan Ermeniler barış şartlarını kabul etmiş ve aralarında Sovyet gücüne eğilim güçlenmeye başlamıştır. 1921'de Sovyet Rusya ile imzalanan anlaşmaya göre Ermenistan ve Türkiye'nin bugünkü sınırları belirlenmiştir. Bununla "Ermeni sorunu" çözülmüş sayılmıştır. Ancak, Ermenistan'ın Sovyetleştirilmesinden sonra, Batı Avrupalı emperyalistler "Ermeni meselesini" yeniden canlandırmaya çalışmış, bir "Ermeni ocağı" yaratılmasını ve İstanbul'da "ulusal azınlıkları" savunmak için özel bir organın örgütlenmesini desteklemiştir.¹⁹ Ancak Türkiye Musul'u İngilizlere teslim ettikten sonra bu konu gündemden kaldırılmıştır.

Ermenistan'da Sovyet iktidarının kurulması, başlangıçta Ermeni burjuvazisi tarafından düşmanlıkla karşılanırsa da, daha sonra "Ermeni diasporası"na dahil olan siyasi partiler, Sovyet Ermenistanı merkezli "Büyük Ermenistan" planlarını uygulamaya çalışmışlardır. Bu politikadan en çok Azerbaycan etkilenmiştir. Batı Avrupa devletleri ve Sovyet Rusya, Ermenileri Doğu siyasetinde kullanma fikrinden vazgeçmiş değildi. Zengezur'un Ermenilere verilmesi, Sovyet Rusya'nın da bu politikayı sürdürdüğünü açıkça göstermiştir. Bununla da yetinmeyen Sovyet Rusya, var olduğu dönemde Ermenistan topraklarındaki Türkçe konuşan nüfusu baskı altına almış ve yerlerine Ermenileri yerleştirmiştir. Bunun sonucunda bugünkü Ermenistan'da Türk nüfus kalmamıştır.²⁰ Rusya tarafından böylece I. Petro'nun düşünceleri yerine getirilmiş ve 18. yüzyılda kurulan politikaya sadık kaldığı teyit edilmiştir.

19 Гурко-Кряжин 1926: 14.

20 Beşiroğlu 2001: 455.

3. Tarihi Karabağ Toprakları

Karabağ, Azerbaycan Cumhuriyeti'nin en eski kültürlerinin beşiğidir. Fizuli şehri yakınlarındaki Azılı mağarası ve ona 3 km uzaklıktaki Tağlar mağarası sadece Azerbaycan'da değil, tüm dünyada önemli olan kadim anıtlarımızdandır. Azılı mağarası içerisinde bulunan insana ait çene kemiği dünyanın en eski buluntularından biridir. Kelbecer, Ağdam ilçesine bağlı Orta Kervend köyü yakınlarındaki Yılanlıtepe, Afatlı köyündeki Çalagantepe, Hındırstan köyündeki İsmayıbaytepe, antik Hocalı mezarlığı, Ağdam şehri yakınlarındaki Üzerliktepe ve daha yüzlerce anıtın kaya oymaları kadim ülkemizde varlığını sürdürüyor. Tarihin sayfalarında gezinirken, Karabağ, Nahçıvan ve Aras'ın güneyindeki toprakların tarih boyunca tek bir kültüre sahip olduğu açıktır. Hala MÖ VI. binyılın ikinci yarısında Mil düzü ve Karabağ'ın Neolitik kültürü benzer özellikleriyle dikkat çekmektedir. Nitekim bu dönemde Mil düzü ve Karabağ kültürüne ait bazı seramik ürünler baskı bezemeler ile karakterize edilir. Bu tip seramikler Nahçıvantepe'nin Neolitik tabakası için de tipiktir. Bilindiği üzere baskı bezemeli seramikler İran-Azerbaycan'da yayılan Dalma Tepe kültürünün de karakteristik özelliğidir.

MÖ IV-III. binyıllarda Karabağ'da Kura-Araz kültürü, MÖ III-II. binyılda Karabağ kültürü, II. binyılın sonları - I. binyılın başlarında ise Hocalı-Gedebey kültürü oluşmuştur. Bu kültür, Gürcistan'ın Alazan Vadisi, Ermenistan'ın Dilican, İcevan bölgeleri, Nahçıvan ve Hudafarin gibi geniş bir alanı kapsıyordu. Araştırmacılar Hocalı-Gedebey kültürünü Urartu kaynaklarında adı geçen Etiuni boyları ile ilişkilendirmiştir.²¹ Hocalı-Gedebey kültürünün yayıldığı bölgenin Uti²² kabilelerinin yaşadığı ülke ile örtüşmesi ve antik kaynaklarda Otena isminin geçmesi dikkat çekicidir. Sakasena (Gence), Azerbaycan'ın batısında yer alan Uti ülkesinin bölgelerinden biriydi. Araştırmacılar Sakasena'da İskitlerin yaşadığını söylemişlerdir.²³ Urartu yazıtlarında İskitlerden ilk kez I. Argiştı'nın yazılarında İşkigulu adıyla söz edilmiştir.²⁴ Asur yazıtlarından Kimmerler ve İskitlerin Urartular için sorun teşkil ettiği anlaşılmaktadır.²⁵ Yazıtlarda Urartu kralı I. Rusa'nın Kimmer ülkesinde yenilmesinden de bahsedilmektedir.²⁶ Yazılı kaynaklara göre bu boyların Azerbaycan Cumhuriyeti'nin batısında, Aras Nehri ile Gökçe arasında yer aldığı söylenebilir. Urartu kralı II. Argiştı'nın Sisian'da²⁷ bulunan yazıtında şöyle denmektedir: "Haldi'nin [...] azametiyle Etiuhi ülkesinin kralı geldi, bana ülkesinin vergisini verdi...".²⁸ Urartu yazıtlarında Azerbaycan Cumhuriyeti'nin batı bölgeleri Kuha-Albani veya Gu-Albani (Gu-Albani) olarak geçmektedir. Dolayısıyla Ermeni tarihçilerin Albanya'nın batı sınırlarını Kura Nehri ile sınırlandırmaları sadece tarihî

21 Bahşeliyev-Bahşeliyev 2019: 15-45.

22 Kalankaytuklu 1993: 17.

23 Пнотровски 1959: 244.

24 Çilingiroğlu 1994: 73.

25 Salvini 2006: 98.

26 Salvini 2006: 98; Yiğitpaşa 2016: 24 vd.; Ceylan-Günaşdı 2018: 99.

27 Sisian Naxçıvanın şimal sərhəddində yerləşir.

28 Qaşkay 2006: 118.

bir sahtekarlıktan ibarettir. Tarih boyunca Karabağ, Türkçe konuşan kabilelerin yaşadığı bir bölge olmuştur, Saciler ve Salariler gibi Azerbaycan'ın feodal devletlerinin ve daha sonra Selçuklu Devleti'nin bir parçası olmuştur. Sonraki dönemlerde Karakoyunlular, Akkoyunlular ve Safeviler tarafından yönetilen bu bölge 18. yüzyılda Karabağ Hanlığı'nın ana bölgesidir. Şuşa şehri, Azerbaycan kültür ve müziğinin ana merkezidir. Bu bölgedeki Ermeni nüfusu ancak 19. yüzyılın ilk yarısındaki göçlerden sonra artmıştır. 19. yüzyılın başlarında Çarlık Rusyası, Güney Kafkasya'da Erivan Hanlığı, Nahçıvan Hanlığı ve Karabağ Hanlığı'nı işgal etmiştir. O zamanlar Ermeni devleti yoktu. Şu anda Azerbaycan'da Türkler dışında birçok etnik grup yaşamaktadır. Bu etnik gruplar Azerbaycan halkının ayrılmaz bir parçası ve zenginliğidir. Azerbaycan'da etnik olarak ayırıcı bir politika yoktur.

4. Ermenilerin Azerbaycanlılara ve Müslümanlara Yönelik Yeni Sürme/Göç Ettirme Politikası

Sovyetler Birliği'nin dağılmasından sonra Güney Kafkasya'da mevzilerini sağlamlaştırmaya çalışan çoğu Ermenilerden oluşan Sovyet ordusu parçaları, Karabağ'ın Ermeniler tarafından işgaline yardım etmiştir ve bu şekilde Azerbaycan'a baskı yapmaya devam etmektedir. Sorunun çözümünü elinde tutan Rusya, Güney Kafkasya'da kaybettiği konumunu geri kazanmak istemektedir. Ancak Batı diplomasisi taviz vermek istememektedir. Rusya'nın amacı Güney Kafkasya siyasetinde bu konuyu kendi lehine çözmeye çalışmaktan ibarettir.

Bilindiği gibi, Azerbaycan halkının köklü bir devlet geleneği vardır. Azerbaycan halkı tarihin farklı dönemlerinde kendi devletini yaratmayı başarmıştır. Aratta Devleti ile başlayarak devlet geleneği kesintisiz devam etmiştir. Gülistan ve Türkmençay Antlaşmaları'ndan sonra halkımızın devlet kurması kısıtlanmışsa da 1918'de Azerbaycan bağımsızlığını ilan etmiş ve üç renkli bayrağını göndere çekmiştir.

1920'ler-1990'larda Azerbaycan, Sovyetler Birliği içinde görece bağımsızlığını korumuş ve Birliğin dağılmasından sonra 1991'de yeniden bağımsızlığını ilan etmiştir. Azerbaycan halkının milli lideri Haydar Aliyev, bağımsızlık fikirlerinin yaşatılmasında ve halkımızın yeniden ayağa kalkmasında büyük rol oynamıştır. Azerbaycan'ın bağımsızlık mücadelesi sırasında özgürlüğünün ve bağımsızlığının simgesi olan üç renkli bayrak, 17 Kasım 1990'da büyük lider Haydar Aliyev'in önderliğinde Nahçıvan Yüksek Sovyeti'nin toplantısında dalgalanmıştır. Azerbaycan Cumhuriyeti Cumhurbaşkanı İlham Aliyev, bu olayı takdirle karşılayarak şunları söylemiştir:

“İstiklal yolumuz o günden itibaren başladı. Azerbaycan'ı bağımsızlığa yaklaştıran ve ülkemizde yaşanan süreçlere güçlü bir ivme kazandıran, Halk Cumhuriyeti bayrağı devlet bayrağı olarak benimsenmelidir.”

Ancak bu o zaman için kolay olmamıştır. Ermenistan, Azerbaycan halkına karşı göç ettirme politikasını Sovyetler Birliği'nin dağılmasından sonra da sürdürmeye başlamıştır. Öncelikle Erivan dahil Ermenistan Cumhuriyeti topraklarında yaşayan

Azerilere baskı yapılmış, evleri yakılmış, katliamlar yapılmıştır. Bunun sonucunda ikiyüz binden fazla Azeri ve Kürt Müslüman nüfus Ermenistan'ı terk etmek zorunda kalmıştır. Ermenistan'daki Azerbaycanlıları tehcir ettirdikten sonra Ermeni siyasetçiler Karabağ'ı ele geçirmek için savaş başlatmışlardır. Savaştan önce Azerbaycan Cumhuriyeti sınırları içerisinde yer alan bu bölge Azerbaycan toprakları ile çevriliydi ve Ermenistan ile sınırı yoktu. 1992-1993 yıllarında Sovyet ordusunun yardımıyla yürütülen savaş sonucunda Karabağ ve çevresindeki 7 bölge - Kelbecer, Gubadlı, Cebrayıl, Zengilan, Ağdam ve Fuzuli bölgeleri Ermenistan silahlı kuvvetleri ve hamileri tarafından işgal edilmiştir. Karabağ çevresindeki bölgelerin işgalinin amacı, bu bölgede yaşayan Ermenileri Azerbaycan'dan tecrit etmek ve Azerbaycan topraklarını Ermenistan'a bağlamaktır. Ermenistan'ın tehcir ve işgal politikası sonucunda Azerbaycan bir milyondan fazla mülteciyi topraklarına yerleştirmek zorunda kalmıştır.

1992-1993'te Azerbaycan ordusu tam olarak oluşmamış ve topraklarını koruyamamıştır. Ancak Azerbaycan Devleti'nin ulusal lideri Haydar Aliyev önderliğindeki tutarlı ve istikrarlı politikasının bir sonucu olarak, BM Güvenlik Konseyi 1993 yılında Ermenistan'ın saldırganlık politikasını kınayan dört karar -822, 853, 874 ve 884 sayılı kararlar- kabul etmiştir. Ermenistan ordusunun işgal altındaki Azerbaycan topraklarından çekilmesi talep edilmiştir. Ancak işgalci Ermenistan, BM yaptırım aygıtının yokluğundan yararlanarak Azerbaycan topraklarını terk etmemiş, hatta Ermenileri oraya yerleştirmeye başlamıştır. Avrupa'daki hamilerine bel bağlayan Ermenistan, kasıtlı olarak müzakere sürecini uzatmış ve bu toprakları ele geçirmeye çalışmıştır. Bu çatışmayı çözmek için oluşturulan AGİT Minsk grubu, pasif ve ikili bir pozisyon alarak bu çatışmayı dondurmaya çalışmıştır.

5. Azerbaycan Cumhuriyeti'nin Karabağ'ın Kurtuluşu İçin Amaçlı ve Tutarlı Politikası

1993 yılında Azerbaycan Cumhuriyeti'nde Haydar Aliyev iktidara geldikten sonra kırılğan Azerbaycan devletinin güçlenmesi için sürekli mücadele etmeye başlamıştır. Haydar Aliyev, Avrupa devletlerinin çifte standartlı politikasına boyun eğmemiş, Azerbaycan topraklarının geri verilmesine yönelik dış politikasını istikrarlı bir şekilde sürdürmüştür. Azerbaycan halkının haklı davasını dünya kamuoyuna ulaştırmak ve cumhuriyetimizin aleyhine gelişen yanlış bilgi ablukasını kırmak için öncelikle savaşın durdurulması ve barış ortamının sağlanması gerekmektedir. Bu amaçla 1994 yılında ateşkese varılması önemli bir adımdı. 20 Eylül 1994'te imzalanan "Asrın Sözleşmesi", ülkemizin uluslararası itibarını ve konumunu güçlendirmesine güçlü bir ivme kazandırmıştır. Azerbaycan Cumhuriyeti'nin uluslararası itibarını güçlendirme yolundaki önemli adımlardan biri, 4 Mayıs 1994 tarihinde Cumhurbaşkanı Haydar Aliyev tarafından "Barış İçin Ortaklık" programının çerçeve belgesinin imzalanması olmuştur. Azerbaycan Cumhuriyeti'nin çok taraflı diplomatik politikası ve NATO ile işbirliğinin genişletilmesi ülkemizin uluslararası dünyaya entegrasyonunda önemli rol oynamıştır. 22 Nisan 1996'da Avrupa Birliği ile Azerbaycan Cumhuriyeti arasında Lüksemburg'da "Ortaklık ve İşbirliği Anlaşması" imzalanmıştır. 17 Ocak 2001 tarihinde milli liderin vizyoner iç ve dış politikası ve

bu yöndeki maksatlı faaliyetleri sonucunda Azerbaycan Cumhuriyeti Avrupa Konseyi'ne tam üye olarak kabul edilmiştir. 25 Ocak 2001'de ülkemizin üç renkli bayrağı Strasbourg'da dalgalanmıştır. Milli lider Haydar Aliyev bu olayı çok takdir etmiş ve şunları söylemiştir:

“Azerbaycan'ın Avrupa Konseyi'ne kabulü, yalnızca bağımsız, egemen, demokratik, laik bir devlet olarak tanınması değil, aynı zamanda Avrupa ailesinin eşit bir üyesi olarak Azerbaycan'ın gelişmesinde yeni bir aşamanın başlangıcıdır.”

Büyük liderin halefi İlham Aliyev'in kararlı duruşu sonucunda, Dağlık Karabağ'ın Ermeni silahlı kuvvetleri tarafından işgal edildiği gerçeği, Avrupa Konseyi Parlamenter Meclisi'nin (AKPM) sonbahar oturumunda bu uluslararası örgütün belgelerine resmen yansımıştır. Eylül 2002'de, 27 Ocak 2003'te Azerbaycan heyetinin başkanı İlham Aliyev, bağımsız Cumhuriyet'in dış politikasının önemli başarılarından biri haline gelen AKPM'nin başkan yardımcılığına ve örgütün Büro üyeliğine seçilmiştir. 25 Ocak 2005'te AKPM, Dağlık Karabağ konusunda 1416 sayılı kararı kabul etmiştir. Ancak uluslararası kuruluşların uygulama mekanizmasındaki eksiklikten yararlanan Ermenistan, silahlı kuvvetlerini Karabağ'dan çekmemiştir. Azerbaycan Cumhuriyeti'nin uluslararası projelerde başarılı bir şekilde yer alması uluslararası saygınlığını da artırmıştır. 2006 yılında Azerbaycan Cumhuriyeti Avrupa Birliği ile enerji konularında stratejik ortaklık anlaşması imzalamış ve 2008 yılında Birliğin “Doğu Ortaklığı” programına katılmıştır. Azerbaycan Cumhuriyeti ile Avrupa Komisyonu arasında “Güney Gaz Koridoru Ortak Deklarasyonu” imzalanmıştır. Ayrıca, “Azerbaycan Cumhuriyeti ile Avrupa Komisyonu arasında 2011-2013 Ulusal Gösterge Programına İlişkin Mutabakat Zaptı” imzalanmıştır. 2014 yılında Azerbaycan Cumhuriyeti Cumhurbaşkanı İlham Aliyev, Strasbourg'da düzenlenen Avrupa Konseyi Parlamenterler Meclisi oturumunda yaptığı konuşmada şunları söylemiştir:

“Dağlık Karabağ ve çevresindeki yedi ilçe yirmi yılı aşkın süredir işgal altında. Bu büyük bir haksızlıktır. Dağlık Karabağ, Azerbaycan'ın tarihi toprağıdır. Dünyanın en yüksek uluslararası organı olan BM Güvenlik Konseyi, Ermeni işgal güçlerinin işgal altındaki topraklardan derhal ve koşulsuz olarak geri çekilmesini talep eden dört karar aldı. Ne yazık ki daha önce de belirttiğim gibi bu kararlar hayata geçirilmedi. Bu da çifte standart politikasını bir kez daha gösteriyor. Çünkü bazen BM kararlarının birkaç saat içinde hayata geçtiğini görüyoruz. Bize gelince yirmi yıldan fazla sürüyor. Mekanizma yok. Ermenistan toprakları terk etmek istemiyor.”

İslam Konferansı Örgütü ve Bağlantısızlar Hareketi üyesi ülkelerle çok taraflı müzakereler, Azerbaycan'ın uluslararası itibarının güçlenmesinde büyük önem taşımaktadır. Bu bağlamda Haydar Aliyev Vakfı başkanı, UNESCO ve ISESCO iyi niyet elçisi Mehriban Aliyeva'nın faaliyetleri ayrı bir önem arz etmektedir. Haydar Aliyev Vakfı Başkan Yardımcısı Leyla Aliyeva'nın başlattığı “Hocalı'ya Adalet” kampanyası çerçevesinde düzenlenen etkinlikler, halkımızın adalet davasının dünyaya tanıtılmasında önemli rol oynamıştır. Müzakere sürecinde Devlet Başkanı Sayın

İlham Aliyev'in defalarca ve net bir şekilde "Azerbaycan'ın toprak bütünlüğünün müzakere konusu olmadığı, edilmediği ve edilmeyeceği" görüşünü ortaya koymuştur. Bu yaklaşım çatışmanın milli menfaatlerimizi koruyarak adil bir şekilde sona ereceğine dair umutları artırmıştır.

Devletimizin başarılı dış ve iç politikası Azerbaycan halkının haklı davasını dünyaya tanıtmış, ülkemizin askeri potansiyelini artırmıştır. Bunun sonucunda Vatanseverlik Savaşı'nın ilk günlerinden itibaren başarılı olduk. Bilindiği üzere 27 Eylül 2020'de başlayan ve 8 Kasım'a kadar süren 44 günlük kurtuluş savaşı sonucunda vatan topraklarımız olan Cebrayil, Fuzuli, Zengilan, Gubadlı, Şuşa, Hadrud, Şugovuşan, Hocavend köyleri, Kelbecer, Ağdam, Laçın ve Hocalı bölgeleri işgalden kurtarılmıştır. Azerbaycan ordusunun taarruzuna dayanamayan düşman, 10 Kasım'da Teslim Beyannamesi'ni imzalamak zorunda kalmıştır.

Sonuç

Ermenilerin bu toprakların yerel nüfusu olmasının, Güney Kafkasya'nın kadim kültürlerinin Ermenilerle bağlantılı olmasının ve Ermenilerin toprak iddialarının hiçbir bilimsel ve tarihsel dayanağı yoktur. Karabağ bölgesi tarihsel olarak Azerbaycan toprağıydı ve burada Türkçe konuşan kabileler yaşıyordu. Araştırmalar, Ermenilerin "Büyük Ermenistan" iddialarına Avrupa devletlerinin desteğinin yalnızca ekonomik çıkarlarıyla ilgili olduğunu göstermektedir. Bölgenin büyük güçleri Türkiye'ye ve Azerbaycan'a karşı Ermeniler baskı aracı olarak kullanmıştır ve emperyalist devletlerin çıkarları tatmin olduktan sonra Ermenileri kendi hallerine bırakmışlardır.

Bilindiği üzere tarihte büyük imparatorluklar olmuştur. Roma İmparatorluğu, Hun İmparatorluğu, Osmanlı İmparatorluğu ve diğerleri. Ancak modern zamanlarda tarihi imparatorlukları yeniden kurmaya çalışmak akıllıca değildir. İkinci Dünya Savaşı'ndan sonra kabul edilen uluslararası sözleşmelere göre sınırların değiştirilmesi kabul edilemez. Sovyetler Birliği'nin yıkılmasından sonra Karabağ dahil olmak üzere Azerbaycan Cumhuriyeti'nin resmi sınırları kabul edilmiştir. BM Güvenlik Konseyi Ermeni işgalini kınayan ve Ermenilerin Azerbaycan topraklarını kayıtsız şartsız terk etmesi gereken 822, 853, 874 ve 884 sayılı kararları kabul etmiştir. Şu anda Azerbaycan Cumhuriyeti, BM Güvenlik Konseyi'nin yukarıdaki kararlarının uygulanmasını meşru müdafaa yoluyla sağlamıştır. Ermenistan'ın siyasi liderliği nihayet komşularıyla düşmanlık politikasından vazgeçmeli ve onlarla işbirliği politikasını başlatmalıdır. Azerbaycan ve Ermenistan dahil olmak üzere Güney Kafkasya'nın güvenli bir şekilde yaşamasının tek yolu budur.

KAYNAKÇA

- Alpman A. 1981, “Hurriler”, *Ankara Üniversitesi Dil Tarih Coğrafya Fakültesi Tarih Araştırmaları Dergisi*, 14/25: 283-313.
- Anadol, C. 2001, *Tarihin Işığında Ermeni Dosyası*, İstanbul.
- Azərbaycan Respublikası Prezident Kitabxanası 2014, “Parlament Assambleyası ATƏT-in Minsk Konfransının məşğul olduğu Dağlıq Qarabağ bölgəsi üzərində münaqişə 1416 sayılı (2005) Qətnamə”, *Azərbaycan Respublikası Prezidentinin İşlər İdarəsi Prezident Kitabxanası*. Bakı, 2014.
- Bahşeliyev, E., Bahşeliyev, V. 2019, “Urartu Devleti’nin Güney Kafkasya Politikasında Nahçıvan’ın yeri”, *AMISOS*, 4, s. 15-45.
- Balkan, K. 1985, “Urartuların Kökeni ve Dilleri”, *Belleten*, 189-192: 513-521.
- Bayramlı E. 2009, “Azərbaycan-NATO: strateji əməkdaşlığın nəticə və perspektivləri”, *Səs*, 2009/6:11.
- Beşiroğlu İ. 2001, “19-20 yüzyıllarda Ermenistandaki Azeri Türklerinin Göç Ettirilmesi ve Soykırım Gerçekliği”, *Avrasya Dosyası*, VII/1: 454-468.
- Balkan, K. 1985, “Urartuların Kökeni ve Dilleri”, *Belleten*, 189-192: 513-521.
- Ceylan, A. 2015, “Ermenilerin Anadolu’daki Varlıkları ve Tarihi Gerçekler”, *Trakya Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi*, 5/10: 1-30.
- Ceylan, A., Günaşdı, Y. 2018, *Erzurumun Eskiçağ Kaleleri*. Erzurum
- Çilingiroğlu, A. 1994, *Urartu Tarihi*. Bornova.
- Gül N.-Eskici G. 2001, “Azerbaycan ve Türkiye İle Bitmeyen Kan Davası Ekseninde Ermenistanın Dış Politikası”, *Avrasya Dosyası*, Ankara, VII/1: 367-392.
- Kalankaytuklu, M 1993, *Albaniya tarixi*. Bakı, Elm
- Qaşqay, S. 2006, *Qədim Azərbaycan tarixi mixi yazılı mənbələrdə*, Bakı.
- Memiş, E. 2014, “Eski Anadolu Tarihinde Türkler”, *Türk Kültürü Paneli*: 57-66.
- Pehlivan, M 1991, *Hayaşa (MÖ. XV-XIII. Yüzyıllarda Kuzeydoğu Anadolu)*, Erzurum
- Piotrovski B. B. 1959, *Van Krallığı*, Moskova.
- Salvini, M 2006, *Urartu Tarihi ve Kulturu* (Cev: Belgin Aksoy), İstanbul, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, 2006.
- Sultanova P. 2011, “Azərbaycan-Avropa İttifaqı: əməkdaşlığın 15 ili”, *525-ci qəzet*, 2 aprel: 29.

- Şikaliyev, E. 2003, “Ermeni Soykırımının İç Yüzü”. *Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi*, 14, 231.
- Yiğitpaşa, D. 2016, *Doğu Anadolu Geç Demir Çağı Kültürü*, Gece Yayınları, Ankara.
- Yurtçiçek B. 2001, “Atatürk ve Ermeni Sorunu”, *Tarihten Güncelliğe Ermeni Sorunu*. İstanbul: 101-137.
- Кряжин В. 1926, “Армянский вопрос”, *Большая Советская Энциклопедия*, 19: 5-14.
- Oğan S. 2001, “Yüzyılın Dramı Azerbaycan’da Göçmen Sorunu”. *Avrasya Dosyası*, VII/1: 431-453.

Görsel 1. Ermeni işgali zamanı harabeye çevrilmiş Ağdam şehri

Görsel 2. Hayvan barınağına çevrilmiş Ağdam Mescidi

Görsel 3. Nahçıvan'da Ermeniler tarafından dağıtılmış Kilit kenti

Görsel 4. Nahçıvan'da Ermeniler tarafından dağıtılmış Kotam kenti

RUSYA'NIN DIŞ SİYASETİNDE “ERMENİ SORUNU”

Ziyad EMRAHOV*

Öz: Yapılan araştırmalar, “Doğu Sorunu” planının, Eylöl 1814’ten Haziran 1815’e kadar süren Viyana Kongresi sırasında Rus Çarı I. Aleksandr tarafından ortaya atıldığını göstermektedir. Kongre’nin önde gelen ülkeleri olan İngiltere ve Avusturya’nın da desteklediği bu gizli plan, dönemin büyük imparatorluklarından biri olan Osmanlı İmparatorluğu’nun bölünmesine ve geniş topraklarının ele geçirilmesine hizmet etmiştir. Avrupa ve Rusya imparatorluklarının elinde oldukça etkili bir silah olarak kullanılan bu plan, her devletin istek ve çıkarlarına göre uyarlanmıştır. Viyana Kongresi kararında, Avrupa topraklarının Türkler tarafından işgalinin önlenmesi ön planda iken, daha sonra bu politika “saldırı” stratejisi olarak değiştirilmiştir. 19. yüzyılın ikinci yarısından sonra “Doğu sorunu” son evresine girmiştir. Osmanlı Devleti’ni bölmek için başta Ermeniler olmak üzere imparatorluğun Hıristiyan nüfusunu kullanmayı planlayan Avrupa devletleri ve Çarlık Rusyası, “Doğu meselesi”nin bir parçası olarak “Ermeni meselesini” uluslararası siyaset arenasına taşımıştır.

I. Petro zamanından itibaren geniş çaplı istilalara başlayan Çarlık Rusyası için bu plan, Güney Kafkasya’nın işgalinden sonra yeni bir aşamaya girmiştir. Ermeni tarihçi V.A. Parsamyan’a göre, 19. yüzyılın ikinci yarısında Rusya’da kapitalist ilişkilerin hızla gelişmesi sonucunda burjuvazi hem iç hem de dış siyasette aktif rol oynamıştır. Böylece boğazlar ve yeni pazarlar için mücadele, çarlık dış politikasının ana hedeflerinden biri olmuştur.¹

Anahtar Kelimeler: Ermeniler, Rusya, Azerbaycan, Katliamlar, Dış Politika

1. Güney Kafkasya’da Çarlık Rusya’sının Hıristiyan Dayanışması

Tarihsel araştırmalar, hem Çarlık Rusya’sının hem de halefleri olan devletlerin, ekonomik ve bölgesel çıkarlarını savunmak için Kafkasya ve Osmanlı topraklarında her zaman stratejik bir plan çerçevesinde hareket ettiğini göstermektedir. “Hıristiyan dayanışması”nı ön gören bu strateji Rus devlet görevlileri tarafından her zaman savunulmuştur. Aslında bu hedef “Türk tehtit”ine karşı ortaya

* Azerbaycan Milli Bilimler Akademisi, Tarih Enstitüsü.
E-posta: zamrahov@gmail.com

1 Parsamyan: 267.

atılmıştı. “Hıristiyan dayanışması” ve onun bileşeni sayılan “Ermeni meselesi”nin Türk devletlerinin birleşmesini önlemede başarılı bir politika olduğu değerlendirildi. Bu amaçla Çarlık Rusyası, dünya pazarlarına erişimi sağlamak için Osmanlı İmparatorluğu’nun ana stratejik destek noktalarını ele geçirmek için “Ermeni meselesini” ustaca kullandı. Bu durumun Çar I. Petro’nun “vasiyetnamesi”inde belirtilmesi tesadüf değildir: Bu vasiyetnameye göre “Rus Devletinin başkenti ancak, Asya ve Avrupa’nın anahtarı olan İstanbul olduğunda bir dünya devleti olabilir. Hızlı ve zamanında çalışıp İstanbul’a sahip olan kral, ancak o zaman dünyanın kralı olacaktır. Bu hedefi gerçekleştirmek için her zaman Türkiye ile İran arasında fitne çıkarmak gerekir... Çünkü Türk devletini yıkmadan İran’a hakim olmak mümkün değildir...Hatta Hindistan’ın anahtarı İstanbul’dur...”² Bu politika bağlamında “Ermeni sorunu” Çarlık Rusyası’nın dış politikasında sağlam bir zemine oturmuştur.

Erivan ve Nahçıvan hanlıklarının işgal edilmesiyle “Ermeni sorunu” daha da önemli bir hale gelmiştir. 21 Mart 1828’de Rus-İran savaşını sona erdirmek için Türkmençay Antlaşması imzalandı. I. Petro zamanından itibaren bu bölgelerdeki müslüman Türkleri göç ettirilerek Ermeniler’in çoğunluğu sağlaması için etnik bir proje uygulandı. İşgal edilen Erivan ve Nahçıvan hanlıklarının toprakları “eski Ermenistan’ın bir parçası” ilan edildi. Aynı gün, Erivan ve Nahçıvan hanlıkları topraklarında “Ermeni eyaleti”nin kurulmasına ilişkin çar fermanı yayınlandı.³ Türkmençay Antlaşması ile Güney Kafkasya’daki stratejik planlarını gerçekleştiren Çarlık Rusyası, artık tüm dikkatini Osmanlı Devleti’ne çevirmiştir.

Osmanlı Devleti’ne karşı Rus Çarı I. Aleksandr’ın başlattığı ve Avrupa devletlerinin de desteklediği “Doğu Sorunu”, 19. yüzyılın sonunda son aşamasına girdi. Çarlık Rusyası artık Osmanlı İmparatorluğu’nu parçalamayı, onun topraklarını ele geçirmeyi ve imparatorluğun Hıristiyan nüfusunun “savunucusu” olmayı hedef olarak belirledi. Kırım Savaşı’nda yenilen Rusya, daha önce kaybettiği mevzilerini daha çok askeri yollarla çözmeyi tercih etti. Bu tür askeri yollar, Osmanlı İmparatorluğu’nda yaşayan Ermenilerin “sorunlarını” gündeme getirmeleri için uygun koşullar yarattı. 1877-1878 Osmanlı-Rus savaşı başta İngiltere olmak üzere diğer Avrupa ülkelerini endişelendirdi ve “Doğu Sorunu”nu çözmeye çalışan ana güçler olan Rusya ve İngiltere arasındaki rekabeti kızıştırdı. Bu dönemde Rusya ve Avrupa ülkeleri jeostratejik çıkarlarını gerçekleştirmek için Osmanlı İmparatorluğu’nun mevcut zor durumundan yararlanmak için başta Ermeniler⁴ olmak üzere ulusal azınlıkları ustaca kullandılar.

2. Çarlık Rusya’sının Doğu Anadolu’daki Ermenileri Koruma Çabaları

19. yüzyılın sonlarından itibaren Osmanlı İmparatorluğu’nda yaşayan Gregoryen Ermeni cemaatinin liderleri, Balkanlar’daki durumu da kullanarak Ermeniler arasındaki hoşnutsuzluk dalgasını hızlandırmaya başladılar. Ermeni din adamlarının

2 İbrahimov 1997: 15-19.

3 Şükürov 2006: 79.

4 Feridun 2014: 905-916.

gizli planları, sadece Rusya'dan değil, Avrupa'dan da yardım almayı ön görmekteydi. Avrupa devletleri ve onların yetkili temsilcileriyle yapılan toplantılarda ortaya atılan ve “baskı raporları” adı verilen şikayetler, çok küçük konuların kasıtlı ve bilinçli bir şekilde abartılması anlamına geliyordu. Bütün bunlar, Osmanlı etrafındaki süreçleri daha da karmaşık hale getirdi.

Londra Protokolü kararlarının Osmanlı hükümeti tarafından reddedilmesinin ardından 24 Nisan 1877'de Rusya ile Osmanlı Devleti arasında savaşın başlaması, hem Kafkasya'da hem de Osmanlı Devleti'nde yaşayan Ermenileri büyük ölçüde harekete geçirdi. Başlangıçta Osmanlı İmparatorluğu'nu savunma sözü veren Ermeni siyasi ve dini şahsiyetler, daha sonra Rusya'yı tercih ettiler.

Kafkas Ermenilerinin liderleri, Osmanlı İmparatorluğu çevresindeki gergin durumdan yararlanarak “Türkiyeli kardeşleri” adına Çar II. Aleksandr'dan (1855-1879) yardım istedi. Dilekçelerde ayrıca “Ermenilere kafirlere karşı ayaklanma (!) ve Rusya'ya güvenme çağrısı” da yer aldı.

Ermeni Patriği Nerses Varjabedian'ın oluşturduğu heyet, Rus Çarı II. Aleksandr ile görüşmek üzere Petersburg'a gönderildi. Alexander II'ye hitaben yapılan oturumda aşağıdaki hususlar ele alındı:

- “Fırat Nehri'ne kadar Rusya'nın işgal ettiği bölgeyi Türkiye'ye iade etmemek ve Ararat ile birleştirerek krallığın bir parçası haline getirmek;
- “Bu topraklar Rusya'ya ilhak edilmediği takdirde, Bulgaristan'a tanınan imtiyazlar (bağımsızlık veya özerklik) Ermenilere de tanınmalı;
- “Rusya'nın işgal ettiği Anadolu toprakları boşaltılırsa, Osmanlı devletinden reform yapılacağına dair garanti almak...”⁵

Ermeniler, Rusya'nın Türkiye'ye ağır darbeler vuracağına ve yavaş yavaş güneye doğru ilerleyeceğine inanıyorlardı. Ermeniler uzakta olmalarına rağmen Rusya'dan yardım istediler. Rusya'da sempati kazanmak için kendilerini Slav yanlısı olarak göstermeye başladılar.⁶

1877-1878 Rus-Türk savaşında Rusya'nın elde ettiği ciddi avantajlar ve çarlık hükümetinin dış politikasında yakından takip ettiği “Ermeni meselesi” planı uluslararası rekabeti yoğunlaştırdı. Rus ordularının İstanbul Boğazı'na ilerlemesinden korkan İngiltere, Rus askeri birliklerinin İstanbul'a girmesi halinde Rusya ile diplomatik ilişkilerini keseceğini, Avusturya-Macaristan da aynı tavrı göstererek, St. Petersburg'daki büyükelçisini geri çekeceğini açıkladı. Bütün bunlardan çekinen Rus yetkililer, 31 Ocak 1878'de Edirne'de Osmanlı Devleti ile ateşkes antlaşması imzaladılar.⁷

5 Şimşir 1989: 173.

6 “Daşnaksütyun Armyanskaya Revolyuçionnaya Federativnaya Partiya”, İstoriçeskiy oçerk, ARPIİSSA, F.34, iş 85 – 1908/1909, v. 39-53.

7 Sertçelik 2009: 100-101.

Edirne Barış Anlaşması Ermenilerin isteklerini tam olarak karşılamasa da, İngiltere'nin vaatleri ve çağrısı Ermenileri çok cezbedi. Ayastefanos Antlaşması'na (31 Ocak-3 Mart 1878) kadar giden bu mütareke döneminde Ermeniler daha tutarlı bir tavır aldılar. Rusya'dan faydalanma çizgisi yoğunlaştı ama İngilizler de asla unutulmadı.

Rus birliklerinin Osmanlı topraklarına doğru ilerlemesi başta İngiltere olmak üzere Avrupa ülkeleri tarafından olumlu karşılanmadığını belirtmek gerekir. Bu doğaldı. Çünkü Rus birliklerinin ilerlemesi, İngiltere'nin hayati çıkarlarına tamamen aykırı olan İstanbul'u ve Boğaz'ı bir bütün olarak tehlikeye atmak anlamına geliyordu. Londra protokolünün Türkiye tarafından reddedilmesinden sonra, daha doğrusu Rusya'nın bu bahaneyle Osmanlı hükümetine savaş ilan etmesinden (24 Nisan 1877) sonra bile İngiliz kabinesinde bazı görüş ayrılıklarının ortaya çıktığını belirtmek gerekir. Örneğin Rus tarihçiler, İngiltere Başbakanı Lord Beaconsfield'ın Rusya'nın savaş ilanına verdiği yanıtı Çanakkale Boğazı'nı işgaliyle desteklediğini yazıyorlar. Ancak bu fikir kabinenin birkaç nüfuzlu üyesi tarafından hoş karşılanmadığı için Rusya'nın İngiltere Büyükelçisi Shuvalov'a bir nota verildi.⁸

1877-1878 Rus-Türk savaşı Ayastefanos Antlaşması ile sona erdi. Anlaşmanın Ermenilerle ilgili 16. maddesi gündeme alındı. Anlaşma şartlarına göre Sırbistan, Romanya ve Karadağ (Karadağ) tamamen bağımsız hale geldi ve Bulgaristan topraklarında Bulgaristan Prensliği kuruldu. Osmanlı devleti de ağır askeri tazminat ödemek zorunda kaldı. Batum, Kars, Eleşkirt, Bayezid ve Ardahan bu tazminat ödenene kadar Rusya'nın elinde kalacaktı. Ayrıca Osmanlı topraklarında yaşayan tüm Hristiyanların korunması Rusya'ya bırakıldı. Osmanlı devleti Ermenilerin yaşadığı bölgelerde vakit kaybetmeden yerel ihtiyaçlar için gerekli reformları yapacak ve onları Kürtlerden ve Çerkezlerden koruyacaktı..⁹

Çarlık Rusyası, Ayastefanos Antlaşması ve onun 16. maddesi ile hem bölgesel hem de jeostratejik çıkarlarını önemli ölçüde güçlendirmiş ve elde ettiği askeri ve diplomatik avantajlarla başta İngiltere olmak üzere Batılı devletlerin bu alanlarda söz sahibi olmasını engellemiştir. Ermeni kilisesi bu maddeyi bir "altın madeni" ve "Ermeni devletinin kuruluşunun temeli" olarak değerlendirdi. Kuşkusuz böyle bir durum, Avrupa'nın Osmanlı Devleti ile ilgili önemli jeostratejik çıkarlarına aykırıydı.

Siyasi durumu analiz eden Fransız tarihçi Antonin Debidur, Ayastefanos Antlaşması'ndan endişe duyan İngiltere ve Avusturya-Macaristan'ın jeostratejik çıkarlarına dayanarak Osmanlı İmparatorluğu'nun sonunun gerçekleşmesine izin vermemeye karar verdiği yazıyor..¹⁰

İngiltere'nin Ayastefanos Antlaşması ve 16. maddesinin Balkan Avrupa, Orta ve Orta Doğu ve Güney Asya'da yaratabileceği yeni jeopolitik durum ve güç

8 Potyomkin 1941: 40.

9 "San-Stefanskiy preliminarniy mirnyy doqovor". San-Stefano, 19.02./03.03.1878 q., *Sbornik doqovorov Rossii s druqimi qosudarstvami. 1856-1917*, Moskva, sayı 52.

10 Debidur 1947: 482-483.

dengesi konusundaki derin kaygısı somut olarak aşağıdaki unsurlarda kendini göstermiştir:

- “Ayastefanos Antlaşması’na göre Bulgaristan toprakları genişletildi. Ege Denizi kıyılarının büyük bir bölümü kendisine verildi. Türk ordusu Bulgaristan’da kalamazdı;

- “ Bulgaristan’ı etki alanı altına alan Rusya, artık bir Akdeniz devleti haline gelmiştir ve ayrıca Bulgaristan’ın sınırları İstanbul’a çok yakındır. Boğazlar sürekli olarak bir Rus saldırısı tehdidi altında kalacaktır.¹¹

Böylelikle Çarlık Rusya’sının dış politikasında önemli rol oynayan “Doğu politikası” ve bunun ayrılmaz bir parçası haline gelen “Ermeni sorunu” bölgesel çıkarılardan uluslararası jeostratejik çıkarılara doğru kaymaya başladı.

Berlin Kongresi’nin 4 Temmuz 1878’deki toplantısında ilk kez Ayastefanos Antlaşması’nın 16. maddesi görüşülmüŐtür. Kongre’nin 6 ve 8 Temmuz’daki oturumları, bu madde üzerindeki tartışmalara ayrılmıŐtı.¹²

Müzakereler Salisbury’nin konuşması ve önerileriyle başladı. Rusya’nın yeni işgal ettiği topraklardan yararlanarak ve Ermenileri kullanarak Anadolu’nun BalkanlaŐtırılmasından endişe duyan İngiliz diplomat, çarlık ordusuna ait ordu birliklerinin bu bölgelerden tahliyesinde ısrar etti.¹³

Ayastefanos Antlaşması’nın 16. maddesinin tadili ile ilgili meseleler, Kongre’nin 8 Temmuz 1878 tarihli oturumunda son kez görüşülmüŐtür. Burada ağırlıklı olarak yeni metin, yani Berlin Antlaşması’nın 61. maddesi incelenmiştir. İngiliz ve Osmanlı temsilcilerinin ortaklaşa hazırladıkları metin genel mutabakata göre uygun görüldü.¹⁴

Ayastefanos Antlaşması’nın Ermenilerle ilgili 16. maddesinin yerini alan Berlin Antlaşması’nın 61. maddesi şöyle diyordu: “Osmanlı hükümeti Ermenilerin meskûn olduğu vilayetlerde mahalli ihtiyaçların gerektirdiği reformları geciktirmeden yapacak, onları Kürt ve Çerkez örgütlerinden koruyacak, alınacak tedbirler, reformların uygulanmasını izleyen büyük devletlere düzenli olarak bildirilecekti.”¹⁵ Böylece Çarlık Rusyası ve Avrupa devletlerinin himayesi sonucunda “Ermeni meselesi” en hafif tabirle uluslararası siyasi arenada vatandaşlık hukuku kazanmasını sağlamıştır. Anlaşmayla Rusya bölge üzerindeki hakimiyetini önemli ölçüde kaybetmiştir.

Berlin Kongresi’nde Rusya’nın dış politikasının ana planları bloke edilse de “Ermeni sorunu” planı gündemden çıkarılmadı. Birinci Dünya Savaşı’nın

11 Vınogradov 1978: 238.

12 Vınogradov 1978: 247-248; Qurun 1993: 123-124.

13 Vınogradov 1978: 247.

14 Qurun 1993, 139.

15 “Berlinskiy traktat (1856-1917)”, 1/13 iyulya 1878 q, *Sbornik doqovorov Rossii s druzimi qosudarstvami*: 204-205.

başlamasıyla birlikte Çarlık Rusyası sistematik olarak “Ermeni sorunu” kartını kullanmaya başladı. Böylece Çarlık Rusyası ile Osmanlı İmparatorluğu arasındaki ulusal ilişkiler giderek daha keskin hale geldi. Doğu sorununu çözme konusundaki özel gayreti ile öne çıkan Rus yetkili Gorchakov’un Berlin’e sunduğu planda, Osmanlı Ermenileri için durumu yumuşatma adı altında Slav vilayetlerine özerklik talebi benzeri görüşler ileri sürerek Hıristiyan nüfusun, Osmanlı Devleti’nin iç işlerine müdahalesini desteklemiştir.¹⁶

3. Birinci Dünya Savaşı’nda Rusya’nın Doğu Anadolu planları

Osmanlı İmparatorluğu’nda yaşayan Ermeniler, Birinci Dünya Savaşı’nın başlamasını büyük bir sevinçle karşıladılar. Savaş sırasında Ermeniler gönüllü birlikler kurarak Rus ordusuna katılmışlar, Rus birlikleriyle birlikte Doğu Anadolu topraklarına girmişler, bazı savunmasız bölgelerde isyanlar çıkarmışlar ve Rus ordusunu cephe gerisinden desteklemişlerdir. Osmanlı hükümetinin seferberlik ilanından sonra Eçmiadzin Katolikosu Gevork, Çar II. Nikola’ya yazdığı mektupta “Ermeni meselesinin” tam olarak çözülmesi için şu talepler yer alıyordu:

“Anadolu’daki altı Ermeni vilayetinden bölünmez bir Ermeni bölgesi oluşturulmalı, Osmanlı hükümetinden bağımsız olarak sadece Rusya’nın atadığı yüksek rütbeli bir Hıristiyan görevli Türkiye’ye gönderilerek bu bölgenin yönetimi ve reformların uygulanması denetlenmeli. Böyle bir yönetim ancak savaşın sona ermesiyle mümkündür. Ancak Türkiye seferberlik ilan etmiştir ve Çarlık Rusyası, Ermenilerin güvenliği için Türkiye’den taahhüt almalıdır.”¹⁷ Mektubun metninden de anlaşılacağı üzere Ermeni Katolik Kilisesi, devam eden süreçlerin ruhuna uygun politikalar yürütme konusunda oldukça yetkindir ve kendisini Çarlık Rusya’sının planlarının gerçekleşmesi için çalışıyormuş gibi göstermektedir.

Ermeni Katolikosunun Çar II. Nikolay’ın çağrısı, Rus gazetesi *Novoye Vremya* tarafından aşağıdaki gibi yorumlandı. Gazete şöyle yazıyor: “... Tüm Ermenilerin Katolikosu Rusya’ya onları koruması altına alması için yalvardı. Ancak Rusya, Ermeni meselesini kendi sorunu haline getirmek niyetinde değildi. Koşullar değişti ve bugün dünden çok farklıydı ...”¹⁸ Bu bilgiler Ermenilerin Rusya’nın elinde basit bir alet olarak kullanıldığını söylememize imkan veriyor. Öte yandan, Rusya’dan Ermeni kartının bölgedeki siyasi koşullar değişir değişmez yeniden gündeme geldiği ya da tam tersine geri plana itildiğini de gösteriyor.

Çar II. Nicholay’ın Birinci Dünya Savaşı arifesinde Ermenilere hitaben yaptığı beyanname birçok konuyu da açıklığa kavuşturmuştur: Bildiride şöyle deniyordu: “Ermeniler, büyük Rusya’nın Doğu’dan Batı’ya tüm nüfusu benim davetimi büyük bir sevgiyle kabul etti. Ermeniler, birçoğunuzun altında ezildiğiniz ve bugün de ezilmeye devam ettiğiniz beş asırlık zorbalıktan sonra artık özgürlüğe kavuşma vaktiniz geldi. Ruslar, Ermeni çocuklarını büyük bir gururla anıyorlar. Lazarovlar,

16 *Russko-Qermanskoye otnoşeniya, 1873-1914 qq*, Çentrarxiv, Moskva 1922: 48.

17 Bayramol 2013: 63-64.

18 “Armyanskiy vopros”, (1915), *Novoye vremya*, №13360, 20 yanvarya (3 fevralya): 3.

Melikoflar ve benzeri Ermeniler, Slav kardeşleriyle birlikte vatanın savunması ve kalkınması için savaşmışlardır. Çarlık hükümetinin himayesinde kan kardeşlerinle birleşen Ermeniler, nihayet hürriyetin ve adaletin nimetlerine kavuşacaksınız.”¹⁹

1915’te Petrograd’da yayınlanmış “Ermenistan’da Reformlar. Diplomatik Belgeler Koleksiyonu” adlı eserden Rus hükümetinin Ermenileri kendi tarafına çekmek için pek çok girişimde bulunduğu ve Ermenilerin desteği ile Anadolu’daki eylemlerini gerçekleştireceği açıkça anlaşılmaktadır. Beyazid’deki Rus konsolos yardımcısı, 21 Kasım’da gönderdiği bir telgrafta, Ermeni toplumunun Rusya’nın tam desteğini aldığını, Rusya’nın koruyucu bir rol oynamaya devam etmesi gerektiğini, Ermeni nüfuslu bölgelerde ciddi bir huzursuzluk olduğunu ve her an isyan çıkabileceğini açıkça itiraf etmekteydi.²⁰ Belgeler, üst düzey Rus yetkililerin ikili oynamasını, Avrupalı devletlerin Ermenilerle işbirliğine karşı çıkacağı ve aynı zamanda Türkiye ile ilişkilerin tamamen kopacağı fikrini içeriyordu. Bilgiler, Rusya’nın Ermenilere yönelik politikasının iki yönü olduğunu göstermektedir. Birincisi, Kafkasya’da Osmanlı Devleti ile daha güvenli bir sınır oluşturmak, ikincisi ise boğazları ele geçirerek Akdeniz’e erişim sağlamaktır.²¹

Araştırmalar, Birinci Dünya Savaşı arifesinde Rusya’nın “Ermeni meselesi”nden yararlanmayı planladığını gösteriyor. Buradaki temel amaç, Avrupa’nın büyük güçlerinin “Ermeni meselesine” karışmamak, yani “sorunu” kendi başına çözmektir. Bu açıdan Kafkasya Valisi Vorontsov-Dashkov’un merkeze gönderdiği 7 Şubat 1913 tarihli mektup, söylediklerimizi bir kez daha teyit ediyor. Mektupta şöyle yazıyordu: “Ermeni Katolikosu Bogos Nübar Paşa, Avrupa hükümetlerine Ermenilerin durumunu ve ıslahat konusunu izah etmekle yetkili kılındı. Bogos Nübar Paşa, Londra’da yapılacak Büyük Elçiler Konferansı’nda “Ermeni meselesini” tanıtacaktı. Bu ise, Rusya’nın durumun kontrolünü kaybettiği anlamına gelebilecekti.”²²

Milyukov’a göre “Rusya ile Türkiye arasında bir tercih yapması gereken Ermeniler” Rusya için büyük siyasi öneme sahipti. 1913’te Rus diplomatlar, örgütlü Ermeni burjuvazisiyle bir anlaşma yaparak, açıkça “mazlum Ermenilerin korunması”ndan söz ettiler ve doğu vilayetlerinde reform talep ettiler. Alman destekli Türk hükümeti, kararlı direnişinin ardından 26 Ocak 1914’te reformlar konusunda bir anlaşma imzalamak zorunda kaldı.²³ Bu ıslah projesine göre Anadolu’da biri Trabzon, Sivas, Erzurum, diğeri ise Van, Bitlis, Harput ve Diyarbakır olmak üzere iki vilayet oluşturulmuştur. Eyaletler, yabancı müfettişin denetimindedir ve büyük güçlerin tavsiyesi üzerine 10 yıllığına seçilir.²⁴ Ermeniler yönetim, dil, askerlik vb. bakımlardan başta Rusya olmak üzere diğeri Avrupalı devletlerin koruması altındadır.

19 Cengiz 1983: 142-143.

20 “Reformı v Armenii. 26 noyabrya 1912 qoda-10 maya 1914 qoda”, *Sbornik diplomatiçeskix dokumentov*, İzdatelstvo Qosudarstvenny Tipografiya, Petrograd 1915: 3-5.

21 “Reformı v Armenii. 26 noyabrya 1912 qoda-10 maya 1914 qoda”, *Sbornik diplomatiçeskix dokumentov*, İzdatelstvo Qosudarstvenny Tipografiya, Petrograd 1915: 6-7.

22 “Reformı v Armenii. 26 noyabrya 1912 qoda-10 maya 1914 qoda”, *Sbornik diplomatiçeskix dokumentov*, İzdatelstvo Qosudarstvenny Tipografiya, Petrograd 1915: 22.

23 Qurko-Kryajin 1990: 12.

24 Bayramol 2013: 80.

Bu dönemde Rusya'nın Ermeni reformları için diğer ülkelerden destek almaya çalıştığı da biliniyor. Rusya'nın Fransa Büyükelçisi Izvolsky, 24 Aralık 1912'de Rusya Dışişleri Bakanlığı'na bir telgraf çekerek Rusya'nın reform projesine Fransa Başbakanı Poincaré'den destek aldığını bildirdi.²⁵

Birinci Dünya Savaşı arifesinde Rusya'da Osmanlı Devleti'nde yaşayan Ermeniler için büyük bir propaganda kampanyası başlatıldı. Taşnak ve Hınçak partileri gibi Ermeni yurtsever cemiyetler Türkiye'deki Ermeniler için birleşmeyi gerekli görürken, Rusya'daki Ermeni cemaati reform arzusunu dile getirdi. Sazonov, bu konunun reformlar kapsamında uluslararası düzeyde yeniden gündeme getirilmesini savundu.²⁶

Birinci Dünya Savaşı arifesinde II. Nicholay'ın Kafkasya'ya gelişi ve Osmanlılara karşı Ermenilere işbirliği teklif etmesi durumu daha da vahim hale getirdi. Çar'ın Tiflis'teki konuşması aşağıdaki gibiydi: "İstanbul ve Çanakkale Boğazlarında Rus bayrağı altında seyreden gemiler serbestçe dolaşsın." Ermeni halkı Rusya'nın yardımıyla Osmanlı topraklarında kendi bağımsız devletini kurabilsin. Çarlık hükümetinin himayesinde kan kardeşlerimizle birleşerek nihayet özgürlüğün ve adaletin nimetlerine kavuşacaksınız. Ermenilerin sadakatine inanıyorum, Ermeni halkını güzel bir gelecek bekliyor. Sizi temin ederim, dileğiniz yerine getirilecek."²⁷ Böylece II. Nicholay'ın bu taraflı ve provokatif konuşması, Ermenilerin Rusya'nın Türkiye'ye karşı yürüttüğü savaşa katılmasını sağlamıştır. Türk topraklarının işgaline ve nüfuslarının yok edilmesine hazırlanan Ermeni ideologları da Ermeni kilisesinden hayır duaları aldılar.

Bakü gazetesinin 13 Ağustos 1916 tarihli sayısında Ermeni propagandasının okyanusun öte yakasına hatta ABD'ye ulaştığı yazıyordu. ABD misyonerleri de Ermenilere yardım etti. Ermeni gazetesi "Van-Tosp", Amerikan "Porta" cemiyetinin Ermenilere yardım etmeye başladığını ve onlara 20 yıl hizmet ettiğini yazdı.²⁸

Çarlık Rusya, Türkiye'deki olayların Avrupa ülkeleri düzeyinde tartışılmasını organize etmek için harekete geçti. S.D. Sazonov 25/12 Nisan 1915 tarih ve 1876 sayılı telgrafında Paris ve Londra'daki elçiler A.P. İzvolski ve A.K. Benkendorf'a şu talimatı vermiştir:

"Yeni alınan bilgilere göre, Türkiye'deki anarşi ve Ermenilerin Türkler ve Kürtler tarafından katledilmesi vahim bir hal aldı. Fransız ve İngiliz Hükümetlerine, Babıali'ye yapılan çağrıyı bizimle birlikte yayınlamalarını teklif edin. Türkiye Bakanlar Kurulu'nun tüm üyeleri ve bu olaylara karışan tüm Türk sivil ve askeri yetkilileri, Ermenilere yapılan zulümden kişisel olarak sorumlu tutulabilir."²⁹

25 *Sbornik diplomatičeskix dokumentov. Reformı v Armenii*, 48.

26 Bayramol 2013: 77.

27 İskenderli 2012: 42.

28 "K vozvraşeniya missionerov", *Armyanskaya pressa*, 13.08.1916, №178, 16.

29 *Mejdunarodnye otnoşeniya v epoxu imperializma*, Dokumenti iz arxivov çarskoqo i vremennoqo pravitelstv. 1878-1917 qq. Tom 7, Seriya 3, 1914-1917, Petrograd 1935, dok. 609: 252.

Fransa ve İngiltere'deki diplomatik misyonlar, hükümetin talimatları doğrultusunda hükümet temsilcileriyle toplantılar düzenleyerek konuyu ortak görüşme teklifinde bulundu. Fransa Dışışleri Bakanı T. Delkasse ile görüşen A. Izvolsky, Fransız tarafını ikna etmeyi başardı, T. Delkasse çarlık hükümetinin önerisini onayladı. Görüşmeden çok memnun olan A.P. Izvolsky, 27 Nisan (14) 1915 tarihli 243 numaralı telgrafında şunları yazdı: “Theophilus Delkasse, Sazonov’un teklifini onayladı, temyiz metnini hazırlamak için Londra ile temasa geçeceğine söz veriyor.”³⁰

Londra Büyükelçisi A. K. Benkendorf, İngiltere Dışışleri Bakanı E. Gray ile görüştü. İngiltere dışışleri bakanı temyiz ortak konusunu görüştüktan sonra bu konuda temkinli bir tutum sergiledi ve aceleye getirilmemesini ve Ermeni Katolikosunun İtalyan ve ABD hükümetlerine yanıtını beklememesini tavsiye etti.³¹ Karşılıklı görüşmeler ve ortak tartışmalar, çarlığın Osmanlı İmparatorluğu’nun taksiminde İngiltere ve Fransa ile istişare etmesine rağmen, Doğu Anadolu’nun müstakbel kaderinde tek başına söz sahibi olmaya çalıştığını göstermektedir. Hatta ortak çağrının kabul edilmesinde ısrarcı olan çarlığın, çağrı metninin hazırlanmasında İngiliz ve Fransız hükümetleri tarafından değil bizzat kendisi tarafından çıkarıcı taraf olarak hareket etmesinden de görülmektedir. Rus tarafı temyiz metnini hazırlayarak S.D. Sazonov’un 10 Mayıs (27 Nisan) 1915 tarih ve 2155 numaralı telgrafla A.P. Izvolsky ve A.K. Benkendorf’a gönderdi. Dilekçede şu ifadeler yer verildi: “Yaklaşık bir aydır Ermenistan’ın Kürt ve Türk nüfusu Türk yetkililerin yardımıyla Ermenileri toplayıp katletti. Nisan ortasında Erzurum, Dehgan, Ekin, Bitlis, Muş, Sason, Zeytun ve tüm Kilikya’da böyle bir katliam yaşandı. Van çevresindeki yüzlerce köyün sakinleri tamamen yok edildi, şehrin Ermeni mahallesi Kürtler tarafından kuşatıldı. Aynı zamanda İstanbul’daki Osmanlı hükümeti de masum halka zulümler yapıyor. Türkiye’nin Hıristiyanlığa ve medeniyete karşı işlediği yeni suçlar göz önüne alındığında, müttefik hükümetler, Osmanlı hükümetinin tüm üyelerini ve Ermeni katliamlarına karışan ajanlarını bu suçlardan bizzat sorumlu tutacaklarını Yüce Porta’nın dikkatine sunmak istiyorlar.”³² Avrupa’nın destek çağrısı metninden Rusya’nın Doğu Anadolu’daki Ermeni gruplarına silahlı yardım sağlayarak, Ermeni katliamlarına ilham vererek ve doğrudan Osmanlı hükümetini suçlayarak merkezi hükümete ve sivil halka karşı işlenen katliamları hatırlamak bile istemediği anlaşılıyor.

İngiltere ve Fransa ile yapılan yazışma metninden, Avrupa ülkelerinin Rusya’nın hazırladığı çağrı metninde yer alan “Ermenilerin toplu imhası” fikirlerini kabul etmedikleri ve tereddüt ettikleri anlaşılmaktadır. Bu, özellikle A.K. Benkendorf’un Büyük Britanya Dışışleri Bakanlığı ikinci sekreteri Harold Nicholson ile görüştüğü ve ilgili çağrı metnini tartıştığı zaman görülebilir. Görüşmeler sırasında İngiliz

30 *Mejdunarodnie otnoşeniya v epoxu imperializma*, Dokumenti iz arxivov çarskoqo i vremennoqo pravitelstv. 1878-1917 qq. Tom 7, Seriya 3, 1914-1917, Petroqrad 1935, dok. 609: 252.

31 *Mejdunarodnie otnoşeniya v epoxu imperializma*, Dokumenti iz arxivov çarskoqo i vremennoqo pravitelstv. 1878-1917 qq. Tom 7, Seriya 3, 1914-1917, Petroqrad 1935, dok. 609: 252.

32 *Mejdunarodnie otnoşeniya v epoxu imperializma*, Dokumenti iz arxivov çarskoqo i vremennoqo pravitelstv. 1878-1917 qq. Tom 7, Seriya 3, 1914-1917, Petroqrad 1935, dok. 609, №724: 400-401.

diplomasisi Anadolu'daki olaylardan habersiz olduğunu bildirdi. A. K. Benkendorf, 12 Mayıs (29 Nisan) 1915 tarihli ve 333 numaralı telgrafında S. D. Sazonov'a yazdığı tartışmalar hakkında şunları yazdı: "Nicolson'a haber verdim. Aynı zamanda Fransa Maslahatgüzarı'nın gönderdiği telgrafın içeriğini de bana tanıttı. Telgrafta Ermenilerin Van'ı ele geçirdikleri, kervansarayları havaya uçurdıkları ve şehri yerle bir ettikleri belirtiliyor. Türkler orayı geri aldı, ancak bundan sonra katliam gerçekleşti. Nicholson, İngiliz hükümetinin doğrudan bilgisi olmadığını söylüyor. Ancak Fransızların verdiği bilgiler doğrulanırsa Türkiye bu olaylarda Ermenilerin alenen isyan ettiğine dair deliller bulacaktır. Ona kanlı provokasyondan başka çıkış yolu yokmuş gibi görüldüğünü ve mesele Türklerden geldiği için bu tür kanıtların bence tüm önemini yitirdiğini söyledim. Nicholson pozisyonunda ısrar etmedi.³³ 1915'te İngiltere'nin Ermeniler meselesini parlamentonun tartışmasına açtığını belirtmek gerekir. "Arizon" gazetesi şunları yazdı: "Avam Kamarası'nın 16 Kasım'daki toplantısında milletvekili Ulyams, İngiliz hükümetinin Türk katliamlarından sağ kurtulan Ermeni mültecilere gerekli yardımın sağlanmasına ilişkin bir teklif sundu. İrlanda Ulusal Partisi'nin lideri O. Connor, Williams'ın önerisini destekledi, hatta fakir insanlara devletten yardım istedi. Lord Robert Cecil, Edward Gray ile bizzat görüştüğünü bildirdi. Gray bu konuda şunları aktardı: "Bu aşağılamaların ve rezilliklerin sorumlusu kendilerine Türk hükümeti diyenler ve Abdülhamid'in 30 yılda, mevcut hükümetin 6 ayda yaptığını bile tüm Ermeni mezalimlerinin doğrudan organizatörleridir."³⁴ Gazete ayrıca şöyle yazıyor: "R. Cecil kendinden emin bir şekilde İngiliz deniz filosunun Ermenilerin hayatını kurtarmaya hazır olması gerektiğini söyledi. Ama ona göre Ermeniler için en iyi savunma, dörtlü anlaşma en iyi zafer olabilir..."³⁵ Veriler aynı zamanda büyük güçlerin, özellikle Doğu Anadolu'da, Osmanlılar üzerindeki çatışan çıkarlarını ortaya koymakta ve her gücün sorunu diplomatik ya da başka türlü kendi lehine çözmeyi tercih ettiğini düşündürmektedir. Çarlık Rusyası bir yandan müttefiki olan diğer İtilaf devletlerini kızdırmak istemezken diğer yandan sorunu kendi başına çözmeye çalıştı.

Kafkas Orduları Başkomutanı Çar II. Nikolay'a hitaben yazdığı bir telgrafta, Erzurum yakınlarındaki Osmanlı birliklerinin yenilgisini ve şehrin ele geçirilmesini şu şekilde bildirmekteydi: "Türk tahkimatlarının Rus birlikleri tarafından tahrip edilmesi ve askerlerimizin gösterdiği cesaret için size derin şükranlarımı sunuyorum".³⁶

Ermeni medyasının sevinci sınır tanımadı. "Mshak" gazetesi şunları yazdı: "Son haftalarda Ermenilerin savaş meydanlarında dikkat çekici olaylar yaşanıyor. Başarılı Köprüköy zaferinin ardından ordumuz 30 Ocak harekati ile bir Türk kalesi olan Erzurum'a yaklaştı. Ordumuz Türkleri mevzilerinden uzaklaştırarak Erzurum'un kuzeybatısındaki Van Gölü çevresinde taarruza geçti. Topçu hazırlığının ardından

33 *Mejdunarodnie otnoşeniya v epoxu imperializma*, Dokumenti iz arxivov çarşkoqo i vremenoqo pravitelstv. 1878-1917 qq. Tom 7, Seriya 3, 1914-1917, Petroqrada 1935, dok. 609, №740: 416-417.

34 "Yevropa i Armyane", *Armyanskiy Vestnik*. Ejenedelnyy jurnal, №2, Moskva 1916: 15.

35 "Yevropa i Armyane", *Armyanskiy Vestnik*. Ejenedelnyy jurnal, №2, Moskva 1916: 15.

36 "Teleqramma Qosudarya", *Armyanskiy Vestnik*, Ejenedelnyy jurnal, Moskva 1916, 2: 7.

Erzurum kalesi çevresindeki referans noktaları imha edildi. Örneğin yiğit ordumuz Kara Göbek, Çoban Dede, Dalan Göz, Uzun Ahmed, Kaburga ve benzeri kaleleri ele geçirdi. Kışın çetin geçmesine ve güç olmasına rağmen Erzurum ele geçirildi. 3 Şubat 1915 tarihi, Rus ordusu ve ona bağlı Kafkas ordularının hafızalarında sonsuza dek yaşayacaktır³⁷. Verilerden de anlaşılacağı üzere Ermeniler, Birinci Dünya Savaşı sırasında “ordumuz”, “yiğit savaşçılarımız” vb. gibi ifadelerle kendilerini överek büyük güçlerin elinde birer alet olduklarını kabul ettiler.

Birinci Dünya Savaşı'nın başlamasıyla birlikte Osmanlı İmparatorluğu'nun Asya kısmının bölünmesi meselesi yeni bir aşamaya girdi. Uzun ve karmaşık müzakerelerin ardından İngiltere, Fransa ve Rusya, Osmanlı İmparatorluğu'nun Asya kısmının paylaşılması konusunda kesin bir anlaşmaya vardılar.

1916 baharında Rusya, İngiltere ve Fransa, Osmanlı İmparatorluğu'nun Asya kısmının bölünmesi ve Arabistan'da bağımsız bir Arap devleti kurulması konusunda bir anlaşma imzaladılar. Bu nedenle Rusya, Erzurum, Trabzon, Van ve Bitlis, Muş, Siirt, Amadz vilayetlerini ve İran hududuna kadar olan toprakları işgal etti. Rusya'nın Karadeniz'deki sınırı Trabzon'dan batıya doğru belirlendi. Fransa, Suriye'yi, Adana vilayetini, gelecekteki Rusya sınırına kadar olan bölgeyi, İngiltere, Bağdat'la birlikte Mezopotamya'nın güney bölümünü işgal etti. İngiliz ve Fransız toprakları arasında bir Arap devletleri konfederasyonu kurulacaktı. Stratejik olarak önemli olan bu alanlar, petrol yatakları açısından zengindi. Anlaşmaya göre toprakların bir kısmı da İtalya'ya verilecekti.³⁸

Görüşmelerde İngiltere'yi Sykes ve Fransızları Piko, Rus tarafını ise Sazonov temsil ediyordu. Müzakereler, 9 ve 16 Mayıs'ta İngiliz-Fransız Anlaşması'nın imzalanması ile sona erdi ve son iki belge “Sykes-Piko” anlaşması olarak tarihe geçti.³⁹

4. Sovyet Rusya'nın dış politikasında “Ermeni sorunu”

19. Yüzyılın başından itibaren Çarlık Rusya'sının dış politikasının ana çizgisi olan “Ermeni sorunu”, Birinci Dünya Savaşı'nın sonunda Çarlığın devrilmesinin ardından Rusya'da bir darbeyle iktidara gelen Bolşeviklerin de ana planlarından biri haline geldi.

1918'de Güney Kafkasya'nın siyasi haritasında tarihsel olarak var olan Azerbaycan ve Gürcistan ile birlikte yeni bağımsız bir devletin kurulması için sınırlar yeniden belirlendi. Böylece Doğu Anadolu'daki Ermenilerin toprak talepleri, Osmanlı sınırlarına komşu Azerbaycan topraklarının bölünmesiyle sonuçlandı.

1920'lerin başından itibaren, Bolşeviklerin Güney Kafkasya'ya doğru tedrici ilerleyişi önceki durumu kökten değiştirdi. Böylesi koşullarda Bolşevik Rusya ile

37 “Padeniye Erzuruma”, *Armyanskiy Vestnik*, Moskva 1916, 2: 8.

38 “Tekst soqlaşeniya”, ARDA, f. 28, siy. 1, sax. vah. 68: 73.

39 “Tekst soqlaşeniya”, ARDA, f. 28, siy. 1, sax. vah. 68: 73.

Kemalist Türkiye'nin ortak çıkarlar açısından yaklaşması Güney Kafkasya'daki jeopolitik durumda gözden kaçmadı. 28 Nisan 1920'de Azerbaycan işgal edildi ve Sovyetleştirildi.

Azerbaycan'ın işgalinden sonra asıl odak noktası Ermenistan'ın Sovyetleşmesiydi. Bu bağlamda “Bakinskiy raboçiy” gazetesinin 22 Ocak 1921 sayısında şöyle yazıyordu: “Mustafa Kemal ordusuyla her yöne saldırı düzenleyebilir. Aleksandropol yakında ele geçirildi. Erivan tehlikede idi. O dönemde Büyük Ermenistan” arayışında olan çalışkan Ermeni halkı, “Küçük Ermenistan”ı çoktan kaybetmiş olan çökmüş hükümetin zayıflığına ikna oldu”⁴⁰

Konya'da çıkan “Ögüd” gazetesi, hem Güney Kafkasya hem de Osmanlı topraklarındaki siyasi durumu değerlendirerek, Türkiye'nin Ermeni sorunu çözülmedi, bunun kanıtı Rus ordusunun Ermenistan'a girmesidir diye yazdı.”⁴¹ Böylece, Çarlık Rusya'sının 1814'ten beri izlediği politika şimdi Bolşevik Rusya tarafından sürdürülmüştür.

Mustafa Kemal Paşa önderliğinde başlayan ve başarıyla devam eden ulusal kurtuluş hareketi, Bolşevik Rusya'yı önceki planlarını değiştirmeye zorladı. Doğu Anadolu'da bir Ermeni devleti kurma planları başarısız olduktan sonra, odak Sovyet Ermenistanı'na kaydı.

Taşnaklar gibi Rusya'nın yardımından ilham alan Ermeni Bolşevikleri de Türkiye ve Azerbaycan topraklarına olan iddialarından vazgeçemediler. Bu bağlamda Ov. Kachaznuni, “Sınırlarımızı genişletme sorununu ancak Rusya'ya güvenerek çözebiliriz” yazıyordu.⁴²

Ermenistan'ın bu özlemleri, kısa bir süre sonra gerçekleşen Rus-Türk görüşmelerinde ortaya çıktı. 3 Aralık 1920'te G. Çiçerin, RK (b) P Merkez Komitesine, Sovyet Ermenistanı'na diplomatik yardım ve koruma sağlanması, Türkiye'nin taleplerinin yumuşaması ve Türkiye'nin Gürcistan'a saldırıyı reddetmesi hakkında yazılı bilgi verdi. G. Çiçerin'in bu önerileri, RK (b) P Merkez Komitesi'nin 7 Aralık'taki genel kurul toplantısında tartışıldı. Türkiye ile bir ön anlaşma taslağı geliştirilerek Merkez Komite'ye sunulmasına karar verildi.⁴³

Hazırlanan öneriler Türk tarafıyla ilk görüşmeye sunulduğunda keskin anlaşmazlıklar ortaya çıktı. O dönemde Türk tarafının üzerinde ısrar ettiği konu Ermenistan'ın Aleksandropol barış anlaşmasının şartlarını yerine getirmemesiydi. Rusya, buna karşılık, gelecek Rus-Türk konferansına Ermenistan'ı da dahil ederek Türkiye'ye baskı yapmaya, Azerbaycan ve Ermenistan'ın dış politikasını

40 “K pervoy qodovşine sovetskoy vlasti Armenii. 29.11.1920 – 29.11. 1921, *Qazeta Bakinskiy raboçiy*, 29.11.1921, №273 (405).

41 “Teleqramma zavbyuropeçati Şvirova na imya Çiçerina”, ARDA, f. 28, siy. 1, sax. vah. 38, v. 117.

42 Kaçaznuni 1990: 7.

43 “Iz protokola № 24 (68) zasedaniya plenuma ÇK RKP (b). Predlojenie Çiçerina po povodu doqovora s Turçiey”- RQASPI, f. 17, op. 2, d. 42: 12.

pekiştirmeye ve niyetlerinin Güney Kafkasya ve bölgede ileride uygulanmasına zemin hazırlamaya çalıştı.

Çiçerin’in 11 Ocak 1921’de Orconokidze’ye gönderdiği telgrafta şöyle diyordu: “İki kardeş cumhuriyeti kaderine bırakamayız. Ancak Türkiye ile dostluk bizim için çok önemli.”⁴⁴

Ermenilerin Türklere yönelik nefretini gizlemeyen RSFSR Dışişleri Bakanlığı, 19 Ocak 1921’de G. K Orjonokidze’ye gönderdiği telgrafta şunları yazıyordu: “Ermeni-Türk düşmanlığı çözülmeyecek. Bu nedenle sınırları karşılıklı tavizlerle değiştirmek önemlidir. Tüm Türkler ve Bekir Sami burunlarını kaldırıyor ve tüm nüfusu bize karşı çeviriyor. Tüm sorunlar Moskova’da çözüldü ve her türlü pazarlığa gitmeye hazırız. Türkler Aleksandropol’u terk etmezse silah vermeyeceğiz. Sınır sorunlarını çözmeden bir anlaşma yapmak imkansız.”⁴⁵

Rusya’nın “Sevk ve iskana tabi tutulan Ermenileri ülkelerine geri göndermeyi ve onlara barınmaları için geniş bir alan sağlamayı” teklif ettiği iddia ediliyor. Aslında Türkiye’ye baskı yapmaya ve Ermeni kitlelerinin sempatisini kazanmaya çalışıyordu.

O sırada Ermeni hükümeti Nahçıvan’ı birleştirme niyetinden vazgeçmedi. Ermeni basını bu konuda şunları yazıyordu: “Legran, Nahçıvan’ı Ermenistan ile birleştirmek için ayrıldı. Erivan’a döndükten sonra Nahçıvan’ın kendi Devrim Komitesi olduğunu ve henüz Ermenistan’a katılmaya karar vermediğini söyledi. Moskova Ermenistan-Türkiye-Rusya-Azerbaycan konferansının kararlarını veya Moskova’nın emrini bekliyor.”⁴⁶

Bilgilere göre Ermeni Bolşevikleri, Rus-Türk konferansının arifesinde “Ermeni meselesi”ni tartışmaya çalıştı. Bu tartışma Rusya ile sınırlı değildi, aynı zamanda İtilaf Yüksek Konseyi’ne yapılan itirazlarla da işaretlendi. Bu girişim, Londra konferansının arifesinde Ermeni komitesi tarafından ortaya atıldı. Temyizde, 1) “Türkiye Ermenistanı denilen topraklarında tamamen bağımsız bir Ermeni ocağı kurulması; 2. Kilikya’da Lübnan’dakine benzer ve en kötü durumda Türkiye’nin egemenliği altında, halkların çeşitliliğinden tamamen bağımsız bir siyasi sistem oluşturması; 3. Türkiye topraklarındaki Türk olmayan halklar için uygun garantiler oluşturması”⁴⁷ yazılmaktaydı.

Böylece, Sovyet Rusya’sı, iddialarını Azerbaycan topraklarına doğru genişleten Ermeni tarafını savundu. Moskova ve Kars anlaşmalarında bu belirgindi. Ancak Türk tarafının çabaları sonucunda Azerbaycan’ın toprak bütünlüğü korundu ve Nahçıvan, Moskova Antlaşması hükümleri altında Azerbaycan’ın himayesinde özerk bir bölge olarak kuruldu.

44 “Teleqramma Çiçerina na imya Q.K.Orconokidze (1921)”, RQASPI, f. 85, dos. 33: 1-2.

45 “Teleqramma Çiçerina na imya Q.K.Orconokidze (1921)”, RQASPI, f. 85, dos. 33: 1-2.

46 “Bülleten informaçionnoqo otdela pri polnomicnim predstavitelstve RSFSR v Azerbaycane, Armenii i Qruzii,” №4, 14.04.1922, ÇQİAQ, f. 612, op. 1, d. 100: 87.

47 “Bülleten informaçionnoqo otdela pri polnomicnim predstavitelstve RSFSR v Azerbaycane, Armenii i Qruzii,” №4, 14.04.1922, ÇQİAQ, f. 612, op. 1, d. 100: 62.

Moskova Antlaşması'nın imzalanmasından kısa bir süre sonra Sovyet liderliği, anlaşmanın sınır belirleme hükümleri konusundaki derin endişesini gizlemedi. Sovyet liderliği bile anlaşma sonucunda Türk tarafının Kafkasya'da güçlenmesi ve Bakü'nün ele geçirilmesi için büyük umutlar kazandığını düşünüyordu. Tüm bunlar Rusya Dışişleri Bakanlığı'nın 31 Mart 1921 tarihli yazısında açıkça belirtilmiştir. "Ardahan ve Iğdır'ın stratejik nokta olarak Türkiye'ye verilmesi Güney Kafkasya'yı zor durumda bırakıyor. Böylece Erivan ve Aleksandropol sınır bölgeleri haline geldi. Savaş olursa savunmalarını organize etmek mümkün olmayacaktır. Kars'ın Türklere aktarılması büyük bir avantaj, demiryolu Türklerin darbesi altında, Ahıska ve Akhalkelek yolu açıldı, Batum Güney Kafkasya'dan ayrıldı..."⁴⁸ Bir adım daha ileri giden Sovyet liderleri, Ermeni komünistlerinin Arpaçay ve Aras sınırını belirlemesi fikriyle dayanışma içinde olduklarını ifade ettiler, hatta özel bir şerit oluşturmayı bile düşündüler.⁴⁹

Kars konferansı hazırlıkları sırasında Bolşevik Rusya'sı, Azerbaycan üzerindeki baskısını artırdı. Bu, Azerbaycan'ın konferansta bağımsız hareket etmesini önlemeyi amaçlıyordu. Bu konuda B. V. Legra'nın 22 Temmuz 1921 tarihinde M. Huseynov ve N. Narimanov'a gönderdiği telgrafta şöyle deniyordu: "İlk anlaşmaya göre Kars'ta diğer cumhuriyetlerden ayrı konuşamayacaksınız. Bizi gerçeklerin önüne koyarsanız, bu kabul edilemez olacaktır. Tek başına hareket etmemelisiniz. Cumhuriyetlerle aynı fikirde olmalısınız. RSFSR'nin yetkili temsilcisinin bilgisi olmadan gelecekte bu tür eylemler yapmamanızı tavsiye ederim..."⁵⁰ Görüldüğü gibi, Bolşevik Rusyası Kars Antlaşması arifesinde geleneksel Ermeni kartını çok ustaca kullandı.

Ermenilerin Kars'ın bir an önce Ruslar tarafından ele geçirilip kendilerine verilmesini umdukları da arşiv belgelerinden bilinmektedir. Ancak beklentiler gerçekleşmedi. Moskova'da başlayan konferans, çalışmalarını Kars'ta tamamladı. Bolşevik Ermenistan, Sevr Antlaşması'yla Türkiye topraklarında kurulması öngörülen "Ermenistan"dan vazgeçmiş ve Türkiye ile Güney Kafkasya cumhuriyetleri arasında dostane komşuluk ilişkileri için elverişli bir zemin yaratılmıştır.

Rusya'nın "Ermeni meselesi" konusundaki politikası, Kars anlaşmasının imzalanmasının ardından Lozan Konferansı'nda da sürdürüldü. Bu, Rusya Dışişleri Bakanı G. Çiçerin'in 29 Kasım 1922'de Stalin'e yazdığı mektupta açıkça görülmektedir. Çiçerin'e göre, Türk Ermenilerinin haklarının korunması müzakerelerin konusu olmalı ve ulusal azınlıklar için herhangi bir özyönetim biçimi kurulması göz ardı edilmemelidir. G. Çiçerin, ulusal azınlıklar sorununun sadece Türkiye için değil tüm dünya için bir sorun olması gerektiğini yazmaktaydı.⁵¹

48 "Pismo sekretarya Çyurpı, Puqaçeva ÇK PK (b) P, Çiçerinu, Stalinu (1921)", RQASPI, f. 85, op. S Turçiya, dok. 29: 32-34.

49 "Pismo sekretarya Çyurpı, Puqaçeva ÇK PK (b) P, Çiçerinu, Stalinu (1921)", RQASPI, f. 85, op. S Turçiya, dok. 29: 32-34.

50 "Teleqramma Leqrana M.D.Quseynovu (1921)", ARPİİSSA, f. 609, siy. 1, sax. vah. 96: 47.

51 Musa Qasımlı, *Ermenistanın sovyetleştirilmesinden Azerbaycan erazilerinin işğalınadək ermeni iddiaları: tarih olduğu kibi (1920-1994-cü illər)*, AİF, Bakı 2016: 170.

Çiçerin'in Litvinov'a yazdığı mektuptan anlaşılıyor ki, İtilaf Devletleri bunları bir silah olarak kullanıyor, yalnızca Rusya'nın müdahalesiyle Ermeni nüfusunu kurtarmak ve bir “Ermeni ulusal ocağı” yaratmak mümkündür. Bu olmazsa, onları farklı ğkelere yerleştirmek gerekir. Ancak kısa bir süre sonra, 26 Ocak 1923'te Çiçerin'in Uluslararası Ermeni Cemiyeti'ne yazdığı mektupta, Rusya'nın Lozan Konferansı'nda “Ermeni sorunu” dışında kalmasına rağmen, Sovyet hükümetinin Ermeni mültecileri kabul etmeye hazır olduğu belirtili.⁵²

Alınan bilgilere göre, daha sonra birlik cumhuriyetleri haline gelen Rusya ve SSCB liderleri, yurt dışından gelen Ermenilerin Kafkasya'ya, özellikle Azerbaycan'a yeniden yerleştirilmesiyle yakından ilgileniyorlardı. Çiçerin'e göre Sovyet tarafının çıkarları tam olarak korunmalı ve ülkeye hangi unsurların geldiği bilinmelidir.

Araştırmalar, bu dönemde Sovyet liderliğinin Ermenileri yurtdışınan getirme konusunu ciddi bir şekilde tartıştığını ve Ermeni göçü komisyonu toplantılarının düzenlendiğini göstermektedir. Bu bağlamda 23 Mart 1923'te Halk Toprak Komiserliği yönetim kurulu üyesi Mesyachev başkanlığında Ermenilerin göçü komisyonu toplantısı yapıldı ve 200.000 Ermeni'nin Rusya'ya getirilmesi konusu gündeme geldi.⁵³

Genel olarak, bu dönemin siyasi gerçeklerine bakıldığında, Türkiye'den toprak ele geçirme iddialarına gömülen Ermenilerin artık Azerbaycan'ın Karabağ bölgesine odaklandığı açıktır.

Ermenilerin bu istekleri SSCB önderliğinin istekleriyle kısa sürede gerçekleşti. Dağlık Karabağ Özerk Bölgesi, Azerbaycan SSC Merkez Yürütme Komitesinin 7 Temmuz 1923 tarihli 5 sayılı kararına dayanılarak Azerbaycan SSC'nin bir parçası olarak kurulmuştur. Azerbaycan Merkez Seçim Komisyonu başkan yardımcıları Mirbaşır Gasimov ve Mahmud Hanbudagov tarafından imzalanan beş maddelik bir kararnamede, Azerbaycan SSC'nin bir parçası olarak Dağlık Karabağ'ın Ermeniler yaşayan hissesinden merkezi Hankendi olmakla özerk bir bölge kurulması yazıldı.⁵⁴

Arşiv belgelerinden Azerbaycan halkının yaşanan süreçlere kayıtsız kalmadığı, özellikle şuşa şehrinin Dağlık Karabağ Özerk Bölgesi'ne zorla dahil edilmesini protesto ettikleri anlaşılıyor. Bu bağlamda şuşa şehrinin yetkili temsilçileri R. Aliyev, İ. Musayev, B. Sarabi ve H. Shamshiyev'in 9 Ağustos 1923 tarihinde Azerbaycan Merkez Seçim Komisyonu'na gönderilen mektupta “Çarlık döneminden getirilerek Karabağ'ın dağlık kesimine yerleşen ve şuşa şehri zorla ilhak eden Ermenilere özerklik verilmesi kabul edilemez” deniyordu.”⁵⁵

52 Musa Qasımlı, *Ermenistanın sovyetleştirilmesinden Azerbaycan erazilerinin işğalınadek ermeni iddiaları: tarih olduğu gibi (1920-1994-cü illər)*, AİF, Bakı 2016: 178.

53 Musa Qasımlı, *Ermenistanın sovyetleştirilmesinden Azerbaycan erazilerinin işğalınadek ermeni iddiaları: tarih olduğu gibi (1920-1994-cü illər)*, AİF, Bakı 2016: 181.

54 Musa Qasımlı, *Ermenistanın sovyetleştirilmesinden Azerbaycan erazilerinin işğalınadek ermeni iddiaları: tarih olduğu gibi (1920-1994-cü illər)*, AİF, Bakı 2016: 181.

55 “Zayavleniye upolnomoçennıx qoroda şuşa R.Aliyeva, İ.Musayeva, B.Sarabi v Az. ÇİK. 09.08.1923”, ARPIİSSA, f. 1, siy. 4, sax. vah. 51: 36-37.

Böylece, Azerbaycan halkının protestolarına rağmen, Sovyet liderliği Azerbaycan'ın tarihi topraklarının birliğini bir kez daha bozmuş oldu. Çarlık döneminden beri izlediği politikayı sürdürerek onu yeni bir düzeyde geliştirmeye başladı. Sovyet parti organlarında sorumlu görevlerde bulunan Ermeniler de buna yardımcı oldu. Azerbaycan'ın Karabağ bölgesinin dağlık kesimini yıkmak için planlar yapılmaya başlandı.

Azerbaycan topraklarında özerk bir vilayet oluşturarak Ermenileri örgütleyen SSCB'nin önderliği, daha sonra yurtdışında yaşayan Ermenileri getirip Güney Kafkasya'ya yerleştirerek Azerbaycan ve Türkiye karşıtı faaliyetlerini yoğunlaştırdı. SSCB liderliğinin bu faaliyetinden cesaret alan Ermeni liderler, fırsatı değerlendirmek için ciddi bir şekilde çalışmaya başladılar. Sovyet devletinin bu politikasından faydalanan Ermenilerin tarihi topraklarında yaşayan Azerbaycan Türklerine yapılan zulmü yaygınlaştı. Yavaş yavaş bölgedeki demografik durum değişti.

İlk göçürmeler Türkiye'nin Canik ilinden başladı. 1924'te yaklaşık 200 Ermeni, Ermenistan'a taşınmak için Samsun'daki Sovyet konsolosluğuna başvurdu. Göçler sonraki yıllarda da devam etti.

Araştırmalar, söz konusu dönemde Ermeni liderliğinin önce bölgeleri "tartışmalı" ilan ettiğini, ardından Azerbaycan'a karşı asılsız toprak taleplerini uygulamak için Merkez hükümetin yardımıyla bölgeleri ele geçirdiğini gösteriyor.

Arşiv belgeleri, 1920'de Ermeni SSC'de 774.000 kişinin bulunduğunu, ancak Ermenilerin yurt dışından getirilmesi sonucunda 1936'da bu rakamın 1,2 milyona ulaştığını göstermektedir.⁵⁶

II. Dünya Savaşı'nın patlak vermesiyle birlikte SSCB liderliğinin dış politikasındaki "Ermeni sorunu" faktörü arka planda kaldı. Ancak savaşın sona ermesinden sonra Türkiye'nin ABD'ye yakınlaşma girişimlerini engellemek için Sovyet devleti yurt dışındaki Ermeni örgütleriyle ilişkilerini yeniden ısıtarak Ermenilerin "gerçek sesini" savunmaya başladı.

II. Dünya Savaşı sonrası dönemde Ermeni tarafının Azerbaycan ve Türkiye'ye yönelik toprak iddiaları, Ermenistan SSC'de yayınlanan bir çok medya kuruluşunun makalelerinde ortaya çıktı. Toprak iddialarında Ani, Dvin, Kars, Nahçıvan, Malazgirt, Ahlat ve diğer bölgeler sözde "Büyük Ermenistan"ın bir parçası olarak tanımlandı.⁵⁷

Azerbaycan'a karşı 1948-1953'te "Ermeni sorunu" planı daha trajik bir aşama olarak hatıralarda kaldı. 23 Aralık 1947'de SSCB Bakanlar Kurulu Başkanı I. V. Stalin ve Bakanlar Kurulu Başkanı Y. Chadayev'in imzasıyla, 100.000 Azerbaycan türkünün Ermenistan SSC'den Azerbaycan SSC'sinin Kur-Aras ovasına göçürülmesi 4083 sayılı kararla kabul edildi. 11 maddelik kararın 1. fıkrasına göre, 1948-1950 yıllarında Azerbaycan nüfusu "gönüllülük esasına göre" Ermeni SSC'den Azerbaycan SSC'nin

56 "Kontrevolyuçionnaya rol partii Daşnaksütyun", ARMTNA, L-164: 194.

57 Yeremyan 1946: 3.

Kur-Aras ovasına taşınacaktı. Karara göre, 1948’de 10.000, 1949’da 40.000 ve 1950’de 50.000 kişi kademeli olarak göçürüldü.⁵⁸

Azerbaycan ve Türkiye’ye karşı sistematik olarak sürdürülen “Ermeni sorunu” planı, Türkiye’nin 1950’lerde ADB’ye üyelik başvurusundan sonra yeniden canlandırıldı. SSCB liderliğinde derin endişelere neden olan Türkiye’nin Avrupa’ya yaklaşma girişimleri, Türkiye ve Azerbaycan’a yönelik iftira niteliğinde bir kampanya ile karşılandı. Sözde “Ermeni soykırımı”nın 50. yıldönümüne yönelik kampanyalar yalnızca Ermeni SSC’sinde değil, Fransa, Lübnan ve Amerika Birleşik Devletleri’nde de yayıldı.

5. “Ermeni sorunu” Azerbaycan’ın toprak bütünlüğüne karşı bir baskı aracı olması

1980’lerden bu yana, Sovyet liderliğinin bu politikası birkaç yönde genişledi. Her şeyden önce, Ermenistan Komünist Partisi Merkez Komitesi’nin 24 Nisan’ı “Soykırım Kurbanlarını Anma Günü” olarak Kabul etmesi için Sovyet yönetimine çağrısı CPSU Merkez Komitesi sekreterliğinde tartışıldı. Sekreteryaya tartışmasının ardından konu 21 Şubat 1985 tarihli Politbüro toplantısının gündemine taşındı ve ilgili karar alındı. Kısa bir süre sonra 27 Aralık 1978’de Sov. Komünist Partisi Merkez Komitesi’nin “Yabancı Ermenilerle Çalışmanın Güçlendirilmesi” kararına göre, Lübnan, Fransa, Amerika Birleşik Devletleri, Arjantin ve daha birçok ülkede yayınlanan Ermeni medyasına mali yardımı artırıldı.⁵⁹

Eski SSCB ve bölgedeki siyasi süreçler ve geçen yüzyılın 80’li ve 90’lı yıllarında Sovyet liderleri tarafından Ermenistan’ın doğrudan korunması politikası, Azerbaycan için yeni toprak kayıplarıyla sonuçlandı. 20.Yüzyılın 90. yıllarında Ermenilerin Azerbaycan’a yönelik asılsız toprak iddiaları Karabağ’ın işgaliyle sonuçlandı. SSCB’nin yasal halefi olan Ermenistan, Rusya Federasyonu’nun askeri yardımından yararlandı. Bununla “bir millet iki devlet” kutsal anlayışını her zaman devam ettiren Azerbaycan, Türkiye Cumhuriyeti’nin desteği ile 2020 yılında Azerbaycanın Karabağ bölgesinde zafer kazandı. 44 günlük Karabağ zaferi Azerbaycanın toprak bütünlüğünü sağladı.

Sonuç

Araştırmalar gösteriyor ki, Rusya Çarı I. Aleksandr’ın Viyana Kongresi sırasında ortaya koyduğu “Doğu Sorunu” planı, zaman zaman amacını değiştirerek Avrupa ve Rus imparatorluklarının elinde çok etkili bir silah haline geldi. Başlangıçta Avrupa topraklarının Türkler (Osmanlı İmparatorluğu) tarafından işgalini önlemek için tasarlanan bu plan, 19. Yüzyılın ikinci yarısından sonra “Ermeni sorunu”nu

58 “Postanovleniye Soveta Ministrov SSSR o pereselenii kolhoznikov i druqovo azerbaycanskovo naseleniya iz Armyanskiy SSR v Kura-Araksinskovo izmennost Azerbaycanskoy SSR (1947)”, №4083, ARPİİSSA, f. 1, siy. 33, sax. vah. 227, v. 14-17.

59 Kasımlı 2016: 403-409.

uluslararası siyasi arenaya taşıdı. “Ermeni meselesi”nde paydaşlardan biri olan Rusya, bu planın uygulanmasında özel bir rol oynadı ve şu ya da bu şekilde hala desteklenmektedir. Anadolu topraklarını işgal edemeyen Çarlık Rusya’sı bölgeye özel ilgi göstererek dikkatini Güney Kafkasya’ya, özellikle Azerbaycan topraklarına çevirdi, Ermenileri Azerbaycan topraklarına yerleştirdi ve onların himayesinde bir devlet kurdu. 1915’te Doğu Anadolu’daki Ermeni tehçirinin ardından, “Ermeni sorunu” tarihsel değil daha siyasi bir anlam kazanmaya başladı ve tarihi ve etnik bağları bulunan iki devleti (Azerbaycan ve Türkiye) ayırmanın uygun bir yolu olmaya devam ediyor.

KAYNAKLAR

Armyanskaya pressa, *K vozvraşeniya missionerov*, 13.08.1916, №178.

Armyanskiy vopros, *Novoye vremya*, 1915, №13360, 20 yanvarya (3 fevralya).

Berlinskiy traktat (1856-1917). 1/13 iyulya 1878 q. *Sbornik doqovorov Rossii s druzimi qosudarstvami*, s. 204-205.

Bülleten informaçionnoqo otdela pri diplomatiçeskom predstavitelstve ASSR v Qruzii. 24.01.1921. №136, ARPIİSSA, f. 1, siy. 2, sax. vah. 79, v. 87.

Bülleten informaçionnoqo otdela pri polnomiçnum predstavitelstve RSFSR v Azerbaycane, Armenii i Qruzii, №4, 14.04.1922, ÇQİAQ, f. 612, op. 1, d. 100, v. 62.

Bayramol, E. 2013, *Rus Kaynaklarında Ermeni Sorunu 1914-1915*, Bilge Kültür Sanat Yayınları, İstanbul.

Cengiz, H. E. 1984, *Ermeni Komitelerinin A'mal ve Harekat-ı İhtilaliyesi*, Ankara: Başbakanlık Basımevi.

Daşnaksüyun Armyanskaya Revolyuçionnaya Federativnaya Partiya. *İstoriçeskiy oçerk*, ARPIİSSA, F.34, iş 85 – 1908/1909, v. 39-53.

Debidur, A. 1947, *Diplomatiçeskaya istoriya Evropı ot Venskoqo do Berlinskoqo kongressa (1814-1878)*, Tom 2, Qosudarstvenniy izdatelstvo İnostrannoy Literaturı, Moskva.

Dekret Az ÇİK ot 7 iyulya 1923 qoda ob obrazovaniya AOK, Azerbaycan Respublikası Devlet Arşivi, fond 379, siy. 3, sax. vah. 73, v. 135-136.

Emecen, F. 2014, “Ermeni Sorununun Ortaya Çıkışında ve Devamında Yabancı Devletlerin Rolü”, *Yeni Türkiye, Ermeni Meselesi Özel Sayısı*, II, 905-916.

Iz protokola № 24 (68) zasedaniya plenuma ÇK RKP (b). Predlojenie Çiçerina po povodu doqovora s Turçiey-RQASPI, f. 17, op. 2, d. 42, l. 12.

- İbrahimov, N. 1997, *Azərbaycan Tarixinin Alman Sayfaları*, Azərbaycan Yayınları, Bakü.
- İskenderli A. 2012, *Realities of Azerbaijan: 1917-1920*, Published by Xlibris, USA.
- K pervoy qodovşine sovetskoy vlasti Armenii (29.11.1920 – 29.11. 1921). *Qazeta Bakinskiy raboçiy*, 29.11.1921, №273 (405).
- Kaçaznuni, O. 1990, *Daşnaksütyun bolşe neçeqo delat*, Elm, Baku.
- Kasımlı, M. 2016, *Ermənistanın Sovetləşdirilməsindən Azərbaycan Arazilərinin İşğalnadək Erməni İddiaları: Tarix Olduğu Kimi (1920-1994)*. Bakı: EİF.
- Kontrrevolyucionnaya rol partii Daşnaksütyun, ARMTNA, L-164, v. 194.
- Qurun, Kamuran, *Armyanskoe dosye*, Yazıçı, Baku 1993.
- Mejdunarodnie otnoşeniya v epoxu imperializma (1935). Dokumenti iz arxivov çarskoqo i vremennoqo pravitelstv. 1878-1917 qq. Tom 7, Seriya 3, 1914-1917, dok. 609.
- Obzor armyanskiy peçati. Armyanskiy pressa o vzyati Erzuruma, *Armyanskiy Vestnik*, Moskva 1916, №5.
- Padeniye Erzuruma, *Armyanskiy Vestnik*, Moskva 1916, sayı 2.
- Parsamyan, V. 1972, *İstoriya armyanskoqo naroda. 1801-1900 qq*, İzdatelstvo Ayastan, Erevan.
- Pismo konsula ASSR v Karse I.Qadjibeyli İ.Abilovu (1921), ARPIİSSA, f. 276, siy. 5, sax. vah. 1, v. 91.
- Pismo sekretarya Çyurpı, Puqaçeva ÇK PK (b) P, Çiçerinu, Stalinu (1921), RQASPI, f. 85, op. S Turçiya, dok. 29, v. 32-34.
- Postanovleniye Soveta Ministrov SSSR o pereselenii kolxoznikov i druçovo azerbaycanskovo naseleniya iz Armyanskiy SSR v Kura-Araksinskovo izmennost Azerbaycanskoy SSR (1947), №4083, ARPIİSSA, f. 1, siy. 33, sax. vah. 227, v. 14-17.
- Reformı v Armenii. 26 noyabrya 1912 qoda-10 maya 1914 qoda, *Sbornik diplomatiçeskix dokumentov*, İzdatelstvo Qosudarstvennyy Tipografıya, Petroqrad 1915.
- Russko-qermanskoye otnoşeniya, 1873-1914 qq, Çentrarxiv, Moskva 1922.
- San-Stefanskiy preliminarıy mirnyy doqovor. San-Stefano, 19.02./03.03.1878 q., *Sbornik doqovorov Rossii s druçimi qosudarstvami. 1856-1917*, Moskva, sayı 52.

- Sertçelik S. 2009, *Rus ve Ermeni Kaynakları Işığında Ermeni Sorununun Ortaya Çıkış Süresi. 1678-1914*, TBMM, Kültür, Sanat ve Yayım Kurulu Yayınları, Ankara.
- Şimşir, B. N. 1989, *British Documents On Ottoman Armenians. Volume I (1856-1880)*, Ankara.
- Şükürov, K. 2006, *Türkmençay-1828, Tarihi Kronika*, Elm, Bakı.
- Tekst soqlaşeniya, ARDA, f. 28, siy. 1, sax. vah. 68, v. 73.
- Teleqramma Çiçerina na imya Q.K.Orconokidze (1921), RQASPI, f. 85, dos. 33, v. 1-2.
- Teleqramma Çiçerina na imya Q.K.Orconokidze (1921), RQASPI, f. 85, dos. 18, v. 6.
- Teleqramma Qosudarya, *Armyanskiy Vestnik*, Ejenedelniy jurnal, Moskva 1916, sayı 2.
- Teleqramma Leqrana M.D.Quseynovu (1921), ARPIİSSA, f. 609, siy. 1, sax. vah. 96, v. 47.
- Teleqramma zavbyuropeçati Şvirova na imya Çiçerina, ARDA, f. 28, siy. 1, sax. vah. 38, v. 117.
- Vinoqradov, V. 1978, *Russko-tureçkaya voyna 1877-1878 qq*, Mısl, Moskva.
- Yeremyan, S. 1946, “Mnoqovekovaya drujba”, *Qazeta Kommunist*, №47, Moskva.
- Yevropa i Armyane. 1916, *Armyanskiy Vestnik. Ejenedelniy jurnal*, №2, Moskva.
- Zayavleniye upolnomoçennıx qoroda Şuşı R.Aliyeva, İ.Musayeva, B.Sarabi v Az. ÇİK. 09.08.1923. - ARPIİSSA, f. 1, siy. 4, sax. vah. 51, v. 36-37.

ERMENİSTAN'IN AZERBAYCAN'A KARŞI TOPRAK TALEPLERİ (1918-1920)

İsmayıl HACIYEV*

Öz: Makalede, 1918-1920'de Ermenistan Demokratik Cumhuriyeti'nin Azerbaycan Demokratik Cumhuriyeti'ne karşı toprak iddialarından bahsedilecektir. 1918 yılında Azerbaycan Halk Cumhuriyeti ilan edildiğinde Transkafkasya'nın Güneydoğusunda yer alıyor ve 113,9 bin km²'lik alanı kaplıyordu. Bakü, Yelizavetpol, Erivan, Tiflis vilayetleri, Zagatala ilçesi ve Dağıstan eyaletinin bir kısmı bölgede bulunuyordu.

Batum Barış Antlaşması'na göre (4 Haziran 1918), 9 bin km²'lik Ermenistan Demokratik Cumhuriyeti kurulmuştur. Ancak başkenti olmadığı için yüzünü Azerbaycan Demokratik Cumhuriyeti'ne çevirmiştir. Azerbaycan Halk Cumhuriyeti Milli Şurasının 29 Mayıs 1918 tarihli toplantısında Ermenilerin bundan sonra Karabağ üzerinde hiçbir hak iddia etmeyeceklerini belirten kararla Erivan şehri, Ermenistan Demokratik Cumhuriyeti'nin başkenti olarak, Ermenistan'a verilmiştir.

Bununla yetinmeyen Ermenistan Demokratik Cumhuriyeti, Azerbaycan'a karşı yeni toprak iddialarında bulunmuştur. Böylece Sürmeli, Erivan, Zengezur, Nahçıvan, Eçmiadzın, Akhilkalek, Şuşa, Cavanşir, Cebrayıl ve Borçalı toprakları üzerinde toprak iddiaları ileri sürülmüş ve bu topraklar Ermenistan'ın bir parçası olarak görmek istenmiştir. Ancak bu kazaların çoğunda Azerbaycanlılar yaşıyordu.

Rus-İran ve Rus-Türk savaşlarından sonra özellikle Türkmençay ve Edirne Barış Antlaşmaları'yla 124.000 Ermeni, Azerbaycan topraklarına iskân edilmiştir. Ermenilerin Azerbaycan topraklarında sayıca artmasından sonra toprak talepleri daha da artmıştır.

Ermenistan, Dağlık Karabağ, Zengezur, Gence Valiliğinin Gazah İlçesi, Şarur-Daraleyaz, Nahçıvan İlçeleri üzerinde hak iddia etmiştir. Bolşevik Rusya'nın yardımıyla Gazah bölgesine bağlı Zengezur ve Dilijan Ermenistan'a verilmiştir. Ermenilere Dağlık Karabağ'da özerklik statüsü verilmiştir. 20 bin km²'lik Azerbaycan toprakları 1918-1920 ve sonraki yıllarda Ermenistan'a verilmiştir. Böylece Ermenistan toprakları 29,8 bin km²'ye çıkmıştır; Azerbaycan toprakları 86,6 bin km²'ye düşmüştür. Bütün bunlarla yetinmeyen Ermeniler, 20. yüzyıl boyunca toprak iddialarından vazgeçmemişlerdir.

Anahtar Kelimeler: Azerbaycan Demokratik Cumhuriyeti, Ermenistan Demokratik Cumhuriyeti, Toprak Talepleri, Erivan, Nahçıvan, Zengezur

* Prof. Dr., Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Naxçıvan Bölməsi
E-posta: haciyev.i1951@gmail.com.

Azərbaycan'ın kuzey topraklarında bağımsız bir Azərbaycan devletinin kurulduğunu ilan eden Bağımsızlık Bildirgesi'nde¹ Güneydoğu Transkafkasya'nın Azərbaycan toprağı olduğu, Azərbaycan Halk Cumhuriyeti'nin komşu ülkelerle iyi komşuluk ilişkileri kurma kararlılığı belirtilmiştir. Azərbaycan Demokratik Cumhuriyeti, Kuzey Azərbaycan'da kurulmuş olmasına rağmen, Kuzey Azərbaycan topraklarının tamamını kapsamamıştır. Azərbaycan heyetinin Paris Barış Konferansı'na sunduğu muhtıradan, Cumhuriyet toprakları şu şekilde belirtilmiştir:

1. Bakü Valiliği (Bakü ilçesi, Cevad ilçesi, Göyçay ilçesi, Şamahı ilçesi, Guba ilçesi, Lenkeran ilçesi dahil)
2. Yelizavetpol (Gence) valiliği (Yelizavetpol (Gence) ilçesi, Cavanşir ilçesi, Nukha ilçesi, Areş ilçesi, Şuşa ilçesi, Garyagin (Cebrayıl) ilçesi, Zengezur ilçesi, Gazah ilçesi (bu bölgenin üçte biri olan dağlık kısmı)).
3. Erivan valiliği (Nahçıvan ilçesi, Şarur-Darelayaz ilçesi, Surmalı ilçesi, Yeni Bayezid ilçesi, Eçmiadzin ve Alexandropol ilçelerinin bir kısmı).
4. Tiflis valiliği (Borçalı ilçesi, Tiflis'in bir bölümü ve Signak ilçeleri)
5. Zagatala bölgesi
6. Dağıstan vilayeti (Kura ve Samur ilçelerini kapsayan bölgenin bir kısmı ve şehri ve çevresi dahil Kaytak-Tabasaran bölgesinin bir kısmı).

Aynı zamanda Azərbaycan Demokratik Cumhuriyeti, Batum'un, Tiflis vilayətinin Ahalsih ilçesi ile özellikle Kars'ın kendi topraklarına dahil edilmesine özel önem vermiştir. Cumhuriyetin toprakları 113,9 bin km² idi. Bunun 97,3 bin km²'si tartışmasız, 16,6 bin km²'si tartışmalıydı.²

Azərbaycan Demokratik Cumhuriyeti, komşu devletler olan Osmanlı İmparatorluğu, İran ve Dağıstan ile yakın ilişkiler kurabilmiştir. Arazi-toprak meselesindeki bazı anlaşmazlıklar nedeniyle 8,7 bin km²'lik bölge tartışmalı bölge olarak kabul edilmişse de Gürcistan ile normal ilişkiler kurulabilmiştir. Azərbaycan ile Gürcistan arasındaki ihtilafli bölgeler arasında Gence vilayetine bitişik Borçalı ilçesinin orta bölgesi, Tiflis ilçesinin Garayazi denilen doğu kısmı ve Signah ilçesinin güneydoğu kısmı yer alıyordu.³ Bu yerlerin toprakları Azerbaycanlılardan oluşuyordu. Gürcistan ile toprak ve sınır meselelerinde kesin bir anlaşmaya varılmasına rağmen, Ermenistan her türlü teklifi reddetmiş ve her iki cumhuriyetin topraklarının büyük bir bölümünün "Ermeni toprağı" olduğunda ısrar etmiştir.

Azərbaycan Milli Şurası'nın Erivan şehrinin Ermenistan Cumhuriyeti'nin (Ararat) başkenti olması için Ermenilere taviz verilmesi kararından etkilenen Ermeniler,

1 Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti ensiklopediyası 2004, 27-28.

2 Azərbaycan tarixi 2008: 461.

3 Əzizov 1997: 189-192

İstanbul Konferansı'na sundukları projede; Surmeli, Nahçıvan, Ahilkalek, Eçmiadzin, Erivan, Zengezur, Şuşa, Cavanşir, Cebrayil ve Borçalı ilçelerin kendilerine verilmesi için toprak iddiasında bulunmuşlardır.⁴

Ermeniler, Azerbaycan'ın ata toprakları üzerinde haksız iddialarda bulunmuşlardır. Erivan vilayetinin Erivan, Sürmeli, Yeni Bayezid ve Eçmiadzin ilçelerinde çoğunlukla Azeriler yaşıyordu. O dönemde bu valilikte 423.000'den fazla Azerbaycanlı vardı. Bu, valilik nüfusunun yüzde 37,7'siydi. Yüzyılın başında yüzde 41'di. Azerbaycan Türkleri, Erivan ve Sürmeli ilçelerinin nüfusunun yarısından fazlasını, Eçmiadzin ve Yeni Bayezid ilçelerinin nüfusunun yaklaşık üçte birini oluşturuyordu.⁵

Osmanlı hükümetinin girişimiyle Güney Kafkas cumhuriyetleri arasındaki toprak sorunlarının çözümü için İstanbul'da bir konferans düzenlenmesine karar verilmiştir. Haziran 1918'de İstanbul Konferansı'na katılmak üzere M. A. Resulzade başkanlığında 7 kişilik bir heyet görevlendirilmiştir. Ancak katılımcı devletlerin kendi aralarında kesin bir anlaşmaya varamamaları nedeniyle konferans olması gereken zamanda çalışmalarına başlamamıştır.

Azerbaycan'ın bakan-temsalcisi A. M. Topçubaşov'un İstanbul Konferansı'na sunduğu muhtırada Azerbaycan topraklarının 96,5 bin km² olduğu belirtmiştir.

Birinci Dünya Savaşı'nın Türkiye için zor koşullarla sona ermesi, Ermeni heyetinin İstanbul Konferansı'nda yeni toprak iddialarında bulunmasına neden olmuştur. Ermeni Taşnakların en büyük iddiası Karabağ ile Zengezur'u birleştirmektir. Son yıllarda olduğu gibi yüzyılın başında da "Karabağ Savaşı"na yol açan bu iddia olmuştur. Karabağ meselesi nelerden oluşuyor? M. Topçubaşov, Türkiye Dışışleri Bakan Yardımcısı Reşad Hikmet'e verdiği yanıtta bunu şöyle nitelendirmiştir: "Ermeniler tarafından gündeme getirilen Karabağ sorunu 5 veya 10 köy sorunu değil, 4 sancak- Şuşa, Javanşir, Cebrail ve Zengezur üzerinedir." Azerbaycan hükümeti Karabağ sorununun çözümü için defalarca önerilerde bulunmasına rağmen Ermeni Taşnakların tuttuğu bu önerilerin uygulanmasına engel olmuştur.

İstanbul Konferansı'na katılmak üzere Türkiye'de bulunan Azerbaycan heyeti, Mondros Anlaşması'nın arifesinde bir barış konferansının yapılmayacağına ikna olmuştu. İstanbul Konferansı'nın başarısızlığı, Güney Kafkasya'daki mevcut devletler arasında bir barış konferansı düzenlenmesini gerekli kılmıştır. 27 Ekim'de Gürcistan hükümeti Azerbaycan, Ermenistan ve Kuzey Kafkasya Dağlı Cumhuriyeti temsilcilerini Tiflis'te bir konferansa davet etmiştir. Ermenistan'ın karşı çıkması nedeniyle konferans birkaç kez ertelenmiştir.

Konferans, Gürcistan Dışışleri Bakanı E. Gegeckori'nin önerisiyle 25 Nisan 1919'da Tiflis'te başlamıştır. Azerbaycan heyetinde Dışışleri Bakanı Mammad Yusif Caferov, milletvekilleri Feteli Han Hoyski ve Halil Bey Hasmammedov yer almıştır. Azerbaycan delegasyonu, toprak meselelerinde aşağıdaki ilkelerin temel alınmasını önermiştir:

4 Mustafa 1998: 152-156.

5 Dəmirli-Məmmədli 1998: 589-591.

1. *Bölgesel talepler yalnızca cumhuriyetler arası sınır bölgesi ile ilgili olarak beyan edilebilir.*
2. *Nüfusun kendi kaderini tayin hakkı, bölgesel meselelerin çözümünde temel olmalıdır.*
3. *İhtilafsız bölgenin herhangi bir bölgesine ekonomik ve tarihi bağlar nedeniyle toprak talebinde bulunulursa, tartışmasız bölgenin tüm bölgelerinin nüfusu arasında referandum yapılır.*

Konferans sırasında Rus Beyaz Ordu Generali Anton Denikin'in birliklerinin Kuzey Kafkasya Dağlı Cumhuriyeti'ne saldırdığı haberi alınmıştır. Denikin'in birliklerinin Azerbaycan ve Gürcistan'a saldırması beklendiğinden, bu iki cumhuriyetin 16 Haziran'da ortak askeri savunma anlaşması imzaladığını belirtmek gerekir. Bu, Azerbaycan Demokratik Cumhuriyeti'nin Osmanlı Devleti ile imzaladığı antlaşmadan sonra ikinci antlaşmaydı.

Azerbaycan Demokratik Cumhuriyeti döneminde Ermenilerin Azerbaycan'a karşı toprak iddialarında Karabağ'ın dağlık kısmı (Dağlık Karabağ) önemli bir yer tutuyordu. Buraya ağırlıklı olarak Ermeniler yerleşmiştir. Ermenistan bu topraklara sahip çıkmıştır. Karabağ'ın tamamında 415.000 Azeri ve Kürt, 170.000 Ermeni yaşıyordu. Karabağ'daki Ermenilerin sayısındaki nispi artış, Çarlık yönetiminin Ermenileri Türkiye ve İran'dan Azerbaycan'a sevk etme politikasının bir sonucuydu.

Azerbaycan hükümeti Karabağ'daki siyasi durumu istikrara kavuşturmak için somut önlemler almıştır. Ocak 1919'da Azerbaycan hükümetinin kararıyla Karabağ ve Zengezur'da geçici bir genel valilik kurulmuştur. 29 Ocak'ta Genel Valilik görevine Hüsrev Bey Sultanov atanmıştır. Azerbaycan hükümetinin kararlı adımlarından endişe duyan Ermenistan, bu koşullar altında Dağlık Karabağ üzerinde açık bir hak talebinde bulunmuştur. Azerbaycan hükümeti 31 Ocak tarihli yanıt notunda Karabağ'ın tarihsel olarak Azerbaycan'ın ayrılmaz bir parçası olduğunu belirtmiş ve Ermenistan'ın Karabağ valiliğinin kurulmasına itirazını Azerbaycan'ın egemenliğine saldırı ve iç işlerine karışma girişimi olarak değerlendirmiştir.⁶

Ermeni Taşnakların talep ettiği topraklardan biri de Zengezur ilçesiydi. Bu ilçe nüfus ve yüzölçümü bakımından Azerbaycan'ın en büyük ilçesiydi ve Gence vilayetinin bir parçasıydı. Kazada 123 binden fazla Azeri ve 99,2 bin Ermeni yaşıyordu.⁷

Güney Kafkasya'daki konumlarını güçlendirmek isteyen ve Ermeni Taşnaklarına açık ve gizli destek vermek isteyen İngilizler, Zengezur'un Karabağ Genel Valiliği yönetiminden çıkarılarak Ermeni Ulusal Konseyi'nin kontrolüne verilmesini istemiştir. Azerbaycan hükümetinin itirazlarına rağmen General Thomson kararını değiştirmemiştir. İngilizlerin himayesini kullanan Ermenistan, Zengezur'u Azerbaycanlılardan temizlemek için bölgeye yeni askeri güçler sevk etmiştir. Mart

6 Həsənli 2009: 129, 367

7 Həsənli 2009: 116.

1919'da Ermenistan silahlı kuvvetleri Zengezur'da 115 Azerbaycan köyünü yerle bir ederek 50 binden fazla insanın mülteci durumuna düşmesine neden olmuştur. Azerbaycan hükümeti, Ermeni silahlı gruplarının Karabağ'a saldırısını önlemek ve Zengezur'daki katliamlara son vermek için askeri bakanlığa Karabağ ve Zengezur'un dağlık kesiminde ordu birliklerinin konuşlandırılması için hazırlık yapma talimatı vermiştir. Kısa bir süre sonra Azerbaycan hükümeti, Karabağ ve Zengezur'u Ermeni saldırısından korumak için halk birliklerini örgütleyerek önlemler almıştır. Albay Cavad Şihlinski komutasındaki Azerbaycan ordusu, Ermenilerin işgal ettiği Zengezur köylerini kurtarmak için bir karşı saldırı başlatmıştır. Durumun gerginliğini gören Ermeniler, Azerbaycan hükümetinden askeri operasyonları durdurmasını ve barış görüşmeleri yapmasını istemiştir.

ABD temsilcisi James Ray, taraflar arasındaki ihtilaflı sorunları barışçıl bir şekilde çözmek için Tiflis'te bir konferans düzenlemeyi teklif etmiştir. 20-22 Kasım tarihlerinde Tiflis'te Azerbaycan ve Ermenistan hükümet başkanları N. Yusufbeyli ve A. Hatisyan başkanlığındaki heyetler arasında toplantılar yapılmıştır. 23 Kasım'da taraflar arasında, müttefiklerin Kafkasya Yüksek Komiser Yardımcısı J. Ray ve Gürcistan Dışişleri Bakanı Y. Gegeckori'nin katılımıyla bir anlaşma imzalanmıştır. Anlaşma aşağıdaki 5 maddeden oluşuyordu:

1. *Ermenistan ve Azerbaycan hükümetleri devam eden çatışmaları durdurmayı ve bir daha silahlı kuvvetlere başvurmamayı taahhüt eder.*
2. *Taraflar, Zengezur'a giden yolları iyileştirmeyi ve açmayı ve bu yollarda trafik güvenliği için etkili önlemler almayı kabul eder.*
3. *Taraflar, sınır sorunları da dahil olmak üzere tüm anlaşmazlıkları barışçıl yollarla çözmeyi taahhüt eder. Dostane bir anlaşmaya varılamazsa, her iki taraf da Amerikalı Albay J. Ray'i jüri olarak tarafsız bir kişi ve kararlarını uygulamayı kabul eder.*
4. *Azerbaycan-Ermenistan konferansının 26 Kasım'da Bakü'de yapılması kararlaştırıldı.*
5. *Anlaşma, imzalandığı günden itibaren geçerli sayılır ve parlamentoların onayından sonra yasal olarak yürürlüğe girer.⁸*

Konferansın taleplerinin ardından Azerbaycan hükümeti birliklerini Zengezur'dan geri çekmiştir. Ermeni tarafı ise Zengezur'a ek birlikler göndererek kalan Azerbaycan köylerini işgal etmeye ve bölgeyi Azerbaycanlılardan tamamen temizlemeye başlamıştır. Azerbaycan hükümeti, Ermenilerin başlattığı saldırılara karşı saldırı ile karşılık vermek yerine, Ermenilerin saldırılarını ancak diplomatik yazışmalarla engellemeye çalışmıştır.

26 Kasım'da yapılması gereken Azerbaycan-Ermenistan konferansı Ermeni tarafının engel girişimleri nedeniyle ancak 14-21 Aralık tarihlerinde gerçekleşmiştir.

8 Mustafa 1998: 142

Bu konferansta pratik kararlar almak mümkün olmamıştır. Nisan 1920’de Tiflis’te Güney Kafkas Devletleri Konferansı’nda yapılan tartışmalar olumlu sonuç vermemiştir. 26 Nisan’da Ermenistan hükümeti, Azerbaycan hükümetine bir barış anlaşması imzalaması için çağrıda bulunmuştur, ancak artık çok geçtir. 1919 Azerbaycan-Ermenistan anlaşması, Azerbaycan’ın Nisan işgalinden (1920) sonra önemini yitirmiştir.

Ermenilerin hak iddia ettiği topraklardan biri de Gence vilayetinin Gazah ilçesi ile Şarur-Daraleyaz ilçesiydi. Azerbaycanlılar Kazak ilçesinin ova kesiminde, Ermeniler ise az sayıda dağlık kesiminde yaşıyordu. Ermeni Taşnaklar bölgenin bütününe topraklarına katmak istemişlerdir. Şarur-Daraleyaz ilçesinde nüfusun yüzde 72,3’ü Azeri idi. 90.250 nüfuslu bu ilçede 58.496 Türk, 29.165 Ermeni ve diğer milletlerden 2.589 kişi yaşamaktaydı.⁹

Paris Barış Konferansı arifesinde Ermeniler etnik çatışmaları büyüterek, “Büyük Ermenistan” iddialarını gerçekleştirmek için Azerbaycan’a karşı geniş çaplı askeri operasyonlar başlatmışlardır. Taşnakların niyetleri Ermenileri nüfusunu buralara taşımak, Erivan valiliği, Karabağ, Nahçıvan, Şarur-Daraleyazi, Ordubad, Zengezur ve diğer toprakları kısa sürede Azerbaycanlılardan tamamen temizlemek ve Paris Barış Konferansı’nda Ermeni eyaleti olarak tanınmasını sağlamaktır. Paris Konferansı’nda Ermeni delegasyonu, yeni kurulan Ermeni devletlerinin açık denize erişimini talep etmiştir. İğrenç bir ikiyüzlülükle, “*Her tarafı düşmanlarla ve batı kültürüne yabancı unsurlarla çevrili bir millet olarak, denize açılmadan güvenliğimizi, ekonomik ve kültürel kalkınmamızı sağlayamayız*” demişlerdir.

Ermenilerin daha fazla hak iddia ettikleri alanlardan biri de Nahçıvan bölgesiydi. Nahçıvan’ın Azerbaycan’ın kadim bir toprağı olduğu ve tarihsel olarak burada Azerilerin yerleştiği bilinmektedir. Nahçıvan ilçesinde nüfusun yüzde 62,5’ini (bazı raporlara göre yüzde 67’si) Azeriler, yüzde 31-36,7’sini Ermeniler oluşturuyor.¹⁰ Aslında böyle bir nüfus oranı, Rusya’nın Kafkasya’ya girip komşu devletlerden Ermenileri Erivan ve Nahçıvan vilayetlerine nakletmesinden sonra oluşmuştur. Nahçıvan vilayetinde 17.138 Müslüman ve 2.690 Ermeni yaşıyordu.¹¹ Stratejik önemi büyük olan Nahçıvan’ın ele geçirilmesi, Taşnakların “Büyük Ermenistan” yaratma planında özel bir yere sahipti. Çünkü bu bölge önemli bir demiryolu kavşağıydı ve elverişli bir konuma sahipti. Buradan bir hat İran’ın Maku Hanlığına, oradan da Türkiye’ye, bir hat da Tahrana gidiyordu. Bütün bunlar Taşnakların ilgisini çekmiş ve barış adımlarını zorlaştırmıştır.¹² Ermenistan Cumhuriyeti, Nahçıvan’ı kendi ülkesi olarak görmüştür. Azerbaycan Halk Cumhuriyeti ilan edilince Erivan vilayetine dahil olan Nahçıvan hemen Azerbaycan ile birleşme kararı almıştır. Ancak o zamanın şartlarında bu birleşim mümkün olamamıştır. Mondros Antlaşması hükümlerine göre Türk birliklerinin Güney Kafkasya’dan çekilmesinden sonra Ermeni hükümeti bu

9 Həsənli 2009: 366

10 Həsənli 2009: 366

11 Həsənli 2009: 366-367.

12 Dəmirli-Məmmədli 1998: 590.

toprakları ele geçirme ve yönetme fırsatı bulmuştur. Ancak Nahçıvan halkı Kasım 1918'de geçici olarak bağımsız Aras Türk Cumhuriyeti'ni kurmuştur. Bu cumhuriyetin toprakları Nahçıvan ve Şarur-Daralayaz ilçeleri, Sardarabad, Uluhanlı, Vedibasar, Gamarlı, Mehri vb. bölgeler dahil 8 bin 696 km² idi.¹³ Cumhuriyetin kurulması bir yandan Ermenilerin iddialarını boşa çıkarırken diğer yandan ülkenin Azerbaycan ile birleşmesi için fırsat yaratmıştır.

4 Ocak 1919'da Aras Türk Cumhuriyeti hükümetinin temsilcileri Azerbaycan hükümetine Nahçıvan'ın kendisini her zaman Azerbaycan'ın bir parçası olarak gördüğünü ve Ermenistan'ın askeri saldırısına karşı Azerbaycan'dan yardım beklediğini bildirmiştir. Mart 1919'da Aras Türk Cumhuriyeti Bakü'ye özel bir heyet göndermiştir. Heyete Bahram Khan Nahchivanski başkanlık etmiştir. Bahram Han, yerel yönetimin Nahçıvan'ı Güney-Batı Azerbaycan adı altında Azerbaycan Cumhuriyeti'ne bağlama teklifini sunmuştur.¹⁴

Türkler Nahçıvan'ı terk ettikten sonra burayı İngilizler işgal etmişlerdir. Mayıs ayı başlarında Nahçıvan'a gelen İngiliz General Devi, Nahçıvan ve Şarur bölgelerinin temsilcilerine bu yerlerin Ermenistan'a ait olduğunu ve ona tabi olması gerektiğini söylemiştir. Ancak görüşü reddedilmiş ve Nahçıvan ve Şarur bölgesindeki Müslümanların yaşadıkları toprakları Azerbaycan toprağı olarak kabul ettikleri kategorik olarak ifade edilmiştir. İngilizler birlikleriyle bu toprakları işgal etmiş ve halkın açık protestolarına rağmen bu toprakları Taşnaklara vermiştir. Ancak İngiliz birliklerinin ayrılmasından sonra, hemen her yerde gerçek bir gerilla savaşı başlamış ve Taşnak birlikleri bozguna uğratarak bölgeden sürülmüştür.

Amerika Birleşik Devletleri Yüksek Komiserliği, Azerbaycan ile Ermenistan arasındaki toprak anlaşmazlıklarını Ermenistan lehine çözmek için Nahçıvan ve Şarur-Daralayaz ilçelerinde "tarafsız bölge" oluşturarak bu bölgeleri Azerbaycan'ın kontrolünden çıkarmak istemiştir. Azerbaycan hükümeti, üzerindeki baskılara direnmiş ve Azerbaycan'ın o bölgede egemenlik haklarının korunması şartıyla bir "tarafsız bölge" oluşturulmasını kabul etmiştir.

Ermenistan defalarca Nahçıvan topraklarına baskın düzenlemiş ve halkı kendi hakimiyetine almaya çalışmıştır. Ancak Nahçıvan halkı tüm bunlara boyun eğmeyerek fedakârlık göstermiş, teslim olmamıştır. Bu bölgede "tarafsız bölge" oluşturmak isteyenlere görüşlerini kesin bir dille ifade etmişlerdir: "*Biz, yetkililer ve halk, bu ülkeyi Azerbaycan Cumhuriyeti ile fiilen birleştirdik ve Azerbaycan'dan ayrılmayacağız.*"

Nahçıvan halkının azmi ve Azerbaycan hükümetinin çabaları sonunda Ermenistan'ın Nahçıvan'ı ele geçirme niyetleri boşa çıkmıştır. Böylece Azerbaycan Demokratik Cumhuriyeti döneminde Azerbaycan topraklarının korunması mümkün olmuştur. Azerbaycan hükümetinin ısrarlı ve maksatlı faaliyetleri sonucunda Ermeni iddiaları önlenmiştir. Ancak Taşnak-Bolşevik çatışması, Sovyet hükümetinin Güney

13 Naxçıvan tarixi atlası 2010: 33.

14 Nəşibzadə 1996: 161.

Kafkasya'da Ermenilerle tartışmalı topraklarda kazandığı zaferden sonra çözülmüştür. Zengezur ilçesi Ermenistan'a verilmiştir. Kazak vilayetinin dağlık kısmı Dilijan, Azerbaycan halkının iradesi dışında alınmıştır. Nahçıvan halkının mücadelesi ile Aralık 1920'de Nahçıvan toprakları sorunu çözülmüş ve Azerbaycan ile yeniden birleştirilmiştir. Rusya ile Türkiye arasında 16 Mart 1921'de imzalanan anlaşmaya göre Nahçıvan, Azerbaycan sınırları içinde tutularak özerklik statüsü verilmiştir.¹⁵ Rusya Komünist Bolşevik Partisi Merkezi Komite (RK(b) MK) Kafkas Bürosu'nun Dağlık Karabağ'ın Ermenistan'a verilmesine ilişkin 4 Temmuz 1921 tarihli hatalı ve yanlış kararı bir gün sonra iptal edilmiştir.¹⁶ Plenum, Dağlık Karabağ'ın Azerbaycan'ın ayrılmaz bir parçası olduğunu kesin olarak kabul etmiştir. Ancak 7 Temmuz 1923'te Dağlık Karabağ Özerk Vilayeti'nin kurulması büyük bir hata olmuş ve bundan sonraki sıkıntıların temeli bununla atılmıştır.

Görünüşe göre, toprak savaşları ve sınır çatışmaları Taşnak-Bolşevikler tarafından "çözüldükten" sonra Azerbaycan toprakları 86,6 bin kilometrekare kalmış, bir kısmı Ermenilere verilmiştir. Rusya Federasyonu'nun yardımıyla 1990'larda Azerbaycan topraklarının 16 bin kilometrekaresi daha işgal edilmiştir. Azerbaycan Demokratik Cumhuriyeti döneminde sadece 9 bin kilometrekare olan Ermenistan, şimdi Azerbaycan'ın 30 bin kilometrekaresini kontrol etmektedir. Azerbaycan halkı topraklarının kaybedildiği gerçeğini kabullenmeyecek, geri dönüşleri için var gücüyle mücadele edecektir.

---

15 Gümrü, Moskva və Qars müqavilələri 2004: 26.

16 Kəçərli 2002: 300-301.

KAYNAKÇA

Azərbaycan tarixi, 2008, *Azərbaycan tarixi*, VII/ V (1900-1920), Bakı.

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti ensiklopediyası 2004, *Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti ensiklopediyası*, 2/1, Bakı.

Азербайджанская Республика 1998, Азербайджанская Республика. Документы и материалы (1918-1920). Bakı.

Dəmirli, M-Məmmədli M 1998, “Azərbaycan Demokratik Respublikası dövründə ermənilərin ərazi iddiaları və Cənubi Qafqazda Sovet hakimiyyətinin qələbəsindən sonra onun daşnak-bolşevik sayacağı həlli (1918-1991)”, *Azərbaycan XXI əsrin Astanasında*. Respublika konfransının materialları II, Bakı: 589-591.

Əzizov, T. 1997, *Azərbaycan XX əsrin əvvəllərində*, Bakı.

Gümrü, Moskva və Qars müqavilələri 2004, *Gümrü, Moskva və Qars müqavilələri (Azərbaycan, türk, rus və fransız)*, Naxçıvan.

Həsənli, C. 2009, *Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin xarici siyasəti (1918-1920)*, Bakı.

Köçərli, T.2002, *Qarabağ (Qarabağ tarixinin saxtalaşdırılması əleyhinə)*. Bakı.

Mustafa, N. 1998, “Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti dövründə milli-ərazi münaqişələri və qaçqınlıq problemi”, *Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin milli siyasəti*, Bakı 1998: 142-156

Naxçıvan tarixi atlası, 2010, Bakı.

Nəsbzadə, N. 1996, *Azərbaycanın xarici siyasəti (1918-1920)*. Bakı, 1996.

Topçubaşov, Ə. 1993, *Memorandum*, Bakı.

OLAĞANÜSTÜ TAHKİKAT KOMİSYONU BELGELERİNE GÖRE MART 1918 KATLIAMI

Anar İSKANDAROV*

Öz: Bu çalışma, esas olarak Olağanüstü Soruşturma Komisyonu'nun belgelerine dayanılarak hazırlanmıştır. Bu belgeler, incelenen konunun gerçeklerini daha objektif kriterler temelinde doğrulamak açısından büyük önem taşımaktadır. Olağanüstü Soruşturma Komisyonu'ndaki belgeler, Azerbaycan'da Mart 1918'den Eylül 1918'e kadar devam eden Türk-Müslüman nüfusa yönelik katliamların soruşturulması açısından çok özgündür. Bu belgeler, Azerbaycan Türklerine yönelik katliamın ne denli büyük boyutlara ulaştığını göstermektedir. Azerbaycan halkı son 200 yılda Ermeni milliyetçileri tarafından etnik temizliğe maruz bırakılmış, tarihi vatanlarından kovularak zorunlu göçmen ve mülteci konumuna getirilmiştir. Aynı politikanın devamı olarak 1917 başından Mart 1918'e kadar Erivan, Zengezur ve Karabağ'da birçok köy silahlı Ermeni çeteleri tarafından yok edilmiş, diğer bölgelerdeki 60 yerleşim yeri de harabeye çevrilmiştir. 31 Mart 1918 Nisan ayının ilk günlerinde Ermeni-Bolşevik silahlı gruplar Bakü'de yaklaşık 12.000 sivil Azerbaycan Türkünü katletmiştir. Bu mezalimler sonucunda pek çok okul, ibadethane ve kültürel anıt yok olmuştur.

Anahtar Kelimeler: *Olağanüstü Tahkikat Komisyonu, Ermeniler, Rusya, Azerbaycan, Katliamlar.*

---

* Prof. Dr., Bakı Dövlət Universiteti Tarix fakültəsinin "Mənbəşünaslıq, tarixşünaslıq və metodika" kafedrasının müdiri.
e-posta: tarixmenbe@mail.ru

Neredeyse bir asırdır Ermeni ideologları ve hamileri, Osmanlı topraklarındaki “fakir” Ermeni halkına karşı devlet düzeyinde bir soykırım yapıldığına dünyayı inandırmak istiyorlar. Aslında 100 yıl önce soykırımın kurbanları kimlerdi?

Birinci Dünya Savaşı arifesinde Osmanlı Devleti’nin 3. Ordusuna komuta eden Enver Paşa, Erzurum’da Ermeni liderlerle yaptığı görüşmede, savaş çıkması halinde Ermenilerin Osmanlı devletini savunmayacaklarını anlamıştır. Nitekim Çarlık Rusyası, savaşın sonucuna bağlı olarak, Osmanlı topraklarında özerk bir Ermeni devletinin kurulmasını garanti altına alarak, Osmanlı devletinin parçası olan Ermenileri Türkiye’ye karşı savaşa çekebilmiştir. Birinci Dünya Savaşı arifesinde II. Nicholas’ın Kafkasya’ya gelişi ve Osmanlılara karşı Ermenilere işbirliği teklifi işi daha da vahim hale getirdi. Çar, Tiflis’te yaptığı konuşmada, “Rus bayrağı altında seyreden gemiler İstanbul ve Çanakkale Boğazlarında serbestçe dolaşsın. Ermeni halkı Rusya’nın yardımıyla Osmanlı topraklarında bağımsız devletini kurabilsin!” sözleriyle bitirdi. II. Nicholas’ın bu konuşması, Ermenilerin Rusya’nın Türkiye’ye karşı yürüttüğü savaşa katılmasını sağlamıştır.

Böylece Ermenilerin Türklere karşı giriştikleri katliamların zemini oluştu. Rus ordusunda görev yapanlar ile yerel Ermeniler birleşerek yüzbinlerce masum sivil katledip ve geri kalanları ata topraklarından sürdüler. Ermeni ideologlarının yıllardır savundukları “Büyük Ermenistan” hayalinin gerçekleşmesi için şartlar yaratıldı. Ermenilerin yerel halka karşı giriştikleri katliamlar, Osmanlı Devleti’ni bir takım savunma tedbirleri almaya zorlamıştır. Böylece 1915 Mayıs ayı ortalarında Van, Bitlis ve Erzurum’daki Ermeni ahali savaş alanından uzaklaştırıldı. Aynı zamanda, Osmanlı Devleti’nin askeri liderliği, Türklerin ve diğer Müslümanların Ermenilere karşı herhangi bir şiddet uygulamalarını yasaklayan bir emir çıkardı. 30 Ocak 1919’da Londra’da yayınlanan “Times” gazetesi şunları yazdı:

“Osmanlı hükümeti tarafından, yerinden edilmiş Ermeni nüfusun gelecekte evlerine dönmeleri ve mallarını ellerinde tutmaları için özel bir komisyon oluşturuldu. Komisyonun işi, Ermeni nüfusunun sayımını yapmaktan ibaretti. Komisyonun belgeleri, savaşın bitiminden sonra Ermeni nüfusun evlerine geri gönderileceğini defalarca belirtiyor”.

İtilaf devletlerinin propaganda makinesi ve Ermeni milliyetçileri, Birinci Dünya Savaşı’nda Osmanlı topraklarında bir milyondan fazla Ermeni’nin öldürüldüğünü kanıtlamak istiyor. Bu nedenle savaştan önce Osmanlı topraklarında 2,5 milyon Ermeni’nin yaşadığı belirtiliyordu iddia ediliyor. Ancak Osmanlı devletinin resmî belgelerine göre savaştan önce bu bölgede 1 milyon 300 bin Ermeni yaşıyordu. Belirtilen nüfusun sadece yarısı çatışmaların yaşandığı bölgede yaşıyordu. Savaş sırasında yarım milyon Ermeni Türkiye’den Kafkasya’ya ve diğer yerlere göç etmiş, 150-200 bin Ermeni Batı Avrupa ve Amerika Birleşik Devletleri’ne göç etmiş ve ölenlerin sayısının 200 bin olduğu tahmin edilebilir. Tabii bu rakam sadece sevk ve iskan sonucu ölenleri değil, açlıktan, soğuktan ölenleri, kaybolanları da kapsıyor. Ancak Times gazetesi, “Savaş sırasında Osmanlı topraklarında iki milyon Türk’ün katledildiği yadsınamaz bir gerçektir” diye yazıyor.

Ermeni ideologları, 24 Nisan 1915'te Dâhiliye Nazırı Talat Paşa'nın Ermeni nüfusunu imha etmek için yazılı talimat verdiğiğine dünyayı inandırmak istiyor. Ermeni ideologları bugüne kadar o belgenin aslını kimseye gösterememiştir. Çünkü böyle bir belge yoktur.

1919 Paris Barış Konferansı sırasında, Osmanlı liderlerinin gizli yazışmalarının dikkatli bir şekilde incelenmesinden sonra, Ermenilerin toplu olarak katledildiğine dair herhangi bir belge veya talimat bulunamadı. Aksine, Avrupa'dan gelen yetkililer, sevk ve iskana tabi tutulan Ermeni ahalisinin güvenliğini sağlamak için Osmanlı devleti tarafından onlarca emir ve talimat verildiği gerçeğiyle karşılaştı.

Osmanlı topraklarındaki Müslüman nüfusa yönelik ilk soykırım, 14 Mart 1915'te Van'da Ermeni çeteleri tarafından gerçekleştirilmiştir. İki gün boyunca şehrin Müslüman halkı kılıçtan geçirildi. Osmanlı topraklarını işgal eden Rus ordusunun himayesinde "Van Ermeni Devleti" kuruldu. Van katliamından sonra Ermeni ve Rus birliklerinin Bitlis vilayetine saldırıları başladı. Musul'a kadar olan geniş bir alan Ermeni Taşnak güçlerinin işgaline uğradı. 1915 Temmuz ayı ortalarında 250.000 Ermeni Van topraklarına sevk edildi. Ancak bu bölgede 50.000'den fazla Ermeni yaşamıyordu.

1915 Temmuz ayının ortasından itibaren bu bölgelerde Ermeniler tarafından işlenen sayısız suç söz konusudur. Temmuz ortasından sonra Osmanlı ordusunun karşı saldırısı sonucu geri çekilen Rus-Ermeni birlikleriyle beraber Ermeni ahali bu bölgeleri terk etmeye başladı. 200.000 kişilik Ermeni nüfusu, Rus ordusuna Güney Kafkasya'ya kadar eşlik etti. Birçok yerde bu nüfusun Kürt çetelerin intikam amaçlı saldırılarına maruz kalmışlardır. ABD Kongre Kütüphanesi'nde bulunan "Bristol Belgeleri" hem objektif bir bakış açısıyla hem de Birinci Dünya Savaşı sırasında Ermeni-Osmanlı ilişkilerine ilişkin belgelerin çoğunun gayrimüslim yazarlara ait olması nedeniyle dikkat çekmektedir. Bu derlemede şunlar yazıyordu:

"1912-1922 yılları arasında yaklaşık 600.000 Ermeni'nin öldüğü kesin istatistiki kaynaklardan bilinmektedir. 1,5-2 milyon Ermeni'nin ölümüyle ilgili fikirler spekülasyondan başka bir şey değildir. İnsanların savaş bölgesinde ölmesi ve kaybolması yaygın bir durumdur."

Bristol'ün belgeleri söz konusu dönemde 2,5 milyon Türk'ün öldürüldüğünü gösteriyor.

Yukarıdaki gerçeklerden, Birinci Dünya Savaşı sırasında Osmanlı topraklarında Ermenilere karşı bir soykırım gerçekleştirilmediği, aksine Ermenilerin yerel Müslüman nüfusa karşı katliamlar gerçekleştirdiği sonucuna varılabilir.

Şubat 1917'de Rusya'yı 300 yıldan fazla yöneten Romanov hanedanı devrildi. Rusya'da geçici hükümet kuruldu. Geçici Hükümetin Transkafkasya İdaresi Özel Transkafkasya Komitesi faaliyete geçti. Geçici hükümet, Birinci Dünya Savaşı'nın sona ermesinden sonra Rusya topraklarında yaşayan halkların kaderi konusunun ele alınacağını duyurdu. Ancak Ekim 1917'de Lenin liderliğindeki Bolşeviklerin iktidarı ele geçirmesi, Rus yönetimi altında yaşayan gari-Rus halkların hayallerini yerle bir

etti. Kasım 1917'de Tiflis'te Transkafkasya Komiserliği kuruldu. Burada Azerbaycanlı, Ermeni ve Gürcü temsilciler yer aldı. Bakü'de Şaumyan liderliğindeki Bolşevikler, bölgedeki Taşnak güçlerini birleştirerek yerel halka karşı katliam hazırlığı yaptılar. Rusya'da Bolşeviklerin iktidara gelmesinden sonra Bakü'de Bolşevik hareketliliği arttı.

29 Mart'ta mürettebatı Müslümanlardan oluşan "Evelina" gemisinin Bakü'de Bolşevik güçler tarafından silahsızlandırılması, katliamı başlatmak için bahane oldu. Ertesi gün şehrin güneyinde Ermeni askerleri belirdi. Tüm cadde boyunca hendekler kazmaya ve toprak ve taş setler inşa etmeye başladılar. Aynı gün Müslüman Yardım Cemiyeti binasında düzenlenen toplantıya gelen Bakü'nün eski belediye başkanı Ter-Mikaelyants, Ermeni Ulusal Konseyi ve "Taşnaksutyun" partisi adına yaptığı açıklamada Müslümanların karşı çıkması durumunda Ermeniler de onlara katılacağını ve Bolşeviklerin Bakü'den çıkarılmasına yardım edeceklerini söyledi. 18 Mart'ta (yeni takvimle 31 Mart) sabahın erken saatlerinde şehrin Müslüman kesimine saldırılar başladı. Ermenilerin asılsız vaatlerine inanan Müslümanlar, şehirde neler olup bittiğini önce anlayamadılar. Saldırının arifesinde, tüm Ermeniler şehrin Müslüman kısmından Ermeni kısmına taşındı. Müslüman kesimde Hristiyan nüfustan Ruslar ve Gürcüler kalmıştı.

Bakü'deki katliam planı, 1917'den itibaren "Taşnaksutyun" partisi ve Ermeni Ulusal Konseyi tarafından hazırlandı. Müslümanları defalarca Bolşeviklere karşı silahlı eyleme teşvik etmeye çalıştılar. Ermenilerin amacı, Bolşeviklerin elindeki Müslüman nüfusu fiziki olarak yok etmektir. Organize Ermeni askeri birlikleri tarafından önceden belirlenmiş bir sisteme göre şehrin her yerinde cinayetler ve Müslüman mahallelerinin yıkımı planlı bir şekilde gerçekleştirilmiştir.

Olağanüstü Soruşturma Komisyonu tarafından tanık olarak sorgulanan Bakü sakini A. N. Kvasnikin ifadesinde şunları söylemektedir:

*"Bakü şehrinde ve çevresinde Müslüman ahalisinin fiziki olarak yok edilmesi, mallarının ve tüm servetlerinin yağmalanması ve siyasi üstünlüğün Ermenilerin eline geçmesi Ermenilerin Müslümanlara karşı tertiplelediği kanlı bir komplodur."*¹

Soruşturma Komisyonu üyesi A.Y. Kluge, Komisyon başkanına şunları yazıyordu:

*"İyi silahlanmış ve eğitilmiş Ermeni askerleri çok sayıda makineli tüfekle saldırdı... Ermeniler Müslümanların evlerine baskın yaptı, Müslümanları katletti. Bu evleri kılıç ve hançerlerle doğrayıp süngülerle deşiyorlar, çocuklarını yanan evin ateşine atıyorlar, üç-dört günlük bebeklerle süngü ucunda oynuyorlar, ateşe veriyorlar. Öldürülen ebeveynlerin bebeklerini öldürürler."*²

1 ARDA (Azərbaycan Respublikası Dövlət Arxivi), f.1061, siy. 1, iş 95, vər. 2.

2 ARDSPİHA (Azərbaycan Respublikası Dövlət Siyasi Partiyalar və İctimai Hərəkətlər Arxivi), f. 277, siy. 2, iş 16, vər. 20.

Soruşturma Komisyonu belgelerine göre, Mart 1918 katliamı sırasında Bakü şehrinde 11 bin kadar Türk-Müslümanın öldürüldüğü bilinmektedir. Görgü tanıklarına göre Ermeniler suçun izini kaybetmemek için cesetleri yanan evlere, denize, kuyulara atıyorlardı.³ Bakü vatandaşlarından 400 milyon manat değerindeki mücevher ve mala el koyduğu belgelerden biliniyor. Halkın birçok kutsal alanı ve tarihi eseri yok edildi. Tazapir camii mermilerle hasar gördü. Taşnaklar, Bakü’de dünya mimarisinin incilerinden biri sayılan “İsmailiyya” binasını ateşe verdiler.⁴

Soruşturma Komisyonu’nun belgelerinde bu vahşet hakkında şöyle denilmektedir:

“18 Mart 1918’de (eski takvime göre), bir Ermeni subayı ve beraberindeki üç Ermeni askeri, “Kaspi” gazetesi yazı işleri müdürlüğü ve “İsmailiyya” Müslüman hayır kurumu ve “İsmailiyya” binasına girdi. Bir süre sonra binanın penceresinden duman ve alevler çıktı. Sadece Bakü Müslümanlarının gururu değil, tüm şehrin güzelliği olan bu muhteşem yapı bir yangında harap olmuştur. Ateşi söndürecek kimse yoktu, Müslümanlar üzerlerine makineli tüfek ve toplanlar üzerlerine ateş edildiği için sokağa çıkamıyorlardı”.

Bu subay, “Taşnaksutyun” partisinin tanınmış bir üyesi olan Tatevos Amirov’du. Bu, Sovyet döneminde uzun yıllar basın tarafından “yenilmez bir devrimci” ve “halkların dostluğu için sadık bir savaşçı” olarak tanıtılan Tatevos’tur.

Yağmacılar ayrıca “Kaspi” gazetesi yazı işleri ile “Dağıstan” oteli, “İskandariyya” ve “İsmailiyya” binalarını da yaktı. “Kaspi” gazetesinin yazı işleri müdürlüğünde Azerbaycan dilindeki kitaplar yakıldı.⁵

Mart ayındaki bu yağma eylemlerine askeri birliklerin yanı sıra Ermeni aydınları ve gençleri de katıldı. Soruşturma Komisyonu’nun materyallerine göre:

*“Ermeni nüfusunun tüm sınıflarını temsil eden temsilcilerin bu “savaşa” katılmayı görev saydıklarını belirtiyordu. Burada petrolcüler, mühendisler, doktorlar, memurlar, kısacası Ermeni nüfusun her kesimi vatandaşlık görevini yerine getirdi.”*⁶

“Nikolay Buniatov” buharlı gemisinin komutan yardımcısı Kazım Ahundov şöyle yazıyor:

“25 Mart’tan itibaren cesetleri Nikolayev Caddesi’nden çıkarmaya başladık. Aralarında 3 Müslüman lise öğrencisi, 11 liseli kız, 1 Rus kadın, 3-5 yaş arası 3 Müslüman erkek çocuk, 8 Rus erkek, 19 İranlı Müslüman kadın ve çeşitli mesleklerden 67 Azerbaycanlı’nın cesetleri vardı.”

3 ARDSPİHA, f. 277, siy. 2, iş 16, vər. 18.

4 ARDSPİHA, f. 277, siy. 2, iş 13-16, vər. 25-26.

5 ARDSPİHA, f. 277, siy. 2, iş 16, vər.18.

6 ARDA, f. 100, siy. 2, iş 791, vər. 791.

Eski Azerbaycan şehri Şamahı da korkunç yağma ve zulme maruz kaldı. Şamahı şehri ve Şamahı ilçesinde Ermeniler tarafından yapılan mezalimler hakkında 7 cilt ve 925 sayfadan oluşan soruşturma materyalleri toplandı. Burada kötü şöhretli S. Lalayev ve T. Amirov'un liderliğindeki askerler, Müslümanları katlettiler. Müslümanların yaşadığı Şamahı'nın tamamı ateşe verildi. 13 mahalle camisi ve ünlü Cuma Camii yakıldı. Bu cami hem kible olarak hem de eski bir anıt olarak Müslümanlar için çok değerliydi.⁷

Şamahı ilçesine bağlı yaklaşık 80 Müslüman köyünün akıbeti benzerdi.

30 Mart 1919'da Olağanüstü Soruşturma Komisyonu'nun "Çağırış"ı "Azerbaycan" gazetesinde yayınlandı. Komisyon başkanı A. Hasmammedov tarafından imzalanan bu belgede şöyle deniyordu:

"Sadece Şamahı'nın kalıntıları kalmıştır. Şehrin Müslüman kesimindeki bu harabelerde sadece 800 yılı aşkın geçmişe sahip camilerin en eskisi olan Cuma Camii'nin yanmış minareleri görülmekte ve şehrin on beş bin Müslüman nüfusundan sağ kurtulanlar dağılmış durumdadır. Transkafkasya'nın her yerinde ellerinde koltuk değnekleri ve sırtlarında çantalarla açlıktan ölmeleri için yalvarıyorlar. "Bolşevik" adlı eşkıya çetelerinin elinden kaçan halkın geri kalanı, Türk birliklerinin Azerbaycan'a gelmesinin ardından köyelerine döndü. Geri döndüklerinde yüzyıllardır yaşadıkları ocaklarının yandığını ve yerle bir olduğunu gördüler."

Acil Durum Soruşturma Komisyonu tarafından Şamahı Bölgesi'nin münferit köyleri üzerinde yürütülen soruşturmalar -tanık ifadeleri, kurbanların sorgu tutanakları, nüfus ve mülklerinin değeri hakkında resmi dairelerin bilgileri, ölü ve yaralıların listesi, vb.- 53 köy için derlenen nihai eylemlere dayanarak, her bir köyde öldürülen insan sayısı ve her köye verilen toplam zarar miktarı belirtildi. Bu eylemlerdeki rakamlara göre Ermeniler Şamahı şehrinde 8.000, ilçeye bağlı 53 köyde 8.027 Azerbaycanlıyı katletmiştir. Bunların 4190'ı erkek, 2560'ı kadın ve 1277'si çocuktur. Bu köylere verilen toplam maddi hasar o zamanın fiyatlarıyla 339,5 milyon manatı, Şamahı'nın Azerbaycanlı nüfusuna verilen ortalama hasar ise bir milyar manatın üzerindeydi.⁸

Gence vilayetinin Nuha ve Areş mahallelerinde incelemelerde bulunan Olağanüstü Soruşturma Komisyonu üyeleri N. Mihaylov ve N. Klassovski'nin raporunda; yapılan eylemlerin sadece Ermeni birliklerince değil, bölgeye gelen askeri birlikler ve Erivan vilayetinin Ermenileri tarafından hazırlanan bir plana göre yürütüldüğünü, amacın ise Müslüman nüfusu ve köyleri yok etmek, devlet binalarını ve Müslüman topraklarını işgal etmek olduğunu belirtmektedir.⁹

Önceden hazırlanan plana göre Taşnak-Bolşevik ordusunun Şamahı'yı işgalinden sonra Guba bölgesine girmesi gerekiyordu. Haçmaz'da yaşayan Ermeniler bu konuda

7 ARDA, f. 1061, siy.1, iş 108, vər.8-10.

8 ARDA, f. 1061, siy. 2, iş 85, 87,100.

9 ARDSPİHA, f. 277, siy. 2, iş 16, vər. 46.

uyarıldı ve onlara çok sayıda ilave silah ve mühimmat gönderildi. Guba kazasındaki katliamlar önceden planlanmış ve bunun için kapsamlı hazırlıklar yapılmıştır. Bu doğrultuda, Ermeni Taşnak güçleri dünyanın her yerine Ermenilerin Müslümanlar tarafından zulmedildiğini iddia eden telgraflar gönderdi. Guba’da yaşayan M. Kasparov, H. Hayrapetov, A. Mukanyans ve A. Bogdanov’un gönderdiği telgrafta, Guba’daki Müslümanların katliam gerçekleştirdikleri, Ermeni ve Rus köylerini yakıp yıktıkları, kiliseleri ateşe verdikleri iddia edildi.

Bakü’den büyük bir silahlı grupla Guba’ya gelen Amazasp Guba halkını toplayarak kendilerine şunları söyledi:

*“Ben binlerce Türk’ün kafasını kesen Erzurumlu bir Ermeniyim. 200’den fazla Türk köyünü yakıp yıktım. Uzun süre Türklerle savaştım ve Ermeni halkının çıkarlarını savundum. Bu yüzden buraya geldim, direnirseniz hepinizi tek tek öldürürüm”.*¹⁰

Olayın tanıklardan biri şöyle yazıyor:

“Amazasp, Taşnak grubuna rehberlik eden Kuban Ermenisi Harun Hayrapetov’u aradı ve ona bir şeyler söyledi. Harun cebinden bir liste çıkarıp okumaya başladı. O liste, Guba’nın 26 zengininin adını içeriyordu. Amazasp, silahlı askerlerinin bir kısmını bu adamların peşine gönderdi. Silahlı askerler, o ailelerden altı kişiyle birlikte geri döndüklerinde Taşnak komutanı daha da öfkelendi. Getirilenlerden 4’ü kadın, 2’si gençti. Amazasp’ın emriyle gençlerin kafalarını kestiler. Kadınlar çocuklarının kanını içmeye zorlandı. Onlar ağlayarak Taşnakların üzerine hücum edince karınlarını süngülerle deldiler. Sonra kılıçlarla vücutlarını ikiye böldüler. Meydanda bir kargaşa çıkınca Amazasp, askerlere sıraya girip masum halka ateş etmelerini emretti. Yüzlerce insan öldürüldü. İnsanlara karşı böyle bir vahşet yapması inanılmazdı. Amazasp, listede adı geçenlerin mallarının yakılıp kül edilmesini emrederek, “Kanını içeceğim” dedi. Tüm bu eylemleriyle son derece acımasız ve kana susamış biri olduğunu kanıtladı.”

Amazasp, Bakü’deki nefret edilen Şaumyan rejiminden şu talimatı aldı:

“Guba bölgesindeki tüm Müslümanları öldürüp yok etmek, yerleşim yerlerini yıkmak ve ardından bu katliamı Sünni ve Şii mezhepleri arasındaki bir çatışma olarak nitelendirmek”

1 Mayıs 1918’de Guba’ya giren Taşnak-Bolşevik silahlı güçlerinin sayısının 5 binden fazla olduğu soruşturma malzemelerinde görülüyor. Böylece silahsız sivilleri bastırmayı başardılar. Katliamın boyutlarını tasavvur edebilmek için Guba şehrinde iki günde 4 bin kadar Müslümanın katledildiğini hatırlamak yeterlidir. Bu sayı, Guba nüfusunun beşte biri anlamına geliyordu.

10 ARDA, f. 1061, l. 1, iş. 96, v. 35-36

Katliamın canlı tanıklarından Şahbalı oğlu Şunları söylemektedir:

“Ermeniler o kadar çok insan öldürdüler ki, Guba sokakları al kana boyandı. 2.000’den fazla kişiyi toplayıp onları vurmak istediklerinde bir kişi liderlerine yaklaştı. Komiser olduğu söyleniyor. Biraz sohbet ettikten sonra askerlere tekrar silahlarını indirmeleri emredildi. Kadınlar ve çocuklar ağlıyordu. Yakışıklı bir Ermeni beş kişiyle kalabalığa yaklaştı ve genç, çekici kadınları seçmeye başladı. Elliden fazla kadını aldılar. İçlerinden birinin ağabeyi itiraz edince onu olay yerinde vurdular. Cesedini yere koyup bıçakla gözlerini oymuşlar. Kanlar içindeki Ermeni gözlerini kalabalığa çevirdi. Kalabalıktan bir uğultu yükseldi. Taşnaklar önlerine çıkanları Ermenice söverek dövmeye başladılar. Sonra yaşlı bir adamı süngü ile karnından bıçakladılar. Bu görülecek bir felaket değildi.”

A. Novatski konuya açıklık getirmek için şunları söyledi:

“Müslümanların dini haysiyetlerin tahrik etmek için camileri ateşe veren Taşnaklar sadece Guba, Gusar ve Haçmaz bölgelerinde 26 camiye yakmışlardır.

Müslümanların kutsal dini merkezlerini yerle bir eden Taşnaklar, din, Doğu tarihi ve edebiyatı ile ilgili binlerce değerli kitabı da imha ettiler. Abdurrahim Efendi’nin Guba merkezindeki medresesini yakan Ermeniler, medresedeki 1.300 kadar kitabı da ateşe attılar. Olayların canlı tanığı olan nüfuzlu bir din adamı olan İbrahim Aydemirov şöyle anlatıyor:

“Digâh Camii’nde yaklaşık 600-700 yıl öncesine ait Alban ve Arap harfleriyle yazılmış kitaplar vardı. Ermeniler, bu kitapları imha etmenin yanı sıra, köy camisinden yaklaşık bir kilometre uzakta bulunan kutsal Pirin taşını da havaya uçurdu. Üzerinde Albanca yazıtlar bulunan devasa bir taşı.”

Guba’da yaptığı katliamlardan deliye dönen Amazasp Eliya’nın barışçıl halka meydan okuyarak şunları söyledi:

“Ben Ermeni halkının ve çıkarlarının savunucusuyum. Ben bir ceza timiyle birlikte burada iki hafta önce öldürülen Ermenilerin intikamını almak için gönderildim. Kanun ve düzeni tesis etmek, Sovyet iktidarını kurmak için burada değilim. Öldürülen Ermenilerin intikamını almak için gönderildim. Bana Hazar Denizi’nden Şahdağ’ına’ya kadar bu bölgede yaşayan tüm Müslümanları yok etmem emredildi...”

Daha da ileri giderek şöyle dedi:

“Şu anda Digâh ve Alpan köylerinde savaşıyorum. Sonra Uçkun ve Kilit köylerinden geçerek Şahdağ’a gideceğim.”¹¹

11 ARDA, f. 1061, I. 1, iş. 96, v. 35-36

1918'in ilk beş ayında, Amazasp'ın düzenlediği katliamlar sonucu Guba kazasında 16.000'den fazla insan öldü. 1918 katliamları sırasında Taşnak-Bolşevik birlikleri Guba ilçesindeki 162 köyü yerle bir etti. (Lenkeran'daki "Dikaya Tümeni"ni silahsızlandırmak için deniz yoluyla Bolşevik müfrezeleri gönderildi. Bütün bunlar Ermeni Ulusal Konseyi'nin talimatıyla yapıldı. Bolşevik askerler yolları üzerindeki Müslüman köylerini yerle bir edip yağmaladılar. Astara, Bolşevik askerler tarafından bombalanıp yok edildi, nüfusun çoğunluğu evlerini terk etmek zorunda kaldı. Kızılağaç ile Lenkeran arasında Hazar Denizi kıyısındaki Müslüman köyleri "Alexandr Candar" gemisi tarafından bombalandı. Ocak ayında başlayan katliamlar, Mart ayında daha da şiddetlendi.

Bakü'nün Osmanlı birlikleri tarafından kurtarılmasından kısa bir süre önce iki bin kişilik bir Ermeni grubu Lenkeran'a geldi ve yerel halkı katletmeye başladı. Ermeniler bu bölgede yüzlerce evi yıkmış, binlerce masum insanı katletmiştir. Ocak 1918'den Ağustos 1919'da "Molokan İsyanı"nın bastırılmasına kadar bu bölgede Ermeni ve Rus birlikleri tarafından 2.000 kişi katledildi.

1918-1920'de Zengezur ilçesi Azerbaycan'ın Ermeni mezaliminden en çok zarar gören bölgelerinden biriydi. Kazanın Müslüman nüfusun durumu, Ermeni köylerindeki silahlı haydutların yanı sıra General Andranik'in iyi organize edilmiş Ermeni askerlerinden oluşan düzenli birliklerinin de bu şehirde bulunması gerçeğiyle daha da kötüleşti. Andranik, Ermeni hükümetinin talimatıyla Azerbaycan topraklarına girdi ve Müslüman halkın ya Ermeni hükümetine boyun eğmesini ya da eyalet topraklarını terk etmesini istedi. Kendisini savunacak kadar silahı bulunmayan Müslüman nüfus Andranik'in taleplerini red ettiğinde, Ermeniler bu nüfusa karşı büyük bir katliam gerçekleştirdiler.

Olağanüstü Soruşturma Komisyonu raporunda, Zengezur ilçesinde 115 Müslüman köyünün Ermeniler tarafından tahrip edildiğinden bahsediliyor. Yıkılan tüm köylerin isimleri bu belgelerde listelenmiştir.

Yıkılan bu 115 köyde 3257 erkek, 2276 kadın ve 2196 çocuk öldü, 1060 erkek, 794 kadın ve 485 çocuk yaralandı. Sonuç olarak, komisyon raporu hazırlanana kadar sadece Zengezur ilçesinde 10.068 Azerbaycanlı öldürüldü veya yaralandı. Raporda, bu rakamların Ermeni zulmünü tam olarak yansıtmadığı belirtildi. Ancak o zamanki korkunç karışıklık koşullarında onları tam olarak teşhis etmek mümkün değildi.

Zengezur ilçesine bağlı 100'den fazla Müslüman köyü yakılıp yıkılmış, on binlerce büyükbaş ve yüzbinlerce küçükbaş hayvan Ermeniler tarafından çalınmış, bahçeler, ekin tarlaları ve meralar yakılıp yıkılmıştır. Kısacası ülkenin ekonomik durumu alt üst olmuştur. İlçenin Müslüman nüfusu perişan hale getirildi. Ermeniler, Azerbaycan'ın farklı köylerine kaçan kaza nüfusuna yaklaşık 1 milyar manat maddi zarar verdi.¹²

Ermeni milliyetçilerinin Zengezur'da Azerbaycanlılara yönelik vahşeti 1920'lerin başında daha da acımasız bir hal aldı. Ağrı Cumhuriyeti, Ocak 1920'den itibaren

12 ARDA, f. 894, say. 4, iş 65.

Zengezur'da meydana gelen tüm olayların doğrudan düzenleyicisiydi. Burada da asıl amaç Paris Barış Konferansı devletlerinin de yardımıyla Zengezur ilçesini tamamen Müslümanlardan arındırmak ve Ermenistan'a katmaktı. Bu temizlik operasyonlarına Ermeni eşkıyalarının yanı sıra Ağrı Cumhuriyeti'nin on binden fazla askeri katıldı.

Ocak 1920'den itibaren Ermenilerin büyük çaplı saldırılarıyla bağlantılı olarak Azerbaycan Cumhuriyeti parlamentosu ve hükümeti, çeşitli parti gruplarının başkanlarına Zengezur'dan birçok heyecan uyandıran haber geliyordu.

21 Ocak 1920'de Azerbaycan Cumhuriyeti Milletvekili Celil Sultanov, Azerbaycan Parlamentosuna bir telgraf çekerek şöyle dedi:

“Ermeni haydutlarının düzenli orduyla birlikte Zengezur'a top ve makineli tüfek ateşiyle saldırıları devam ediyor... Kayıplar oldukça yüksek. Halk panik içinde kaçıyor ve yardım bekliyor... Zavallı kaza halkı adına size yalvarıyorum, kâğıt üzerindeki protestolar yerine harekete geçin. Azerbaycan'ın en güzel köşelerinden birini tamamen yok olmaktan kurtarın. Zengezur'dan sonra sıra Karabağ'da. Bütün bunların kaybedilirse hesabını Azerbaycan ve Azerbaycan halkına siz vereceksiniz.”¹³

22 Ocak'ta Cebrayil okulunun müfettişi H. Ahundzade, Azerbaycan Parlamentosu'na gönderdiği bir telgrafta şunları yazdı:

“19 Ocak sabahından beri Ermeni silahlı kuvvetleri Hocahandan'dan Zengezur'daki Galadera'ya kadar tüm cephe boyunca Müslüman köylerine top ve makineli tüfeklerle ateş ediyor. Altı köy tamamen yok edildi ve dokuz köy yanıyor. Ermeniler, kadın ve çocuklara bile acımadan Müslümanları vahşice katlediyor, köyleri yıkıyorlar. Direnmeye gücü yetmeyen Müslümanlar, bütün mallarını Ermenilere bırakıp, canlarını ancak kaçarak kurtarıyorlar.”¹⁴

Ermeni milliyetçilerinin Zengezur'da işledikleri suçlar ve bunlara karşı konulamaması Azerbaycan halkı arasında umutsuzluğa neden oldu. 23 Ocak 1920'de Hüseyin Ahundzade hocanın Cebrayil'den mükerrer bir telgraf göndererek şu haberleri veriyordu:

“Zengezur Müslümanları mübarek olsun. Zengezur halkı ne kadar ağlasa da ağlayışları Zengezur dağlarından, vadilerinden, köylerinden öteye gitmedi. Yaşlı eşlerin namusları çiğneniyor, masum çocukların başsız bedenleri kırmızı kanlara bulanmış halde çöle bırakılıyordu. Kızları, gelinleri Ermenilerin eline geçti, namusları çiğnendi. Zengezur'da düşmana direnen çok az adam kalmıştır. Ama aynı zamanda tamamen umutsuzlar. Yüzümüzü Azerbaycan'ın halkına çeviriyor, onları masum çocukların şehitliğine karşı Zengezur'daki kardeşlerimizin yardım çağrılarına cevap vermeye çağırıyoruz.”¹⁵

13 ARDA, f. 895, siy. 1, iş 299, vnr. 20.

14 ARDA, f. 895, siy. 1, iş 299, vnr. 31-33.

15 ARDA, f. 895, siy. 1, iş 299, vnr. 8-12.

Celil Sultanov, 23 Ocak'ta askeri harekât yerinden Meclis'e gönderdiği üçüncü telgrafında şunları yazıyordu:

“Zengezur mahallesi, Erivan'dan on top ve makineli tüfekle gelen düzenli ordu tarafından tamamen yerle bir edildi. Savaşa katılan düzenli Ermeni ordusunun sayısı on bin civarındadır. Devletin yardımından ümidini kesen halk, Azerbaycan Türk halkına sesleniyor. Aldığımız bilgilere göre yarın Zengezur tarafından CebraİL ilçesine saldırı düzenlenecek. Amaç Karabağ Ermenileri ile birleşmektir. Neticede Nahçıvan ile olan bağı tamamen kesmek, böylece hem Karabağ hem de Nahçıvan meselesini kesin olarak çözmektir. Zengezur'un iki yüz bini aşkın Müslümanın yok olmasına yol açan hain Ermenilerin içindikileri ortaya çıkarmanın ve tüm dünyaya açıklamanın zamanı, protestolara kağıt üzerinde son vermenin zamanı geldi. Lütfen acil önlem alın ki en azından Şuşa ve CebraİL kazaları kurtulsun. Her dakika değerlidir. Geç kalmak, millet ve ülke nezdinde suç ve vatana ihanettir.”¹⁶

Ağustos 1918'de Dro önderliğinde Iğdır ve Eçmiadzin ilçelerinde Azerbaycanlılara yönelik katliam gerçekleştirilmiştir. Onun talimatıyla bu bölgede 60'tan fazla Azeri köyü yıkılıp yakıldı. Andranik'in çetesi, Çamberekand (Krasnaselo) ilçesine bağlı Ağbulak, Ardaniş, Beriabad, Karakaya, Emirheyir, Yanıktepe, Gökent (Karagoyunlu), Toğluca, Çaykend, Civiqli, Cil, Şorca ve diğer köylere saldırmış, halkı katletmiş, köyleri yakıp yıkmış ve yağmalamıştır. Halkın malları talan edildi, nüfusun bir kısmına ağır işkenceler yapıldı, kaçamayanlar, yaşlılar, kadınlar ve çocuklar kılıçtan geçirildi. 1918'de Eçmiadzin bölgesine Azerbaycanlılar hakim oldu, ancak bu bölgenin çoğu köyü Ermenilerin vahşetine maruz kaldı.

Büyük bir Azerbaycan köyü olan Kargapazar'ın 800'den fazla sakini Ermenilerce öldürüldü. Köy yağmalandı.

Aynı musibetler Gamarlı köyüne de getirildi. Bu köyde yaşayan 500'e yakın Azerbaycanlı Ermeni silahlı grupları tarafından öldürülmüş, bir kısmı da vatanlarını terk etmeye zorlanmıştır.

Eçmiadzin ilçesine bağlı Yukarı Garhun, Yukarı Türkmenli, Kichic Zeyva, Kürakanlı, Mememdabad, Molla Dursun, Hacı Gara, Hacılar, Haramlı köylerinde ve diğer köylerde yaşayan Azerbaycanlıların büyük çoğunluğu 1918 katliamlarında hayatını kaybetmiş veya yurtlarından kaçmıştır.

Mart 1918'de Erivan ilçesine bağlı 199 Azerbaycan köyü ve Eylül 1919'da Eçmiadzin ilçesine bağlı 62 Azerbaycan köyü tamamen yok edildi. 1919'un sonunda Zengipazar'ın birkaç köyü dışında, Vedibasar da dahil olmak üzere Erivan ilçesine bağlı tüm köyler yok edildi. Nüfus İran, Osmanlı ve Azerbaycan'a sığındı.

1918 yılında Ermeni çeteleri Erivan şehrinin kuzeydoğusunda bulunan Kotayk ilçesinde Azerbaycanlılara karşı geniş çaplı bir katliam gerçekleştirdi. 1918'deki bu

16 ARDA, f. 895, siy. 1, iş 299, vnr. 18, 22, 26.

katliama kadar bu bölgenin nüfusu ağırlıklı olarak Azerbaycanlılardan oluşmaktaydı. Buna rağmen, bu dönemde Avdallar, Artiz, Ashagi Gaht, Başkend, Bozkosa, Gayaharaba, Karachala, Karacherek, Gizgala, Gürbağalı, Damagirmez, Dallekli, Akerak, Zar, Yelgovan, Yellice, Kemal, Kankhan, Karpicli, Kuzecik, Göykilsa, Güllüce, Okçu Kalesi, Tazakharab, Çobangörükmez vb. yerlerde Azerbaycan halkı yerleşim yerlerinden sürüldü. Çoğu Andranik ve Taşnak hükümetinin silahlı Ermeni çeteleri tarafından öldürüldü. Nisan 1920’de “Azerbaycan” gazetesi şunları yazdı:

“Göyçe ilçesinde artık Müslüman kalmadı. Şu anda Yeni Beyazıt ilçesinde 84 Müslüman köyü yıkıldı. Bunların 22’si Nisan ayında yıkıldı. Taşkent, Goşabulag, Saryagub, Bash Şorca, Aşağı Şorca, Sogangulu-Agali, Agkilsa, Zoda, Gulu, Agali, B. Karagoyunlu, K. Karagoyunlu, Zarzibil, Adli, Inakdagı, Karaiman, Kasaman, Başkend, Bala Mazra, Şişgaya, Baş Hacı, Garibgaya köyleri ile daha fazlası 15.000’den fazla evin tüm mülkü ve malı gitti ve halkı kaçtı. Bütün bu servet şimdi Ermenilere kaldı, yağmalanan mülk birkaç milyon hatta milyarlarca.”

Andranik ve Taşnakların 1918-1920 yıllarında Azerbaycanlılara karşı uyguladıkları katliam sonucunda bugünkü Ermenistan topraklarında yaşayan nüfusun çok büyük bir bölümü (yaklaşık 565 bin kişi yaşamıştır) katledildi veya sürüldü. Ermeni yazarları da bu gerçeği doğrulamaktadır.

Tarihçi Z. Korkodyan, “Sovyet Ermenistan’ın Nüfusu 1831-1931” adlı kitabında, 1920’de Ermenistan’da Sovyet hükümeti kurulduğunda, bu bölgede 10.000’den biraz fazla Azerbaycanlının kaldığını gösteriyor. 1918’de Erivan vilayetinde 211 ve Kars vilayetinde 92 Azerbaycan köyü yok edildi. Erivan Azerbaycanlılarının sayısız çağrularından biri, Erivan ve çevresinde kısa sürede 88 köyün yıkıldığını, 1920 evin yakıldığını, 132 bin Azeri’nin yok edildiğini gösteriyor. Taşnak yönetince uygulanan “Türksüz Ermenistan” politikası sonucunda 1916’da 375 bin olan Erivan vilayetindeki Azerbaycanlı nüfusu 1922’de 70 bine geriledi. 27 Nisan 1920’de Kızıl Ordu’nun Bakü’yü ve ardından Azerbaycan’ın tümünü işgal etmesi Azerbaycan Demokratik Cumhuriyeti’nin Azerbaycan’ın toprak bütünlüğünü sağlamak için aldığı tedbirleri uygulamasına izin vermedi. Zengezur bölgesi de dahil olmak üzere Azerbaycan toprakları Sovyet Ermenistan’a bağışlandı. Bundan da anlaşılabilirliği gibi, 1918-1920’de Müslüman Türk nüfusa yönelik katliamlar Taşnaksutyun” partisinin “Büyük Ermenistan” planını ve soykırım politikasını gerçekleştirmeye yönelik bir adımdı.

KAYNAKÇA

ARDA, f. 100, siy. 2, iş 791, v. 791.

ARDA, f. 894, siy. 4, iş 65.

ARDA, f. 895, siy. 1, iş 299, v. 20.

ARDA, f. 895, siy. 1, iş 299, v. 31-33.

ARDA, f. 895, siy. 1, iş 299, v. 8-12.

ARDA, f. 895, siy. 1, iş 299, v. 18, 22, 26.

ARDA, f. 1061, siy. 2, iş 85, 87, 100.

ARDA, f. 1061, siy. 1, iş 95, v. 2.

ARDA, f. 1061, siy. 1, iş. 96, v. 35-36

ARDA, f. 1061, siy.1, iş 108, v.8-10.

ARDSPİHA, f. 277, siy. 2, iş 16, v. 20.

ARDSPİHA, f. 277, siy. 2, iş 16, v. 18.

ARDSPİHA, f. 277, siy. 2, iş 13-16, v. 25-26.

ARDSPİHA, f. 277, siy. 2, iş 16, v.18.

ARDSPİHA, f. 277, siy. 2, iş 16, v. 46.

ERMENİSTAN'IN TÜRK KARŞITI SİYASETİ VE İRAN

Elnur KALBİZADE*

Öz: Bu makalenin amacı, tarihten günümüze İran'daki Ermeni örgütlerinin ve Ermenistan'ın Türk karşıtı faaliyetlerini incelemek ve İran İslam Cumhuriyeti'nin Azerbaycan ve Türkiye ile ilgili terör ve işgal politikasına karşı tutumunu incelemektir. Modern dönemde hem Azerbaycan'ın hem de Türkiye'nin İran'la ilişkilerini koparmak Ermenistan'ın ve Ermeni diasporasının temel amaçlarından biri olmuştur. İran'ın jeopolitik olarak bölgenin önemli devletlerinden biri olması nedeniyle Azerbaycan ve Türkiye üzerindeki etkisi dikkate alınmalıdır. Makalede, Ermeni terör örgütlerinin ve siyasi yapılanmalarının tarihten günümüze İran'daki faaliyetleri, İran'daki Ermenilere yönelik sözde soykırım yalanının propagandası, Ermenistan'ın Azerbaycan topraklarını işgali sonucu ortaya çıkan Dağlık Karabağ sorunu ele alınmaktadır. Ayrıca, 2020 yılında gerçekleşen ve Azerbaycan'ın zaferi ile sonuçlanan İkinci Karabağ Savaşı ve savaş sırasında İran'ın izlediği tutum incelenmiştir.

Anahtar Kelimeler: Ermenistan, İran, Türk Karşıtlığı, Terör, İşgal, Kilise

Giriş

Dünyanın çoğu ülkesinde olduğu gibi Ermenistan ve Ermeni diasporası İran İslam Cumhuriyeti'nde de aktif olarak Türk karşıtı faaliyetler yürütmeye çalışıyor. Hem Azerbaycan'ın hem de Türkiye'nin bu devletle ilişkilerini koparmak ve kendi amaçları için kullanmak Ermenistan'ın ve dünya çapındaki Ermeni diasporasının temel niyetlerinden biridir. Ermenistan'ın ve Ermenilerin bu niyeti İran'ın bölgedeki önemli jeopolitik oyuncularından biri olarak Azerbaycan ve Türkiye üzerinde belirli oranda etkisi olmasından kaynaklanmaktadır. Bu noktadan hareketle Ermeni terör örgütlerinin ve siyasi yargılanmalarının tarihten günümüze İran'daki faaliyetlerinin incelenmesi, İran'ın Ermenilere yönelik sözde soykırım iddialarına karşı resmi ve gayri resmi düzeydeki tutumu, Karabağ ihtilafının incelenmesi gerekmektedir. Bu bağlamda İran'ın Ermenistan'ın Azerbaycan'ı bazı bölgelerini yıllarca işgal etmesi ve 2020 yılında Azerbaycan'ın zaferiyle sonuçlanan İkinci Karabağ Savaşındaki tavrının tarih ve siyaset bilimi açısından incelenmesi önem arz etmektedir.

---

* Doç. Dr. AMEA Qafqazşünaslıq Enstitüsünün Kafkas Siyaseti Şubesinin Müdürü
E-posta: kelbizadeh@gmail.com

1. İran ve Ermeni Terör Teşkilatları:

Tarihsel olarak yaşadıkları ülkelerin devlet yöneticilerine bağlılıklar göstererek mevzilerini sağlamlaştıran ve örgütlenen Ermeniler, hedeflerini gerçekleştirmek için bu devletleri kritik anlarda vurmuşlardır. Bu, Ermenilerin Bizans, Büyük Selçuklu, Safevi ve Osmanlı imparatorlukları ile olan tarihi ilişkilerinde açıkça görülmektedir.

19. yüzyılın ikinci yarısında, Ermeni siyasi ve terör örgütlerinin kurulduğu ve faaliyet gösterdiği ana alanlardan biri, Kaçar İmparatorluğu'nun çeşitli vilayetleri, yani bugünkü İran topraklarıydı. Bu örgütler sadece Kaçar İmparatorluğu topraklarında örgütlenmekle kalmamış, aynı zamanda bu devlete karşı toprak iddiasında bulunmuştur. Örneğin 1885'te kurulan "Armenakan" örgütünün asıl hedefi Osmanlı devleti olmasına rağmen, bu örgüt Kaçar Devleti'ne tabi Ermenilerle aktif olarak işbirliği yapmıştır. Bu teşkilat, özellikle Azerbaycan'ın Kaçarlar tarafından yönetilen bölgelerinde Ermenileri örgütlemeye çalışmıştır. "Armenakan"dan sadece iki yıl sonra Cenevre'de kurulan "Hınçak" partisi, hayali "Büyük Ermenistan"a Anadolu ve Kafkaslar ile bugünkü İran'ın kuzeybatısını da dahil etti. "Hınçak" programında, siyasi hedeflere ulaşmak için terörizmi meşru bir araç olarak kabul edildi. 1898 yılında kabul edilen teşkilat programında İran, Rusya ve Osmanlı Devleti'nde yaşayan Ermenilerin "baskıdan kurtarılması" amaçlanmıştı. Örgüt bu amaca ulaşmak için Ermeniler arasında propaganda yaparak ve gizli cemiyetler kurarak silahlı ayaklanma için hazırlık yaptı¹.

Pehlevi-İran hanedanlığı döneminden itibaren Ermeniler, siyasi emellerini gerçekleştirmek için çeşitli yollarla örgütlenmişlerdir. Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti'nin ilanından sonra Kafkasya'dan kaçan Taşnaklar İran'a, özellikle onun Azerbaycan eyaletine yerleştiler. Taşnaklar, terör faaliyetleri için Tebriz'e 30 km uzaklıktaki Mukhumbar köyünde çok sayıda büyük kalibreli silah topladıkları bir silah deposu oluşturdu. Şehirde başka bir cephanelik daha vardı. Aras nehrinin güneyinde, Culfa'ya 30 km uzaklıkta bulunan Daresham Manastırı'nda rahip Gevond'un gözetiminde bir cephanelik oluşturuldu.²

1975'te Beyrut'ta kurulan "Ermenistan'ın Kurtuluşu için Ermeni Gizli Ordusu" (ASALA), İran'daki Azerbaycan vilayetlerini ve diğer bazı bölgeleri de "Büyük Ermenistan"ın bir parçası olarak görüyordu.

1979 İslam Devrimi sırasında çeşitli yabancı ülkeler, yeni kurulan İran hükümetine karşı casusluk faaliyetlerinde Ermenileri aktif olarak kullandı. Ermeni Devrimci Federasyonu- Taşnaksutyun Partisi, Şah'a karşı gösteriler sırasında İslamcılarla değil, SSCB özel servislerinin kontrolündeki sol eğilimli siyasi gruplarla birlikte pozisyon aldı. Örgütün İslam devrimine karşı yürüttüğü faaliyetin bir sonucu olarak Taşnaksutyun mensubu teröristlerin bir kısmı devrimden sonra çeşitli suçlardan tutuklandı.

1 Qasımlı 2014: 58.

2 Гасымылы 2016: 80-81.

İran'daki Ermeni cemaatinin modern zamanlarda bile Taşnaksutyun Partisi'nin ana sosyal tabanlarından biri olarak kabul edildiğini belirtmek gerekir. V. Mesamed, Ermeni kaynaklarına atıfta bulunarak, İran'dan ayrılan bir takım parti üyelerinin bugün Ermenistan'ın iç siyasetinde aktif rol oynadığını göstermektedir.³

Çeşitli ülkelerde faaliyet gösteren Türk diplomatlara yönelik terör eylemleri gerçekleştiren ASALA, İslam Devrimi'nden sonra İran'da da faaliyet göstermiştir. 10 Ocak 1980'de ASALA mensupları, Tahran'da Türk Hava Yolları'nın bürosunun önünde bomba patlatmıştır. 12 Mart 1981'de bu terör örgütüne mensup bir grup, Tahran'daki Türk Büyükelçiliği binasını ele geçirmeye çalışmış, teröristlerle güvenlik görevlileri arasında çıkan çatışmada iki güvenlik görevlisi hayatını kaybetmiştir⁴. Bu saldırıyı da ASALA üstlenmiştir.

Aynı yıl 28 Haziran'da "9 Haziran Örgütü" üyeleri, Swissair (İsviçre) ofisi önünde bir bombalı terör saldırısı daha gerçekleştirdi. "9 Haziran Örgütü", ASALA'dan kopan daha radikal teröristleri içeriyordu. İsviçre Büyükelçiliği de aynı örgüt tarafından düzenlenen başka bir bombalı saldırının hedefi oldu. 16 Eylül 1981'de gerçekleştirilen terör saldırısı sonucunda büyükelçilik binası büyük hasar gördü.⁵

Ermeni terör örgütlerinin diğer ülkelerde olduğu gibi İran'da da Türk diplomatlara yönelik saldırılarını ilk bakışta bir ölçüde açıklamak mümkündür. Ancak diğer ülkelerin büyükelçiliklerine ve şirketlerine yönelik terör saldırıları, bu saldırıların hedefinin daha sinsî olduğunu kanıtladı: Bu amaçları aşağıdaki gibi özetlemek mümkündür:

İslami bir devrimin sonucu kurulan yeni İran hükümetine uluslararası güvensizlik yaratmak,

İran makamları üzerinde korku ve tehdit yoluyla nüfuz kazanmak,

Ermeni cemaati ve Ermeni terör örgütleri için daha fazla imtiyaz elde etmek.

İsviçre'nin küresel finansal sistemde tarafsız bir devlet olarak önemli bir rol oynadığı ve devletler arası çatışmaların dışında kaldığı bilinmektedir. İslam devriminden sonra Amerika Birleşik Devletleri ile İran İslam Cumhuriyeti arasındaki çatışma bağlamında, İsviçre ile ilişkilerin bozulması, elbette İran hükümetinin mali durumunu daha da kötüleştirdi. Ermeni örgütleri asıl saldırılarını İsviçreye yönelik olarak düzenlediler. Saldırıların gerekçesi olarak İsviçre'nin sözde Ermeni soykırımını tanınamaması ve örgüt üyelerinin bir kısmının İsviçre'de tutuklanması gösterildi.⁶

Ermeni terör örgütlerinin bir diğer hedefi de İran İslam Cumhuriyeti'ndeki Fransız temsilcilikleri ve şirketleriydi. 21 Kasım 1981'de İran'daki Fransız büyükelçiliği ve

3 Mesamed 2015: 42.

4 Kuznetsov 2016: 219.

5 URL 1. <http://www.ataa.org/reference/myth/chronology.html>.

6 URL 2. <https://www.trackingterrorism.org/group/ninth-june-organization>.

Air France ofisinin yakınında bomba patladı. Saldırıyı ASALA'nın Orly grubu gerçekleştirdi.

22 Temmuz 1983'te Orly grubu, Fransız büyükelçiliğini ve Tahran'daki Air France ofisini yeniden bombaladı. 25 Temmuz'da Orly üyeleri, İran'daki Fransız Cumhuriyeti Ticaret Konseyi'ne başka bir terör saldırısı düzenledi.⁷ Aynı yıl 29 Temmuz'da Tahran'daki Fransız Büyükelçiliği'ni roket saldırısıyla havaya uçurma tehdidi hakkında istihbarat alan İran İslam Cumhuriyeti özel servisleri, büyükelçilik binası çevresinde güvenlik önlemlerini artırdı.

Ermeni terör örgütlerinin terör saldırıları bununla da kalmadı. Saldırıların yönü değiştirildi. 31 Temmuz ve 7 Ağustos'ta Orly, İran'daki Mısır Büyükelçiliği'ne terör saldırıları düzenledi.⁸ 10 Ağustos'ta ASALA üyeleri, Fransa Büyükelçiliği'ne ait bir otomobili havaya uçurdu.⁹ Aynı ayın 17'sinde Tahran'da bir Air France çalışanı öldürüldü.

ASALA terör örgütü, 9 Eylül 1983'te Tahran'daki Türk Büyükelçiliği'ne ait iki aracı havaya uçurdu.¹⁰

6 Ekim'de Orly grubu tarafından bir başka terör eylemi daha gerçekleştirildi. Hedef, Tahran'daki Fransız Büyükelçiliği'ne ait araçlardan biriydi. Sonuç olarak, iki kişi yaralandı.

1984 yılında Ermeni terör örgütlerinin gerçekleştirdiği eylemler daha da acımasız hale geldi. Aynı yılın 28 Mart'ında Türk diplomatlarına paralel saldırılar düzenlendi. Tahran'daki Türk Askeri Ataşeliği'nde görevli Astsubay İsmayil Pamukçu, iki Ermeni terörist tarafından ateş edilerek ağır yaralandı. Türkiye Büyükelçiliği Birinci Kâtibi Hasan Servet Öktem, evinden çıkarken saldırıya uğraması sonucunda hafif yaralandı. Türkiye Büyükelçiliği İdari Ataşesi İbrahim Özdemir, peşinden koşan iki şüpheli kişiyi polise bildirdi. Polis her iki kişiyi de tutukladı ve her ikisinin de Ermeni terör örgütü üyesi oldukları ortaya çıktı. O öğleden sonra İran polisi, Türk büyükelçiliği önünde üç Ermeni teröristi daha tutukladı. Bir terörist, Türk Ticaret Müşaviri Yardımcısının arabasına yerleştirdiği bombanın erken patlaması sonucu hayatını kaybetti.

ASALA'nın Türk diplomatlara yönelik bir diğer terör saldırısı ise 29 Nisan 1984'te gerçekleştirildi. Motosikletli ve silahlı iki ASALA mensubu, Türkiye Büyükelçiliği çalışanı Sadiye Yönder ve eşine büyükelçiliğe giderken ateş açtı. Şadiye Yönder'in eşi Işık Yönder bu saldırıda hayatını kaybetti. ASALA bu suçun sorumluluğunu üstlendi.

Aynı yılın Eylül ayında İran'daki birkaç Türk şirketine tehdit mektupları gönderilmesinin ardından zincirleme saldırılar başladı. Tahran'da faaliyet gösteren

7 Kuznetsov 2016: 224.

8 Kuznetsov 2016: 224.

9 URL 1. <http://www.ataa.org/reference/myth/chronology.html>.

10 Kuznetsov 2016: 224.

Sezai Türk şirketinde çıkan yangının söndürülmesi sırasında bir Türk vatandaşı hayatını kaybetti. Saldırıları Eylül ayı boyunca devam etti.

1 Eylül 1984'te Tahran'daki İran özel servisleri, Türkiye'nin İran Büyükelçisi İsmet Birsnel'e yönelik suikast planını ifşa etti.

Ermeni terör örgütlerinin saldırıları sadece Türkiye'yi hedef almadı. Irak'la savaş halinde olan v İran İslam Cumhuriyeti'ni bölgenin en güçlü devletlerinden biri olan Türkiye Cumhuriyeti ile karşı karşıya getirmektir.

Bu olayların ardından Türkiye Cumhuriyeti özel kuvvetlerinin dünyanın farklı yerlerinde ASALA terör örgütüne yönelik yürüttüğü operasyonlar sonucunda örgütün temelleri ciddi şekilde sarsılmıştır. Ancak ASALA, İran İslam Cumhuriyeti topraklarında gücünü korumuş ve İran'da faaliyet gösteren Ermeni kiliselerinin gizli himayesiyle yeni terör eylemleri planlamıştır. Elbette İran-Irak savaşının sona ermesi ve İran İslam Cumhuriyeti'nde devlet aygıtının güçlenmesi Ermeni terör örgütlerinin faaliyet olanaklarını azalttı. Öte yandan, İran İslam Cumhuriyeti'nin bağımsızlığını yeni ilan eden Ermenistan Cumhuriyeti için ekonomik bir "nefes" rolü oynadığı ve böyle bir durumda İran'da Ermeni örgütleri tarafından gerçekleştirilen terör eylemlerinin ilişkilere zarar verebileceği biliniyordu.

11 Aralık 1993'te ASALA bu kez, Bağdat'ta bir terör saldırısı gerçekleştirdi. Türkiye Cumhuriyeti'nin Bağdat Büyükelçiliği'ne düzenlenen saldırıda İdari Ateş Çaçlar Yücel yaşamını kaybetti¹¹.

1991 sonrası dönemde Ermenistan'da terör devlet politikası haline geldi. Terör örgütlerinin üyeleri Ermeni ordusuna alındı. Bunlar, Azerbaycan topraklarının işgalinde önemli rol oynadılar. Bazı konularda İran İslam Cumhuriyeti'nin dış temsilcilikleri ve devlet yetkilileri de hedef alınmıştır. 17 Mart 1994'te İran Hava Kuvvetlerine ait "C-130 Hercules" uçağının Ermenistan'ın işgal ettiği Azerbaycan'ın Hankendi şehri yakınlarında düşürülmesi bu tür olayların açık bir örneğidir. İran İslam Cumhuriyeti'nin Rusya Federasyonu'ndaki temsilciliğinde çalışan diplomatların ailelerini taşıyan uçak¹² Ermeni askeri güçleri tarafından çok esrarengiz bir şekilde düşürüldü¹³, 19 yolcu ve 13 mürettebat hayatını kaybetti. Yolculardan 9'u küçük çocuklardı.

2. Ermenistan'ın Soykırım İddiaları ve İran:

20. yüzyılın 60'lı yıllarından sonraki dönemde yapay olarak daha keskin bir şekilde şişirilen 1915 "Ermeni soykırımı" meselesi, İran'da olduğu gibi dünyanın geri kalanında da Ermeni toplumunu birleştiren temel ideolojik kurgulardan biridir. Burada faaliyet gösteren Ermeni kiliselerinin çoğu, 1915 olaylarının sembolleri bakımından zengindir. İranlı araştırmacı Mohammad Rasouli, sahte soykırım

11 Kuznetsov 2016: 228.

12 Independent (1) 1994.

13 Independent (2) 1994.

olaylarının İran'daki Ermeni cemaatinin "kolektif ruhunun" ana unsurlarından biri olduğunu yazdı.¹⁴ 1979 İslam Devrimi'nden sonraki dönemde, İran parlamentosundaki Ermenileri temsil eden milletvekilleri sürekli Ermeni soykırımı yalanını gündemde tutmaya çalışmışlardır. Elbette bu konuların gündeme getirilmesi, İran İslam Cumhuriyeti ile Türkiye ve Azerbaycan Cumhuriyeti arasındaki ilişkilerle doğrudan ilgiliydi ve bu ilişkileri bozmayı hedeflemekteydi.

1980-1984 yıllarında parlamentoda Ermenileri temsil eden Heraç Hachaturyan, İran İslam Konseyi'nde sahte "soykırım" konusunu gündeme getiren ilk kişilerden biriydi. H. Hachaturyan, Mayıs 1981'de parlamentoda yaptığı konuşmada şunları söyledi:

"Osmanlı İmparatorluğu'nda işlenen suç cezasız kaldığı için daha sonra Hitler, ABD emperyalistleri ve İsraili Siyonistler tarafından diğer milletlere karşı soykırımlar gerçekleştirildi".¹⁵

ABD-Türkiye ittifakından bahsederek İran İslam Cumhuriyeti ile Türkiye arasındaki ilişkileri zedelemeye çalıştı.

1985'te bir başka milletvekili Artavas Bagomyan, parlamentoda yaptığı bir konuşmada Ermenilere yönelik sözde soykırım konusunu gündeme getirdi ve Osmanlı Türkiye'sinin temel amacının Azerbaycan ve Kuzey İran'daki Türkleri içine alan bir imparatorluk kurmak olduğunu belirtti.¹⁶

Ermenistan'ın bağımsızlığını kazanmasından sonraki süreçte bu konu sürekli gündemde tutuldu. Bazı durumlarda İran parlamentosunda bu konuda tartışmalar yaşandı, Ermenistan'ı ziyaret eden bazı İran cumhurbaşkanları Çiçernakaberd'deki sözde soykırım anıtını ziyaret etti.¹⁷

İran İslam Cumhuriyeti, sahte Ermeni soykırımı anıtının dikildiği ender Müslüman ülkelerden biridir. Ülkede yedi adet sözde soykırım anıtı bulunuyor. Bunlardan ilki, 1966 yılında Kuzistan eyaleti Abadan'da dikilen anıttır. Anıt, Surp Karapet Ermeni Apostolik Kilisesi'nin avlusunda yer almaktadır.¹⁸

İran'daki en önemli sözde soykırım anıtı, Tahran'daki Aziz Sarkis Kilisesi'nin avlusunda yer almaktadır. 1973 yılında inşaatına başlanmış ve 24 Nisan 1975 yılında açılmıştır. Surp Sarkis Kilisesi'nin duvarlarında Türk devleti, Osmanlı Türkleri aleyhine sloganlar, Osmanlı devletinin bir milyondan fazla Ermeni'yi öldürdüğü iddia edilen çeşitli afişler bulmak mümkündür.¹⁹

14 رسولی 2015، 341

15 گزیده ای از نطق های نمایندگان منتخب ارم/ URL 3. <https://www.paymanonline.com/> مانوکیان

16 گزیده ای از نطق های نمایندگان منتخب ارم/ URL 3. <https://www.paymanonline.com/> مانوکیان

17 Месагед 2015: 54.

18 URL 4. https://www.armenian-genocide.org/Memorial.90/current_category.66/memorials_detail.html#memorial_image.

19 Мəhəmmədi 2012: 172.

İsfahan'daki Yeni Culfa'daki Kutsal Koruyucu Kilise'nin bahçesinde bulunan sözde soykırım anıtı 1975'te yapıldı. 20. yüzyılın 70'li yıllarında yapılan bir başka anıt, Kuzistan eyaletindeki Ahvaz'da inşa edildi. Ahvaz'daki Ermeni Apostolik Kilisesi'nin arazisinde yer almaktadır. İran'ın Merkez Eyaleti Arak şehrinde bulunan sahte soykırım anıtı da 20. yüzyılın 70'li yıllarında yapılmış ve 1984-86 yıllarında tasarım ve montaj çalışmaları burada gerçekleştirilmiştir. Urmiye'deki Haçkar Anıtı da sözde bir soykırım anıtı olarak kabul ediliyor. Anıt, 1970'lerde inşa edilmiştir.

3. Ermenistan'ın Azerbaycan Arazilerini İşgal Etmesiyle İran İslam Cumhuriyeti'nin Münasebeti:

Ermenistan'ın Azerbaycan'a yönelik 1988 yılında başlayan askeri saldırısı ve sonraki yıllarda Azerbaycan topraklarının Ermenistan tarafından işgal edilmesi İran devletini ciddi şekilde endişelendirmiştir. Hem tarih yazımında hem de siyaset biliminde yeterince çalışılan bu sorunun içeriğine değinmeden, İran İslam Cumhuriyeti'nin endişesinin esas olarak aşağıdaki konularla ilgili olduğunu belirtmek gerekir:

1. SSCB'nin dağılma koşullarında İran İslam Cumhuriyeti'nin kuzey sınırlarında oluşan her türlü siyasi istikrarsızlık, İran için de tehlike oluşturmaktadır;
2. İran İslam Cumhuriyeti'nin Erdebil, Doğu Azerbaycan, Batı Azerbaycan bölgelerindeki Azerbaycan-Türk nüfusunun çatışmada kuzeydeki Azerbaycanlılarla aynı pozisyonu alma ve çatışmaya katılma olasılığı;
3. Savaş nedeniyle İran'a mülteci akışı olasılığı ve bunun sosyo-ekonomik sonuçları;
4. Çatışmaların yoğunlaşması durumunda bölge dışındaki devletlerin, özellikle ABD'nin Güney Kafkasya'ya müdahale etme olasılığı vb.

Bu bağlamda İran İslam Cumhuriyeti, ihtilafın başlangıcından itibaren çözümü için arabuluculuk misyonu üstlenmeye çalışmıştır.

25 Şubat 1992'de İran İslam Cumhuriyeti Dışişleri Bakanı Ali Ekber arabuluculuk göreviyle bölgeyi ziyaret etmiş, 25 Şubat'ta Bakü'de Azerbaycan liderliği ile görüşmüş, ardından Erivan'ı ziyaret etmişti.²⁰ Bu ziyarette taraflara çatışma bölgesine 8-10 kişilik bir askeri gözlemci grubu yerleştirilmesi teklif edildi.²¹

Mart 1992'de İran İslam Cumhuriyeti Dışişleri Bakan Yardımcısı Mahmud Vaezi, Ermenistan'ın Azerbaycan topraklarını işgali sonucu ortaya çıkan anlaşmazlığı çözmek için Bakü'den sonra Erivan'ı ziyaret etti.²²

²⁰ ارجمند دولتیارى 2012، ۲۰۵.

²¹ Məmmədova 2009: 177.

²² Hüseyin 2008: 43.

Bu ziyaretler sonucunda 1992 Nisan ayının ilk günlerinde İran İslam Cumhuriyeti'nin girişimiyle Azerbaycan, Ermenistan, Rusya ve İran temsilcilerinin katılımıyla İcevan'da bir toplantı yapılmıştır. Görüşmede ele alınan temel konu ateşkesin sağlanmasıydı. Müzakerelerin İran İslam Cumhuriyeti'nin başkenti Tahran'da sürdürülmesine karar verildi ve taraflar arasında bir toplantı düzenlenmesi konusunda mutabakata varıldı.

Ağustos 1992'de Azerbaycan ve Ermenistan'ın üst düzey heyetleri Tahran'ı ziyaret etti. Burada yürütülen müzakerelerde Ermenistan, işgal altındaki Karabağ'ın dağlık kesiminde kurduğu kukla rejimin birkaç temsilcisini müzakere sürecine bağımsız taraf olarak dahil etmeye çalıştı. İran, bu konuda Ermenistan ile anlaşsa da Azerbaycan Cumhuriyeti temsilcileri güçlü itirazlarını dile getirmişlerdir.²³

Ağustos 1992'de yapılan müzakereler sonucunda 14 maddelik Tahran Bildirgesi'nin metni hazırlandı. Metne ablukanın kaldırılması, mültecilerin eski ikamet yerlerine dönüşleri gibi birçok konu dahil edildi.²⁴

Deklarasyon, uygulamaya başlamak üzere iki ülke cumhurbaşkanları tarafından imzalandı. Ancak Azerbaycan Cumhuriyeti Cumhurbaşkanı bildirgeyi imzalamayı reddetti. Çünkü açıklamanın bir maddesi, Sovyet döneminde var olan Dağlık Karabağ Özerk Vilayeti sınırları içinde Ermenilere özerklik verilmesiyle ilgiliydi. Böylece Tahran'ın girişimi başarısız oldu.²⁵

Daha sonraki dönemde, Dağlık Karabağ karşılığında Azerbaycan Cumhuriyeti'ni Nahçıvan Özerk Cumhuriyeti'nin ana parçasına bağlayan İran-Ermenistan sınırındaki toprakların değiştirilmesine ilişkin önerilen çözüm, İran İslam Cumhuriyeti'nden güçlü bir direnişle karşılaştı.²⁶ N.Asasian an bu konuda şunları yazıyor:

“Karabağ barış görüşmeleri sırasında bazı arabulucular anlaşmazlığı çözmek için bir toprak mübadele planı önerdiler. Bu plana göre Ermenistan'ın güneyindeki Megri topraklarının Karabağ ile değiştirilmesi önerildi. Böylece Azerbaycan, Nahçıvan bölgesine, Ermenistan ise Karabağ'a doğrudan erişime sahip olacaktı. Bu planın sorunu, Megri bölgesinin Ermenistan'ın İran'a ve Türk olmayan bölgeye açılan penceresi olmasıydı. Bu pencereyi kaybetmenin Ermenistan için feci siyasi, ekonomik ve psikolojik sonuçları olabilir. ...Ermenistan teklifi reddetti. İran da çıkarına olmadığını belirterek bu planı reddetti.”²⁷

İlerleyen yıllarda İran, İslami arabuluculuk girişimlerinde bulunarak Güney Kafkasya bölgesinde diğer devletlerin nüfuzunun yükselmesini engellemeye çalışmıştır.

23 ارجمند دولتیاری 2012، ۲۰۶

24 Mahmoud 2008.

25 ارجمند دولتیاری 2012، ۲۰۶

26 ارجمند فلاحي 1394، 214

27 Asisian 2018. 39.

Bazı uzmanlara göre, 2001 yılında İran arabulucu olarak sahneye dönme ve gerçek bir çözüme ulaşma fırsatını kaçırdı. O yıl Amerika Birleşik Devletleri'nde yapılan Key West müzakereleri sırasında Minsk Grubu, İran'ı çatışma çözümü sürecine katılmaya davet etmeye karar verdi. Fransa'nın İran Büyükelçisi olan Fransız eşbaşkanı Philippe de Suremain, bu öneriyi iletmek üzere Mayıs 2001'de Tahran'a gönderildi, ancak İran Dışişleri Bakanlığı'ndan hiçbir yetkili onunla görüşmedi. Minsk Grubu'nun İran'ın arabuluculuğunda Almanya veya İngiltere'de bir toplantı düzenleme daveti, İran Cumhuriyeti yetkilileri tarafından soğuk karşılandı.²⁸

İran İslam Cumhuriyeti, 2009'un sonunda ve 2010'un başında çatışmanın çözümünde açıkça arabuluculuk önerdi. Böylece Azerbaycan Cumhuriyeti Dışişleri Bakanı'nın Aralık 2009'da Tahran'a yaptığı ziyarette Azerbaycan tarafına bir teklifte bulunulmuştur. Ocak 2010'da Erivan'ı ziyaret eden İran Dışişleri Bakanı M.Mottaki arabuluculuk teklifini Ermenistan'a sundu. Aynı yılın Nisan ayında M. Mottaki, Azerbaycan, İran ve Ermenistan dışişleri bakanlarının çatışmayı barışçıl yollarla çözmek için Tahran'da bir araya gelmelerini önerdi.²⁹ Bu dönemde AGİT Minsk Grubu eşbaşkanlık kurumunun yapısının değiştirilmesi konusunun gündemde olduğunu belirtmek gerekir.

Ancak İran'ın arabuluculuk önerileri ciddiye alınmadı. Rusya'nın bir ileri karakolu olan Ermenistan aslında bu öneriyi desteklemedi. Bu dönemde Rusya, eşbaşkanların bileşimindeki değişikliklere güçlü bir şekilde karşı çıktı. Bu muhalefetin İran'dan çok Türk faktörüyle ilgili olduğu vurgulanmalıdır. Öte yandan çatışma bölgesine barış gücü gönderilmesi konusunun gündeme getirilmesi İran'ı ciddi şekilde endişelendiriyor. Çünkü bu aynı zamanda ABD ve diğer ülkelerin ordusunun İran'ın yanı başına gelmesi anlamına geliyordu.

İran İslam Cumhuriyeti, Ermenistan'ın işgal ettiği toprakları Azerbaycan'ın bir parçası olarak tanımasının yanı sıra sözde örgütün yürüttüğü siyasi tedbirlere karşı resmi düzeyde olumsuz tutumunu dile getirdi. Örneğin, Kasım 1996'da sözde "Dağlık Karabağ Cumhuriyeti"nde "cumhurbaşkanlığı seçimleri"nin yapılacağı duyurulduğu zaman, İran İslam Cumhuriyeti bu yasadışı duruma tepki veren ilk devletlerden biri olmuş ve Dışişleri Bakanlığı konuya ilişkin bir açıklama yayınlamıştır. Açıklamada, İran İslam Cumhuriyeti, sınırların değiştirilmesine bir kez daha karşı çıktı.

İran İslam Cumhuriyeti Dışişleri Bakanlığı sözcüsü Ramin Mehmanparast, Azerbaycan'ın işgal altındaki topraklarında 19 Temmuz 2012'de düzenlenen sözde "cumhurbaşkanlığı seçimleri" ile ilgili olarak 24 Temmuz'da düzenlenen brifingde yaptığı açıklamada şunları söyledi:

"Bölgedeki kriz devam ettiği ve Azerbaycan ile Ermenistan arasındaki müzakereler sonuçlanmadığı sürece bu tür "seçimler" olumlu sonuç vermeyecektir."³⁰

28 Ruinten 2010: 143.

29 Ruinten 2010: 143.

30 Şahtaxtı 2012: 2.

Nisan 2016'da üst düzey İranlı yetkililer, İran devletinin çatışmanın toprak bütünlüğü ilkesine dayalı olarak barışçıl bir şekilde çözülmesinden yana olduğunu açıkça belirtti. M. Mohammadi, İran'ın en büyük dini lideri Ayetullah Seyyid Ali Hamaney'in Karabağ'ı "Müslüman toprağı" olarak adlandırdığını ve bunun da bu tutumun bir tezahürü olduğunu yazıyor. Azerbaycan Cumhuriyeti Cumhurbaşkanı İlham Aliyev de İran İslam Cumhuriyeti'ne bu konumundan dolayı şükranlarını ilettiler.³¹

İran İslam Cumhuriyeti gerçekten çatışmayı çözmek istiyor muydu? Bu soru çeşitli yönlerde cevaplanabilir. Morten Anstrop Rosenkvist, İran'ın Azerbaycan'ın kuzey topraklarına yönelik etnik ilhakçı yaklaşımından korktuğunu yazdı. İran'ın kuzeyinde Türk azınlığın (bu bölgelerdeki nüfusun çoğunluğunu Azeri Türkler oluşturmaktadır) mevcudiyeti nedeniyle Ermeni-Azerbaycan ihtilafını İran'ın olası faaliyetlerini engellemenin bir yolu olarak gördüğünü kaydetti.³² Zbiquev Brzezinski de benzer bir noktaya dikkat çekiyor ve şöyle yazıyor:

*"Azerbaycan'a kıyasla İran'ın kuzeybatısında iki kat daha fazla Azeri yaşıyor. Bazı tahminlere göre İran'ın kuzeybatısındaki sayıları 20 milyon. Bu gerçek, İran'daki Azeriler arasında potansiyel bir ayrılıkçılık korkusu yaratıyor ve bu nedenle iki halk ortak Müslüman inancına rağmen Azerbaycan'ın egemenlik statüsü konusunda kararsızlar."*³³

Bahram Emirehmediyan da dahil olmak üzere bir dizi İranlı araştırmacı, İran'ın olası etnik ilhak faktöründen kaçındığına işaret ediyor. 2016 yılında yayınlanan bir makalede şöyle yazıyorlar:

*"İran, Azerbaycan Cumhuriyeti'nin etnik ilhakçı yaklaşımlarından korkuyor".*³⁴

Azerbaycanlı araştırmacılarından Hevva Memmedova, bağımsız ve güçlü bir Azerbaycan istemeyen İran'ın, görünüşte Azerbaycan'ı, gerçekte ise Ermenistan'ı savunduğunu yazıyor. E. Şihaliyev'e göre, İran'ın yakından takip ettiği Karabağ sorunundaki tutumu, uzun yıllardır Ermenistan'ın lehine sonuçlar doğurmuştur.³⁵ Mesiagha Mehemedi'nin bu konudaki konumu nispeten farklıdır. O yazıyor:

*"Adalet adına söylemek gerekir ki, Ermenistan-Azerbaycan Dağlık Karabağ ihtilafının ilk döneminde (1992-1994) İran İslam Cumhuriyeti, işgale uğrayan ve yoğun bir mülteci akını ile karşı karşıya kalan Azerbaycan'a önemli yardımlarda bulunmuştur. Elbette İran kamuoyu, özellikle de milyonlarca Azeri'nin ülkedeki konumu bu konuda etkili olmuştur."*³⁶

31 Məhəmmədi 2018: 6.

32 Rosenkvist 2005: 28-29.

33 Brzezinski 1997: 129.

34 .23، 1395 امیر احمدیان رضازاده

35 Şihaliyev 2018: 293.

36 Məhəmmədi 2017: 236.

İranlı araştırmacı Ali Reza Davudi'ye göre İran Ermenistan'dan saldırgan bir devlet olması, BM Tüzüğü'nü ihlal etmesi ve BM Güvenlik Konseyi'nin işgal altındaki Azerbaycan topraklarından çekilmesine ilişkin kararlarını yerine getirmemesi nedeniyle Azerbaycan Cumhuriyeti'nin işgal altındaki topraklarını kayıtsız şartsız terketmesini talep etmiştir.³⁷

Bazı İranlı araştırmacılar, İran İslam Cumhuriyeti'nin çatışma sırasında Ermenistan'ı tartışmasız bir şekilde desteklediği fikrinin bilimsel tarafsızlıktan uzak olduğuna inanıyor. Ebadullah Feyyazi bu konuda şunları yazıyor:

*“Bazıları İran'ın Karabağ sorununda Ermenistan'ı desteklediğini söylese de bu fikir tamamen yanlıştır. Aslında İran'ın Ermenistan'la ilişkileri Azerbaycan'a göre iyi ama bu Tahran'ın Karabağ sorununda Erivan'ın yanında olduğu anlamına gelmiyor.”*³⁸

Bilindiği üzere 2020 yılında Ermenistan yeni topraklar işgal etme niyetiyle Azerbaycan topraklarına saldırmaya çalışmıştır. İran Cumhurbaşkanlığı İdaresi Başkanı Mahmud Vaezi, 12-16 Temmuz 2020 tarihlerinde Tovuz çatışmalarında sınırda yaşanan malum olayların ardından Azerbaycan Cumhuriyeti'nin toprak bütünlüğüne desteğini dile getirerek şunları söyledi:

*“Azerbaycan Cumhuriyeti de dahil olmak üzere ülkelerin toprak bütünlüğünün korunması İran İslam Cumhuriyeti'nin bölgesel stratejisi olmuştur ve olacaktır. Tahran-Bakü ilişkilerinin kapsamlı bir şekilde geliştirilmesi ve güçlendirilmesi yönünde çabaların gerekliliğinde ısrar ediyoruz.”*³⁹

İran Dışişleri Bakanı Mohammad Javad Zerif bu pozisyonu bir kez daha doğruladı. Zarif, Azerbaycan'ın toprak bütünlüğünün korunmasının İran'ın bölgesel stratejisi olduğunu belirtti. İran'ın çatışmanın çözümünü desteklemeye her zaman hazır olduğunu söyledi. Ardından Azerbaycan Cumhuriyeti'ne büyükelçi olarak gelmeye hazırlanan İran Dışişleri Bakanlığı Sözcüsü Abbas Musavi şunları söyledi:

*“Ermenistan ile Azerbaycan arasındaki ihtilafa karşı tavrımız hiçbir zaman değişmedi. Ülkelerin yönetim ve toprak bütünlüklerine saygı gösterilmeli, anlaşmazlıklar barışçıl yollarla çözümlenmelidir. Biz bu iki ülke arasındaki sorunun barışçıl yollarla çözülmesi gerektiğini düşünüyoruz. İran İslam Cumhuriyeti bu sorunun çözümüne her zaman hazırdır ve bunu her zaman beyan eder.”*⁴⁰

Bağlantısızlar Hareketi ve İslam İşbirliği Teşkilatı üyesi olarak İran İslam Cumhuriyeti, Azerbaycan'ın tutumunu ve adalet davasını destekleyen ve Ermenistan'ın eylemlerini kınayan kararları destekledi.

37 Davudi 2010: 17.

38 Feyyazi 2014: 21

39 URL 6. <https://aqreqator.az/az/siyaset/891762>

40 URL 6. <https://aqreqator.az/az/siyaset/891762>

Resmi açıklamalara rağmen Tovuz çatışmalarının sona ermesinden sonraki günlerde Rusya'dan Ermenistan'a taşınan çeşitli askeri yüklerin hava geçiş rotasının İran havalimanlarını da kapsadığı öğrenildi. O dönemde Azerbaycan tarafından yapılan açıklamalar ve resmi duyurularda, askeri çatışmanın hemen ardından Rusya'dan Kazakistan, Türkmenistan ve İran İslam Cumhuriyeti hava sahası üzerinden Ermenistan'a taşınan askeri eşya hacminin 400 tonu geçtiği kaydedildi.

Bilindiği üzere 27 Eylül 2020 tarihinde Ermenistan temas hattındaki Azerbaycan mevzilerine saldırı düzenlemişti. Ancak Azerbaycan silahlı kuvvetleri bu girişimi önleyerek karşı taarruza geçti ve Karabağ ile Doğu Zengezur'un kurtuluşu için Azerbaycan tarihinde "Vatan Savaşı" başladı. Savaşın başladığı ilk günlerde İran İslam Cumhuriyeti saldırgana karşı aynı yaklaşımı benimsemiş ve Azerbaycan'ın tutumunu destekleyen bir açıklama yapmamıştır. 27 Eylül olaylarıyla ilgili olarak Azerbaycan ve Ermenistan dışişleri bakanlarıyla temasa geçen İran dışişleri bakanı, yalnızca durumla ilgili endişelerini dile getirdi ve tarafları itidalli olmaya, ateşkesi gözetmeye ve çatışmaları derhal durdurmaya çağırıldı. Azerbaycan nüfusunun artan talepleri ve Azerbaycan Cumhuriyeti'nin cephede kazandığı zaferler İran tarafının bazı açıklamalar yapmasına neden oldu. Öte yandan savaşın başlamasının ardından İran topraklarından Ermenistan'a silah gönderildiğine dair basında yer alan birtakım iddialar ve İranlı Azerbaycalıların protestoları, İran'ın sürecin dışında kalamayacağını gösterdi. Eylül ayı sonunda İran İslam Cumhuriyeti Dışişleri Bakanlığı bu konuyla ilgili yaptığı açıklamada, İran İslam Cumhuriyeti'nin malları ülkelere aktarma sürecini yakından takip ve kontrol ettiğini, silah ve mühimmatın taşınması için topraklarının kullanılmasına izin vermediğini söyledi. İran Dışişleri Bakanlığı Sözcüsü Said Hatıpzade, İran İslam Cumhuriyeti topraklarından Ermenistan'a silah ve askeri teçhizat nakliyle ilgili bilgilerin yanlış olduğunu söyledi. Taşınan malların sadece sivil mal olduğunu beyan etti.

Savaşın başından beri İran topraklarından Ermenistan'a silah nakliyle ilgili olarak çeşitli medya organlarında görüşlerin dile getirildiği, fotoğrafların ve video görüntülerinin dolaşıma girdiği belirtilmelidir. Hatta İran İslam Cumhuriyeti'nin Azerbaycanlıların yaşadığı kuzey vilayetlerinde düzenlenen gösterilerde de bu görüşler dile getirildi. Ancak Azerbaycan Cumhuriyeti Cumhurbaşkanı İlham Aliyev, 7 Ekim'de Türkiye'nin CNN-Türk TV kanalına verdiği röportajda İran'ın konuyla ilgili konumuna değinerek bu tartışma ve görüşler hakkında şunları söyledi:

*"İranlı yetkililer Azerbaycan'ın haklı davasını desteklediler. Birkaç gün önce İranlı yetkililer işgalin durdurulması, Azerbaycan'ın toprak bütünlüğünün sağlanması ve yerinden edilmiş insanlarımızın topraklarına geri dönmesi gerektiğini duyurdu. Bu adil bir pozisyon."*⁴¹

Azerbaycan Cumhuriyeti Cumhurbaşkanı İlham Aliyev, 16 Ekim'de Türk televizyon kanalı A Haber'e verdiği röportajda İran'la ilgili bir konuya daha açıklık getirdi. Gazeteci, "Sayın Cumhurbaşkanı, insani ateşkesin yürürlüğe girmesinden bu yana Rusya ve İran'dan kargo uçakları ile Erivan'ın havaalanına aralıksız roket

41 URL 8. <https://president.az/articles/42038/print>

gönderildi. Burada aslında bir suç işlenmektedir. Bunu özellikle İran Cumhurbaşkanı Ruhani ile sınır kapısını kapatma konusunda konuştunuz, Rusya ile de füze gönderme konusunu konuştunuz. Bu silahlar ücretsiz olarak verilmektedir. Bu konuda İran ve Rusya'ya neler söylemek istersiniz?" Soruya cevaben, devlet başkanı şunları söyledi:

*"İran'dan Ermenistan'a silah gönderildiğine dair bir bilgimiz yok. Aksine İran ve Gürcistan'ın Ermenistan'a silah naklini engellemek için hava sahasını ve kara yollarını kapattığını söyleyebilirim. Bu nedenle İran ve Gürcistan hükümetlerine tekrar teşekkürlerimizi sunmak istiyoruz."*⁴²

6 Ekim'de İran İslam Cumhuriyeti Cumhurbaşkanı Hasan Ruhani, Azerbaycan topraklarının işgalden kurtarılması için yürüttüğü savaşla ilgili olarak Azerbaycan Cumhuriyeti Cumhurbaşkanı İlham Aliyev'i telefonla arayarak, ülkesinin Ermenistan-Azerbaycan temas hattındaki silahlı çatışmanın devam etmesinden duyduğu kaygıyı dile getirdi ve çatışmanın bir an önce barışçıl yollarla çözülmesi umudunu ifade etti.

Askeri operasyonlar hakkında bilgi veren Azerbaycan Cumhuriyeti Cumhurbaşkanı İlham Aliyev, İran-Azerbaycan devlet sınırında işgal altındaki toprakların bir kısmının Azerbaycan'ın kontrolüne geçtiğini, sınır boyunca kurtarılmış olan bölgelere Azerbaycan sınır birliklerinin konuşlandırılmasının planlandığını ifade etti. Bu savaş sonucunda İran-Azerbaycan sınırının 27 yılı aşkın süredir işgal altında olan kısmının tamamen işgalden kurtarıldığını belirtmek gerekir.⁴³

İran ve Rusya Dışişleri Bakanlıkları arasında çatışma bölgesindeki durum ve ateşkesin yeniden tesis edilmesi konusunda istişarelerde bulunuldu.

15 Ekim'de Azerbaycan Cumhuriyeti Dışişleri Bakanı Ceyhun Bayramov ile İran İslam Cumhuriyeti Dışişleri Bakanı Muhammed Cevad Zarif arasında bir telefon görüşmesi gerçekleşti. Görüşmelerde Mohammad Cavad Zarif, İran İslam Cumhuriyeti'nin ilkeli duruşunu yineleyerek Azerbaycan Cumhuriyeti'nin toprak bütünlüğünü desteklediklerini beyan etti ve İran'ın bu ihtilafın sürdürülebilir çözümü çerçevesinde yardıma hazır olduğunu vurguladı.

Askeri operasyonlar sırasında İran İslam Cumhuriyeti, Ermenistan'ın Gence şehrinde sivillerin yaşadığı bina ve evlere ateş açmasına ilk tepki gösteren ülkelerden biri oldu. Böylece İran Dışişleri Bakanlığı, uluslararası hukuka aykırı olan her türlü insanlık dışı şiddeti reddettiğini ve "amacın, aracı haklı çıkarmadığını" ilan etmiştir.

Aktif askeri operasyonlar döneminde Ermenistan Silahlı Kuvvetleri'nin yaptığı provokasyonlardan biri de İran topraklarını çeşitli füzelerle uzun menzilli atışlar yapmak ve ardından Azerbaycan tarafını suçlayıcı açıklamalar yapmaktı. 19 Ekim'de İran İslam Cumhuriyeti Dışişleri Bakanlığı Basın Sekreteri Saeed Khatibzadeh, muhabire verdiği brifingde bu konudaki soruyu yanıtladı ve kırmızı çizginin İran vatandaşlarının can güvenliği olduğunu, meselenin son bulduğunu söyledi. Çeşitli

42 URL 9. <https://president.az/articles/43250>

43 URL 10. <https://president.az/articles/41980>

seviyelerde incelenmiş ve gerekli uyarılar yapılmıştır. Kazara da olsa İran toprakları hedef alınırsa buna göre karşılık verileceğini vurguladı.

İran tarafının bir diğer endişesi de Ermenistan'ın yaydığı dezenformasyonla ilgiliydi. Böylece, çatışmanın boyutunu genişletmek ve İran'ı Azerbaycan ile çatışmaya sokmak için Ermenistan'ın, Azerbaycan'ın Suriye'deki radikal tekkfir-terörist grupları savaşta kullandığına dair yanlış bilgiler yaydığı iddia ediliyor. Ancak Azerbaycan'ın 5. nesil bir teknolojik savaş yürüttüğü, Temmuz ayında başlayan olaylarda yüzbinlerce Azerbaycanlının gönüllü olarak askere gittiği ve Azerbaycan ordusunun hazırlık düzeyi dikkate alındığında buna gerek yoktu. İran'ın bu konudaki kaygıları farklı düzeylerde dile getirildi. Örneğin İranlı analist Sadık Maleki, "irdiplomacy.ir"de "İran ve Dağlık Karabağ krizi" başlıklı bir makale yayınladı. Burada yazar, İran medyasının tekkircilerin konuşlandırılmasına vurgu yaptığını yazdı.⁴⁴

Savaş sırasında Ermenistan, Azerbaycan ordusunun zaferini engellemek ve çatışma coğrafyasını genişletmek için ciddi provokasyonlara başvurdu. Bu provokasyonlar, özellikle Azerbaycan ordusunun İran-Azerbaycan sınırında tam kontrol sağlamasından sonra yoğunlaştı. Bu provokasyonlardan biri sırasında Ermeni tarafı, İran'ın Azerbaycan mevzilerine topçu ateşi açtığı bilgisini yaymıştır. Azerbaycan Cumhuriyeti Savunma Bakanlığı'ndan yapılan açıklamada, İran-Azerbaycan devlet sınırının tam olarak kontrol edilmesinden endişe duyan Ermeni tarafının bu tür asılsız haberleri yayarak iki ülke arasındaki üst düzey ilişkileri baltalamaya çalıştığı söylendi.

2020 savaşı sırasında İran İslam Cumhuriyeti dış politika aygıtının temel pratik ve resmi eylemi, bölgeye bir heyet göndermek ve Karabağ sorununun çözümü için arabuluculuk teklif etmektir. Seyyid Abbas Erakçi, İran İslam Cumhuriyeti'nin özel elçisi olarak bölgeyi ziyaret etti. Seyyid Abbas Erakçi, Karabağ sınırını Hudafarin ve Aslanduz şehirlerinde ziyaret ederek İran'ın dini liderinin Doğu Azerbaycan vilayetindeki temsilcisi Hücatülislam Seyyed Mehemed Ali Al-Haşim ile görüştü ve hemen Bakü'yü ziyaret etti.

28 Ekim'de Azerbaycan Cumhuriyeti Cumhurbaşkanı İlham Aliyev, Seyid Abbas Erakçi başkanlığındaki heyeti kabul etti ve şunları söyledi:

"Azerbaycan-İran devlet sınırının tamamen restore edildiğini memnuniyetle söyleyebilirim. Bu vesileyle Azerbaycan ve İran halkını tebrik ettim. Bu çalışmalara başlandı. İran-Azerbaycan sınırının diğer yönlerinde olduğu gibi bu yön de dostluk ve kardeşlik sınırı olacaktır.

Bildiğiniz gibi birkaç yıl önce Hudafarin ve Kız galası hidroelektrik kavşakları ve su depoları ile ilgili İran-Azerbaycan anlaşması imzalandı. Şimdi hükümete bizim tarafımızdan bir çalışma grubu oluşturması talimatını verdim. Bir an önce bu konuları görüşerek bu tesisin ortak işletilmesi konusunda anlaşmaya

44 URL 11. <http://irdiplomacy.ir/fa/news/1997281/ایران و بحران قره باغ>

varabilmemiz için İran tarafından ilgili bir organın atanmasını talep ediyorum."⁴⁵

Seyyed Abbas Erakçi o toplantıda şunları söyledi:

*"İran İslam Cumhuriyeti'nin ilk günlerden itibaren Azerbaycan topraklarının işgaline karşı çıktığını ve Azerbaycan'ın toprak bütünlüğünü desteklediğini çok iyi biliyorsunuz. Azerbaycan ordusunun savaş alanında elde ettiği zaferler ve işgal altındaki toprakların bir kısmının kurtarılmasından dolayı sizleri tebrik ederek bu yolda canını feda eden tüm şehitlerimizin önünde saygıyla eğiliyorum."*⁴⁶

İran İslam Cumhuriyeti Dini Lideri Seyyid Ali Hamaney, televizyonda yaptığı konuşmada İran halkını ve dünya Müslümanlarını 1999'da tebrik ederek, İran'ın savaşa ve Azerbaycan'ın işgal altındaki topraklarının kaderine ilişkin en üst düzeydeki resmi tutumunu dile getirdi. 3 Kasım'da Hz. Muhammed ve İmam Cafer Sadık'ın doğum yıl dönümü münasebetiyle. Hamaney dedi ki:

*"Bu askeri çatışma bir an önce sona erdirilmelidir. Elbette Azerbaycan Cumhuriyeti'nin Ermenistan tarafından işgal edilen tüm toprakları kurtarılmalı ve Azerbaycan'a iade edilmelidir."*⁴⁷

Ayetullah Hamaney, bu topraklardaki Ermenilerin güvenliğinin sağlanmasının ve her iki ülke tarafından uluslararası sınırların korunmasının önemine de vurgu yaptı.⁴⁸

İran İslam Cumhuriyeti'nde İkinci Karabağ Savaşı'nın başlamasından sonra, İran'ın çatışmanın çözümüne katılımına ilişkin tartışmalar genişledi. İki ülke ilişkilerini bozmak isteyen İran'daki birçok güç, İkinci Karabağ Savaşı'nın İran'ın enerji taşımacılığı alanındaki jeopolitik kabiliyetlerini olumsuz etkileyeceğini ve savaşın bazı dış güçlerin projesi olduğu iddiasında bulundu. Ancak sürecin ilerleyen safhaları, savaşın galibi Azerbaycan Cumhuriyeti ile ana destekçisi olan Türkiye Cumhuriyeti, İran'ın da katılabileceği bölgede ideal bir işbirliği önerisi ortaya koyduğunu göstermiştir. Aralık ayı sonunda İran İslam Cumhuriyeti Cumhurbaşkanı Hasan Ruhani, Azerbaycan topraklarının işgalden kurtarılmasının İran'ın ekonomik kalkınması üzerinde olumlu etkileri olacağını resmen ilan etti. Ancak kısa süre sonra İran'da bir güç değişikliği oldu. Hasan Ruhani'nin yerine daha sert bir muhafazakâr siyasetçi olan İbrahim Raisi getirildi. Analizler, Şef İbrahim'in Hasan Ruhani'den farklı olarak Güney Kafkasya'da yaşanan süreçlere daha muhafazakâr bir bakış açısıyla yaklaştığını gösteriyor. Özellikle İran, Ermenistan topraklarından geçen ve Avrasya bölgesindeki birçok ülke tarafından desteklenen Zengezur Koridoru projesine açık bir şekilde karşı çıktı.

45 "Azərbaycan" qəzeti 2020, 28 oktyabr.

46 "Azərbaycan" qəzeti 2020, 28 oktyabr.

47 URL 12. <http://iranmedeniyyetmerkezi.com/index.php/11/03/2020/1996/>

48 URL 12. <http://iranmedeniyyetmerkezi.com/index.php/11/03/2020/1996/>

Sonuç:

Ermeni diasporası ve çeşitli Ermeni terör siyasi örgütlerinin İran topraklarını terör amaçlarını gerçekleştirmede merkezlerden biri haline getirdiklerini görülmektedir. Özellikle İslam devrimi sonrasında en zor zamanlarda İran'ın içinde terör eylemleri gerçekleştirerek ülkenin dikkatini dış müdahaleden iç kargaşaya çekmeye çalıştılar. Bu terör faaliyetleri aynı zamanda yeni kurulan İslam Cumhuriyeti'nin çeşitli ülkelerle ilişkilerinde gerilim yaratmayı da amaçlıyordu.

İran devletinin kendilerine karşı hoşgörölü tavrından yararlanan Ermeniler, İran'da sözde Ermeni soykırımı propagandası yapmış İran'daki kiliseleri birer araç haline getirmişlerdir. İran parlamentosundaki Ermeni milletvekilleri aracılığıyla bu konuyu gündemde tutmaya çalışmaktadırlar.

Ermenistan'ın Azerbaycan topraklarını işgal etmesi sorunuyla ilgili olarak Ermeniler çeşitli yollarla İran'ı etkilemeye ve İran-Azerbaycan ilişkilerini bozmaya çalıştılar. Analizler, İran İslam Cumhuriyeti'nin amaçlarına göre farklı dönemlerde arabuluculuk girişimlerine giriştiğini göstermektedir. Bu arabuluculuk girişimleri, tam da Ermenistan'ın yıkıcı ve saldırgan faaliyetlerinin bir sonucu olarak başarısızlıkla sonuçlandı. Azerbaycan topraklarının kurtarılmasıyla sonuçlanan İkinci Karabağ Savaşı sırasında ve zaferin ardından İran, Azerbaycan'ın toprak bütünlüğünü desteklediğini resmen ilan etti. Ancak savaş sonrası dönemde Güney Kafkasya'da yaşanan süreçler, ortaya atılan birçok yeni proje, İran'ın güçlü muhalefetiyle karşılaştı.

KAYNAKÇA

“Azərbaycan-İran dövlət sərhədi tam bərpa edilib”. *“Azərbaycan” qəzeti* 2020, 28 Oktyabr.

İlham Əliyev, CNN-Türk televiziyasına müsahibə verib”. 07.10.2020. URL 8. <https://president.az/articles/42038/print>

“İlham Əliyev, Türkiyənin “A Haber” televiziya kanalına müsahibə verib”. 16.10.2020. URL 9. <https://president.az/articles/43250>

“İran İslam Respublikasının Prezidenti Həsən Ruhani İlham Əliyevə telefonla zəng edib”. 06.10.2020. URL 10. <https://president.az/articles/41980>

“İran və Ukrayna'nın Tovuz davasıyla ilgili tutumu Ermenistan için yeni bir ezici darbe oldu, Erivan şokta ...”, *Bakı Xəbər qəzeti*, 15.07.2020. URL 6. <https://aqreqator.az/az/siyaset/891762>

“İslam İnkılabı Rehberi Ayetullah Hamaney'in Karabağ'da başlayan savaşa ilişkin önemli konuşması”, URL12. <http://iranmedeniyyetmerkezi.com/index.php/11/03/2020/1996/>

32 Die as Iranian Plane Strays, Crashes in Karabakh War Zone”, *Los-Angeles Times*. 1994, 19 March.

Asisian, N. 2018, “An Overview of Iran-Armenian Relations in the Post Soviet Era and Their Impact on Caucasus Regional Stability”, *Journal of the European Society for Iranian Studies*, August: 37-48.

Brzezinski, Z. 1997 *The Grand Chessboard. American Primacy and Its - Geostrategic Imperatives*, Harvard.

Davudi, Ə. 2010, *Müasir dövrdə İran-Azərbaycan münasibətlərinin əsas istiqamətləri*. Siyasi elmlər üzrə fəlsəfə doktoru alimlik dərəcəsi almaq üçün təqdim edilmiş dissertasiyanın avtoreferatı. Bakı.

Fəyyazi, E. 2014, *Müasir dövrdə İran və Rusiyanın siyasi əlaqələri*, Siyasi elmlər üzrə fəlsəfə doktoru elmi dərəcəsi almaq üçün təqdim edilmiş dissertasiyanın avtoreferatı. Bakı.

<https://www.trackingterrorism.org/group/ninth-june-organization>. [11.09.2019].

Hüseyn, F. 2008, *Azərbaycan-İran siyasi münasibətləri (1991-1997)*, Bakı.

Independent (1). 1994, “Sad new year”, 19 MARCH.

Independent (2). 1994, “Armenians ‘shot down’ plane”, 29 March.

Kuznetsov, O. 2016, *The history of transnational Armenian terrorism in the twentieth century*, Berlin.

Qasımlı, M 2014, “Erməni məsələsi”ndən “erməni soyqırımı”na: gerçək tarix axtarışında (1724-1920), Bakı.

Mahmoud V. 2008, “Karabakh’s Crisis: Iran’s Mediation and the Aftermath”, *Iranian Foreign Policy*. URL 5. www.isrjournals.com/en/iran-foreign-policy/811-karabakhs-crisis-irans-mediation-and-the-aftermath.html. 14 December.

Məhəmmədi, M 2012, *Güney Azərbaycan məsələləri (Məqalələr, Müsahibələr, Tərcümələr)*, Bakı.

Məhəmmədi, M 2017, “Azərbaycan İran münasibətləri”, *Azərbaycan Respublikasının xarici siyasətinin əsas istiqamətləri (1991-2016) /məqalələr toplusu/*. Bakı.

Məhəmmədi, M 2018, “Azərbaycan-İran siyasi əlaqələrinin hazırkı durumu və perspektivləri”, *Azərbaycan-İran əməkdaşlığı: əsas istiqamətlər və imkanlar / redaktorlar: C.Vəliyev və M.Məhəmmədi*. Bakı.

Məmmədova, H. 2009, *Azərbaycan Respublikasının xarici siyasətində Ermənistan-Azərbaycan Dağlıq Qarabağ münaqişəsi*. Bakı.

Rosenkvist, M 2005, “Black Soil Oil and Ethnicity in the Nagorno-Karabakh Conflict”, *Centro Argentina de Studios Internationals Working Paper*: 28-29.

Ruintən, K. 2010, “Dağlıq Qarabağ problemi və İran İslam Respublikası”, *Tarix və onun problemləri*, №4: 138-147.

Şahtaxtılı, S. 2012, “İran XİN: “Dağlıq Qarabağda qondarma “prezident seçkiləri” heç bir müsbət nəticə verməyəcəkdir”, *“Azərbaycan” qəzeti*. 25 iyul: 2.

Şıxəliyev, E. 2018, *Geosiyasi maraqların toqquşması kontekstində Ermənistan-Azərbaycan, Dağlıq Qarabağ münaqişəsi*, Naxçıvan.

URL 11. <http://irdiplomacy.ir/fa/news/1997281/ایران و بحران قره باغ>

URL 2. Ninth of June Organization.

URL 3. <https://www.paymanonline.com/گزیده ای از نطق های نمایندگان منتخب ارم/>
“Memorial in Abadan, Iran”. URL 4. https://www.armenian-genocide.org/Memorial.90/current_category.66/memorials_detail.html#memorial_image. [07.06.2020]

www.ataa.org/reference/myth/chronology.html. [11.09.2019].

Гасымылы, М. 2016, *Азербайджан, Армения и Турция в 1920-1994 гг.: реальная история*, Москва.

Месамед, В. 2015, *Иран и немусульманские страны Южного Кавказа (Армения и Грузия)*, Москва.

Светлана, С. 1994, “Россия в карабахском урегулировании”, *Газета “Коммерсантъ*. №58.

- ارجمند، م.، دولتباری، ی. 2012. «تحلیل ژئوپلیتیکی روابط ایران و ارمنستان در چهار چوب تئوریک اندرسون و طرح یک همگرایی منطقه‌ای بعد از خرابی عادی‌سازی روابط میان ارمنستان و ترکیه»، *فصلنامه ژئوپلیتیک سال هشتم. شماره دوم. تابستان: ۲۲۳-۱۹۲*.
- ارجمند، م.، فلاحی، ا. 1394. «بررسی تطبیقی سیاست خارجی ایران و ترکیه در قفقاز جنوبی (با تأکید بر ارمنستان و جمهوری آذربایجان)»، *مطالعات اوراسیای مرکزی، دوره 8، شماره 2، پاییز و زمستان: 228-211*.
- امیر احمدیان، ب.، رضازاده، ح. 1395. «تحلیل روابط ایران و ارمنستان با استفاده از چارچوب نظری واقع‌گرایی تدافعی»، *مطالعات اوراسیای مرکزی سال نهم بهار و تابستان. شماره 1 (پیاپی 18): 41-19*.
- رسولی، م. 2015. «نگاهی به روابط برون‌گروهی دیاسپورای ارمنی با تکیه بر مفهوم «حافظه جمعی» (مطالعه‌ای انسان‌شناختی در ارمنه ایران)»، *فصلنامه علوم اجتماعی. سال ۲۵، شماره ۷۰، پاییز ۱۳۹۴: 368-315*.
- مانوکیان، آ. «گزیده‌ای از نطق‌های نمایندگان منتخب ارمنیان در مجلس شورای اسلامی».

XX. YÜZYIL BAŞLARINDA İNGİLTERE’NİN GÜNEY KAFKASYA POLİTİKASINDA ERMENİ FAKTÖRÜ VE AZERBAYCAN ÜZERİNDE ETKİLERİ (İNGİLİZ ARŞİV BELGELERİNE GÖRE)

Emin ŞİHALİYEV*

Öz: Bu çalışma ağırlıklı olarak İngiltere ulusal arşivleri belgelerine dayanılarak hazırlanmıştır. İngiltere arşivlerindeki belgeler tarihi gerçekleri ortaya çıkarmak ve araştırılan meseleyi daha objektif kriterler bazında teyit etmek açısından büyük bir ehemmiyete sahiptir. Türkiye ve Azerbaycan arşivlerinde bulunan belgeler tarihi gerçeklerin ortaya çıkarılmasında önemli bir yere sahiptir, fakat objektif değerini koruması açısından konunun İngiliz arşiv belgelerine dayanarak incelenmesinin daha faydalı olacağı düşünülmektedir. Makalede XX. yüzyılın başlarında İngiltere’nin Güney Kafkasya politikasında Ermeni faktörünün yeri araştırılmış ve bu politikanın Azerbaycan üzerinde etkileri İngiliz arşiv belgeleri ışığında analiz edilmiştir. Jeostratejik açıdan Güney Kafkasya İngiltere için büyük öneme sahiptir. Azerbaycan ve onun başkenti Bakü üzerinde kontrolün sağlanması İngiliz siyasetinin öncelikli amaçlarından biridir, aynı zamanda onun Avrasya ile ilgili jeopolitik çıkarlarına da uygundur. Hazar Denizi’ne sahip olmak sadece Kafkasya’da değil, aynı zamanda Orta Asya’da kontrolü sağlamak, Hindistan’a giden yolu korumak anlamına gelmektedir. Fakat 1917’de Rusya’da meydana gelen gelişmeler sonucu Kafkasya büyük güçlerin çıkar çatışması alanına dönüşmüştür. Gelişmeler Türklere Kafkasya, İran ve Orta Asya’ya girmek için önemli bir fırsat sunmuş, İngiltere Pan-Turanizm tehlikesi ile karşılaşmıştır. Bu sebepten Kafkasya’yı Türk ordusuna karşı savunmak için Ermeniler en uygun tercih haline gelmiştir. Türk yanlısı eğilimleri nedeniyle Azerbaycan Türklerine güvenilemeyeceği belliydi. Gürcülerin ise Almanlarla XIX. yüzyıldan beri birtakım bağları vardır. Sonuç itibarıyla İngiliz desteğinin en belirgin adayı Hristiyan Ermenilerdir. Para, çeşitli silah ve cephane Ermeniler için tedarik edilmiştir. İngiltere’nin bu desteği sayesinde gücünü artıran ve önemli ölçüde silah ve cephane temin eden Ermeniler Azerbaycan’da ciddi etnik temizlik siyaseti gerçekleştirdiler.

Anahtar Kelimeler: İngiltere, Güney Kafkasya, Ermeni faktörü, Pan-Turanizm, Azerbaycan, katliamlar

* Doç. Dr., Azerbaycan Milli Bilimler Akademisi Nahçıvan Şubesi, Nahçıvan Devlet Üniversitesi Uluslararası İlişkiler bölümü.
E-posta: emin.amea@yahoo.com

Giriş

1915 senesinde Ermenilerin Türkler tarafından soykırımı uğradıkları iddiasıyla çeşitli propagandalar yürütüldüğü görülmektedir. Ancak tarihi belgeler incelendiğinde bu iddiaların gerçeği yansıtmadığı, Ermenilerin Doğu Anadolu'da, aynı zamanda Azerbaycan'da çeşitli katliamlar yaptıklarına işaret etmektedir. Ermeni meselesinin ardındaki gerçekler, Batılılarla-Ermeniler arasında çıkarlar üzerine kurulu olan karşılıklı ilişkilere dair tarihi belgelerde saklıdır. Özellikle İngiliz arşivleri Ermenilerin bu coğrafyada gerçekleştirdikleri katliamların saptanmasında önemli rol oynayacak nitelikte belgelere sahiptir. Bu belgelerde Ermeni unsurların İngiltere için önemini gösterir nitelikte, İngiliz devlet adamlarının kendi aralarındaki yazışmaları ve üst düzey yetkililer tarafından imzalanmış çok gizli raporlar bulunmaktadır. Azerbaycanlı ve Türk bilim insanları XX. yüzyıl başlarında Güney Kafkasya'da Türklerle Ermeniler arasında yaşanan gerginliklere ve yapılan katliamlara ilişkin yürütülen çalışmalarda daha çok Azerbaycan ve Türkiye'nin arşiv belgelerine başvurulduğu görülmektedir. Bu arşivler gerçeklerin ortaya çıkarılması açısından kıymetli bir yere sahip olsa da objektif değerini koruması açısından konunun ağırlıklı olarak İngiliz arşiv belgeleri ışığında ele alınmasının daha faydalı olacağı düşünülmektedir. Özellikle Batı kamuoyunda Türkiye ve Azerbaycan kaynaklarının taraflı olduğu yönünde algı bulunmaktadır. Ermeni çeteleri tarafından yapılan katliamlara dair Türkiye ve Azerbaycan arşivlerinden yola çıkarak yürütülen çalışmalar Batı kamuoylarında şüphe ile karşılandığından İngiliz belgeleri çerçevesinde karşılaştırmalı bir değerlendirme ile olayların teyit edilmesi hedeflenmektedir.

İngiliz arşiv belgelerinde Ermeni çetelerinin 1917-1920 yılları arasında Güney Kafkasya'da, özellikle Azerbaycan'da Türklere karşı faaliyetler yürüttüklerine ve onlara ekonomik ve askeri yardımların yapıldığına dair belgeler bulunmaktadır. Belgelere dayalı olarak yürütülen bu çalışmada İngiltere'nin Ermeni politikasının Kafkasya boyutuna, Pan-Turanizm tehlikesine karşı İngiliz-Ermeni iş birliğinin kurulmasına, Ermeni çetelerinin örgütlenmesi ve silahlandırılmasına, bu destek sayesinde onların önemli ölçüde silah, cephane ve mühimmat temin ederek Doğu Anadolu'da yürüttükleri katliamlara değinilmekte, aynı zamanda Azerbaycan'da da yürüttükleri harekatlara yer verilmektedir. Çalışma sonucunda dönem içerisindeki olayların perde arkasındakilerin açıklığa kavuşmasına katkı sağlamak hedeflenmektedir. Bu sebeple, Ermeni iddialarına esaslı cevap bulabilmenin yolu İngiliz arşiv belgelerine ciddi bir şekilde müracaat etmekten geçer. Arşiv belgelerinin yanı sıra, Rus, Türk, İngiliz, Ermeni bilim insanları ve resmi yetkililerin tarihi belge niteliğindeki yayımlanmış eserlerine de geniş yer verilmiştir.

Kanaatimizce, elimizde olan belgelerin analizi İngiltere'nin Ermeni Meselesi ile ilgili politikasının bazı taraflarını gözden geçirmeye, aynı zamanda XX. yüzyıl başlarında Güney Kafkasya'da yürütülen politikanın amaç ve mahiyetini daha geniş şekilde anlamaya fırsat sağlayacaktır.

1. İngiltere'nin Ermeni Meselesi'ne Yönelik Tavrını Belirleyen Unsur: Rusya'nın Ermeni Politikası

Bilindiği üzere, Ermeni Meselesi Osmanlı İmparatorluğu üzerinde çıkarları çatışan iki büyük devlet İngiltere ile Rusya'nın tahrikleri sonucu ortaya çıkmıştır. Özellikle Rusya'nın Ermeni politikası İngiltere'nin Ermeni Meselesi'ne yönelik tavrını etkileyen unsurların başında gelmektedir. Rusya faktörü incelenmeden İngiltere'nin Ermeni sorununa karşı tavrını ve bakış açısını değerlendirmek mümkün değildir. Rusya'nın Ermenilere yönelik ilgisinin kaynağında onun güneye inme politikası yatmaktadır. Ermenilerin de bağımsızlık istekleri ve devlet kurma niyetleri onları Ruslarla ittifak kurmaya yöneltmiştir. XIX. yüzyıl başlarında Rusya, İran (Türk Kacarlar)¹ ve Osmanlılar üzerinde ekonomik, askeri ve siyasi avantajlar elde etmek için Ermeni nüfusu Güney Kafkasya'ya iskân ettirmiştir. Kaynaklarda bu demografik değişiklikler esnasında Azerbaycan Türklerine ait evlere el konulduğu ve Ermeni nüfusun burada iskân edildiği bilgisine yer verilmektedir². Evlerine el konulan Türklerin büyük çoğunluğunun ya yok edildiği ya da göçe zorlandığına dair bilgiler bulunmaktadır³. Bu göç hareketlerinin sonucunda Ermenilerin bir kısmının yerleştirildiği Erivan ve Nahçıvan hanlıkları, 1828 yılında "Ermeni Vilayeti" denilen yeni bir devlet idari birimine dönüştürülmüştür. I. Nikolay'ın 21 Mart 1828 tarihli emrinde şöyle denilmektedir:

*"İran ile yapılan anlaşma gereğince, İran'dan ayrılarak Rusya'ya iltihak edilen Erivan ve Nahçıvan hanlıkları bundan böyle Rusya bütünlüğü içinde "Ermeni Vilayeti" olarak biline..."*⁴.

Çar I Nikolay'ın "Ermeni Vilayeti" adlı idari birimin oluşturulmasına ilişkin verdiği fermanın 10 Şubat 1828 tarihli Türkmençay Antlaşması'ndan yaklaşık bir buçuk ay sonra (21 Mart 1828) olması dikkat çekici bir husustur. Buradan Ermenilerin çok kısa bir süre içerisinde yerleştirilmelerinin ardındaki asıl amacın Osmanlılara ve Türk Kacarlara (İran'a) yönelik tampon bölge oluşturmak olduğu anlaşılmaktadır.

İskân politikası ile Ermeni Vilayeti'nin oluşturulması hiç kuşkusuz etkisini göstermiş ve Ermenilerin toprak iddialarına zemin hazırlamıştır. Rusya'nın bu politikasının ardında temel birtakım sebepler bulunmaktadır. Bunlardan:

Birincisi, Kafkasya'daki etnik yapıyı değiştirerek buralarda uzun süreli hakimiyet kurma yoluna gitmiş olmasıdır. Bunun için Kafkasya dışından getirilen Ermeniler bu bölgeye yerleştirilmiş, bu yolla Kafkasya'daki Müslüman halkın kolayca yönetilmesi amaçlanmıştır.

1 Safevilerden ve Afşarlardan sonra "Memalik-i Mahruseyi Şahensahi" olarak tarihe geçen Türk Kacar Devleti'nin İran olarak adlandırılması aslında yanlıştır. Devletin İran olarak adlandırılmasına yönelik ilk resmi adım Rıza Şah Pehlevi'nin 21 Mart 1935'te verdiği fermanın sonuna gerçekleşmiştir.

2 *Акты Собрание Кавказского Археологического Комиссии*, Архив Главного Управления Наместника Кавказа (АКАК), 1866, ч. VII, д.: 437, 618, s. 642; Глинка 1990: 114; Ениколов 1954: 135.

3 Bu konuda geniş bilgi için bkz: Шопен 1852: 510-518.

4 *Собрание Актов Относящихся к Обозрению Истории Армянского Народа*, 1833: 178-179.

İkincisi, Çar yönetimi gerçekleştirmiş olduğu bu politika sayesinde Türk Kacarlara ve Osmanlılara karşı güçlü bir set oluşturarak ekonomik, askeri ve siyasi faydalar sağlamış olmaktadır. Temeli 1828-1830 yıllarında atılmış olan Ermeni bölgesi gelecekte Rusya için saldırı merkezine dönüşecektir.

Üçüncüsü ise Rusya'nın Ermeni unsurları öne sürerek gelecekte Osmanlı Devleti'ni parçalamak, Doğu Anadolu'da yaşayan Ermenileri bağımsızlık ve "Büyük Ermenistan" vaatleri ile kışkırtmak, onları kendi himayesi altında toplamaya çağırarak Osmanlı topraklarına sahip olmak istemesidir.

Gerçekten Rusya tarihi emellerine ulaşmak için Osmanlı topraklarında yaşayan Hristiyan unsurların, özellikle Ermenilerin problemlerini kullanılabilir değerli bir potansiyel olarak algılamıştır. Ermeniler Rusya'nın sıcak bölgelere inebilmek için Anadolu'nun doğusunda göz diktiği topraklarda yaşayan halkın bir kısmını oluşturmaktadırlar ve ateşli milliyetçilik duygusuna sahiptirler. Bu yüzden Rusya'nın Osmanlı topraklarına gösterdiği ilginin merkezinde Ermeniler ve onların sorunları yer almaktadır.⁵

1828 yılından başlayarak demografik değişiklik politikası izleyen Rusya, Ermenileri Güney Kafkasya'ya yerleştirdikten sonra bu topraklarda onlara yaşam sunmuş, sonraki dönemlerde bazı milli haklar tanıyarak huzur ortamı sağlamaya çalışmıştır. Kendi egemenliği altındaki Ermeni nüfusa bu şekilde yaklaşan Rusya, emellerine ulaşma amacıyla Osmanlı Ermenileri ile de yakından ilgilenme gereği duymuş ve onları devlete karşı kışkırtma politikası izlemiştir. Rus Hükümeti, Ermenilerine vaatler vermeye başlarken, birçok Rusya Ermenisi de "Türkiye Ermenistanı" olarak adlandırdıkları Doğu Anadolu'nun Rusya tarafından ilhak edilmesini istemektedir.⁶

Doğu Anadolu üzerindeki Rus kontrolü, İran nüfuz bölgesinin ve Güney Kafkasya'nın güvenliğini sağlayacağı gibi, gelecekte güney ve batı yönünde şekillenecek Rus yayılmacılığına bir zemin oluşturabilme potansiyeline sahip görülmüştür.⁷

Rusya'nın Orta Doğu'da güçlenmek, sıcak denizlere inmek stratejisini ihya eden söz konusu politikası İngilizlerin geleneksel politikasına ters düşmüş ve sonuçta Ermeni meselesi milletlerarası bir soruna dönüşmüştür. 1877-1878 Osmanlı-Rus savaşında Rusya'nın Doğu Anadolu'daki bazı Türk bölgelerini işgal ederek, buralarda yaşayan Ermenileri bağımsızlık amacı ile Osmanlı Devleti'ne karşı kışkırtması İngiltere'yi telaşlandırmış ve Rusya'nın Ermenileri koruma perdesi altında Doğu Anadolu'yu Balkanlaştırmaktan ve bu savaşta sağlamış olduğu toprak kazançlarının yarattığı elverişli durumdan faydalanarak, nüfuzunu bir yandan İskenderun, öte yandan da Mezopotamya üzerinden Basra Körfezi'ne yaymasından korkmuştur.⁸

5 Yerasimos 2000: 129.

6 Davison 1990: 184

7 Davison 1990: 184

8 Uras 1987: 566-567; Mazıcı 1987: 22.

2. İngiltere'nin Ermeni Politikası ve İngiliz-Ermeni İşbirliğinin Kafkasya Boyutu

İngiltere'nin Doğu politikasında Ermenilerin ağırlıklı olarak yer bulmaya başlaması XIX. yüzyılın sonlarına tesadüf etmektedir. İngiliz İmparatorluğu'nun sömürge yolları için tehdit oluşturan Rusya'nın emperyalist hareketleri ile bu emperyalist hareketler rotasında çoğunluğu oluşturmaksızın varlıklarını sürdüren Ermenilerin üzerinde yaşadıkları toprakların stratejik değeri İngiliz çıkarları açısından büyük öneme sahiptir. Osmanlı Devleti üzerinde baskı ve nüfuz yaratmak isteyen Rusya gibi İngiltere de Ermeni unsurları bir araç olarak görmüştür. Halbuki İngiltere Rusya'nın sıcak denizlere inmesini ve Orta Doğu'da güçlenmesini önlemek için XVIII. yüzyılın sonlarından başlayarak Osmanlı Devleti'nin toprak bütünlüğünü koruma politikasını yürütmektedir. Fakat XIX. yüzyılın sonlarına doğru Osmanlı Devleti'ni parçalamak politikasını benimsemeye başlamıştır. Bunun da asıl nedeni İngiliz siyasetlerinin önceleri Hindistan yolunun Osmanlı Devleti'nin toprak bütünlüğü ile güvence altına alınacağı düşüncesinden kaynaklanmaktadır⁹.

Bu dönemlerde giderek güç kaybeden Osmanlı Devleti diğer sömürgecilerin de iştahını kabartmıştır. Emperyalist devletler olan İngiltere ve Rusya'nın yanı sıra Fransa ve sonradan bunlara ilave olacak Almanya ve İtalya için en önemli mesele Osmanlı topraklarında kendi nüfuz alanları oluşturmak, Osmanlı Devleti'nin gayrimüslim unsurlarını kendi çıkarlarına uygun bir şekilde dönüştürmek olmuştur. Osmanlı topraklarında yaşayan Hristiyanların himaye edilmesiyle ortaya atılan bahaneler Avrupa'nın Büyük Güçleri arasındaki kıyasıya rekabeti başlatmıştır. 1895 sonrasında giderek güçlenen Almanya korkusu Rusya ile İngiltere'yi birbirilerine yaklaştıran en önemli etken oldu. Yakın Doğu, Orta Asya ve Uzakdoğu'daki ihtilaflarını uzlaşmacı yollardan tercih eden her iki devlet bu yakınlaşmalarını 1907'de yaptıkları bir anlaşma ile noktaladılar¹⁰.

Büyük güçler arasındaki bu rekabet Ermeni konusunu da devletlerarası hüviyete sokmuştur. Ermeniler bu durumdan cesaret alarak harekete geçmiş, yurt içinde ve dışında ihtilalci partiler ve dernekler kurmaya başlamışlardır. Türk düşmanlığı üzerine kurulu olan hareketler siyasi gelişmelere uygun olarak büyük güçlerin jeopolitik amaçlı psikolojik harekât uygulamalarının sonucudur. Özellikle Rusya ve İngiltere'nin beklenti ve hedeflerinin Ermeni terör örgütleri üzerinde büyük etkileri vardır. Nitekim, Ermenilere geleceğe yönelik ümitler vermek suretiyle onların yaşadıkları devlete karşı terör faaliyetlerinde bulunmaları ve çete hareketlerine başlamaları sağlanmıştır.¹¹ İşte bu etkilerin sonucudur ki, Doğu Anadolu'da ve Güney Kafkasya'da yaşayan Türkler Ermeni milliyetçisi terör örgütlerinin hedefi haline geldi ve bu örgütlerin silahlandırılması ile adı geçen bölgelerde katliamlar yapılmıştır.

1917'de Rusya'da gerçekleşen ihtilalle Ermeni faktörü İngiltere'nin Güney Kafkasya politikasında öne çıkan en önemli araçlarından biri haline gelmiştir. Oluşan

9 Geniş bilgi için bkz: Mazıcı 1987: 22; Öke 1986: 98; Halaçoğlu 2001: 14.

10 Bkz. Armaoğlu 1997: 443-450; Avcı 2010: 128-136.

11 Uras 1987: CXLIX.

şartlar karşılıklı çıkarlar bağlamında İngilizlerle Ermenileri Kafkasya’da da yan yana getirmiştir. İngilizler Birinci Dünya Savaşı’nda Ermeni komitecilerine destek vererek onları etnik çatışmalara ve katliamlara tahrik etmiş, Ermenilerin politik geleceğine yönelik sorumluluk almış, Bağımsız Ermenistan için ciddi vaatlerde bulunmuş, kendi politikaları doğrultusunda sadece Doğu Anadolu’da değil, Güney Kafkasya’da da onlardan yararlanmış, Ermenileri Azerbaycan’ın birtakım bölgelerine yönelik baskıcı hareketlere teşvik etmiştir. Peki bu teşvik hareketlerinin perde arkası ne vardır? Ermenilerin durumu İngilizleri neden bu kadar yakından ilgilendirmektedir? Ermeni Meselesi’nin Güney Kafkasya’ya kaymasının nedeni nedir? Bu sorulara cevap bulmak için o dönemin siyasi gelişmelerini dikkatle izlemek gerekir.

Jeostratejik açıdan Güney Kafkasya İngiltere için büyük öneme sahiptir. Bölge Hazar Denizi vasıtasıyla Orta Asya ve İran’a açılan kapı konumundadır, aynı zamanda Hindistan’a ulaşmak bakımından da önemli bir rotadır¹². Fakat 1917’de Rusya’da meydana gelen gelişmeler ve Rusya’nın savaş dışı kalması üzerine Hazar koridoru Osmanlı için açık hale gelmiştir. Mevcut gelişmeler Kafkasya, İran ve Orta Asya’ya girmek için Türklere önemli bir fırsat sunmuş, Hindistan tehdit altına girmiştir. Çarlık Rusyası’nda meydana gelen karışıklıklar Türklere kendi planlarını uygulamaya koymak için yardım edebilecek, aynı zamanda Pan-Turancı arzuları da cesaretlendirebilecek niteliktedir¹³.

Bilindiği üzere, “Turancılık” Birinci Dünya Savaşı döneminde iktidarda bulunan İttihat ve Terakki Partisi’nin dış politikasında önemli bir rol oynamıştır. “Turan” kelimesi Farsça kökenli olup, İranlıların İran’ın kuzeydoğusundaki ülkelere verdikleri isimdir. Turancılık kavramı ise ilk defa Macaristan’da 1839’lu yıllardan itibaren kullanılmaya başlanmış ve “*uzak anayurt ideali*” manasını kapsamıştır¹⁴. Belirtmek gerekir ki, Macaristan sadece “Turancılık” kavramının ilk kullanıldığı yer olarak kalmamış, XIX. yüzyılın sonlarına doğru başlamış olan “Türkçülük” (*Pan-Türkizm*) akımının ortaya çıktığı ilk yer de olmuştur. Zira bir Macar oryantalisti olan Arminius Vambery Türkçülüğün kurucusu olarak kabul edilmektedir. “*Orta Asya’ya seyahat*” isimli kitabında Vambery, “*bir Türk Hanedanı olarak Osmanlı Devleti dinleri, dilleri ve tarihleriyle birbirilerine bağlı olan Türk halklarını bir araya getirerek, Adriyatik kıyılarından Çin içlerine kadar güçlü bir imparatorluk kurabilirdi... Anadolululardan, Azerbaycanlılardan, Türkmenlerden, Özbeklerden, Kırgızlardan ve Tatarlardan oluşacak bir Türk bloku Kuzey komşusuna (Rusya) karşı bugünkü Türkiye’den (Osmanlı Devleti) daha dengeli durumda olurdu*” diyerek, hem siyasi Türkçülük programını ilk kez ortaya koymuş, hem de “*Adriyatik kıyılarından Çin içlerine kadar*” deyimini ilk defa olarak kullanmıştır¹⁵. Görüldüğü üzere, burada “Turancılık” ideolojisi siyasi anlam olarak Türk kökenli bütün halkların Osmanlı Devleti’nin hâkimiyeti altında birleşmeleri ve siyasi birlik kurmaları telakki edilmektedir.

12 Gökay 1998: 18.

13 Başak 2008: 243.

14 Çolak 2006: 126.

15 Vambery 1864: 378.

Avrupa'da milliyetçilik akımları güç kazandıkça Osmanlı aydınları da ister istemez bunlardan etkilenmişlerdir. Fakat Osmanlı Devleti'ndeki Türkçülükle ilgili gelişmeler uzun bir süre sadece edebiyat, tiyatro ve diğer sanat dallarıyla sınırlı kalmış, sadece Osmanlı Devleti sınırları içerisindeki Türkler üzerinde düşünülmüştür.

Bütün Türk Dünyası'nı kapsayacak şekilde gelişen fikir hareketleri genellikle Rusya Türklerinden gelmiştir. Dış Türkler Anadolu Türkleri kadar şanslı olamamıştır. Çünkü dünya coğrafyasının neredeyse her köşesinde yaşayan Türkler sistemli bir şekilde asimilasyona tabi tutularak etkisiz hale getirilmiştir. Özellikle Türkler üzerindeki planlarıyla Rusların sahneye çıktıkları andan sonra Türkistan coğrafyasındaki kırılma XX. asırda tamamlanmıştır. Rus stratejisi Türkleri her zaman potansiyel bir tehlike görmüş, Türk topraklarını nüfustan arındırmakla kalmamış, çizilen siyasi sınırlarla birbirilerine düşürülmüştür. Bu bağlamda İsmail Bey Gaspıralı'nın 1883 yılından itibaren Rusça ve Türkçe olarak çıkartmaya başladığı "Tercüman" gazetesinin Türkçülük şiarı: "**dilde, fikirde ve işte birlik**" olacaktır.¹⁶ Türkçülük konusunda Türk milletine dayanan ilk esaslı ve sistemli siyaset tezi bir Rusya Türkü, aynı zamanda İsmail Bey Gaspıralı'nın eniştesi olan Yusuf Akçura tarafından ortaya atılmıştır. O, "Üç Tarz-ı Siyaset"inde 3 ana konu Osmanlılık, İslamcılık ve Türkçülük üzerinde durmaktadır¹⁷.

XX. yüzyıl başlarında Osmanlı Devleti siyasi ve aydın kesimleri arasında Devlet-i Aliye'nin çöküşünün engellenmesi için gerekli olan tedbirler hararetle tartışılmaktadır. Yusuf Akçura'nın yukarıda belirtilen 3 ilkesi bu tartışmaların merkezini oluşturmaktadır. Tıbbiye Mektebi'nde gizlice teşekkül etmiş olan İttihat ve Terakki Cemiyeti de bu üç fikir akımlarından hangisinin çöküşü engelleyip, kurtuluşu sağlayacağını ve realiteye uygun düşeceğini tartışmaktadır. İttihatçılar iktidarı ele geçirdikten sonra "Osmanlılık, İslamcılık ve Türkçülük" karışımı politikalar takip etmeye başlamışlardır. Fakat Birinci Dünya Savaşı başladıktan sonra gelişen olaylar Osmanlılığın ve İslamcılığın gerçekleşmesinin mümkün olamayacağını ortaya koymuştur. Savaş ilerledikçe Arapların İngilizlere, Ermenilerin de İtilaf Devletlerine yanaşmaları yönetimin ilgisini Kafkasya ve Orta Asya üzerinde yoğunlaştırmıştır¹⁸. Diğer taraftan, dönemin önde gelen Türkçülerinden Yusuf Akçura, Mehmet Emin, Halide Edip, Ali Hüseyinzade, Ahmet Ağaoğlu, Ziya Gökalp ve diğerlerinin "İttihat ve Terakki" çatısı altında toplanmaları, Türkçülük ideolojisinin Parti tarafından benimsenilmesi Osmanlı Devleti'nin dış politikası üzerinde büyük etki yapmış ve dış politikanın "Turancılık" üzerinde yoğunlaşmasına neden olmuştur¹⁹.

Belirtildiği gibi, 1917 yılında Rusya'da yaşanan olaylar Türklere kendi planlarını ve Pan-Turanizm ideolojisini uygulamaya koymak için fırsat oluşturmuştur. Doğu'daki İngiliz çıkarları açısından bir darbe niteliği taşıyan gelişmeler İngiltere'yi

16 Çolak 2006:128; Gafarov 2011: 32.

17 Akçura 1998: 27.

18 Yılmaz 2008: 58; Gafarov 2011: 35; Çolak 2006: 130.

19 Gafarov 2011: 35.

birtakım önlemler almak zorunda bırakmıştır. Çünkü böyle bir ihtimalin gerçekleşmesi İngiltere'nin çıkarlarına önce Orta Asya, daha sonra da Güney Asya'da hayati bir darbe teşkil edebilir²⁰.

İngiliz-Ermeni ilişkilerinin temelinde; İngiltere'nin ekonomisi ve sömürgeleriyle bağlantılı menfaatlerini korumak, Osmanlı'yı bölmek ve bu yolda iyi pay elde etmek, Bakü petrol rezervlerine ulaşan yolların kontrolünü elinde bulundurmak gibi etkenler olduğu görülecektir²¹. Özellikle Azerbaycan'daki petrol kaynaklarının Türk güçlerine kapıtırılması olasılığı İngiltere'nin sadece bölgesel değil, genel çıkarları açısından da olumsuz sonuçlar ortaya çıkarabilir ve tüm planlarını alt üst edebilir. Bu yüzden derhal harekete geçilmeli ve gereken önlemler alınmalıdır. İngiltere'nin öncelikli amacı Kafkasya'daki çeşitli etnik ve dinsel gruplar içerisinde hangi milletin Türklere karşı ciddi direniş gösterebileceğini, dolayısıyla da İtilaf desteğine hak kazanacağını saptamaktır. Türk yanlısı eğilimleriyle Azerbaycan Türklerine güvenilemeyeceği bellidir. İngiltere'nin Tahran büyükelçisi Mr. Marling Dışişleri Bakanlığı'na gönderdiği bir yazıda, Azerbaycan'da yaşayan halkın Türkiye Türklerine daha çok meylettiklerini belirtmektedir²². Hristiyan Gürcülerin ise Almanlarla XIX. yüzyıldan beri kaygılandırıcı birtakım bağları vardır²³. Durumu dikkate alarak İngiliz Genelkurmay Başkanlığı tarafından verilen memorandumda da yalnız Ermenilere edilebileceği yer almaktadır²⁴. Sonuç itibarıyla İngilizlerin en belirgin adayı Bakü'ye ilerleyecek Türklerin yolu üzerinde olan Hristiyan Ermenilerdir. Diğer taraftan, Ermenilerden çoğu Çarlık ordusunda yer almış ve savaş kazanıldıktan sonra kendilerine bağımsızlık vaat edildiğinden kararlılıkla çarpışacaklarını kanıtlamışlardır. Rus askerleri Erzurum cephesinden çekilirken Ermeniler bu yüzden onların yerine mevzilere yerleşmişlerdir. Bunun yanında başka yerlerde çarpışan Ermeni birliklerinin Kafkasya'ya aktarılması için girişimler yapılmıştır. Ermeniler bir Türk zaferi karşısında çok şey kaybedecekler, ama bir müttefik zaferi onlara çok şey kazandıracaktır. Ancak İngilizlerin planları daha başkadır. Onların öncelikli olarak endişeleri bölgeyi Türk ve Almanlara karşı savunacak önlemleri tertiplemeektir. Bu önlemler içerisinde Ermenilere büyük bir rol verilerek, maddi ve manevi yönden desteklenmişlerdir²⁵.

Doğu Anadolu'yu ve Kafkasya'yı Türk ve Alman ordularına karşı savunma noktasında İngiltere için seçenек halini alan ve Türklere karşı savaşmak isteyen Ermenilerle İngilizler arasında askeri bir iş birliği süreci başlamıştır. İngiliz Hükümeti stratejik açıdan son derece önemli bir bölge olan Kafkasya'yı ve bölgenin zengin doğal kaynaklarını İttifak güçlerine kapıtırmamak için Ermenileri teşvik etmeye başlamıştır. Böylelikle İngiliz İmparatorluğu için kâbus niteliğinde olan Pan-

20 Öke 2002: 320.

21 Mustafayev 2013: 150.

22 PRO. FO. 371/3300/19679, Sir C. Marling (Tehran) to Foreign Office, no: 76, January 30th, 1918.

23 Geniş bilgi için bkz: Çolak 2006: 184, 195, 283.

24 *The National Archives of United Kingdom*, Public Record Office Foreign Office (PRO. FO.) Documents. 371/3284/75611, "Memorandum Regarding the Support Afforded to the Armenians", Department of Military Intelligence to Foreign Office, April 29th, 1918.

25 Hopkirk 1995: 323-324.

Turanizm'e karşı bir set çekilecektir. Kafkasya'da İngiliz savaş amaçları doğrultusunda Ermenilerin kullanılması süreci Rus Genel karargahındaki İngiliz Generali Barter'in İngiliz Savaş Bakanlığı'na gönderdiği 15 Ekim 1917 tarihli telgrafla gündeme gelmiştir. Barter'e göre Kafkasya birlikleri içerisinde güvenilebilecek tek unsur savaş arzularını muhafaza eden Ermenilerdir. Bölgede yeni Ermeni birlikleri oluşturulmalıdır. Barter bu konuda İngiliz Savaş Kabinesi'nin onayını istemiştir²⁶. Batum'daki İngiliz Konsolosu Stevens'dan da benzer bilgiler gelmektedir. Stevens, Kafkasya'daki askeri durum hakkında İngiliz Dışişleri'ne gönderdiği bir raporda, Kafkas cephesinde beliren boşluğun özellikle Gürcü ve Ermenilerden yararlanılarak doldurulabileceğini belirtmektedir. Bölgedeki en sadık ve güvenilir kuvvet Ermenilerdir. Onların direnebilecek hatta gerektiği takdirde Türklere karşı bir taarruza geçebilecek şekilde artırılacağı iddia edilmektedir²⁷. Türklerin Kafkasya'da yoğun bir Pan-Turanist propaganda başlatması İngiliz askeri çevrelerini oldukça rahatsız etmiştir. Bu açıdan Kafkas ordusunun mümkün olduğu kadar çok sayıda Ermeni'den oluşturulması fikri İngiliz Genelkurmaylığı tarafından da paylaşılmıştır²⁸. İngiliz Savaş Kabinesi de 23 Ekim 1917'de bu doğrultuda bir karar almıştır²⁹.

İngiltere Hükümeti Türkiye ile Türk Dünyası arasındaki tek bariyerin Ermeniler olduğunu anlamıştır. Bu sebepten Kafkasya'yı Türk ordularına karşı savunmak için ilk tercih Ermeniler olmuştur. Ünlü İngiliz tarihçisi, Birinci Dünya Savaşı döneminde Savaş Bakanlığı'na bağlı Propaganda Ofisi'nin çok ünlü beyinlerinden Arnold Toynbee Dışişleri Bakanlığı'nın etkili isimlerinden Mr. Kidston'a *“bizim politikamız Ermenileri Türk boyunduruğundan kurtarmaktır. Bunun için bizim çıkarlarımızdan biri aktif olarak Turan harekâtına engel olmaktır.”* diye yazmaktadır³⁰.

Bu iş birliği sürecinde Londra'daki Ermeni taraftarı nüfuzlu kişi ve kurumlar da faaliyetlerini yoğunlaştırmaya başlamışlardır. Londra İngiliz-Ermeni Komitesi Başkanı ve İngiliz Parlamento üyesi Aneurin Williams, 4 Aralık 1917'de İngiliz Dışişlerinden Lord Robert Cecil'e gönderdiği mektupta Ermenilere yardım edilmesi gerektiğini yazmaktadır. Williams'a göre Ermeniler silahlandırılmalı ve Andranik gibi gerilla liderlerinden yararlanılmalıdır³¹. Williams ayrıca İngiliz, Fransız ve Amerikan Hükümetlerinin de Ermeni birlikleri için maddi destekte bulunmaları gerektiğinin altını çizerek, bölge dışında olan Ermenilerin para yardımı ile Doğu Anadolu ve Kafkasya'ya getirilmeleri gerektiğini de belirtmektedir³².

26 PRO CAB (Cabinet Papers). 24/29, G.T.2347, General Barter, Russia to C.I.G.S. War Office, No: 1310, 15th October, 1917.

27 PRO. FO. 371/3012/225901, “Military Situation in the Caucasus by Consul Stevens”, Sir G. Buchanan (Petrograd) to Mr Balfour, No: 247, November 17, 1917.

28 PRO. CAB. 24/29, G.T.2347, C.I.G.S., W. R. Robertson, C.I.G.S. to Secretary of War Cabinet, October 20th, 1917.

29 PRO CAB. 23/4, War Cabinet, 255, Minutes of a Meeting of the War Cabinet held at 10, Downing Street on Tuesday, October 23, 1917.

30 PRO. FO. 371/3448/178219, A. J. Toynbee to Mr. Kidston, October 26th, 1918.

31 PRO. FO. 371/3062/231202, Aneurin Williams to Lord Robert Cecil (Foreign Office), December 4th, 1917.

32 PRO. FO. 371/3062/231202, Aneurin Williams to Lord Robert Cecil (Foreign Office), December 4th, 1917.

Paris'teki Ermeni Milli Delegasyonu Başkanı Pogos Nubar Paşa da Avrupa'nın etkili politik isimleri ile gerçekleştirdiği görüşlerde, bütün dikkatlerin Kafkasya cephesine yöneltilmesini arzu etmektedir. Onun düşüncesine göre "ünlü Ermeni kumandan Andranik"e silah, cephane ve para sağlanması durumunda 50-60 binlik bir ordu kurulabilir³³. Aslında İngilizler Ermeni birliklerinden sadece Kafkasya'da değil, Mezopotamya ve İran'da da yararlanmak istemiştirler. Fakat 1917 sonlarında Dışişleri Bakanı Lord Arthur James Balfour'la görüşte, Pogos Nubar Paşa Andranik ve Ermeni gönüllü birliklerinin İran ve Mezopotamya cephesinde savaşmalarının mümkün olamayacağını, Kafkasya cephesindeki olayların daha ciddi olması nedeniyle bu bölgede savaşmanın daha makul olduğunu ve bu iş için para ve silah desteğine ihtiyaç duyulduğunu belirtmişler³⁴. A. J. Balfour'a göre, Ermeniler için gereken paralar İran'daki bakır madenlerinden sağlanabilir³⁵. Ayrıca Dışişleri Bakanlığı tarafından Ermeni gönüllülerinin Kafkasya'ya geçişine de yardım edilecektir³⁶. Bunun yanı sıra, Askeri İstihbarat fondlarından da Ermenilere pay ayrılmıştır³⁷. İngiltere tarafından Ermenilerin desteklenmesi için ayrılan para yaklaşık olarak 20 milyon sterlidir³⁸. 1917 sonları ve 1918 yılı başlarında İngiltere tarafından Tahran'dan Bakü'ye, oradan da Ermenilere verilmek üzere Tiflis'e önemli miktarda altın ve ruble taşınmıştır³⁹.

Sadece para değil, her türlü silah ve cephane de Ermeniler için tedarik edilmiştir. Bu yardımlar Versay'daki İtilaf Yüksek Savaş Konseyi İngiliz askeri uzmanlarının 1917 Aralık ayındaki memorandumunda açık şekilde belirtilmektedir: "*Her durumda işgal ettikleri bölgelerde Ermenilere silah, para ve cephane tedariki İngiliz siyasetinin çıkarındadır. Bu denemenin başarılı olması sonucunda Ermeni güçleri ileride iyi ve faydalı bir müttefik durumuna gelebilir ve Türkleri dize getirmek için kullanılabilirler*"⁴⁰.

3. İngiliz-Ermeni İşbirliğinin Azerbaycan Üzerinde Etkileri ve Ortaya Çıkan Sonuçlar

İngilizlerin bu desteği sayesinde önemli ölçüde silah, cephane ve mühimmat temin eden Ermeniler Doğu Anadolu'da yaptıkları cinayetlerin yanı sıra, Azerbaycan'ın Zengezur, Karabağ, Nahçıvan ve s. bölgelerinde ciddi etnik temizlik hareketlerine imza atmışlardır.

33 PRO. FO. 371/3062/240614, Letter from Boghos Nubar Pasha to Mr. Albert Thomas, Information from French sources, Department of Military Intelligence to Foreign Office, no: E.L.S, 1292, Paris, 16th December, 1917.

34 PRO. FO. 371/3016/230983, Balfour to Lord Robert Cecil, No: 1265, December 5th, 1917.

35 İbid.

36 PRO. FO. 371/3016/237541, J.A.Malcolm to Ronald Graham (Foreign Office), December 14th, 1917.

37 PRO CAB. 23/4, War Cabinet, 294, Minutes of a Meeting of the War Cabinet held at 10, Downing Street on Friday, December 7th, 1917, at 5:30 PM, p. 101.

38 Yerasimos 2000: 293.

39 Hopkirk 1995: 329.

40 PRO. CAB. 25/120, S.W.C. 1, Secret, "Note on the Military Situation in Armenia" by Supreme War Council, British Section, Versailles, December 3, 1917.

Arşiv belgelerinde gösteriliyor: "...iyi silahlanmış ve eğitilmiş Ermeni askerleri Müslümanların evlerine baskınlar düzenleyerek onları öldürüyor, üç-dört günlük bebekleri hançer ve süngüyle katlediyor, çocukları alevler içine atıyorlardı. Müslüman Türk kadınlar daha ağır şekilde katlediliyorlardı"⁴¹.

Yapılan katliamlar Ermeni silahlı birliklerinin başında bulunan ve adı daha sonra Ermeni milli kahramanlığıyla özdeşleşecek olan Andranik Ozanyan ve onun gibi radikal Türk düşmanlığıyla bilinen Nijde, Dro, Kibbon, Doluhanyan'ın önderliği altındaki Ermeni müfrezeleri tarafından gerçekleştirilmiştir. Bu komiteciler Anadolu ve Kafkasya'daki kanlı olayların sorumlularının başında gelmektedirler. İngiliz arşiv belgeleri Andranik'in askeri mühimmatının ve silah yardımlarının İngilizlerden'den aldığını doğrulamaktadır. İngiltere'nin Kafkasya'daki Yüksek Komiseri Oliver Wardrop İngiliz Dışişleri'ne gönderdiği bir raporda, Andranik'in Binbaşı Gibbons'tan aldığı bütün silahları Ermeni müfrezelerine dağıttığını belirtmektedir⁴². Diğer bir belgede ise, Andranik'in yaptığı işler karşılığında her ay 200 bin ruble aldığı gösterilmektedir⁴³.

Arşiv belgelerinde yukarıda adları geçen Ermeni komitecilerinin, özellikle Andranik Ozanyan'ın silahlı birliklerinin Erivan eyaletinde 200'den fazla, Nahçıvan, Şerur-Dereleyez ve Ordubad nahiyelerinde de 50'den fazla Müslüman köylerine saldırılar düzenlediklerine, köy nüfusunun büyük çoğunluğunun da katledildiğine dair önemli bilgiler bulunmaktadır.⁴⁴

Türkiye'nin arşiv belgelerinde de İngilizlerin bölgede Ermenilerin yaptıkları katliamlara göz yumduklarına dair çok sayıda belgeler yer almaktadır⁴⁵.

Nahçıvan, Karabağ ve Zengezur'un Ermenistan'a birleştirilmesi görevini üstelenerek kanlı faaliyetlerine hız veren A. Ozanyan, Haziran-Temmuz 1918'de Nahçıvan'da çok sayıda köy ve kasabaları yakıp yıkmıştır. Belgeler Nahçıvan'ın Şerur bölgesine bağlı 45 köyün de Ermeni komitecilerinin saldırısına uğradığı, ahalisinin katledildiği ve Aras nehrine atıldıkları konusunda bilgiler vermektedir⁴⁶. Kaynakların verdiği bilgilere göre, 1918-1921 yılları arasında sadece Nahçıvan bölgesinde 73.727 kişi Ermeniler tarafından katledilmiştir⁴⁷.

Silahsız insanların katledilmesi İngiliz planları içerisinde tasarlanmamışsa da Pan-Turanizm tehdidine yönelik silahlandırılan Ermeniler İngiliz yardımından

41 *Azərbaycan Respublikası Prezidentinin İşlər İdaresinin Siyasi Sənədlər Arşivi (ARPIİSSA)*, f. 276, liste: 2, iş: 20, vv. 75-77.

42 *Oriental and India Office Collections (British Library)*, India Office Records IOR/L/P&S/11/166. Decypher. Mr. Wardrop (Tiflis), No: 209, 17th December 1919.

43 *Extracts from Foreign Office Reports (February, 1919)*, Azerbaijan Democratic Republic. Great Britain's Archivals Documents, Baku, 2008, p. 217.

44 *Nahçıvan Muhtar Respublikası Devlet Arşivi (NMRDA)*, f. 314, liste: 5a, iş: 71, vv. 103-105.

45 *Osmanlı Belgelerinde Ermeni-İngiliz İlişkileri (1896-1922)*, T.C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü. Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı, yayın nu: 76, Ankara, 2006, cilt: 4, belge №76, s. 150-154.

46 *Arşiv Belgelerine Göre Kafkaslarda ve Anadolu'da Ermeni Mezalimi*, Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı, yayın №24, cilt: 2, Ankara, 1995, s. 45-46.

47 *NMRDA*, f. 314, liste: 5a, iş: 74, vv. 106-107.

faidalanarak kitlesel kısımlara başvurmaktan çekinmemişlerdir. Nitekim, Ermeni çetelerinin Kafkasya’da yaptıkları katliamlar İngiliz Hükümeti’nin de rahatsızlığına neden olmuş, Bogos Nubar Paşa aracılığıyla Ermeniler ciddi şekilde uyarılmışlardır⁴⁸. Çünkü böyle bir hareket İngilizlerin bölgedeki nüfuzunu zora sokabilecek potansiyele sahiptir. Ancak İngilizlerin Ermenileri ekonomik ve askerî açıdan destekledikleri ve silahlandırdıkları da görülmektedir. Bu sebeptendir ki, Müslümanlara ve Türklere yapılan katliamlar İngiltere’nin politik çevrelerinde ses bulmamış, bilakis İngilizlerin bölgeye ilişkin politikaları önemli bir etken olduğu için üstü itina ile örtülmüştür.

Yukarıda da belirtildiği gibi, Pan-Turanizm ideolojisi ve Türkiye, Azerbaycan, İran, Afganistan, Orta Asya Türklerinin birliği esasında dünyanın siyasi sisteminde çok güçlü bir Türk-İslam ittifakının meydana gelmesi ihtimali İngiltere için asıl tehdit ve tehlike kaynağıdır. Pan-Turanizm tehdidini ortadan kaldırmak için Dunsterforce ve Malleson Misyonu Kuzey-Batı İran’a yerleştirilmiştir. Bakü’süz Hazar’ın kontrolünün mümkün olamayacağını anlayan İngilizler şehri korumak için bütün riskleri göz önüne almak durumundadırlar⁴⁹. Bölgede gelişen olaylar Bakü’yü savunma noktasında İngiliz-Ermeni askerî iş birliği sürecini tekrar hızlandırmıştır. Türk harekâtı karşısında yalnız kalan büyük çoğunluğu Ermenilerden müteşekkil olan Bakü Sovyeti geri çekilmektedir. Moskova’daki Bolşevik rejimin Bakü savunmasına yönelik gereken desteği sağlayamaması beklentileri boşa çıkarmıştır. Bu durum karşısında Ermeniler yönlerini Genel Dunsterville’ye çevirmişlerdir. Şehrin savunulması için İngiliz yardımı istenmiştir. 1 Ağustos’ta Bakü’de Eser, Menşevik ve Taşnaklardan oluşan Merkezi Hazar Diktatörlüğü kurulmuştur. Yeni hükümetin ilk işi İngiliz yardımını istemek olmuştur. Dunsterville tarafından bu isteğin kabul edilmesi üzerine Albay Stokes’in kumandanlığı altındaki ilk İngiliz birliği 4 Ağustos’ta Bakü’ye ulaşmıştır⁵⁰. 4 Haziran tarihli Batum antlaşmasına göre Osmanlı Devleti’nden askerî yardım isteme hakkına sahip olan Azerbaycan Türkleri de Osmanlı müdahalesini sabırsızlıkla beklemektedirler⁵¹. Türklerin savunması karşısında İngiliz ordusu yetersiz kalmış ve Bakü düşmüştür. Başarısızlığın tüm sorumluluğu ise Ermenilere yüklenmiştir⁵². Bakü’nün Türk birliklerince ele geçirilmesiyle şehirde düzen sağlanmış, Milli Hükümet Gence’den Bakü’ye nakledilmiş ve Azerbaycan kendi tarihi, kültürel, milli başkentine sahip olmuştur⁵³. Başarısız Bakü savunmasından sonra İngiltere’nin Kafkasya ve İran’daki konumu son derece kritik hale gelmiştir. Fakat Merkezi Güçlerin Birinci Dünya Savaşı’nda teslimiyeti ile Türklerin Hazar Denizi’nin ötesine yönelik ilerleme olasılığı ortadan kalkınca, İngiltere büyük bir çıkmazdan kurtulmuştur. 17 Kasım’da William M. Thomson’un kumandanlığı altındaki 10 bin kişilik İngiliz birliği Azerbaycan’a girmiş ve Azerbaycan heyeti ile yapılan görüşmelerde Thomson bağımsız Azerbaycan

48 PRO. FO. 371/3301/131359, Foreign Office to Lord Derby (Paris), no: 1540, July 27th, 1918.

49 Dunsterville 1920: 140-141.

50 PRO. FO. 371/7729/E8378/581, “Outline of events in Transcaucasia from the beginning of the Russian Revolution in the summer of 1917 to April 1921”, Foreign Office Memorandum by Mr. Childs and Mr. McDonell, May 31th, 1922.

51 Erol-Aydın 2005: 23.

52 Gökay 1998, 42.

53 Geniş bilgi için bkz: Darabadi 2008, 31; Hasanov 1992, 141; Gafarov 2011, 35.

yönetimini tanımadığını bildirmiştir⁵⁴. Görüşmeler sonrasında Thomson verdiği demeçte, Bakü'nün Azerbaycan ve Türk ordusundan tamamen temizlenmesi gerektiğini, Hazar'ın ve petrol yataklarının İngilizlerin kontrolüne geçtiğini belirtmiştir⁵⁵. Görüldüğü üzere petrolden yararlanmak isteyen İngilizler, Ermeni mezalimine engel olmak yerine, çatışmaların sürmesini menfaatleri için daha uygun bulmuş, onların siyasi ve dini örgütlenmelerine yardımcı olmuşlardır⁵⁶.

Aralık ayında Batum ve Tiflis de işgal edilmiştir⁵⁷. 1917 sonlarından itibaren askeri stratejilerle şekillenen İngiliz-Ermeni ilişkileri ve İngiltere'nin Kafkasya'ya ilişkin tavırları Birinci Dünya Savaşı'ndan sonra daha çok politik bir zeminde cereyan etmeye başlamıştır. Mondros Mütarekesi'nden sonra İngilizler Kafkasya'yı işgal ederek adeta bir "Cordon Sanitaire" kurmuştur⁵⁸. Ancak geldiği tarihten 3 ay bile geçmeden 1919 yılı Mart ayında Lloyd George Hükümeti İngiliz ordusunu Kafkasya'dan mümkün olduğunca çabuk çıkarmayı karara bağlamıştır⁵⁹.

İngiliz ordusunun bölgeyi terk etmesi aslında Ermeniler açısından arzu edilen bir durum değildir ve İngilizler tarafından terk edildiklerini düşünerek bu duruma çok sert tepki göstermişlerdir. Ermenistan Dışişleri Bakanı Aleksandr Hatisyan, İngilizlere Birinci Dünya Savaşı sırasında İtilaf devletleri yanında Türklere karşı savaşan Ermenilerin yalnız bırakılmasını oldukça tehlikeli bulmaktadır⁶⁰. Ermenistan Cumhuriyeti Milli Delegasyonu Başkanı Maharonyan da 11 Ağustos 1919'da Başbakan Lloyd George'a gönderdiği mektupta acil olarak İngiltere'nin yardımını talep etmektedir⁶¹.

İngiltere'de yaşayan Ermeniler de İngilizlerin çekilmesini onların mahvolmasına sebep olacak bir hareket, bir "felaket" olarak izah etmektedirler⁶². Aslında İngilizlerin çekilme kararının Ermeniler tarafından "felaket" olarak değerlendirilmesi son derece doğaldır. Çünkü çeşitli silah ve cephane ile temin edilen Ermeniler bölgede Türk katliamı gerçekleştirmişlerdir. Bu durum o dönemde Kafkasya'da olan İngiliz generali Alfred Rawlinson'un gönderdiği raporda da çok açık bir şekilde belirtilmektedir. Rawlinson, İngilizlerin bölgeden çekilmesiyle Müslümanların Ermenilerden intikam alacaklarını düşünmektedir⁶³. Fakat Savaş Bakanlığı'nın kararı kesindir ve "bölgedeki Ermenilerin kafaları kesilse bile, hiçbir İngiliz askeri birliğinin kalacağına müsaade edilmeyecektir"⁶⁴.

54 Mehmetzade 1991: 99.

55 Hasanov 1992: 156.

56 Mustafayev 2013: 151.

57 Hasanov 1992: 157.

58 Erol-Aydın 2005: 23.

59 Gökay 1998: 248.

60 PRO. FO. 371/3659/118402, "Telegraphic Censorship-Constantinople, Daily Report, no: 138, July 30th, 1919.

61 PRO. FO. 371/3659/115082, Aharonian, President Delegation Armenian Republic to his excellency Lloyd George, August 11th, 1919.

62 "Armenia Faced with Massacre", "The Times", August 16th, 1919, p.11.

63 PRO. FO. 371/3668/122957, Foreign Office to Sir Henry Wilson, August 29th, 1919.

64 PRO. FO. 371/3668/123464, Mr. Balfour to War Office, August 31th, 1919.

İngiltere'nin Kafkaslardan çekilme kararı hem Rus Bolşevikleri hem de Türk ulusçularının İngiliz gücü karşısındaki konumlarını ayrı ayrı güçlendirmek üzere daha ileri düzeyde kolektif etkinlik arayışına girdikleri bir aşamada gelmiştir⁶⁵. İngilizlerin kısmen bir seçim, kısmen bir zorunluluk, kısmen de istek dışı olarak aldığı bu karar daha maliyetli hedeflerden taktiksel, politik bir çekilmektir. Bölgedeki askeri operasyonlar İngiliz ekonomisine yük olma potansiyeline sahiptir. İlaveten, İngiliz askerleri de ülkelerine dönmek istemektedirler⁶⁶. İngiltere Bolşeviklerle çok pahalıya mal olabilecek bir biçimde karşı karşıya gelmekten, Türk topraklarındaki konumunu güçlendirerek risksiz bir kumar oynama arayışındadır⁶⁷. Diğer bir ifadeyle, İngiltere kendi sömürge topraklarının yüzölçümünü genişletmekten daha ziyade, savaş döneminde ele geçirdiği sömürgelerin, özellikle petrol bölgesi Orta Doğu'nun korunması üzerinde düşünmektedir.

1920 yılında Kafkaslarda durum değişmiş, iç savaşta başarılar elde eden Bolşevikler güneye doğru ilerlemeye başlamışlardır⁶⁸. İngiltere Bolşeviklerle Türk ulusal kurtuluş hareketi arasındaki emperyalizm karşıtı iş birliğiyle yüzleşmiştir⁶⁹. Bu durumda İran ve Irak yolunu kapamak, Hindistan yolunun güvenliğini sağlamak, Sovyetlerle Anadolu hareketinin birleşmesini önlemek için İtilaf devletleri yine “Kafkas Seddi” politikasına başvurmuş, Güney Kafkasya Cumhuriyetleri ile bir set oluşturmaya çalışmışlardır.

İngiltere'nin Kafkasya'daki Yüksek Komiseri Oliver Wardrop, 1920 yılı başlarında İngiliz Hükümeti'ne gönderdiği raporda, eğer İngiltere aktif harekette bulunamazsa, Kafkasya Cumhuriyetlerinin Bolşeviklerle anlaşmak zorunda kalabileceklerinin altını çiziyor ve önlem almak için “Kafkas Seddi” oluşturma planının gerekli olduğunu belirtmektedir⁷⁰.

İngiliz devlet adamı Winston Churchill de “*Dünya Bunalmı*” isimli eserinde, İngiltere'nin yardımı ile Gürcistan, Ermenistan ve Azerbaycan'ın tam bağımsız olmaları gerektiğini belirtmekte ve bu devletlerin Bolşevik müdahalesi karşısında durmalarının zorunlu olduğunu göstermektedir⁷¹.

Kafkas Seddi projesi İngilizlerin Kafkasya'da bir tampon bölge oluşturup Türk ve Kafkas güçlerini Ruslara karşı birleştirmek, özellikle Ermenistan'ı güçlendirerek Rusların Kafkasya'ya inmelerini engellemek düşüncelerinden oluşmaktadır⁷². Bu proje çerçevesinde İngilizler Kızıl Ordu'ya karşı Türkiye'yi de Kafkas Seddi'nin bir parçası haline getirmeye çalışmaktadır⁷³. Fakat İngilizlerin Türkleri Bolşevik karşıtı

65 Gökay, *Bolşevizm ile Emperyalizm Arasında Türkiye (1918-1923)*, s. 86.

66 *The Parliamentary Archives*, House of Lord Record Office, Lloyd George Papers/F/24/1/10, MP.A. Hankey to Lloyd George, September 4th, 1919.

67 Gökay 1998: 80.

68 Gafarov 2011: 358.

69 Gökay 1998: 80.

70 PRO. FO. 608/271/Armenia/169242./Middle East Section (ME) / 68, no: 9, Wardrop, Tiflis, January 7th, 1920.

71 Черчилль 1932: 106.

72 Erol-Aydın 2005: 25.

73 Erol-Aydın 2005: 26.

bir mücadeleye ikna etme girişimleri İngiltere'nin Türklere sağlam ve gerçek teminatlar sunmadığı ve de sunmadığı için başarısızlığa uğramıştır⁷⁴. Anadolu Hükümeti realitelerden hareket ederek, duygusallıktan uzak bir siyaset izlemekte ve Sovyetleri silah, cephane ve para yardımı sağlayabilecek bir ülke, aynı zamanda İtilaf Devletlerine karşı denge unsuru olarak görmektedir⁷⁵. Milli Mücadele'ye destek ideolojik ve stratejik açıdan Rusya'nın da işine gelmektedir. Fakat iki ülke arasında İstiklal Harbi dışında hiçbir devirde politika ve çıkar paralelliği olmamıştır⁷⁶.

Kafkas Seddi'ni oluşturmakta İngiltere'nin başka bir amacı da Anadolu ile Asya'nın arasını kesmektir. Anadolu'nun Bolşeviklerden yardım alması ne kadar ciddi bir tehlike ise, Asyalı Müslümanlar ve Türklerle iş birliğine girmesi de İngiltere için o kadar tehlikelidir. İngiliz diplomat Lord Curzon'un söyledikleri oldukça düşündürücüdür: *“Türkiye ile diğer Türk halkları arasında tampon bir devletin oluşturulması kaçınılmazdır. Sorunun ortadan kalkması için yeni Ermeni Devleti tezahüründe Hristiyan bir topluluğun oluşturulması şarttır”*⁷⁷.

Böylelikle, mütareke sonrası Türkiye'de ortaya çıkan bağımsızlık mücadelesi sebebinden İngiltere karşılıklı kullanma ilişkileri çerçevesinde vadettiği “Büyük Ermenistan” devletini meydana getirmese de Türkiye ile Türk Dünyası arasında tampon devlet olarak Taşnak Ermenistanı'nın kurulmasında bizzat rol oynamış, Türk birliği arasına bariyer olarak Ermenileri yerleştirmiş, bu şekilde kendi görevini tamamlamıştır. Diğer bir deyişle, Ermenistan Devleti'nin kurulması İngiltere'nin amaçları içerisinde olup, bu uğurda milyonlarca sterlin harcanmıştır. 1918 yılında İngiltere Dışişleri Bakanı Arthur James Balfour tarafından Ermeni Milli Delegasyonu Başkanı Bogos Nubar Paşa'ya gönderilen yazıda, Ermenistan Devleti'nin kurulması İngiltere'nin savaş amaçlarından biri olduğu gösterilmektedir⁷⁸. Bu yazı açık bir itiraf niteliğindedir.

Meselenin derinliklerine indikçe, İtilaf devletleri, özellikle İngiltere'nin iradesi olmadan Ermeni Devleti'nin kurulmasının ve mevcudiyetinin söz konusu bile olamayacağı açıkça ortaya çıkmaktadır. Nitekim Fransız bilim adamı Jorj de Malevil de “1918 yılı Ermeni Trajedisi” isimli eserinde Ermeni Cumhuriyeti'nin kurulmasının İtilaf devletlerinin, özellikle de İngiltere'nin yardımı sayesinde gerçekleştiğini belirtmektedir: *“İngiltere'nin iradesi ile Çarlık Rusya'nın harabelikleri üzerinde kurularak kısa bir yaşam süren (1918-1920) Ermeni Cumhuriyeti bütün tarihi boyunca mevcudiyeti kayda alınan tek bağımsız Ermeni Devleti idi”*⁷⁹.

Görüldüğü üzere, bağımsız Ermeni Cumhuriyeti İngiltere'nin jeopolitik çıkarlarına uygun olarak onun iradesi ile ortaya çıkmış, fakat Bolşevik Rusya'nın

74 Gökaу 1998: 92.

75 Erol-Aydın 2005: 23.

76 Erol-Aydın 2005: 29.

77 Ллойд 1957: 427.

78 PRO. FO. 371/3404/162745, Arthur James Balfour to Boghos Nubar Pasha, (12, Avenue du Trocadero, Paris), October 12nd, 1918.

79 Малевил 1990: 15.

işgali ile bu devlet Sovyetleştirilmiştir. Bir hususu da özellikle belirtmek gerekir ki, alınan sorumluluk ve verilen vaatler doğrultusunda kurulması tasarlanan Büyük Ermeni Devleti'nin Osmanlı topraklarındaki kısmı değil, Güney Kafkasya'daki kısmı meydana getirilmiştir. Kuşkusuz bunun da birtakım nedenleri vardır. Öncelikle, Birinci Dünya Savaşından sonra ortaya konulan bağımsızlık mücadelesi İngiltere'nin Ermeni politikasını önemli ölçüde etkilemiş ve bu mücadele İngiltere'nin Türkiye politikasını alt üst ettiği gibi, Ermenilerle ilgili vaatler de gözden geçirilmek zorunda kalmıştır.

Sonuç

Çeşitli tahrikler sonucu ortaya çıkan Ermeni Meselesi'nin Türkiye ve Azerbaycan üzerindeki etkilerine dair yapılan çalışmalarda birincil derecede kaynak olan arşiv belgeleri oldukça önemlidir ve tarih yazımı açısından bu belgelere ulaşılması zarurettir. Türkiye'de Ermeni Meselesi'nin uluslararası ilişkiler boyutuna dair çok sayıda araştırmalar yapılmış, kitap ve makaleler yayınlanmıştır. Fakat XX. yüzyıl başlarında büyük güçlerin Ermeni politikasının Güney Kafkasya ve özellikle Azerbaycan üzerindeki olumsuz etkilerine dair yapılan araştırmalar azlık teşkil etmekte, yazılanlar da çoğunlukla Azerbaycan ve Türkiye arşivleri ışığında ele alınmaktadır. Nitekim, Batı kamuoyunda Türkiye ve Azerbaycan belgelerinin yanlış olduğu yönünde propaganda yapılmaktadır. Bu yüzden objektif değerlerini koruması açısından gerçeklerin İngiliz arşiv belgelerine göre incelenerek açığa çıkmasını ve Türk bilim insanlarının istifadesine sunulmasını amaçlanmıştır.

Bu araştırma İngiltere'nin Ermeni politikasını, bu politikanın amaç ve mahiyetini, Güney Kafkasya, özellikle Azerbaycan üzerinde oluşturduğu olumsuz etkilerine dair bazı önemli hususlarını gözden geçirmeye ve daha kapsamlı şekilde analiz etmeye fırsat sağlamıştır. Elde edilen belgeler ışığında ortaya çıkan sonuç şöyle özetlenebilir:

Ermeni Meselesi Osmanlı İmparatorluğu üzerinde çıkarları çatışan iki büyük devletin – İngiltere ile Rusya'nın tahrikleri sonucu ortaya çıkmıştır. Doğu'daki çıkar ve prestij kaygılarından dolayı Rus yayılcılığının unsuru olarak Ermenilerin yoğun bir şekilde kullanılması İngiliz diplomatik çevrelerinde büyük bir endişe yaratmış ve İngiltere kendi menfaatleri söz konusu olunca derhal harekete geçerek “Ermeni Meselesi”ni milletlerarası siyasi sistemin gündemine getirmiştir.

XIX. yüzyılda bölgede bağımsız bir yapılanma için müsait olmayan şartlar İngiliz çıkar ve politikaları doğrultusunda XX. yüzyıl başlarında bağımsız bir Ermenistan için uygun hale geldi. Ermeniler savaş esnasında bağımsız bir devlete ulaşma yolunda İngiliz desteğini sağladıklarını düşünerek onların yardımına mazhar olurlarken, İngilizler de Ermenileri kendi politikalarına hizmet edecek şekilde hem propaganda unsuru hem de askeri araç olarak kullandılar. 1917'de Rusya'da meydana gelen gelişmeler Kafkasya'yı devletlerin çıkar çatışması alanına dönüştürmüştür. Bu durum İngiliz-Ermeni iş birliğini Kafkasya'da da güçlendirmiş ve oluşan şartlar karşılıklı çıkarlar bağlamında tarafları yan yana getirmiştir. Kafkasya'yı stratejik açıdan İran, Afganistan, daha da önemlisi Hindistan'daki varlığı için hayati derecede önemli bölge

olarak değerlendiren İngiltere burada Pan-Turanizm tehlikesi ile karşılaşmıştır. Bölgede yakın bir gelecekte Türk egemenliğinin kurulması olasılığı dikkate alınarak, İngiltere'nin Doğu'daki konumu açısından yeni bir tehdit kaynağının ortadan kaldırılması için mutlak şekilde Türkiye Türkleri ile Orta Asya Türkleri arasına bir bariyer konulmalıdır. Para ve altın desteği ile silahlandırılan Ermeniler Kafkasya'da Türk ve Alman tehdidine karşı İngiltere tarafından bir bariyer olarak kullanılmışlardır. Karşılıklı çıkar ilişkileri çizgisinde şekillenen İngiliz politikaları bölgedeki insanlar için felaket kaynağı olarak ortaya çıktı ve binlerce Müslüman'ın ve Azerbaycan Türkü'nün katledilmesine sebep olmuştur.

İngiliz arşiv belgelerine göre, İngiltere Dışişleri Bakanlığı, Savaş Kabinesi, Genelkurmay Başkanlığı, Askeri İstihbarat Servisi ve s. kurumlar tarafından alınan kararlarla Ermenilere çok sayıda para, çeşitli silah ve cephane verilmiştir. Bu yardımların sonucu olarak Ermeniler 1917-1920 yıllarında Doğu Anadolu ve Azerbaycan'ın Zengezur, Karabağ, Nahçıvan gibi bölgelerinde ciddi etnik temizlik hareketlerine imza atmıştır.

Olayların gidişatı, İngiltere'nin asıl amacı Ermeniler aracılığıyla Pan-Turanizm ideolojisinin önünü kesmek, Türk Dünyası arasındaki bağlantıyı koparmak amacıyla olduğunu göstermektedir. Sonuç politik, maddi ve askerî açıdan desteklenen Ermenilerin bölgede gerçekleştirdikleri katliamlar olmuştur.

Ermeni Devleti'nin Güney Kafkasya'da kurulması jeopolitik çıkar çatışmasının temel sonucu olsa da bu politikayı Türk medeniyetine yönelik tehdit olarak da değerlendirmek mümkündür. Özellikle "Kafkas Seddi" projesi çerçevesinde Anadolu ile Azerbaycan'ın doğrudan bağlantısının, diğer bir ifadeyle, Türk Dünyası arasındaki ilişkilerin kesilmesi de bu bağlamda ele alınabilir. Son olarak, çıkar politikalarının çatışması sonucu ortaya çıkan bu mesele günümüzde Azerbaycan açısından önemli bir sorun olarak devam etmektedir.

KAYNAKÇA

- “Armenia Faced with Massacre”, The Times, August 16th, 1919.
- Akçura, Y. 1998, *Üç Tarz-ı Siyaset*, Ankara.
- Armaoğlu, F. 1997, *19. Yüzyıl Siyasi Tarihi (1789-1914)*, Ankara.
- Avcı, H.E. 2010, *İngiliz-Ermeni İttifakı*, İstanbul.
- Başak, T. 2008, *İngiltere'nin Ermeni Politikası (1830-1923)*, İstanbul.
- Çolak, M 2006, *Alman İmparatorluğu'nun Doğu Siyaseti Çerçevesinde Kafkasya Politikası (1914-1918)*, Ankara.
- Darabadi, P. 2008, “XX. Asrın Evvellerinde Güney Kafkaz Beynelhalk Geosiyasi Münasebetler Sisteminde”, *Azerbaycan Halk Cumhuriyeti ve Kafkaz İslam Ordusu*, Kafkaz Üniversitesi Kafkaz Araştırmaları İnstitutu yayınları: 23-38.
- Davison, R.H. 1990, “The Armenian Crisis, 1912-1914”, *Essays in Ottoman and Turkish History, 1774-1923, The Impact of the West, Modern Middle East Series*, no: 16: 180-205.
- Dunsterville, L.C. 1920, *The Adventures of Dunsterforce*, London.
- Erol, MS. – Aydın, A.F. 2005, “Kafkas Seddi Projesi ve Türkiye”, *Karadeniz Araştırmaları Dergisi*, 2/7: 19-35.
- Gafarov, V. 2011, *Türkiye-Rusya Münasebetlerinde Azerbaycan Meselesi (1917-1922)*, Bakü.
- Gökay, B. 1998, *Bolşevizm ile Emperyalizm Arasında Türkiye (1918-1923)*, İstanbul.
- Halaçoğlu, Y. 2001, *Ermeni Tehciri ve Gerçekler*, Ankara.
- Hasanov, C. 1992, *Azerbaycan Beynelhalk Münasebetler Sisteminde (1918-1920)*, Bakü.
- Hopkirk, P. 1995, *İstanbul'un Doğusunda Bitmeyen Oyun*, İstanbul.
- Mazıcı, N. 1987, *Belgelerle Uluslararası Rekabette Ermeni Sorunu'nun Kökeni (1878-1918)*, İstanbul.
- Mehmetzade, MB. 1991, *Milli Azerbaycan Hareketi*, Ankara.
- Mustafayev, B. 2013, “Büyük Devletlerin Kafkasya'daki Ermeni Siyaseti (Kafkasya'daki Ermeni Olaylarına Işık Tutan Bir Arşiv İncelemesi: 1910-1920)”, *İstanbul Üniversitesi Uluslararası Avrasya İncelemeleri Dergisi*, II/1: 143-186.
- Öke, MK. 1986, *Ermeni Meselesi*, İstanbul.
- Öke, MK 2002, *Siyonizm'den Uygarlıklar Çatışmasına Filistin Sorunu*, İzmir.

Uras, E. 1987, *Tarihte Ermeniler ve Ermeni Meselesi*, İstanbul.

Vambery, A. 1864, *Travels in Central Asia*, London.

Yerasimos, S. 2000, *Milliyetler ve Sınırlar, Balkanlar, Kafkasya ve Orta Doğu*, İstanbul.

Yılmaz, R. 2008, “Birinci Dünya Mühariibesinin Başlangıcında Osmanlı Dövlətinin Gafgaz Siyaseti”, *Azərbaycan Halk Cümhuriyyəti və Gafgaz İslam Ordusu*, Kafkaz Universiteti Kafkaz Araşdırmaları İnstitutu Neşriyyatı, Bakı: 57-74.

Глинка, С.Н. 1990, Описание Переселения Армян Азербайджанских в Пределы России, с Кратким Предварительным Изложением Исторических Времен Армении, Баку.

Ениколопов, И.К. 1954, *Грибоедов и Восток*, Ереван.

Ллойд, Д. 1957, Правда о Мирных Договорах, В 2-х томах: Т. 2, Москва.

Малевил, Ж. 1990, *Армянская Трагедия 1915 года*, Баку.

Черчилль, У. 1932, *Мировой кризис*. Москва.

Шопен, И. 1852, *Исторический Памятник Состояния Армянской Области в Эпоху ее Присоединения К Российской Империи*, СПб.

Belgeler:

Arşiv Belgelerine Göre Kafkaslarda ve Anadolu'da Ermeni Mezalimi, Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı, yayın №24, cilt:2, Ankara, 1995.

Azərbaycan Respublikası Prezidentinin İşlər İdaresinin Siyasi Senedler Arşivi (ARPIİSSA), f. 276, liste: 2, iş: 20.

Nahçıvan Muhtar Respublikası Devlet Arşivi (NMRDA), f. 314, liste: 5 / 5a, iş: 71 / 74.

Osmanlı Belgelerinde Ermeni-İngiliz İlişkileri (1896-1922), T.C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü. Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı, yayın nu: 76, Ankara, 2006, cilt:4, belge №76.

Extracts from Foreign Office Reports (February, 1919), Azerbaijan Democratic Republic. Great Britain's Archivals Documents, Baku, 2008.

Oriental and India Office Collections (British Library), India Office Records IOR/L/P&S/11/166. Decypher. Mr. Wardrop (Tiflis), No: 209, 17th December 1919.

The National Archives of United Kingdom, Public Record Office Foreign Office (PRO. FO.) Documents. 371/3012/225901, “Military Situation in the Caucasus

- by Consul Stevens”, Sir G. Buchanan (Petrograd) to Mr Balfour, No: 247, November 17, 1917.
- PRO. FO. 371/3016/230983, Balfour to Lord Robert Cecil, No: 1265, December 5th, 1917.
- PRO. FO. 371/3016/237541, J.A.Malcolm to Ronald Graham (Foreign Office), December 14th, 1917.
- PRO. FO. 371/3062/231202, Aneurin Williams to Lord Robert Cecil (Foreign Office), December 4th, 1917.
- PRO. FO. 371/3062/240614, Letter from Boghos Nubar Pasha to Mr. Albert Thomas, Information from French sources, Department of Military Intelligence to Foreign Office, no: E.L.S, 1292, Paris, 16th December, 1917.
- PRO. FO. 371/3284/75611, “Memorandum Regarding the Support Afforded to the Armenians”, Department of Military Intelligence to Foreign Office, April 29th, 1918.
- PRO. FO. 371/3300/19679, Sir C. Marling (Tehran) to Foreign Office, no: 76, January 30th, 1918.
- PRO. FO. 371/3301/131359, Foreign Office to Lord Derby (Paris), no: 1540, July 27th, 1918.
- PRO. FO. 371/3404/162745, Arthur James Balfour to Boghos Nubar Pasha, (12, Avenue du Trocadero, Paris), October 12nd, 1918.
- PRO. FO. 371/3448/178219, A. J. Toynbee to Mr. Kidston, October 26th, 1918.
- PRO. FO. 371/3659/115082, Aharonian, President Delegation Armenian Republic to his excellency Lloyd George, August 11th, 1919.
- PRO. FO. 371/3659/118402, “Telegraphic Censorship-Constantinople, Daily Report, no: 138, July 30th, 1919.
- PRO. FO. 371/3668/122957, Foreign Office to Sir Henry Wilson, August 29th, 1919.
- PRO. FO. 371/3668/123464, Mr. Balfour to War Office, August 31th, 1919.
- PRO. FO. 371/7729/E8378/581, “Outline of events in Transcaucasia from the beginning of the Russian Revolution in the summer of 1917 to April 1921”, Foreign Office Memorandum by Mr. Childs and Mr. McDonell, May 31th, 1922.
- PRO. FO. 608/271/Armenia/169242,/Middle East Section (ME) / 68, no: 9, Wardrop, Tiflis, January 7th, 1920.
- PRO CAB (Cabinet Papers). 23/4, War Cabinet, 255, Minutes of a Meeting of the War Cabinet held at 10, Downing Street on Tuesday, October 23, 1917.

PRO CAB. 23/4, War Cabinet, 294, Minutes of a Meeting of the War Cabinet held at 10, Downing Street on Friday, December 7, 1917.

PRO. CAB. 24/29, G.T.2347, General Barter, Russia to C.I.G.S. War Office, No: 1310, 15th October, 1917.

PRO. CAB. 24/29, G.T.2347, C.I.G.S., W. R. Robertson, C.I.G.S. to Secretary of War Cabinet, October 20th, 1917.

PRO. CAB. 25/120, S.W.C. 1, Secret, “Note on the Military Situation in Armenia” by Supreme War Council, British Section, Versailles, December 3, 1917.

The Parliamentary Archives, House of Lord Record Office, Lloyd George Papers/F/24/1/10, MP.A. Hankey to Lloyd George, September 4th, 1919.

Акты Собрание Кавказского Археографического Комиссии, Архив Главного Управления Наместника Кавказа (АКАК), Тбилиси, 1866, ч. VII, д.: 437, 618.

Собрание Актов Относящихся к Обзору Истории Армянского Народа, ч. 1, Москва, 1833.

ERMENİLERİN AZERBAYCAN TOPRAKLARINA GÖÇ ETTİRİLMESİ VE SONUÇLARI (1828-1920)

Musa KASIMLI*

Öz: Ermenistan'ın Azerbaycan'a yönelik askeri saldırısı sonucunda ortaya çıkan Dağlık Karabağ sorununu Azerbaycan toplumu yaratmamıştır. Tarihsel analiz, çatışmanın köklerinin Çarlık Rusya tarafından Ermenilerin Azerbaycan topraklarına, özellikle de bugünkü Dağlık Karabağ'a yerleştirilmesine kadar uzandığını göstermektedir. Sıcak denizlere ve elverişli stratejik konumlara sahip olmaya çalışan Çarlık Rusyası, İran ve Türkiye ile yaptığı savaşları kazanmış ve Kuzey Azerbaycan'ı ilhak ettikten sonra bu ülkelerden Ermenileri kendi amaçları için Azerbaycan topraklarına yerleştirmiştir. Yeniden yerleşim 19. yüzyılın 20'li ve 30'lu yıllarında başlayıp ve 1917'ye kadar devam etmiştir. Ermenilerin yerleştirilmesi bölgedeki sosyal, ulusal ve dini çelişkileri keskinleştirmiştir. Milletler arasında düşmanlık tohumları ekilmiştir. Kendilerine yer edinen Ermeniler, Azerbaycanlılara zulmetmeye başlamışlardır. 1905-1906'da Ermeniler ve Azeriler arasında ilk katliamlar yapıldı. Birinci Dünya Savaşı yılları, yeniden yerleşimde özel bir aşama oluşturmaktadır. 1918-1920'de Azerbaycan topraklarında Ağrı Cumhuriyeti (Ermenistan) kurulmuştur. Ermenistan'da terör ve etnik temizlik devlet politikası düzeyine çıkarılmıştır. Güney Kafkasya'nın Bolşevikler tarafından işgal edilip Sovyetleştirilmesinden sonra Sovyet Rusya, Çarlık döneminde getirilen Ermenileri iskân etme politikasını sürdürmüştür.

Anahtar kelimeler: İskân, Ermeni, Çarlık, Güney Kafkasya, Bolşevik

Giriş

1980'li yıllarının ortalarından bu yana, SSCB'yi oluşturan müttefik cumhuriyetlerden biri olan Ermenistan, başka bir müttefik cumhuriyet olan Azerbaycan'ın iç işlerine kabaca müdahale ederek, tarihi bölgesi olan Dağlık Karabağ üzerinde coğrafi-politik, etnik-kültürel ve askeri saldırganlık benimseyerek asılsız iddialarda bulunmaktadır. Ermenistan silahlı kuvvetleri Azerbaycan'ın Dağlık Karabağ bölgesini ve çevresini işgal etmiştir. Azerbaycan nüfusu ülke içinde yerinden edilmiştir. Ermenistan'da tarihi-etnik topraklarında yaşayan Azerbaycan Türkleri de sınır dışı edilerek ve IDP konumuna düşürülmüştür.

* Prof. Dr., Milli Məclisin deputatı, AMEA-nın müxbir üzvü

Peki Ermenistan'ın Azerbaycan'ın Dağlık Karabağ bölgesine hak iddiasında bulunan Ermeniler ne zamandan beri burada bulunmaktadırlar? Yer değiştirmenin amaçları ve sonuçları nelerdir? Azerbaycan, Rusya, ABD, İngiltere, Türkiye, Gürcistan ve Ermenistan arşivlerinde saklanan belgelerin incelenmesi bu konulara bir kez daha açıklık getirmektedir.

1. Yer değiştirmeyi başlatmak ve nifak tohumları ekmek: Amaç ne?

Ermenistan'ın müdahalesi ve askeri saldırganlığı sonucunda ortaya çıkan Dağlık Karabağ sorununun kökleri, Çarlık Rusya'nın emperyalist politikasına kadar uzanmaktadır. Bilindiği gibi Karabağ, eski çağlardan 19. yüzyılın başlarında Çarlık Rusyası tarafından işgal edilene kadar farklı Azerbaycan devletlerinin bir parçasıdır. Daha 18. yüzyılın sonlarından itibaren Çarlık Rusya, Gürcü Çarı II. Iraklı'yı yanına çekerek Azerbaycan ve Dağıstan topraklarını işgal etme planları hazırlamıştır. 14 Mayıs 1805 tarihinde Karabağ Hanı İbrahim Halil Han Cavanşir ve Rus İmparatorluğu temsilcisi P. D. Sisianov arasında imzalanan Kürekçay Antlaşması'na göre Karabağ Hanlığı Rusya'nın kontrolüne geçmiştir.¹

Avrupa'da yaratılan elverişli uluslararası koşullardan yararlanan Çarlık Rusya, İran'ı zayıflatmak, Osmanlı'yı parçalamak, Karadeniz boğazlarını ele geçirmek ve sıcak denizlere açılmak için her fırsatı değerlendirmiştir. Çarlığın egemenlik mücadelesinde kullandığı elverişli araçlardan biri de Güney Kafkasya'da sayıları az olan, bölgeye ağırlıklı olarak ticaret amacıyla gelip giden, dini inançları nedenleriyle kendilerine yakın gördükleri Ermenilerdir.

Rusya ile İran arasındaki egemenlik mücadelesi, Nahçıvan ve Erivan hanlıkları dışındaki Kuzey Azerbaycan hanlıklarının Rusya tarafından işgali ile sona ermiştir. İstilaların sonuçları, 12 Ekim 1813'te Rusya ile İran arasında imzalanan Gülistan Barış Antlaşması ile teyit edilmiştir. Birkaç yıl sonra yeniden başlayan savaşın sonunda Azerbaycan'ın diğer kuzey toprakları da işgal edilmiştir. 10 Şubat 1828'de imzalanan Türkmençay Antlaşması'na göre Nahçıvan ve Erivan Hanlıkları da Rusya tarafından işgal edilerek imparatorluğa katılmıştır. Böylece Çarlık Rusyası, Kuzey Azerbaycan'ın tamamını işgal etmiş ve kendisine bağlamıştır. Çarlığın yürüttüğü savaşlar ve Azerbaycan topraklarının işgali ciddi sonuçlar doğurmuştur. Bütün ve birleşik Azerbaycan toprakları ve halkı ikiye bölünmüştür.

Kuzey Azerbaycan toprakları suni taksimlere tabi tutulmuş ve Rus İmparatorluğu kanunlarına göre farklı idari kısımlara bölünmüştür. Son idari taksime göre Kuzey Azerbaycan, Bakü, Yelizavetpol ve Erivan valilikleri ile Zagatala ilçesine ayrılmıştır. Ermenistan'ın 1988'den itibaren asılsızca hak iddia ettiği ve birkaç yıl sonra işgal ettiği Azerbaycan'ın Dağlık Karabağ bölgesi, Yelizavetpol vilayetine dahil edilmiştir.

Çarlık Rusya ele geçirdiği topraklarda emperyal politikasını uygulamak için çeşitli yöntemler kullanmıştır. Bunlardan biri Azerbaycanlılara ait topraklara bölgeye ait

1 AKAK 1868. *Azərbaycan Respublikası Dövlət Tarix Arxivi (ARDTA)*, f.202, siy.1, iş 25:279-284.

olmayan diğer halkların iskân edilmesidir. Yeniden yerleşim politikası, Çarlığın emperyal politikasının ayrılmaz bir parçasıdır. Bu politikanın bir sonucu olarak, çeşitli uluslar -Ruslar, Ermeniler, Almanlar, Polonyalılar- Azerbaycan'a yerleştirildiler. Ancak yerleşimde Ermeniler tercih edilmiştir. Bu sebepsiz değildir. Doğuda sürekli farklı yönetimler altında yaşayan Ermeniler, bölge halklarının dillerini, örf ve adetlerini iyi biliyor ve diğerlerine göre şartlara daha çabuk uyum sağlamaktadırlar. Böylece Çarlık uzun yıllar Hazar Denizi'nin kuzey kıyılarını "böl ve yönet" politikasını uygulayarak elinde tutmaya çalışmıştır.

Ermenilerin Osmanlı ve İran topraklarından Güney Kafkasya'ya iskân edilmesi konularıyla ilgilenmek üzere özel bir komisyon oluşturulmuştur. Komisyon Ermenileri sistematik olarak Güney Kafkasya'da Azerbaycan Türklerine ait topraklara yerleştirilmiştir. Yukarı Karabağ'daki Ermenilerin sayısı 1828-1829'da 18.000'e, 1843'te 34.606'ya ulaşmıştır. Rus yazar N. İ. Shavrov bu konuda 1828-1830 yıllarında 40.000 İran ve 84.000 Osmanlı Ermenisinin Güney Kafkasya'da Ermeni nüfusunun neredeyse hiç olmadığı Yelizavetpol ve Erivan vilayetlerindeki en iyi topraklara yerleştirildiğini yazmıştır. Yelizavetpol vilayetinin dağlık kısmı (şimdiki Dağlık Karabağ) ve Göyça Gölü kıyıları Ermenilerle iskân edilmiştir. 124.000'den fazla Ermeni'den 120.000'i ve daha fazlası gayri resmi olarak o bölgeye yerleştirilmiştir. N. Shavrov, Güney Kafkasya'da yaşayan 1.300.000'den fazla Ermeni'nin 1 milyondan fazlasının, bölgenin yerlileriyle akraba olmadığını ve Rusya tarafından yerleştirildiğini yazmıştır.² Dolayısıyla, Ermeniler buranın yerli halkı değil, yeni gelenlerdir.

2. Sonraki Dalga

Ermenilerin Azerbaycan'a bir sonraki iskân dalgası 19. yüzyılın ikinci yarısında meydana gelmiştir. Osmanlı topraklarında hükümete karşı çıkan isyanlardan sonra göç eden 35.000 ile 60.000 arası Ermeni nüfus Kuzey Azerbaycan'a yerleştirilmiştir. 1873 yılında Yelizavetpol vilayetinde iskân sonucu 99 bin 918 Ermeni yaşarken, 1886 yılında bu sayı 258 bin 324 kişiye yükselmiştir.³

Ermenilerin Azerbaycan'a yerleştirilmesindeki asıl amaç kuşkusuz Ermeni çıkarları değildir. Ermenilerin istek ve emelleri, Çarlık Rusya'nın emperyal politikasını uygulama yöntemleriyle örtüşmektedir. Çarlık hayatın her alanında-siyasi, ekonomik, askeri, bölgesel, dini vb. önlemler uygulamıştır etti. Böylelikle yetkililer, ülkeyi ekonomik ve siyasi olarak imparatorluğa daha da yakınlaştırmayı, birleşik bir ekonomik sistem oluşturmayı, doğal kaynaklarını çıkarmayı, Osmanlı İmparatorluğu ve İran sınırında güvenliği sağlamayı amaçlamışlardır. Çarlık, bölgede kendine sosyal bir destek yaratmaya, Azerbaycanlıların yerel nüfusunun özgül ağırlığını azaltmaya ve demografik durumu değiştirmeye çalışmıştır.

2 Шавров 1990: 63-64.

3 Вердиева 1999: 232.

Azerbaycan Türklerine ait topraklara yerleştirilmek Ermeniler için olumlu sonuçlar doğurdu. Çarlığın sağladığı imtiyazlar sayesinde Azerbaycanlıların verimli topraklarına yerleşerek kısa sürede zengin olmuşlardır. Bu bağlamda daha sonra Sovyet döneminde hazırlanan “Taşnaksutyun Partisi’nin Karşı Devrimci Rolü” adlı tarihi yazıda 1.200.000 Ermeni’nin Güney Kafkasya’ya her şeyi yaşamaya hazır olarak geldiklerinden bahsedilmektedir.⁴ Yeniden yerleşim politikasının uygulanması sonucunda bölgedeki demografik durum kısa sürede değişmiştir. Çarlık Rusya, Ermenileri yerleştirerek Güney Kafkasya’da etnik-ulusal çelişkilerin ve çatışmaların tohumlarını atmıştır.

Ermeniler Hınçak (Çağrı), Taşnaksutyun (Birlik) ve diğerleri gibi siyasi partiler terör örgütleri ve komiteler⁵ oluşturmuşlardır. Hazar Denizi, Karadeniz ve Akdeniz arasında Ermeniler için tarihte eşi benzeri olmayan “Büyük Ermenistan” fikri yaratılmıştır. Konumlarını güçlendiren Ermeniler, kısa sürede düşmanca bir tavırla yerel halklara baskı yapmaya başlamışlardır. Bölgede sosyo-ekonomik, siyasi, ulusal ve dini çatışmalar yoğunlaşmıştır.

Ermenilerin iskanı Azerbaycanlılar için ciddi sonuçlar doğurmuştur. Azerbaycanlılar pahasına hızla zenginleşen Ermenilere karşı yerel halk olumsuz bir tavır sergilemiştir. Ekonomik imkânlarından giderek mahrum kalan Azerbaycan halkı arasında açlık ve hastalık artmıştır. Bunun sonucunda Azerbaycan Türkleri tarihi topraklarını terk ederek göç etmişlerdir.

3. İlk Katliamlar

Azerbaycan topraklarına Ermenilerin iskânı 20. yüzyılın başlarında da devam etmiştir. Böylece 1904-1905’te komşu ülkelerden 45 bin Ermeni Güney Kafkasya’ya getirilerek yerleştirilmiştir.

Ermenilerin yerel halka yönelik nefreti, kriz anlarında açık bir düşmanlığa dönüşmüştür. Nitekim 1905-1907 devrimi sırasında Çarlığın kıskırtmasıyla Ermeni-Azerbaycan katliamları yapılmıştır.⁶ “Taşnaksutyun Partisinin Karşı-Devrimci Rolü” adlı tarihi yazıda yazıldığı gibi, Taşnaksutyun, devrimci güçlerin ve onun savaşçılarının saflarını kırmak için özel silahlı gruplar oluşturmuş⁷ ve 1905-1906’da ve sonrasında Ermeni-Türk katliamlarını gerçekleştirmiştir⁸. Karabağ, Bakü ve Güney Kafkasya’nın diğer şehirlerinde Ermeni silahlı grupları katliamlar yaparken kiliseyi kullandı. Arşiv belgelerinden anlaşıldığı üzere, Gence’deki Ermeni grupları silahlarını iki kilisede saklamışlardır.⁹

4 *ARPISSA, f. 34, iş 85-1908/1909: 39-43; ARDTXA, L-164: 140.*

5 *Ermeni komiteleri 2001, № 48.*

6 *Şafiyev 2008: 14-29.*

7 *ARDTXA, L-164: 143.*

8 *Армяно-татарская смута на Кавказе...; Ordubadi 1991; Swietochowski 1995: 37-42.*

9 *Osmanlı belgelerinde Karabağ 2009: 226-27.*

Azerbaycanlılara yönelik toplu katliamlar Bakü’de başlamış ve tüm Azerbaycan topraklarına ve bugünkü Ermenistan topraklarında bulunan Azerbaycan köylerine yayılmıştır. Azerbaycanlıların yaşadığı yüzlerce yerleşim yeri yerle bir edilmiştir ve yeryüzünden silinmiştir. Binlerce sivil vahşice katledilmişler ve yaşadıkları yerlerden sürülmüşlerdir.

4. Birinci Dünya Savaşı Sırasında Ermenilerin Azerbaycan Topraklarına Yerleştirilmesi, Terör Örgütlerinin Oluşturulması ve Azerbaycanlılara Uygulanan Katliamlar

Ermenilerin Azerbaycanlılara ait topraklara yerleştirilmesi ve yaptıkları toplu katliamlarda sonraki aşama I. Dünya Savaşı yıllarıdır. Savaş sırasında Çarlık makamları “Türkiye’de yaşayan kardeşlerinin kurtuluşu” sloganı altında 1914 yılından itibaren Osmanlı topraklarında, Güney Azerbaycan’da ve Güney Kafkasya’da gönüllü Ermeni birlikleri oluşturmuşlardır. Bu çeteler, Anadolu’da ve Güney Azerbaycan’da barışçıl Türk ve diğer Müslüman nüfusa karşı toplu katliamlar gerçekleştirmişler.¹⁰ Ermeni silahlı grupları Osmanlı devletine arkadan saldırmıştır. Zor durumda bir savaş yürütmesine rağmen Türk hükümeti, Ermenileri korumak ve ülke içinde daha güvenli bölgelere taşımak için, askerlere ve doktorlara kadar mali kaynaklar tahsis etmek zorunda kalmıştır.

Kafkas cephesindeki askeri operasyon bölgesinden de çok sayıda Ermeni Güney Kafkasya’ya gelmiştir. 1914 yılında Erivan vilayetinde sadece 1 milyon 44 bin 97 kişinin yaşadığı Çarlığın resmi istatistiklerinden anlaşılmaktadır. Bunların 596 bin 654’ü Ermeni, 372 bin 800’ü Azerbaycanlı. 201.115 Azerbaycanlı erkek ve 171.685 kadındır.¹¹

Böyle bir durumda Kafkas Valisi, Kafkasya’da toprak reformu yapmayı planlamıştır. Bu reform esas olarak Ermenilere toprak vermeyi amaçlıyordu. Rusya Devlet Konseyi üyesi A. M. Eristov, “Birjeviye vedomosti” gazetesinde Kafkasya’daki toprak reformu ile ilgili yazdığı yazısında şunları yazmıştır:

“Sadece tek bir Ermeni toprağının yaratılmasından bahsettiğimizi görmemek mümkün değil”

Canishi’nin projesine göre Ahalcık nahiyesi Tiflis vilayetinden alınarak Kars vilayetine nakledilmiştir. Borçalı nahiyesinin büyük bir kısmı ve Yelizavetpol vilayetinin Ermenilerin meskûn olduğu kısmı Erivan vilayetiyle birleştirilmelidir Yelizavetpol Valiliği’ni gücendirmemek için Tiflis Valiliği’ne bağlı Borçalı İlçesi’nin geri kalanı tazminat olarak verilmelidir.¹²

10 Arşiv belgelerine göre Kafkaslarda ve Anadolu’da Ermeni mezalimi, № 23; Armenians in Ottoman documents (1915-1920), 1995, № 25; Salahi 2000; Bilal 1992; Ermeniler tarafından yapılan katliam belgeleri (1919-1921) 1921, № 50; Arşiv belgelerine göre Kafkaslarda ve Anadolu’da Ermeni mezalimi 1998, № 35; Azerbaycan belgelerinde Ermeni sorunu (1918-1920) 2001, № 28.

11 “Кавказский календарь” на 1914 год: 218-221, 250-258.

12 Газ. “Каспий”, 1914, 26 ноября, № 265.

Askeri operasyon sırasında Güney Kafkasya'ya gelen Ermeniler esas olarak Azerbaycanlılara ait özel topraklara yerleştirilmiştir.¹³ Savaş sırasında Ermeni Mültecilere Yardım Merkez Komitesi'nin Onursal Başkanı olan Piskopos Mesrop, Ermeni göçmenler için yardım kampanyası başlatan Petrograd Belediye Başkanına yazdığı mektupta Kafkasya'da yüz bin Osmanlı Ermenisini yerleştirmek ümidinde olduğunu belirtmiştir.¹⁴ Ermenilerin sevki büyük şehirlerdeki ilişkileri kışkırttığı için, Bakü Umumi Valisinin takdimiyle Ermenilerin Bakü şehrine toplu iskân edilmesi yasaklanmıştır.¹⁵ Ocak 1915'te İran'dan Kafkasya'ya gelen Ermenilerin sayısı 20.000 olmuştur. Bakü gazetesi *Kavkazskoe Slovo*'daki haberer göre 1915 başlarında 100-120.000 İran Ermenisinin işgal edilmiş olan Nahcivan, Drivocal, Echmiadzin, Erivan, Alexandropol ve Yelizavetpol'e yerleştirilmiştir.¹⁶

1915 Mart'ında yapılan Eçmiadzin Kilisesi Kongresi belgelerinde Anadolu ve İran'dan Güney Kafkasya'ya sürülen Ermeni sayısının 60.000 kişi olduğu yazılmıştır. Yalnızca Temmuz 1915'te 24 bin Ermeni, Cavanşir ve Şuşa kazalarına yerleştirilmiştir. Ağustos ayında 15.000'i Yelizavetpol'a, 15.000'i Şuşa'ya, 10.000'i Gazak'a, 8.000 Cavanşir'e, 4.000'i Aras'a yerleştirilmek üzere 52 bin Ermeninin gelişi beklenmektedir.¹⁷ Azerbaycanlılara ait topraklara Ermenilerin yerleştirilmesi toplumsal çatışmaları şiddetlendirmiştir. Kafkas Genel Valiliği Özel Dairesi Başkanı Pisarski'nin Rusya'nın İran ile olan sınır komiserine 28 ağustos 1915 tarih ve 3720 sayılı gizli mektubunda yazdığı boşuna değildir: "Ermeniler ve Müslümanların (Azerbaycanlılar) birbirinden nefret etmesinin sebebi Ermenilerin kamplara yerleştirilmesidir".¹⁸

Ermenilerin Bakü'ye iskanı durdurulduğu için tercihen Yelizavetpol vilayetine, özellikle Karabağ'ın dağlık kısmına yerleştirilmiştir. Ancak çok sayıda Ermeni'nin valilik topraklarında barınması mümkün olmamıştır. Güney Kafkasya'nın işgal edilip Sovyetleştirilmesinden sonra kurulan Transkafkasya Federasyonu Birlik Konseyi'ne bağlı mülteciler komisyonunun başkanı Rakatadze, komisyon üyesi M. Karabek ve sekreter İsaakyan, Aralık 1922'de hazırlanan açıklayıcı notta şunları yazmaktadır: Temmuz 1915'te Türk cephesindeki askeri harekâtlarda Türk Ermenistan'ından 250 bin Ermeni Transkafkasya'ya gelmiştir.¹⁹ Ağustos 1915 bilgilerine göre Güney Kafkasya'ya gelen Ermenilerin sayısı o yılın kışında 60.000 iken, Ağustos ayında 260.000'i geçmiştir.²⁰

Çarlık makamlarının tüm engellemelerine rağmen Ermeni mültecilerin Bakü'ye yerleştirilmesinin önüne geçilememiştir. Böylece 1915 Ağustos ayının başında 1820

13 Вах: Qasımlı 2000; Qasımlı 2001; Qasımlı 2004.

14 Газ."Баку", 1915, 14 января, № 10; Газ. "Баку", 1915, 21 января, № 16.

15 Газ. "Каспий", 1915, 11 января, № 8.

16 Газ. "Баку", 1915, 22 января, № 17.

17 Газ. "Баку", 1915, 1 августа, № 171.

18 ARDTA, f. 524, sy. 1, iş 39: 97-98.

19 Gürcüstan Mərkəzi Ən yeni Tarix Arxivı (GMƏYTA), f.612, sy.1, iş 27: 1-4.

20 Газ. "Баку", 1915, 18 августа, № 183.

Ermeni Bakü'ye geldi. O zamana kadar 2.000'den fazla Ermeni Bakü'ye yerleşmişti²¹. “Bakü” gazetesinin 4 Eylül 1915 tarihli sayısında yayınlanan “Ermenistan'ın Gözyaşları” yazısında Türkiye'deki 1.200.000 Ermeni'den 200.000'inin Kafkasya'ya sevk edildiği yazıyordu²². Bir başka bilgiye göre Güney Kafkasya'ya sevk edilen Ermenilerin sayısı 225.000'dir.²³ Bunların 110.000'i Erivan'a, 20.000'i Yelizavetpol'a, 30.000'i Tiflis'e ve 20.000'i Kars'a yerleştirilmiştir. Kafkas Valiliği'nin 1 Ekim 1915 tarihli bilgisinde Yelizavetpol'a 10.672 Ermeni'nin yerleştirildiği yazmaktadır.²⁴

Ermenilerin Güney Kafkasya'ya yeniden yerleştirilmesi sorunsuz olmamıştır. Bölgenin yerel halkı onları protesto etmiştir. Bu konuda “Bakü” gazetesinde yayınlanan Gürcü gazetesi “Zakavkazskiy Rech”te yer alan bir bilgi dikkat çekmektedir. Gürcü gazetesi, Ermenilerin Kafkasya'ya tehcirini 1828-1829 harbi ile ilişkilendirerek asıl amacının Ermenilere toprak tahsis etmek olduğunu yazmaktadır. Ermenilerin topraklarına dönmesinin önemine vurgu yapan gazete, Ermenilere Kafkasya'da toprak verilmesinin gerginlik yaratacağını kaydetmektedir.²⁵

Bütün bunlara rağmen Kafkas Mülteciler Genel Valiliği Baş Temsilcisi Ermenilerin Azerbaycanlılara ait topraklara iskanını planlı bir şekilde yürütmüştür. Yelizavetpol Valisi, Kafkasya Valisi'nin 24481 sayılı yazısına cevaben 6 Ekim 1915 tarih ve 9028 sayılı mektubunda, 25 Eylül 1915 tarihine kadar 4073 kişinin Dilijan'dan geçerek Gazah ilçesine geldiğini yazmaktadır. 25 Ekim 1915 tarihi itibarıyla bilgilere göre Erivan vilayetine 93.000 Ermeni yerleştirilmiştir. Yelizavetpol Valisi'nin 1 Kasım 1915 tarihli ve 10354 sayılı başka bir mektubunda, Kafkasya Valisi'ne şu an için 11.228 kişinin valiliğe yerleştirildiğini yazmıştır. Ona göre, valilik topraklarında 10.000 kişi daha barınabilecektir. Ancak valiliğe bu sayıdan daha fazla mülteci gönderilirse, onları açlık ve hastalıktan mustarip olacakları dağ köylerine yerleştirmek zorunda kalacaklarını, bu nedenle Yelizavetpol valiliğine 10.000'den fazla mülteci gönderilmemesini istemiştir. Kalanının Bakü vilayetine yerleştirilmesini önermiştir.²⁶ Bundan sonra Ermeniler yeniden Bakü'ye yerleştirilmiştir. Bakü Ermeni Mültecilere Yardım Komitesi Başkanı T. Ter Mikaelyan'ın 18 Aralık 1915 tarihli Kafkas Cephesi'nin mültecilerin iskânından sorumlu baş temsilcisi Tümgeneral V. M. Tamamşeva'ya yazdığı mektupta; Bakü'ye yeni gelen Ermeni çocuklar için 400 kişilik bir okul açıldığını, 300 mültecinin 2 yurttan barındığını, 100 kişinin evlere yerleştirildiğini, yemek, hastane ve iş hizmeti verildiğini, 500 kişiye iş verildiğini belirtmektedir.²⁷ Kafkas Ermeni Yardım Cemiyeti Konsey ve Merkez Komitesi Başkanı S. Arutunov, 8 Ocak 1916'da Kafkas Valiliğine gönderdiği telgrafta, Ağustos'tan 1 Aralık 1915'e kadar Bakü'ye 3.200 Ermeni'nin yerleştirildiğini vurgulamaktadır.

21 *Газ. “Баку”*, 1915, 4 ноября, № 246.

22 *Газ. “Баку”*, 1915, 4 сентября, № 197.

23 Басиля 1968: 121.

24 *Газ. “Каспий”*, 1915, 16 октября, № 230.

25 *Газ. “Каспий”*, 1915, 6 ноября, № 248.

26 *ARDTA, f.1, siy.1, iş 1496*: 12-13.

27 *ARDTA, f.1, siy.1, iş 1495*: 10 - 12.

Ermenilerin yerleştirilmesinin ve silahlı grupların oluşturulmasının ağır sonuçları kısa sürede ortaya çıkmıştır. 1917'nin başında Rusya'da bir kriz durumu oluşmuştur. Şubat devriminin bir sonucu olarak Romanov hanedanı devrilmiştir. Alexander Kerensky liderliğindeki geçici hükümet, Ermeni sorununa uluslararası bir nitelik kazandırmış ve temsilcilerine savaş sonucunda imzalanacak barış şartlarının Türk Ermenistanı'na özerklik verilmesi konusunu da içereceğini söylemiştir.²⁸ Bu dönemde Taşnaksutyun Partisi sadece yeni topraklar ele geçirmeyi düşünmektedir.²⁹

5. Yeni Siyasi Koşullar: Azerbaycanlılara Yönelik Terör ve Katliamlar Ermenistan'da Devlet Politikası Düzeyine Yükseltildi

Ekim 1917'de Rusya'da bir darbe ile Bolşevikler iktidara gelmişlerdir. Tüm ülkede olduğu gibi Güney Kafkasya'da da çoğulculuk ortaya çıkmıştır. Sovyetler, Ulusal Konseyler ve Geçici Hükümet organları arasındaki iktidar mücadelesi yoğunlaşmıştır. Bolşevik Rusya, Brest Litovsk'ta Alman bloku ülkeleriyle barış yaptı. Rus-Türk cephesi çökmüştür. Ermeni silahlı grupları, Rus ordusuyla birlikte geri çekilirlerken Anadolu'da ve Güney Azerbaycan'da bu kez Borçalı, Erivan Valiliği ve Güney Kafkasya'nın diğer bölgelerinde toplu katliamlar gerçekleştirmişlerdir.

Kasım 1917'de Bakü'de karşı-devrimci unsurlarla mücadele sloganları altında ilan edilen Sovyet hükümeti, Mart 1918'de Bakü vilayetinin tamamında Azerileri yok etmeyi amaçlayan bir planı uygulamaya başlamışlardır. Taşnaksutyun Partisi ideolojik farklılıklara rağmen Rus ve Ermeni Bolşeviklerle birlikte hareket etmiştir. Bakü'nün yanı sıra Şirvan, Karabağ, Zengezur, Nahçıvan, Guba, Lenkeran ve Azerbaycan'ın diğer bölgelerinde de binlerce Azerbaycanlı sadece dini ve etnik aidiyetleri nedeniyle katledilmişköyleri yakılmış, tarihi ve ulusal kültürel anıtlar da yok edilmiştir.

Tiflis'te kurulan "Transkafkasya Seymi" katliamlara engel olamamıştır. Kriz derinleşmiş 28 Mayıs 1918'de "Transkafkasya Seymi" feshedildi. Azerbaycan Demokratik Cumhuriyeti kurulmuştur. Tüm Müslüman Doğu'da ilk kez Azerbaycan halkı cumhuriyetçi bir yönetim sistemi kurmuştur. Azerbaycan Milli Şurası'nın kabul ettiği Bağımsızlık Bildirgesi'nde "Bugün itibariyle Azerbaycan halkının egemenlik hakları vardır ve Güneydoğu Transkafkasya'dan oluşan Azerbaycan bağımsız bir hukuk devletidir" yazmaktadır. İlan edilen Azerbaycan Demokratik Cumhuriyeti'nin nüfusu 4 milyondur. Ülkenin toprakları 113895.97 metrekaredir.³⁰

28 Mayıs'ta Kafkasya'da hiçbir zaman var olmayan Ermenistan'ın devlet bağımsızlığı ilan edilmiştir. Yeni oluşturulan devlete Ağrı Cumhuriyeti³¹ (Birinci

28 ARDTXA, ÇF-852: 43-46.

29 ARDTXA, L-164: 150.

30 *Адрес-календарь Азербайджанской Республики. 1920 год*: 76-88; Qasımlı 2001: 153.

31 "Ağrı Cumhuriyeti" adıyla bahsedilen yapı Türkiye literatürüne Ermenilerden ziyade Kürt isyancılar tarafından Türkiye içinde bir isyan oluşumudur. Bu nedenle "Birinci Ermenistan Cumhuriyeti ya da Ermenistan Demokratik Cumhuriyeti" olarak yazmak doğru olur.

Ermenistan Cumhuriyeti ya da Birinci Ermenistan Demokratik Cumhuriyeti) adı verilmiştir. “Taşnaksutyun Partisi’nin karşı-devrimci rolü” tarihi referansında, Ermenistan Cumhuriyeti’nin Yeni Beyazıt, Erivan ve Dedeagaç vilayetlerinden oluştuğu yazmaktadır. Azerbaycanlılara ait topraklarda kurulan o cumhuriyetin toprakları 9 bin kilometrekaredir. Ancak kısa sürede yapılan saldırgan eylemler sonucunda Ağrı Cumhuriyeti’nin toprakları büyük ölçüde genişletilmiştir. Ermenistan toprakları hakkında bilgi veren Tiflis’teki ABD konsolosu Smith, 15 Temmuz 1918’de Washington’daki Dışişleri Bakanı’na gönderdiği telgrafta şöyle yazmaktadır: “Almanya ve Türkiye tarafından tanınan yeni Ermenistan devletinin toprakları, 12 bin kilometrekare olup, sınırları batıda Dilican’dan Alagöz’e, oradan Eçmiadzin’in güneyinden Erivan’a, doğuda da Sevan Gölü’ne kadar uzanıyor.”³²

Osmanlı İmparatorluğu, Ermenistan adlı devletin kurulmasında da müstesna bir rol oynamıştır. Osmanlı İmparatorluğu, Güney Kafkasya’da Rusya ile arasında küçük ve zayıf tampon devletler yaratmakla da ilgileniyordu. Bazı Osmanlı şahsiyetlerinin görüşlerine göre bölgede barış, orada yaşayan halkların isteklerinin yerine getirilmesine bağlıydı. Ancak bu umutlar gerçekleşmedi. Ermeniler çok geçmeden asılsız toprak iddialarına düştüler. Ermeni Bolşevik taraftarı Anastas Mikoyan, 1919’da “Ermeni emperyalizmi üzerine” adlı makalesinde, Ermeni halkı için şaşkıncı ve trajikomik olmasa da Ermeni emperyalizminin özgüllüğü, gerici karakteri ve içeriği ile var olduğunu yazmıştır. Ermenistan’ın aslında Müslüman nüfusun Ermenilerden biraz daha az olduğu Erivan vilayetinin topraklarını kapsadığını ve Ermenilerin nispeten büyük bir nüfus oluşturduğu tek bölge olduğunu kaydetmiştir.³³

Yeni kurulan Ermenistan Cumhuriyeti’nin başkenti yoktu. Ermeni Ulusal Konseyi Azerbaycan’a başvurarak Erivan şehrinin başkent olarak verilmesini istemiştir. Dilekçe, 29 Mayıs’ta Tiflis’te düzenlenen Azerbaycan Ulusal Konseyi toplantısında tartışıldı. Konuyla ilgili konuşan Bakanlar Kurulu Başkanı Fatali Han Hoyski, Ermeni Ulusal Konseyi ile yürütülen müzakereler hakkında bilgi vererek, Ermeni devletinin kurulması için siyasi bir merkeze ihtiyaç duyduklarını, böyle bir merkezin ancak ve ancak siyasi merkezlerle kurulabileceğini söyledi. Alexandropol’ün (Gümrü) Türkiye’ye devrinden sonra Erivan uzlaşmasının kaçınılmaz olduğunu söylemiştir. Görüşmeler sonunda yapılan oylama sonucunda 16 kişi Erivan’ın Ermenilere başkent yapılması yönünde lehte, 1 kişi aleyhte oy kullandı. 3 kişi çekimser kaldı (Belgede göre bu kararı 20 kişi veriyor).³⁴

Erivan’ı başkent olarak aldıktan sonra bile Ermenistan sakinleşmemiştir. Ermeni silahlı grupları, Azerbaycan halkına karşı acımasızca toplu katliamlar gerçekleştirmeye başlamıştır. İngiliz temsilcisi P. Koks 30 Ekim 1918’de Tahran’dan Londra’ya gönderdiği telgrafta, o yılın Mart ayında Güney Kafkasya’da 180 Azerbaycan köyünün yıkıldığını ve Azerilerin öldürüldüğünü yazmıştır.³⁵

32 *Papers Relating to the Foreign Relations of the United States (1918)* 1932: 637-638; NARA, File, № 861.00. 2458.

33 ARDTXA, L-164: 264.

34 *Azərbaycan Respublikası Dövlət Arxivi (ARDA)*, f.970, siy.1, iş 1: 51-52.

35 The Great Britain Archive. FO 371/ 3262/ 27763.

“Taşnaksutyun Partisi’nin karşı-devrimci rolü” referansından anlaşılmaktadır ki, Ermenistan’ı 1918’den beri yöneten Taşnaksutyun’un 30 aylık saltanatı sırasında (Mayıs 1918-Kasım 1920), bölgesindeki Azeri ve Kürt nüfusu öldürerek Taşnaksutyun’un ülkeyi Ermenileştirme fikrini hayata geçirmiş ve diğer ulusal azınlıklara zulmederek ülkedeki ulusal katliamı kışkırtmıştır. Taşnak hükümeti ayrıca Ermeni olmayanların yönetici olmamalarını engelleyen bir kararname çıkarmıştır.³⁶

1918-1920’de Ermenistan’daki nüfusun ulusal bileşimi zorla değiştirilmiştir. Taşnaksutyun döneminde ülke genelinde nüfus %35,5 oranında azalmıştır. Ermeni silahlı grupları Azerbaycan’ın Yukarı Karabağ Bölgesi’nde de toplu katliamlar gerçekleştirmiştir. Taşnak hükümetinin başbakanı olarak görev yapan Ov. Kaçaznuni, 1923’te Bükreş’te yaptığı konuşmada, sadece Karabağ ve Kazah’ta değil, Ermenistan’da da yerel azerbaycan halkıyla bir dizi kanlı çatışmaya girildiğini itiraf etmiştir.³⁷

Azerbaycan hükümeti Yukarı Karabağ’daki katliamları engellemiştir. Ocak 1919’da Azerbaycan hükümeti, merkezi Şuşa olmak üzere Şuşa, Cavanşir, Cebrayil ve Zengezur ilçelerinden oluşan geçici bir Karabağ valiliği kurdu. Ermeniler Azerbaycan’ın gücünü kabul etmişlerdir.

Azerbaycanlılara yönelik yapılan katliamlar komşu ülkelerin resmi kurumlarının da dikkatinden kaçmamıştır. Nitekim İran Dışişleri Bakanı Etela ül Mülk, 21 Ekim 1919’da P. Koks’a gönderdiği bir mektupta, Ermeni silahlı gruplarının yaptığı toplu katliamları şöyle yazmaktadır: Soygundan haberdar olduğundan hiç şüphesi olmadığını yazmıştı” ve ricada bulunmuştu. “büyük güçlerin temsilcileri, barbarca deneyime tanık oldukları için önlem almaya ve Ermenileri cezalandırmaya karar vermelidir”.³⁸

Sovyetleştirmeden sonra, Gürcistan Acil Durum Komisyonu’nun resmi belgeleri de Ermeni silahlı grupları tarafından gerçekleştirilen katliamları bildirmiştir. Taşnaksutyun’un yabancı gücü yok etme yöntemini tekrarladığı ve Kars vilayetinde 80 köyü yerle bir ettiği yazılmıştır.³⁹

1920’de Güney Kafkasya, Bolşevik Rusya tarafından işgal edilmiş ve Sovyetleştirilmiştir. Ermenistan’da iktidara gelen Bolşevikler, Taşnaklardan farklı olmayan bir politika uygulamaya başlamışlardır. Ermenistan saldırganlık politikasında yeni bir aşamaya girmiştir.

36 Yenə orada, 180.

37 Качазнунни 1990: 33.

38 *The Great Britain Archive, FO 371/3660/27588.*

39 *ARDTXA, PF-41065, 4-cü cild: 18-19.*

КАЙНАКÇA

Osmanlı belgelerinde Karabağ 2009, İstanbul.

Акак 1868, “Трактат между Карабахским ханом и Российской империей о переходе ханства под власть России от 14 мая 1805 года”, Издан под редакцией председателя комиссии Ад. Берже, *Акты собранные Кавказскую археографическую комиссию. Архив главного управления наместника кавказского*. Т. II. Тифлис.

“Указы сената за 1818 г. мирный трактат заключенный между Россией и Персией в Гюлистане”, *Azərbaycan Respublikası Dövlət Tarix Arxivi (ARDTA), f.202, siy.1, iş 25:279-284*.

Azərbaycan tarixi üzrə qaynaqlar 1989, Bakı

“Манифест об окончании войны и заключении мира с Персией”, *ARDTA, f.202, siy.1, iş 71: 311-317*.

Глинка, С. 1831 *Описание переселения армян Адербаиджанских в пределы России, с кратким предварительным изложением исторических времен Армении*, Москва.

Вердиева, Х. 1999 *Переселенческая политика Российской империи в Северном Азербайджане*, Баку.

Шавров, Н. 1990 *Новая угроза русскому делу в Закавказье и предстоящая распродажа Мугани инорадцам*, Баку.

Ermeni olayları tarihi. I. Hüseyin Nazim Paşa. 1998, Ankara, Т.С. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü. Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı. Yayın № 15.

Ermeni olayları tarihi. II. Hüseyin Nazim Paşa. 1998, Ankara, Т.С. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü. Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı. Yayın № 15.

Армянский геноцид: миф и реальность. Справочник фактов и документов 1992, Баку.

«Дашнакцутюн (Союз) Армянская Революционная Федеративная Партия. Исторический очерк»,

Azərbaycan Respublikası Prezidentinin İşlər İdarəsi yanında Siyasi Sənədlər Arxivi (ARPIİSSA), f. 34, iş 85-1908/1909: 39-43.

Azərbaycan Respublikası Dövlət Təhlükəsizliyi Xidmətinin Arxivi (ARDTXA), L-164.

Ermeni komiteleri (1891-1895) 2001, Ankara, Т.С. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı. Yayın № 48.

Shafiyev, F. 2008 “Armenian – Azerbaijani conflict: roots. Massacres of 1905-1906”, “*Diplomatiya aləmi*” jurnalı № 18-19: 14-29.

Армяно-татарская смута на Кавказе, как один из фазисов армянского вопроса 1915, Тифлис.

Ordubadi, M 1991, *Qanlı illər. 1905-1906-cı illərdə Qafqazda baş verən erməni-müsəlman davasının tarixi*. Bakı.

Swietochowski, T. 1995, *Russia and Azerbaijan. A Borderland in Transition*. New York.

Arşiv belgelerine göre Kafkaslarda ve Anadoluda ermeni mezalimi. I. 1906-1918. I. Hüseyin Nazim Paşa, 1995. Ankara, T.C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü. Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı. Yayın № 23.

Armenians in Ottoman documents (1915-1920), 1995. The Turkish Republic Prime Ministry General Directorate of the State Archives. Directorate of Ottoman Archives. Publication № 25.

Salahi, S. 2000, *The Great War and the tragedy of Anatolia (turks and armenians as the maelstrom of major powers)*, Ankara.

Bilal, Ş. 1992, *The genesis of the armenian question. Publications of the Turkish Historical Society*. Serial VII. № 84. Ankara.

Ermeniler tarafından yapılan katliam belgeleri (1919-1921) 1921, II. Ankara, T.C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü. Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı. Yayın № 50.

Arşiv belgelerine göre Kafkaslarda ve Anadoluda ermeni mezalimi 1998, IV. 1920-1922. Ankara, T.C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü. Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı. Yayın № 35.

Azərbaycan belgelerində erməni sorunu (1918-1920) 2001, Ankara, T.C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü. Cumhuriyet Arşivi Daire Başkanlığı. Yayın № 28.

“*Кавказский календарь*” на 1914 год. Под ред. А.А.Эльзенгера, Н.П.Стелмашука. Тифлис.

“Обзор печати. Земство на Кавказ”, Газ. “*Каспий*”, Баку, 1914, 26 ноября, № 265.

Qasımlı, M 2000, *Birinci dünya müharibəsi illərində böyük dövlətlərin Azərbaycan siyasəti (1914-1918-ci illər)*. 3 hissədə I hissə (1914-cü il avqust-1917-ci il oktyabr). Bakı.

Qasımlı, M 2001, *Birinci dünya müharibəsi illərində böyük dövlətlərin Azərbaycan siyasəti (1914-1918-ci illər)*. 3 hissədə II hissə (1917-ci il noyabr-1918-ci il noyabr). Bakı.

Qasımlı, M 2004, *Birinci dünya müharibəsi illərində böyük dövlətlərin Azərbaycan siyasəti (1914-1918-ci illər)*. 3 hissədə III hissə. Sənədlər, materiallar, şəkillər. Bakı.

“Армянская жизнь”, *Газ. “Баку”*, 1915, 14 января, № 10.

“Армянская жизнь”, *Газ. “Баку”*, 1915, 21 января, № 16.

“Армянская жизнь”, *Газ. “Каспий”*, Баку, 1915, 11 января, № 8.

“Баку 13 января”, *Газ. “Каспий”*, Баку, 1915, 13 января, № 9.

“Армянская жизнь”, *Газ. “Баку”*, Баку, 1915, 22 января, № 17.

“Армянская жизнь. К Эчмиадзинскому съезду”, *Газ. “Каспий”*, Баку, 1915, 12 марта, № 57.

“Помощь беженцам”, *Газ. “Баку”*, Баку, 1915, 1 августа, № 171.

“Под заведывающий особым отделом Писарский - Российскому пограничному с Персией комиссару. Секретно. 28 августа 1915 г. № 3720”, *ARDTA, f. 524, siy. 1, iş 39*.

“Какабадзе М., Карабекян, Наджафов, Исаакян – В Союзный Совет ССР Закавказья Объяснительная записка Беженской Комиссии при Союзном Совете ССРЗ”, *Gürcüstan Mərkəzi Ən yeni Tarix Arxivi (GMƏYTA), f.612, siy.1, iş 27*.

“Помощь армянам и айсорам”, *Газ. “Баку”*, Баку, 1915, 18 августа, № 183.

“Беженцы в Баку”, *Газ. “Баку”*, Баку, 1915, 4 ноября, № 246.

“Армянская жизнь. Слезы Армении”, *Газ. “Баку”*, Баку, 1915, 4 сентября, № 197.

Басиля, Ш. 1968 *Закавказье в годы первой мировой войны*. Сухуми.

“Армянская жизнь”, *Газ. “Каспий”*, Баку, 1915, 16 октября, № 230.

«Ответ «Закавказской Речи», *Газ. “Баку”*, Баку, 1915, 16 октября, № 230.

“Армянская жизнь”, *Газ. “Каспий”*, Баку, 1915, 6 ноября, № 248.

“И.Д.Елисаветпольский губернатор – В канцелярию заместителя его императорского величества на Кавказ. 6 октября 1915 г. № 9128”, *ARDTA, f.1, siy.1, iş 1496: 1*.

“Армянская жизнь”, *Газ. “Каспий”*, Баку, 1915, 6 ноября, № 248.

“И.Д.Елисаветпольский губернатор – В канцелярию заместителя его императорского величества на Кавказ. 1 ноября 1915 г. № 10354”, *ARDTA, f.1, siy.1, iş 1496: 12-13*.

“Председатель Комитета по оказанию помощи беженцам-армянам. Т.Тер-Микаелян – главнополномоченному по устройству беженцев Кавказского фронта, генерал-майору Тамамшеву. 18 декабря 1915 г.”, *ARDTA, f.1, siy.1, iş 1495*: 10 - 12.

“Рубен. Обвинения и действительность. № 2, с. 40. – Выписка из архивного дела № 8. Дашнаки, *ARDTXA, ÇF-852*: 43-46.

Адрес-календарь Азербайджанской Республики. 1920 год. Под ред. А.И.Ставровского. Баку.

Papers Relating to the Foreign Relations of the United States (1918) 1932. Russia (In three volumes). Volume II. Washington.

National Archive and Record Administration (NARA), File, № 861.00. 2458.

«Микоян А. Об армянском империализме», *ARDTXA, L-164*: 264.

«Протокол № 3 заседания мусульманского Национального Совета, состоявшегося 29 мая 1918 г. в город Тифлис во дворце», *Azərbaycan Respublikası Dövlət Arxivi (ARDA) , f.970, siy.1, iş 1*: 51-52.

“Persia. Military. Decypher. Sir P. Cox (Teheran). November 2nd 1918. № 936. My telegram № 931 of October 31 st.”, *The Great Britain Archive. FO 371/ 3262/ 27763.*

Качазнуни, Ов. 1990 *Дашнакцутюн больше нечего делать.* Баку.

“Sd. Etela ul Mulk. Massacre of Moslems by Armenians/From the Persian Office to Sir P. Cox. October 21 st 1919”, *The Great Britain Archive, FO 371/ 3660/ 27588.*

“Чрезвычайная Комиссия Грузии. Инструкционное письмо Малого Президиума. №3. Совершенно секретно. Тифлис, Электротпечатная Грузчека, 1922”, *ARDTXA, PF-41065, 4-cü cild*: 18-19.

ERMENİ İŞGALİ ALTINDAKİ AZERBAYCAN ARAZİLERİNİN İSİMLERİNİN DEĞİŞTİRİLMESİ VE TÜRKLERDEN “TARİH” ÇALINMASI

Firudin RIZAYEV*
Reşad ZÜLFÜKAROV**

Öz: Makalede Ermenilerin Küçük Asya-Türkiye, Ön Asya-Azerbaycan topraklarına dışarıdan geldikleri ve “Ermenistan” topraklarının Türkler-Azerbaycan’a ait olduğu tarihi gerçeklerle ispatlanmaktadır. Yazarlar, yapılan araştırmalara ve tarihi gerçeklere dayanarak, Ermenilerin bir bütün olarak Azerbaycan ve Güney Kafkasya bölgesi topraklarına dışarıdan gelmiş bir halk olduğunu belirtiyorlar. Kökleri Friglere dayanır ve genel olarak Güney Kafkasya ve Azerbaycan topraklarında bulunmazlar. Antik kaynaklar, Hristiyan ve yabancı yazarların eserleri ile tamamen teyit edilen “Frig” adı altında Balkan Yarımadası’ndaki Trakya’dan sürüldüler. Burada bir etnik grup olarak Frig-Ermenilerin siyasi süreçte ilk Frig ve Brig isimlerini değiştirdikleri, asimile oldukları ve “Hayas” ve “Ermeniler” olarak anıldıkları belirtilmektedir. Ermeni asıllı tarihçilerin de araştırmalarında bu bölgelerden geldiklerini yazmaları ilginçtir. Dikkat çeken bir gerçek de bu yazıların dillerinin ve kökenlerinin bilinmediğini göstermesidir. Bu tür gerçekler, Ermenilerin dil ve yazılarının tarih boyunca farklı halklara ait dillerin, alfabelerin ve mirasın çalınması sonucu elde edildiğini söylemek için yeterlidir.

Makalede Ermenilerin 19. yüzyıldan itibaren Azerbaycan’daki birçok köyü tamamen yok ettikleri gerçeklerle ispat edilmektedir. Ermeniler kendilerini dünyaya bölgedeki en eski kültür olarak gösteriliyor. Azerbaycan ve onu oluşturan topraklar olan Nahçıvan’ın VI-I bin yıllarına dayanan arkeolojik kültürü eski bir Türk kültürüdür. Ermenilerin tarihlerinin ve dillerinin Türk tarihi ve dili temelinde teşekkül ettiği kaynaklara ve tarihi gerçeklere dayanarak tam olarak ispatlanmıştır.

Anahtar Kelimeler: Azerbaycan, Nahçıvan, Ermeni İsimleri, Yer İsimleri, Tarih ve Dil Hırsızlığı

---

* Doç. Dr. AMEA Naxçıvan Bölməsi, Onomastika şöbəsi
E-posta: firudinrzayev@gmail.com

** Dr. AMEA Naxçıvan Bölməsi
E-posta: zulfuqarov_1981@mail.ru

Insanlığın modern gelişimi geçmişle yakından bağlantılıdır. Her ulusun bir kabile topluluğundan ulusa dönüşmesinin tarihsel süreci en az iki bin yıllık bir süreci kapsar. Bir de günümüzde halk olarak var olmamalarına rağmen kendi tarihlerine sahip çıkarak kendilerini dünya toplumuna “eski bir kavim” olarak göstermeye çalışan bir kabileler grubu vardır. Bu kavimlerden biri de sayıları henüz 2 milyona ulaşmamış Ermenilerdir. Tarih boyunca bu bölgelerde bulunmamışlar, ancak Balkanlardan kovulduktan sonra bazı Hristiyan devletlerin desteğiyle Türk topraklarına yerleşerek Türklerden toprak talep etmektedirler.

Tarihi kaynaklar, Ermenilerin Türkiye topraklarında olduğu gibi Erivan ve Nahçıvan hanlıklarında da yerel halk olmadığını göstermektedir. Bu alanlar binyıldan günümüze proto-Türk boylarının anavatanı olmuştur. Daha sonra onlardan bir grup ikinci binyılın ilk yarısında As, Turku, Naxar, Subar, Su, Sak, Koman, Kıpçak vb. Türklerle birlikte kuzeye yayılarak Çin kaynaklarında ve “Orhun-Yenisey” taş yazıtlarında isimlerini ölümsüzleştirdiler. Bu topraklardaki yerleşim yerlerinin adları olan oykonimler, eski Türklerin adlarını almıştır. Buralara yerleştikten sonra Ermeniler, Türk boyları, dini inançları ve Türk sanatı ilgili adlar olarak eski çağlardan beri bu bölgede yaşadıklarını göstermeye çalışmışlardır. Bunu yapmak için üç ana hedefe sahip olmaya çalıştılar.

1. Eski Türk boy adlarını ad ve soyad olarak benimsemek;
2. Bu yer ve menşe yer isimlerini Ermenilere ait isimler olarak uluslararası dünyaya sunmak;
3. Bu yerleşimlerin çevresinde keşfedilen binlerce yıl öncesine dayanan Eski Türklerle ait arkeolojik kültür örnekleriyle kendilerini “kadim tarih ve kültüre sahip yerli bir halk” olarak dünya toplumuna tanıtmak.

Bu üç hedeften ilkinde, bu bölgelerde mevcut olmayan “tarihlerini” eskiterek, birinci seçenek olan eski Türk boy adlarını ele geçirmeye çalıştılar.

Azerbaycan’ın eski topraklarındaki kaynaklar MÖ As, Kaş, Kutı, Hurru, Lullubi, Doray, Subar, Koman, Kaspi, Sak, Mag, Gel, Kimmer, Kazan, Şirak gibi yüzlerce Türk boyunun yaşadığını ve kendi kültürel örneklerini yarattığını kanıtıyor. Daha sonra bu proto-Türkler, anavatanları olan bu bölgelerden çevre bölgelere, daha doğruya ve kuzeye doğru yayıldılar.¹

Bu tarihlere sahip çıkmak isteyen Ermeniler, adı geçen Türk aşiret adlarının sonuna bir ek ekleyerek bunlardan Asayan, Kasayan, Saakyan, Kasparyan, Mangaçuryan, Manandyan, Gilayan, Gamaryan, Gaziyan, Shirakyan gibi isimler türettiler. Bugün bile aynı kabilenin yerlileri olan Türklerin topraklarında (Türkiye, Orta Asya, Altay, Kırım, Sibirya Tatarları vb) Asbulag, Azamkhan, Asatabad, Askalan,

1 Дьяконов И. 1956. История Мидии от древнейших времен до конца IV в. до н.э. Москва: 70, 145, 242-244, 264, 285; Всемирная история. 1956, Т. I, Москва: 299-301, 303, 316, 376-379, 515-516, 526-532.

Astrakhan, Kasan, Kaskalan, Kaskinen, Kaspi, Kasli, Sakar, Saki, Sakuz, Saka, Mangishlak, Mangut, Mangan benzeri yüzlerce coğrafi isim olarak bulunmaktadır.²

Aynı zamanda kendilerine Huda, Hudayan, Allahverdiyan, Demirciyan, Bağdasaryan, Gaziyan, Shahnazaryan, Mukhitaryan ve Arzumanyan gibi eski ve modern Türk-Azerbaycan inançlarında yer alan binlerce "soyadı" yaratmışlardır. Bununla da yetinmeyen Ermeniler, atalarımızla ilgili adlarımızı, atalarımızla ilgili eski sözcükleri, günlük yaşam, örf ve adetleri kısaca Türk-Azerbaycan tarihini ve dilini "Ermenileştirdi". Azerbaycan'ın ve tüm Türklerin isimlerine yönelik bu siyasi oyun, uluslararası dünyanın sükunetle karşılandı. Bu durum Türk tarihine bir hakaret ve lekedir.

Bu isimler hala tüm Türk inançlarında, günlük hayatta ve tüm Türk coğrafyasında eski taş yazıtlarda kullanılmaktadır. Bu kabileler, inançları ve yaşam tarzları Herodot, Strabon, Claudius Ptolemy, Cornelius Tacitus, Quintus Crutius Rufus, Josephus gibi eski tarihçilerin eserlerinde yer almaktadır ve bu konuya daha sonra değinilecektir. Elbette 2 milyondan az Ermeni, tüm Türk dünyasının dilini ve coğrafi adlarını oluşturmamıştır.

Daha sonra bu kabilelerin adını taşıyan yerleşimleri ele geçirmeye çalıştılar. İsimler **berd-** "kale, kurtlar", **ban/van-** "yüksek", **bat/pat-** "bölge, yurt, saray", **kap-** "ülke", **aran/eran-** "yiğit, at, birincilik", **kan-** "yer, yurt", **ked/gut/kerd-** "güçlü, geniş", **şad-** "rütbe", **şen-şen,** ikamet yeri" (Kürad, Elşad, Ulun şad), **zor /zur -** "ışık" vb. bunun gibi eski Türkçe kelimelere³ ekler ekleyerek sözde "Ermeni dili" haline getiriyorlar. Bu tür kelimelere Aşağı-**Bazmaberd**, Kanlıca Vaghram**aberd**, Gülistan-Nor Aznab**erd**, Çiydemli-**Azatavan**, Ağkend-Ashot**avan**, Agkilise-Çermak**avan**, İlhiyabi-Aygab**ats**, Beryabad-Vare**bat**, Hacıkara-Lernap**at**, Sarumlu-**Sarapat**, Boğazkend-Dzorak**ap**, Busdoğan-**Sarakap**, Kengan-Hatisk**ap**, Kasaran-**Kasaran**, Hacı Bayram-Baqar**an**, Baş Abaran-Apar**an**, Arzakend-Arzak**an**, Canahməd-Kutak**an**, Babakişi-Bijak**an**, Halisa-Noyak**ert**, Arpavar-Lusak**ert**, Balıxlı-Zorak**et**, Gökend-Ayq**ut**, Haçdur-Tsaxkaş**at**, Dornı-Antaraş**at**, Hayirbəyli-Yervandaş**at**, Kiçik Ket**i**-Pokraş**en**, Cafərabad-Kutaş**en** Avdavağalı-Vağaş**en**, Karabağlar-Urtsad**zor**, Astazur-Şvanid**zor** gibi yer isimlerini örnek vermek mümkündür. Saybalı-Sarnakunq, Dorabas- Darbas, Sahnak-Kamhut, Uz-Uyts, Mokes-Kahnut, Samankar-Geğakert, As, Kut**i**, Dor, Bus, Şar, Mak, Kank/Kenger, Kas/Kas, Haçmataq, Kut**i** kimi boy isimlerinden türetilen yer isimleri Türklere ait adlarımızın değiştirilerek "Ermenileştirmeye" çalışmışlardır. Bu belgede adı geçen 668 yerleşim yerinin adı, adı geçen sözcüklere istinaden değiştirilmiş ve 254 köy tamamen yok edilmiştir.⁴

Genellikle proto-Türk coğrafi adları olan tarihi adlarımızda da bu tür coğrafi ad göstergelerine rastlamaktayız. Burada da belirttiğimiz gibi As, Bus, Shar/Shirak,

2 Малый атлас мира. 1985. Москва: 25-29, 49, 54-61, 74-75, 90-91 116, 121

3 Дрвнетюркский словарь. 1969. Ленинград: 51, 81, 118, 289, 292, 396

4 Армянская ССР. 1975. Административно-территориальное деление (Издание пятое) Ереван: 264-265, 330; Тарихи адalara qarşı soyqırımı. 2006. Bakı: 13-14, 20-25, 35, 55, 56

Mang vb. Azerbaycan Türklerinin pat/bat (Astabat, Aşkabat, Batabat, Ordubad), şen (Buğdasen, Hürmeşin, Hoşkeşin) gibi eski Türk toponimlerinde geçen boy isimleri ve sözcüksel birimleri de yer isimlerinde tekrarlanmaktadır. Dikkat edersek Ermeniler bu isim-ad-gösterge Bugdaşen mahallinin adını şen ve kan kelimelerini değiştirerek Benjamin gibi isimlerle Bagravan, Culoykan mevki olarak değiştirmişlerdir.⁵ Yani bu kelimeler Ermeni dilinde değil, sadece orijinal isimleri silmeyi amaçlıyor. Bu kaynakta, tüm Türk boy adları ve coğrafi adlar, tüm Türk ad sisteminde aynen tekrar edilmektedir.⁶ **1931-1991'in son döneminde bu sürecin uygulanması, Ermeni dilinin proto-Azerbaycan Türkçesinden oluştuğunu bir kez daha kanıtlamaktadır.**

Peki Ermeniler ilk etnik grup olarak neredeydi ve isimleri nelerdi? Hangi dili konuşuyorlardı ve hangi kültüre sahiptiler? Bu doğrultuda hiçbir Türkçe kaynağa başvurmadan sadece yabancı kaynaklardan tarihi gerçekleri okuyucuların dikkatine sunmak istiyoruz.

Milattan önceki III-I yüzyıllarda, Balkan Yarımadası'nda Trakya'da küçük bir etnik grup olan Frig-Brigler, hırsızlık ve soygunculukla uğraşüyor ve çok kötü ev adetlerine sahipti. Şimdi Kafkasya'da kendilerini “kadim halk”, “kadim bir kültüre sahip halk”, “yerel kavimler” olarak sunmaya çalışan Frigler, MS 1. yüzyıla kadar ne bugünkü Küçük Asya-Türkiye topraklarına, ne de Kafkaslarda Azerbaycan topraklarına yerleşmediler.

Herodotos “Tarih” adlı eserinde Traklar-Frigler'in (Brigler) Balkan Yarımadası'nda yaşayan etnik gruplardan biri olduğundan bahseder. Trak diline göre konuşurlar. Frigler tugaylarını Küçük Asya, bugünkü Türkiye topraklarına gönderdiğini II. yüzyılda Trakya'dan göç ettiklerini, dillerinin Hint-Avrupa diline ait olduğunu ve Traklarla akraba bir dil olduğunu göstermektedir. Burada Trakya, İskit ve Makedonya sınırında Kuzey Yunanistan'ın küçük bir eyaleti olarak gösteriliyor. Herodotos, Lidya kralı Aliatta veya Pers kralı I. Darius'un oğlu Gystasbes döneminde Trakya'nın onların esareti altında olduğundan bahseder.⁷ Dikkatlice izlersek, burada yaşananlar 3. yüzyılın sonu ve 2. yüzyılın başında Trakya ve Frigler köleleştirildi.

“Dünya Tarihi” ayrıca Trakya topraklarının bugünkü Bulgaristan'ın küçük bir parçası olduğunu, Friglerin Trakya'da Galis Nehri'nin batısındaki Sangaria Nehri çevresine yerleştiklerini belirtiyor. Burada Kimmerlerin saldırısı ile Frigler-Brigler MÖ 3. yüzyılın başında Balkan Yarımadası'nın güneyine taşındılar. Büyük İskender'in ölümünden sonra ve 3. yüzyılın sonunda Trakya, Lisimahos ve Babil'in egemenliğine girdi.⁸ Bu gerçekler gösteriyor ki, hala 3. yüzyılda Balkanlar'da yaşadılar.

5 Tarixi adlara qarşı soyqırımı. 2006. Bakı: 13-14

6 Ишханян Б. 1916. Народности Кавказа. Статическо-экономическое исследование. Петроград: 24-43, 52-61

7 Геродот. 1972. История. Перевод и примечания Г.А Стратановского. Ленинград: I, 28, 72, 168; II, 2, 103, 134; III, 90, IV, 49, 74, 80, 99, 118; V, 49; VII, 73; IX, 32

8 Всемирная история. 1956, Т. I, Москва: 509, 553; Всемирная история. 1956. Т. II, Москва: 224

Ama nasıl oldu da adetleri (babanın kızı, abinin kız kardeşinin evliliği vb.), davranışları ve soygunları sonucunda İskitler tarafından öldürüldüler. II-I yüzyıllarda Balkanlar'dan sürülen Frigler-Brigler, adını Hayas olarak değiştirmiş, Ermeniler mi? Aynı zamanda, eğer onlar 2.-1. yüzyıllarda oradan kovuldukları eski Türk toprakları olan Erivan, Karabağ, Zengezur, Digor-Dugar, Kağızman b. MÖ IV-III. binyılın arkeolojik kültürel örneklerini nasıl yarattılar? Buradaki 5. binyıla tarihlenen kadim As, Bastul Turdetan alfabesi ve mezar yazıtlarının sahipliğini nasıl utanmazca sahipleniyorlar? Kendilerinden 5 bin yıl önce tarih sahnesine bile çıkmamışken bu Türk kültürünü internet sitelerinde "eski Ermeni kültürü" olarak nasıl sunuyorlar? Bu tarihsel gerçekler, Ermeni tarih yazımını sorgulama gereğini olduklarını bir kez daha kanıtlamaktadır. Bununla da yetinmeyerek Ermenilerin "Ermeni tarihi" üzerine yazdıklarına dikkat edersek burada kendilerini "devlet sahibi kadim bir millet", "Sümerlere göre", Kafkasya'da "eski bir kültüre sahip yerel bir halk" olarak gösteriyorlar.

Biz yukarıda onların II. yüzyılda bir etnik grup olarak her zaman köleştirildiklerine dair tarihsel kanıtlar gösterdik. Ancak bugün Azerbaycan toprağında "devlet" kuran bu etnik grup, bu arazinin, Erivan, Zengezur, Karabağ vb. Bölgelerindeki MÖ V.-I. bin yılın arkeolojik kültür örneklerini "Ermeni kültürü" olarak dünyaya sunarlar. Frig ve Brig olarak adlandırılan bu etnik grubun neden Hitit ve Ermeni Türk tarihini kendilerine mal ettiği sorulabilir. Onlar Trakya'da, Türk Hitit devletinin Hayasa ilinde ve Ermeni yaylasında küçük bir etnik grup iken, Ermeni Türk boyu da vardı. Geliştirdiğimiz bu haritada "Ermeni tarihçiler" in yazılarına bakarak Friglerin göçünü ispatlıyoruz.

Bu haritayı "Ermeni tarihçiler" in yazılarından ve tarihi bilgilerden yola çıkarak derledik. Şimdi "Ermeni tarihçilerin" kendilerinin ne yazıp tarih icat ettiklerine bir göz atalım.

Q.A. Kapansyan, biz Balkanlardan gelip Hitit devletinin Hayasa vilayetine yerleştiğimizde "Frig" adımızı kaybedip "Hayasa"ya çevrildik. Sonra ise MÖ 4. yüzyılda "Ermeni platosuna" taşındık ve "Ermeni-Arman" olduk.⁹ Bu fikir ve tarih, D. McCarthy ve K. McCarthy'nin yazılarında tekrarlanır. Frig-Ermenilerin Doğu Anadolu'ya göçlerinden bahsetmişlerdir. MÖ IV. yüzyılın sonlarına aittirler.¹⁰

Bu yazılarda Ermeni göçünün tarihsel süreci MÖ IV. yüzyılın sonu olarak belirtilir. Yukarıda bahsetmiştik 4. yüzyılın sonunda Trakya'nın tamamı Makedonya, MÖ 3. yüzyılda Lisimahos ve Babil'in egemenliği altına girdiğini, MÖ 2. yüzyılda ise Balkan Yarımadası'nın güneyine yerleştiklerini tarihsel gerçeklerle gösterdik. Bu makalelerde ise onlar, MÖ 4. yüzyılda Hitit ülkesinin Hayasa eyaletinden Ermeni yaylasına taşındılar. Halbuki onlar MÖ 2. yüzyılda Kimmerler İskitler tarafından Balkanlar'dan sürülerek Hititlerin Hayasa eyaletine geldiler. Bundan yüzyıllar sonra yine adetlerine göre buradan kovularak MS 1. yüzyılda Ermeni yaylasına taşınmışlar,

9 Капанян Г.1947. Хайаса-колыбель армян. Этногенез армян и их начальная история. Ереван: 163

10 Джастин Маккарти, Каролин Маккарти. 1996. Тюрки и армяне: Руководство по армянскому вопросу. Баку: 9-14

Hititçe, Ermenice dillerini bilmiyorlar, uygunsuz davranışları nedeniyle bu bölgelerden kovulmuşlardır.

Küçük Asya-Türkiye bölgesi o zamanlar Türklerin anavatanıydı ve buradaki Türkler onları geleneklerine göre desteklediler ve küçük bir etnik grup olan Frig-Brig mültecilerini korudular. Bir tarihsel gerçeğe daha dikkat edelim.

Moskova’da yayımlanan “Kafkasya Halkları” kitabı, Ermenileri MÖ 1. binyılın sonunda Küçük Asya-Türkiye topraklarına gelen küçük aşiretler olarak göstermekte ve onları yerel bir aşiret olarak görmemektedir.¹¹ 1916 yılında yazdığı kitabında Friglerin ilk anavatanlarının Trakya kıyılarında olduğunu kaydeden Ermeni tarihçi B. İşkhanyan, Frigleri Küçük Asya-Türkiye ve Azerbaycan topraklarında yerel bir halk olarak görmemekte ve Trakya’dan bu bölgelere gelmişler MÖ 1. binyılın sonlarında gelen bir kavim olduklarını ve son yüzyıllarda Kafkasya’ya geldiklerini yazar.¹² Bu son yüzyıllar, 18. yüzyılın sonu ve 19. yüzyılın başına dayanmaktadır.

Bir başka Ermeni tarihçi Gekam Kerovpyan, bunların kökenleri ve tarihçeleri hakkında şunları yazar: “19. yüzyıldan itibaren Hint-Avrupa kökenli Ermeni göçebelerin Türkiye ve Azerbaycan topraklarına gelip yerel halkla kaynaştığını araştırmalar doğrulamaktadır.”¹³ Ermeni tarihçi Abekyan Manuk bu doğrultuda şöyle yazar: **“Ermenilerin ataları kimlerdir, buralara nasıl, ne zaman, nereden ve nasıl gelmişler, onlarla nasıl iletişim kurmuşlar, büyük büyükbabaları kimlerden, kimlerden ve nasıl etkilenmişlerdir. onların dili?”** **“Maalesef elimizde bunları doğrulayacak gerçek ve inandırıcı tarihsel gerçekler yok.”**¹⁴

Ermeni tarihçi R.G. Hovanesyan tüm bu uydurma ve yalanlara son veriyor. Ermeni tarihçilerin uydurmalarını reddederek şöyle yazar: **“Eski çağlardan son dönemi dikkate almazsak, Klikya’dan Kafkasya’ya kadar Ermeni toprağı yoktu.”**¹⁵

“Ermeni tarihinin” babası sayılan MXorenli de bu düşüncüyü tamamen doğrulamaktadır. “Ermeni Tarihi” adlı kitabında şöyle yazar: **“Biz Hays (Frigler-F.R.) küçük, az sayıda, zayıf insanlardık. Bu nedenle, her zaman güçlü ulusların egemenliği altında olduk. Şimdiki haliyle Haylarların daha önceleri ilmi ve sözlü halk edebiyatı yoktu ve bundan hoşlanmıyorlardı.”**¹⁶

Bu gerçeklerden de anlaşıldığı gibi Ermeniler **Hitit** devleti içinde asimile edilerek **frig-brig** adını kaybedip “hayasa” olarak anılmış, buradan sürülerek **Ermeni** yaylasında Ermenilere ve Hürri Türklerine sığınmışlar, **hayasa** adını değiştirip **Ermen-Ermeni** olarak adlandırıldı. Hiçbir tarihsel kaynak, Friglerin Ermeni olduklarını göstermez. Frigler Hitit ve Ermeni tarihini çaldıkları için bu isimleri almışlardır.

11 Народы Кавказа. 1962. Т. II, Москва: 443

12 Ишханян Б. 1916. Народности Кавказа. Статическо-экономическое исследование. Петроград: 44

13 Keğam Kerovpyan. 2000. Mitolojik ermeni tarihi. İstanbul: 69-88

14 Абекян Манук. 1975. История армянской литературы. Ереван:11

15 Rixhard G.Hovannissian. 1996, The republic of Armenia. Los Angeles and Lon- don: 332

16 История Армении Мойсея Хоренского. 1893. / Пер. с армянского и объяснение М.Эмина. Москва: 4

Ermenilerin tarihini inceleyen seçkin bir Amerikalı yazar olan Samuel A. Weems, Ermeniler hakkında şöyle yazıyor: **“Son iki bin yıldır Ermenilerin kendi toprakları yok. Şimdi tarihin çöplüğünden kendi tarihlerini arayarak, hayali bir “milli, tarihi vatan arıyorlar.”**¹⁷

Tüm bu tarihsel gerçekleri özetleyerek, sonuç olarak, belirtilen tarihsel gerçeklere dayanarak aşağıdaki bilimsel sonuçları not edebiliriz:

1. Ermeniler milattan sonra Türkiye ve Azerbaycan topraklarına gelen kavimlerdir ve toprak iddialarının hiçbir bilimsel dayanağı yoktur;
2. Ermeniler, Osmanlı ve Azerbaycan Türklerine sığınan göçebe kavimlerdir ve bu bölgelerdeki kültürel doku da tam olarak MÖ VI-I. bin yıllardan başlayarak günümüze kadar Türklere ait eski kültür örnekleridir.

---

17 Самюел А. Уимз. 2004. Армения- секретность террористической «христианской» страны. Серия больших армянских авантюр / Пер. с английского языка. Т. I, Баку: 246

КАУНАКÇA

- Абемян Манук. 1975. История армянской литературы. Ереван: 11.
- Армянская ССР. 1975. Административно-территориальное деление (Издание пятое) Ереван: 264-265, 330.
- Джастин Маккарти, Каролин Маккарти. 1996. Тюрки и армяне: Руководство по армянскому вопросу. Баку: 9-14.
- Дрвнетюркский словарь. 1969. Ленинград: 51, 81, 118, 289, 292, 396
- Дьяконов И. 1956. История Мидии от древнейших времен до конца IV в. до н.э. Москва: 70, 145, 242-244, 264, 285.
6. История Армении Моисея Хоренского. 1893. / Пер. с армянского и объяснение М.Эмина Москва:4.
- Ишханян Б. 1916. Народности Кавказа. Статическо-экономическое исследование. Петроград:44.
- Капанян Г.1947. Хайаса-колыбель армян. Этногенез армян и их начальная история. Ереван:163.
- Keğam Керовпюян. 2000. Mitolojik ermeni tarihi. İstanbul: 69-88.
- Кононов А. 1958, Родословное тюркмен. Москва-Ленинград: 93.
- Геродот. 1972. История. Перевод и примечания Г.А Стратановского. Ленинград: I, 28, 72, 168; II, 2, 103, 134; III, 90, IV, 49, 74, 80, 99, 118; V, 49; VII, 73; IX, 32
- Малый атлас мира. 1985. Москва: 24, 25, 29, 49, 52, 54,61, 74-75, 90-91 116, 121
- Народы Кавказа. 1962. Т. II, Москва: 443
- Rixhard G.Novannissian. 1996, The republic of Armenia. Los Angeles and Lon- don: 332
- Самюел А.Уимз. 2004.Армения- секретность террористической «христианской» страны. Серии больших армянских авантюр / Пер. с английского языка. Т. I, Баку: 246
- Tarixi adlara qarşı soyqırımı. 2006. Bakı: 13-14, 20-25, 35, 55, 56
- Всемирная история. 1956, Т. I, Москва: 447-448, 509, 553
- Всемирная история. 1956. Т. II, Москва: 224

SEÇİLMİŞ BİR TRAVMA; ERMENİ SEVK VE İSKÂNI

Recep CENGİZ*

Öz: Sosyoloji, tarih ve siyaset bilimi olmak üzere hemen hemen bütün sosyal bilimlerle ilişkisi olan etnik şiddet üzerine yapılmış çalışmalar incelendiğinde, şiddetin heterojen ve çok faktörlü sosyolojik bir olgu olduğu anlaşılmaktadır. Dünya tarihinde Osmanlı toplumunun ve Sovyetler Birliği'nin dağılışı, Yugoslavya'nın kanlı çözülüşü etnik şiddet içeren çatışmaların tarihsel tipik örneklerini oluşturmaktadırlar.

Yaklaşık bin yıldır Anadolu'da Türklerle birlikte yaşamış sadece din açısından ayırıcı niteliğe sahip olan Ermenilerin sevk ve iskânına dayandırılan 1915 olaylarına ilişkin iddia günümüzde siyasallaşmış ve Türkiye'ye karşı bir nefret ve öfke söylemine ve eylemine dönüşmüştür. Aynı şekilde, ABD ve Avrupa ülkelerinde tartışılan Ermenilerin sevk ve iskana dayandırılan soykırım iddiası, Türk dünyası içinde "öteki" üzerinden yeni bir şiddet dalgası uyandırmış ve geliştirmiştir. Bu nedenle Ermeni unsurların ortaya çıkardığı şiddet ve bunun üzerine geliştirilen siyasi söylemler ve eylemler, Türkiye bağlamında bütüncül bir siyasal süreç olarak düşünülmelidir.

Anahtar Kelimeler: *Sevk ve İskân, Vatan, Etnisite, Şiddet*

---

* Prof. Dr. Ondokuzmayıs Üniversitesi İnsan ve Toplum Bilimleri Fakültesi Sosyoloji Bölümü Öğretim Üyesi

Giriş

Geçmişle gelecek, suyun suya benzemesi gibi benzer.
İbn-i Haldun

Etnik şiddet üzerine yapılmış bilimsel çalışmaları incelediğimizde, etnik şiddet hakkında belirgin ayrı bir alanın olmadığını, konu üzerine tanımlanmış genel bir literatürün, üzerinde uzlaşmış temel soruların ve belirli bir araştırma yönteminin bulunmadığını görürüz. Zira etnisite ve etnik şiddet analitik olarak oldukça netmiş gibi görünse de gerçekte karmaşık çok faktörlü sosyolojik bir olgudur. Bu nedenle etnik şiddeti diğer şiddet olaylarından ayıran en önemli farklılık görüldüğü yerlerde yarattığı dehşet verici fiziksel ve sosyal sonuçlardır.

Etnik çatışmalara sebep olarak gösterilen kimlik algısı, önyargılar, anılar ve anlatılar toplumda duyu üretiminin tetikleyicisidirler. Duygular, çeşitli uyarılara bağlı olarak ortaya çıksalar da tutumsal bir bileşen olduklarından, çoğu zaman bilişseldirler. Duygular, gruplar arası tutumların kutuplaşmasına yol açan süreçleri harekete geçirir. Önyargı, etnosantrik belirleyici olarak sosyal ve kültürel yaşamda kök salmakta ve kişinin iç ve dış gruplara karşı tutumları arasında bağlantı kurmaktadır. Etnik çatışmanın potansiyel belirleyicileri arasında yer alan önyargı; hoşlanmama, insanlıktan çıkarma, sosyal uzaklık ve grup üyelerine yönelik diğer aşağılamalar, insanların dünya görüşlerini korumanın bir yolu, dünya görüşüne benzemeyen birey ve gruplara karşı güçlü duygusal ve toplumsal tepki olabilmektedir. Zira dünya görüşleri benzemeyen gruplara verilen bu tepkiler, yalnızca belirli bir gruba aşağılamakla kalmaz, aynı zamanda kişinin kendi grubuyla ilişkisini iyileştirebilir ve özsaygısını artırabilir.¹ Etnosantrik duyguların kendini gösterdiği bir başka durum da sosyal ve siyasal yaşamda zayıf/dezavantajlı gruplara suç yükleme/günah keçisi² davranışının görülmesidir. Suç yüklemek için seçtikleri nedensel koşullar genellikle kışkırtıcıdır ve düşmanlığı ve saldırganlığı tetikleyen özellikleri içermektedir. Suçlama aynı zamanda en yıkıcı duyu olan “nefret”e ilişkin önemli bir değerlendirme olduğundan günah keçisi arama, esasen önyargı olgusunun önemli bir belirteci olmaktadır. Ermeni meselesinde sıklıkla gündeme gelen İslam medeniyeti³-Osmanlı medeniyeti ya da Hristiyan medeniyeti-Ermeni medeniyeti

1 Brandt-Crawford-Worldview 2020: 1-66.

2 Kudüs'teki Yahudi baş rahip tarafından eski İsrail'de Yom Kippur'da (Kefaret Günü) iki keçiden biri İbrani Tanrısı Yehova için kurbanlık sunusunda, diğeri ise kabilenin günahlarını topluluktan kurtarmak için kullanmıştır. Rahip, kabilenin günahlarını keçiye aktarmak için ellerini hayvanın üzerine koyar ve onu çöle/uçurama göndererek inanca göre insanları o günahlardan arındırır. Bu kavram başlangıçta kirden arınma ile ilgili belirli bir inanç dizisini sembolize etmiştir. Buna göre ilahi bir gücün istediğinde ödüllendirip cezalandırabileceği ve sürekli tövbe ve bağışlanma ihtiyacının olduğuna vurgu yaparak cansız nesnelere ve hayvanlara suç ve günahların aktarılacağına inanılmıştır. Artık günümüzde günah keçisi yapma davranışı sembolik olmanın ötesine geçmiştir.

3 Tüm unsurlarıyla birlikte ele alındığında medeniyet, büyük insan topluluklarının geniş zaman ve mekan diliminde din, ideoloji, sanat, teknoloji, ekonomi, tarım, felsefe ve siyaset alanlarında ürettiği ürünleri içeren bir değerler bütünü ve yaşam tarzını ifade etmektedir.

Medeniyet konusunda sistematik fikirler üreten düşünürlerden biri olan İbn-i Haldun'a göre medeniyetin gelişmesine iki faktör engel olmaktadır. Bunlardan birincisi, toprağın verimsiz ve yaşanamaz olduğu yerler; ikincisi ise, toprağın çok verimli olduğu ve insanların birbiriyle yardımlaşmaya ve tabiatla savaşmaya ihtiyacı olmadığı yerlerdir. İbn-i Haldun için medeniyetin oluşması öncelikli olarak elverişli bir coğrafi bir mekanın olmasına bağlıdır. Örneğin Mısır medeniyeti Nil nehri ile mücadele eden doğmuştur denilebilir. Çünkü coğrafi mekan, bireyin sürekli olarak hem etkilediği hem de etkilendiği önemli bir ortamlardan birini oluşturmaktadır. Bkz. İbn-i Haldun 1988: 331-332.

kavramları, 1) olgunluk, 2) nezaket ve 3) bilinçlilik hali üzerinden değerlendirildiğin karşılıklı olarak bir önyargı ve günah keçisi yaklaşımlarını besleyen faktörler olarak görülmektedir. Bu nedenle bireyler ait oldukları medeniyetten farklı bir medeniyetin içinde yaşamak durumunda kaldıklarında potansiyel bir etnik çatışma alanı oluşturabilmektedirler. Bu bağlamda etnik şiddeti, açık manipülasyon ve birkaç kışkırtıcının provokasyonundan kaynaklanabileceği gibi güçlü duyguların etkisiyle zorlayıcı kolektif temsillerden de beslenebildiğini söylemek mümkündür. Bu yüzden etnik şiddetin bileşenlerini tek bir teorik bakış açısı ile anlayabileceğimizi veya açıklayabileceğimizi düşünmek doğru değildir. Bu nedenle Ermenilerin 1915 olaylarına ilişkin iddiaları tarihsel olgulara dayandırılmaya çalışılsa da söz konusu sorunun içerdiği öğeler ve işlendiği sahne, medeniyet ve toplumsal kültür gibi farklı alanlarda sosyolojinin konusu olabilmektedir.

Huntington, “medeniyetler çatışması” kavramı ile çatışmaların farklı medeniyetler arasında gerçekleşeceğini ifade ederken, 1920’li yıllara ait olan ilk haritasında Dünyayı “Batı tarafından yönetilenler” ve “Batıdan bağımsız olanlar” şeklinde ikiye ayırmaktadır. Bu harita, Batının dünyaya ne denli hâkim olduğunu gösterdiği kadar, dönemin küresel politik ekonomisini şekillendiren ögenin kolonileşme olduğunu da açıkça ortaya koymaktadır. Zira Avrupa kolonileri, 1800 yılında dünya yüzölçümünün %35’ini, 1878 yılında %67’sini, 1914’de ise %84’ünü kontrol etmektedir. Aynı şekilde Huntington, 1990’lı yıllardan itibaren uluslararası ittifak ya da ihtilaflarda belirleyici olan unsurun politik ya da ekonomik ideolojiler değil, medeniyetler olmaya başladığını ve 21. yüzyılda da bu trendin devam edeceğini ifade etmektedir. Örneğin Yugoslavya’da yeni sınırların farklı inançlara mensup olan Sırp, Hırvat ve Boşnaklar arasındaki savaşımlardan sonra çizilmiş olması, söz konusu savaşlar esnasında Batı’nın Bosna’ya yardım etme konusunda isteksiz davranması ya da Sırp vahşetini kınarken Hırvat vahşetini konusunda aynı tavrı sergilememesi gibi gelişmeler medeniyetler çatışmasının tipik göstergeleri arasında yer almaktadır. Aynı şekilde, Bağdat’ın (1990’da) ABD tarafından bombalanmasına tüm Batılılar destek verirken Müslüman ülkelerin neredeyse tamamının lanetlemesi medeniyetler çatışmasının tipik bir başka göstergesidir. Huntington, Atatürk’ün, çok milletli bir imparatorluk fikrine karşı olması nedeniyle, homojen bir ulus devlet oluşturmaya niyetlenmesini ve bu süreç dâhilinde Ermeni ve Rumlara yönelik tutumunu da medeniyetler çatışması bağlamında değerlendirmektedir.

Cezayirli düşünür Malik Bennabi, medeniyetlerin oluşması için gerekli gördüğü “maneviyat çağı”nı dinin şekillendirdiği ve bu nedenle tüm medeniyetlerin dini prensiplerin sonucu olarak ortaya çıktığını belirtmektedir.⁴ Medeniyeti oluşturan temel unsurlar üzerine yoğunlukla eğilen Fransız tarihçi Fernand Braudel de Uygurlukların Grameri adlı eserinde “Uygurlukların kalbinde, zihniyet alanında, onların hem geçmişi hem de şimdisi olan din, en güçlü hattı meydana getiren bir faktördür.⁵ Zira din ve ideolojinin, medeniyetin arka planını, bir medeniyete mensup olan insanların yaşayış biçimlerini ve diğer medeniyetlere mensup insanlara göre farklılıklarını belirleyen en güçlü faktördür. Kimlik açısından bakıldığında da kişilerin

4 Allawi 2010: 69.

5 Braudel 1996: 46.

kendilerini ve bağlı oldukları toplulukları tanımlamakta kullandıkları en temel unsurlardan birinin din olduğunu söylemek hiç de yanlış olmaz. Ermeni diasporasında etkili olan Ermeni Apostolik Kilisesi'nin üstlendiği role bakıldığında, dinin kimlik tanımlamalarındaki önemi bir kez daha ortaya çıkmaktadır. Zaten dünya üzerinde tüm bireylerinin medeniyet prensiplerini benimsediği homojen bir toplum bulabilmek mümkün gözükmemektedir. Bu bağlamda Ermenilerin kültürel kimliklerinin kutsal ve değişmez olduğunu düşündüklerini fark etmek hata değildir. Onlar kültürel kimliklerinin zaman ve mekân içinde kalıcı ve evrensel olduğunu kabul etmektedirler. Ermeni kültürel kimliğinin anlamı ve bağlamı bir ev sahibi ülke kültüründen diğerine değişiklik gösterse de medeniyet bağı kolayca değişmemektedir. Bir Ermeni'nin Ermeniliği Lübnan'da olduğu gibi ABD'de, Arjantin'de ya da İsrail'de de kültürel olarak aynı anlamı taşıyorsa da medeniyete mensubiyet açısından kalıcılık gösterebilmektedir.

Ermeniler için Sevk ve İskân Kanunu, Cohen'in sözünü ettiği gibi “geçmiş göç hikayesi”nin temelidir ve Ermeni diaspora bilincinin temelini oluşturmaktadır. Göç eden birinci nesille birlikte, ikinci ve üçüncü nesilleri de bir arada tutan ortak hafıza 1915 olaylarıdır. Yani 1915 olayları, Ermeniler için bir “seçilmiş travma” ve grup bilincinin oluşmasında temel bir faktör olmaktadır.⁶ Sevk ve İskân Kanunu diaspora bilincinin tarihi arka planını oluştururken, Ermeni Diasporasını birleştiren en güçlü unsurlar; milli kilise, politik partiler, kültürel organizasyonlar vb. olmaktadır. Özellikle, Ermenistan'ın ruhani ve kültürel hayatı üzerinde özel bir misyonu olduğu kabul edilen Ermeni Apostolik Kilisesi, diasporalar arasındaki bağlantıları kurma ve milli politikalar oluşturma konusunda bir merkez haline gelmiştir. Söz konusu unsurlar, yabancı egemenliğine karşı etnik kimliğin korunmasında kilit rol oynamaktadır. Sevk ve İskân Kanunu'nun Ermeni kimlik bilincini güçlendirmede yarattığı etkiye ek olarak Türklerin ötekileştirilmesi de Ermeni kolektif bilincinin bir parçası olmuştur. Hem Türk hem de Ermeni yazarlarının eserlerinde bu negatif bilincin etkisinin yoğunlukla görüldüğünü söyleyebiliriz.

1. Etnik Çatışma ve “Tehcir” Üzerine

Tehcir, Arapça “hacera” fiilinden türeyen bir mastar isimdir. Bir yerden başka bir yere göç ettirmek, hicret ettirmek (immigration, émigration) manasını taşımaktadır. Fiilde bir sürgün ya da *déportation* mânâsı yoktur. Zira bu mânâ, Arapça'da “nefy, ib'âd, itikâl” gibi mastarlarla ifade edilmektedir. Zaten “tehcir” diye bilinen kanunun adı da aslında “Sevk ve İskân Kanunu”dur. Olayın anlatımında sık sık “tenkil” (nakletme) tabiri de kullanılmış ve hiçbir zaman Batı dillerinde sürgün anlamındaki “*déportation, exil; banissement, proscription*” gibi terimlerin karşılığı olarak kabul edilmemiştir. Buna rağmen “tehcir” kavramı hem teorik hem de pratik açıdan birçok Ermeni ve bazı Batılı yazarlar tarafından sürgün mânâsına gelen terimler bağlamında kullanarak kavram kargaşası yaratılmaktadır. Osmanlı toplum sistemi içinde güçlenen milliyetçilik ve seküler dünya görüşünün yaygınlaşması gibi faktörler etnik şiddetin

6 Görül 2014.

önemli bileşenleri olmuştur. Bu nedenle Osmanlı İmparatorluğu sınırları içinde yaşayan Bulgarlardan Arnavutlara, Araplardan Ermenilere kadar hemen hemen bütün unsurlar etnik şiddet, anomi, toplumsal çözülme ve çatışmaya dahil olan unsurlar olarak varlık kazanmışlardır.

Osmanlı toplum sistemine dahil olan Ermeniler, sosyal ve kültürel miras, dil ve din gibi tarihsel ve kültürel varlık karakterlerinin eski ve yeni yorumu üzerinden tartışma ve çatışmaya taraf olmuştur. Zira Sevk ve İskân Kanunu'na giden süreç, 24 Nisan 1915 tarihinde Ermeni komite merkezlerinin kapatılması, evraklarına el konulması ve İçişleri Bakanlığı tarafından 14 valilik ve mutasarrıflığa gönderilen emirname ile İstanbul'da 2345 komitacının tutuklanmış olması ile bağlantılıdır.⁷ Bu nedenle “sevk ve iskan” meselesinin hem kavramın etimolojisi ve filolojisi hem de tarihi açıdan yerli yerinde görünmediğini söyleyebiliriz. Ayrıca Osmanlı İmparatorluğu'nda yaşayan Ermenilerin 1915 yılında “sevk ve iskan”a tabii tutulmuş olmalarına ve bu sürecin yoğun tartışmalarla anılmasına karşılık üç yıllık bir sürecin ardından 18 Aralık 1918 tarihli kararlar Ermeniler'in geri dönmelerine izin verilmesi, sevk ve iskanın sürgün olmadığı bunun yerine bir yeniden yerleştirme olduğu anlaşılmaktadır. Oysa bu kararlar birlikte yaklaşık 300,000 Ermeni, Suriye ve Irak'tan geri dönmüş ve çeşitli yerlere yeniden yerleştirilmiş/yerleşmişlerdir.⁸

20. yüzyıl boyunca Ermenistan ve Ermeni diasporası tarafından ele alınan sevk ve iskana yönelik söylem ve eylemler, başta medya araçları vasıtası ile Dünya'da yeni bir Ermeni kimlik algılaması sağlamaktadır. Yani sevk ve iskan, Türk tarihi açısından, Ermenilerin Osmanlı toprakları üzerinde yeniden yerleştirilmesi “seçilmiş bir zafer” olarak değerlendirilirken aynı süreç Ermeniler için ontolojik yok olma “seçilmiş travma” olarak değerlendirilmektedir. Biçimsel yapısı ve içeriği ideolojik olarak aktarılan “sevk ve iskan” meselesi, medyanın görsel ve işitsel araçları ile pekiştirilmektedir. Örneğin Ermeni diasporası, medya aracılığı ile Fransa'nın başını çektiği ülkelerle “sevk ve iskan” ifadesini soykırım iddialarına eklemeyerek siyasi tartışmalarla birlikte sürdürmektedir. Bu bağlamda Ermeni sevk ve iskanını ortaya çıkaran faktörleri analitik olarak şöyle sıralayabiliriz;

- a. Fransız İhtilalinin sonucunda Avrupa'da yayılmaya başlayan ulusçuluk akımıyla birlikte bağımsız bir Ermenistan için örgütlenmenin başlatılması.
- b. Bazı ülkelerin kendi toprakları dışında iktidar ve sömürge mücadelesine girmesi.
- c. Avrupa devletlerinin misyonerlik faaliyetleri.

7 Süslü-Kırzioğlu-Yinanç ve Halaçoğlu 1995: 229.

8 Justin McCarthy, Tehcir Kanunu'na giden süreci şöyle değerlendirmektedir: “I.Dünya Savaşı öncesi hükümetin askere alma işlemleri dolayısıyla başlayan ilk Ermeni ayaklanmaları, asker kaçaklarının Ermeni asilere katılma kararı almasıyla daha da şiddetlenecektir. Van'ın işgali ve özellikle savaş sırasında Ermeni çetecilerinin askerî açıdan stratejik noktalarda tehditler oluşturması, karakolların basılması, mahalli devlet memurlarının öldürülmesi gibi olaylar ve özellikle de Rus birliklerinin öncü hücum birlikleri olarak görev yapmaları, cephe gerisinde tacizler de bulunmaları, iletişim hatlarını kesmeleri tehirci hazırlayan şartlar olmuştur.” Bkz. McCarthy 2006: 199-202.

d. Osmanlı Devleti'nin uluslararası arenadaki saygınlığını büyük ölçüde kaybetmiş olması.⁹

1915'den önce süreci yöneten ülkeler, benzer söylem ve eylemlerle 1915'den sonrada süreci yönetme yeteneğini geliştirerek sürdürmektedirler. Bu durumun Türkiye'ye yönelik tipik bir örneği, Biden'in (ABD Devlet Başkanı 2021) 2021 yılı 24 Nisan anmaları çerçevesinde ifade ettiği, "Her yıl bugün Osmanlı dönemindeki **Ermeni soykırımında** ölenleri hatırlıyoruz ve böyle bir zulmün bir daha yaşanmaması için taahhüdümüzü yeniliyoruz" ifadeleridir.¹⁰

Osmanlı toplumunda/İmparatorluğunda bir alt kültür grubunu oluşturan Ermeniler, hem "**biz**" olarak nitelendirdiği grubun özdenetimini dikkate alarak hem de "**öteki**" olarak nitelendirdiği unsurlara karşı açıkça meydan okuyarak, onları kışkırtarak ve dramatize ederek şiddet içeren durumun maktulleri olarak algılanmışlardır. Ermenilerin "biz" olarak nitelendirdikleri grubun denetimini sağlamalarına yönelik belirgin işaret, Van'da kurulan ve yaygın adıyla "Karahaç",¹¹ olarak bilinen Ermeni merkezli örgütün sır tutmayan üyelerini idama mahkûm etmesidir.¹² Ermenilerin, "öteki" olarak nitelendirdiği unsurlara karşı açıkça meydan okumaya yönelik tarihsel tipik bir örnek ise; Kürtçe bilen Ermenilerden bazılarının önemli miktarda altın para ile Anadolu'ya geçmek üzere Rus sınırına gönderileceklerinin öğrenilmesi ve bu hususta dikkatli olunmasına dair Trabzon, Bitlis, Musul, Diyarbakır ve Elazığ'a çekilen telgraftır.¹³ Aynı şekilde, 1915 olaylarını siyasi bir bağlam içinde 1915 olaylarına ilişkin iddiaları ifade eden Fransa'nın Musa Dağı olayında¹⁴ beş bin Ermeni isyancıyı kurtarması, Fransızların bu bölgede bağımsız bir Ermenistan devleti kurabilmek için çalışmalar yapması ve 200 bin Ermeni nüfusunun buraya gelmesinin sağlanması siyasi mülâhazanın tipik bir göstergesi olarak görülebilir. Bu bağlamda Fransa'nın siyasi/ideolojik kurgusunda Ermeni meselesi üzerinden a) Çukurova bölgesini ele geçirmek, b) Bu bölgedeki ticari imtiyazlarını koruyabilme ve c) İşgal ettiği Güneydoğu Anadolu Bölgesine yerleşme talepleri olarak özetleyebiliriz¹⁵.

2. Masum ve Zalim Ayırımı Üzerine; Sevk ve İskân Kanunu

Ayrılkıçı Ermeniler, birçok sosyal hareketlilikle birlikte Sevk ve İskân Kanunu'nu buldukları topluma karşı araçsal bir bakış açısı ile değerlendirmişlerdir. Onlar,

9 <http://www.turksamorg/tr/a456.html>

10 <https://www.bbc.com/turkce/haberler-dunya-56874181>, erişim tarihi, 24 Nisan 2021

11 Taşnaklar tarafından milliyetçi harekete destek vermeyen Ermenilere karşı kurulmuştur. Örgütün adı öldürdükleri Ermenilerin alınlarına kesici bir aletle haç şekli çizmelerinden ve kesme sırasında akan kanın kuruyarak koyu bir renk (kara) almasından gelmektedir.

12 Akçora 2007: 11-12

13 DH.EUM EMN 32/26 Belge No: 4-5, <http://www.devletarsivleri.gov.tr>

14 Antakya Ermenilerine 30 Temmuz'da bir hafta içinde yola çıkmalarını emreden sevk kararının tebliğ edilmesinden sonra Antakya'ya bağlı altı köyden 868 ailenin yola çıkmayı kabul etmeyerek yanlarına erzak ve cephane alarak hatta dağı tahkim ederek Musa Dağı (Cebel-i Musa)'nda isyana girişmişlerdir. İsyanda başarılı olamayacaklarını anlayan Ermeniler, o esnada Akdeniz'i abluka altında tutan İtilaf gemilerine beyaz bayrak sallayarak yardım istemişlerdir. Bunun üzerine Akdenizde bulunan Fransız deniz güçleri isyancılara yönelik bir kurtarma operasyonu gerçekleştirecek yaklaşık iki gün içinde tahliye işlemi tamamlanmıştır. Bkz. Bryce-Toynbee 2006.

15 <http://www.turksam.org/tr/a456.html>

şiddeti yalnızca toplumu nesneleştirme amacı doğrultusunda kullanmakla kalmayıp, aynı zamanda şiddetin kıyııcı etkisi aracılığıyla ötekilerin/diğerlerinin algılamaları üzerinde örülenme de yaratmışlardır. Ayrılıkçı Ermeniler, Osmanlı Devleti'ni sözde ezilmişliklerinin ve yoksulluklarının müsebbibi ve çözümleyemeyeni olarak nitelendirerek, Osmanlı iktidarını iç düşman olarak algılamışlar ve şiddet içeren eylemlere yönelmişlerdir. Ermenilerin yaptığı büyük ya da küçük her bir anomik ve anarşik girişim, iktidarın üzerine yüklenerek gerçeğin saptırılmasına yönelik olarak planlanmıştır¹⁶.

Ermeni diasporasının genellikle sebeplerini yadsıyarak sonuçları üzerinde ısrarla durduğu ve 1915 olaylarına ilişkin iddialara gerekçe olarak kabul ettiği Sevk ve İskân Kanunu, sonuçları açısından analitik olarak iç ve dış dinamikler çerçevesinde iki yönlü değerlendirilebilir. Dış dinamizm açısından Sevk ve İskân Kanunu'nun sonucu, Ermenilerin Ortadoğu'da ve daha sonraki süreçte Kuzey Afrika'nın çeşitli ülkelerinde, Avrupa ve Kuzey Amerika'da, Rusya'da ve dünyanın diğer bölgelerinde diasporalar oluşturmalarıdır. Bunun belirgin örneklerinden biri, yönetimi elinde tutan Fransızların (1924), Lübnan diaspora Ermenilerini ana unsur olarak tanımasıdır (1928).¹⁷ Fransa'nın Ermenilere ilgisi günümüzde de devam etmektedir. Örneğin Sarkozy'nin (Fransa Cumhurbaşkanı-2008) Kilikya Ermeni Kilisesi lideri Aram Keşişyan'a bir mektup göndererek 1915 olaylarına ilişkin iddiaları yüksek sesle gündeme getirmeye devam edeceğini ve bu konuda tam bağlılıkla çalışacağını bildirmesi geçmişle gelecek arasındaki ilişkiyi göstermesi açısından önemlidir.¹⁸

İç dinamizm açısından Sevk ve İskân Kanunu'nun sonucu ise şiddetli bir iç savaşa maruz kalmaksızın sorunun olası en az ekonomik ve insani/askeri maliyet ve kayıpla çözümlenebilmesidir. Söz konusu ağır/şiddetli iç ve dış toplumsal ilişkilerin gerildiği bir dönemde yeniden iskân, Ermenilerin Türk, Kürt ve Çerkez "öfke"sinden kurtarılması için seçilmiş rasyonel bir çıkış kapısı olarak değerlendirilmiştir. Örneğin Ermenilerin Musul, Halep, Kerkük ve Zor bölgelerinde tahsis edilen yerlere iskân edilmesi "öfke"nin yatıştırılması ve uzaklaştırılması olarak değerlendirilebilir.¹⁹ Sevk ve İskân Kanunu esnasında yaşanan Türk-Ermeni çatışmasının sonuçlarını 21. yüzyılda Ortadoğu'da birbirini boğazlayan dinsel ve etnik grupların yürüttüğü anomik, çözülmeci ve çatışmacı toplumsal sürecin başarı sağlanamamış varlık karakterine benzetebiliriz.

Osmanlı sosyal yapısı içinde, bir alt grup olarak Ermenilerin bağımsız devlet kurma girişimleri, bağımsız Ermenistan için teorik propaganda çalışmalarından, ayaklanmalara, silah temini ve transferinden, Ermeniler lehine Osmanlı devletine zarar verebilecek her türden girişimlere kadar geniş bir yelpaze içinde varlık kazanmıştır.²⁰ Ancak Ermeniler, Sevk ve İskân Kanunu'nu "tek tip bir Türk ulusu

16 Brubaker-Laitin 2008: 44, 211-238.

17 Bildirici 1999.

18 Bugün, 18 Haziran 2007, (Tasnif Dışı-Ermeni soykırım iddiaları ile ilgili YÖK basın özetleri),

19 DH. UMVM 131/87, 1051_4, <http://www.devletarsivleri.gov.tr>

20 Soykırım kavramı, tarihsel süreç içinde ölümlü ya da kültürel olarak tümüyle tavsiye edici toplumsal çatışmanın tanımlanmasında kullanılan oldukça yenidir. Kavram Yahudi soykırımı ile ilgili ilk kez kullanılmakla birlikte değişik ulusların yaşadığı trajedi ile ilgili olarak da kullanılmaya başlanmıştır. Kavram genel olarak bir grubun dini ya da etnik farklılıktan dolayı tümüyle yok edilmesi anlamında kullanılmaktadır.

yaratma projesi'nin bir parçası ve tarihte ilk soykırım olarak nitelendirerek hatta Hitler'in soykırımı Türklerden öğrendiği iddiaları üzerine söylem gerçekleştirerek tarihi ve sosyolojik bir gerçekliği gerilime yönlendirmektedirler.

Tehcir gibi sosyal olayların gerek sebepleri gerek süreci ve sonucunun merkezinde bulunan “masum” ve “zalim” kavramları teorik olmaktan çok pratik ve etik bir konudur. Bunun pratik alana yansımaları “masum” ve “zalim” birey ayırımının yapılmasında karşılaşılan sorunlardır. Örneğin Sevk ve İskân Kanunu'na tabi olan Ermenilerin birçoğunun “zalim”, “hain”, “bölücü” oldukları konusunda ayırıcı vasıflara sahip olmalarının değerlendirilmesindeki zorluk önemli bir problem alanı oluşturmuştur. Örneğin, bir savaş için “aslında bu savaş çıkmayabilirdi” ya da çıkmayan her savaş için “savaşmak gerekirdi” ya da çıkarılan Sevk ve İskân Kanunu aslında bu Kanun çıkmasaydı denilebilir. Silahlı asker ile silahsız halk arasında ayırım yapmayan, savaşa katılmayanlara ahlaki dokunulmazlık vermeyen her savaş haksızlıktır ve hatta askerlerin çoğunun haklı savaşı haksız savaştan ayırt edecek bilince sahip olmamalarından dolayı masum olarak nitelendirebiliriz.²¹

Sevk ve İskân Kanunu'nda Ermeni kadın, kız ve erkek çocukların durumlarını ele alan normlar “masum” ve “zalim” konusunda ön plana çıkan önemli bir alanı oluşturmaktadır. Örneğin örgütlere destek vermeyenlerin, sanatkârların, iş adamlarının, askeri personelin, yaşlı kadın ve erkeklerin, kimsesiz çocukların “masum” görülerek Kanun'dan muaf tutulmaları ne kadar tartışmalı ise Kanun'a tabi tutulanların durumu da yani “hain” tanımlaması da o kadar problemlidir.²² Osmanlı'nın geleneksel dini ve ahlaki anlayışının bir sonucu olarak kimsesiz çocukların devlet eliyle “evlatlık” verilmesi uygulaması ve Ermeni yetimler ve kimsesiz kadınların korunması, Sevk ve İskân Kanunu ile belirginleşen Osmanlı'da yeni bir uygulama olmamıştır. 1864 Kırım Savaşı sonrasında yaklaşık bir buçuk milyon Çerkez'in Anadolu'ya göç ettiği ve o dönemde de devlet eliyle özellikle kimsesiz kız çocukların varlıklı ailelere evlatlık verildiği bilinmektedir. Savaş yıllarında kimsesiz çocukların varlıklı ailelere ve çeşitli resmî kurumlara verilmesi günümüzde gerçekleştirildiği gibi uygun bir çözüm olarak kabul edilmiştir.²³

3. Türk-Ermeni Çatışması; Sevk ve İskân Kanunu'nun Çıkarılmasına Giden Süreç

Örgütlenme ve silahlanmalarını Osmanlı Devleti sınırları içinde ve dışında sürdüren ayrılıkçı Ermenilerin, hem Osmanlı devleti içinde yer alan Ermeni asıllı resmi görevliler ve kilise mensupları hem de yabancı konsolosluk yetkilileri ile gizli faaliyetler yürüttüklerinin görülmesi, Türk-Ermeni ilişkilerinde ortaya çıkan şiddet sarmalını herhangi bir başka temel belirleyici bağlam açısından değil, özel olarak

21 Öztürk 2008: 43, 116, 128

22 *DH.ŞFR 58/124 Belge No: 1, DH. ŞFR, 58/124, <http://www.devletarsivleri.gov.tr>*

23 Başyurt 2006: 35-42.

siyaset bakımından ele almamızı daha doğru kılmaktadır.²⁴ Zira Türk-Ermeni çatışması, 20. yüzyılın başından beri “toprak”, ve “güvenlik” kavramlar etrafında yoğunlaşan siyasi bir tartışmanın ürünü olmuştur. Kimi zaman etnik gruplarla tüm toplum arasında tarihsel ve kavramsal çakışmanın olduğu görülse de etnik gruplar tüm toplumun sahip olduğu pek çok nitelikten yoksundurlar. Örneğin bir etnik grubun ülke ile olan bağı sadece tarihsel ve sembolik kalabilirken, tüm toplumun toprakla olan bağı fiziksel ve fiili olup, vatan/toprak bağlamında siyasi nitelik taşımaktadır. Yani etnik grupların kendi vatan/toprağında oturuyor olmaları beklenmemekte ve ifade edilmemektedir. Kısacası, vatan/toprak bir devletin fiili ya da muhtemel sınırlarına bağlı olan toplumsal siyasal bölgesel bir alan iken, etnik grup kuşaktan kuşağa geçen ve kuramsal olarak devlet sınırlarına bağlı olmayan kültürel bir kategori niteliği taşımaktadır.²⁵

İkinci temel kavram olan “güvenlik” meselesi ise toprak/vatan kavramına dayanan hem tarihsel geçmişinden hem de güncel varlık karakterinden söz edebileceğimiz bir durumdur. Zira Ermenilerin Ruslarla iş birliğinin Türkleri kışkırttığını bilmesi ve bu karşılıklı bakış açılarının her yeni anlatıda mantıklı bir çerçeveye oturtulmaya çalışılan kötülüklerin mevcudiyeti, güvenlik ikilemine neden olan barışçı çözümlerin geliştirilememiş olması ciddi bir güvenlik endişesi teşkil etmiştir. Ortaya çıkan güvenlik endişesi, Osmanlı toplumsal yapısını iç ve dış grup ilişkilerinde temelden sorgulayabilen bir konuma getirmiştir.²⁶ Bu bağlamda hem geçmişte barışçı

- 24 1. Kim olursa olsun her Ermeni asli ihtiyaçlarından bazılarını satmak suretiyle silahlanmalıdır.
  2. Seferberlik ilânıyla silah altına çağrılan Ermeniler, bu çağrıya uymayacaklar ve çevresindeki halkı, Müslümanlar dahil, orduya katılmaktan menedeceklerdir.²⁵
  3. Her ne suretle olursa olsun silah altına alınmış olan Ermeni askerleri ordudan firar edip Ermeni çetelerine veya gönüllü birliklerine katılacaklardır.
  4. Rus ordularını sınırlı geçmez komiteciler, firariler ve çeteler Rus ordusuna katılarak onlarla birlikte Osmanlı ordusuna saldıracaklardır.
  5. İkmal yollarını, telgraf hatlarını kesmek suretiyle Osmanlı ordusunun iase ve istihbaratını sekteye uğratacaklardır.
  6. Cephe gerisinde iki yaşına kadar olan bütün Müslümanları gördükleri yerde ve her fırsatta katledeceklerdir.
  7. Müslüman halkın yiyecek, mal ve mülkünü ele geçirecek veya yakıp yıkacaklardır.
  8. Terk edecekleri ev, tarım ürünleri, kilise ve hayır kurumlarını yakıp bunları -Müslümanlar yapmış gibi propaganda yapacaklardır.
  9. Resmî Devlet dairelerini kundaklayacak, Osmanlı zaptiye ve jandarmalarını pusuya düşürerek katledeceklerdir.
  10. Cepheden yaralı olarak dönen Osmanlı askerlerini öldüreceklerdir.
  11. Şehirlerde, kasabalarda ve köylerde isyanlar, ihtilâller çıkaracaklardır.
  12. Müslüman askerlerin ve sivil halkın morallerini bozarak, göçe mecbur edeceklerdir.
  13. Bomba, silah imâl, tedarik veya ithal ederek bütün Ermenileri silahlandıracaklardır.
  14. Ermenilerin yaptıkları isyan, ihtilâl ve katliamların faturasını müslümanlara çıkararak bunu iç ve özellikle dış kamuoyunda neşreceklerdir.
  15. İtilâf devletleri hesabına casusluk ve rehberlik yapacaklardır.
- 25 Kurubaş 2008: 11-39.
- 26 Ermeniler, Anadolu’da; Armenakan ve Vatan Koruyucuları, Cenevre’de, Hınçak; Tiflis’te, Taşnak komiteleri kurarak özeldede doğu Anadolu toprakları, genelde ise Osmanlı Ermenilerinin birliği iddiasına yönelmişlerdir. Bu amaçla kışkırtılan Ermeni komiteleri, ilk olarak 1890 Erzurum isyanı olmak üzere, Kumkapı gösterisi, Kayseri, Yozgat, Çorum ve Merzifon olayları, Sason isyanı, Bab-ı Ali gösterisi, Zeytin ve Van isyanı, Osmanlı Bankası’nın işgali, Abdulhamit’e suikast teşebbüsü ve 1909 Adana isyanlarını çıkartmışlardır. Bu isyanlar sırasında, 1914’de Zeytin’da 100, 1915 Van olaylarında 3000 ve 1914-1915 Muş olaylarında 20.000 Türk ölmüştür (1325.S.26, ZB. 628/101, <http://www.devletarsivleri.gov.tr>)

birlikteliğin içselleştirilememiş olması hem de Türk ve Ermeni kamuoylarının ve seçkinlerinin güncel dönem içinde etnik çatışmaya esas teşkil eden tartışma içinde yer almaları;

- a. kadim toprak/anavatan bağlamında Anadolu'ya özelde Doğu Anadolu'ya atfedilen simgesel anlam,
- b. “biz” ve “onlar” ayrımını güçlendiren etnik kimlik vurgularına dayanan güvenlik endişesi, seçilmiş bir travma olan Sevk ve İskân Kanunu'nun ana hatlarını oluşturan bir durum olarak söylenebilir.

Ermenilerin Osmanlı toplum sistemi içinde oluşturdukları “toprak” talebi ve “güvenlik” ikilemi, sadakatten şiddete ve hoşgörüden yol ayrımına uzanan bir tutum ve davranışta olduklarını göstermeleri yönünde oldukça belirgindir. Hem ayrılıkçı Ermenilerin iç gruplar üzerinde oluşturduğu baskı hem de Osmanlı Devleti'nin almış olduğu kararlar birlikte düşünüldüğünde, kimlerin Sevk ve İskân Kanunu'na tabi olacaklarının tespiti, sevkleri, iskânları ve güvenliklerinin sağlanması yüksek düzeyde bir sosyal ve ekonomik bedel ödenmesine neden olmuştur. Ayrıca manevî yönden kayıplar ise hem Osmanlı devleti hem de Ermeniler için hesaplanamayacak düzeyde etkili ve süreli olmuştur.²⁷ Bu bağlamda, Sevk ve İskân Kanunu'nun çıkmasına giden yolda Türk-Ermeni çatışmasını **Kolektif Bellekte Seçilmiş Travma/lar ve Anlatı/lar**, **Sınır/Bölgesel Sorunlar** ve **Lider-İzleyici Etkileşimi** olmak üzere üç başlık altında şöyle özetlenebilir.

3.1. Kolektif Bellekte Seçilmiş Travma/lar ve Anlatı/lar

İç savaş, terör, baskı grupları ve göçmenlik gibi seçilmiş unsurların tarihsel kesinlik kazanmış sonuçları, “seçilmiş travma” oluşumunda belirleyici bir konsept olarak değerlendirilebilir. Zira bu ve benzeri kavramlar kendinden farklı olan grup üyelerini etiketleme, onlara lakap takma, onları resmi süreçlerde görmezden gelme, toplum içinde yok sayma gibi ayrımcılık olarak kendini göstermektedir. Bu ayrımcılık türü sapkınlaştırma, insanlıktan çıkarma ve/veya şeytanlaştırma pratikleri, karşılıklı öldürme, yerinden etme/sürgün gibi şekillerde kendini göstermektedir. Anlatı ise genellikle bir mağduriyete farkındalık yaratmak veya kahramanlığa dikkat çekmek amacıyla tarihsel hikâyelere yer vermez. Bu bağlamda etnik grup anlatıları, toplumun kimliğini geliştirip sürdürdükleri bir zemini hazırlama ve sürdürme işlevi görmüş olmaktadır. Bunun için geçmiş yaşantılar bağlamında travmatik kimliği harekete geçirecek birtakım girişim ve taktiklerin yetkili figürlerce, uygun zamanda

27 “...Bu kendine özgü tarihi Türk kimliğine sahip olanlar pek bilmiyor ve zaten pek de ilgilenmiyorlar. Çoğu devletin kendilerine sunduğu ideolojik ‘bilgi paketinden’ hoşnut olarak ve vatandaşlığın gerektirdiği cehaleti sahiplenerek hayatlarına devam ediyor. İtiraz eden bir azınlık ise ötekileştiriliyor ve hainliğe kadar uzanabilen bir yelpazede sığınmacı konumunda kalıyorlar. Ne var ki diğer kimlik sahipleri açısından tam tersine bir durum var. Örneğin gayrimüslimler bu ‘devlet tarihini’ çok iyi bilirler ve kendi kimliklerini biraz da söz konusu tarihin bilinir hale gelmesi sayesinde ayakta tutarlar. Aynı durum Kürtler için de geçerlidir... Böylece ortaya garip bir durum çıkar: ‘Türkler’ ne denli unutmaya eğilimli iseler, ‘Kürtler’ de o denli hatırlamaya eğilimlidir...” (Etyen Mahçupyan, *Taraf gazetesi*, 01.05.2009)

ve uygun iletişim kanalıyla ele alınması gerekmektedir. Zira sosyal gruplar tarafından tutulan bellek, uzun bir çatışma geçmişi olan toplumları değerlendirmede önemli bir kavramdır. Çünkü bireysel ve grup belleği, bireylerin içinde yaşadığı sosyal alanlardan bağımsız olarak var olamazlar. Toplumsal bellek, pasif bir süreç ya da olguların basit bir şekilde hatırlanması değil, katılımcıların geçmiş deneyimleriyle oluşan seçimsel ve aktif bir süreci kapsamaktadır. Bu noktada belirli bir toplumun politik ve kültürel amaçlarını ifa etmesi için belleğin siyasallaşması söz konusu olabilmektedir.

1915 olaylarını, “Seçilmiş Travma” ve “Seçilmiş Zafer” kavramına atıfta bulunarak açıklık getirdiğimizde incinme, örselenme, acı çekme, utanç gibi duyguların etnik grup içinde kuşaktan kuşağa aktararak, etnik kimliğin bir parçası haline getirilmesine dayandırmak mümkündür. Örneğin, Erivan’da kurulan “soykırım” anıtı ve her yılın 24 Nisan tarihinde “soykırım” günü anmaları Ermeniler için tipik bir “seçilmiş travma” anması unsurları olarak söylenebilir.

Seçilmiş travma ve seçilmiş zaferler” toplumların ihtiyaç hissettiklerinde seçici olarak hatırlanan olayları gün yüzüne çıkaran bu unsurlar, zaman içerisinde romantikleştirilerek ve efsanevi boyut kazandırılarak Durkheim’in ifade ettiği gibi kitlesel köpürmenin bir aracı haline gelebilir. Dolayısıyla anlatı ve gerçek, tarihsel süreçte iç içe geçerek dışlayıcı ve ayrımcı siyasetin bir aracı haline gelebilmektedir.²⁸

3.2. Sınır/Bölgesel Sorunlar

Etnosantrik davranışı teşvik eden bir başka önemli bir somut tanımlayıcı argüman, “bölge/sınır” kavramsallaştırılmasıdır. Büyük ya da küçük olsunlar gruplar tarafından oluşturulan sınırlar ve yapılar, kimliğin ve farklılıkların rahatça yaşayabileceği alanları belirleyen sosyal hayat alanlarıdır. Ulusal ya da uluslararası bir sınırla bölünmüş olan ve topluma daha geniş bir dayanışma sağlayan bir etnik grubun üyeleri, toprağın sosyal olarak inşa edilmiş yönlerini kontrol ederek savaşa yol açan potansiyel bir motivasyona sahip olabilmektedir. Sınırlar, toplumsal olarak inşa edilen coğrafi, bölgesel, sosyal veya kültürel anlamda mekâna gömülü sosyal hayat alanlarına işaret etmektedir. Her zaman beklendiği bir şekilde etnik grupların üyeleri, vatan/toprak üzerinden etnik terör oluşumlarını inşa edebilecek noktaya kadar gelmekte veya oluşmuş terör gruplarına eklenerek gerginliği besleyebilmektedirler. Bu bağlamda burada üzerinde durulması gereken ve önemli husus, dünyadaki etnik çatışmaların, genellikle etnik grubun üyelerinin bir devlette baskın yönetim mensupları olduklarında ve diğerinde ise dezavantajlı konumda olduğunda vatan/toprak tartışmalarının ortaya çıkmasıdır. Bu nedenle, ortak etnik kökenli toplulukları barındıran devletlerin etkileşimlerinin muhtemelen çatışmalı olacağı öngörülmektedir. Dolayısıyla devletlerin genel etnik yapısı içinde ulus ötesi

28 Burcu-Duran 2021: 463-488.

etnik bağları ve/veya uzantıları olan bir etnik grubun jeopolitik konumu, hemen her zaman içinde çatışma davranışı ve güvenliği için olumsuz sonuçlar üretebilmektedir. Somut ve soyut nitelikleri için değer verilen toprakları içeren anlaşmazlıklar, barışın tesisini daha zor hale getirmektedir. Özellikle etnik çatışmalara yönelik başarısız devlet olma durumu, açık ve doğrudan olmasa da başka devletlerin çeşitli müdahalelerine zemin hazırlayabilmektedir. Örneğin, Afganistan ve Suriye iç savaşı bu bağlamda değerlendirilebilir.²⁹

Türk-Ermeni ilişkilerinin sınır/bölgesel alan içinde bozulmasına etki eden üç temel belirleyici alan bulunmaktadır. Bunlardan birincisi Türklere göre “önce vatan” kavramını öngören sosyal değer Ermenilerce ihlal edilmesinin yorumuna dayanan Ermenilerin görece “hain” olarak nitelendirilmesidir. İkincisi, Ermenilerce etnik-milliyetçi şiddete dayanan siyasi manipülasyonun ve örgütlü şiddet eylemlerinin rutinleşmesi ve törenselleşmesi ile Osmanlı toplumunda Türk, Kürt, Zaza, Çerkez, Gürcü gibi etnik unsurların gayrresmi örgütlülüklerinin varlık kazanması ve bu örgütlülüğün Ermenilere fiili olarak müdahale edebilen duruma gelmesidir. Üçüncüsü ise Ermenilere yönelik vaatlerin varlık karakteri ve bunun açığa çıkmasıdır. Bunun tipik örnekleri Osmanlı aleyhine casusluk yapan bazı Ermenilerinin faaliyetleri³⁰ ve batı/dış basında Türk-Ermeni çatışmasında önemli sayılabilecek bir rol üstlenmiş olan *The Times*, *New York Times* gibi medya kuruluşlarının faaliyetleridir.

3.3. Lider-İzleyici Etkileşimi

Toplumda bir arada yaşamayı engelleyen etnosantrik davranışların meşru kabul edilmesinde lider-izleyici etkileşiminin etkisi oldukça belirleyicidir. Eğer hem grup, grup sınırları bakımından etnik çizgiler üzerinden elverişli bir konumda ise hem de siyasal ortamda güvensizlik varsa, bu etki daha belirgin olmaktadır. Grubun olduğu yerde liderliğin olması diğer insanların hedeflerinin ve eylemlerinin o kişiden etkilendiği anlamına gelmektedir. Dolayısıyla istediklerini yaptırmak veya yaptıklarını ve yapacaklarını kabul ettirmek, liderliği anlamak, insanların nasıl ve neden diğerlerini takip ettiklerini anlamayı gerektirmektedir.

Lider, toplumsal motivasyonları anlama ve anlamlandırmada sembolik statü diyebileceğimiz bir iktidarı kaynağı oluşturmaktadır. Bu kaynak liderlere, takipçileriyle olan kişiler arası ilişkileri ve nihayetinde takipçilerin benimsediği inanç sistemleri üzerinde bir ölçüde kontrol sağlamaya imkân vermektedir. Burada sözü edilen inanç sistemi, geçmişin, bugünün ve geleceğin bir dizi imajından oluşan, dünya hakkında sahip olduğu tecrübeyi içeren, yönetilemez bir mercekle seti olarak düşünülebilir. Liderler, demokratik toplumlarda savaş eylemleri için halk desteği aradığında, bu inanç sistemleri içerisindeki kontrolünü, çatışma çözümü veya mevcut seçenekler hakkındaki tutumları etkilemek veya manipüle etmek için kullanılır.

29 Burcu-Hasan 2021: 463-488.

30 DH. MUI. 60/6, <http://www.devletarsivleri.gov.tr>

Nitekim tarih, bizlere liderin zekasının, mizacının, geçmişinin, önyargılarının ve diğer psikolojik faktörlerinin bir çatışma sırasında ve çözümünde ne denli önemli bir faktör olduğunu göstermiştir. Savaş zamanında benzer tehditlere yönelik lider davranışlarında önemli farklılıklar bulunmaktadır. Bazıları çatışma esnasında daha saldırgan tavır alırken, bazıları da daha kolay teslim olmaktadır. Genellikle liderlerin son hedefini garantileyinceye kadar savaşması bilindik iken bazıları zaferden yoksun kalırlar ve hatta savaş öncesi statükodan daha azına bile razı olabilirler. Bunun gerçekleşmesi için mutlaka farklı siyasi yapılanmanın olması da gerekmez. Benzer rejimlere sahip ülkelerin liderleri arasında da farklı davranışlar görülebilmektedir. Bazı demokratik liderler popüler olmayan çatışmaları sona erdirerek kamuoyunun tepkisine boyun eğerken, bazıları ise kamuoyunun muhalefetine rağmen savaşları devam ettirmekte ısrarcı olmaktadır. Benzer şekilde, bazı otokratik liderler, yenilgiye zorlanıncaya kadar savaşır, bazıları da savaşları sona erdirmek için isteyerek silahlarını bırakabilir.

Ermeni etnik liderlerin çoğunun iyi eğitilmiş ve dindar sınıftan gelenlerden oluşması, şiddetin artmasında ve sürdürülmesinde etkin potansiyel bir güç oluşturmuştur.³¹ Bunun tipik tarihi örneği ise, Paris Ermeni Kilisesinde rahip Kibaryan tarafından icra edilen âyin ve basındaki yansımaları³² ve Selânik'te Ermeni Kilisesi'nde gerçekleştirilen âyin-i ruhanî, kilisede yapılan konuşmalar ve protestonamenin *Independent* ve *Opinion* gazetelerinde yayınlanması ile ilgili bilgilerdir.³³

Sonuç

ABD ile Japonya arasında çatışmalar başladığı zaman ABD, Pasifik kıyısında bulunan Japon asıllı vatandaşlarını iç güvenlik nedeniyle Wyoming, Colorado, Arkansas ve Kaliforniya çöllerine tehcir etmiştir. Bu nakilde Japonların herhangi bir eylemi olmamasına rağmen, potansiyel tehlike olarak görülmelerinden dolayı binlerce Japon'un hayatına mal olan tehcir uygulaması yapılmıştır. Ancak bu durum ABD'de yaşayan Japon etnisitesi için "seçilmiş bir travma" olarak görülmemektedir. Fakat benzer şekilde Ermenilerin 1878'den itibaren Osmanlı Devleti aleyhine faaliyetlerde bulunmaları ve birçok örgüt kurup silahlı mücadeleye girmeleri ve bu nedenle Sevk ve İskân Kanunu'na tabi olmaları "seçilmiş bir travma" olarak kabul edilmiştir. Zira her iki durum karşılaştırıldığında ABD'nin Japon vatandaşlarına duyduğu güvensizlikten çok daha ileri bir durumun, Osmanlı İmparatorluğu içinde yaşayan Ermeni etnisitesine karşı duyulduğunu söylemek mümkündür.³⁴

31 Özellikle dini cemaatler Ermeni ihtilal partilerinin ocakları olmuş dini liderler sadakat ve doğruluk yerine kin ve intikam vaazları veriyorlardı. Bkz. Gürel 2005: 22.

32 HR.SYS 2879/7 Belge No: 1-2, <http://www.devletarsivleri.gov.tr>

33 HR.SYS 2880/17 Belge No: 1,2,9,10, <http://www.devletarsivleri.gov.tr>

34 Halaçoğlu 2006: 39-45.

Osmanlı İmparatorluğu'nun sınırları içinde ve dışında çeşitli komiteler, kiliseler ve yabancı tahrikleriyle oluşan Ermeni ayrılıkçı unsurlar, tüm toplum içinde anomi ve sosyal çözülmenin müsebbibi olarak görülmüşlerdir. Onların söylem ve eylemleri, ölümcül sonuçlar oluşturduğundan/oluşturacağından Anadolu'nun hemen tüm şehir, kasaba ve köylerinde sosyal bakımdan radikal düzeyde bir önyargının oluşmasına neden olduğu görülmektedir. Onları ülke içinde bir yerden başka bir yere nakletmek ve buna bağlı olarak meselelere çözüm yolları arayan Osmanlı İmparatorluğu da bu anomik durumdan kaçınamamıştır. Kendilerine zulüm yapıldığını düşünen Türklerin, yaşadığı travmayı ona ait karakteristik etkiyle bir utanç ilkesi gördüğünden açığa vurmaktan imtina etmeyi tercih ettiği söylenebilir. Bu bağlamda Rus generalinin “iyilik yaptıkça kötülük bulan Türkler” söylemiyle örtüşen yapısını Ermeni meselesinde de açıklıkla muhafaza ettiğini söylemek mümkündür.

KAYNAKÇA

- Allawi, Ali A. 2010, *The Crisis of Islamic Civilization*, New Haven and London
- Başyurt, Erhan 2006, *Ermeni Evlatlıklar, Saklı Kalmış Hayatlar*, Karakutu Yayınları, İstanbul, 2006
- Bildirici, Yusuf Ziya 1999, *Adana'da Ermenilerin Yaptığı Katliamlar ve Fransız-Ermeni İlişkileri*, Köksav Yayınları, Ankara.
- Brandt, M J., & Crawford, J. T. 2020, *Worldview conflict and prejudice. In Advances in Experimental Social Psychology*, Vol. 61.
- Braudel, Fernand 1996, *Uygurlukların Grameri*, İmge Kitabevi.
- Brubaker Rogers-David D. Laitin, 2008 *Etnik ve Milliyetçi Şiddet, Etnisite, Doğu Batı*, Doğubatu Yayınları.
- Bryce James -Arnold Toynbee 2006, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Ermenilere Yönelik Muamele 1915-1916*, (Çev. Attila Tuysan-Jülide Değirmenciler), C. 2, Pencere Yayınları.
- Burcu Tugay-Hasan Duran 2021, "Etnik Çatışmalar ve Barış Çalışmaları Üzerine Politik Psikolojik Bir İnceleme", *Eskişehir Osmangazi Üniversitesi İİBF Dergisi*, 16(2): 463-488.
- Ergünozu, Akçora 2007, *Van ve Çevresinde Ermeni İsyancıları (1896-1916)*, Türk Dünyası Araştırma Vakfı Yayınları, İstanbul.
- Gürel, Ahmet 2005, *Sözde Ermeni Soykırımının Gerçek Yüzü, (1071-2005 Yıllarına Ait Yabancı Belgelerle)*, Atatürkçü Düşünce Derneği Ödemiş Şubesi Yayınları, İzmir.
- Halaçoğlu, Yusuf 2006, *Sürgünden Soykırıma, Ermeni İddiaları, Babîali Kültür yayıncılığı*, İstanbul.
- İbn-i Haldun 1988, *Mukaddime*, (Çev. S. Uludağ), C I, Dergâh Yayınları.
- Kurubaş Erol 2008, *Etnik Sorunlar: Ulus-Devlet ve Etnik Gruplar Arasındaki Var Oluşsal İlişki*, Etnisite, Doğu Batı, Doğubatu Yayınları, Ankara.
- Mahçupyan, Etyen 2009, *Taraf* (01.05.2009 günkü sayısı)
- McCarthy Justin 2006, *Osmanlı'ya Veda, İmparatorluk Çökerken Osmanlı Halkları*, (Çev. Mehmet Tuncel), Etkileşim Yayınları.
- Öztürk, Armağan 2008, *Bir Haklı Savaş Tartışması: Şiddet Meşru Olabilir mi, Şiddet, Doğu Batı*, Doğubatu Yayınları.

Süslü A.-F. Kırzıoğlu, R. Yinanç ve Y. Halaçoğlu 1995, *Türk Tarihinde Ermeniler*, Ankara, Kars Kafkas Üniversitesi Rektörlüğü Yayınları.

Tasnif Dışı-Ermeni soykırım iddiaları ile ilgili YÖK basın özetleri, 18 Haziran 2007.

İnternet Kaynakları:

<http://www.devletarsivleri.gov.tr> DH. UMVM 131/87, 1051_4,

<http://www.devletarsivleri.gov.tr> HR.SYS 2879/7 Belge No: 1-2,

<http://www.devletarsivleri.gov.tr> HR.SYS 2880/17 Belge No: 1,2,9,10,

<http://www.devletarsivleri.gov.tr>. 1325.S.26, ZB. 628/101,

<http://www.devletarsivleri.gov.tr>. DH. MUI. 60/6,

<http://www.turksamorg.tr/a456.html>

<http://www.turksamorg.tr/a456.html>

<http://www.devletarsivleri.gov.tr> DH.EUM EMN 32/26 Belge No: 4-5.

<http://www.devletarsivleri.gov.tr> DH.ŞFR 58/124 Belge No: 1, DH. ŞFR, 58/124.

**II. BÖLÜM:
RADİKAL ERMENİ UNSURLARCA
YAPILAN KATLIAMLARIN
ARKEOLOJİK BELGELERİ**

KARS MÜZE MÜDÜRLÜĞÜNÜN KARS, ARDAHAN VE İĞDIR İLLERİNDEKİ ŞEHİTLİKLERLE İLGİLİ YAPTIĞI ÇALIŞMALAR

Osman RÜZGÂR*
Yavuz ÇETİN**

Öz: Bu çalışmada 19. Yüzyılda Ermenilerin Doğu Anadolu'da Türklere karşı yaptıkları mezalimin kanıtları sunulmuştur. Kars Müze Müdürlüğü başkanlığında, 1985 yılında başlayan bu çalışmalar Türk Tarih Kurumu ve ilgili bölge üniversitelerinin katkılarıyla gerçekleştirilmiştir. Çalışma çerçevesinde Kars Müze Müdürlüğü'nün sorumluluk alanında bulunan Kars, Ardahan ve İğdir illerinde 1985-2010 yılları arasında Kültür ve Turizm Bakanlığı koordinasyonunda ve Kars Müze Müdürlüğü'nün ortaklaşa çalışması ile şehitlik kazıları yapılmıştır. Bu şehitlikler Ardahan Merkez Halil Efendi; İğdir Oba, Hakmehmet, Gedikli; Kars Subatan, Derecik ve Küçükçatma köylerinde yer almaktadır. Kazılardan elde edilen arkeolojik sonuçlar bu çalışmada yer almaktadır.

Anahtar Kelimeler: Ardahan, Kars, İğdir, Ermeni katliamı, Müslüman, Türk

Giriş

Kars Müze Müdürlüğü'nün sorumluluğunda bulunan Kars, Ardahan ve İğdir illerinde 1985 yılından başlayarak Kültür ve Turizm Bakanlığı koordinasyonunda Türk Tarih Kurumu Başkanlığı, ilgili bölge üniversiteleri ve Kars Müze Müdürlüğü'nün ortaklaşa çalışması ile şehitlik kazıları yapılmıştır. Bu şehitlik kazıları sırasıyla,

- 1- 1986 Yılında İğdir ili Oba köyü şehitlik kazısı
- 2- 1991 Yılında Kars ili Subatan köyü şehitlik kazısı
- 3- 1999 Yılında İğdir ili Hakmehmet köyü şehitlik kazısı

---

* Arkeolog, Kars Müzesi Müdürlüğü
E-posta: osman.ruzgar@ktb.gov.tr

** Kars Müzesi Müdürlüğü. Müze Müdür Vekili
E-posta: yavuz.cetin@ktb.gov.tr

- 4- 2003 Yılında Kars ili Derecik köyü şehitlik kazısı
- 5- 2003 Yılında İğdir ili Gedikli köyü şehitlik kazısı
- 6- 2010 Yılında Ardahan ili Merkez Halil Efendi şehitlik kazısı
- 7- 2010 Yılında Kars ili Küçükçatma köyü şehitlik kazılarıdır.

Ayrıca, Kars Müze Müdürlüğünün 2004 Yılında yaptığı araştırmalarda, Ermeniler tarafından gerçekleştirilen katliamlarda en çok zarar gören köylerimiz aşağıya çıkarılmıştır.

1. Kars Merkez Boğazköy Şehitliği:

Kars İl Merkezine 10 Km uzaklıktaki eski ismi Melikköy (Boğazköy)'ün kuzeydoğusunda Kars Çayının aktığı vadinin hemen kenarında köyden yaklaşık 1,5 km uzaklıkta yer alan Şehitlikte 59 şehit bulunmaktadır. 1918 yılı Mayıs ayında Ermeni Generali Osebyan komutasındaki Taşnak çetecileri Boğazköy'e gelerek köyde katliam yapmışlardır. Buradan topladıkları 59 kişiyi köy dışına çıkararak şimdiki şehitliğin bulunduğu yerde şehit etmişlerdir. Şehitlik 15x10 m ölçülerindedir.

2. Arpaçay İlçesi Küçük Çatma Köyü Şehitliği:

İlçe Merkezine 15 km uzaklıkta bulunan ve eski ismi Küçük Pergit olan köyde, köyün kuzeybatısında 16x8 m büyüklüğündeki bir alanda şehitlik yer almaktadır. Şehitlik Mülazım TURAN isimli şahsın tapulu arazisi içerisinde olup, sonradan şehitliğe Hicri 1334 tarihli bir şahide taşı da konulmuştur. Küçük Çatma köyünde bulunan şehitlikteki 183 şehit, köyün güney batısında 2 km uzaklıkta bulunan Büyük Çatma köyünden 1920 yılı Şubat ayında Ermeni Kumandan Baratof'un mezaliminden kaçarak buraya sığınan insanlardır. Burada samanlığa doldurularak yakılan şehitlerin çoğunluğu kadın, çocuk ve yaşlılardan oluşmaktadır.

3. Arpaçay İlçesi Güvercin Köyü Şehitliği:

Arpaçay İlçe Merkezine 15 km uzaklıkta bulunan Güvercin köyünün kuzeydoğusunda köy içerisinde eski bir samanlık olan şehitlik 20 x10 m ölçülerindedir ve şehitlikte yaklaşık 100 şehit bulunmaktadır. 1920 yılı Ekim ayında Ermeni Marzmanof Komutasındaki Taşnak çeteleri 100 kişiyi bu samanlığa doldurarak katletmişlerdir.

4. Akyaka İlçesi Kayaköprü Köyü Şehitliği:

Akyaka İlçe Merkezine 6 km uzaklıkta bulunan ve eski adı İslam Ergine olan Kayaköprü köyünün güneybatısında eski bir samanlık içerisinde 40 şehit bulunmaktadır. Şehitlik 12x10 m ölçülerindedir. 26 Ocak 1920'de Ermeni

komutanlarından Arşak, çeteleri ile bu köye baskın yaparak 100'den fazla insanı şehit etmiştir. Şehitliğin bulunduğu samanlık içerisindeki 40 şehidin haricindeki şehitler ise köyün değişik yerlerinde katledilmişlerdir.

5. Selim İlçesi Katranlı Köyü Şehitliği:

Şehitlik ilçe merkezine 6 Km uzaklıkta bulunan Katranlı Köyünün kuzeybatısında 13x14 m ölçülerinde ve köy içerisindeki eski bir samanlıktadır. 1 Nisan 1920'den 29 Eylül 1920'ye kadar Sarıkamış kaymakamlığı yapan Varcabet Agop'un desteğiyle Taşnak çetecileri tarafından bu yörede başlatılan katliamlar sonucu, çete reisi Sebo'nun idaresinde Katranlı köyünde de katliam yapılmıştır. Prof. Dr. Fahrettin Kırzioğlu'nun 800 kişi olarak gösterdiği şehit sayısının tam olarak tespiti yapılamamıştır.

6. Kağızman İlçesi Çeperli Köyü Şehitliği:

Kağızman İlçe Merkezine 18 km uzaklıkta bulunan Çeperli köyünün eski adı Kızılveren köyüdür. Köyün girişinde yer alan şehitlik, sonradan köylüler tarafından etrafı duvarla örülerek mezarlık haline getirilmiştir. Bu mezarlık içerisinde şehitliğin bulunduğu alan 14x12 m büyüklüğündedir. Ayrıca köy halkından Hacı Mustafa ÇELİK isimli ihtiyar bir köylü de katliamı yaşamış olup, Kars Müze Müdürlüğü tarafından Hacı Mustafa ÇELİK'in yaşadığı olayları anlatması kamera kaydı ile belgelenmiştir.

Gerek katliamı yaşayan Hacı Mustafa Çelik'in anlattıkları, gerek kaynak taraması sırasında tespit edilen bilgilere göre 12-13 Ağustos 1919'da Nazarbekof idaresindeki 3.000 kadar Taşnak çetecisi Kağızman bölgesinde katliama girişmiş, bu katliamlar sırasında Çeperli köyüne civar köylerden sığınan 150 kişi şehit edilmiştir. Ayrıca köyün kuzeybatısında daha az sayıda şehidin bulunduğu başka bir şehitlik de yer almaktadır. Yaklaşık 8x5 m ölçülerinde olan bu şehitliğe de köylüler tarafından şahide taşlı bir mezarlık yapılmıştır.

7. Küçük Çatma Köyü Şehitliği Kazısı:

Kars ili merkezine 35 km uzaklıkta bulunan Küçük Çatma köyü, Kars Çayı'nın aktığı derin bir vadi içerisinde bulunmaktadır. Osmanlı döneminde ismi Küçük Pergit olarak bilinen Küçük Çatma köyünün içerisinde Mülazım TURAN adlı şahsa ait evin bahçesindeki kazı çalışmalarına 11 Ağustos 2010 günü ön inceleme ve sondaj çalışması ile başlanılmıştır. 11 Ağustos 2010 tarihinde şehitlikte Müze Müdürü Necmettin ALP, Müze Uzmanı K. Z. Abidin YAŞLI tarafından Küçük Çatma köyü muhtarı, mülkiyet sahibi Mülazım TURAN ve Arpaçay ilçe Jandarma Komutanlığı'ndan bir ekiple birlikte şehitlikte küçük bir sondaj çalışması yapılmış, yaklaşık 1 m çapında 60 cm derinliğinde bir sondaj çukuru açılarak şehit kemiklerine ulaşılmıştır. Daha sonra 23 Ağustos 2010 günü Kültür Varlıkları ve Müzeler Genel Müdürlüğü tarafından Kars Müze Müdürlüğü adına verilen 22.04.2010 tarih ve 85549

sayılı Kazı ve Sondaj izin belgesi ile şehitlik kazısı çalışmalarına başlanılmıştır. Kazı çalışmaları Müze Müdürü Necmettin Alp başkanlığında Müze uzmanları Hasan Yaşar, K. Z. Abidin Yaşlı, İhsan Aslan ve Kafkas Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölüm Başkanı Doç. Dr. Selçuk Ural, Eskiçağ Tarihi Anabilim Dalı Öğretim Üyesi Yrd. Dr. Akın Bingöl, Arkeoloji Bölümü Öğretim Üyesi Sezin Sezer'in katılımlarıyla gerçekleştirilmiştir.

23 Ağustos 2010 tarihinde saat 10.00'da Küçük Çatma köyünden temin edilen 12 işçi ile birlikte şehitlik kazısına başlanılmıştır. Şehitlik 16x7 m büyüklüğünde yıkık eski bir ahır olup, taş duvarlardan oluşan eski ahırın içerisinde bulunan dolgu toprağı boşaltmak için kuzey cephe duvarından başlayarak üst tabakadaki toprak yığını şehitliğin yakınındaki boş bir alana döktürülmüştür. Çalışmaların birinci günü yaklaşık 12 m²'lik bir alanda bu çalışma sürdürülmüş, çalışma alanı içerisinde 80 cm toprak boşaltıldıktan sonra ilk şehit iskeleti bulunmuştur. Bulunan bu şehit iskeletinin etrafı dikkatli bir şekilde açılarak çıkarılan toprak eleme yöntemiyle alandan boşaltılmış ve ilk etapta ilk şehit iskeletinin çıktığı yerde üst üste ya da yan yana bitişik vaziyette 3 şehit iskeletine daha rastlanılmıştır. Şehitlik alanındaki bu çalışmalar, şehit iskeletlerinin ortaya çıkarılması ve etrafının genişletilerek diğer şehit iskeletlerine ulaşılması çalışması kazı ekibi tarafından bizzat yapılmış ve şehit iskeletlerinin bulunduğu in situ durumlarının bozulmamasına azami özen gösterilmiştir. 23 Ağustos 2010 günü saat 17.00'a kadar devam eden çalışmalarda toplam 9 adet şehit iskeletine, 3 veya 4 kişiye ait olduğunu düşünülen, ancak hafriyat içinde in situ durumları bozulduğu için ve kemiklerin tahribat görmesi sebebiyle tüm olarak ulaşamayan, bir grup şehit iskeletiyle birlikte ilk günkü çalışmalarda 12-13 şehit iskeletine rastlanılmıştır. İlk günkü çalışma süresi boyunca Küçük Çatma ve Büyük Çatma Köylüleri de şehitlik alanında çalışmaları izlemişlerdir. Akşam saat 17.00'dan itibaren kazı alanı boşaltılarak önce şeffaf naylon bir örtüyle kapatılmış, daha sonra bu şeffaf naylon üzerine su geçirmez nitelikli branda kapatılmıştır. Bu şekilde şehitliğin güvenliğini sağlamak üzere alanda bulunan Jandarma eşliğinde ilk günkü çalışmalar tamamlanmıştır.

24 Ağustos 2010 günü sabah saat 8.30'da yeniden kazı alanında ikinci gün çalışmaları başlatılmıştır. İkinci gün kazı çalışmaları yaklaşık 20 m²'lik bir alanda bir önceki gün açılan alanın hemen bitişiğinden başlayarak önce hafriyat toprağı boşaltılmış ve yaklaşık 90 cm derinliğe ulaşıldığında yoğun bir şekilde iskeletlerin bulunduğu alana ulaşılmıştır. İkinci gün açılan alanda birinci güne göre çok daha yoğun şehit iskeletlerine rastlanılmıştır. 3'er ya da 4'er kişilik üst üste veya yan yana bitişik vaziyette bulunan şehit iskeletleri in situ durumları bozulmadan temizlenerek fotoğraflandırılmıştır. Birinci günkü kazı çalışmalarında ortaya çıkarılan şehit iskeletlerinin üzerinde bir miktar yanmış elbise parçaları buluntusundan başka bir buluntuya rastlanılmamıştır. İkinci günkü çalışmalar süresince de şehit iskeletleri üzerinde 3 adet düğme (2'si küçük 1'i orta boy), 1 adet 20 cm uzunluğunda 3 cm genişliğinde kayış-kemer, 1 çift deri potin (bot şeklinde), 1 adet küçük koni şeklinde hayvanların boynuna asılan zil ve yine yanmış, çürümüş elbise parçaları bulunmuştur. Söz konusu bu buluntuların tamamı organik temas olmaksızın inorganik şekilde şeffaf poşetler içerisine konulmuş ve muhafaza altına alınmıştır. Ayrıca hafriyat toprağının

boşaltılması sırasında da az sayıda amorf seramik parçalarına, yanmış ahşap parçalarına ulaşılmış ve bunlar da toplanarak muhafaza altına alınmıştır.

İkinci günkü kazı çalışmaları sırasında açılan alan içerisinde çok yoğun iskelet kemiklerine ulaşılması ve bu iskelet kemiklerinin devamının boşaltılmayan hafriyat toprağına doğru yoğun şekilde devam ettiğinin tespit edilmesi gerek arşiv kayıtlarının gerek yöredeki köylülerin ifade ettiğı gibi bu alanın 183 şehit iskeletini barındırdığını göstermektedir. Kazı çalışmaları sonucu hafriyat toprağı boşaltıldıktan sonra açılan alan içerisinde 27 kafatası ile birlikte sayılan şehit iskeleti ile 10-12 şehide ait olduğı düşünölen ancak darp ve yangın sebebiyle tahrip olmuş şehit kemiklerine ulaşılmıştır. Kazı çalışmaları süresince şehitlikte açılan alan içerisindeki şehit iskeletleri üzerinde ya da iskeletlerin bulunduğu yerde yeterince etnografik nitelikli buluntuya rastlanılmamıştır. Buluntu sayısının az olması yaşlı köylüler tarafından ifade edilen, şehitler öldürölmeden önce üzerlerinde bulunan eşyaların toplatıldığı ve bu şehitlikte sadece erkeklerin katledildiğı şeklindeki söylentiye de uygun düşmektedir.

Şehitlik alanında yapılan iki günlük kazı çalışmaları sonucu yeteri miktarda şehit iskeletine ulaşılması, kazı çalışmalarını iki gün boyunca izleyen köylülerin çıkan şehit iskeletleri karşısında duygulanarak hassas davranmaları da dikkate alınarak çalışmalara son verilmiş ve kazı alanının kapatılması aşamasına geçilmiştir.

Küçük Çatma Köyü şehitliğinde açılan alan içerisinde bulunan şehit iskeletlerinin üzeri tekrar toprakla kapatılmadan önce Kars Müze Müdürlüğü'nce temin edilen kefen bezi ile iskeletlerin üzeri dikkatli bir şekilde örtölmüştür. Bu işlem sırasında Küçük Çatma Köyü imamı da çağırılarak camii imamının eşliğinde Büyük Çatma ve Küçük Çatma köylüleri ile birlikte yapılan dua sonrasında şehitlerin üzeri toprakla örtölmüştür. Açılan alan tekrar toprak doldurulduktan sonra şehitliğin bulunduğu alan ile çevresi kazı öncesindeki haline getirilerek bu durum Müze Müdürlüğünce düzenlenen tutanakla da belirlendikten sonra şehitlik kazı çalışmalarına son verilmiştir.

8. Kadıkışlak Köyü Şehitliği:

I. Dünya Savaşının sonlarında Gökçe Göl-Nağçivan bölgesindeki Ermeni Taşnak çetecileri 1919 yılı Ağustos ayında İğdir-Tuzluca-Aralık başta olmak üzere Sürmeli çukuru denilen alanda başlattıkları katliamlarda 38 köyü yakıp yıkarak 3500'den fazla masum insanı şehit etmişlerdir.

Bu katliamlar sırasında bugünkü Türkiye-Ermenistan sınırını ayıran Aras nehrinin sınıra en yakın noktasında bulunan Kadıkışlak köyü saldırıya uğramış ve 70 hanelik köyden çok az insan canını kurtarabilmiştir. Ali Eşref Uzundere'nin "İnsanlık Suçu; İğdir ve Çevresinde Ermeniler'in Türk Kırımını" adlı kitabında bu köy halkından olup, 1990 yılında vefat eden Zeynel Zaman isimli katliamı yaşayan görgü tanığınının 1989 yılında anlattıkları Kadıkışlak köyündeki Ermeni zulmünü gözler önüne sermektedir. Zeynel Zaman köyde Ermeni çetelerinin baskınında 10 yaşında olduğunu ve bütün köyün ateşe verilerek yakıldığını belirtmektedir.

Kadıkışlak köyünün kuzeybatısında Leyli BOZ ve Musa Güney'e ait 469 parsel ile bitişiğindeki 470 parsel'de yer alan evin bahçesindeki eski samanlık ve ev müstemilatı bu katliamların yapıldığı yerler olarak bilinmektedir. Evin güneyindeki yıkık olan samanlığının ve bu samanlığının önündeki bahçede Ermeni çetecilerinin katliamına uğramış onlarca cesedin bulunduğu Kadıkışlak köylüleri tarafından söylenmektedir.

1919 yılı Ağustos ayında Aras nehrinin İğdir tarafında bir Müslüman köyü olması sebebiyle Ermeni çetecilerinin saldırılarından kurtulamayan Kadıkışlak köyü ile bu köyün çok yakınında yer alan Necef Ali köyü de aynı akıbete uğramıştır.

Ermeni Taşnak Çetecilerinin bölgedeki Türk-Müslüman ahaliye yaptıkları katliamlarda neredeyse bu köyün tamamının yok edildiği bilinmektedir.

9. Yanık Cami Şehitlik Kazısı:

1. Dünya Savaşının başlamasından sonra Rus Ordusu ile birlikte hareket eden Ermeni Taşnak Çetecileri Doğu Anadolu Bölgesindeki Müslüman Türk köylerine karşı 1915 yılı Ocak ayının ilk haftasından başlayarak çeşitli saldırılarda bulunmuşlardır. 26 Aralık 1914 tarihinde Enver Paşa komutasındaki Osmanlı Ordusu Sarıkamış harekâtına başlayıp Rusya'ya savaş açtıktan sonra, ordumuzun 90 bin askerinin Allahuekber dağlarında donarak şehit olması sonucu Rus ordusu desteğindeki Ermeni Taşnak çetecileri Oltu üzerinden Ardahan iline gelmek için harekete geçen Osmanlı birliklerine yardım etmek isteyen Ardahan'daki Müslüman Türk halkına karşı katliama başlamıştır. Bu saldırılardan ilki Ardahan ili, Merkez Halil Efendi Mahallesi'nde bulunan, yapımı 18. yüzyıla ait Yanık Cami katliamıdır. 1915 yılı 4-5 Ocak tarihlerinde Ermeni Taşnak çetecileri Yanık Camisi'nde yaklaşık 300 insanı çoğunluğu cami bahçesinde olmak üzere katletmişlerdir. 18. yüzyılda adı Mevlüt Ağa Camisi olan, ancak katliamdan sonra halk arasında Yanık Cami olarak bilinen Osmanlı dönemine ait bu cami Ermeni Taşnak çetecilerin yapmış olduğu katliamdan sonra Ardahan halkı tarafından bir daha kullanılmamıştır.

Yanık Cami Şehitliği kazı çalışmaları öncesi ve kazı çalışmaları sırasında şehitliğin bulunduğu mahallede oturan ve şehitlikte yakın akrabaları bulunan yaşlı mahalle sakinleri ile yaptığımız görüşmelerden öğrenildiğine göre, 1915 yılı Yanık Cami katliamı sonrasında katliamdan kurtularak kaçabilenler Ardahan'a geri dönmüş, bu alanda şehit olmuş yakınlarını bir araya toplayarak at arabaları ile Yanık Cami'ye yaklaşık 500 m uzaklıkta bulunan ve Osmanlı Dönemi'nde kullanılan mezarlığa taşımışlardır. Cami bahçesindeki şehitlerin tamamına yakını bu şekilde mezarlığa defnedilmiş, cami içerisinde şehit edilenler ise cami yakılarak yıkıldığı için enkaz içerisinden çıkarılamamıştır. Kars Müze Müdürlüğü başkanlığında yapılan kazı çalışmaları da bu alan içerisinde başlatılmıştır.

Yanık Cami Şehitliğinin bulunduğu tescilli şehitlik alanında cami temel duvarları üzerine Belediye tarafından yapılan bir metre yüksekliğindeki istinat duvarları içerisinde kalan 10x8 m büyüklüğünde 80 m²'lik alan içerisinde 14 Ekim 2010

tarihinde Müze Müdürü Necmettin Alp, Arkeolog Elif Yılmaz, Ardahan İl Kültür ve Turizm Müdürü İsmail Mor ile Ardahan İl Emniyet Müdürü Kaçakçılık Şubesi'nden gelen ekip gözetiminde sondaj çalışması yapılmış, yapılan sondaj çalışması sırasında yaklaşık 20 cm derinlikte toprak kazıldıktan sonra şehit iskelet kemiklerine ulaşılmış, daha sonra şehitlik alanında bu durum bir tutanakla tespit edilerek sondaj çalışması tamamlanmıştır.

18 Ekim 2010 tarihinde ise toplam 21 kişiden oluşan kazı ekibi ile başlatılan Yanık Cami Şehitlik kazı çalışmasında cami enkazı içerisinde birikmiş dolgu toprağı kademeli boşaltılarak 150 cm derinlikte olan taban zemine kadar inilmiştir. Bu çalışma 6,5x5 m büyüklüğündeki bir alan içerisinde yapılmış olup, 45 cm'lik üst dolgu toprağı kazı alanı dışına çıkarıldıktan sonra şehit iskeletlerine ulaşılmıştır. 4x3 m büyüklüğündeki alan içerisinde 9 adet kafatası ve çok sayıda iskelet kemiğine ulaşılmıştır. Şehit iskelet kemiklerinin bir bölümünde ciddi yanık izleri tespit edilmiştir. Şehit iskeletlerinin çıktığı alan genişletilerek iskeletlerin bulunduğu seviyeden 80 cm daha aşağı inilmiş ve caminin tavan ve taban döşeme ahşaplarına ulaşılmıştır. Doğu-Batı istikametinde uzayan 3 adet zemin döşeme ahşap hatılı ile bu hatılların arasında kalan ahşap döşemenin çok ciddi bir yangın geçirdiğı, özellikle ahşap olan tavan döşemenin tamamen yandığı, zemindeki ahşap döşemenin ise yangından daha az etkilendiğı tespit edilmiştir. Zemin döşemede ulaştığımız ahşap hatılardan birincisi 95 cm uzunluğunda 20 cm genişliğinde, ikincisi 98 cm uzunluğunda 16 cm genişliğinde, üçüncüsü 54 cm uzunluğunda 19 cm genişliğinde olup, bu hatılların üzerindeki ahşap malzemeyi birbirine bağlayan 4 adet büyük demir çivi (mıh), bir adet ahşap çivi ve toprak zemin içerisinde az miktarda amorf seramikler bulunmuştur. Yine kazı toprağı içerisinde çok fazla miktarda oksitlenmiş bir adet madeni düğme, bir adet kapı menteşesi bulunmuştur. Ayrıca açma içerisinde taban ahşap hatılların üzerinde 90x45 cm ebadında bazalt bir döşeme taşı bulunmuştur. Muhtemelen cami tavanını tutan ahşap direklerden birisinin konulduğu taban taşı olduğunu düşündüğümüz bu bazalt taşı çalışmalar sırasında yerinden çıkarılmış daha sonra açma kapatılırken taban döşeme taşı yeniden yerine konulmuştur. 18 Ekim günü yapılan çalışmalar saat 17'de tamamlanarak kazı çalışmasının yapıldığı açmaların üzeri naylon branda ile kapatılmış ve kazı alanının güvenliği ertesi günkü çalışmalara kadar Ardahan İl Emniyet Müdürlüğü ekiplerince sağlanmıştır.

Ertesi gün 19 Ekim tarihinde sabah saat 8'de çalışmalara yeniden başlanmış olup, bu çalışmalarda 18 Ekim tarihindeki açmaların genişletilmesinin yanı sıra şehitliğin bulunduğu park alanının değişik yerlerinde 3 yeni sondaj açması daha açılarak kazı çalışmaları sürdürülmüştür. Park içerisinde açılan sondaj açmalarında başka şehit iskeletlerinin bulunabileceğı düşünüldüğünden birinci açma 2,4x2,2 m, ikinci açma 1,6x1,5 m, üçüncü açma 2,5x2,1 m büyüklüğünde ve 80-90 cm derinliğinde açılmış ancak her üç sondaj alanı içerisinde in situ vaziyette şehit iskeletine rastlanmamıştır. Sadece dağınık vaziyette birkaç iskelet kemiğı bulunmuştur. Park alanında açılan bu yeni açmalar kapatılarak eski haline getirilmiştir.

Yanık Cami içerisindeki kazı çalışmaları ise 19 Ekim günü saat 13'de tamamlanmış, açma içerisinden toplanan maden ve seramik malzemenin yanı sıra bir adet kafatası incelenmek üzere alınarak çalışmalar tamamlanmış, daha sonra Yanık

Cami içerisinde ortaya çıkarılan şehit iskeletlerinin üzeri Ardahan İl Kültür ve Turizm Müdürlüğüne temin edilen kefen bezi ile kefenlenerek, bir imam tarafından da yapılan dualar sonrasında açmaların üzeri kazı sırasında dışarı çıkarılan toprakla yeniden kapatılmış ve saat 16'da şehitlik alanı eski haline getirilerek yapılan kapatma tutanağı ile çalışmalara son verilmiştir.

Sonuç

Birinci Dünya Savaşında Doğu Anadolu Bölgesinde ermeni taşnak çeteciler tarafından Müslüman Türk nüfusa karşı yapılan katliamların belgelenmesi amacıyla çalışma alanı daha önce Milli Güvenlik Kuruluna bağlı ASİMKK tarafından belirlenen Ardahan ili, Merkez Halil Efendi Mahallesiindeki Yanık Cami Şehitlik alanında yapılan kazı çalışmaları sonrasında ortaya çıkarılan şehit iskeletleri ve caminin mimari dokusuna ilişkin ele geçirilen buluntular 1915 yılında bu katliamın yapıldığını kanıtlar niteliktedir.

Kars Müzesinin yapmış olduğu kazılardan genel görünümler.

KARS MÜZE MÜDÜRLÜĞÜNÜN KARS, ARDAHAN VE İĞDIR
İLLERİNDEKİ ŞEHİTLİKLERLE İLGİLİ YAPTIĞI ÇALIŞMALAR

ARKEOLOJİK KAZILARLA VAN BÖLGESİNDE ERMENİ MEZALİMİ

Yunus YAVUZ*

Öz: 20. yüzyılın başlarında Osmanlı Devleti'nin zayıf düşmesini fırsat bilen Ermeniler; devrin büyük devletlerinden cesaret alarak yüzlerce yıl birlikte huzur içinde yaşadıkları Müslüman Türkleri Osmanlının bereketli topraklarında katletmeye başlamışlardır. Tarih boyunca Ermeniler için vazgeçilmez bir değere sahip olan Van Bölgesi'nde yapılan katliamlarda, Anadolu'nun farklı yerlerinde yapılan benzer katliamlardan çok daha fazla yoğunlukta olduğu görgü tanıkları ve tarihi belgelerin yanı sıra bölgede yapılan bilimsel kazılar sonucu anlaşılmıştır. Açığa çıkarılan iskeletler üzerindeki izler, kadın, yaşlı, çocuk demeden katliama maruz kalan insanların son derece acımasızca ve çeşitli işkenceler sonrası öldürüldüklerini ortaya koymuştur. Ermenilerin bölgede Müslüman Türk halkına yaptıkları insanlık dışı katliamları kesin olarak belgeleyen bu arkeolojik kazılar, Anadolu'da açılan diğer toplu mezarların benzerleri durumundadır. Van Bölgesi'nde açığa çıkarılan toplu mezarlar yeni belge ve bulgularla Ermenilerce gerçekleştirilen vahşetin boyutunu bir kez daha gözler önüne sermiştir.

Anahtar Kelimeler: Doğu Anadolu, Van, Zeve, Çavuşoğlu Samanlığı, Yanıkçay, Katliam, Ermeniler, Müslüman-Türk, Osmanlı, Anadolu, Göç

Giriş

Osmanlı Devleti içerisinde Millet-i Sadıka olarak bilinen Ermeniler, asırlarca Müslüman Türk halkıyla hiçbir ayırım yapılmadan hep birlikte huzur içinde yaşamışlardır. Yakın tarihe kadar Osmanlı Devleti'nde önemli görevler üstlenen ve başarılı hizmetleri en üst düzeyde ödüllendirilen Ermenilere Van Bölgesi'nde Osmanlı Devleti'nin yüksek değer vermiş olduğu görülmektedir. Bu anlamda Akdamar Katolikosu Khaçadur Şiroya'nın üstün başarılarını sembolize eden mezar taşı üzerine işlenmiş Osmanlı armaları, Ermenilerin Van Bölgesi'ndeki statüsünü göstermesi açısından önemli bilgiler içermektedir (Görsel 1).

---

* Arkeolog, Van Müzesi Müdürlüğü
E-posta: yunusyavuz65@gmail.com

Görsel 1. Akdamar Katolikosu Khaçadur Şiroya'nın Mezar Taşı (Van Müzesi Teşhir)

Bunun yanında Osmanlı Devleti'nin tüm dinlere karşı hoşgörülü yaklaşımının bir yansımasını Eski Van şehrinde görmek mümkündür. Bu şehir, Müslüman ve Hristiyanların bir arada yaşadığı ender yerleşimlerden biri olarak dikkat çekmektedir. 20. yüzyılın başlarına kadar ayakta kalan bu döneme ait kültür varlıkları, günümüzde harap halde olsalar da yapı kalıntıları belirgin olarak görülebilmektedir. Akdamar Kilisesi ve Anıt Müzesi restorasyon çalışmalarında bulunan taş kitabe yazıtında Van Bölgesi'nde yaşayan Ermenilerin ihtiyaçları ile bizzat Osmanlı Padişahının ilgilendiği anlatılmaktadır.

"1 Haziran 1884

Ben, İsa'nın kulu ve dualarınıza muhtaç

Katolikos Rışdunikli Der Khaçadur Osmanlı Hükümdarı

Ulu Hakan II. Abdülhamit muzaffer Han'ın taht-ı saltanatında

Temelden inşa edilen Katolikosluk Sarayı'nı ve okulu

Çok muhtaç milletime ithaf ediyorum.

Gerçi sevgimin harareti çoktandır beni teşvik eder,

Lakin yoğun işlerimin meşguliyeti el vermiyor.

Bu inşaatların saçacağı manevi nur

Ruhu için her şeyden kutsal bir değerdir.

Yaşlı halkımın acısı ilimperver Ermeni çocukları ile dinecek".

Görsel 2. Taş Kitabe Yazıtı (Akdamar Anıt Müzesi)

Osmanlı padişahı II. Abdulmahid'e Akdamar Kilisesi Ruhban Okulu'nun açılmasında verdiği destekler için kitabede yazılan methiyeler, Ermenilerin Osmanlı Devleti'ne karşı duyduğu bağlılık ve saygıyı göstermesi bakımından önemli bir belgedir. Tarih boyunca ötekileştirme olmaksızın Müslüman Türklerle Ermeniler, 20. yüzyılın başlarına gelinene dek birlikte sorunsuz yaşamıştır. 19. yüzyılın sonu ve 20. yüzyılın başlarında Osmanlı Devleti'nin zayıflamasıyla merkezi otoriteden bağımsız olarak sosyal ve ekonomik dengenin de bozulmuş olduğu bir ortamda, Ermeniler, milliyetçilik duyguları ve devrin güçlü oyun kurucu devletlerinin kışkırtmaları sonucunda; ne yazık ki birçok Osmanlı şehrinde katliamlara başlamışlardır. Bu kaotik ortamda Ermenilerin yaptıkları zalimlikler ve katliamlar hakkında çok sayıda yaşanmış olan acıklı hayat hikayesi, sözlü tarihin önemli bir parçasını oluşturmuştur. Sözlü tarihe tanıklık eden tarihi belgeler ışığında yapılan incelemeler, Anadolu Coğrafyasında Ermeni mezaliminden en fazla etkilenen bölgenin şüphesiz Van olduğu gerçeğini ortaya çıkarmıştır. Van bölgesinde Ermenilerce çok sayıda yerde gerek bireysel gerek toplu birçok katliam yapıldığı bilirse de şimdiye kadar yapılan arkeolojik kazılar, Zeve Köyü, Yanıkçay Köyü ve Çavuşoğlu Samanlığındaki çalışmalar ile sınırlıdır. Bu kazılarda açığa çıkarılan somut buluntular, dönemin şahitlerince anlatılan katliamların salt sözlü tarihten ibaret olmadığını bilimsel belgelerle ortaya koymaktadır.

1. Çavuşoğlu Samanlığı Katliamı Temel Kazısı:

Erciş Purul yolu üzerindeki Çavuşoğlu samanlığının bulunduğu alanda Celal BAĞIRSAKÇI adlı bir vatandaşın yapmış olduğu temel kazısı hafriyatından insan iskeletlerinin açığa çıktığı haberleri üzerine 08.07.1988 tarihinde Van Müzesi

Müdürlüğü'nce yerinde gerekli araştırma ve incelemeler yapılmıştır. Yapılan incelemelerde; 10,25x8,30 m boyutlarında ve 1,15 m yüksekliğinde harcı toprak olan, taştan bir temel duvarla örüldüğü görülen bir mekân tespit edilmiştir.

Görsel 3. Çavuşoğlu Samanlığı Temel Kazısı Alanı Genel Bir Görünüm (VMA 1988)

Arazi sahibi Celal BAĞIRSAKÇI beyanında Müze yetkililerine sözü edilen iskeletleri eskiden samanlık olarak kullanıldığı bilinen yerde, toprak seviyesinin 2 metre altından çıkardığını aktarmıştır. İskeletler üzerinde yapılan değerlendirmelerde; erkek ve kadın iskeleti oldukları anlaşılan 9 adet iskeletin kafataslarında çeşitli kesici ve delici aletlerle yapılan darp izleri ile vücut iskeletlerinde yer yer delikler olduğu görülmüştür. İskeletler üzerinde oluşan tahribat ve izler, burada katledilen insanların ölmeden önce şiddetli işkence yaşadıklarını göstermektedir. Bir süre Van Müzesi teşhirinde sergilenen bu iskeletler, ilerleyen süreçte Müze teşhirinden kaldırılmıştır (Görsel 4-7)¹.

1 <https://www.slideshare.net/MRCANAKIN/van-can-akin-426940.jpg>

Görsel 4. Çavuşoğlu Samanlığı Temel Kazısından Çıkarılan İnsan İskeletleri (VMA 1988)

Görsel 5-7. Çavuşoğlu Samanlığı temel kazısından çıkarılan insan kafatasları (VMA 1988)

Araştırma ve incelemeyi yapan Müze yetkililerinin bölgede yaşayan vatandaşlardan aldıkları bilgilere göre, Çavuşoğlu Samanlığında 19 kişinin Ermeni katliamı sonucu şehit olduğu, şehit edilen 10 kişinin Erciş Haydarbey mevkiinde bulunan şehitler mezarlığına götürülüp defin edildikleri öğrenilmiştir. Bunun yanında yapılan araştırmalarda, Çavuşoğlu Samanlığında katledilenlerden bazılarının kimler olduğu ve nasıl katledildikleri dönemin yaşayan tanıklarının ifadeleri ile anlaşılmıştır. Bu katliamın görgü tanığı Kıçe Nene (Sultan Hatun) Çavuşoğlu Samanlığında katledilenlerin cesetleri altında kalarak hayatta kalmayı başardığını kendi dilinden anlatsa da akıl sağlığını koruyamamıştır. Bunun yanında Cemile ÇAVUŞOĞLU, bölge halkının sevip saydığı müslüman türklerden Gazinin Beşir'in Çavuşoğlu Samanlığında balta ile Kahraman Ağa'nın ise satırla vurularak şehit edildiğini anlatmıştır. Yapılan incelemeler ve araştırmalar, sözü edilen iskeletlerin Müslüman bir topluma ait olduğu gerçeğini ortaya çıkarmıştır.²

2. Yanıkçay Katliam Kazısı:

Yanıkçay Köyü halkından 85 yaşındaki Mahmuthan HAKAN'ın sözlü ifadeleri ve tarihi arşiv belgeleri Yanıkçay Köyünde toplu bir mezarın varlığını göstermiştir.

2 (VMA). 1988 Çavuşoğlu Samanlığı Temel Kazısı Katliam Raporu.

Köyün önde gelen diğer yaşlıları tarafından da doğrularak yeri belirlenen toplu mezar, köyün güneydoğusunda bir yamaçta yer almaktadır. Tanıkların anlatımlarına göre, 1915 olaylarında bölgede bulunan ermeniler, rusalardan aldıkları cesaretle iç içe yaşadıkları Müslüman Türk ahaliyi çeşitli işkencelerle öldürerek bölgeyi ele geçirmeyi planlamışlardır. Bu amaçla çevre köylerden topladıkları ve sayılarının yaklaşık 500 olarak tahmin edilen Müslüman Türkleri Yanıkçay köyüne getirerek kadın-erkek, yaşlı-geç-çocuk ayırt etmeden hunharca katletmişlerdir. Yapılan vahşeti, öldürdükleri insanları köyde hazırladıkları ve halk arasında kuyu olarak tabir edilen üç büyük çukura topluca gömerek gizlemeye çalışmışlardır.

Olayın tanığı Mahmut HAKAN'ın çocukluk hatıraları içerisinde anımsadığı kadarıyla bugün kazısı yapılan alan Ermenilerin katledip gömdükleri üç kuyu mezardan biridir. Tarihi belgelerin ışığında ve tanıkların ifadesi doğrultusunda köy halkından İsa VARAN'a ait daha önceden iki katlı yığma taş ev olup daha sonra üst katı yıkılıp bugün de olduğu gibi ahır olarak kullanılan yapının güneyindeki, içinde iki meyve ağacı bulunan bahçesinde jandarma ve köy korucularının sağladığı güvenlik önlemleri altında Van Müzesi Müdürlüğü başkanlığında 22.11.2010 tarihinde kazı çalışmasına başlanmıştır. Alanda yapılan yüzey temizliğinin ardından kazı çalışmaları, 5x5 m boyutlarında belirlenen karolajda yürütülmüştür (Görsel 8-9).

Yüzey toprağı alınırken yaklaşık -20 cm kotta daha önce köylüler tarafından yüzey toprağı içerisinde bulunup poşet içerisine konarak tekrar gömülen iskelet parçalarına rastlanmıştır. Karolajda yaklaşık -40 cm kottan sonra toprağın yapısı ve rengi değişmiştir. Bu seviyede karolajın orta kısmında ilk insan iskeleti kalıntılarına rastlanarak yaklaşık -80 cm kota kadar inilen seviyede biri kuzey; diğeri güneyde iki çukur içine gömülmüş toplam 25 insan iskeletine ait kalıntılar ele geçmiştir (Görsel 10-11).

Plana ayrı ayrı işlenen 25 insan iskeleti kalıntılarında 1 nolu olan 12-13 yaşlarında, 17 nolu olan daha küçük yaşlarda çocuklara ait, 18 ve 19 nolu olanlar ise yetişkin birer kadına ait olup; başlarında muhtemelen ipekten başörtülerine yapışmış vaziyette saç parçaları ve 19 nolu olanda saç örgüsü ele geçmiştir. İskelet kalıntılarında 23 nolu olanında bir giysi parçası ve düğme bulunmakta, 9 nolu iskelet kalıntıları arasında kırık bir cam koku kabı, 24 nolu iskelette ise bronz bir yüzük, bronz bir iğne ve bir düğme bulunmaktadır. Bazıları üzerinde darp izleri bulunan bu iskelet kalıntılarının çoğunluğu erkeklere ait olmalarıyla birlikte içlerinde çocuklar ve kadınlar da yer almaktadır. Topluca katledilen bu insanlar açılan ve şu anda ikisi belirgin olan çukurlara gelişigüzel biçimde atılarak üst üste gömülmüşlerdir (Görsel 12-16).

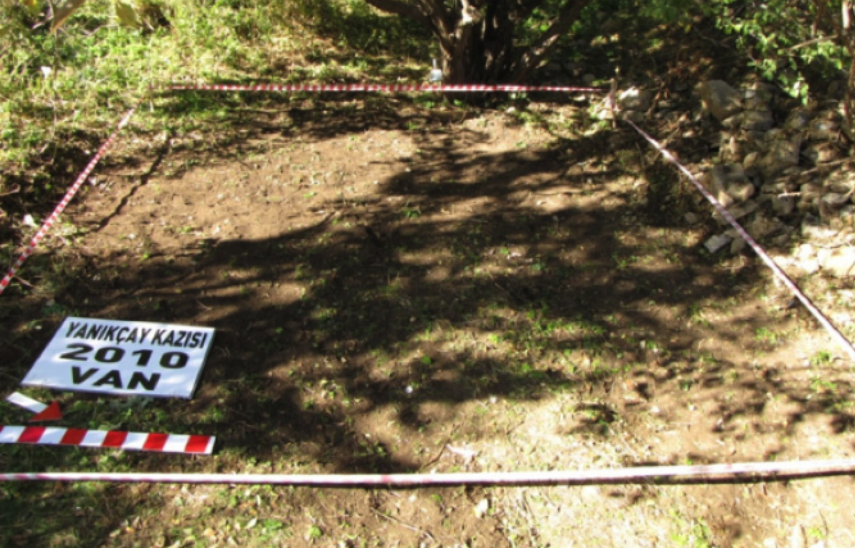
Bu bir günlük çalışma sonunda -20/-80 cm arası kotta toplam 25 adet insan iskeleti belirlenmiş olmasının yanı sıra alt kısımda bu iskeletlerin daha çok sayıda ve 150'ye yakın oldukları tahmin edilmektedir. Kazının tamamlanmasının ardından iskeletler yerinde bırakılmış ve üzerleri yeniden toprakla örtülmüştür.³

3 VMA. Yanıkçay Katliam Kazısı Raporu 2010.

Görsel 8. Yanıçay katliam kazısı alanı genel görünümü (VMA 2010)

Görsel 9. Yanıçay katliam kazısı alanı genel görünümü (VMA 2010)

Görsel 10. Yanıığay katliam kazısında açığa çıkarılan insan iskeletleri (VMA 2010)

Görsel 11. Yanıığay katliam kazısında açığa çıkarılan insan iskeletleri (VMA 2010)

Görsel 12. Yanıçay katliam kazısında açığa çıkarılan insan iskeletlerinin çizimi (VMA 2010)

Görsel 13. Yanıçay katliam kazısında açığa çıkarılan insan iskeletleri (VMA 2010)

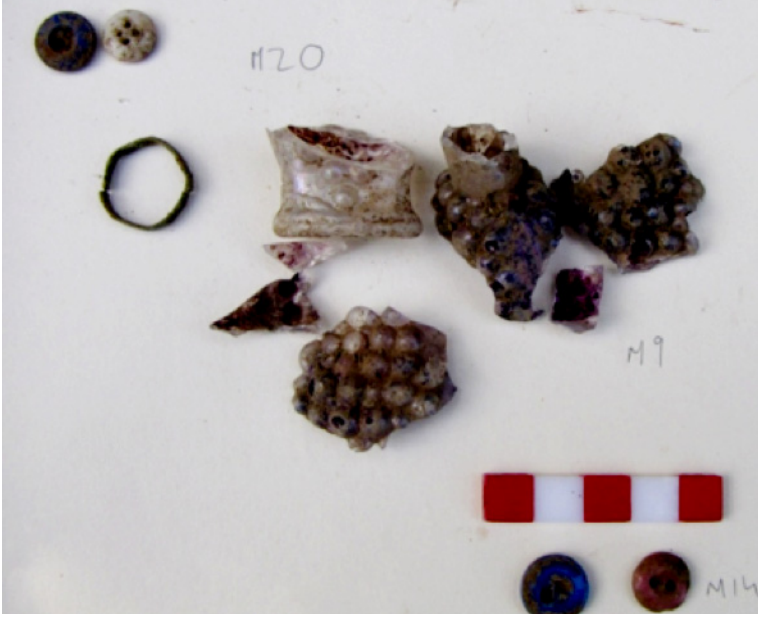

Görsel 14. Yanıkçay katliam kazısında açığa çıkarılan insan iskeletleri (VMA 2010)

Görsel 15. Yanıkçay katliam kazısı 18-19 nolu insan iskeletleri (VMA 2010)

Görsel 16. Yanıkçay katliam kazısı buluntuları (VMA 2010)

3. Zeve Katliam Kazısı:

Hep birlikte kurtulma umuduyla Ermeni çetelerinin katliamından kaçmaya çalışan Van'ın Derebey, Hakis, Zorova, Hıdır, Göllü, Şeyhayne, Şeyhkara köylüleri, Zeve köyü yakınlarına geldiklerinde ne yazık ki burada Ermenilerin büyük bir katliamına maruz kalmışlardır.⁴ Olayların yaşayan görgü tanığı İbrahim SARGIN'ın ifadeleri ve tarihi belgelerle doğrulanan bu katliamda, 1915 yılında Rusların desteğini de alan Ermenilerin, çoğu kadın, çocuk ve yaşlılardan oluşan yaklaşık 2500 Müslümanı şehit ettiği, köydeki bütün evleri yakıp yıktıkları anlaşılmaktadır. 1915 yılında Ermeni saldırıları sonrasında harabeye dönüşen Zeve köyünde katliamın yapıldığı belirlenen alanda 4 Nisan 1990 tarihinde Van Müzesi başkanlığında arkeolojik kazı gerçekleştirilmiştir (Görsel 17). Yerli ve yabancı çok sayıda basın yayın organının da izlediği (Görsel 18) kazı çalışmaları, olayların yaşayan görgü tanığı İbrahim SARGIN'ın ifadeleri doğrultusunda köyün güney bölümünde yer alan yıkıntıda belirlenen alanda 4x4 m boyutlarında açılan açmada yürütülmüştür.

Yapılan 1 günlük kazı çalışmalarında 30-40 cm derinliğindeki dolgu toprağı atıldıktan sonra karışık olarak in situ malzemeye birçok insan iskeleti ele geçmiştir (Görsel 19-21). Bu iskeletlerin kafataslarında ezik ve kırık, yer yer de çatlak ve yarıklar olduğu görülmüştür. Yapılan değerlendirmeler sonucunda; topluca katledilmiş olarak açığa çıkarılan, 12 insan iskeletinin olasılıkla kadınlara, küçük çocuklara ve yaşlılara ait oldukları belirtilmiştir. 1 günlük kazı sonucunda, elde edilen bulgular ile

4 Kardaş 2015: 26

katliam belgelenerek kazı çalışmaları ertelenmiştir. Kazı sonucunda ortaya çıkarılan ince saç örtüleri ve nazarlıklar, katledilenler arasında çocukların da olduğunu göstermiştir. Ele geçen diğer buluntular arasında paslı, uçları kırılmış hançer ve kama uçları, çok sayıda rus yapımı boş mermi kovanları ile bunlara ait mermi çekirdekleri, iç giysisi ve ipekli kumaş parçaları, üzeri Sultan Reşad tuğralı ve ayyıldız motifli boncukları olan taş gerdanlık (Görsel 22), balmumu kaplanmış muska paslı demir bilezik, akik kolye (Görsel 23), 5 parça halinde iki bakır para, çok sayıda cam ve renkli sırma boncuk (Görsel 24-27), pişmiş toprak çanak (Görsel 28), çocuk nazarlıkları, değişik boyutlarda giysi düğmeleri ve bir adet kemik tarak bulunmaktadır. Kazı sırasında ele geçen hançer, kama ve kırık kürek yüzleri ile demir çubuklar, buradaki insanların öldürülmeden önce ağır işkencelere uğratıldıklarını belgeler niteliktedir. Kazı çalışmalarında rastlanan bir kafatasına batmış kürek yüzü, bunun bir başka belgesi olarak yapılan işkenceyi doğrular durumdadır. Kazıda bulunan mermi kovanları ve çekirdekleri köy evlerine doldurulan insanların işkenceler sonrasında kurşunlandığını ortaya çıkarmıştır. Küçük bir çocuğa ait kalça kemiğine saplanmış mermi çekirdeği yapılan işkence ve katliamı açıkça göstermektedir. Bunun dışında bazı kafataslarında görülen yanık izleri de katliamın bir yangınla sonuçlandığını belgelemiştir.⁵

Görsel 17. Zeve katliam kazısı genel görünüm (VMA 1990)

5 VMA. Zeve Katliam Kazısı Raporu 1990.

Görsel 18. Zeve katliam kazısı, basın mensupları ve vatandaşlar (VMA 1990)

Görsel 19. Zeve katliam kazısı, karışık insan iskeletleri (VMA 1990)

Görsel 20. Zeve katliam kazısı, karışık insan iskeletleri (VMA 1990)

Görsel 21. Zeve katliam kazısı, karışık insan iskeletleri (VMA 1990)

Görsel 22. Zeve katliam kazısından akik gerdanlık (Van Müzesi 4.1.90 Envater Numaralı Eser)

Görsel 23. Zeve katliam kazısından akik kolye (Van Müzesi 4.2.90 Envater Numaralı Eser)

Görsel 24. Zeve katliam kazısından cam boncuk dizisi (Van Müzesi 4.3.90 Envater Numaralı Eser)

Görsel 25. Zeve katliam kazısından cam boncuk dizisi (Van Müzesi 4.4.90 Envater Numaralı Eser)

Görsel 26. Zeve katliam kazısından cam boncuk dizisi (Van Müzesi 4.5.90 Envater Numaralı Eser)

Görsel 27. Zeve katliam kazısından cam boncuk dizisi (Van Müzesi 4.6.90 Envater Numaralı Eser)

Görsel 28. Zeve katliam kazısından pişmiş toprak çanak (Van Müzesi 4.8.90 Envater Numaralı Eser)

Değerlendirme ve Sonuç:

20. yüzyılın başlarında Osmanlı Devleti'nin zayıf düşmesini fırsat bilen Ermeniler, devrin büyük devletlerinden cesaret alarak yüzlerce yıl birlikte huzur içinde yaşadıkları Müslüman Türkleri Osmanlı'nın bereketli topraklarında katletmeye başlamışlardır. Tarih boyunca Ermeniler için vazgeçilmez bir değere sahip olan Van Bölgesi'nde, Anadolu'nun farklı yerlerinde yapılan benzer katliamlardan çok daha fazla yoğunlukta olduğu görgü tanıkları ve tarihi belgelerin yanı sıra bölgede yapılan bilimsel kazılar sonucu anlaşılmıştır.

Açığa çıkarılan iskeletler üzerindeki izler, kadın, yaşlı, çocuk demeden katliama maruz kalan insanların son derece acımasızca çeşitli işkenceler sonrası öldürüldüklerini belgelemiştir. Ermenilerin bölgede Müslüman Türk halkına yaptıkları insanlık dışı katliamları kesin olarak belgeleyen bu arkeolojik kazılar, Anadolu'da açılan diğer toplu mezarların benzerleri durumundadır. Van Bölgesi'nde açığa çıkarılan toplu mezarlar yeni belge ve bulgularla Ermenilerce gerçekleştirilen vahşetin boyutunu bir kez daha gözler önüne sermiştir. Dönemin Osmanlı yöneticileri Van Bölgesi'nde yaşayan Müslüman Türk Halkını, Ermeni katliamından korumak adına, 1915 yılında çıkarılan Ermeni Tehciri Kanunu'ndan çok daha önce Van Bölgesi'nden Anadolunun güvenli yerlerine göç ettirmişlerdir⁶. Günümüzde bu ailelerden bazılarının göç ettikleri yerlerde yaşamlarına devam ettikleri de bilinmektedir. Osmanlı Devleti'nin ilk göç kararını Van Bölgesi'nde yaşayan Müslüman Türk halkını Ermeni katliamlarından korumak için uygulamış olduğu görülmektedir. Bir süre sonra da 1915 yılı Sevk ve İskân Kanunu ile Ermeniler olayların yaşandığı şehirlerden göç ettirilmişlerdir. Alınan bu göç kararlarındaki amacın her iki halkın da zarar görmesini engellemek olduğu açıktır.

KAYNAKÇA

İçli, T. G. 2007, *Kriminoloji*, Ankara.

Kardaş A. 2015, "Van'ın İşgali ve Ermenilerin Yaptığı Tahribat", *100. Yılında Ermeni Meselesi ve Gerçekler Sempozyumu*, Van: 14-34.

Süslü, A. 2015, "Yirminci Yüzyılın İlk Soykırımı ve Sürgünü, Öldürülen Türklerin Davası ve Van –Zeve Örnekleri", *100. Yılında Ermeni Meselesi ve Gerçekler Sempozyumu*, Van:1-13.

Van Müzesi Arşivi (VMA). 1988 Çavuşoğlu Samanlığı Temel Kazısı Katliam Raporu.

VMA. 1990 Zeve Katliam Kazısı Raporu.

VMA. 2010 Yanıkçay Katliam Kazısı Raporu.

<httpswww.slideshare.net/MRCANAKINNvan-can-akin-426940.jpg>

6 Süslü 2015: 4.

**III. BÖLÜM:
AZERBAJCAN'DA
TÜRK KÜLTÜR VARLIKLARINA
UYGULANAN VANDALİZM**

AZERBAJYCAN'IN KÜLTÜREL MİRASINA YÖNELİK ERMENİ TERÖRÜ

Cafer GIYASI*

Öz: Azerbaycan'ın mimari ve arkeolojik anıtları, Ermeni kültür-kültürel terör programlarında önemli bir yer tutmaktadır. Ermeniler, Azerbaycan Cumhuriyeti topraklarındaki Hristiyan-Türk mimari mirasına ek olarak, şimdi Ermenistan olarak adlandırılan Batı Azerbaycan'da birçok Müslüman-Türk anıtı üzerinde hak iddia etmektedir. Ermeniler, sahip olamadıkları, Ermenileştirmekte zorlandıkları mimari anıtları tahrip etmişlerdir. Bunlar genellikle İslami döneme ait Türk mimari eserleridir. Erivan'da Müslüman Türkler tarafından yaptırılan çok sayıda cami, saray, kervansaray, türbe ile mezarlıklar yıkılmıştır. Batı Azerbaycan topraklarında bulunan Akkoyunlu, Karakoyunlu, Safevi ve Kaçar dönemlerine ait mimari örnekleri olan Müslüman anıtları Ermenilerce yok edilmiştir. Başkent Bakü başta olmak üzere Azerbaycan Cumhuriyeti'nin farklı bölgelerinde mimari mirasa yönelik çok sayıda operasyon gerçekleştirmişlerdir. Ermeni vahşetinin mimari mirasa yönelik son tezahürü, Karabağ ve çevresinin akıl almaz kitlesel yıkımıdır.

Anahtar Kelimeler: Mimari Miras, Ermeni Terörü, Camiler, Saraylar, Türk Kültürü

Ermenilerin saldırganlık ve acımasızlığı tarihsel geçmişlerinden kaynaklanmaktadır. Tarihleri boyunca küçük de olsa devlet kuramayan Ermeniler Roma, Bizans, İran, Arap, çeşitli Türk devletleri ve Rusya gibi büyük devletlerin egemenliği altında yaşamışlardır. Ermeniler yeni bir güç ortaya çıkınca, onlardan aldıkları destekle bağlı oldukları devletlere isyan etmişlerdir. Rus bilim insanı V. Velicko'ya göre Ermeniler sistematik olarak bağlı oldukları devletleri arkadan vurmuşlardır. ¹ Bu nedenle Ermenilerde kıskançlık ve büyük devlet kurma güdüsü ortaya çıkmıştır.

Büyüklük iddiasında olan ancak yeterince gücü olmayan Ermeniler ellerine güç geçince çevrelerindeki insanlar için tehlike, komşuları için devamlı sorun kaynağı teşkil etmiştir. Azerbaycan Türkleri ise Ermeniler tarafından başlarına açılan felaketlerden ders çıkaramamışlardır.

---

* Prof. Dr. Azerbaycan
E posta: jafar.giyasi@gmail.com

¹ Velicko 1990: 75.

Hayallerindeki büyük Ermenistan mitini gerçekleştiremeyen Ermeniler bu yükün altında ezilerek kendilerini çaresiz bir durumda bulmuşlardır. “Büyüklik” ve “eskilik” iddialarını bilimsel olduğunu iddia ettikleri çalışmalar yayınlayarak, gerçek olmayan varsayımlarını kabul ettirmeye çalışarak ve tarihi tahrip ederek Ortadoğu halklarının maddi ve manevi mirasını ele geçirmeyi amaçlamışlardır. Geçen yüzyılda Ermeni ve Ermeniperest uzmanlar, Rus politikacılar tarafından icat edilen “Büyük Ermenistan” haritasına tarihsel-bilimsel bir temel oluşturmak için seferber olmuşlardır. Sadece siyasetçileri değil, aydınları da zayıflık, korkaklık ve alçaklığın bir belirtisi olan terör yolunu seçmiştir. Ermeniler, bu hayali haritanın gösterildiği bölgede Türk tarihi ve kültürel mirasına yönelik geniş çaplı bir imha operasyonu başlatmıştır. Bu topraklar aslında Azerbaycan'ın tarihi toprakları olduğu için Ermenilerin uyguladığı terör başından beri Azerbaycan'ın Türk kültür mirasına yöneliktir.

Ermeniler, Türk kültürel mirasına çeşitli yönlerden saldırmaktadır. Bu saldırganlık şu şekilde belirtilebilir:

1. Açık kültürel hırsızlık - diğer ulusların anıtlarını Ermeni anıtları olarak sunma,
2. Ermenileştirme - bazı eklemelerle komşu ulusların anıtlarını devralma,
3. Ermeni tarzı kültürel terör - uluslararası düzeyde “Ermenileştiremedikleri” anıtların yok edilmesi ve izlerinin silinmesi.

Ermeniler en çok müzik alanında kültür hırsızlığı yapmışlardır. Ermeniler, adını bile değiştirmeden Sarı Gelin, Koçeri, Uzundare gibi çok sayıda Azerbaycan Türkçesi ile yazılmış ya da bestelenmiş şarkıları ya da havaları kendilerine ait gibi sunmaktadır. Ayrıca Anadolu, Nahçıvan ve Erivan'daki Türk halk oyunları Ermeni folklor gruplarının repertuarında önemli bir yer tutar.

A. Hachaturyan başta olmak üzere çağdaş Ermeni besteciler opera ve bale eserlerinde Azerbaycan halk müziğini kullanmışlar ve Doğu'da çok tanınan Azerbaycan muğamlarını sahiplenmekten çekinmemişlerdir. İsimlerinden de anlaşılacağı gibi Türklere ait olduğu bilinen ney, tar, zurna, keman gibi müzik aletleri de sahiplenilmiştir. Muhtemelen Orta Çağ'da, Türk otoriteleri altında yaşayan Ermenilerin müzikleri Türk müzik medeniyetini seviyesine ayak uyduramayarak asimilasyona uğramıştır.

Sadece Türklere ait özel bir sanat olan halı dokumacılığındaki Ermeni tahribatı, özellikle dekoratif el sanatları dikkate alındığında kkat çekicidir. Halı dokumacılığı ayrı bir araştırma konusudur. Azerbaycan'ın işgal altındaki şehir ve köylerinden götürülen Türk halıları Erivan'daki Halı Müzesi'nde Ermeni el sanatlarının örnekleri olarak sergilenmektedir.

Türk masallarının, destanlarının, kinayelerinin isimlerini değiştirerek Ermeni folkloru yaratmaya çalışılmaktadır. İşin kötüsü, Azerbaycan'da Ermenilerin açık bir şekilde yaptıkları hırsızlığa karşı mücadeleye hiçbir zaman gerek duyulmamıştır. Bugün ünlü “Koroğlu” destanımızın Ermeniceye çevrilmiş hali Ermenice bir esermiş gibi sunulmaktadır.

Kültürel mirasın bir parçası olan mimari ve arkeolojik anıtlar, Ermenilerin kültürel terör programında daha önemli bir yer tutmaktadır. Çünkü bu anıtlar, buldukları yerin kimlik belgeleridir. Ermeniler, büyük Ermenistan hayalini gerçekleştirmek için komşularına ait mimari eserlerin Ermenilere ait olduğunu iddia etmektedir.

20. yüzyılın başında Rus bilim insanı V. L. Veliçko, gözlemlerini şu şekilde kaleme almıştır: “Ermeniler, Gürcü tarihini arkeolojik açıdan dürüst olmayan bir şekilde yağmaladılar. Anıtların üzerindeki Gürcüce yazıtları kazıdılar. Eski Ortodoks kiliselerine girdiler ve Gürcü kiliselerini soydular”.²

Ermeniler kendilerini Kafkas topraklarındaki Hristiyan kültürünün yegâne mirasçıları olarak görmektedir. Azerbaycan topraklarında Hristiyan-Müslüman kültürünü temsil eden Kafkas Alban anıtlarını kendilerine ait gibi araştırıp sonuçlarını uluslararası alanda yaymakta ve köklü bir kültüre sahip bir toplum olduklarını propaganda yoluyla tesis etmeye çalışmaktadırlar.

Hristiyan-Müslüman mimarisinin Azerbaycan’da güçlü kökleri olduğu açıktır. Kafkas Albanyası topraklarında bulunan zengin Hristiyan mimari mirası bu geleneklerin temelini oluşturmaktadır. İslam’ın en güçlü olduğu 13. yüzyılda Hristiyanlığı kabul eden Moğol gruplar Azerbaycan topraklarında birçok kilise ve manastır inşa ettirmiştir.

Hristiyanları himaye eden İlhanlı hükümdarları 1272’de Maraga’da ve 1282’de Tebriz’de yeni kiliseler inşa ettiler. Ayrıca 1294-1301 yılları arasında Maraga’nın kuzeyinde büyük bir manastır inşa ettiler. İlhanlılarda genellikle hükümdarın odasının yanına bir kilise inşa edilirdi. İlhanlı hükümdarlar çok sevdikleri bir otlak olan Karabağ’da kiliseler ve manastırlar inşa ettiler. Karabağ’ın eski mezarlıklarında, üzerlerinde Türk-Moğol at tasvirleri olan Hristiyan mezar taşları ve haçtaşları, Hristiyan İlhanlı yöneticilerin mezarlarıdır.

İlhanlı hanedanının kurucusu Hülagu Han, Hristiyan Kereit Türkü olan büyük eşi Dokuz Hatun’un inancına saygı duyuyordu. Bu nedenle eşinin isteği üzerine ülkenin bütün illerinde kiliseler yaptırdı.³ Misafir olduğu yerlerde gezici kiliseler inşa etmesiyle tanınan Dokuz Hatun’un yaptırdığı kiliselerin en önemlisi, Hristiyan-Türk anıtlarının başında gelen Karabağ bölgesindeki Genceser Manastırı’dır. Kitabelerinde Dokuz Hatun’un adının geçtiği ve mimari kompozisyonunda Türk kökenlerini açıkça yansıtan Genceser Manastırı, tüm Kafkasya’da Hristiyan mimarisinin başyapıtlarından biri, belki de ilkidir. Kilisenin mimari süslemesi Türk üslubunda yapılmış, Hz. İsa figürü Turan üslubunda tasvir edilmiştir. Yapımı ve mimarisi Ermenilerle hiçbir ilgisi olmayan bu nadide anıt, Ermeni basınında bir Ermeni anıtı olarak sunulmuştur.

Ermeni uzmanların iştahı sadece Kafkas Albanyası-Azerbaycan Cumhuriyeti’nin bir bölgesindeki Hristiyan mimari mirasıyla sınırlı değildir. Şimdi Ermenistan olarak

2 Veliçko 1990: 68.

3 Фазлуллах 1957: 6-24.

adlandırılan Batı Azerbaycan topraklarında Müslüman-Türk anıtları olan Türklerin kalelerine, köprülerine, kervansaraylarına ve eski evlerine de sahip çıkmıştır. Nahçıvan'ın Kirna köyündeki Selçuklu mescidi ile üzerinde kurucusunun ve mimarının adı ve yapım tarihi yazılı olan Türk mimari mirasının incisi Momina Hatun'un türbesini bulduğu külliye Ermenileştirmek isteyen "uzmanların" nasıl bir ilmi mantık, nasıl bir adalet ve ahlak anlayışı içerisinde hareket ettiklerini anlamak güçtür.

Azerbaycan topraklarında Türk-Alban anıtlarının Ermenileştirilmesi ve tahrif edilmesinin tarihi oldukça uzundur. Zaman zaman bu anıtlardaki Albanlara özgü detaylar ve yazıtlar kazılarak çıkarılmış, Ermenice mimari unsurlar ve Ermenice yazıtlar eklenmiştir. Bu operasyonlar için Ermenistan Cumhuriyeti'nden özel seferler ve sabotajcılar gönderilerek Azerbaycan'daki Hristiyan-Türk anıtları tamamen Ermenileştirilmiştir.

1970'lerde Azerbaycan'ın Gedebey bölgesinden bir köy öğretmeni bana bu olayı anlatmıştı: "Burada gezgin bir Ermeni belirdi. Bu gezgin Ermeni, bir elinde balta, arkasında bir torba, nerede eski bir duvar veya duvar taşı görse, baltasıyla üzerlerine bir haç şekli kazar." O hocaya bahsettiğin kişinin serseri bir Ermeni değil, Azerbaycan'a özel olarak gönderilmiş ciddi bir provokatör olduğunu söyledim. Bunun nedenle bu provokatörleri tespit etmek için bölge liderleri ve yerel anıt bekçileri daha dikkatli olmalıdır.

Azerbaycan'ın komünist liderleri yıllarca kültürel mirasımıza yönelik provokasyonlara göz yummuş, Ermenileri rahatsız etmekten kaçınmış ve bazı durumlarda bilerek, bazen de bilmeyerek Ermeni kültür terörüne yardım etmişlerdir. 1920 yılından itibaren Ermenistan Cumhuriyeti toprakları önemli ölçüde ve devamlı olarak genişlemiş, buna karşın Azerbaycan'ın toprakları daralmıştır. Azerbaycan'daki Ermeni provokasyonlarına destek verenler sadece Azerbaycan'da yüksek mevkilerde çalışan Ermeniler değil, anneleri, eşleri veya sekreterleri Ermeni sempatanı olan devlet görevlileriydi. Böylece Karabağ'da, Kelbecer'de, Gedebey'de, Gazah'ta, Gubadlı'da vb. bölgelerdeki Türk-Hristiyan anıtlarına rahatlıkla Ermenileştirme operasyonları yürüterek mimari mirasımıza onarılamaz zararlar vermişlerdir.

Geçen yüzyılda Ermeniler, uydurdukları "büyüklük" ve "eskilik" iddialarına inandırıcı kılmak için, başta Rus bilim insanları olmak üzere sipariş üzerine yazan insanlarla anlaşarak iddialarını sözde yabancı makamlar nezdinde güçlendirmeye çalışmışlardır.

Azerbaycan-Türk anıtlarıyla kendi tarihlerini, kendilerine ait olmayan geçmişe dayandırma girişimleri son yıllarda o kadar absürt bir hal almıştır ki, kiraladıkları nüfuzlu alimler bile bu propogandayı sürdüremez hale gelmiştir. S. Ayvazyan adlı bir Ermeni "araştırmacı", bir yazısında MÖ 19. yüzyıl Ermeni hiyeroglif yazısı hakkında "bilgi" vermiştir. Tüm dünya alfabelerinin bu hiyerogliflerden yaratıldığını söyleyecek kadar sorumsuz ve bilgisiz olan S. Ayvazyan, Metsamor denilen yerde taş ve kayalar üzerindeki "yazıtları"⁴ bilimsel delil olarak göstermiştir. Ancak

4 Пиготровский 1971.

oryantalistler, bunların 19. yüzyıldan kalma Azerbaycan Türklerine ait, üzerinde Kûfi çizgilerle Ali Kasımhan, Muhammed Ali ve Hasan isimlerinin yazılı olduğu mezar taşları olduğunu ispatlamışlardır.⁵ Bu mezar taşının bulunduğu yerin yakınında Azerbaycan Türklerinin yaşadığı Zeyva köyünde, kimliği meçhul bir Ermeni “araştırmacı”, sağdan sola okunan Arap alfabesini, soldan sağa “Ermenice okuyarak” 38 asırlık (!) bir hata yapmıştır. Böyle gerçek dışı bir çarpıtmayla Ayvazyan, profesyonel çarpıtıcı olan dedelerini aratmamıştır. Gerçekleri çarpıtma konusunda epey tecrübe kazanmış olan Hay-Ermeni tarihçileri faaliyetlerini bu şekilde sürdürmektedir.

Ermenilerde gücün en önemli sembollerinden biri olan para biriminin bulunmaması, devlet gelirlerinin bulunmadığının en açık göstergesidir. Ermenistan’ın “bilim insanları” bu boşluğu doldurmak için Ermeni tarzı keşifler yapmaktadır. 1957’de B.Mıkırtıçyan, bir Çekoslovak gazetesinde “Milattan önce 19. yüzyılda Ermeni Paraları” başlıklı İngilizce bir makale yayınlamıştır. Bu sikkelerin yazıları da tersten okunmuş ve sonradan Azerbaycan-İldenililere (1133-1225) ait olduğu anlaşılmıştır.⁶ Bu “Ermeni paralarının” araştırılması devam etmektedir.

Eşi Ermeni olan St. Petersburglu akademisyen B. Piatrovski, bilim insanlarının gözü önünde gelişen bu iki olay nedeniyle Ermenileri bu tür cahilce “teorilerden” uzak durmaya çağırmıştır. Kültür alanında akla ve tarihi gerçeklere uymayan görüşler ileri süren Ermeni araştırmacıların çarpıtmaları, taraftarlarını çoğu zaman içinden çıkılması güç bir durumda bırakmıştır.

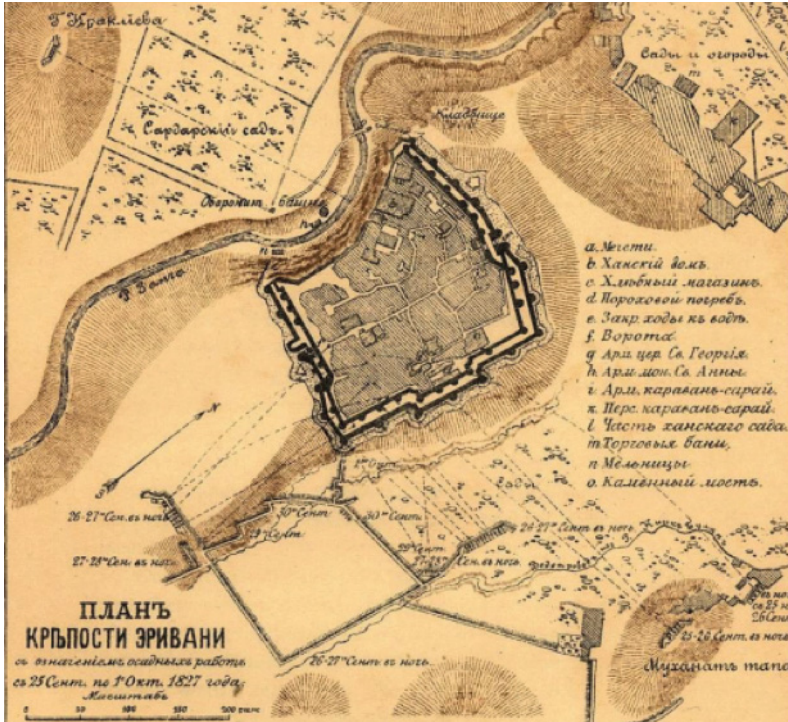
Ermeni kültür terörünün propagandasında önemli rol oynayan en acımasız yöntem, yüzlerce yıl öncesinden günümüze kadar gelen sanat eserlerinin vahşice yok edilmesidir. Ermeniler, kendilerine ait olayın ve Ermenileştirmekte zorlandıkları mimari anıtları tamamen yok etmişlerdir. Bunlar genellikle Türk mimarisi ve İslam dönemine ait sanat eserleri ve mezarlıklardır.

19. yüzyılda Rusya’nın Erivan Hanlığı topraklarını işgâl etmesinden sonra, Ruslar ve Ermenilerin bir Ermeni bölgesi oluşturmak için birlikte izledikleri politika, yerel halk olan Türkleri bu bölgeden kovmak ve onların sanat eserleri ile anıtlarını yok etmektir.

Azerbaycan’ın genç şehirlerinden biri olan Erivan, 16. yüzyılın başlarında Osmanlı-Safevi çatışmaları sırasında güçlü bir kale olarak inşa edilmiştir.

5 Пнотровский 1971.

6 New Orient 1967: 76.

Görsel 1: Erivan Kalesi'nin 1827 tarihli planı (Azizsoy 2019)

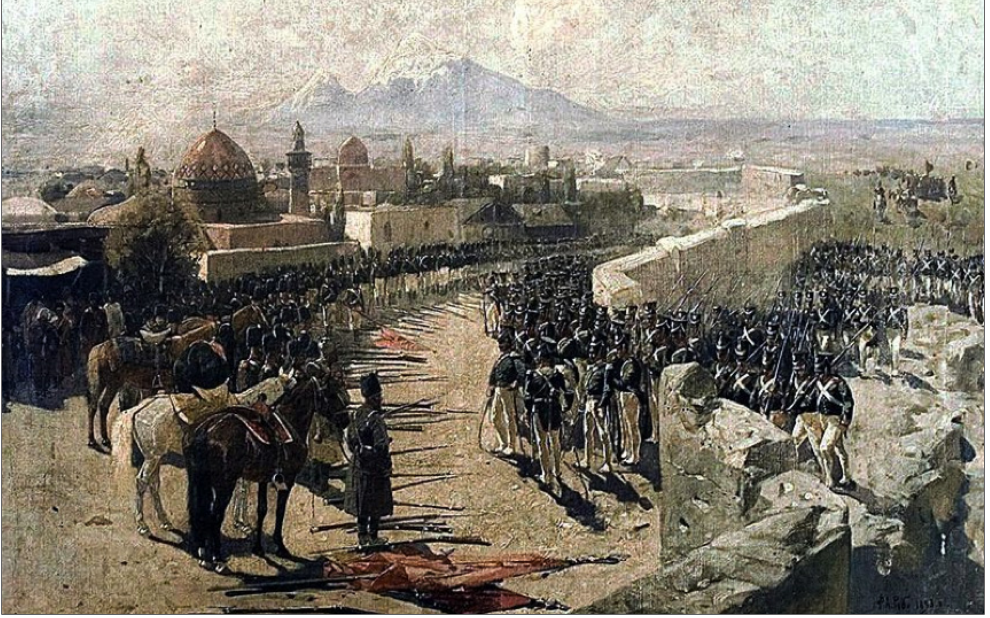
Evliya Çelebi'nin seyahatnamesinin “Asafi gala-i Revan Azabayjan” (Azerbaycan Revan Kalesi'nin Tanımı) bölümünde şöyle yazar: “... 910 (1504) yılında Şah İsmail Safevi, orada bir kale yapılmasını veziri Revan Gulu Han'a ferman eder. O da yedi yılda kaleyi tamamlar. Zengi Nehri'nin güneydoğu kıyısında tuğla ve taştan yapılmış güzel bir kaledir. Ama tek kattır.”⁷

Osmanlı-Safevi savaşlarında elden ele geçen Revan-İrevan kalesini 1582-1583 yıllarında Osmanlı komutanı Ferhat Paşa yeniden inşa ettirmiştir. Türk şehircilik ve mimarlık geleneğinin özelliklerini taşıyan Erivan, Eski Şehir, Demirbulağ, Derekent ve Tepebaşı mahallelerinden ibarettir⁸. Erivan Kalesi'nin iki sıralı kale duvarlarında Tebriz Kapısı, Şirvan Kapısı ve Köprü Kapısı adı verilen üç kapısı vardı. 1864 yılından itibaren sadece Müslümanların yaşadığı ve yapı olarak bugünkü Eski Şehir olan Bakü Kalesi'ne benzeyen Revan Kalesi yıkılmış, Müslüman mezarlığı yok edilmiş ve eski mahallelerin isimleri değiştirilmiştir.

7 Evliya Çelebi 1314: 271.

8 Daha detaylı bilgi için bk. Anonim 2018; Azizsoy 2019: 243-281.

Görsel 2: Erivan Kalesi'nin 1927 yılında Ruslar tarafından ele geçirilmesi sırasında şehirdeki Müslümanlara ait anıtları gösteren Franz Roubaud'a ait tablo (<https://tr.wikipedia.org>)

Rus işgalinin arifesinde Erivan'da kaç cami olduğuna dair kesin bir bilgi yok. Rusların 1828 yılından itibaren Ermenileştirme politikası yürüttüğü Erivan'da 20. yüzyılın başlarında sekiz cami kalmıştır.⁹ En eskisi Erivan'la yaşıt olup 1510 yılında Şah İsmail (1501-1524) tarafından yaptırılmıştır. Safevi-Türk hanedanlığı döneminin en mükemmel camilerinden biri olan bu abide, 1918 yılında Ermeniler tarafından Müslüman Türklerle doldurularak yakılmıştır.

Cuma Mescidi, 1604 yılında Erivan'ı Osmanlılardan geri alan Şah Abbas I (1587-1629)¹⁰ tarafından 1609 yılında yaptırılmıştır. Yapım tekniğine göre birbirine benzeyen ve aynı zamanda inşa edilen Erivan ve Gence Cuma camilerinin mimarı, bölgenin tanınmış alimlerinden Şeyh Bahaveddin'dir. Erivan Kalesi'ndeki Sardar Sarayı'nın doğusunda yer alan bu anıtsal cami, medrese, kütüphane, misafirhane ve bunları çevreleyen geniş bir avludan oluşan muhteşem bir mimari komplekstir. Ciddi olayların yaşandığı 1918'de yarı yıkılmış halde iken Azerbaycanlı arkeolog İsabey Azimbayov tarafından incelenmişti. Kısa bir süre sonra, bu tanrı evi acımasızca yıkıldı ve yerle bir edildi.

9 Арутюнян 1968: 18.

10 Арутюнян 1968: 18.

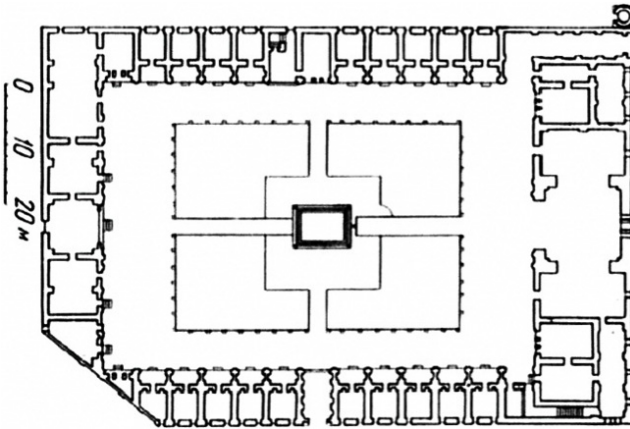

Görsel 3: Erivan Cuma Mescidi

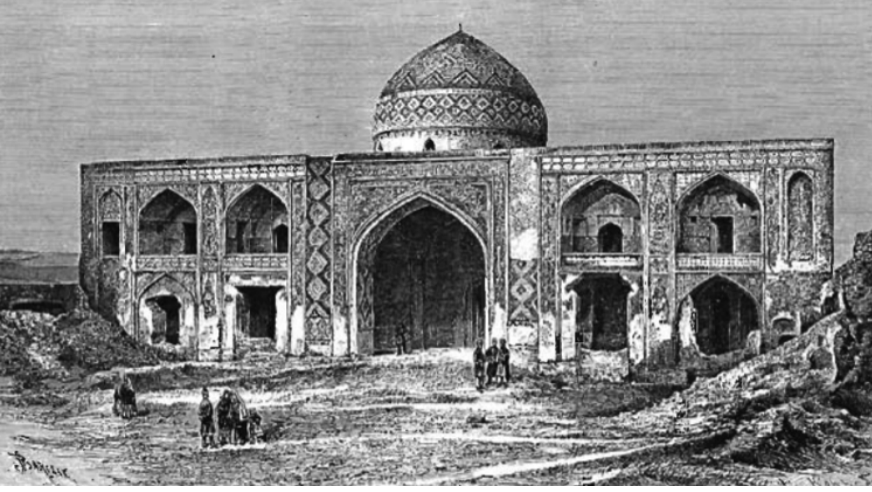
Erivan kalesinin içinde Receb Paşa (1725) ve Abbas Mirza (18. yüzyılın başları) camileri vardı. Rusların Erivan'ı işgalinden sonra Receb Paşa Camii yıkılmış ve yerine bir Rus Ortodoks Kilisesi inşa edilmiştir.

Abbas Mirza Camii tamamen yıkıldı. Kalenin dışında, “Erivan şehri” olarak adlandırılan dış şehir bölümünde Zalhan (şehir), Novruzali Ali Han (Gök Mescid), Hoca Cafer Bey ve Muhammed Sertibhan meşitleri yükseliyordu. Son üç abide havaya uçurularak yıkılmış, Zalhan Mescidi, İkinci Dünya Savaşı'ndan sonra bir sanat ve sergi binasına dönüştürülmüştür.

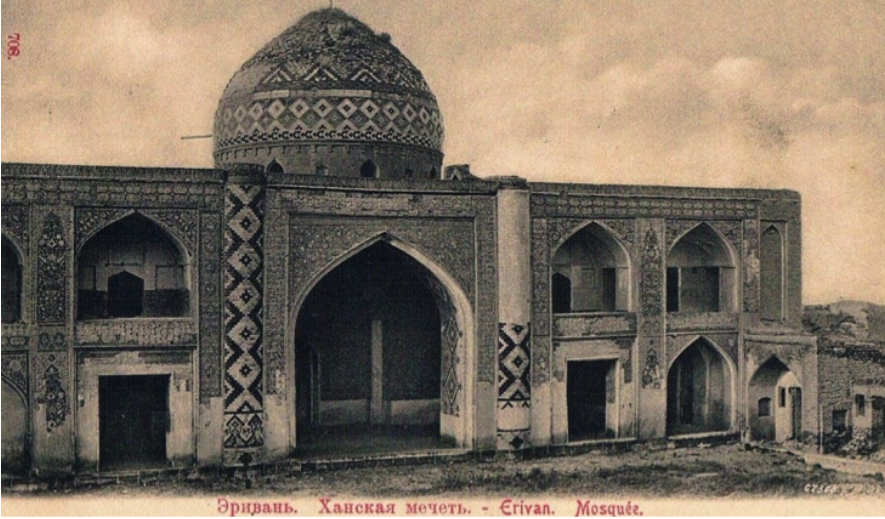
Halk arasında Gök Mescid olarak bilinen Hüseyinali Han Mescidi, Türk-İslam çağının şahidi olarak tek başına duruyor. Gök Mescid, geniş avlusu (71x47 m), ibadethaneleri, kubbeleri ve mavi çinilerle süslü tek minaresi ile değerli bir eserdir.

Görsel 4. Gök Mescid'in planı (Arutunyan 1968)

Görsel 5: Erivan Gök Mescid'in 19. yüzyıldaki görünümü (Dieulafoy 1887)

Görsel 6. Gök Mescid'in 19. yüzyıldaki görünümü (<https://tr.wikipedia.org>)

Erivan mescidleri ortasında fiskiyeli güzel bir taş havuzu olan, hücrelerle çevrili geniş avlulara sahipti. Mavi kubbeler ve yüksek minareler şehri olan Erivan'da şimdi sadece bir mescid yükselmektedir- Gök Mescid. Adı ve mimarisiyle Erivan'ın şehirini yaratan insanların parlak bir işareti gibidir. İşgal sonrası Rus ressamların resimlerinde Erivan, çok sayıda minaresi ve çok kubbesiyle Müslüman bir şehir olarak tasvir edilmiştir.

Avrupalı seyyahların ve sanatçıların hayranlıkla resmettikleri Erivan'ın en ünlü ve en çok övülen anıtı, Han Sarayı olarak da bilinen Sardar Sarayı'dır. Bugün, Zengi

Nehri'nin Han Bahçeleri'ne bakan sarp kıyılarında yer alan Sardar Saray kompleksinden hiçbir iz kalmamıştır. Safevi Türk şahları, Han Saray kompleksini 16. yüzyılın başında, şehrin merkezi terk edildiğinde, hiç şüphesiz valileri için inşa ettiler. Ancak 19. yüzyılın ortalarına kadar saray birkaç kez eklemeler yapılarak genişletilmiştir. Ayrıca onarım ve restorasyon çalışmaları sırasında değişiklikler yapılmıştır. Saray kompleksi, Erivan'ın iç kalesinde bulunuyordu. Fransız gezgin Chardin'in 17. yüzyılda yazdığı gibi, "... kaledeki büyük yapı, yazın insan üzerinde harika bir izlenim bırakıyor." Chardin'in bahsettiği bu yapı, Türk-Safevî hanedanının başkent ve taşra merkezlerinde *Hasht Behisht* (Sekiz Gök) tarzında yaptırdığı saraylardan biridir.

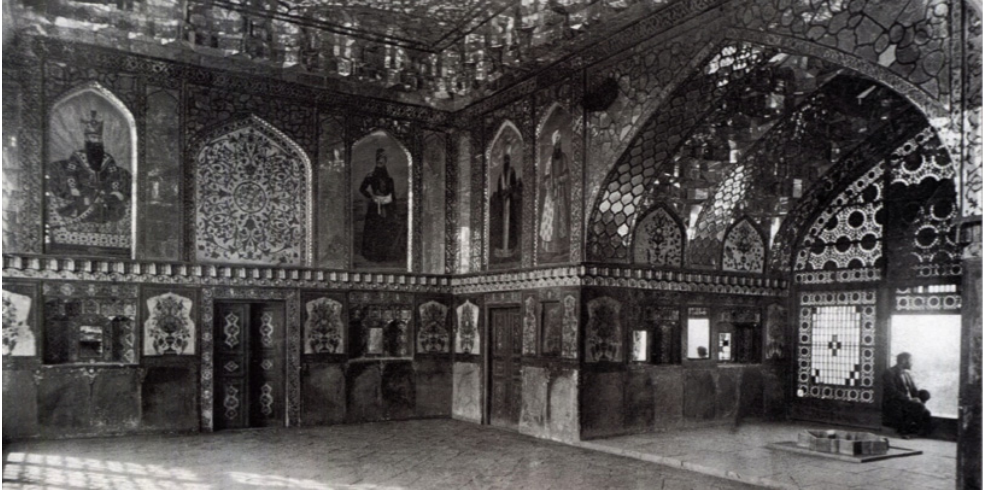
Hüseyinali Han, 18. yüzyılda Hoylu mimar Mirza Cafer'e Erivan Saray kompleksini yeniden inşa ettirmiştir. 1791'de oğlu Muhammed Han, külliye aynalı bir salon ve yazlık saray denilen bir yazlık bölümü ekledi. Mahmud Han, 1798'de sarayda yeni binalar inşa ettirmiştir. İngiliz gezgin H.G. Lince'ye göre Sardar Sarayı, Erivan kalesinin temelidir. Erivan Sardar Sarayı, Azerbaycan'ın Safevi ve Kaçar Türk hanedanları döneminde saray mimarisinin değerli örneklerinden biriydi. Saray kompleksinin farklı işlevlere sahip çok sayıda binası avluların etrafında gruplandırılmıştır. Çeşmeli havuzlar, çiçek bahçeleri ve kemerler saray avlularında cennet gibi bir hava yaratmıştır. Bu yüksek ruh, saray binalarının iç tasarımında daha güçlüdür. Duvar ve kemerlerdeki desenler, savaş ve av sahneleri, zengin bezenmiş portreler, içeride çok lüks ve zengin bir ortam yaratmıştır. Sardar Sarayı'ndaki son duvar resimleri ve portreler, 19. yüzyıl Azerbaycanlı ressamı Mirza Kadim Erivani (1825-1875) tarafından 1850'de yapılmıştır. 1813-1918 yılları arasında Ermeni-Rus işbirliğiyle bu çok değerli mimari eser yıkılarak ortadan kaldırılmıştır. Son yüzyılda seyyahlar ve sanatçılar tarafından yapılan gravürler, planlar, çizimler ve çekilen fotoğraflar yardımıyla Erivan, Sardar Sarayı'nın muhteşem mimari ve estetik özelliklerini hayal etmek ve canlandırmak mümkündür.

Görsel 7: Erivan Han Sarayı'nın 1828 yılına ait görüntüsü
 ((https://tr.wikipedia.org/wiki/Erivan_Kalesi))

Görsel 8: Erivan Han Sarayının Grigoriy Gagarin tarafından yapılan resmi
(https://tr.wikipedia.org/wiki/Erivan_Kalesi)

Görsel 9. Erivan Han Sarayı'nın 1892 yılında D. Yermakov tarafından çekilen fotoğrafı
(<https://www.facebook.com/photo/?fbid=4148159758593456&set=a.101112066631599>)

Erivan'da Müslüman-Türk geleneklerine göre inşa edilmiş birçok kervansaray vardır: Sardar, Şeyhülislam, Tagli, Sulu, Susuz, Hacı Ali, Kömürçü, Gürçü, Culfa, Hacı İlyas vb. Erivan'ın kapsamlı ticari operasyonlarına hizmet ettiler. Kentteki tüm Türk-İslam izlerini yok etmek isteyenler, sivil mimarının bu nadide örneklerini yok etmişlerdir.

Eski Erivan'ın Türk üslubunda inşa edilmiş köprüleri ve Türk mimarisinin örneklerini taşıyan konutlar, işçilik açısından Ermeni anıtları gibi incelenmektedir. Ancak bu evlerin sahipleri kadar mimarları da Türk'tü. Sovyet döneminde eski Türk şehri Erivan, Müslüman Türk eserlerinin İran'dan getirilen Ermenilere devredilmesi veya Ermenilerin mülkiyetine geçmesi nedeniyle Erivan'ın Ermeni şehri olmuştur.

Ermeniler, Batı Azerbaycan – şimdiki Ermenistan – topraklarındaki Akkoyunlu, Karakoyunlu, Safevi ve Kaçar devletlerine ait tüm anıtsal Müslüman anıtlarını yok etmişlerdir. Çukur Saad vilayetinin Saadlu bölgesinin Caferabad köyünde – bugünkü Aragovand – yakın zamana kadar var olan türbeler tamamen yıkılmıştır.¹¹ Müslüman-Türk anıtlarını kitlesel olarak yıkan Ermeniler, restorasyon adı altında yerlerine sahte tarihli kiliseler inşa etmişlerdir. Bu toprakların eski sahipleri olduklarını belgelemeye çalışmaktadırlar.

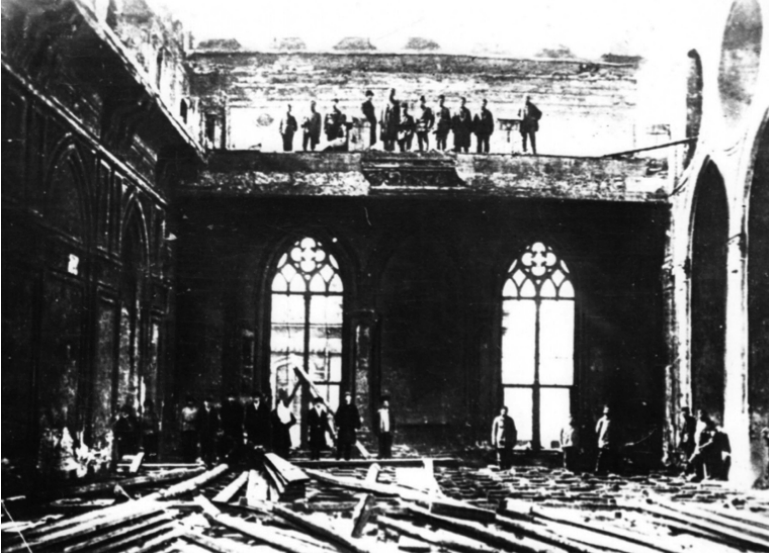
Azerbaycan'ın Türk kültürüne yönelik Ermeni terörü, bugün Ermenistan olarak adlandırılan işgâl altındaki Batı Azerbaycan topraklarıyla sınırlı değildir. 20. yüzyılın başında Ermeni-Müslüman savaşları sırasında onlarca Türk anıtı yakılmış ve havaya uçurulmuştur. 1918 yılında Ermeni vandallar, Bakü'deki İsmaili Cemiyeti'nin ender mimari örneklerinden olan binasını, Şirvanşahlar saray külliyesinin bir parçası olan Şah Camii ve Keygubad Camii'ni (XIV. yy) ateşe vermişlerdir. Şamahı'daki en eski Azerbaycan camilerinden biri olan Cuma Camii (VII. yy) Aynı yılın Ekim ayında Güney Azerbaycan'da Afşar Türklerinin yaşadığı Urmiye şehri, Rus askerleriyle işbirliği yapılarak anıtlarıyla birlikte yakılıp kül edilmiştir. Bu dönemde Ermeniler kültür terörü ile birlikte çok sayıda insanı camilerde yakmak gibi vahşi yöntemlerle Azerbaycan'ın şehir ve köylerinde katliam gerçekleştirmiştir. Rusya İmparatorluğu'nun 1920'de Sovyetler Birliği adını almasının ardından, Ermenilerin Türk kültürüne yönelik vandalizmi daha sistemli ve yaygın bir hal almıştır. Azerbaycan'ın Aliheydar Garayev gibi hain ve korkak “enternasyonalist” komünist liderlerinin yanı sıra, Ermeni komünist liderler ve Azerbaycan'da yüksek mevkilere atanan Ermeniler, sadık milliyetçiler olarak bir merkezden yönlendirilen Türk ve İslam karşıtı acımasız politikaları uygulamaya başlamıştır.

11 Nemətova 1987.

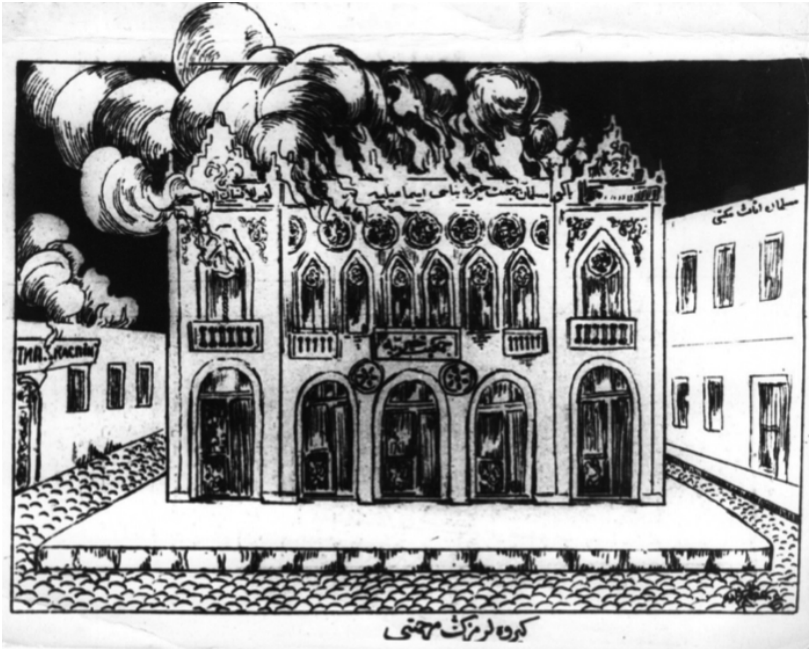
Görsel 10: 1918 yılında Ermeniler tarafından yıkılan Şamahı Cuma Mescidi'nin 1902 yılındaki resmi (Babayev-Agayeva 2021)

Görsel 11: Bakü'de İsmailiye Binası'nın 1918 yangınından sonraki durumu (Tahirli-Demirarslan 2021)

Görsel 12: Bakü'de İsmailiye Binası'nın 1918 yangınından sonraki durumu
(Tahirli-Demirarslan 2021)

Görsel 13: İsmailiye Binası 1918 yılındaki yakılmış halinin çizimi
(Alt yazı: *Kirvelerimizin merhameti*).

Sovyet döneminde Bakü'nün ilk baş mimarı olan büyük sanatçı Ahmedbey Zivarbeyov, üst düzey mevkilerdeki Ermeni ve Yahudilerin zulmüne tahammül edemeyerek 1925 yılında intihar etmiş ve ölmeden önce yazdığı bir mektupta görüşlerini dile getirmiştir. “Bağdasarovlar ve Pohlinler kaldıkları sürece burada Azerbaycanlılara yer kalmayacak.” Bu dönemde Azerbaycan'ın mimari eserlerinin kaderi de Ermenilerin eline geçmiştir. 1930'lu yıllarda Rus sömürgecileri Azerbaycan'daki dini yapıları ve mimari anıtları yıkmak için “dine karşı mücadele” adı altında yeni bir politika izlemişlerdir. Bunu, Ermenilerle birlikte yürütmüşlerdir. Bu politika, Azerbaycan Cumhuriyeti'nin bütün bölgelerinde yürütülmüş, onlarca cami, türbe ve ocak gibi dini ve sosyal işlevli yapılar yok edilmiştir. Bakü'de Şirvanşahlar Dönemi'nde inşa edilen Bibi Heybet Külliyesi, yol açmak bahanesiyle 1937 yılında tamamen yıkılmıştır. Bunu yapanlar Ermenilerdir.

Azerbaycan'ın birçok bölgesinde, özellikle Bakü'de, mimari anıtların restorasyonu Ermeni mafyasına devredilmiş ve tarihi anıtların restorasyonlar yolu ile tahrip edilmesi işi yıllarca sürdürülmüştür. Eski taş kitabeleri kazımak, tarihi detayları değiştirmek, sanatın ahengini bozmak, Müslüman anıtlarına – başta haçlar olmak üzere – Türk kültürüne yabancı olan mimari detaylar eklemek, tarihi eserlerin çevresine taşa oyulmuş haç figürlerini gömmek ve diğer yollarla Ermeni tarzı provokasyonlar gerçekleştirilmiştir. Bu tür işler, 1990'lardan beri Ermeni ustaların eli ile yapılmaktadır.

Azerbaycan'ın tarihi mimari mirası, mühendisliği ve kültürüyle hiçbir ilgisi olmayan Ermeniler onarılamaz yaralar açmıştır. Azerbaycan topraklarında inşa edilen hidroelektrik santralleri ve barajların projelerini hazırlayan kuruluşlarda kural olarak en önemli mevkilerin başında Ermeni uzmanlar yer almıştır. Baraj projesini hazırlarken Azerbaycan'a çevresel ve kültürel açıdan en çok zarar verecek yerleri seçmişler. Bu nedenle baraj için sıklıkla yerleşim yerleri, tarihi ve mimari anıtların bulunduğu yerler seçilmiş, kültür mirasımızın kendi ellerimizle yok olmasına neden olmuştur. Bu nedenle son yıllarda geliştirilen hidroteknik tesis projeleri (Hudafarin, Kız Kalası ve Tovuz rezervuarları) halk ve aydınlar arasında büyük memnuniyetsizliklere neden olmuştur.

Rusya İmparatorluğu'nun kadim Azerbaycan topraklarında oluşturduğu Ermenistan'ı tek uluslu bir cumhuriyet haline getirmek ve topraklarını genişletmek amacıyla geniş çaplı bir etnik ve kültürel katliamlar uygulanmıştır. Türk halkı sistemli bir şekilde bu topraklardan sürülerek Türk-İslam abideleri olan camiler, türbeler, mezarlıklar yıkılıp yok edilmiştir. Hiçbir tarihsel dayanağı olmayan büyük Ermeni idealini güçlü devletlere bel bağlayarak oluşturmaya çalışan bu hastalıklı yaklaşım nedeniyle İslam dinine ve İslam kültürüne karşı kör ve vahşi bir nefret oluşturulmuştur. Ermeniler ve insanlığın ahlaki ve ahlaki normlarına yer vermeyen Ermeni hükümeti, hâkim olduğu topraklarda bu iddialı hedeflerine ulaşmak için yıllarca Azerbaycan halkına karşı katliam, Müslüman kültürel mirasa terör ve hırsızlık politikası yürütmüştür.

1988'den sonra Azerbaycan Türk kültürüne yönelik Ermeni vahşeti artarak devam etmiştir. Kültür varlıklarının korunması şöyle dursun, 1988-1997 yılları arasında

Birleşmiş Milletler Genel Kurulu tarafından uygulanmasına karar verilen Uluslararası Kültürel Gelişim On Yılı Programı, Azerbaycan'ın kültür varlıklarına yönelik Ermeni saldırganlığının teşvik edilmesiyle, bunun daha açık ve yaygın bir şekilde yürütülmesine zemin hazırlanmıştır.

Ermeni saldırganlığının arttığı Nisan 1993'ten bu yana Azerbaycan Cumhuriyeti'nin Karabağ ve çevresindeki tarihi kasaba ve köyler Ermenistan tarafından modern silahlarla yok edilmiştir. Yağmalanan müze binaları yakılmıştır. Bakü olayları sırasında bir Ermeni kilisesi ateşe verilmiştir. Adli makamlar, tutuklanan provokatörlerin Ermeni olduğunu açıklamıştır. Ermeni provokatörler, kiliseyi Azerbaycan Türkleri tarafından yakılmakla itham ederek, Azerbaycan'ı dünya kamuoyuna bir suçlu gibi göstermek için böyle bir provokasyon yapmışlardır. Ermeniler, camilerde çok sayıda yangın ve yıkıma neden olurken, Azerbaycan Türkleri hiçbir zaman ibadethaneleri yakmamış ve tahrip etmemiştir.

1992 yılında Rus-Ermeni militanlar tarafından gerçekleştirilen Hocalı katliamında, arkeologların Hocalı kültürü olarak adlandırdığı antik tunç ve erken demir çağı anıtları, höyükler ve mezarlıklar ciddi şekilde tahrip edilmiştir. Aynı yılın Mayıs ayında Ermeni ordusu, Rus ordusu ve uluslararası terör gruplarının yardımıyla Orta Çağ'ın nadide şehircilik anıtı ve Azerbaycan'ın eski kültür merkezlerinden biri olan Şuşa'yı işgal etmiş ve acımasızca yok etmiştir. Şuşa, olağanüstü şehir planlaması ve mimari özellikleri nedeniyle cumhuriyetin koruma altındaki dört tarihi kentinden biridir. Çok değerli mimari eserlerin varlığı nedeniyle Şuşa'nın ender bir şehircilik anıtı olarak UNESCO Dünya Mirası Listesi'ne alınması önerildi. Böylesine nadide bir kültürel ve doğal mirasın insani duygulardan uzak Ermeni şovenistlerinin eline geçmesi büyük bir talihsizliktir. Ağdam ve İran ile sınır bölgelerindeki Laçın ve Zengilan türbeleri, Kelbecer tapınakları, köyler ve mimari anıtlar son yıllarda özel bir Ermeni silahlı grubu eliyle planlı bir şekilde tahrip edilmiş veya yıkılmıştır. Bu vahşet bugün de devam etmektedir.

Şimdiye kadar kimse Azerbaycan'ın şehircilik ve mimari mirasının örneklerini korumak için şirketler kurmayı, dünya medeniyetine karşı Ermeni vandalizmini önlemek için uluslararası kuruluşlarda ciddi önlemler almayı düşünmemiştir.

Not: Azerbaycan'ın mimari mirasına yönelik Ermeni terörü, otuz yıldır Ermeni-Rus işgali altında bulunan Karabağ ve çevre yerleşim birimlerinde faşist niteliğini çok canlı bir şekilde göstermiştir. Ermeniler 2020'de kurtarılan topraklarda küçük bir yerleşim yeri bile bırakmamıştır. Ağdam, Cebayıl, Fuzuli, Kelbecer, Laçın, Gubadlı, Zengilan gibi on binlerce nüfuslu müreffeh şehirler mahalle mahalle, ev ev yıkılmış, yüzlerce yerleşim yeri ve köyde taş taş üzerinde bırakılmamış, mezarlıklar Ermeni askerlerinin eğitim alanına ve atış poligonuna çevrilmiştir. Bu eşi benzeri görülmeyen Ermeni vahşeti şimdiden yeni yazılara ve araştırmalara konu olmuştur.

KAYNAKÇA

- Anonim 2018, *İrəvan Əyalətinin Kameral Təsviri 1831-ci İl, C. 1, İrəvan Şəhərinin Kameral Təsviri*, Bakı, Azərbaycan Milli İlimlər Akademisi Yayınları
- Azizsoy, Anar 2019, “Türk Döneminde Revan Kent Dokusu Ve Mekansal Yapıdaki Değişimin Mimari Mirasa Yansımaları”, *Sanat Tarihi Dergisi*, XXVIII/2: 243-281.
- Бабаев, Г. Р.-С. Т. Агаева 2021, “Сильные землетрясения Азербайджана за исторический и современный периоды (концептуальный обзор)”, *Геофизический журнал*, 3/43: 106-122.
- Dieulafoy, Jane 1887, *La Perse, la Chaldee et la Susiane*, Paris.
- Evlia Çelebi. 1314, *Siyahatname*. C. I, İstanbul.
- Lynch, H. F. B. 1901, *Armenia, Travels And Studies*, C.1, London
- Nemətova M 1987. *Əsrlərin Daş Yaddaşı*. Bakı.
- New Orient, 1967. VI, №1.
- Tahirli, Zeynep-Deniz Demirarslan 2021, “Azerbaycan Tarihinde Önemli Yeri Olan İsmailiye Sarayı'nın Eski Ve Güncel Durumunun İncelenmesi”, *The Journal of Turk-Islam World Social Studies*, 30 (30):82-100.
- Veliçko 1990. Qafqaz. Bakı.
- Арутюнян В. 1968. Ереван, Москва.
- Пиатровский В. 1971. *Письмо в редакцию*, Hangeyes Samseri, №3.
- Рашидаддин Ф. 1957. *Джами ат-таварих*, III том, Баку.
- <https://www.virtualkarabakh.az/tr/photo-item/9/56/erivan.html> (Erişim Tarihi 15.12. 2022)
- <https://www.facebook.com/photo/?fbid=4148159758593456&set=a.101112066631599> (Erişim Tarihi 15.12. 2022)
- https://tr.wikipedia.org/wiki/Erivan_Kalesi (Erişim Tarihi 15.12. 2022)

BATI AZERBAJYCAN'DAKİ MÜSLÜMAN ABİDELERİNDEKİ KİTABELERİN YOK EDİLME SÜRECİ VE ERMENİ VANDALİZMİ

Hacıfahrettin SEFERLİ*

Öz: Bu makalede, Orta Çağ'da Azerbaycanlı zanaatkarlar tarafından Batı Azerbaycan topraklarında, yani bugünün Ermenistan'ında inşa edilen tarihi ve kültürel anıtlar ve üzerlerindeki kitabelerin Ermeni vandalları tarafından yıkım süreci ele alınmıştır. Rusya ile Osmanlı Devleti arasında 1829 yılında imzalanan Edirne Barış anlaşmasını¹ takiben 80.000'den fazla Ermeni'nin Osmanlı topraklarından Azerbaycan'ın Erivan Hanlığı topraklarına gittiği kaydedilmektedir. Ermeniler bu bölgelere yerleştikten kısa bir süre sonra Azerbaycan'a karşı toprak iddialarında bulunmaya başladılar. 20. yüzyıl boyunca yerel Müslüman-Türk nüfusa karşı soykırım ve sürgün² politikası yürüten Ermeniler, onları ata topraklarından sürmüştür. 1988 yılında ortaya çıkan sözde Dağlık Karabağ sorunundan sonra bu çalışma tamamlandı. Müslüman-Türk nüfus tamamen Ermenistan'ın hâkim olduğu Eski Azerbaycan topraklarından sürüldü. Böylece Türksüz Ermenistan oluştu. Bununla da yetinmeyen Ermeniler, bu bölgelerde Müslüman Türklerin izini tamamen yok etmek için Azerbaycan'ın tarihi ve kültürel eserlerini ve üzerlerindeki yazıtları tahrip etmeye başladılar. 20. yüzyıl boyunca sistemli bir şekilde yürütülen bu çalışma, yüzyılın sonunda tamamlanmıştır. Karakilse ilçesine bağlı Urud köyü mezarlığındaki mezar yazıtları gibi epigrafik anıtların büyük bir kısmı yok edilmiş, bazılarının metinleri çarpıtılmış ve tahrif edilmiş, "Ermenileştirilmiştir". Selim (Şah Abbas) Kervansarayı'nın kitabesinde olduğu gibi bazı anıtların üzerindeki yazıtlar yok edilmiş ve yerine Ermeni alfabesiyle yazılmış yeni yazıtlar konmuştur. Genel olarak Batı Azerbaycan topraklarında Orta Çağ'da Azerbaycan halk sanatçılarının yarattığı ve bu topraklara damgasını vurduğu Müslüman yazıtları çeşitli yollarla yok edilmiş, yeryüzünden silinmiş ve varlıkları sona ermiştir. Dolayısıyla bu yazıtlar şimdi, ancak geçmişte onları inceleyen bilim adamlarının eserlerinden tespit edilebilmekte ve içerikleri hakkında bilgi alınabilmektedir.

Anahtar Kelimeler: Batı Azerbaycan, Ermenistan, Epigrafik Anıtlar, Kitabe, Pir Hüseyin Türbesi, Ahi Tevekkül Zaviyesi, Urud Kabristanı, Selim Kervansarayı, Vandalizm

* Prof. Dr. Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Naxçıvan Bölməsi
E-mail:hacifexreddin@yahoo.comtr; seferli949@mail.ru

1 https://www.mfa.gov.tr/presentation-made-by-prof_-justin-mccarthy_-seminar-on-turkish-armenian-relations-organized-by-the-democratic-principles-association-15-march-2001-_istanbul_.en.mfa

2 <https://islamansiklopedisi.org.tr/tehcir>

Rus imparatoru I. Petro'nun vasiyeti doğrultusunda Güney Kafkasya'ya, özellikle Azerbaycan topraklarına Ermeniler yerleştirildi. 19. yüzyılın ilk yarısında meydana gelen Rus-İran ve Rus-Türk savaşları sonucunda İran ve Osmanlı coğrafyasından çok sayıda Ermeni Azerbaycan'a yerleştirilmiştir. 80.000'den fazla Ermeni, esas olarak 1828-1829 Rus-Türk Savaşı'nın sonu olan Edirne Antlaşması'ndan sonra Osmanlı topraklarından Azerbaycan'a götürülerek Erivan Hanlığı topraklarına yerleştirildi. Bu iskân politikası sonucunda Batı Azerbaycan topraklarındaki Ermeni nüfusu suni olarak artırılmıştır. Azerbaycan topraklarına yerleşen ve mevzilerini sağlamlaştıran Ermeniler, "Büyük Ermenistan" hayalini gerçekleştirmek ve kendi devletlerini kurmak için Azerbaycan ve Osmanlı Devleti'ne karşı toprak iddialarına giriştiler. 1917'de Rus İmparatorluğu'nun yıkılmasının getirdiği elverişli koşullardan yararlanan Ermeniler, Mayıs 1918'de sözde devletlerini kurmayı başardılar. Daha sonra Azerbaycan Demokratik Cumhuriyeti hükümetinden Erivan şehrini devletlerinin başkenti yapmaları için kendilerine vermesini istediler. 29 Mayıs 1918'de Azerbaycan Demokratik Cumhuriyeti hükümeti, Azerbaycan'a yönelik toprak iddialarını sona erdirmek umuduyla Erivan şehrini Ermenilere bıraktı. Ardından Rusya'nın baskısı altında Tiflis'te Erivan vilayetinin 9.000 kilometrekareyi aşan büyük bir bölümünün Ermenilere teslim edilmesi kararı alındı. Böylece Güney Kafkasya'da başkenti Erivan olan ve 9,8 bin kilometrekarelik bir alana sahip Ermenistan'ın Taşnak devleti oluşturulmuş oldu.

28 Nisan 1920'de Azerbaycan'da, 29 Kasım 1920'de Ermenistan'da Sovyet iktidarı kuruldu. Bundan sonra Sovyet Rusya'nın baskısı altında Goycha ilçesi, Darelayaz ilçesi, Dilican toprakları ile Zengezur ilçesinin Gorus, Sisyan, Gafan ve Mehri'nin de dahil olduğu tarihi Azerbaycan toprakları yasadışı olarak Ermenistan'a verildi. Böylece Azerbaycan'ın eski toprağı Nahçıvan'ın toprakları yapay olarak Azerbaycan'ın ana kısmından ayrıldı ve Nahçıvan'ın ablukası bu tarihten itibaren başladı. Ancak Sovyet hükümetinin Azerbaycan topraklarını Ermenilere verme süreci burada bitmedi ve sonrasında da devam etti. Transkafkasya Federasyonu Merkez Yürütme Kurulu'nun 18 Şubat 1929 tarihli kararıyla, uluslararası hukuk normları ve 1921'de Sovyet Rusya temsilcilerinin katılımıyla imzalanan Moskova ve Kars anlaşmalarının maddeleri ağır şekilde ihlal edilerek Nahçıvan'ın 657 kilometrekarelik bir alanı kaplayan bazı köyleri Sovyet yetkilileri tarafından Anavatandan koparılarak Ermenistan'a hediye edildi. Böylece 20. yüzyılın başlarına kadar toprakları ve devletleri olmayan Ermeniler, Ermeni SSC imajı ile kendi devletlerini kurmayı başardılar. Sovyet yönetiminin ilk yıllarında yukarıda adları geçen Azerbaycan topraklarında bir Ermeni devleti kuruldu ve bu devletin toprakları 29,9 bin kilometrekareye kadar genişletildi

Devletlerini kuran Ermeniler, bu topraklara sonradan geldiklerini geri plana atarak ya da unutarak, bu toprakların yerli halkını -Müslüman Türkleri- ata topraklarından sürmeye ve 20. yüzyıl boyunca yavaş yavaş sürgün etmeye başladılar. Azerbaycanlıları tarihi topraklarından tamamen göç ettiren saldırgan Ermeniler, bu bölgenin çok eski zamanlardan beri sahibi olan Azerbaycan Türklerinin izlerini silmek için binlerce yıldır oluşturdukları tarihi ve kültürel anıtları yıkmaya ve yok etmeye

başladılar. Böylece insanımızın binlerce yıldır bu topraklarda yarattığı ve toprağa damga olarak bıraktığı izleri kaybetmek için çok sayıda maddi ve kültürel örneği yok ettiler, mezarlıklar sürülerek tarla haline getirildi, yer adları büyük ölçüde değiştirildi ve Ermenileştirildi. Anıtlar sadece yıkılmakla kalmadı, bu anıtların kimlik belgeleri olan üzerlerine kazınmış kitabeleri de yok edildi. Kabristanlardaki mezar taşları ve üzerlerindeki kitabeler büyük ölçüde tahrip edildi.

Sovyet egemenliği yıllarında, 1988 yılında ortaya çıkarılan Dağlık Karabağ sorunuyla ilgili olarak başlayan olaylara kadar Ermeniler, Azerbaycan Türklerinin kitabe anıtları da dahil olmak üzere maddi ve kültürel örneklerine yönelik vandallıklarını çoğunlukla gizli, bazen de açık olarak yürüttüler. Azerilerin ata ve tarihi topraklarından tamamen sürülmesinden sonra bu vandalizm açık ve kitlesel hale geldi. Ermeni vandalizmi, Ermenistan'ın Azerilerin olmadığı bir cumhuriyet haline geldiği 1988'de son aşamasına ulaştı. Yüzbinlerce masum hemşehrimiz gibi tarihi eserlerimizin bir kısmı yok edilmiş, bu yıkımdan kurtulan eserlerimize ise operasyonlar yapılarak Ermenileştirilmiştir.

Ermeni bilim adamları, amaçlarını ve sahte araştırmalarını örtbas etmek için inanılmaz yöntemler kullanıyorlar. Tahrif edilmemiş ve objektif tarih kaynakları olarak kabul edilen Azerbaycan halkına ait Müslüman yazıtlarını yok etmek için kullandıkları çeşitli yöntemlerden biri de yazıtların metnini tahrif etmektir. Arzularına ulaşmak için bu alanda her türlü tahrifata başvurmuşlardır. Örneğin Karakilse bölgesine bağlı Urud köyü kabristanında bulunan mezar taşlarına kazınmış yazıtlar, Zengezur bölgesinde en eski çağlardan itibaren Alban aşiretlerinin yaşadığını, bunların Türkleştikleri veya Türk olduklarını, İslam'a inandıklarını ispatlamaktadır. Buna rağmen Ermeni bilim adamlarından Papazyan, Hachatryan, Arakelyan ve diğerleri ciddi ciddi bu kitabeleri çarpıtmaya, istedikleri gibi okumaya ve Ermenilere ait olduklarını meşrulaştırmaya çalışıyorlar. Kabristandaki iki anıt anıtın üzerine kazınmış “min avladi Ağvan” (Ağvan çocuklarından) ibarelerinden paniğe kapılırlar, onunla aynı fikirde olmazlar, kitabeyi yazan hattatı cehaletle suçlarlar, okuma yazma bilmediğini söylerler ve kitabeyi kendilerine fayda sağlayacak şekilde okumak için bu kelimelerin yanına (k, m) harfleri ekleyerek “Avlakum Vagudulu” şeklinde okurlar. Bununla kendilerini bilim camiasının önünde gülünç duruma düşürüyorlar.

Müslüman aleminde özellikle Şii aleminde en sık kullanılan “Ağvanoğullarından” sözleriyle her iki kitabenin başında “Allah, Muhammed, Ali” kelimelerinin yazıldığını belirtmek isteriz. Ayrıca mezarlıktaki diğer anıtlarda şu sözlerle birlikte “Allah”, “Allah'tan başka ilah yoktur! Muhammed Allah'ın elçisidir. Ali Allah dostudur!” gibi ifadeler işlenmiştir. Hiç şüphe yok ki, o mezarlara gömülen kişi Ermeni olsaydı, mezar taşına bu sözler yazılmazdı. Bu ifadeler aynı zamanda Urud halkının İslam'ın Şii mezhebini takip ettiğini de teyit etmektedir. Ayrıca bu anıtlardan birinin üzerinde Azerbaycan Türkçesi ile “ Gel ki, yarı gördüm gözü yaşlı, sözü kanlı. Yoktur bu derdime çare” ibaresi ile ifade edilen manzum parça görüşümüzü güçlendirmektedir.³

3 Неймат 2001: 73.

Bütün bu gerçekler karşısında çaresiz kalan Ermeni bilim adamları kabristanda mevcut olan yüze yakın sanduka ve koç şeklinde mezar taşı yıkımdan kurtarılan 17'si hariç tamamen tahrip edildi. 1961 yılında M. Nemet'in tespit ederek incelediği bu kabir taşlarından üzerinde kitabe bulunan 13 sanduka ile 4 koç heykeli ise vatanseverler tarafından yıkımdan kurtarılmak için gizlice Nahçıvan'a getirildi. Ermenilerin mezarlıktaki diğer anıtlarla birlikte kendilerine atfettikleri kitabeli anıtları da yıkmaları şaşırtıcıdır. Anlaşılan, bir atasözünde dendiği gibi “mızrak çuvala sığmaz” anlayışına sahipler ve bu anıtları yıkmayı tercih etmişlerdir. Öte yandan yazıtların yazıldığı dönemde yani 16. yüzyılda Urud'da Ermeni kökenli bir nüfusun bulunmadığını da belirtmek gerekir. 16. yüzyılda Ermeniler gerçekten köyde yaşasaydı, orada bir tür anıt veya mezarlık olurdu. Aslında 1988'den sonra yerel halkın buradan sürgün edilmesiyle Ermeniler bu köye yerleşmişlerdir.⁴

AMEA muhabir üyesi ünlü bilim adamı Hacı Kadir Kadirzade, Sovyetler Birliği döneminde etnografik malzeme toplamak için Ermenistan SSC'nin Daraleyaz ve Sisyan bölgelerini ziyareti sırasında karşılaştığı durum ve Ermenilerin Azerbaycanlılarla olan münasebetini görünce çok şaşırdı. Bu bölgelerde Azerbaycan Türklerine ait tarihi ve kültürel anıtların yok edildiğini ve mezarlıklarının sürüldüğünü gören Hacı Kadir Kadirzade, Bakü'de arkeolog ve etnografların saha araştırmalarının sonuçlarına adanmış yıllık oturumunda bu konuyu gündeme getirdi. Ayrıca Sisyan ilçesine bağlı Urud köy mezarlığında Ermeni vandallarının Azerilere ait sandık tipi anıtları tahrip ettiğini gözlemledi ve o dönemde Azerbaycan Komünist Partisi Nahçıvan İl Komitesi sekreteri olarak görev yapan Hamid Caferov'a olanları bildirdi. Çok vatansever ve halkını seven Hamid Caferov, Nahçıvan'a Urud mezarlığında muhafaza edilen, üzerlerine halkımızın yazıtları ve resimleri kazınmış sandık tipi üç mezar taşı getirmeyi başardı. Bu anıtlar şu anda Nahçıvan Devlet Tarih Müzesi'nde Orta Çağ'daki Azerbaycanlı ustalarına ait oyma sanatının nadide örnekleri olarak sergileniyor.

Orta Çağ Azerbaycan taş işçiliği ve sanatsal taş oyma sanatının nadide örneklerini yansıtan Urud mezarlığına Ermenilerin Sovyet döneminde başlayan vandalizmi 1988 yılında, yani yerel halkın sonuncusunun da sürgün edilmesinden sonra zirveye ulaştı. Şu anda orada Azerbaycanlılara ait hiçbir anıt kalmadı. Bu nedenle son yüzyılda M. Nemet tarafından Urud mezarlığında yapılan epigrafik araştırmalar ve bu araştırmaların yayınlanmış eserleri Urud yazıtları hakkında bilgi veren tek ve güvenilir kaynaklar olarak çok değerlidir.

Yazıtların metnini tahrif etme konusunda hiçbir bilimsel ahlaka uymayan Ermeni bilim adamları, Azerbaycan topraklarındaki Müslüman kitabe anıtlarına da müdahale etmektedirler. Örneğin, A. Hachatryan 1987'de Erivan'da *Korpus arabıx nadsey Armeni VIII-XVI vv.* kitabında Karadeniz, Hazar Denizi ve Akdeniz arasındaki bölgeleri Ermeni toprakları olarak tanımlıyor ve bu yerlerdeki Müslüman yazıtlarını Ermeni tarihinin kaynağı olarak araştırıyor. Azerbaycan tarihindeki yazıtların çoğunun metnini tahrif ederek kitabına dahil etmiştir. Bir zamanlar Nahçıvan şehrinde

4 Ələkbərli 2006: 172.

Atabey Külliyesi'nin girişi olarak hizmet veren ve Acemi Nahçıvani tarafından yaptırılan çifte minareli taç kapının üzerindeki kitabede "...mütevelli amir Nureddin, süvari birliklerinin başı ve Atabeaların vergi tahsildarı" sözleri bulunan kitabeyi "...mutavalli amir Nureddin Sir Suvar İbn Vardaban, Atabay" olarak okudu.⁵ Bununla Azerbaycan mimarisinin nadide incilerinin Ermenilere ait bir eser olduğunu ispatlamak istemiştir.

Kitabenin ait olduğu çifte minareli ana kulenin günümüze ulaşmadığını belirtmek gerekir. A. Hachatryan, Nahçıvan bölgesine hiç gitmemiştir. Dolayısıyla oradaki yazıtların hiçbirini bizzat görmeyen A. Hachatryan, Sovyet yönetimi sırasında Nahçıvan'a gelmiş olsa dahi söz konusu yazıtı göremeyecekti. Böylece A. Hachatryan, diğer yazıtların metnini araştırmacıların eserlerinden aldığı gibi, bu yazıtın metnini de Rus bilim adamı N. Hanikov'un araştırmalarından almıştır. Ancak Ermeni karakterine uygun olarak, N. Hanikov da dahil olmak üzere eserlerinden yararlandığı bilim adamlarının okumalarını çarpıtarak, istediği biçim ve içeriğe uyarlamıştır. Genel olarak A. Hachatryan'ın kitabında aslını görmediği yazıtları kendi isteğine göre okuduğuna dair onlarca gerçek var.⁶ Bütün bunlardan dolayı A. Hachatryan'ın monografisi ciddi olmayan bir eserdir ve güvenilir bir araştırma eseri olarak kabul edilemez.

Tarih tahrifatı konusunda uzman Ermeni bilim adamları, Azerbaycan mimarisinin güzel bir örneği olan ve sağlam bir şekilde günümüze ulaşan Zengezur'un Selim geçidi üzerindeki Şah Abbas Kervansarayı ve kitabesi üzerinde de benzer bir çarpıtma söz konusudur. İlhanlı hükümdarı Ebu Said Bahadır Han döneminde H. 729/M 1328'de Şahnur'un oğlu, Levent'in oğlu Çuşkayb tarafından inşa edildiği kesin olarak bilinen bu anıtın kitabesini yok ettiler ve okunmaz hale getirdiler. Ermeni alimler, bulunduğu geçitten dolayı bazen Selim Kervansarayı olarak da anılan Şah Abbas Kervansarayı hakkında şu iddiada bulundular. "Tatarlar (yani Azeriler) bu kervansaraya Selim adını sonradan vermişler ve kitabesini inşasından daha sonra kervansaray kapısının üzerine yerleştirmişlerdir". Ancak yapıyı inceleyen herkes, bu kitabenin kervansarayın inşası sırasında yapıldığını, buraya sonradan konulduğuna dair de bir iz olmadığını açıkça görür.

Bununla yetinmeyen Ermeniler, kervansarayın duvarına Ermenice yazılmış sözde bir kitabe yerleştirmişlerdir. Şu an o sahte kitabedeki bilgilere göre kervansaray Orbelian sülalesinden Çeşar tarafından Hicri 781 (1379) yılında yaptırıldığı iddia edilmekte ve anıt uluslararası bilim camiasına Ermeni mimarisinin bir örneği olarak sunulmaktadır.

Kervansarayın yakınında bulunan Ağkend köyü de dahil olmak üzere bu bölgelerde Ermeni halkının yaşamadığını burada belirtmek gerekir. Bu köyde eski çağlardan beri sadece Azerbaycan Türkleri yaşamıştır. İlk Ermeniler (toplam 172 kişi) 1923-1925'te Sovyet yetkilileri tarafından buraya getirildi.⁷

5 Хачатрян 1987: 122.

6 Səfərli 2018: 134-135.

7 Ələkbərli 2006: 150.

Bütün bu sağlam ve çürütülemez gerçeklere rağmen, Ermeni alimler, yerel halk tarafından “Şah Abbas Kervansarayı” veya “Salim Kervansarayı” olarak adlandırılan bu muhteşem kervansarayı ısrarla Ermenilere ait bir mimari anıt olarak nitelendirmektedir. Bunu yaparken uluslararası bilim camiasının ve anıtı ziyaret eden yabancı turist ve ziyaretçilerin kafasını karıştırmaya çalışıyorlar.

Ermenilerin Azerbaycan Türklerine ait Müslüman anıtlardaki kitabelerin yok edilmesi yönünde uyguladıkları vandalizm yöntemlerinden biri de tarihi ve kültürel anıtlar üzerine kazınmış halkımıza ait yazıtlar ve tasvirleri imha edilerek yerlerine kendi kitabe ve tasvirleriniyerleştirmeleridir . Ermeni vandalları bazı anıtlara restorasyon adı altında operasyonlar düzenlediler, üzerlerine haçlar ve Ermenice yazılar eklediler ve onları “Ermenileştirdiler”. Örneğin Zengezur ilçesine bağlı Alayaz köyündeki Ahi Tevekkül Zaviyesi Ermeniler tarafından yıkılmış, yerle bir edilmiş, anıtın buradaki mensubiyetine ilişkin kitabelerini de yok etmişlerdir. Daha önce AMEA'nın muhabir üyesi M. Nemətin orada tespit ve tetkik ettiği bir baştaşı üzerinde “Bu kabir merhum, günahları bağışlanmış, şehid, Allah'ın rahmetine muhtaç, Ahi Tevekkül'ündür. Allah günahlarını affetsin!” 950 yılının Muharrem ayında”⁸ şeklinde manzum bir yazı yer almaktaydı.

Bununla yetinmeyerek, orada bırakılan koca bir taş levhanın üzerine haç resmi kazınmış ve “Ermenileştirilmiş”. Nitekim zaviyenin girişinde yer alan 2,5x1,4 metre ölçülerindeki bu taşın üzerinde yer, ay ve güneşi simgeleyen 3 daire, her daire içinde Şiiilerin 12 imamını simgeleyen 12 çizgi ve Darelayaz ilçesinde yaşayan Türk boylarının sayılarına işaret eden sekiz köşeli yıldızlar yer almaktadır.⁹ Bu nedenle Ermeniler, Azerbaycan halkına ait bu izleri yok etmişler ve çarmıha gererek “Ermenileştirmeye” çalışmışlardır.

Bölgenin tarihi ve kültürel eserlerini Azerbaycan Türklerinin elinden almak için Ermeni bilim adamlarının uyguladıkları yöntemlerden biri de bu anıtları ciddi bir şekilde başka milletlere mal etmektir. Örneğin, Erivan şehrine 8 km uzaklıktaki Çukur-Sad bölgesine bağlı Zangibasar ilçesine bağlı Caferabad köyünde tuf taşından inşa edilen Pir Hüseyin Türbesi'nin 22 metrelik uzun ve geniş hacimli kitabesi, ünlü kitabeci-bilim adamı M. Nemet tarafından incelenerek okunmuştur. Bakara suresinin 255. ayeti (“Ayetü'l-Kürsü”) ile başlayan kitabenin metni şöyledir: “Bu mübarek kümbetin inşasını, büyük sultan, merhametli hakan doğu ve batının sultanlarının sultanı, devletin ve dinin koruyucusu Pir Budak Han ve Yusuf Noyan'ın zamanında, merhum, günahları bağışlanmış, bağışlanmaya muhtaç, Emir Saad'in oğlu, hükümdarların ve sultanların dayanağı, zayıfların ve fakirlerin sığınağı, âlimlerin ve talebelerin (ilim talebelerinin) mürşidi, fakirlerin ve dervişlerin koruyucusu, devletin ve dinin şanlı emiri Pir Hüseyin 15 Receb 816'da (11.10.1413) emretti.”¹⁰

Tarihinden ve kitabede adı geçen hükümdarların isimlerinden açıkça anlaşıldığı üzere türbe, Karagoyunlu hükümdarları Yusif Noyon (Kara Yusif) ve Pir Budak

8 Неймат 2001: 75.

9 Ələkbərli 2006: 120.

10 Неймат 2001: 66-67.

döneminde Emir Saad'ın oğlu Pir Hüseyin tarafından yaptırılmıştır. Yine de birkaç yıl önce Ermeni Katolikosunun girişimiyle Ermeni ve Türkmen bilim adamlarının katılımıyla Pir Hüseyin'in mezarının temelinde arkeolojik kazılar yapıldı. Güya kazılarda elde edilen malzeme ve kültürel örneklerle dayanarak mezarın Ermeni ustalar tarafından yapıldığı ve anıtın bir Ermeni tarihi-mimari anıtı olduğu sonucuna varmışlardır. Bununla da yetinmeyerek, Karakoyunlu devletini bir İran devleti, Karakoyunlu Türk boylarını ve kitabede isimleri geçen Karakoyunlu emirlerini Türkmen (modern Türkmenistan'ın nüfusu anlamında) olarak kabul ettiler. Yazıtta adı geçen Saadlı Oğuz-Türk boyuna mensup Amir Saad ve oğlu Pir Hüseyin'i günümüz Türkmenleriyle ilişkilendirmek elbette saçmalaktan başka bir şey değildir. Buna rağmen Azerbaycan'ın Karakoyunlu devletine ait bir kalıntı olan bu anıt, Ermenistan'da devlet tarafından "Türkmen emirlerinin ailesine ait bir türbe olarak" korunan anıtlar listesine dahil edildi.¹¹

Ermeni bilim adamları 2001 yılında Erivan şehrinin Abovyan Caddesi'nde (daha önce "Gala Caddesi" olarak adlandırılan caddenin adı 1868'de değiştirilerek Erivan valisi olan Mihail İvanoviç Astafiev'in soyadından sonra "Astafiev Caddesi" olarak adlandırıldı) bir anıt tespit edildi (anıtın bulunduğu sokağa 1920 yılında Haçatur Abovyan'ın soyadı verilmiştir.) Kazı çalışmaları ile ortaya çıkarılan Müslüman-Türlere ait anıta da "Türkmen anıtı" adı verildi Azerbaycan mimarisi tarzında yapılmış, duvarları çinilerle süslenmiş anıtın 1319 yılında yapıldığı biliniyor. Anıtı "Türkmen abidesi" olarak sunan Ermeni bilim adamları sonradan abarttıklarını anlayarak geri adım atmışlar ve onu "Moğol abidesi" olarak isimlendirerek Ermeni devletince koruma altına alınan tarihi eserler listesine dahil etmişlerdir.¹²

Bir başka örnek ise, Ermeniler tarafından iki kez yakılıp yıkılan Erivan Gök Mescid, 1995-2005 yıllarında İran İslam Cumhuriyeti'nin inşaat firmalarının yardımıyla restore edilerek İranlılara mal edilmiş, Erivan'a gelen çeşitli seviyelerdeki turistlere "İran Camii" olarak sunulmaya başlanmıştır.

Görülebileceği üzere, Ermeni bilim adamları bu anıtların kökenini tamamen tahrip ediyorlar. Onlara göre bu eserler kime ait olursa olsun, gerçek sahipleri olan Azerbaycan Türklerine atfedilmemelidir. Bu mantıkla hareket eden Ermeni araştırmacılar, büyük çarpıtmalarına devam ediyorlar.

Bunlarla yetinmeyen Ermeniler batı topraklarımızdaki kabristanlardaki Orta Çağ Azerbaycanlı taş ustaları tarafından yapılan koç ve koyun heykellerini taşıyarak Erivan şehrine götürmüş, onların üzerinde yer alan Azerbaycan halkına ait kitabe, bezeme ve tasvirleri kazıyarak yerlerine kendilerine ait kitabe ve tasvirler hak ederek "Ermenileştirilmiş"lerdir. Bu anıtlar arasında Karakilse ilçesine bağlı Urud köyü, Solyan ilçesine bağlı Ahta, Koçbey gibi köylerden alınan koç heykelleri örnek olarak gösterilebilir. Şu anda bu anıtlar, 20. yüzyılın ortalarında Nahçıvan bölgesinden gizlice çalınan koç ve koyun heykelleriyle birlikte Erivan, Üçmuazi ve diğer şehirlerin

11 Nazim Mustafa. İrəvan şəhəri. <http://www.iravan.info/>.

12 Nazim Mustafa. İrəvan şəhəri. <http://www.iravan.info/>.

sokak ve meydanlarında, müzelerinde, parklarında sıralanıyor ve Ermeni kültürünün örnekleri olarak turistler ve yabancılara sunuluyor.

Ermenilerin, Batı Azerbaycan topraklarında Azerbaycanlı hattat ve oymacıların çalışmalarının ürünü olan Arap alfabesinin küfi, sülüs nesih ve nestalik hattıyla yazılmış olan Müslüman kitabeli anıtlarının izini kaybettirme yollarından biri olarak kullandıkları vandalizm yöntemlerinden biri de halkımızın diliyle yazılmış kitabeleri, bu kitabelerin bulunduğu anıtlarla birlikte yok etme yoluydu. Ermeni vandallarının bu eylemlerini bir örneği, Urud anıtlarının ve mezarlığının tamamen yok edilmesidir. Azerbaycan mimarisinin Erivan'daki en güzel örneklerinden biri olan ve Erivan Hanı Hüseyinali Han tarafından 1776 yılında yaptırılan 66 metre genişliğinde ve 97,2 metre uzunluğundaki Gök Mescid, Erivan'ın merkez camisiydi. Gök Mescid, Ermeniler tarafından 1918 ve 1955 yılının Mart ayında, Türkiye'nin tanınmış din alimi Mahmud Aruzoğlu ile eşi ve 22 Türk din adamı ibadet ederken yakıldı. Bu yangınlar sırasında caminin kendisi gibi güney portalında da kapısındaki camiye yaptıran İrevan Hanı Hüseyinali Han'ın adının yazılı olduğu kitabe yok edildi. Ayrıca bu yangınlar sırasında külliye içinde yer alan medresenin bölümlerinden birinin üzerindeki H 1335/ M 1916-1917 tarihli kitabe de tahrip edildi.

Erivan'da inşa edilen diğer anıtların üzerinde kitabeler vardı. İmparatorluk Arkeoloji Komisyonu'nun kararına göre, 1911'de Profesör N. Marr, Erivan Han Sarayı'nı incelemiş ve saray külliyesine dahil olan caminin durumunu anlatmıştır. N. Marr, İmparatorluk Arkeoloji Komisyonu'nun 17 Mayıs 1912'deki toplantısında yazdığı raporda şöyle yazıyordu: “Cami hala iyi durumda, ancak onu korumak için hiçbir önlem alınmıyor ve her şey Sardar'ın sarayının durumuna düşmesine hizmet ediyor. Bununla birlikte, yerel Müslüman kültürünün değerli bir mirasıdır: Kubbenin içinde çevresi boyunca Arap harfleriyle yazılmış bir kitabe vardır.¹³ Ancak Erivan şehrinde bulunan Azerbaycanlılara ait diğer tarihi ve kültürel eserler gibi bu cami de Ermeni vandalları tarafından yavaş yavaş yıkılmış, kitabeleri de yok edilmiştir.

Erivan'ın Demirbulag bölgesinde inşa edilen caminin üzerinde de bir kitabe bulunuyordu. Adını bulunduğu bölgeden alan Demirbulag Camii'nin Hicri-Ay takvimine göre 1327 (1909) yılında yapıldığı kitabesinden bilinmektedir. Ermeni vandalları bu camiye 23 Şubat 1988'de yakarak yıkmışlardır.¹⁴ Camiye yönelik vandalizm eylemleri bununla da bitmedi, 1990 yılında kalıntıları topraktan tamamen kaldırıldı ve yerine çok katlı bir konut yapıldı.

Rusça kaynaklar, 19. yüzyılın 20'li yıllarının sonlarında, Rus işgali sırasında Erivan şehrinde 8 cami, her birinin yanında bir medrese ve şehirde yarı yıkılmış birkaç ibadethane olduğunu doğruluyor.¹⁵ 1912 yılında Erivan'da 42, Uçmüezzin semtinde 33 ve Zengezur ilçesinde 35 cami bulunmaktaydı. Kuşkusuz bu camilerin, medreselerin ve ibadethanelerin hepsinde olmasa da bir kısmında kitabeler vardı.

13 iravan.info/meschidler.html

14 iravan.info/meschidler.html

15 Шопен 1852: 468.

Ancak camiler Ermeniler tarafından yıkılınca üzerlerindeki kitabeler de tamamen yok olmuştur.

Ermeniler, Azerbaycan Türklerine ait mezarlıkları yıktı, yerlerine bahçeler dikti, tarla yaptı. Aslen Daraleyaz ilçesine bağlı Cul köyünden olan B. Ferzeliyev'in "Yurd göynertisi" adlı yazısından alınan aşağıdaki satırlar, söylediklerimizin açık bir delilidir. Makalenin yazarı şöyle yazıyor: "1972'de, o zamanlar sanatoryumu olan Cermuk'a dinlenmeye gittim. Cermuk şehri, köyümüzden 15-20 kilometre uzaklıkta (Cul köyü kastediliyor). Babam memleketimiz Cul'a gitmemi ve mezarının üstüne serpmek için toprak getürmemi ve dedeniz Ferzeli'nin kabrini ziyaret etmemi istedi. Evimize geldim Kollektif çiftlik başkanının ailesi evimizde yaşıyordu. Beni görür görmez tanıdılar. Amacımı öğrendiklerinde mezarlığa gitmemi tavsiye etmediler - orada kuduz köpekler var, sizin için tehlike oluşturacaklar diyerek - beni caydırmaya çalıştılar. Ama fikrimi değiştirmedim, elime bir sopa alıp yola koyuldum, gördüklerim karşısında şaşırıp, gözlerim karardı, dilim tutuldu. Mezarlık yıkılmış, insan kafatasları ve insan kemikleri her yere dağılmıştı. Ne zaman uyanıp kendime geldim bilmiyorum. Oradan doğruca sanatoryuma geldim ve Salyan'a dönünce aldığım araziye babama hediye ettim. Babasının mezarı yıkılmıştı, çok etkilendi, küçük oğlunu kaybettiğinde ağlamayan babam bebek gibi ağladı."¹⁶

Yukarıda açıklandığı gibi binlerce yıldır Batı Azerbaycan topraklarında yaratıp biçimlendirilen Türklere ait maddi ve kültürel mirasın tahrip edilmesi Ermeni vandallar tarafından 20. yüzyıl boyunca planlı ve sistemli bir şekilde gerçekleştirilmiştir.

---

16 Ferzeliyev 1998: 224.

KAYNAKÇA

Ələkbərli Ə. 2006, *Qərbi Azərbaycan abidələri*, Ağrıdağ” nəşriyyatı, Bakı.

Fərzəliyev B. 1998, “Yurd göynərtisi. Deportasiya. Toplu”. *Azərbaycan Ensiklopediyası*, NPB Bakı: 220-224.

Səfərli H.2018, *Qondarma erməni soyqırımı və tarixi həqiqətlər*, “Əcəmi” Nəşriyyat-Poliqrafiya Birliyi, Naxçıvan. 208.

Неймат М. 2001, *Корпус эпиграфических памятников Азербайджана*, Том III, Yeni Nəşrlər Evi, Bakı: 216.

Папазян А. 1983, “Новые эпиграфические данные о последних отпрысках армянской феодальной знати в Сюнике”, *Историко-филологический журнал*, АН Арм. ССР, № 4/103.

Хачатрян А. А. 1987, “Корпус арабских надписей Армении VIII-XVI вв”, *Еревань: Издательство АН Армянской ССР*, 235.

Шопен И. 1852, “Исторический памятник состояния Армянской области в эпоху ее присоединения к Российской империи”, *Типография императорской АН*, Санкт-Петербург: 1231.

Marouti, A. 2018, *Preservation of the Architectural Heritage of Armenia*, PhD Program Faculty of Preservation of Architectural Heritage Department of DASTU Politecnico di Milano.

Nazim Mustafa. *İrəvan şəhəri*. <http://www.iravan.info/>.

iravan.info/meschidler.html

**IV. BÖLÜM:
TÜRKİYEDE'Kİ ERMENİ KÜLTÜR
VARLIKLARININ TANITILMASI VE
KORUNMASINA YÖNELİK
ÇALIŞMALAR**

İLLÜSTRASYONLU FRANSIZ BASINININ ERMENİ OLAYLARINA TARAFLI BAKIŞI

Dr. Özgür GÜLBUDAK*

Öz: Osmanlı Devleti'nin son yıllarından günümüze kadar üzerinde birçok tartışma yapılan konuların başında Ermeni olayları gelmektedir. Ermeniler Osmanlı Devleti içinde uzun yıllar huzur içinde yaşamasına rağmen 19. Yüzyılın sonlarına doğru Avrupalı güçlerin kışkırtması ve destekleriyle bazı ayrılıkçı Ermeni grupların bağımsızlık talepleri ortaya çıkmıştır. Bu uğurda harekete geçen bazı örgütler içerde ve dışarda Osmanlı aleyhine faaliyetlerde bulunmaya başlamıştır. Bu faaliyetleri yabancı basında da görmek mümkündür. Dönemin haber organı olan gazete ve dergilerdeki çizimler, Avrupa ve Amerika'da kamuoyu yaratmak için kullanılmış önemli araçlardır. Bu çalışmada illüstrasyonlu Fransız basınında Ermeni olaylarının ne şekilde haberleştirildiği ve imgeleştirerek okuyucuya sunduğu ortaya konulmaya çalışılmıştır. O dönem Fransız basınının önde gelen temsilcileri olan Le Petit Journal Supplement Illustré, Le Petit Parisien, Le Grelot, Le Monde Illustré, L'Univers illustré, Le Rire ve L'Assiette au Beurre gibi gazete ve dergilerin çizimleri incelediğinde, basının Osmanlıyı suçlamak için her türlü fırsatı kullandığı anlaşılmaktadır. Ermenileri büyük oranda masum Osmanlıyı ise suçlayıcı bir tarzda gösteren çizimler, Fransa'nın Osmanlı'ya karşı tutumunu ve Ermeni olaylarına karşı bakış açısını ortaya koyması açısından önemlidir.

***Anahtar Kelimeler:** Çizim, Osmanlı, Ermeni olayları, Fransız basını, karikatür*

---

* Ondokuz Mayıs Üniversitesi, İnsan ve Toplum Bilimleri Fakültesi, Sanat Tarihi Bölümü,
E-mail: ozgurblk2777@gmail.com, ozgur.gulbudak@omu.edu.tr
ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-8650-0123>

Giriş

Avrupa ve Amerika’da çizimli gazete ve dergilerin popüler olmasının ardından dünyada meydana gelen önemli olay, konu ve kişiler hakkındaki görseller bu yeni basın türünün sayfalarındaki yerini almıştır. Le Petit Journal Supplement Illustré, Le Petit Parisien, Le Grelot, Le Monde Illustré, L’Univers illustré, Le Rire ve L’Assiette au Beurre gibi gazete ve dergiler çizimli Fransız basınının önde gelen temsilcileridir. Bahsi geçen dergi ve gazeteler sadece Fransız basın tarihinde değil, dünya basın tarihi açısından da önemlidir. Görsel açıdan zenginleştirilmiş gazete ve dergiler, yaklaşık olarak 19. Yüzyılın ikinci yarısı ile 20. Yüzyılın ilk çeyreğini kapsayan 70-80 yıllık süreçte, Dünya’da yaşanan gelişmelere paralel olarak Osmanlı ve Türkiye ile ilgili olayları da konu alan çok sayıda illüstrasyonu kamuoyuna servis etmiştir. Çeşitli konular içerisinde özellikle Ermeni olaylarıyla ilgili gelişmelere de yer verilmiştir. Bu çalışmada, yukarıda bahsi geçen illüstrasyonlu Fransız gazete ve dergilerinde Ermeni olaylarının ele alınma biçimi ve Osmanlı Devleti’nin ne şekilde imgeleştirildiği, böylece kamuoyunda nasıl bir izlenim yaratıldığı üzerinde durulacaktır.¹

Gazete ve dergiler incelendiğinde Ermeni konulu çizimli ilk haber, kıtlık ve yoksulluk hakkındadır. Le Monde Illustré’nin 22 Mayıs 1880 tarihli sayısında, 19. yüzyılda farklı coğrafyalarda yaşanan ciddi kuraklıklar ve beraberinde gelişen kıtlık olayları kaleme alınmıştır. 18. yüzyılın ilk yarısında meydana gelen doğal afetlerin yarattığı kıtlık olaylarını andıran biçimde, 19. yüzyılın ikinci yarısında da Osmanlı Devleti’nde kıtlık sorunu gözlemlenmiştir². Özellikle Doğu ve Güneydoğu bölgelerinden yerel idarelere ve merkezi hükümete konu ile ilgili çok sayıda şikâyet ve yardım talebi ulaştığı bilinmektedir. Le Monde Illustré’nin ilgili sayısında, Anadolu’nun doğu ve güneyinde kıtlık nedeniyle yaşanan zorlu hayat koşulları haberleştirilmiştir. Van’daki İngiliz Konsolosu Yüzbaşı Clayton, Hakkâri, Bitlis, Muş, Mardin, Erzurum, Van, Halep ve Musul civarında oldukça ciddi sonuçlar doğuran kıtlığı gazeteye bizzat iletmiştir. Ayrıca birçok Ermeni komite ve dernek de gazete, kurum, hükümet ve zengin hayırseverlere ulaşarak yaşanan bu vahim tablo konusunda yardım istemiştir. Le Monde Illustré, Fransız halkına bir çağrıda bulunmuş ve bölgede yaşayan Ermenilerin Fransızların dostu olduğunu hatırlatmış ve zor günlerinde yanlarında olunması gerektiği ifade edilmiştir³.

Le Monde Illustré’nin kapak sayfasındaki Daniel Vierge (1851-1904) imzalı çizimde, kıtlıkla ve zorlu koşullarla mücadele eden, Van civarında yaşayan bir Ermeni aile tasviri görülmektedir. Çizimin alt yazısında, fotoğrafın İstanbul merkezli bir

1 Ermeni olaylarıyla ilgili Fransız basınında çok sayıda çizim kullanılmıştır. Özellikle karikatürlerin sayısı oldukça fazladır. Bu çalışmada sadece Fransız basınından belli başlı dergi ve gazetelerde yer alan tarafımızca seçilen kısıtlı miktardaki tasvire yer verilmiştir. Böylece farklı konseptteki Fransız gazete ve dergilerinin Ermeni olayları konusundaki genel yargısı ortaya konmaya çalışılmıştır. Fakat ilerleyen dönemde geniş bir yelpazede ele alınabilecek bir konu niteliğindedir.

2 Erler 2012: 23

3 Gazete kuraklık ve kıtlıktan daha çok Ermeni tebaanın etkilendiği şeklinde bir izlenim yaratmaktadır. Ermeniler dışında bölgede ikamet eden her kesim bu acı olayı yaşamak zorunda kalmıştır. Le Monde Illustré, 22 Mayıs 1880: 318.

Ermeni komiteden gönderildiği not düşülmüştür. Fotoğraftan üretilen çizimde, paramparça olmuş kıyafetleriyle zorlu koşullarla mücadele etmeye çalışan aile dikkati çekmektedir. Perişan durumdaki ailenin bazı bireylerinin ayaklarında giyecek ayakkabıları bile yoktur. Sahnenin arka kısmında benzer durumdaki başka aileler de görülmektedir⁴ (Görsel 1).

Görsel 1: Daniel Vierge, Ermeni Aile-Van'da Kıtık, ahşap gravür, 22 Mayıs 1880, Le Monde Illustré, S. 1208

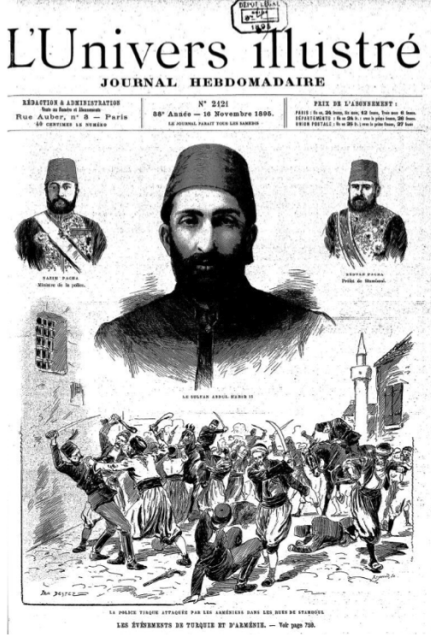
L'Univers illustré'nin 16 Kasım 1895 tarihli sayısının kapağında II. Abdülhamid, dönemin Harbiye Nazırı Hüseyin Nazım Paşa (1848-1913) ve İstanbul Şehremini Rıdvan İsmail Paşa'ya (1856-1906) ait portreler ve İstanbul'da cereyan eden Ermeni olayları ile ilgili bir gravür paylaşılmıştır. Gazetede yer alan haberde, Lord Salisbury ve büyük güçlerin liderlerinin Ermenilerle ilgili reformlar konusunda Osmanlı Devleti'nden taahhüt almaya dönük çabalarına yer verilmiştir. Ayrıca Ermeni olaylarının devam ettiği 1895 Kasım ayında, Kamil Paşa'nın (1832-1913) Sultan tarafından görevden alındığı belirtilmektedir⁵. Bilindiği üzere Paşa, 17 Kasım 1895 yılında güvenlik eşliğinde İstanbul'dan ayrılmış ve Aydın valiliği görevine getirilmiştir⁶.

4 Gülbudak 2021: 319.

5 L'Univers illustré, 16 Kasım 1895: 759-760.

6 Çetin 2022: 392.

Kapakta yer alan, Paul Destez (1825-1899) imzalı çizimin alt kısmında, Türk güvenlik güçlerine saldıran Ermenileri gösteren bir gravür kullanılmıştır. Ermeni olaylarının İstanbul'da baş göstermeye başladığını gösteren gravür son derece önemlidir. Çünkü illüstrasyonlu Fransız basınında Ermenilerin Türklere saldırdığını gösteren nadir çalışmalardan birisidir (Görsel 2). Ellerindeki kılıç ve sopalarla Türk polislere saldıran Ermenilerle aynı karede, yerde yatar vaziyetteki yaralanmış veya ölmüş Türk polisleri görülmektedir⁷.

Görsel 2: Paul Destez, İstanbul'da Katliam, ahşap gravür, 16 Kasım 1895, L'Univers illustré, S. 2121

Le Petit Parisien'in 17 Kasım 1895 tarihli sayısının kapağında Bertrand & Dete imzalı, "Kürtlerin Ermeni Katliamı" başlıklı bir çizim yayınlanmıştır. Gazetede yer alan haberde, Türk hükümetinin Berlin Antlaşması'na göre Ermeniler için ciddi reformlar gerçekleştirmesi gerektiği, bunların en önemlisinin Hristiyanların korunması ile ilgili olduğu vurgulanmıştır. Fakat Osmanlı Devleti'nin reform konusunda hiçbir adım atmadığı belirtilmiştir. Ermenilerin Berlin Antlaşması'nın hükümlerine dair taleplerinin Kürtler tarafından bir şiddet kampanyasına dönüştüğü ve Türkiye'nin çeşitli yerlerindeki gibi Ermeni katliamlarının sürdüğü iddia edilmiştir. Evlerin, mahallelerin yakılarak yok edildiği, kadın ve çocuk demeden masum Ermenilerin öldürüldüğü ifade edilmiştir. Gazete büyük güçlerin olaylara müdahale etmesine gerek kalmamasını umduklarını belirtmektedir⁸.

7 Engin, <https://turksandarmenians.marmara.edu.tr/tr/istanbuldaki-ermeni-cylemleri/> (Erişim: 10.10.2022)

8 Le Petit Parisien, 17 Kasım 1895: 354.

Belrandt & Dete imzalı gravürde, Anadolu'nun doğusunda tam olarak hangi şehir olduğu anlaşılmayan bir manzarada, Kürtler tarafından her yaşta Ermeni öldürülürken resmedilmiştir (Görsel 3). Erzurum, Kars, Van başta olmak üzere Doğu Anadolu'da 19. Yüzyılın sonlarından itibaren çeşitli sebeplerle Ermeniler ve bölge halkı arasında çatışmalar yaşandığı bilinmektedir. Bu çatışmaların nedenleri arasında bölgesel güvensizlik, Rusya'nın başı çektiği büyük güçlerin destekleri ve Taşnak ve Hınçak gibi ayrılıkçı komitelerin eylemlerini göstermek mümkündür⁹.

Görsel 3: Bertrand & Dete, Kürtlerin Ermeni Katliamı, ahşap gravür, 17 Kasım 1895, Le Petit Parisien, S. 354

Le Petit Journal'in 24 Kasım 1895 tarihli sayısında yer alan illüstrasyonda bu kez Ermenilerin Anadolu'da bir camiye gerçekleştirdiği saldırı resmedilmiştir (Görsel 4). 19. yüzyıl sonunda patlak veren Ermeni isyanları birçok Anadolu şehrinde kendini göstermiştir¹⁰. Dergide konuyla ilgili verilen haberde; Batılı devletlerin Osmanlı içişlerini ilgilendiren olayları kışkırtmak ve kendi lehlerine çevirmek için fırsat kolladıkları, durum karşısında Osmanlı Devleti'nin kötü izlenimi onarmak için yoğun bir mücadele ortaya koyduğuna değinilmiştir. Son dönemde azınlıkların yaşadığı sorunların, II. Abdülhamid'in tecrübesi ve bilgeliği ile çözülebileceği aktarılmıştır. II. Abdülhamid adına kolay görünen kararların, eğer Ermeni militan ve asilerini

9 <https://satemer.sakarya.edu.tr/tr/icerik/19862/102027/van-da-ermeni-isyanlari-1896-1916> (Erişim 10.10.2022)

10 Halaçoğlu 2007: 57-79.

destekleyen güçler olmazsa sorun olmaktan çıkacağı ve henüz yaşanan olayların Avrupa açısından tehdit oluşturmadığı ifade edilmiştir¹¹.

H. Meyer imzalı çizimde, bir cami önünde meydana gelen Türkler ile Ermeniler arasındaki çatışma resmedilmiştir. Tasvirin arka kısmında tek kubbeli ve iki minareli bir cami görülmektedir. Hazireden cami önüne doğru hareket eden Ermeniler, sol kısımda cami önünde kendini savunmaya çalışan kadın-erkek ve çocuklardan oluşan Türklerin oluşturduğu gruba saldırmaktadır. Elllerinde tabancalar ve kılıçlar görülen Ermeniler silahlı Türklerle saldıran vaziyettedir. İllüstrasyon L'Univers illustré'nin 16 Kasım 1895 tarihli sayısındaki tasvir gibi Ermenilerin Türklerle karşı gerçekleştirdiği bir saldırıyı göstermesi açısından önemlidir.

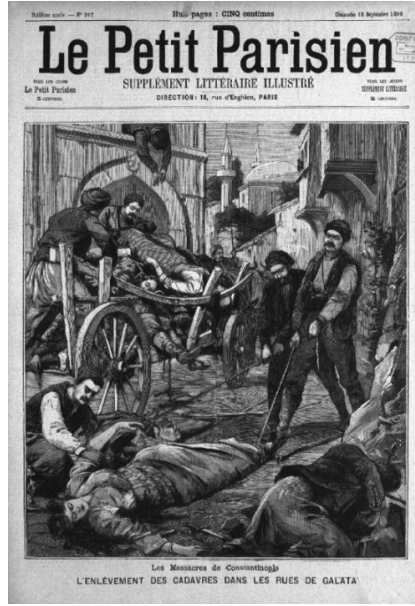
Görsel 4: H. Meyer, Ermenilerin Camiye Saldırması, litografi, 24 Kasım 1895, Le Petit Journal, S. 262

Le Petit Parisien'in 13 Eylül 1896 tarihli sayısında 26 Ağustos 1896 günü İstanbul'da meydana gelen Osmanlı Bankası baskını ve akabinde gelişen olaylarla ilgili habere yer verilmiştir. Gazetenin verdiği habere göre bir grup Ermeni komiteci olay günü bankanın güvenlik görevlisini öldürmüş, içerideki insanları ve personeli esir alarak bankayı ele geçirmiştir. Çeşitli silahlar ve patlayıcılara sahip olan grup, bu mühimmatı banka çevresinde çeşitli yöntemlerle kullanmış ve şehirde büyük bir

11 Le Petit Journal Supplément Illustré, 24 Kasım 1895: 375.

paniğin yaşanmasına neden olmuştur. Gazete, Ermenilerin bu eylemi Avrupalı güçlerin ilgisini çekebilmek adına planlı olarak organize ettiğini belirtmektedir. Eylemin ilerleyen saatlerinde Ermenilerle uzlaşmış, esirleri bırakmaları ve eylemlerine son vermeleri karşılığında Marsilya'ya gemiyle özgürce gitmelerine müsaade edilmiştir. Fakat olay günü Osmanlı Bankası eylemi dışında İstanbul'un çeşitli semtlerinde Ermeniler ile Türkler arasında olaylar yaşanmıştır. Gazete bu olaylar sırasında yaklaşık iki bin masum Ermeni'nin katledildiğini iddia etmektedir¹².

Sanatçısı bilinmeyen illüstrasyonda, Galata semtinde hayatını kaybeden Ermeniler arabalarına taşırken resmedilmiştir (Görsel 5). Hayatını kaybedenler arasında kadın, erkek ve yaşlıları görmek mümkündür. Batılı kaynaklarda ele alınan konunun aktarılma biçimi ve özellikle olaylarda hayatını kaybeden Ermenilerin sayısı konusunda tutarsızlıklar söz konusudur. Öyle ki sayı otuz bin olarak bile telaffuz edilmiştir. Oysa Osmanlı Zaptiye Nezareti'nin Osmanlı Bankası baskını sırasında ölenlerin sayısına ilişkin semtlere göre hazırladığı tabloda, Ermenilerden ölenlerin toplam sayısı 1246 kişi olarak kayıtlara geçmiştir¹³. Bir diğer tutarsızlık ise yaşanan olayları sadece banka baskınına bağlamaktır. Osmanlı Bankası baskını ile eş zamanlı olarak bazı Ermeni militanların halkı galeyana getirmek ve toplumun iki kesimi arasındaki çatışmayı körüklemek için saldırılar ve sabotajlar düzenlediği bilinmektedir. Fakat gazete diğer semtlerdeki Ermeni saldırıları, bombalama eylemleri veya girişimleriyle ilgili bilgi vermemektedir¹⁴.

Görsel 5: Sanatçısı bilinmiyor, İstanbul'da Katliam, ahşap gravür, 13 Eylül 1896, Le Petit Parisien, S. 397

12 Le Petit Parisien, 13 Eylül 1896: 294-295.

13 Doğan 2020: 346.

14 Doğan 2020: 343; Yavuz 2015.

Le Grelot'nun 28 Şubat 1897 tarihli sayısının kapağında yer alan karikatürde, Girit olaylarına gönderme yapılmaktadır. Dergi "Doğu Sorunu" olarak verdiği haber içeriğinde 1896 sonunda Girit'te baş gösteren isyan hareketleri ve devamında Yunanistan'ın Girit'i işgaliyle ilgili bilgiler verilmektedir. Giritliler ile Yunanistan'ın birleşmek istediği ve Osmanlı ile diğer büyük güçlerin bu duruma engel olmaya çalıştığı belirtilmiştir¹⁵.

Arts Graphiques imzalı kapakta kullanılan karikatürde, koltuk altında kanlı bir kılıç tutan ve çevresine aldırış etmeyen II. Abdülhamid, üzerine çıktığı Ermeni ve Yunan figürlerinin kafalarını yere doğru bastırırken izleyicilere "kendi sınırlarınızla ilgilenin" demektedir (Görsel 6). "Yaşasın Girit", "Yaşasın Yunanistan" şeklinde bağırarak Fransızlara Abdülhamid'in bu şekilde seslenmesinin nedeni, karikatürün arka kısmında anlaşılmaktadır. O dönem Alsace-Lorraine bölgesi Almanya ve Fransa arasında mücadele sahası haline gelmiştir. Alsace-Lorraine'in kişileştirilmiş halinin üzerinde Alman üniformalı bir figür bulunmaktadır¹⁶. Karikatürdeki ilginç kısım ise Yunanlılar ile Osmanlılar arasında Girit üzerindeki hâkimiyet mücadelesine bir şekilde Ermenilerin de eklenmiş olmasıdır. Dergi böylece, sadece Yunan tebaanın değil Ermeni tebaanın da zulme uğradığı izlenimini yaratmaya çalışmaktadır. Hâlbuki konuyla Ermenilerin hiçbir alakası yoktur¹⁷.

Görsel 6: Art Graphiques, Kendi Sınırlarınızla İlgilenin, litografi, 28 Şubat 1897, Le Grelot, S. 1351

15 Le Grelot, 28 Şubat 1897: S. 1351, 2; Derginin 14 Şubat 1897 tarihli sayısının kapağında II. Abdülhamid, aynı şekilde Ermenistan'ı temsil eden bir kadının üzerine oturmuş vaziyette görülmektedir. Bkz. Le Grelot, 14 Şubat 1897.

16 Alkan 2019: 119.

17 Necmettin Alkan'ın karikatürü kullandığı iki kitabında da bir figürün "Yaşasın Ermenistan" şeklinde seslendiği belirtilmiştir. Fakat karikatür incelendiğinde sadece "Yaşasın Girit" ve "Yaşasın Yunanistan" şeklinde seslendirildiği anlaşılmıştır. Bkz. Alkan 2016: 162-163; 2019: 118-119.

Le Rire'in 26 Kasım 1898 tarihli sayısındaki karikatürde, Alman İmparatoru II. Wilhelm ve II. Abdülhamid bir arada görülmektedir. Ermeni taraftarlığı yapan dönemin Fransız medyası, Almanya ve Osmanlı arasındaki yakınlaşmanın, Ermeniler için kötü sonuçlar doğurabileceği endişesini yansıtmaktadır. Bir siper arkasında görülen iki lider, kadın, çocuk ve yaşlı demeden insanlara ateş eder biçimde karikatürize edilmiştir. Karikatürün arka kısmında görülen sahilde kaçışan insanlar bulunmaktadır¹⁸. Resmin altında da "Ermeni Avı" ibaresi bulunmaktadır¹⁹ (Görsel 7)²⁰.

Görsel 7: Anonim, Ermeni Avı, litografi, 26 Kasım 1898, Le Rire, S. 212

Le Rire'in 26 Kasım 1898 tarihli sayısında yer alan karikatürde, II. Wilhelm ve II. Abdülhamid yerde sırtüstü yatan cesetlere bakarken görülmektedir²¹. Silahlarını kuşanmış biçimde görülen II Wilhelm ve II. Abdülhamid, sözde vurulmuş Ermenilerin başında ayakta dikilmektedir (Görsel 8). Le Rire'nin konu ile ilgili vermiş olduğu haber, II. Wilhelm tarafından alaycı bir dille aktarılmaktadır²². II. Wilhelm'in av sporuna merakını bilen II. Abdülhamid, bir sürpriz yapmış ve onu ava götüreceğini söylemiştir. Wilhelm ne avlayacaklarını sorduğunda Sultan, ona "Ermenileri avlayacağız" demiştir. Daha sonra iki lider yüz civarında Ermeni'yi kurşuna dizmiştir. II. Wilhelm oldukça keyifli geçen spor sırasında her yaştan Ermeniye zevkle öldürdüğünü belirtmektedir²³.

18 Alkan 2019: 152.

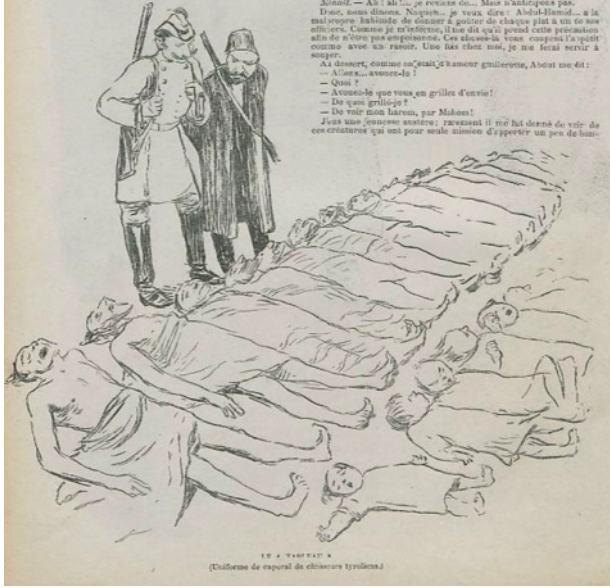
19 Le Rire, 26 Kasım 1898: 14.

20 Gülbudak 2022: 577-578.

21 Görsel 7 ve Görsel 8'deki tasvirler Le Rire dergisinin aynı sayısında kullanılmıştır ve kurgu açısından birbirini tamamlayan kompozisyonlardır. Bkz. Le Rire, 26 Kasım 1898.

22 Gülbudak 2022: 574-575.

23 Le Rire, 26 Kasım 1898: 5.

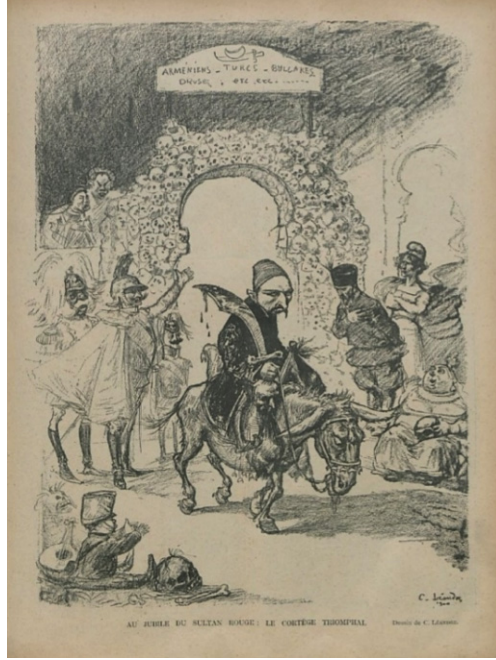
Görsel 8: Anonim, Avcılar, litografi, 26 Kasım 1898, Le Rire, S. 212

Le Rire'in 08 Eylül 1900 tarihli sayısındaki karikatür, 1898 yılında Thomas Theodor Heine (1867-1948) imzasıyla Almanya'da yayın yapan karikatür dergisi *Simplicissimus*'ta renkli litografi olarak yayınlanmıştır. Karikatür, Le Rire'de, Charles Lucien Léandre'nin (1862-1934) siyah beyaz litografi teknikli reproduksiyonu olarak dergi okuyucularına tekrar sunulmuştur (Görsel 9). Karikatür, II. Wilhelm ve bazı Avrupalı liderleri, II. Abdülhamid'in politikalarını destekler veya sessiz kalır bir biçimde göstermektedir. Eşek üzerindeki II. Abdülhamid, sağ elinde omuzuna yasladığı ve üzerinden kan damlayan kılıcı, aynı elinde yaşlı bir erkek kafası tutarken, kafataslarından oluşturulmuş bir zafer takından geçtikten sonra resmedilmiştir. II. Abdülhamid sağ eliyle kılıç, kesik erkek başı ve eşeğin yularını tutmaktadır. Sultan'ın geçtiği kapının üzerinde "Ermeniler, Türkler, Bulgarlar, Dürziler; vesaire vesaire..." yazılıdır. Resmin alt yazısında ise "Kızıl Sultan'ın Jübilesinde: Zafer Korteji" benzetmesi vardır²⁴. II. Abdülhamid ölümlerden sorumlu tutulan kişi olarak, işlediği varsayılan cinayetlerden yorgun düşmüş vaziyettedir. Solda yer alan II. Wilhelm Sultan'ı selamlar biçimindedir²⁵. Sağ kısımdaki Birleşik Krallık Kraliçesi Victoria, kucağında ölümü sembolize eden bir kuru kafa ile otururken görülmektedir. Arkada ellerini göğsünde kavuşturmuş biçimde Fransa'yı temsil eden Frig şapkalı Marianne figürü ise durumdan rahatsız olduğu anlaşılır şekilde tasvir edilmiştir²⁶.

24 Le Rire, 08 Eylül 1900: 9.

25 Karikatür Necmettin Alkan'ın Karikatürlerle II. Abdülhamid adlı kitabında yayınlanmıştır. Fakat kitapta belirtilen tarihler hatalıdır. Alkan'ın belirttiğine göre karikatür Le Rire'in 15 Mart 1901 tarihli sayısında yayınlanmıştır. Fakat Le Rire'in böyle bir sayısı yoktur. Bk. Alkan 2019: 38-39. Eldeki verilere ışığında karikatürün yayın tarihi 08 Eylül 1900'dür. Karikatürün yayımlandığı sayı için bk. <https://gallica.bnf.fr/ark:/12148/bpt6k1173211r/f9.item> (Erişim: 30.10.2021).

26 Gülbudak 2022: 582-583.

Görsel 9: Charles Lucien Léandre, Zafer Korteji, litografi, 08 Eylül 1900, Le Rire, S. 305

L'Assiette Au Beurre'ün 16 Ağustos 1902 tarihli sayısı tamamen Osmanlılara ayrılmıştır. Yirmi bir sayfalık sayının içerisinde Osmanlı gelenek-görenekleri, son durumu, kadına bakış açısı, iç-dış siyaseti gibi çeşitli konularla ilgili illüstrasyonlar bulunmaktadır. Bunlar arasında en çarpıcı olanı ise Michael imzalı kapakta yer alan illüstrasyondur (Görsel 10). Oturur vaziyetteki II. Abdülhamid'in üzerinde beyaz bir entari, başında fes ve ayağında terlikleri vardır. Ağızında bıçağı andıran bir cisim tutan Sultan'ın sol dizinde sırt üstü uzanmış çıplak bir insan vardır. Diğer figürlere oranla büyük biçimde resmedilen II. Abdülhamid'in elleri kan içindedir. İllüstrasyondan anlaşıldığı kadarıyla II. Abdülhamid kurbanlarının vücutlarını parçalamaktadır. Arka kısımda ölümlere şahit olan ve sıralarını bekleyen diğer kurbanlar ise panik içindedir. Ayrıca derginin adı ve Türkiye ibaresi de akan bir duvar yazısı şeklinde kan ile yazılmıştır. Derginin içeriğinde II. Abdülhamid'in tebaasına karşı son derece gaddar bir biçimde davrandığı ve tüm ölümlerden sorumlu kişi olarak sunulduğu görülmektedir. Bu tebaa içinde Ermeniler ilk göze çarpan kesimdir. Derginin farklı sayılarında da II. Abdülhamid'i benzer biçimde sunduğu örneklerle rastlamak mümkündür²⁷.

27 L'Assiette Au Beurre, 31 Ekim 1903.

Görsel 10: Michael, Türkiye, litografi, 16 Ağustos 1902 (L'Assiette au Beurre, S.72)

Le Petit Journal'ın 2 Mayıs 1909 tarihli sayısında yer alan litografide, "Türkiye'de Hristiyan Katliamları" başlığıyla, Adana'da gerçekleştiği iddia edilen bir olay derginin kapağında kullanılmıştır. Derginin köşe yazısında yer alan haberde, Müslüman ülkelerde siyasi huzursuzlukların sürekli dini fanatizme yol açtığına değinilmiştir. Bunun bir sonucu olarak Adana'da Ermenilerin evlerinin ve iş yerlerinin yağmalanıp ateşe verildiği ve Ermeni Hristiyanların topluca katledildiği belirtilmiştir. Birkaç yüz Ermeni'nin öldürüldüğü iddia edilen haberde kadın ve çocuklar dâhil Ermenilerin işkencelere maruz kaldığı bilgisi verilmiştir. Olaya şahit olduğu söylenen bir kişinin aktardığına göre şehrin bir mezbaha gibi görüldüğü ve binlerce Ermeni'nin evsiz kaldığı ve kıtlığın an meselesi olduğu aktarılmıştır²⁸.

Le Petit Journal'de kullanılan çizimde şehir içinde yaşanan olaylar ön plana çıkarılmıştır (Görsel 11). Şehrin hemen hemen her yerinde Müslümanlar, Hristiyan Ermenileri adeta kılıçtan geçirmektedir. Kadın, çocuk, genç, yaşlı ayrımı yapılmayan bu olaylarda cansız bedenleri yerde yatan Ermeniler ve öldürülmek üzere olan Ermeniler görülmektedir. Yaşanan olayların arka planı oldukça uzun solukludur. Bir dönem Ermenilerin egemenliğinde olan bölge, sonra Memluk, ardından ise Osmanlı egemenliğine girmiştir²⁹. Özellikle 19. Yüzyıl ile Osmanlı Devleti'nden ayrılıkların yaşandığı dönemde Ermenilerin de ayrılıkçı tutumları bilinen bir gerçektir. İki kesim arasındaki güvensizliklerin körüklendiği 19. Yüzyıl sonu ve 20. Yüzyıl başlarına gelindiğinde gerginlik hat safhadadır ve hem Müslümanların hem de Ermeni dini

28 Le Petit Journal, 2 Mayıs 1909: 138.

29 Kırılgaç 2018: 95.

liderlerinin yaptığı açıklamalar halkı kışkırtmış ve düşmanlıklar baş göstermeye başlamıştır. Her iki kesimden de ciddi kayıpların yaşandığı olayların neticesinde Harp Mahkemeleri kurulmuş, olayları kışkırtan ve can kayıplarının artmasına neden olan kişiler cezalandırılmıştır. Geniş bir zaman dilimine yayılan olaylar neticesinde Ermeni ve yabancı kaynaklarda yirmi bin ila otuz bin arasında Ermeni'nin öldürüldüğü telaffuz edilmiştir. Fakat Ermeni ve yabancı kaynaklarda kayıplara dönük verilen rakamlar abartılı görünmektedir³⁰. Bazı İngiliz gizli belgelerinde ve yerli hatıratlarda Ermeni gençlerinin silahlanması, Adana'nın Ermeni piskoposu Muşeg'in Ermenileri kışkırtan vaazları ve yerel idarecilerin zaafı, Adana'da meydana gelen olayların temelinde yatan nedenler olarak sıralanmaktadır³¹.

Görsel 11: Anonim, Türkiye’de Hristiyan Katliamları, litografi, 2 Mayıs 1909, Le Petit Journal, S. 968

Le Petit Journal’ın 12 Aralık 1915 tarihli sayısında yer alan litografide, “Ermeni Katliamları” başlıklı bir illüstrasyon kullanılmıştır (Görsel 12). I. Dünya Savaşı’nın devam ettiği dönemde yaşanan gelişmeleri konu alan haberde, II. Abdülhamid’in saltanatında iki yüz bin Ermeni’nin katledildiği, fakat Jön Türklerin iktidara gelmesinin ardından “Kızıl Sultan” olarak adlandırılan eski lideri, katliam konusunda geride bıraktıkları iddia edilmiştir. Verilen rakamlarda yaklaşık bir milyon kadın, erkek ve çocuğun sistematik biçimde öldürüldüğü ve Ermeni ırkının ortadan kaldırılmaya çalışıldığı belirtilmektedir. Haberde, çeşitli kişilere dayanarak verilen bilgilere göre, Ermeni kadınlarına acımasızca davranılmış, çok sayıda kadının

30 Güler 1996; Karacakaya, <https://turksandarmenians.marmara.edu.tr/tr/1909-adana-ermeni-olaylari/> (Erişim 14.10.2022).

31 Sonyel 1987: 1241-1290.

yaşadıkları travma nedeniyle intihar ettiği ifade edilmiştir. Türk kolluk kuvvetlerinin sürgüne yollanan Ermenilere acımasızca davranışlarının da eleştirildiği haberde olaylarda en az zararı gören Ermenilerin Hristiyanlıktan Müslümanlığa geçenler olduğu aktarılmıştır. Son olarak dört bin civarında Ermeni'nin İngiliz ve Fransız gemileri vasıtasıyla kurtarıldığına değinilmiştir. Derginin ağır bir şekilde eleştirdiği ve katliam olarak tanımladığı olayları Almanların onayıyla kasten gerçekleştirildiği ileri sürülmektedir³².

Sokak arasında yaşanan çatışmayı gösteren litografide, Le Petit Journal'in 2 Mayıs 1909 tarihli illüstrasyonuna benzer bir kurgu yaratılmıştır. Yine Türk halkı ve askerleri yaşlı, çocuk ve kadın demeden masum Ermenileri kılıçtan geçirirken gösterilmiştir. Ayrıca Türk kolluk kuvvetlerinin de olayların yaşanmasına göz yumduğu ve hiçbir müdahalede bulunmadıkları algısı çizimle okuyucuya sunulmuştur.

Görsel 12: Anonim, Ermeni Katliamı, litografi, 12 Aralık 1915, Le Petit Journal, S. 1303.

32 Le Petit Journal, 12 Aralık 1915: 326.

Sonuç

Araştırma sırasında ele alınan 12 illüstrasyon dikkatli biçimde incelendiğinde teknik açıdan şu çıkarımları yapmak mümkündür. 12 illüstrasyondan 7'si gazete ve dergilerin kapaklarında kullanılmış (Görsel 1, 2, 3, 5, 6, 10, 11), 5i ise iç sayfada verilmiştir (Görsel 4, 7, 8, 9, 12). 7 illüstrasyonu yapan sanatçının kimliği imzadan ya da gazete veya derginin verdiği bilgilerden yola çıkılarak saptanabilmiştir (Görsel 1, 2, 3, 4, 6, 9, 10). Saptanan imzalar Daniel Vierge, Paul Destez, Bertrand & Dete, H. Meyer, Art Graphiques, C. Lucien Léandre ve Michael isimli sanatçı ve atölyelere aittir. Sanatçıların kullandıkları resim teknikleri incelendiğinde ise resimlerin gazete veya dergiye aktarılırken iki çeşit baskı tekniğinin kullanıldığı anlaşılmaktadır. Bu teknikler ahşap gravür baskı (Görsel 1, 2, 3, 5) ve litografidir (Görsel 4, 6, 7, 8, 9, 10, 11, 12).

1880 tarihinden başlayarak 1915 yılına kadar geçen 35 yıllık süreçte ele alınan 12 illüstrasyon Ermeni olaylarının Fransız basınında ne şekilde ele alındığını göstermesi açısından önemli veriler sunmaktadır. Örneğin Le Monde Illustré'nin 22 Mayıs 1880 tarihli sayısında verilen haberde, çok ciddi bir gıda sorunu yaşanırken, bölgede yaşayan herkesin Ermeni gibi lanse edilmesi ve Türkler ya da diğer etnik kökenlerle ilgili bir yardım ve ricada bulunmaması düşündürücüdür (Görsel 1).

Ermeni olaylarının illüstrasyonlarla yansıtılış biçimi genellikle Türkler ve Ermeniler arasındaki sokak çatışmalarını gösteren bir tarza sahiptir (Görsel 2, 3, 4, 5, 11, 12). Bu çatışmalarda Türkler acımasız, barbar ve gaddar bir biçimde sunulurken, Ermeniler ise tamamen masum bir şekilde imgeleştirilmiştir. Öyle ki Türkler genellikle kadın, çocuk ve yaşlı masum Ermenileri kılıçtan geçirirken resmedilmiştir. Dönemin Osmanlı Sultanı II. Abdülhamid'i de benzer biçimde Ermenileri öldüren bir cani şeklinde gösteren çalışmalar görülmektedir (Görsel 6, 7, 8, 9, 10). Karikatür olarak resmedilen bu tasvirlerde Sultan silahıyla Ermeni avlayan bir avcı gibi ya da çıplak elleriyle Ermenileri boğazlayan birisi gibi sunulmuştur.

Paul Destez'in L'Univers illustré'nin 16 Kasım 1895 tarihli ve H. Meyer'in Le Petit Journal'in 24 Kasım 1895 tarihli sayılarındaki iki illüstrasyon dikkat çekicidir (Görsel 2, 4). Ermeni olaylarının başladığı döneme işaret eden iki illüstrasyonda Ermeniler Türklere saldırırken resmedilmiştir. Destez'in illüstrasyonunda Ermeni çetelerini İstanbul'da polisler saldırdırken, Meyer'in illüstrasyonunda ise Doğu Anadolu veya Güneydoğu Anadolu'nun bir şehrinde Ermeniler camiye ve etrafındaki Türklere saldırırken görülmektedir. Bu iki illüstrasyon, olayların başladığı ilk yıllarda illüstrasyonlu Fransız basınının olayları daha objektif biçimde değerlendirmeye çalıştığının ya da her iki kesimin yanlışlarını göstermeye çalıştığının bir delili olarak değerlendirilebilir. Fakat 1895'ten sonra illüstrasyonlu Fransız gazete ve dergilerinde tamamen Osmanlı aleyhine ve Ermenilerin lehine tasvirler kullanılmaya başlamıştır. Sonuç olarak Fransız menşeli gazete ve dergilerde kullanılan illüstrasyonlar üzerinden Osmanlı Devleti'nin ağır biçimde eleştirildiği ve Ermeni yanlısı bir tutumla haberlerin kamuoyuna servis edildiği, böylece küresel çapta Osmanlı karşıtlığı için propaganda yapıldığı anlaşılmaktadır.

KAYNAKÇA

- Alkan, N. 2016, *Karikatürlerle Oryantalizm*, İstanbul: Selis Kitaplar.
- Alkan, N. 2019, *Karikatürlerle Sultan II. Abdülhamid*, İstanbul: Kronik Kitap.
- Çetin, A. 2022, “Kıbrıslı Kamil Paşa”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, C. 25, Ankara, 391-393.
- Doğan, Ş. 2020, “Rus Arşiv Belgeleri Işığında 1896 Osmanlı Bankası Baskını”, *SUTAD*, S. 50, 341-355.
- Engin, V. <https://turksandarmenians.marmara.edu.tr/tr/istanbuldaki-ermeni-eylemleri/> (Erişim: 10.10.2022).
- Erlor, M. Yavuz. 2012, *Osmanlı Devleti'nde Kuraklık ve Kıtık Olayları (1800-1880)*, İstanbul: Libra Kitap.
- Gülbudak, Ö. 2021, *L'Illustration Journal Universel ve Le Monde Illustré Örneğiyle Fransız Basınında Osmanlı Dünyası (1876-1909)*, Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Doktora Tezi, İzmir.
- Gülbudak, Ö. 2022, “Le Rire Dergisi'nde Yer Alan II. Abdülhamid Konulu Karikatürler Üzerine Bir İnceleme”, *Sanat Tarihi Dergisi*, C. 31, S. 1, 561-597.
- Güler, A. 1996, *Türkiye'de Gayrimüslimler*, Ankara: Genelkurmay Basımevi.
- Halaçoğlu, A. 2007, “XIX. Yüzyılın İkinci Yarısında Anadolu'daki Ermeni Terörü (Diyarbakır, Arabgir, Harput, Merzifon, Havza, Amasya ve Malatya'da Meydana Gelen Ermeni Ayaklanmaları Hakkında Bir Lâyiha)”, *Belgeler*, TTK, XXVIII/32, 57-79.
- Karacakaya, R. <https://turksandarmenians.marmara.edu.tr/tr/1909-adana-ermeni-olaylari/> (Erişim 14.10.2022).
- Kırlangıç, O. 2018, “Adana'da Otoritesinin Zaafa Uğraması ve Türk-Ermeni Münasebetleri (1908-1909)”, *History Studies*, C. 10, S. 6, 93-116.
- Sonyel, Salâhi R. 1987, “İngiliz Gizli Belgelerine Göre Adana'da Vuku Bulan Türk - Ermeni Olayları (Temmuz 1908-Aralık 1909)”, *Bellekten*, C. 51, S. 201, 1241-1290.
- Yavuz, F. 2015, *Osmanlı Devleti'nde Ermeni Terörü 1896 Osmanlı Bankası Baskını*, Ankara: TTK.
- L'Assiette Au Beurre, 31 Ekim 1903, S. 135.
- Le Grelot, 14 Şubat 1897, S. 1349.
- Le Grelot, 28 Şubat 1897, S. 1351.

Le Monde Illustré, 22 Mayıs 1880, S. 1208.

Le Petit Journal, Supplément Illustré, 12 Aralık 1915, S. 1303.

Le Petit Journal Supplément Illustré, 24 Kasım 1895, S. 262.

Le Petit Parisien, 13 Eylül 1896, S. 397.

Le Petit Parisien, 17 Kasım 1895, S. 366.

Le Rire, 26 Kasım 1898, S. 212.

Le Rire, 26 Kasım 1898, Le Rire, S. 212.

Le Rire, 08 Eylül 1900, S. 305.

L'Univers illustré, 16 Kasım 1895, S. 2121.

<https://satemer.sakarya.edu.tr/tr/icerik/19862/102027/van-da-ermeni-isyanlari-1896-1916> (Erişim 10.10.2022).

<https://gallica.bnf.fr/ark:/12148/cb34432899t/date> (Erişim: 01.10.2022).

<https://gallica.bnf.fr/ark:/12148/cb34419111x/date&rk=85837;2> (Erişim: 01.10.2022).

<https://gallica.bnf.fr/ark:/12148/cb32836564q/date.r=Le+Petit+journal+Suppl%C3%A9ment+du+dimanche+.langFR> (Erişim: 11.10.2022).

<https://gallica.bnf.fr/ark:/12148/cb327033728/date> (Erişim: 05.10.2022).

<https://digi.ub.uni-heidelberg.de/diglit/grelot> (Erişim: 12.10.2022).

<https://gallica.bnf.fr/ark:/12148/cb328854407/date> (Erişim: 10.10.2022).

ARTVİN'DEKİ ERMENİ KÜLTÜR VARLIKLARI ÇERÇEVESİNDE OSMANLI- RUS DÖNEMİNDEKİ KONUMLARI HAKKINDA BAZI TESPİTLER*

Osman AYTEKİN**

Öz: Artvin ili, Doğu Karadeniz Bölgesi'nin en doğu ucunda, ülkemizin Gürcistan Cumhuriyeti sınırında; Ardahan, Rize ve Kars illeriyle çevrelenmiş; Arhavi, Hopa ve Kemalpaşa ilçelerinin Karadeniz kıyısında; Merkez, Borçka, Murgul, Ardanoç, Şavşat ve Yusufeli ilçelerinin iç kısımda yer aldığı; 7.393 km2 alana sahip ve 169.501 (2020) kişilik nüfusa sahip küçük kentlerimizden biridir. 19. yüzyıl sonlarından bu yana göç veren il, günümüzde de bu özelliğini sürdürmektedir.

Tarihsel geçmişi Tunç Çağı'na dayanan ilin, özellikle Ortaçağ Dönemi'ne ait kale-kule yapıları ve manastırları ile Osmanlı Dönemi'ne ait Türk-İslam eserleri dikkat çekmektedir. Bölge, 4. yüzyılda Hristiyanlığa geçerek Bizans'la yakınlık kurmuş, bu durum 7. yüzyılda İslam yayılcılığının etkisiyle, 16. yüzyılın ortalarında Osmanlıların bölgede kesin hâkimiyet kurmasıyla tamamlanmıştır. 1877-1878 Osmanlı-Rus Harbi sonrasında, 7 Mart 1921 tarihine kadar ana vatandan koparılan bu topraklar; I. Dünya Harbi'nin de etkileriyle Müslüman yöre halkının çok yönlü sıkıntı çektiği bir alana dönüşmüştür.

Kafkasya-Anadolu yol ağı üzerinde olmasıyla izole yaşama elverişli coğrafyası sayesinde zengin folklorik ve etnoğrafik değerleri barındıran Artvin, liman kenti Batum ve Kafkasya'ya açılan Ahıska idari merkezleriyle doğrudan bağlantılı olması sayesinde, ticari ve kültürel açıdan önemini korumayı başarmıştır. Günümüzde ise, Çoruh havzasında yapılan ve devam etmekte olan HES'lere yönelik devasa baraj yapıları ile kendisinden söz ettirmeyi başarmıştır.

Osmanlı idaresi altında gayrimüslim tebadan olan Ermenilerin, Tanzimat sonrasında eriştikleri refah seviyelerini, Rus idaresi zamanında daha da pekiştirerek; Artvin, Ardanoç ve Şavşat kent merkezleri başta olmak üzere, bazı köylerdeki dini ve sivil mimari örnekleri inşa ettikleri görülmektedir. Buradan hareketle bu makalede, Osmanlı ve Rus dönemlerine ait literatürden de yararlanarak, Artvin ilinde geçmişte

* Bu makale; Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi BAP Koordinasyon Birimi'nce desteklenen SHD-2021-9774 Proje Kodlu "Artvin Kent Merkezi Mimari Yapılaşma Üzerine Güncel Tespitler" adlı proje çerçevesinde hazırlanmıştır. Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi BAP Başkanlığına teşekkürlerimi arz ederim.

** Dr. Öğr. Üyesi, Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Sanat Tarihi Bölümü, Zeve Kampüsü /VAN
Email: aytেকinosman@yahoo.com

yaşayan Ermeniler hakkında bazı tespitler yapmak amaçlanmaktadır. Özellikle, T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı'nın izin ve destekleriyle, Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi adına başkanlığımdaki ekip tarafından 1997 yılından başlanarak 2019 yılına kadar sürdürdüğümüz Yüzev Araştırmaları sayesinde somut taşınmaz kültür varlıklarının tespit ve incelemeleri yapılabildiştir. 19. yüzyıl sonlarında Ermenilerle bozulan ilişkilerimizin, 2021 yılında da hala güncelliğini koruduğu dikkate alınmakla birlikte, Türkiye Cumhuriyeti vatandaşlığını sürdüren Ermenilerin, diaspora Ermenileri gibi düşünmedikleri, ideolojik yaklaşımlarda bulunmadıkları göz ardı edilmemelidir.

Özetle bu makale; sırasıyla “Ermeniler Kimdir”, “Ermeni Dini ve Kültürü”, “Artvin Ermenileri ve Nüfus Verileri”, “Artvin ve İlçelerindeki Ermenilere Ait Taşınmaz Kültür Varlıkları” alt başlıklarının ardından “Değerlendirme ve Sonuç”la anlatım tamamlanmıştır.

Anahtar Kelimeler: Artvin, Osmanlı, Ermeniler, Ruslar, Kültür Varlıkları.

1. Ermeniler Kimdir:

Ermeni araştırmacılara göre Ermenilerin; İÖ 4-3 binli yıllarda, Küçük Asya ile İran Platoları arasında; Güney sınırını Mezopotamya toprakları, kuzeyini ise Küçük Kafkasya dağ silsilesinin çevrelediği bölgede yaşadıkları kabul edilmektedir. Ermenilerle ilgili ilk yazılı bilgi, “Aratta” adında bir krallıktan söz edilen, İÖ 18. yüzyıl Sümer kayıtlarına dayandırılmaktadır. Daha öncesinde kendilerini “Hay” olarak tanımlayan Ermeni halkının, İndo-German orijinli olduğu ve yabancılar tarafından “Armen, Armenia” olarak adlandırıldıkları görülmektedir. İÖ 2 binli yıllarda Ermenilerin yaşadığı coğrafyada Mitanni Devleti'nin egemenliğinde varlığını sürdürdükleri, İÖ 15. yüzyıl sonrasında dönemin etkin imparatorluklarından biri olan Hitit kaynaklarında “Hayasa” adıyla anıldıkları varsayılır. Doğu Anadolu ve çevresinde hüküm sürmüş olan Urartu Devleti zamanında (İÖ 9-6 yy.), Ararat Ovası'nın önemli kenti Armavir olan Haykazunlar Hanedanlığından söz edilir. İran'da iktidara gelen önce Med ve sonrasındaki güçlü Pers yönetimleri altında Yervanduri Sülalesi'nin, İÖ 201 yılına kadar Ermenistan'da hüküm sürdüğü kabul edilir. İÖ 333'de Pesleri yenen Makedonyalı İskenderle başlayan yeni süreçte, Kral Artaşes'den adını alan Artaşesyan Sülalesi'nin, özellikle II. Tigran (Büyük Tigran, İÖ 95-55) zamanında büyük kazanımlar elde ettikleri belirtilir. Nihayet, İÖ 66 yılında Pompeus'un zamanında Ermeniler de Roma'ya bağlanır. Roma döneminde, önceki hanedanın yerine Arşakuni Hanedanlığı öne çıkar ve İÖ 66-İ.S. 428 yılları arasında; 387 yılında Doğu Ermenistan Sasaniler'e verilmek üzere, yarı bağımsız olarak 630 yılına kadar yönetilir.¹

Birçok bilim adamı ve tarihçinin araştırmalarına rağmen, bazı milletler gibi, Ermenilerin de kökeni ve tarihsel coğrafyaları tam olarak netleştirilememiştir. Hiç kuşkusuz bu durum, Ermenilerin dönemin güçlü devletlerinden biri olmamaları ve

1 Vikipedi Özgür Ansiklopedisi 1-2: 1-9.

yazılı tarihe geç bir dönemde geçmeleriyle izah edilebilir. Yunanlı Herodotos, Ermenilerin Frig Bölgesi'nden (Başkentleri Ankara-Polatlı-Gordion) Aras Irmağı çevresine 7. yüzyılın başlarında gelmiş olabileceklerini söyler. Pers Kralı I. Darius'un Behistun'daki yazıtında (İÖ 515 civarı) Armina ve Armaniya adlarının geçtiği görülür. Ancak, Ermeniler kendilerini Hay, ülkelerini de Hayk ya da Hayastan şeklinde anmışlardır. Komşu Gürcüler Ermenilere Somekhi, ülkelerine de Somkheti adını vermişlerdir. Diğer milletler de Arman, Armaniya, Ermeni, ülkelerine de Armenia, Armani ve Ermenistan demişlerdir. Ermenilerle ilgili, Babil'in kuzeyinde yaşayan ve Nuh Peygamberin torunu Aram'ın neslinden geldikleri ve Hay adlı bir kahramana sahip oldukları, zamanla buradaki topluluğun Urartu Bölgesine (Van ve çevresi) yerleşen Hayklar ile Balkanlardan gelip Friglerle birlikte Anadolu'ya giren ve daha sonra Aras Irmağı çevresinde bulunan Armenlerin birleşmesinden Hayk-Armen toplumuna dönüştükleri konusunda efsanevi görüşler de vardır. Muhtemelen bu süreç, Urartu Devleti'nin İÖ 6. yüzyılın sonlarında yıkılması neticesinde oluşan siyasi boşlukta gerçekleşmiş olmalıdır.²

Ermenilerin de içinde bulunduğu bölgenin doğu tarafının (İran kısmı) Hz. Ömer zamanında fethedilmesi ile Araplara (Emevi-Abbasi), batı kısmının da Bizanslılara bağlanmasıyla, 885-1045 yılları arasında Bagratuni Hanedanlığı ortaya çıkar. 9. yüzyıl ortalarında Bizans İmparatorluğu, Ermeni prensleri ile irtibata geçerek, onların da yardımları sayesinde tekrar Doğu Anadolu Bölgesi'nin önemli bir kısmını hakimiyeti altına alır. Bu arada Arap yönetiminden korkan Ermeniler, Kapodokya-İç Anadolu Bölgesi'nin bazı şehirlerine, sonrasında da Kilikya Bölgesine göç ederek, Bizans'ın himayesinde Kilikya Ermeni Krallığını (Adana ve çevresi) kurarak, 14. yüzyılın ortalarına kadar yarı bağımsız beylikler halinde yaşarlar. 11. yüzyıla gelindiğinde Selçuklu Türkleri, 1071 Malazgirt Zaferi ile Anadolu'ya girer. Sultan Alpaslan ve Melikşah zamanında Ermenilerin daha iyi durumda oldukları kabul edilir.³

1243 Köseadağ yenilgisi ile karşılaşan Selçukluların önemli ölçüde gücünü yitirmesi neticesinde Moğollar Anadolu topraklarında 13-15. yüzyıllar arasında varlık gösterir. Osmanlı-Safevi devletlerinin 16-18. yüzyıllardaki bölgeye hakimiyetleri sırasında, 1722-1730 da Artsakh'tan (Karabağ) başlayarak Ermeniler tarafından bağımsızlık hareketleri geliştirilir. Çok geçmeden, bu kez Çarlık Rusyası 1801-1828 arasında Doğu Ermenistan da dahil olmak üzere Kafkasyanın güneyini ilhak eder. Ermenilerin 28 Mayıs 1918'de Ruslardan bağımsızlıklarını kazanmalarına rağmen, çok geçmeden Aralık 1920'de Bolşevik Rusya'nın Kızıl Ordusu, Ermenistan Cumhuriyeti'ni ilhak etmiş ve bu durum 21 Eylül 1991 yılına kadar devam etmiştir.⁴

Ermenilerin Osmanlı idaresine karşı ilk silahlı isyanı, Maraş iline bağlı Zeytun kazasında 1780 yılında gerçekleşmiştir. Vergi ödemeye yanaşmayan Zeytun'lu Ermeniler, bu sorunu çözmek için gelen dönemin Maraş Valisi Ömer Paşa'yı şehit

2 Türkmen 2010: 7 vd.

3 Ersan 2007: 11-259; Karaca 2004: 32-45.

4 Sarıay 2008: 69-105.

etmişlerdir. 19. yüzyıla gelindiğinde Ermeniler yoğun olarak Türkiye, Rusya ve İran'da dağılmış olarak karşımıza çıkmaktadırlar ve birleştirici unsurlarının Ermeni Kilisesi olduğu bilinmektedir. Bağımsız bir Ermenistan amaçlı şekillenmeler hep Ermeni Kilisesi yardımıyla yürütülür. 1789'da gerçekleşen Fransız İhtilali sonrasında gelişen milliyetçilik akımının ardından, 1839 Tanzimat Fermanı'nın kabulü ile Batıya yönelen Osmanlı, başta Fransa olmak üzere Avrupa ülkeleriyle yakın temas kurar. Avrupa, bu yeni oluşum sayesinde Osmanlı egemenliğindeki azınlıklarla doğrudan ilgilenmeye başlar. Rusların, 19. yüzyıl başlarında güney Kafkasya'da söz sahibi olmasının yanı sıra Avrupa'da Aydınlanma Düşüncesi çerçevesinde Ermeni kültürünün canlanması neticesinde Ermeni Ulusal Hareketi'nin güçlendiği görülür. 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı sonrasında imzalanan Ayastefanos Antlaşması ile "Ermeni Sorunu" ilk kez uluslararası platforma taşınır. Osmanlı padişahları tarafından uygulanmayan maddesine göre, Osmanlı toprakları içindeki Ermenilerin yaşadığı toprakların kontrolü Ruslara verilmiştir. Ermenilerin ihtilalcı örgütlenmeleri Rusya topraklarında olmak üzere, 1887'de Hınçak (Çan) ve 1890'da Taşnak (İttifak) komiteleri şeklinde kurulur. Taşnaklar ihtilalcı bir sosyalizmi savunurken; Hınçaklar, Avrupa taraftarı olarak sosyal demokrasiyi savunmuşlardır. Her iki yapılanmanın da Ermeni etnik milliyetçisi ve bağımsız Ermenistan taraftarı oldukları görülür. Taşnaklar, aslında Ruslara karşı kurulmuş olmalarına rağmen, Ruslar Taşnakları Türkiye'ye karşı kullanılan bir örgüte dönüştürmeyi başarırlar. 1890-1905 yılları arasında ilki tarihe "Erzurum Olayı" olarak geçen ve 1890'da gerçekleşen örgüt hareketinin direnişi, İstanbul-Yıldız'da II. Abdulhamid'e bombalı saldırı (1905) ile zirveye ulaşır. Ermenilerin 1908 yılında gerçekleşen II. Meşrutiyetle yasal bir konuma kavuşmalarıyla, Taşnak Partisi 2-14 Ağustos 1914'te Erzurum'da toplantı yapar. İttihat ve Terakki Partisi, Ermenilere Ruslara karşı birlikte hareket etmeyi önerir, ancak kabul görmez. Diğer taraftan Ruslar da kendi topraklarındaki Ermenilerden Osmanlılara karşı destek istemiş ve bu öneriyi kabul eden Ermeniler gönüllü birliklerini oluşturmaya başlamışlardır. I. Dünya Harbinin başlaması ile birlikte özellikle Doğu Anadolu Bölgesi'ndeki Ermeniler, Osmanlı ordusundan kaçarak kaos oluşturmaya başlarlar. Rusya'nın 1 Kasım 1914'de Osmanlı Devleti'ne karşı resmen savaş ilan etmesinden sonra, Ermeniler bütün güçleriyle Rusya'nın ve İhtilaf Devletleri'nin kontrolüne girmeye başlamışlardır. 11 Kasım 1914'te Köprüköyü alan Ruslar, çok geçmeden 15 Nisan 1915'de Van çevresine ulaşırlar. Ermeni komitelerinin desteğinde ilerleyen Rus ordusu, 1916 yılının başlarında Muş, Bitlis ve nihayet Trabzon'u işgal eder. Bu süreçte 20 Nisan 1915'te Van'daki Ermeniler ayaklanır, 24 Nisan 1915'te İstanbul'daki Ermeni ileri gelenleri tutuklanır ve Ankara'ya götürülür. Ermenilerin işgal ve taşkınlıklarını önlemek üzere Osmanlı Hükümeti tarafından 27 Mayıs 1915 yılında alınan "sevki ve iskân" kararıyla çok sayıdaki Erzurum, Van, Bitlis, Adana, Mersin, İskenderun, Antakya ve Maraş Ermenileri Suriye'nin Musul ve Halep çevresi ile Urfa'ya göçürülür. Rusya'da vuku bulan Ekim 1917 Devrimi (Bolşevik İhtilali) nedeniyle Rusya, I. Dünya Savaşından çekilmek zorunda kalır ve bu durum Brest-Litovsk Antlaşması (3 Mart 1918) ile kesinleşir.⁵

5 Erşun 2018: 1-10; Saray 2013: 12-20; Ayverdi 2007: 4-64; Akyol 2009: 15-246; Kantarcı 2002: 138-167; Kılıç 2002: 55-75; Akçora 2014: 1887-1957; Halaçoğlu 2008: 13-110.

I. Dünya Harbi'nde İhtilaf devletlerine yenilen Osmanlı İmparatorluğu, 30 Ekim 1918'de Mondoros Mütarekesi'ni imzalamak durumunda kalır. Bunu fırsat bilen Fransız, İngiliz ve İtalyan harp gemileri 13 Kasım 1918'de İstanbul'a gelerek, Anadolu'yu işgal etmeye başlarlar. Bu süreçte gerçekleşen Paris Konferansı sırasında, Ermeniler "Büyük Ermenistan" olarak adlandırdıkları Anadolu topraklarının kendilerine verilmesi gerektiğini savunurlar. Çaresiz kalan Türk Milleti, kendilerini savunmak üzere milli şura hükümetlerini kurmaya başlar. Bunlardan biri de Artvin-Ahıska Bölgesi'nde kurulmuş olan Acara Milli Şura Hükümeti'dir. 18 Nisan 1919'da Kars'a gelen İngilizler, buradaki milli şura hükümetini basarak dağıtır ve 20 Nisan 1919 tarihinde Kars'ı Ermenilere teslim ederler. Bu arada, 15 Mayıs 1919'da Yunanlıların İzmir'e çıkmaları ile Türk İstiklal Harbi başlamış olur. 22 Haziran 1920'de Ermeniler Doğu'dan Batı'ya doğru taarruza geçerler, Oltu yöresinde yapılan çatışmada Kuvayi Milliye'nin yapmış olduğu baskınlar sırasında Ermenilerin gücü kırılır. Kazım Karabekir Paşa komutasındaki Doğu Cephesi Komutanlığı birlikleri, TBMM'den aldığı yetkiyle 28 Eylül 1920 tarihi itibarıyla öncelikle Sarıkamış ve Kars'ı, 7 Kasım 1920'de ise Gümrü'yü (Günümüzde Ermenistan şehridir) Ermenilerden kurtarır. Sonunda, Türk ve Ermeni delegeleri arasında Gümrü Antlaşması 2/3 Aralık 1920 de imzalanır. Bu anlaşma gereğince, Ermeniler "Büyük Ermenistan" hayalinden vazgeçmişlerdir.⁶

Dünyanın çeşitli ülkelerinde 16. yüzyıldan bu yana yaşamakta olan Ermeniler, Türkiye Cumhuriyeti'ne karşı husumetini sürdürmektedirler ve 24 Nisan 1915 günü, Ermeni diasporası tarafından çeşitli ülkelerde anılmaktadır. 1987 yılında Avrupa Parlamentosu'nda sözde Ermeni Soykırımı adıyla kınama yapılması sağlanır. Bu durum zaman zaman diğer Avrupa ülkeleri tarafından da desteklenir. Bu arada, ilkleri 1920'li yıllarda Ermeni Komiteler tarafından Avrupa ve Rusya'da; 1970'li yıllar ve sonrasında ise ASALA terör örgütü tarafından dünyanın çeşitli ülkelerinde Türk diplomatlara yönelik suikastlar düzenlenmiş ve çok sayıda Türk diplomatı şehit edilmiştir.⁷

Günümüzde Türkiye'de en yoğunu İstanbul'da olmak üzere Adana, Ankara, Diyarbakır, Erzincan, Erzurum, Hatay, Maraş, Mardin, Tunceli, Urfa illerinde toplam 70 binin üzerinde Ermeni vatandaşının yaşadığı kabul edilmektedir. Ermeniler, Lozan Antlaşması'na (24 Temmuz 1923) göre azınlık statüsünde haklara sahiptirler. Türkiye'deki Ermeni cemaatinin ekseriyeti bağımsız Ermeni Apostolik Kilisesi mensubu olarak İstanbul Ermeni Patrikhanesi'ne bağlıdır. Çok az bir kısmı da Roma Katolik Kilisesi mensubudur. Oldukça düşük seviyede Protestan Ermenilerin olduğu bilinmektedir.⁸

6 Çelik 2005: 67-94; Görgülü 1999: 1-13; Denker 2006: 9-387.

7 Türkoğan 2006: 22-303; Öztarsu 2013: 15-252.

8 Dabağyan 2006: 15 vd.

2. Ermeni Dini ve Kültürü:

İlk başlarda Pagan olan Ermeniler, Aramazd, Anahit ve Vahagin üçlüsüne tapınıyorlardı. Bunların yanı sıra farklı tanrı/tanrıçaları da vardı. I. yüzyıldan başlayarak havariler Tadeos (Tadeus) ve Barduşimeos (Bartolomeus) tarafından Hristiyanlık yayılmaya başlatılmış olsa da, Ermeniler, Aziz Grigor/Kirkor önderliğinde toplu olarak İS 301 yılında bu dini kabul eden ilk milletlerden biri olmuşlardır. Ermeniler, İncilin ışığı ile kendilerini aydınlattığı için Aziz Grigor'u "Lusavoriç" (Aydınlatıcı) olarak kabul ederler. 451 yılında Kalkedon (Kadıköy) Konsili'nde Roma Kilisesi ile Doğu Kiliseleri arasında doğan doktrin farklılıkları ve siyasi çekişmeler neticesinde Ermeni Kilisesi, Ortadoks ve Katolik mezheplerinden ayrılarak Oryantal Ortadoks Kiliselerinden biri olmuştur. Ermeni Kilisesi III. Nerses zamanında (641-661) Dvin'de toplanan kilise meclisinde Kadıköy kararlarını bir kez daha ret ederek, Oratadoks kilisesinden kesin bir şekilde ayrılmıştır. Böylece, ağırlıklı olarak kabul edilen Diyofizit yani, Hz. İsa'da ilahi ve insani olmak üzere iki ayrı tabiat anlayışı yerine, Monofizit (Tek tabiat) inancı Ermenilerle birlikte Süryani, Habeş ve Kıpti kiliseleri tarafından kabul edilmiştir. İlk dini merkezleri Muş'taki Ardaşat'tır. Daha sonra, Ermenistan'daki Eçmiyazin'e taşınmıştır. Geçici bir süre için Divin'e (Tovi-Ermenistan'da) nakledilmişse de tekrar 7. yüzyıldan sonra Eçmiyazin'e dönmüştür. Günümüzde de Ermeni Kilisesi'nin en yüksek makamı Eçmiyazin'de bulunmaktadır ve kilisenin ruhani başkanı kabul edilen Katolikos burada oturmaktadır. Mezhep açısından bir birliğe sahip olmayan Ermenilerin çoğunluğu Gregoryan ilisesi'ne ve geri kalanlarının önemli bir kısmı da Katolik Kilisesi'ne bağlıdır. 19. yüzyılda az da olsa Protestan Kilisesi oluşmuştur. Rum Ortadoks ve Latin Katolik kiliseleri Ermenileri kendi mezheplerine kazandırmak için çalışmalar yapmışlardır. Özellikle Osmanlı yönetimindeki Ermenilere karşı Protestan ve Katolik misyonerleri İstanbul'da başlattıkları mezhep yayımlarını sonrasında Doğu Anadolu Bölgesi'ne gelerek çeşitli misyoner okulları kurarak, sonuç almaya çalışmışlardır. Bu durum çerçevesinde bazı Gregoriyen Ermeniler 1701-1702 yıllarında Katolikliği kabul etmişlerdir. Protestanlık ise, İngiliz ve Amerikalı misyonerlerin girişimleri sonucunda 1828 yılından sonra yayılmaya başlamıştır. Ermenilerin Beyrut'da da bir kategikoslukları vardır. Ayrıca Kudüs ve İstanbul'da da Ermeni patrikleri bulunmaktadır. Sultan Alpaslan ve Melikşah zamanında başlayan Türk-Ermeni ilişkileri devam ede gelmiş ve İstanbul'daki Ermeni Patrikliği, Fatih Sultan Mehmed tarafından 1461 yılında kurdurulmuştur. 1860 yılında Ermenilerin Kilise Yasası kabul edilerek, Ermeni cemaatlere çeşitli haklar sağlanmıştır.⁹

Yukarı Fırat ve Aras Havzasında İÖ 5. yüzyılda varlığından söz edilen Ermeni yazısının yaygınlık kazanması, din adamı Mezrop Maştots (361-441) tarafından Ermeni alfabesinin 38 harften oluşturulmasıyla sağlanmıştır. Ermeni dili, Hint-Avrupa dil ailesi içerisinde bağımsız bir koldur. 301-303 tarihleri arasında Ecmiadsin Katedrali yapılmış bunu diğerleri takip etmiştir. Özellikle 7. yüzyılda Ermeni dini mimari tipolojisinde birçok gelişmenin yaşandığı örnek olarak, Kamsarakan Beyi Narseh zamanında yaptırılan Kars'ın Digor İlçesi yakınındaki Mren Katedrali (629-

9 Karaca 2004: 52-265; Korkut-Elyiğit 2018: 35-47; İşcan 2019: 20-37.

639) gösterilmektedir. Yine günümüze ulaşan önemli yapılardan biri de Kars merkezde Ermeni Kralı Abas (928-953) zamanında yaptırılan Surp Arakelots Kilisesi'dir (Kümbet Camii). Bu dönemin en önemli yapılarından biri de Vaspurakan Kralı Gagik tarafından 915-921 tarihleri arasında yaptırılan Van-Akdamar Adası'ndaki Surp Haç Kilisesidir. II. Sımbat'ın (977-988) krallığı zamanında Kars-Ani şehrinde önemli inşaat faaliyetleri görülür. Bu gelişim kardeşi I. Gagik (989-1020) zamanında Ermeni sanatı adeta altın çağını yaşar. I. Gagik döneminde Ani'nin surları güçlendirilmiş, saraylar, kamu binaları ve kiliseler inşa edilmiş bunun yanı sıra muhteşem bir katedralle taçlandırmıştır. Ermeni mimarisinin 5. yüzyılda iyi bir duruma eriştiği kabul edilmektedir. İkinci olarak da 10. ve 11. yüzyıllarda Ermeni mimarisinin tekrar eski gücüne eriştiği varsayılır. Ermeni feodal beyleri, eşleri ve piskoposlar, manastırların kuruluşlarında öncülük etmişler, sanat ve edebiyat alanlarındaki gelişmelere önemli katkılar sunmuşlardır. 1040 yılında Bizanslılar, Bagratlı Krallığı'nın topraklarını, Bizans'a ilhak etmiş ve 1045 yılında Ani Bagratlı Krallığına da son vermişlerdir. 1064/1065 yılında Selçuklu Sultanı Ani'yi fethetmiştir. Bizans'la olan mezhepsel farklılıkları nedeniyle, Ermenilerin zaman zaman Bizansla birlikte hareket etme, onların himayesine sığınma isteklerine rağmen, dinsel ve kültürel açıdan ayrı bir gelişim izledikleri görülmektedir. Ermeni sanatçıların özellikle musiki ve mimaride, Türk kültürüne önemli katkıları olduğu yadsınmaz.¹⁰

3. Artvin Ermenileri ve Nüfus Verileri:

Artvin merkez ve ilçelerine Ermenilerin ne zaman yerleştikleri konusunda yeterli bilgi bulunmamaktadır. Yörenin, Ortaçağ döneminde Bizans, Sasani ve Müslüman Arapların kontrolünde olmak üzere, özellikle 327 yılında Hristiyanlığı kabul etmiş Gürcülerin, Bizans'la ortak Ortadoks Mezhebine tabi olmaları neticesinde; Ermenilerden daha fazla dinsel ve siyasi açıdan himaye gördüğü anlaşılmaktadır. O dönemde Tao-Klarjeti diye anılan ve başkent olarak Artvin-Ardanuç Kalesi'ni (Gevhernik/Adakale) yeniden onararak yerleşen ve hala etnik yapıları tartışmalı olan Bagratlı (Bagration) Hanedanı'nından Aşot Kurapalatis'le (786-826) başlayan süreç yaklaşık 12. yüzyıla kadar, Artvin çevresindeki topraklarda da devam eder. 1071 Malazgirt Zaferi ile bölgede önemli bir güç haline gelmiş olan Selçuklu Türklerinin hakimiyeti, Saltuklularla pekiştirilmeye çalışılmıştır. 1243'de Selçukluların Moğollara yenilmesi sonrasında, Müslümanlaşan Moğol kökenli İlhanlılar, Karakoyunlular, Akkoyunlular, Atabekler ve nihayet Osmanlı egemenliği 16. yüzyılın ortalarında Kanuni Sultan Süleyman zamanında kesinleşmiş ve bu durum 1877-1878 Osmanlı-Rus Harbine kadar devam etmiştir. Bu harbin neticesinde savaş tazminatı olarak Rus Çarlığına verilen illerden birinin Batum olması nedeniyle, o dönemin Artvin Merkez, Kemalpaşa, Borçka, Murgul, Ardanuç ve Şavşat ilçeleri de Rusların işgaline uğramıştır. İşte bu dönemle başlayan huzursuzluk ortamı 23 Şubat 1921 yılına kadar yaklaşık 44 yıl yöre Müslümanları tarafından "kara günler" olarak adlandırılmıştır.¹¹

10 Sağır 2016: 183-205; Freely 2008: 191-203; Balakyan 2015: 21-202.

11 Brosset 2003: 189-219; Takaişvili 1949: 16-84; Kılıç 2020: 83-115; Atalay 2020: 311-329; Sarnay 2008: 69-105; Yeni 2008: 41-53.

Artvin Ermenilerinin kültür varlıkları ile ilgili bugüne kadar doğrudan ilişkili bilimsel bir araştırma yapılmamıştır. Tarihçilere ait ve çeşitli arşiv belgelerine dayanan nüfus verileri dışındaki anlatımlar hatıra içerikli olup, genellikle I. Dünya Savaşı ortamında gelişen ve yaklaşık 1914 yılından başlayarak 1921 yılına kadar devam eden savaş ortamındaki huzursuzlukları içermektedir.¹² Ermeni sitelerinde yayımlanan tanıtımlarda yöre Ermenilere aitmiş gibi aktarılınca üzerinde Gürcüce yazıtları bulunan yani kimliği belli olan tüm kiliselerin dahi Ermenilere ait olduğu öne sürülmekte ve bu alanda çeşitli çarpıtmalar yapılmaktadır.

Dünyanın sayılı imparatorluklarından biri olan Osmanlı Devleti, egemen olduğu topraklarda, çok farklı etnik yapılara ve dinsel inanışlara mensup milletleri uzun yıllar kargaşaya düşmeden idare etmeyi başarmıştır. Ancak 19. yüzyıla gelindiğinde, ümmetçi bir yapıdan oluşan Osmanlı toplumunun milliyetçiliğe doğru evrilmesi sonucunda kendi içinde başlayan huzursuzluklar ve girdiği savaşlardaki yenilgiler imparatorluğun çökmesine sebebiyet vermiştir. “Millet-i Sadıka” olarak nitelenen Ermeniler de özellikle Rusya ve İngiltere başta olmak üzere Amerika Birleşik Devletleri ve Avrupa ülkelerinin destekleriyle Osmanlı Devleti’ne karşı baş kaldırmaktan geri durmamışlardır.¹³

Artvin ve ilçelerinde Osmanlı idaresi zamanında yaşayan Ermenilerle ilgili ilk resmi bilgilere, askeri ve mali açıdan yapılan ve sadece erkelerin sayıldığı 1835 tarihli nüfus sayımı verileriyle ulaşılmaktadır. Buna göre; Artvin’deki Ermeniler Artvin Merkez, Ardanuç, Şavşat ve Yusufeli ilçelerinde azınlık olarak karşımıza çıkmaktadırlar. En yoğun olan Ermeni nüfusunun Artvin kent merkezi, Ardanuç-Adakale, Ardanuç-Aydın köyü ve bir ara Yusufeli’ne bağlı Sırakonaklar köyü’nde yoğunluk kazandığı ve çoğunluğunun Katolik Ermenilerden oluştuğu izlenmektedir. O dönemde Liva-i Livane olarak adlandırılan Artvin kasabası mahallelerinde 347 Katolik, 79 Gregoryen olmak üzere toplam 426 hanede 1.359 erkek nüfusun yaşadığı anlaşılmaktadır. Ardanuç Sancağında ise; Ardanuç Kalesi (Adakale) merkez olmak üzere toplam 48 yerleşim birimine sahip olduğu ve en yoğunu Ardanuç Kalesi’nde olmak üzere 85 hanede 271 Ermeni erkek sayılmıştır. Bunu Aydın köyü (Danzot/Tanzot) izlemektedir ve burada da 52 hanede 164 Ermeni erkek nüfusu belirlenmiştir. Yine Ardanuç’un Ovacık köyünde (Siha/Sağre) 1 hanede 6 erkek, Ekşinar köyünde (Ereşkenar) 3 hanede 5 erkek ile günümüzde hangi köy olduğu belirlenemeyen Kızılılık köyünde (Unho/Unishev) 5 hanede 11 erkek sayılmıştır. Aynı dönemde Şavşat (Satlil) sancağında merkez ve mahallesinde 96 hane, Köprülü köyünde (Ribat-ı Okrobakit/Okrobaket) 102 hanede olmak üzere toplam 565 erkek nüfusun olduğu anlaşılmaktadır. Yusufeli (Kiskim) sancağına ait 1835 tarihli nüfus sayımına göre, farklı dört sancak altında 57 köye sahip olduğu ve toplam 3.312 hanede 9.618 erkek nüfus yaşadığı anlaşılmaktadır. Ancak bu döneme ait azınlık Hristiyan Ermeni nüfusunun ne kadar olduğu belirlenememiştir.¹⁴

12 Aksu 2013: 91-126; Uca 2014; Badem 2018: 419-522.

13 Ak-Kaynar 2005: 1-22.

14 Taşkın-Kaya 2018: 17-214; Taşkın-Kaya 2019: 100-114; Taşkın-Kaya 2019: 165-199; Demirel 2011: 9-12; Ceylan Bayraktar 2019: 15-260.

Gisgim/Kiskim (Yusufeli) sancağında ise, Erzurum eyaletinin merkezi Oltu Olan Çıldır sancağına bağlı olduğu 1863 tarihli bir belgede, 4.410 Hristiyan erkek nüfusun varlığı görülmektedir. Hicri 1288 (M1871) tarihli Erzurum İli Salnamesinde, Gisgim'in İspir Kazası'na bağlı bir nahiye durumunda iken toplam 15 köye sahip olduğu ve bu köylerden bir kısmında 1.612 Hristiyan erkek nüfusun yaşadığı öğrenilmektedir. Yine Hicri 1290 (M1873) tarihli salnamede ise 400 Gregoryen Ermeni, 200 de Katolik Ermeni erkek vatandaşı bulunmaktadır. Hicri 1299 (M1882) Erzurum Vilayeti Salnamesindeki verilere göre kazaya bağlı Hodiçur'da (Sırakonaklar köyü, günümüzde İspir İlçesine bağlı) 1297, Ersis'de (Kılıçkaya köyü) 116, Hüngamek'de (Yüncüler Köyü) 17, Öşnak'da (Köprügören Köyü) 457, Petekrek'de (Çevreli köyü) hiç olmamak üzere beş adet nahiyesinde toplam 1.887 kişiden oluşan Ermeni erkek nüfusu dikkat çekmektedir. 21 Nisan 1896 tarihli Şakir Paşa tarafından Erzurum'a gönderilen nüfus defterine göre Merkez nahiyesi Ersis (Kılıçkaya) olan Gisgimin altı köyünde (Gisgim (Alanbaşı Köyü), Nihah (Yokuşlu köyü), Kudreşen (Geçitağzı köyü-İspir), Garmirik (Yavuzlar Mahallesi-İspir), Mohurgut (Karakale köyü-İspir), Hodiçor (Sırakonaklar köyü-İspir) toplam 2.227 erkek Ermeni nüfusunun varlığı belirlenmiştir. Yine Giskim'e bağlı Vakıf Nahiyesinin sadece Hevegigiskim'de (Yaylalar köyü) 20 Ermeni erkek nüfusunun bulunduğu izlenmektedir. Bu sayımda da en fazla Ermeni nüfusu 1.366 kişi ile Hodiçor'da karşımıza çıkmaktadır.¹⁵

Hicri 1294 (M1877) Erzurum Salnamesine göre Livane kazası (Artvin) merkez ve köylerinde (73) toplam 5.067 hane bulunmakta ve 16.373 Müslüman erkek nüfusa karşılık, 1.569 Hristiyan Ermeni nüfusunun olduğu anlaşılmaktadır. Ardanuç merkez ve köylerinde (53) 1.922 hane bulunmakta ve 5.312 Müslüman erkek nüfusa karşılık 555 Hristiyan Ermeni nüfusunun varlığı görülmektedir. Şavşat nahiyesi ve köylerinde (48) ise, 1.625 hanede 5.846 erkek nüfus, 657 Hristiyan Ermeni nüfusu dikkat çekmektedir.¹⁶

Görsel 1. Artvin'de kentli Ermeni aile (A. Hayastan'dan)

15 Yılmaz 2018: 439-446.

16 Badem 2018: 197.

Hicri 1295 /1878 Trabzon Vilayeti Salnamesine göre, merkezi Batum olan Lazistan sancağına bağlı Livane (Artvin) kazasının toplam erkek nüfusu 18.371 kişidir. Bunun 16.283'ü Müslüman, 1.643 kişisi ise Katolik Ermeni, 445 kişisi de Ortadoks/Gregoryen Ermeni'dir.¹⁷

Artvin'de Rus işgaline Artvin Merkez, Ardanuç, Şavşat, Murgul ve Borçka ilçeleri uğramış olup, Ruslar Batum Oblastlığına (Batum Valiliği) bağlı olarak Artvin Okrogu (Sancak) adı altında Artvin kazası Murgul nahiyesi, Süvet nahiyesi (Seyitler köyü) ve Sıriya nahiyesi (Zeytinlik köyü); Ardanuç kazası Longothev nahiyesi (Bulanık köyü), Samışar nahiyesi (Y. Irmaklar köyü), Tanzot/Danzot nahiyesi (Aydın köyü); Şavşet-İmerkevi kazası, Dabatsivril nahiyesi (Meşeli köyü), Satlel-Rabat nahiyesi (Şavşat ilçe merkezi), İmerkevi nahiyesi (Dutlu köyü, Meydancık köyü); Borçka nahiyesi (Borçka ilçe merkezi) şeklinde idari teşkilatlanmaya gidilmiştir. Artvin Merkezi, Albay rütbesinde bir mutasarrıfla, kazalar (Uçastoklar) teğmen veya yüzbaşı rütbesinde asker veya sivil kaymakamlarla yönetilmiştir.¹⁸

Rus işgal döneminde Ruslar tarafından yaptırılan 1897 tarihli nüfus sayımına göre Artvin Okrogu'nda yaşayan nüfus dağılımı; Müslüman 47.112 kişi (kadınlarla birlikte), Ortadoks 1.150 kişi (Muhtemelen Rus askeri ve bürokratları), 3.137 Ermeni Gregoryen, 4.689 Ermeni Katolik ve 52 diğer kişilerle birlikte toplam 56.140 kişidir. Aynı dönemin Artvin Kasabası özelinde ise; Müslüman 1.525, Ortadoks 889, Ermeni Gregoryen 1.377, Ermeni Katolik 3.266 ve 52 diğer olmak üzere toplam 7.091 kişidir.¹⁹

Yine Ruslar tarafından 1914 yılında yaptırılan nüfus sayımına göre, Artvin'in daha kozmopolit bir nüfusa sahip olduğu izlenmektedir. Buna göre Artvin Okrogunda ve Artvin merkez kasabadaki nüfus; Ortadoks Ruslar 852/500, Sektantlar (Malakanlar) 11/-, Avrupalılar 118/8, Ortadoks Kartveller (Gürcüler) 398/-, Müslüman Kartveller 17.399/-, Gregoryen Ermeniler 3.949/1.569, Katolik ve Diğer Ermeniler 7.150/5.155, Müslüman Kafkas Dağlıları 5/-, Müslüman Kürtler 31/8, Muhtelif Asyalı Halklar (Hristiyan) 40/40, Muhtelif Asyalı Halklar(Şiiler) 210/-, Muhtelif Asyalı Halklar (Sünniler) 39.965/1.137, Çingeneler 57/-, Yahudiler 5/2 olmak üzere toplamda 70.190/8.419 kişiden oluştuğu izlenmektedir.²⁰

17 Badem 2018: 235.

18 Özdemir 2001: 197-216.

19 Badem 2018: 218.

20 Badem 2018: 205.

Görsel 2: Artvin'deki kentli Ermeni kadın giyimleri (S.M Prokudin-Gorskii'den, 1909-1915)

I. Dünya Harbi'nin (28 Temmuz 1914-11 Kasım 1918) başlaması ile birlikte Artvin ve çevresinde de önemli gelişmeler yaşanmıştır. Bu arada Bolşevik Rusya ile 18 Aralık 1917'de imzalanan Erzincan Antlaşması gereğince Ruslar, işgal altında tuttıkları "Elviye-i Selase" denilen topraklardan askerlerini çekmeye başlamışlardır. 3 Mart 1918'de Ruslarla imzalanan Brest-Litovsk Antlaşması gereği, sınırların belirlenmesi için halk oylaması yapılmıştır. Bu yapılan Plebisite sonuçlarına göre Artvin genelinde 35.992 Müslüman, 2.194 Gayri Müslim'in yaşadığı izlenmektedir. Şavşat merkez (Sattel/Okrorabat) ve iki köyünde (Okrobaget (Köprülü Köyü), Pirikurabat/Phikur (Dereiçi Köyü-Rabat Mahallesi) varlığı bilinen Ermeni vatandaşların ise, I. Dünya Harbi sırasında, yörede ortaya çıkan çetelerin soygun ve baskınlarından çekindikleri için, Şavşat'ta Ağa olarak nitelenen kişilerin yardımı ile 60 haneden oluşan Ermeni nüfusunun sağ salim Batum'a ulaşmaları sağlanmıştır²¹.

21 Öztürk 2014a: 55-73.

Görsel 3: Artvinli Ermeni Aile Geleneksel Kıyafetleriyle, N. Marr'dan'1904-1906

Haziran 1922 tarihli bir belgede, Ardanuç Nahiyesi merkezi olan Ardanuç Kalesi'nin Hristiyan Mahallesinde 25 Ermeni hanesinde 100 Ermeni vatandaşının yaşadığı görülmektedir. 1925 tarihli ve Dahiliye Vekaletine Artvin Livasından gönderilen ayrıntılı bir raporda, Artvin Kazasında yaşamakta olan 800 kadar Ermeni nüfusun Rusya'ya gitmek istemediği belirtilmektedir. Yine bu dönemde, Artvin kentinde 494 hanede, 2.139 kişi tespit edilen bu yekunun 478 kişisi Ermeni vatandaşdır. Son dönemde Artvin kent merkezi ve Ardanuç Kalesi'nde yaşamakta olan Ermeniler 1926 yılında kendi istekleriyle, Batum ve Rusya'nın çeşitli illerine göç ederek buradan dünyanın farklı ülkelerine dağılmışlardır.²²

İlin nüfus hareketliliği hakkında araştırma yapan akademisyenlerin de haklı olarak belirttikleri gibi, Artvin ili ve ilçelerinde oldukça değişken nüfus hareketliliği gözlemlenmektedir. Bunun sebebi olarak, Ortaçağ'dan beri devam eden idari yapıdaki değişkenlik; 1928-1929, 1877-1878 Osmanlı-Rus harpleri ile 1914-1918 I. Dünya Harbinin getirdiği olumsuz koşullar ve bu koşullar neticesinde gelişen göçlerin yanı sıra tarım arazisinin darlığı göz ardı edilmemelidir. Ayrıca, Osmanlı döneminde yapılan nüfus sayımlarında kadın nüfusunun sayılmamasından dolayı da toplam nüfus tespitlerinde farklı sonuçlar çıkabilmektedir.²³

22 Gök 2008: 95; Özdemir 2001: 335.

23 Çiçek 2013: 133-152; Safi 2008: 75-91.

4. Artvin ve İlçelerindeki Ermenilere Ait Taşınmaz Kültür Varlıkları

Alman botanikçi Karl Heinrich Emil Koch, 1843-1844 yılları arasında Doğu Karadeniz Bölgesi'ne gerçekleştirdiği 2. seyyahatı sırasında Artvin Merkez ve Ardanuç ilçesine de uğramış ve yayınladığı kitabında Artvin hakkında bazı bilgiler vermiştir. 1840'lı yıllarda Artvin kent merkezinde Katolik Ermeniler tarafından yaptırılan kilisenin, İstanbul Hristiyanlarının nüfuzlarını kullanmaları ve Osmanlı yöneticilerine verilen rüşvetler sayesinde yaptırıldığını belirtir. O dönemde Artvin kent merkezinde 1000 hanenin var olduğu ve yaklaşık olarak 6-7 bin nüfusa sahip olduğunu tespit eder. Bu arada, Artvin kent merkezinde 400 Ermeni ailesinin 100'den fazla dükkâna sahip olduğu ve ticaretin ağırlıklı olarak Ermenilerin elinde bulunduğunu vurgular. Ermeni tüccarların ticari ahlaklarının bozuk olduğunu bu yüzden Ermenilerin de Müslüman tüccarlardan alışverişe başladıklarını, bir Hristiyan olarak itiraf etmekten çekinmez. Dönemin sancak beyi Murad Ali Bey'den övgü ile söz eder. Belki kendisinin uzmanlık alanı olmamasına rağmen, hala tam olarak çözüme kavuşturulamayan Bagratid hanedanlığının, Hz. İsa'nın doğumundan önce Roma yönetimi zamanında yerlerinden kovularak önce İspir'e geldiklerini ve daha sonra çevrede egemenlik kurduklarını hatırlatır. Artvin'de yaşamakta olan Peter Bagratid adlı kişinin de bu soya mensup olacağını dile getirir. Peter Bagratid'den edindiği bilgiye göre, Artvin'deki Ermenilerin 17. yüzyılda yöreye gelmiş olabileceklerini yazar.²⁴

1840-1846 yılları arasında, Batum'da İngiliz Konsolos Yardımcısı olarak görev yapan ve 1845 yılında Batum'dan Artvin kent merkezine gezi düzenleyen, M F. Guarraciona, dönemin Artvin kenti hakkında şu tespitlerde bulunmuştur: "...Artvin Livane Sancağı'nın başşehridir ve 1000 hane bulunmaktadır. Bunlardan 606 hane Türk, 334'u Katolik, geri kalan 60'ı ise Ermeni'dir. Toplam nüfusun 5500 olduğu tahmin edilmektedir. Katoliklerin sayısı az olsa da nüfus olarak Türklerden fazladırlar. Bunun sebebi, Türklerin oğulları evlendiklerinde anne ve babasından ayrılıp başka bir yere göç etmesinden ileri gelir. Halbuki Hristiyanlar çocuklarını evlendirdikleri zaman aynı çatı altında yaşamaya devam ederler."²⁵

1869 tarihli Trabzon Salnamesi'ne göre, Lazistan Sancağı'na bağlı Livane (Artvin) Kazasında; 4.689 Müslüman, 378 Gayrimüslim hanesinin bulunduğu; 2.359 öğrencili 124 İslam okulu, 80 öğrencili 1 Ermeni okulu, 300 öğrencili 1 Katolik okulu, 14 rahip, 4 kilise, 10 müderris, 113 hatip, 115 imam, 18 mescit, 115 cami, 84 öğrencili 7 ilmiye medresesinin yer aldığı anlatılmaktadır. Yine 1870 tarihli Trabzon Salnamesi'nde, Livane Kazasında 1 meyhane, 6 kahvehane, 4 debbağhâne, 9 boyahane, 12 çeşme, 7 fırın, 200 dükkân, 13 değirmen, 1 hamam, 1 han, 4 kilise, 2 medrese, 3 mescit, 5 caminin var olduğu anlaşılmaktadır.²⁶

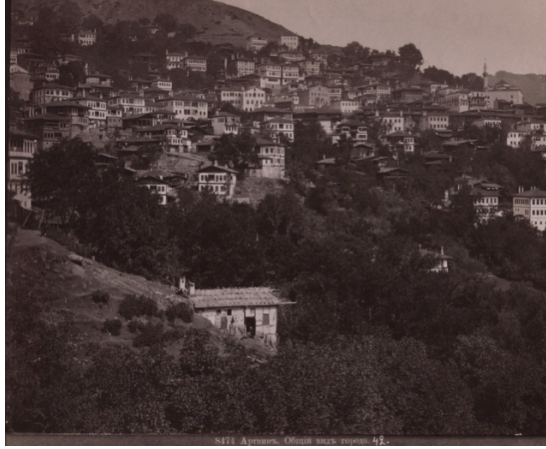
1874 yılı Mayıs ayında, Rus Generali Giorgi Kazbegi (1840-1921) bir kaç kişiden oluştuğu anlaşılan ekiple Artvin ve ilçelerinde üç ay süren bir gezi sırasında aldığı

24 Koch 1995: 141-142.

25 Guarracino 2013: 238.

26 Emiroğlu 1993: 74-75; Emiroğlu 1993: 190-191.

notlarında; “Artvin şehri Ponto sırtında Karçkal’ın birleştirici çatlağında bulunuyor. Şehrin tamamında 2.000 ev var. Bunlardan 100’ü Gregoriyan Ermenilerine, 600’ü Katolik Ermenilerine, geri kalanlar ise Muhammedilere (1300) aittir. Bu dağılıma uygun olarak ahalinin 5 camisi, 4 Katolik ve 1 Gregorian kilisesi var. Şehirde 8 kahvehane ve 250 dükkân var. Şehrin sokakları çok dar, dolambaçlı ve diktir. Evlerin büyük bölümü ahşaptır, ancak burada birkaç taş eve de rastlanıyor. Bu evlerden çok büyük olanı zengin tüccar Piloyan’a aittir. Evin dış cephesi tamamen kesme taşlarla işlenmiştir. Buradaki halkın büyük bir bölümü Artvin dışında ticaret yapıyor. 10-12 yaşları arasında evlerinden ayrılan bu insanların bir kısmı, ileri yaşlarda kalan yıllarını doğdukları şehirde geçirmek üzere bir kapitalist olarak geri dönüyorlar. Halkının karakteriyle Artvin, Transkafkasya’nın Şuşa şehrini hatırlatıyor bize. Artvin Merkezde Gürcüce seyrek konuşuluyor; buna karşın arka mahallelerde neredeyse herkes Gürcüce konuşuyor. Caminin önünde, etrafında dükkânların bulunduğu küçük bir meydan var. Bu dükkânların içi yün, kâğıt ve ipek ürünlerle dolu. Tüm bu mallar Batum’dan getirilmiştir; hepsi Marsilya, Londra ve İstanbul mallarıdır...”²⁷.

Görsel 4: Artvin- Kent Merkezi, (D. Ermakov’dan-1878, G. Kalandia’dan)

Görsel 5: Artvin Kenti (S. M Prokudin, Gorskii’den, 1909-1915)

27 Kazbegi 2019: 117-119

Artvin'in, Cumhuriyet döneminin ilk yıllarına ilişkin en kapsamlı bilgilere, Osmanlıca olarak 1927 yılında Muvahhit Zeki Bey tarafından yayımlanan ve 1924-1926 yıllarına ait gözlemlere dayanan “*Artvin Vilayeti Hakkında Malumat-ı Umumiye*” adlı eserinde rastlamaktayız. Kentin, Rus ve Türk mimari biçimlerinden oluşan yapılara sahip olduğunu belirtmesinden sonra, 1877-1878 Harbi dolayısıyla Türklerden bir kısmının göç etmeleri sonucu ev ve barklarını gayet ucuz karşılıkla Ermenilere satmak durumunda kaldıklarını vurgular. Ancak, Artvin'in anavatana tekrar dahil edilmesi neticesinde bölgeyi kendi istekleri doğrultusunda terk eden Ermeni vatandaşlardan kalmış konutların, 1924-1925 de Devlet Hazinesine geçtiğini belirlemektedir. Özellikle 1914 yılında başlayan Birinci Dünya Savaşı yıllarında, Orta Mahalle Camisi'nin ve Çayağzı Mahallesi Camisinin Ermeniler tarafından yakılarak zarar verildiğini öğrenmekteyiz. Kentin Dere Mahallesinde (Haypet) ikisi Ermeni Katoliklere, biri Düz Ermenilere (Gregoryen) olmak üzere toplam 3 adet, Atmaca Mahallesinde (Kafkasör) bir Katoliklere ait, Çarşı ve Çayağzı mahallelerinde de birer adet olmak üzere toplam 6 adet terk edilmiş kilise yapısından söz etmektedir. Bunlardan Çarşı Mahallesindeki kilise onararak müsamere, tiyatro ve sinema solunu olarak işlevlendirildiğini öğrenmekteyiz. Kentte bir Ermeni, üç adet ise Müslüman mezarlığının ayrı ayrı yerlerde bulunduğunu tespit eder.²⁸

Görsel 6: Artvinli Ermeniye Ait Bir Cenaze Töreni (A. Hayastan'dan)

1. Eski Hükümet (Valilik) Binası

Bina, Artvin kent merkezinin Çarşı Mahallesi, İnönü Caddesi, Milli İrade Meydanının arkasında, yeni Valilik binasının sol yanındaki parselde yer alıyor iken, günümüzde yapı tamamen yerinden kaldırılarak, Valiliğe ait ek bina yaptırılmıştır²⁹ Yapı üzerinde herhangi bir kitabe bulunmamaktadır. Muhtemelen 19. yüzyılın son

28 M Zeki 1999: 56-57, 98-99; Gök 2008: 89-104; Doğanay-Orhan 2014: 1-22.

29 Güler-Bilge 2016: 15-34.

çeyreğinde inşa edilmiş olmalıdır. 1874 yılında Artvin'e gelen G. Kazbegi'nin kent tanıtımında, zengin tüccar Piloyan'a ait en görkemli ve taş malzemeden inşa edilmiş bir evden bahsetmektedir. Bu bilgiden yola çıkarak, söz konusu yapının 1874 öncesine ait olabileceği söylenebilir. Binanın tescil kaydına rastlanmamıştır. 1980 yılı başlarında tamamen ortadan kaldırılmış bulunmaktadır.³⁰

Herhangi bir yerde mimarı bilgilerine ulaşamadığımız konağın tanıtımı, çeşitli zamanlarda çekilmiş az sayıdaki fotoğraflar sayesinde yapılabilmektedir. Artvin kent yerleşmesinin en merkezi yerinde inşa edilmiş olan konak, kuzey-güney doğrultusunda gelişen dikdörtgen planlı olup, çatı katı ile birlikte beş katlı olduğu görülmektedir. Beşik çatı ile sonlanan yapının özgün çatı örtüsü alaturka kiremit olup, geçen zaman içerisinde sacla örtüldüğü izlenmektedir. Çatının saçağa yakın güney ve kuzey kısımlarında, yüksek tutulmuş silindirik formlu bacalar olduğu görülmektedir. Konağın güneye bakan ön cephesi, diğer cephelerden farklı olarak vurgulanmıştır. Bu cepheyi ortalayacak şekilde taş sütunlarla desteklenmiş zeminden üçüncü kat başlangıcına kadar yükselen ve iki kademedeki oluşan anıtsal balkonlara yer verilmiştir. Kare formlu bu balkonlar, ön ve yanlardan yuvarlak kemer üzerine oturtulmuş olup, demirden korkuluklara sahiptir. Konağa ana giriş, zemin katın güney cephesinin orta eksenindeki, yuvarlak kemerli ve bezemeli çift kanat ahşap kapı ile sağlanmıştır. Ayrıca, zemin katın doğu ve batı cephelerinden, birinci katın ise merdivenle çıkış sağlanan batı cephesinde var olan yuvarlak kemerli kapılara da yer verilmiştir. Yapının cephelerinde çok sayıda pencere bulunmaktadır. Zemin katın pencere yerleşimi üst katlara göre biraz farklılık göstermektedir. Bu katta güney cephesinde dört, doğu ve batı cephelerinde ise farklı boyutlarda toplam sekiz penceresi bulunmaktadır. Birinci katın güney cephesinde, ortada yuvarlak kemerli kapı görünümlü pencere ve bu pencerenin her iki tarafında ikişer pencere olmak üzere toplam beş, doğu ve batı cephelerinde ise dikdörtgen altışar adet pencerelere yer verilmiştir. İkinci ve üçüncü katların pencere ve balkona açılan kapı düzenleri birbiriyle aynı tutulmuştur. Önde, ortada balkona açılan kapı, yanlarında birer adet yuvarlak kemerli nişler ve bunların her iki yanında da ikişerli pencere düzeni, yan cephelerindeki altışarlı pencere dizilimi aynen korunmuştur. Çatı katının öne bakan üçgen alınlıklı kısmında da, Bursa kemerine benzer bir silme içine alınmış ortası sütünceli, her iki yanında birer adet yuvarlak kemerli ve dikdörtgen pencerelerin yanı sıra, bu pencerelerin hemen üstündeki daha büyük, her iki yandakileri ise küçük tutulmuş üç adet dairesel pencereler dikkat çekmektedir. Pencere pervaz profilleri dışında yan cepheleri sade olan konağın, ön cephesindeki ana giriş kapı kanatları, balkona ait sütünce ayak ve başlıkları ve özellikle üçgen alınlıklı çatı saçağı, süsleme açısından en dikkat çeken özellikler içermektedir. Üçgen alınlıklı saçak yüzeyi, yarım yuvarlak kemerden oluşan bir silme ile vurgulanmış olup, köşelerde dairesel, akroterinde küresel olmak üzere, testere dişi şeklindeki uygulamalarla hareketlendirilmiştir. Konağın düzgün kesme taş malzeme ile inşa edildiği anlaşılmaktadır.

30 Kazbegi 2019: 118.

Görsel 7: Eski Artvin Valilik Binası (Anonim 1950 Öncesi)

2. Ortadoks Kilisesi Kalıntısı (Katolik Kilisesi)

Kilise, Artvin kent merkezinin, Çarşı Mahallesi, Cumhuriyet Caddesi, Dereüstü Sokak No:1 adresinde yer alıyor iken, günümüzde yerine Artvin Valiliği İl Özel İdaresi'ne ait bina yaptırılmıştır.³¹

Kilisenin tarihi geçmişine ilişkin herhangi bir kitabe bulunmamaktadır. Muhtemelen 19. yüzyılda ve Rusların Artvin'e girmesinden önce inşa edilmiştir. 1845 yılına ait bir yayında, Artvin kent merkezinin en büyük Katolik Kilisesi olarak tanımlanan yapının İstanbullu bir bankerin yüklü bir para desteği ile ve yerel imkânlarla inşa edildiği bilgisi bulunmaktadır. Bu durumda yapı, 1845 öncesi olmak üzere, büyük ihtimalle 1839'daki Tanzimat Fermanı sonrasında inşaatına başlanmış olmalıdır. Artvin kent merkezindeki Ermeni cemaatine ait kiliselerden biridir. 1925-1926'lı yıllarda dinsel işlevini kaybetmiş ve onarımlar yapılarak müsamere, tiyatro ve sinema solunu olarak kullanılmıştır.³² Eski Eserler ve Müzeler Genel Müdürlüğü uzmanlarınca düzenlenen 1981 tarihli Anıt Fişi'nde Envanter No: 36 olarak belirlenmiştir. Yıkıntı halinde olan yapı, 1980-1990 yılları arasında tamamen yıkılarak yerine yeni bina yapılmıştır.

Kilise ile ilişkin herhangi bir mimari plana ulaşılamamıştır. Çok kısıtlı olan Envanter Fişi bilgilerinden, "Kilisenin taban seviyesi, kuzeyden geçen caddenin çok

31 36 Nolu ANIT Fişi.

32 M Zeki 1999: 99.

altındadır. Galerili olduğu anlaşılan Bazilikanın sadece doğu yönündeki apsisi, güney, batı cephe duvarları kalmıştır. Moloz taştan yapılan Bazilikanın köşe bölümleri kesme taşlarla güçlendirilmiş ve üzeri sıvanmıştır. Çok harap durumda olduğundan kaç nefli olduğu anlaşılamamıştır. Güney cephesinde silme ve sütüncelerle belirlenmiş bir girişi bulunmaktadır” gibi kısıtlı da olsa bilgi edinmekteyiz. Onarılamayacak durumda olduğu da vurgulana kilisenin, niçin Ortadoks Kilisesi olarak adlandırıldığı anlaşılamamıştır. Çünkü yayınlarda, Artvin’deki kiliselerin, Ermeni mezhepleri olan Gregoriyen ve Katolik kiliseleri olarak tanımlanmaktadır.³³ Kilisenin 18 m uzunluğunda ve 7 m genişliğinde, sade, tonozlu ve taş malzemeden imal edilmiş olduğu da vurgulanmaktadır.³⁴

Görsel 8: Artvin Kenti ve Ön Planda Katolik Kilisesi, Anonim

3. Korzul Katolik Kilisesi

Kilise, Artvin kent merkezinin, Çayağzı Mahallesi, Öğretmen Okulu Caddesi, No:29 adresinde yer alıyor iken, yapı Taşınmaz Kültür ve Tabiat Varlıkları Yüksek Kurulu’nun 2173 3.4.1986 sayılı ve tarihli kararıyla tescil kaydı kaldırılarak yıktırılmıştır.³⁵

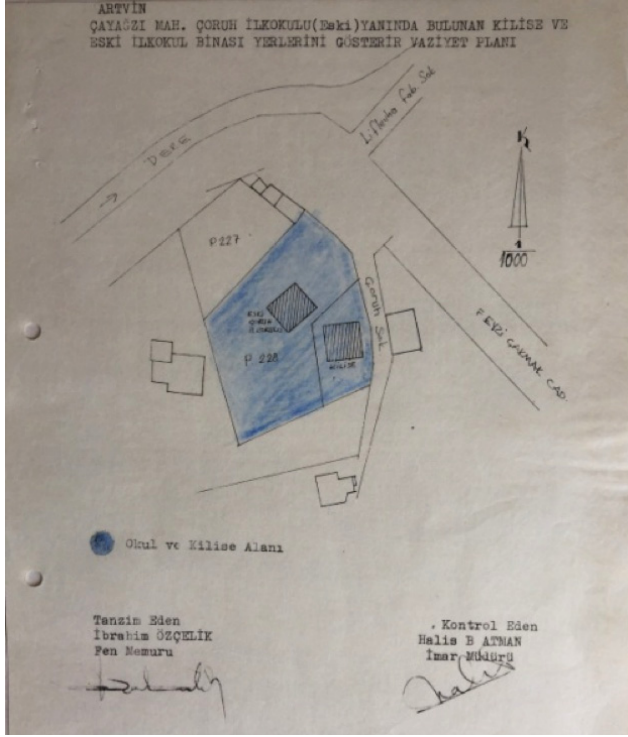
Kiliseye ait herhangi bir kitabe bulunmamaktadır. Kazbegi’ye göre, Artvin kent merkezindeki Ermeni cemaatine ait Katolik kiliselerinin en eskisidir ve daha sonra yenilenmiştir. 19. yüzyılın ilk yarısında yenilediği söylenmektedir. 1925-1926’lı yıllarda terk edilmiş olduğu öğrendiğimiz yapının, 1981 de Eski Eserler ve Müzeler Genel Müdürlüğü uzmanlarınca düzenlenen Anıt Fişi’nde Envanter No. 31 olarak belirlenmiştir.

33 Kazbegi 2019: 117-121.

34 Guarracino 2013: 238.

35 31 Nolu ANIT Fişi.

Kilise ile ilgili herhangi bir mimari plana ulaşılamamıştır. Çok kısıtlı olan Envanter Fişi bilgilerine göre, “Dikdörtgen planlı Kilise moloz yığma taş üzeri sıvanmış olup üzerine kesme taş süsü verilmiştir. Girişi dikdörtgen çerçeveli, taş lentosu çift kanatlı demir bir kapı ile sağlanmaktadır. Cephelerinde yuvarlak kemerli ve dikdörtgen çerçeveli, taş lentosu demir süslü muhafazalar vardır. Beşik çatı alaturka kiremitle örtülü olup dar saçağın altı ahşap kaplıdır”.

Görsel 9. Çayağzı (Korzul) Katolik Kilisesi ve Okuluna ait kroki
(Van Müze Müdürlüğü Arşivinden-1986)

4. Taşbaşı Kilisesi

Kilise, Artvin kent merkezinin, Çarşı Mahallesi, eski Taşbaşı Mevkii'nde yer alıyor iken, günümüzde yapı mevcut değildir.

Kitabesi olmayan ve herhangi bir literatür bilgisine rastlanmayan kilisenin, tam olarak ne zaman yaptırıldığı bilinmemekle birlikte, Artvin kent merkezinde Osmanlı egemenliğinde yaşayan Ermeni cemaatine ait olduğu anlaşılmaktadır. Muhtemelen, yapımı 18 veya 19. yüzyıllarda olmalıdır. Cumhuriyet döneminin ilk yıllarında ayakta olduğu ve cemaatinin bulunmadığından kapalı olduğu öğrenilmektedir.³⁶

36 Zeki 1999: 99.

Kısıtlı fotoğrafından tanımlayabildiğimiz kadarı ile kilise, doğu cephesinden dışa taşıntı yapan yarım yuvarlak apsis, temelden çatıya kadar devam etmekte olup, orta kısmına yakın bir yerde bir küçük pencere ile aydınlatma sağlanmıştır. Apsisin üzerinde çokgen formlu yüksekçe bir kasnak yer almaktadır. Kasnağın yüzeyine birer atlamalı olarak yuvarlak kemerli pencereler yerleştirilmiştir. Bu kasnağın üzerine daha dar ve kısa tutulmuş ikinci bir kasnak daha yükselmekte olup, piramidale benzer konik külahla sonlandığı anlaşılmaktadır. Külahın pencere düzeni, alt kasnak yüzeyine benzetilmiştir. Cephe duvarları sıvalı ve badanalıdır.

Görsel 10: Taşbaşı Kilisesi, Anonim

5. Çoruh İlkokulu Eski Binası (Eski Kiliseye Ait Okul)

Yapı, Artvin kent merkezinin Çayağzı Mahallesi, Öğretmen Okulu Caddesi, Nikrala Mevkii, No:28 adresinde yer alıyor iken, günümüzde yapı tamamen Taşınmaz Kültür Ve Tabiat Varlıkları Yüksek Kurulu'nun 2173 3.4.1986 sayılı ve tarihli kararıyla tescil kaydı kaldırılarak yıktırılmıştır. Yerine, Çoruh İlkokulu binası yaptırılmıştır.³⁷

Binanın tarihi geçmişine ilişkin herhangi bir kitabe bulunmamaktadır. 19. yüzyılda inşa edilmiş olmalıdır. Başlangıçta Kilise Okulu olarak işlev gören yapı, daha sonra Çoruh İlkokulu olarak kullanımda iken 1981 de Eski Eserler Ve Müzeler Genel Müdürlüğü uzmanlarınca düzenlenen Anıt Fişi'nde Envanter No. 30 olarak belirlenmiştir.

Çok kısıtlı olan Envanter Fişi bilgilerine göre, “Zemin + iki kat + çatı kat, zemini yığma moloz taş, diğer kısımları tuğla üzeri sıvalı. Zemin katı dersane olarak kullanılan kısma dikdörtgen çerçeveli çift kanatlı demir kapıyla giriş sağlanmaktadır, bu kattaki pencereler dikdörtgen çerçeveli çift kanatlı ahşaptır. Birinci ve ikinci kata girişler çift kanatlı ahşap bir kapıyla temin edilmekte ve katlarda dersane olarak

37 30 Nolu ANIT Fişi.

kullanılmakta pencereler çift kanatlı ahşaptır. Üçgen alınlığı içindeki çatı katta yuvarlak kemerli ikiz pencereler vardır, beşik çatı alaturka kiremitle örtülüdür”.

6. Aydın (Tanzot) Kilisesi Kalıntısı

Portalindeki kitabesine göre yapı, 1843 yılında yaptırılmıştır. Günümüze ulaşan tek Ermeni Kilisesi bu yapıdır.³⁸

Köyün içinde bulunan yapının sadece cephe duvarları ayakta olup, diğer tüm kısımları yıkılmıştır. Dıştan, 16.00x16.00 m ölçülerinde kare plana sahip yapının batı cephesinden girişi bulunmaktadır. Doğu duvarında ortada büyük, yanlarında birer küçük olmak üzere toplam üç apsis yer almaktadır. Pastaforion odaları sahip değildir. Profillerden oluşturulan portalinin yanı sıra, içte alçıdan yapılmış melek figürlerinden oluşan plastik süslemelerle, apsisinde fresk kalıntıları mevcuttur. Portalinde ve apsisinde düzgün kesme taş, diğer kısımları moloz taşla inşa edilmiştir. Herhangi bir amaçla kullanılmamaktadır.

Görsel 11: Aydın (Tanzot) Köyü Kilisesi Fotoğrafları, 1995

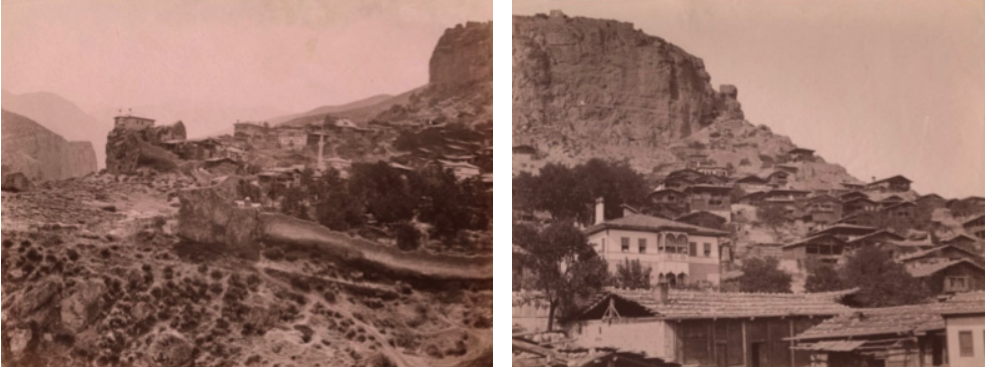
7. Adakale Kilisesi

Arduç- Adakale Ermeni Mahallesinde yaşayan Ermeni Katolik cemaati için 1790 lı yıllarda yaptırılan bir kiliseden söz edilmektedir. Söz konusu kilisenin 1920 lı yıllarda yıkıldığı söylenmektedir. Bu kilise ile ilgili herhangi bir fotoğrafa ulaşamamıştır.³⁹

38 Aytakin 1999: 291.

39 Hoştaria 2005: 79.

Görsel 12. Ardahan- Adakale, D. Ermakov'dan-1878, (Fot. G. Kalandia'dan)

8. Köprülü Kilise Kalıntısı

Şavşat İlçesinin Köprülü Köyünde (Rabat/Okrobaget/Okrobakert) yer alan yapı günümüzde yıkılmış durumdadır. N. Mari tarafından yapı 1906 tarihinde incelenen kilise ile ilgili bazı bilgiler edinmek mümkün olmaktadır. Şavşat Atabegleri tarafından bu arazinin Ermenilere satıldığı öğrenilmektedir. Ermeniler tarafından daha öncesinde var olan Gürcü kilisesinin kalıntıları üzerine muhtemelen 1847 yıllarında Ermeni cemaati için bir kilise inşa edilmiş olduğu anlaşılmaktadır.⁴⁰

Görsel 13: Köprülü Kilise Kalıntısı, 2000

Günümüzde, Erzurum-İspir İlçesi'ne bağlı olan Sırakonaklar Köyü (Hodiçor/Hodiçur) İspir ilçe merkezine 46 km uzaklıkta bulunmaktadır. Bu köyde, bir kilise ve çok sayıda konak niteliğinde sivil mimarlık örnekleri dikkat çekmektedir.⁴¹

40 Mari 2012: 107-120.

41 Aytekin 2006: 309-322.

9. Sırakonaklar Kilise-Camii

Sırakonaklar Köyü'nün Cücebağ Mahallesinde yer almakta olan kilise, 1964 yılında bazı tadilatlar yapılarak camiye çevrilmiştir. Daha sonra tekrar köklü bir restorasyona tabi tutulan yapı, halihazırda köy camisi olarak işlevini sürdürmektedir. 1986 yılında taşınmaz kültür varlığı olarak kayıt altına alınmış olan yapı, düzgün kesme taşla inşa edilmiş olup kitabesi yoktur. Muhtemelen 19. yüzyıl sonu ya da 20. yüzyıl başlarında o dönemde köyde mukim Katolik Ermeni cemaati tarafından yaptırılmıştır⁴².

Görsel 14: Sırakonaklar Kilise-Camii (İnternette)

10. Konaklar

Sırakonaklar Köyü, vadinin alt tabanından başlayarak arazi şartlarına göre yukarı doğru yayılım gösteren 18 mahalleden oluşmaktadır. Bu köyün her bir mahallesinde çok sayıda taş malzemeden yapılmış ve bodrum üzeri üç kattan oluşan konaklar bulunmaktadır. Buradaki konakların kitabelerine göre ekseriyet, 20. yüzyılın başında inşa edildikleri ve 1911 yılına kadar da bu yapılaşmanın sürdüğü anlaşılmaktadır. Söz konusu bu konaklardan en görkemli olanları Altıntaş Mahallesinde yan yana inşa edilen Namık Aksu Evi (R. 1327/M 1911) ve Ali Aksu Evi'dir (R. 1327/M 1911). Köyün en üst kotundaki Paşa Konağı olarak adlandırılan ikiz yapıların, daha iyi taş malzemeye sahip oldukları görülmektedir. Konakların Ermeni vatandaşları tarafından yaptırıldıkları ve I. Dünya Savaşı zamanında yöreyi terk etmeleri sonucu, bugünkü mülkiyetin oluştuğu bilinmektedir.⁴³

42 AYTEKİN 2006: 309-322.

43 AYTEKİN 2006: 309-322.

Görsel 16: Sirakonaklar, Ali Aksu Evi Giriş ve Arka Cephesi, 2006

Görsel 17: Sirakonaklar, Paşa Konakları, 2006

11. Yazıtlı Taşlar:

Artvin Belediye Başkanlığı deposunda bulunan yazıtlı taşlar 2002 yılı araştırma döneminde tarafımızca incelenmiştir. Artvin kent merkezindeki hangi yapıdan ve mezardan getirildiği bilinmeyen kitabelerden biri 1866 diğeri ise 1898 tarihlidir. Yazıtların birinde dört, mermerden olan diğesinde beş satırdan oluşan Ermenice yazı yer almaktadır.

“İsaak Hakovbi Puçinyan

Doğmuştur: 29 Ocak 1895. Ölmüştür: 22 Aralık 1898”.

“Rahatlanmak (?) için Hovhannys Kivirçyan adına inşa edilmiştir, 1866”⁴⁴.

44 Ermenice kitabelerin Türkçe çevirisi Prof.Dr. Gafar Mehdiyev tarafından yapılmıştır. Hocamıza teşekkürlerimi arz ederim.

Görsel 18: Artvin Ermeni Cemaatine Ait Kitabeler, 2002

12. Çanlar:

İzinli olarak Rize Müzesi'nde bulunan Artvin kökenli taşınır kültür varlıklarını tespit çalışmasında, 1988 yılında müzenin envanterine giren ve Ardanuç Lisesi Koruma Derneği'nden satın alınan 2 adet, 1996 yılında Artvin İl Kültür Müdürlüğü tarafından müzeye teslim edilen 1 adet olmak üzere toplam 3 adet çan bulunmaktadır. Bronz malzemeden olan bu çanların hangi kiliselere ait oldukları belirlenememiştir.⁴⁵

Görsel 19: Rize Müzesindeki Çanlar 1-2-3, 2001

45 Aytekin 2001: 51-63. Müzede çalışma iznini veren Rize Müzesi Müdürlüğü'ne teşekkürlerimi sunarım.

Değerlendirme ve Sonuç

İÖ 5. yüzyıldan beri Anadolu'da var oldukları anlaşılan Ermenilerin, Türklerle ilk karşılaşması Büyük Selçuklular döneminden başlayarak, günümüze kadar süre gelmiştir.

Artvin ve ilçelerinde Ermenilerin hangi dönemden beri var oldukları konusunda somut bilgilere mevcut değildir. Yukarıda da anlatıldığı üzere Ermenilerden kalma taşınmaz kültür varlıkları 18. yüzyıl öncesine gitmemektedir.

Artvin'de Ermenilerin Artvin kent merkezi, Ardanuç-Adakale ve Şavşat-Satlel'de yoğunlaştıkları, kırsalda ise Ardanuç-Aydın (Tanzot), Yusufeli-Sirakonaklar (Günümüzde İspir'e bağlı, Hodiçur) ve Şavşat-Köprülü (Rabat) başta olmak üzere birkaç köyde daha var oldukları Osmanlı arşiv belgelerinden anlaşılmaktadır. Ardanuç-Adakale ve Yusufeli-Sirakonaklar dışında her daim Ermeni Hristiyan nüfusu Müslüman Türk nüfusundan sayıca az olmuştur.

Artvin'deki Ermenilerinin ağırlıklı olarak Katolik Mezhebinden oldukları, yine Osmanlı ve Rus arşiv kayıtlarıyla belgelenmiştir. Az da olsa Gregoryen Mezhebine tabi Ermeniler bulunmaktadır. Katolik Mezhebi Ermeniler arasında 16. yüzyıldan sonra yayıldığı dikkate alındığında, Gregoryen Mezhebine tabi olanların yörede daha eski oldukları düşünülebilir.

Artvin'deki kentli Ermenilerin ticaret erbabı oldukları, çeşitli sanat dallarında mahir oldukları bilinmektedir. Kırsalda yaşayanların ise tarımla uğraştıkları ve kentlilere göre ekonomik yönden fakir oldukları dikkat çekmektedir.

Osmanlı Devleti'nin 3 Kasım 1839 yılında kabul etmiş olduğu Tanzimat Fermanı'nın ardından Osmanlı topraklarında öncesinde yaşamakta olan Ermeniler gibi azınlıkların Avrupa, Rusya ve Amerika Birleşik Devletlerinden destek görmeye başladıklarının tarihi bir gerçekliği bulunmaktadır. Bu süreçte, Artvinli Ermenilerin Rusya'ya giderek çalıştıkları ve oldukça zenginleştikleri anlaşılmaktadır. Yaşadıkları toprakları çok sevdikleri için de geri dönerek zorlu Artvin coğrafyasında, Müslümanlarla kıyaslanamayacak şekilde konak türünde konutlarını inşa etmiş oldukları görülmektedir. Artvin ve çevresinin önemli ölçüde ticaretini de ellerinde bulduran Ermeniler, çeşitli Avrupa ve İstanbul mallarını Batum Limanı sayesinde Artvin'e ulaştırdıkları ve buradan Gürcistan'daki Ahıska çevresine sevkiyat yaptıkları da dikkatlerden kaçmamaktadır.

Başlangıçtan 1828-1829 ve 1877-1878 Osmanlı-Rus harplerine kadar karşılıklı iyi niyet içinde yaşayan Türk ve Ermenilerin ilişkileri, bu tarihten sonra 1921 yılına kadar sürecek olan ve ekseriyeti Müslüman Türklerin aleyhine gelişen hal almıştır. Osmanlı'nın 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı'nda yenilmesi sonucu, bugünkü Artvin iline bağlı önemli bir toprak kısmının Rus işgaline uğradığı görülmektedir. Antlaşmaya göre, Müslüman halk isterlerse Osmanlı topraklarına göç imkânı çerçevesinde hicret (muhacir) etmek durumunda kalmıştır. Böylece, Ermenilerin daha rahat yaşama ortamı oluşmuş ve zenginliklerini gitgide daha da artırmışlardır. Ne var ki, 1914 yılında I. Dünya Savaşı'nın başlaması yörede çeşitli hareketliliğin

yaşanmasına neden olmuştur. Rusların yönetimi altında bunalan Artvin halkı bu kargaşadan yararlanarak vatanlarını kurtarma girişimleri esnasında Osmanlı Ordusuna destek vermişlerdir. Rus askeri gücünün yetersizliği neticesinde, Kasım 1914 tarihinde devreye konan faaliyetler, sözlü tarih anlatımlarına göre Ocak 1915 tarihine kadar devam etmiştir. Hemen sonrasında, Gürcistan taraflarına (Tiflis, Ahalkelek) kaçan Ermeniler tekrar geri dönmüşlerdir. Bir kısmı da yörede söz sahibi beyler ve ağaların refakatinde eşyalarıyla birlikte Batum'a sağ salım ulaştırılmıştır. Neticede, hala Rus idaresi altında bulunan Artvin yöresinde vatani kurtarmak girişiminde bulunan Müslüman Türkler Ruslar tarafından belirlenmiş, bir kısmı idam edilmiş, önemli bir kısmı da Batum hapishanelerinde tutuklanmıştır. Kıyım, Artvin'de Müslüman Türklere uygulanmıştır.

Ekim 1917'de Rusya'da vuku bulan Bolşevik İhtilali sonucu ve sonrasında yapılan antlaşmalarla Rusların 1829 sınırlarına çekilmesi sonucu, Rusların her daim desteğini kazanmış olan Ermeniler sahipsiz kalmıştır. Ancak, çok geçmeden Mondros Mütarekesi gereğince önce İngilizlerin sonrasında da özerk Gürcistan Hükümetinin idaresine geçen Artvin ve çevresi, yine Müslüman Türkler için zorlu günlerin yaşanmasına sebebiyet vermiştir. Tekrar göçler yaşanmıştır. Nihayet 23 Şubat 1921'de, Türk Ordusu ve TBMM'nin girişimleri sayesinde, yıllardır Anavatandan koparılan bu topraklar tekrar istiklaline kavuşmuştur. Azınlık durumundaki Artvin Ermenileri, özellikle Rus işgal döneminde Müslüman Türk halkına karşı olumsuz davranışları neticesinde, yörede barınamayarak, kendi istekleri sonucu Batum yolu ile dünyanın çeşitli ülkelerine göç etmek durumunda kalmışlardır. Son Ermeni kafilesinin 1926 yılında yöreden ayrıldığı anlaşılmaktadır. Yani, Rus egemenliğinde veya Avrupa ülkelerinde yaşamayı daha güvenli bulmuşlardır. Osmanlı döneminde Erzurum'a bağlı olan Yusufeli İlçesi köylerindeki Ermeni vatandaşları ise, 1915'de bölgede uygulanan sevk ve iskâna tabi tutulmuşlardır.

Artvin ve ilçelerindeki Ermenilere ait olduğunu tespit ettiğimiz taşınmaz kültür varlıklarına gelince; Artvin İlinde taşınmaz kültür varlıklarının tescil çalışmaları GEEYAK tarafından 1982 yılında başlatılmıştır. Bu dönemde yapılan çalışmalar oldukça kısıtlıdır. Gerçek manada koruma çalışmaları ise 1983 yılında yürürlüğe giren 2863 Sayılı Kültür ve Tabiat Varlıklarını Koruma Kanunu çerçevesinde oluşturulan Bölge Koruma Kurulları sayesinde yürütülmeye geçilmiştir. Bu döneme kadar herhangi bir şekilde yıkılmış olan, hangi kültüre ait olursa olsun tüm taşınmazlar maalesef korunamamıştır. Halen, T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı'na ait bir müzesi olmayan illerden biri durumundaki Artvin'de koruma faaliyetlerinin eksikliği doğrudan ortaya çıkmaktadır.

Kültür Bakanlığı Gayrimenkul Eski Eserler ve Anıtlar Yüksek Kurulu Başkanlığının A-3301, 6.2.1982 tarihli Ankara'da yapılan toplantısında Artvin kent merkezine ait 37 adet taşınmaz kültür varlığı tescil edilmiştir. Bu kültür varlıklarının önemli bir kısmı 19. yüzyıl sonu ve 20. yüzyıl başlarına ait, halen çeşitli resmi kurumların kullanımında olan Rus işgal dönemlerinde inşa edilmiş olan Osmanlı, Rus idaresine ve Ermeni vatandaşlara ait taşınmazlardır. Bu dönemde, camilerle birlikte, Ermenilere ait iki kilise ve bir eski okul binası da koruma altına alınmıştır. Ancak zamanla, bu her üç taşınmazın tescil kaydı kaldırılarak, yerlerine yeni binalar

yapılmıştır. İspir-Sirakonaklar'daki kilise-cami, Erzurum Koruma Bölge Kurulu tarafından 13.2.1986 tarih ve 1873 sayılı kararla tescil edilmiştir. Günümüze yıkık olarak ulaşmış bulunan Ardanuç-Aydın Köyündeki kilise kalıntısı, 08.03.1996 tarih ve 2412 sayılı kararla tescillenmiştir. Şavşat- Köprülü Köyündeki Ermeni kilisesi kalıntısının ise, tescil kaydı bulunmamaktadır.

Sonuç olarak; hala dünyanın çeşitli ülkelerine yaşadıkları anlaşılan Artvin kökenli Ermenilerin 1914 yıllarına ilişkin çektikleri sıkıntılara yönelik objektif bir değerlendirme yapabilseler, bu vatandaşların Müslüman Türkleri değil Çarlık Rus idaresini suçlamaları gerekirdi! Şu soru bunlara sorulmaz mı? Osmanlı yönetimi altında bunca yıl huzur ve refah seviyesinde yaşamadınız mı? Neyse ki, az da olsa Artvin halkının o kargaşa dönemlerinde kendilerine her şeye rağmen sahip çıktıklarını da yazan vicdan sahibi Ermeniler bulunmaktadır. Artvinliye de bence bu vefakârlık yakışıır.

KAYNAKÇA

- Ak, G.- MK. Kaynar 2005, “19.Yüzyılda Çok kültürlü İmparatorluktan Ulus-Devlete Geçişte Sürgün Ve Göç: Malakanlar Örneği”, *Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Akademik İnceleme Dergisi*, 10/2: 1-22.
- Akçora, E. Ö.- M Kaya 2014, “Ermeni Komiteleri'nin Anadolu'da Çıkardıkları İsyanlar (1878-1905)”, *Yeni Türkiye Ermeni Meselesi Özel Sayısı*, III/62: 1887-1957.
- Aksu, C. 2013, “Artvin Ermenilerine Ne Oldu?”, *Tarih Ve Toplum Yeni Yaklaşımlar*, 16/256: 91-126.
- Akyol, T. 2009, *Ortak Acı 1915 Türkler Ve Ermeniler*, İstanbul.
- Atalay, A. 2020, “Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Artvin Vilayeti'nin Siyası, Sosyal Ve Ekonomik Durumu”, *Karadeniz Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, 6/10: 311-329.
- Aytekin, O. 1999, Ortaçağdan *Osmanlı Dönemi Sonuna Kadar Artvin'deki Mimari Eserler*, Ankara.
- Aytekin, O. 2001, “Artvin'in Çevre Müzelerinde Bulunan Kültür Değerleri”, *Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 2: 51-63.
- Aytekin, O. 2006, “Artvin İli-Çoruh Vadisi'ndeki Tarihi Yollar ve Kültür Varlıkları Yüzye Araştırması”, *23. Araştırma Sonuçları Toplantısı*, 2, Ankara: 309-322.
- Ayverdi, S. 2007, *Türkiye'nin Ermeni Meselesi*, İstanbul.
- Badem, C. 2018, *Çarlık Yönetiminde Kars, Ardahan, Artvin 1878-1918*, İstanbul.
- Balakyan, K.Z.V. 2015, *Geçmişin Yorgun Tanıkları Ani Harabeleri* (Editör: A. Çiğdem), İstanbul.
- Brosset, MF. 2003, *Gürcistan Tarihi (Eski Çağlardan 1212 Yılına Kadar)*, çev. Hrand D. Andreasyan, not ve yay. Erdoğan Merçil, Ankara.
- Ceylan Bayraktar, Ö. 2019, *Çıldır Eyaleti Ardahan Sancağı Nüfus Defteri*, T. C. Recep Tayyip Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Rize.
- Çelik, R. 2005, “Tehcir Sonrası Geri Dönüş: Ermenilerin ve Rumların Yeniden İskânı ve Osmanlı Hükümetinin Aldığı Tedbirler”, *Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Akademik İnceleme Dergisi*, 10/2: 67-94.
- Çelik, Y.Ş. 2011, *I. Dünya Savaşı'ndan Millî Mücadele'ye Artvin (1914-1921)*, Kafkas Üniversitesi Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Kars.
- Çiçek, R. 2013, “Cumhuriyetin İlk Yıllarında Artvin Vilayetinin Sosyo-Ekonomik Durumu”, *Karadeniz İncelemeleri Dergisi*, 13/14: 133-151.

- Dabağyan, L.P. 2006, *Türkiye Ermenileri Tarihi*, İstanbul.
- Demirel, M 2017, *Yusufeli Nüfus Defteri (1835)*, İstanbul.
- Denker, A. C. 2006, *Birinci Dünya Savaşında Teşkilat-ı Mahsusa*, haz. M Martı, İstanbul.
- Doğanay, H.- F. Orhan 2014, “Artvin İlinde Nüfusun Başlıca Özellikleri”, *Doğa Coğrafyası Dergisi*, 31: 1-22.
- Ersan, M 2007, *Selçuklular Zamanında Ermeniler*, Ankara.
- Erşun, M 2018, “Dünden Bugüne Türk-Ermeni İlişkilerine Genel Bir Bakış Ve Ermeni Tehciri”, *Eskişehir Osmangazi Üniversitesi Türk Dünyası Uygulama ve Araştırma Merkezi Yakın Tarih Dergisi*, 1/4: 1-10.
- Freely, J. 2008, *Türkiye Uygarlıklar Rehberi Anadolu*, 5, İstanbul.
- Gök, N. 2008, “Artvin Livası’nın Anavatan’a Katılışı Sırasındaki Durumuna İlişkin Belgeler”, *Ankara Üniversitesi Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi*, 41: 89-104.
- Görgülü, İ. 1999, *Ana Hatlarıyla Türk İstiklal Harbi*, İstanbul.
- Guarracino, M F. 2013, “Batım’dan Artvin’e Gezi Notları, çev. Y. Yeşilyurt, *Karadeniz İncelemeleri Dergisi*, 15: 233-242.
- Güler, K.- A. C. Bilge 2016, “Modern Mimarlık Bağlamında Artvin Hükümet Konağı’nın (1974) Değerlendirilmesi”, *MEGARON*, 11/1: 15-34.
- Halaçoğlu, Y. 2008, *Ermeni Tehciri*, İstanbul.
- Hoştarıa, D. 2005, *Klarcetis Eklesiebi Da Monastrebi*, Tbilisi.
- İşcan, M 2019, *Mardin İli Artuklu İlçesindeki Süryanilere Göre Ölü Gömme Gelenekleri Ve Tarihi Mezar Taşlarından Örnekler*, Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Van.
- Kantarcı, Ş. 2002, “Van’da Ermeni İsyancıları (1898-1915)”, *Ermeni Araştırmaları*, 1/5, 138-167.
- Karaca, Y. 2004, *Doğu Anadolu Bölgesi Hristiyan Dini Mimarisinde Jamatun Yapıları*, Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Doktora Tezi, Van.
- Kazbegi, G. 2019, *Bir Rus Generalinin Günlükleri Türkiye Gürcistanı’nda Üç Ay*, İstanbul.
- Kılıç, O. 2020, “1578-1590 Osmanlı-Safevi Harpleri Sürecinde Kafkasya’da Osmanlı İdaresinin Yerleştirme Çabaları Ve Yeni Kurulan İdari Taksimat Üniteleri”, *Yeni*

- ve *Yakın Çağda Türk-Gürcü İlişkileri*, ed. İ Tellioglu-R. Kavrelişvili, Trabzon: 83-115.
- Kılıç, S. 2002, “Osmanlı Üçüncü Ordusu Başkanı Felix Guse'nin 1915 Ermeni Ayaklanması Ve Sonuçları Adlı Makalesi”, *Ermeni Araştırmaları*, 1/4: 55-75.
- Korkut, T.- U. Elyiğit 2018, “Günümüz Süryani Dini Mimari Araştırmaları”, *Avrasya Sosyal ve Ekonomi Araştırmaları Dergisi*, 5/6: 35-47.
- Mari, N. 2012, *Şavşetsa Da Klarcetsi Mogzaurobis Dğiurebi*, Batumi.
- Marr, N. 1911, *Grigol Hantstenis Sovreba, Tao-Klarjetida Şavşati Ekbetisa*, St. Petersburg.
- Özdemir, H. 2002, *Artvin Tarihi*, Ankara.
- Öztarsu, MF. 2013, *Ama Hangi Türkler Ve Ermeniler*, İstanbul.
- Öztürk, Y. 2014, “Bir Anlatı Çerçevesinde Şavşat'ta Türk-Ermeni İlişkileri”, *Tarihte Türkler Ve Ermeniler: Birlikte Yaşama Kültürü*, IV, Ankara: 55-73.
- Safi, P. 2008, “I. Dünya Savaşı ve Millî Mücadele Döneminde Artvin”, *19 ve 20. Yüzyıl Belgelerinde Artvin Göçe Komşu Topraklar*, Ankara: 75-91.
- Sağır, G. 2016, “Bizans İmparatorluğu Döneminde Anadolu'da Ermeni Yerleşmeleri”, *Tarihte Türkler ve Ermeniler: İlkçağ ve Ortaçağ*, ed. M Metin Hülagü vd., Türk Tarih Kurumu, Ankara: 183-205.
- Saray, M. 2005, “Ermeni Soykırımı Hakkındaki Gerçekler”, *Afyon Kocatepe Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Sosyal Bilimler Dergisi*, VII/1 (Ermeni Özel Sayısı): 12-20.
- Sarı, M. 2020, “Türk-Gürcü İlişkilerinde Ahıska (1918-1921)”, *Yeni ve Yakın Çağda Türk-Gürcü İlişkileri*, Trabzon: 458-482.
- Sarınay, Y. 2008, “Rusya'nın Türkiye Siyasetinde Ermeni Kartı (1878-1918)”, *Akademik Bakış*, 1/2: 69-105.
- Takaişvili, E. 1949, *Sumbat Davitis Dzis Kronika-Tao-Klarcetis Bagrationta Şesaheb*, Tbilisi.
- Taşkın, F.- A.İ. Kaya 2018, *Ardanuç Nüfus Defterleri (1835)*, Ankara.
- Taşkın, F.- A.İ. Kaya 2019, “1835 Nüfus Sayımına Göre Ardanuç Sancağının Demografik Yapısı”, *Karadeniz Uluslararası Bilimsel Dergisi*, 42: 100-114.
- Taşkın, F.- A.İ. Kaya 2019, “19.Yüzyıl Artvin Demografisi Üzerine Bazı Değerlendirmeler”, *Artvin Tarihi Araştırmaları*, 1, İstanbul: 165-199.
- Türkdoğan, B. 2006, *Türk-Ermeni İlişkileri (Tehcirden Günümüze)*, T.C. Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara.

Türkmen, İ. 2010, *Türk Yönetimine Geçildiğinde Ermenilerin Siyasi Durumu (1071-1243)*, Gaziosmanpaşa Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Tokat.

Uca, A. 2014, “Artvin Ermenilerine Ne Oldu?”, *Türk Yurdu*, 318.

URL 1-2: <https://tr.wikipedia.org/wiki/>

Yeni, H. 2008, “Eski Çağlardan 93 Harbi’ne Artvin”, *19 ve 20. Yüzyıl Belgelerinde Artvin Göğçe Komşu Topraklar*, Ankara: 41-53.

Yılmaz, İ. 2018, “Gisgim (Yusufeli) Kazasının Nüfusu (1863-1901)”, *Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, 62: 439-446.

Zeki, M 1999, *Artvin İli Hakkında Genel Bilgiler*, sad. H. Tokdemir-E. Tokdemir), İstanbul.

<https://www.bbc.com/turkce/haberler-dunya-56874181>, erişim tarihi, 24 Nisan 2021.

http://www.eraren.org/bilgibankasi/tr/index4_1_1.htm. Sevinç Göral, “Psikoloji ve Psikanaliz Penceresinden Türk-Ermeni Meselesi: Mağduriyet Psikolojisi ve Büyük-Grup Kimliğinin Etkisi,” erişim 7 Şubat 2014.

DOĞU ANADOLU BÖLGESİ'NDEKİ ERMENİ KÜLTÜR VARLIKLARININ KORUNMASINA YÖNELİK UYGULAMALAR

Şahabettin ÖZTÜRK*

Öz: Doğu Anadolu Bölgesi tarihin en eski çağlarında günümüze kadar, doğudan batıya, kuzeyden güneye çeşitli dönemlerde yer alan kavim göçlerine ev sahipliği yapmıştır. Bölgede egemenlik kuran her uygarlık, ekonomik gücü doğrultusunda, siyasi, sosyal ve kültürel yapısına bağlı olarak, tapu niteliğindeki anıtsal mimari yapıları inşa etmiştir.

Bölgenin stratejik yapısının önemini yanı sıra, iklimi kışın sert, yazı mevsiminde ise kurak ve sıcaktır. Anadolu'nun en yüksek dağlarının ve engebeli topoğrafyasında ulaşımın zor olduğu bölgede, anıtsal yapılaşmada daha çok bölgenin iklim ve coğrafik yapısına uygun ana yapı malzemesi olarak taş kullanılmıştır. Her türlü mimarinin bölgede homojen olmayan dağılımında, başta dini mimari yapılar olmak üzere, askeri ve sivil mimari çeşitliliği zenginlik olarak yansımıştır. Bölgenin tüm bu zorlu yaşam şartlarına rağmen, farklı inançlardaki her türden mimari yapılar, Selçuklu ve Osmanlı devletinin hoşgörüsü ile mimariye yansımıştır. Tek tanrılı Hristiyan Monofizit inancıyla sahip Ermeniler ile İslam inancına sahip Müslüman haklar arasında karşılıklı dostluk ve hoşgörü anlayışı asırlarca bölgede hüküm sürmüştür.

XVII. yüzyılın sonlarında, XVIII yüzyılın başlarında Avrupa'da başlayan ve emperyalist güçlerin de desteklediği milliyetçilik hareketleri, XIX. yüzyılın başlarında artmıştır. Milliyetçilik hareketleri batılı devletlerin desteği ile özellikle Osmanlı Devleti'nin Doğu Anadolu Bölgesi illerinde olumsuz etkisini göstermiştir. Osmanlı Devleti'nde tebaa-i sadıka olarak bilinen Ermeniler, milliyetçilik hareketleri etkisi altında kalarak, istenmeyen bazı olayların gelişmesine sebep olmuşlardır. Yaşanan olaylar sonucunda, 1918 yılında bölgedeki Ermeniler, yaşadıkları toprakları ve mekânları terk ederek, zorunlu göçe tabi olmuşlardır.

Bu tarihten sonra Ermeni mimarisi ile inşa edilen yapılar büyük bir bölümü kullanılmadığından dolayı işlevlerini yitirmiştir. Kullanılmayan bu mimari yapılar doğanın olumsuz etkisi yanı sıra, Vandalist ruhlu defineciler tarafından yapılan kaçak kazılar ile tahrip olmuştur. Bu kapsamda tahrip olan mimari yapıları kültür

---

* Doç. Dr. Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi, Mimarlık ve Tasarım Fakültesi, Mimarlık Bölümü Başkanı ve ÇEKÜL Vakfı Van Gölü Havzası Bölge Koordinatörü, Tuşba-Van/Türkiye
E-posta: sahozturk13@gmail.com

hazinemize kazandırmak amacıyla birçok yapıya ait bilimsel uygulama, onarım ve proje çalışmaları bazı resmi kurum ve kuruluşlar tarafından yapılmıştır. Çeşitli dönemlerde inşa edilen Doğu Anadolu Bölgesi'nin (Van, Elazığ, Muş, Iğdır ve Ağrı) farklı illerindeki değişik Ermeni mimari yapılarından oluşan 12 adet yapı burada inceleme konusu olarak değerlendirilmiştir. Söz konusu mimari yapılardan dini, geleneksel sivil ve su mimarisindeki yapılar ayrı ayrı ele alınarak kapsamlı bir şekilde incelenmiş ve değerlendirilmiştir.

Her mimari yapının, konum, tarihçe, plan, cephe, örtü sistemi, malzeme-harç analizleri, yapım tekniği, süsleme ve rölöve-restitüsyon-restorasyon projeleri ile onarım uygulamaları detaylı bir şekilde değerlendirilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Ermeni Mimarisi, Manastır, Geleneksel Sivil Mimarisi, Hamam, Taş Köprü.

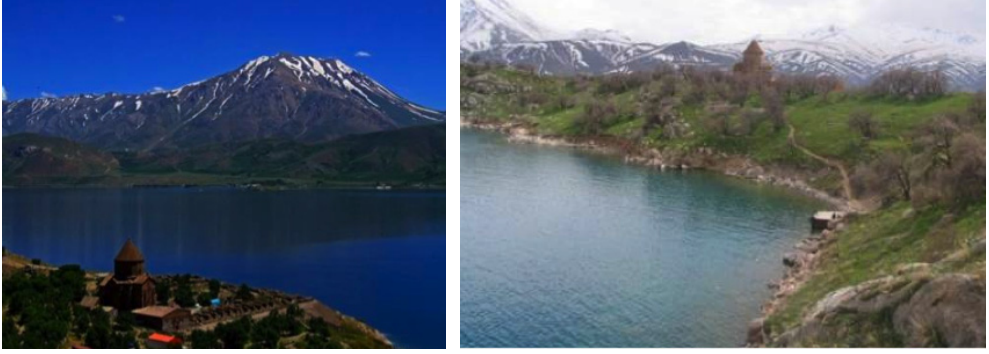
1. VAN-GEVAŞ/AKDAMAR MANASTIRI ONARIM ÇALIŞMALARI:

Anadolu'nun en büyük gölü olan Van Gölü içerisinde, Adır Adası'nda Lim Manastırı, Çarpanak Adası'nda Çarpanak Manastırı, Rab (*Kuzu*) Adası'nda Şapel ve Akdamar Adası'nda Akdamar Manastırı yer almaktadır (Görsel 1).

Görsel 1. Akdamar Adası Kuzey Genel Görünüşü (Ş. Öztürk)

Van Gölü'nün bulunduğu bölgede, Doğu Anadolu Bölgesi'nin karasal ikliminin hüküm sürdüğü coğrafyada, daha ılıman bir iklim yapısına sahiptir. İlıman iklim yapısı, göl çevresindeki yerleşimlerde ve göl içerisindeki adaların yapısına zenginlik olarak da yansır (Görsel 1-3). Van Gölü'ndeki en önemli adalardan biri olan Akdamar Adası'ndaki kilise ve müştemilatı dünya mimarlık ve sanat tarihi açısından önemi oldukça büyüktür.

Görsel 2-3. Akdamar Adası Kuzey Genel Görünüşleri (Ş. Öztürk)

Çeşitli yapı bölümlerinden oluşan kilisenin ana binası olan Kutsal Haç Kilisesi, Vaspurakan Kralı I. Gagik tarafından 915-21 yılları arasında inşa edilmiştir. Kilise dışındaki yapılar; sarnıç, ruhban okulu, Jamaton bölümü, çan kulesi, şapel, servis bölümü, hizmet odaları, teraslı bahçeler, mezarlık ve limandan oluşmaktadır (Görsel 1-3)¹.

Mimari yapılar bizzat kral tarafından tasarlanmış, uygulaması ise keşiş mimar Manuel tarafından yapılmıştır. 1021 yılında Vaspurakan Krallığı ortadan kalkınca, 1113'de yapılar manastıra dönüştürülmüş, bu tarihten 1895 yılına kadar bölgedeki Ermeni Patrikliğinin merkezi haline gelmiştir². XIII. yüzyılın sonlarında Katholikos III. Stephanus kilisenin doğusundaki şapeli, 1296 yılında I. Zacharias kilisenin güneybatısına bitişik şapeli yaptırmıştır. 1763 yılında kilisenin batısına Jamaton, XIX. yüzyılın başlarında ise güney kapısı önüne giriş bölümü ile çan kulesi inşa edilmiştir³.

Görsel 4. Akdamar Kilisesi Batı Genel Görünüşü (Anonim)

1882 yılında itibaren kilisenin güneyine müstemilat bölümlerinden avlu, iki katlı öğrenci konaklama bölümleri, sarnıç, ruhban okulu ve servis bölümü inşa edilerek, kilisenin manastıra dönüşümü sağlanmıştır (Görsel 4-6)⁴.

1 Cuneo 1988: 362.

2 Bachman 1913: 40-47.

3 İbşiroğlu 1997: 21-23.

4 Kevorkiam-Paboudjran 2013: 511-515.

Görsel 5-6. Akdamar Kilisesi Avlu İç ve Kuzeybatı Genel Görünüşleri (Rohrbach-Van”NuK”)

XVII. yüzyılın sonlarında Avrupa’da başlayan ve emperyalist güçlerin de desteklediği milliyetçilik hareketleri, XIX. yüzyılın başlarında artmıştır. Osmanlı Devleti’nde teba-i sadıka olarak bilinen Ermeni halkı, milliyetçilik hareketlerinin olumsuz etkisi altında kalarak bazı olayların gelişmesine sebep olmuştur. Böylece bu döneme kadar Müslüman ve Hristiyan halklar arasındaki dostluk ve kardeşlik bağlarının zayıflayarak kopmasına neden olmuştur. Yaşanan olumsuz etkiler sonucunda, 1915 yılında bölgede yaşayan insanlar, zorunlu göçe tabi olmuşlardır⁵.

Bu tarihten sonra 2005 yılına kadar kullanılmayan manastır yapıları, doğanın olumsuz etkisi altında kalarak, güney müştemilat bölümlerinin düz toprak dam örtü sistemi tamamen, beden ve iç duvarlarının da büyük bir bölümü yıkılmıştır. Akdamar Manastırı onarım ve koruma çalışmaları, Kültür Bakanlığı ve Van Valiliği tarafından 2005-09 yılları arasında temizlik, bilimsel kazı, restorasyon, konservasyon, çevre düzenleme ve peyzaj proje uygulama çalışmaları yapılarak tamamlanmıştır.

Günümüzde dört mevsim yerli ve yabancı binlerce turiste hizmet eden yapı, ülke ve bölge kültür ve turizmüne büyük katkılar sağlamaktadır⁶.

1.1. Konumu:

Akdamar Kilisesi (Kutsal Haç-Surb Khach) ve Müştemilatı, Van İli, Gevaş İlçesi, Güzelkonak Mahallesi, L50a16b1b, L50a16b1c, L50a16b2a ve L50a16b2d Paftalar, 154 Ada, 1 Parsel de bulunmakta olup, yapının ve adanın mülkiyeti Maliye Hazinesi’ne aittir. Van-Tatvan karayolunun 50. km’sinin, güney kıyısında bulunan iskeleden tekneler ile yaklaşık 20 dakikalık deniz ulaşımı ile kuzeyde dört kilometre açıklıktaki Akdamar Adası’na ulaşım sağlanır.

Çok sayıda turistin ziyaret ettiği yapıların sanat tarihi ve mimarlık tarihi açısından ilk inceleme çalışmaları, Walter Bachman tarafından gerçekleştirilmiştir. Bu araştırmacının verdiği bilgi, resim ve mimari çizimlerden manastırın yüz sene önceki durumu hakkında bilgi edinmemiz mümkün olmaktadır⁷.

5 Güzeloğlu 1996: 53-72; Hovannisian 2016: 105-114; Uluçam 2000: 90-104.

6 Öztürk-Biber-Çavuşoğlu ve Karaca 2007: 60-65.

7 Bachman 1913: 40-47.

Manastır merkezinde Kutsal Haç Kilisesi yer almaktadır. Kilisenin kuzeydoğu köşesindeki Saint Sergius Şapeli ve buna bitişik kuzey jamatunu, kilisenin batı haç koluna eklenen Katogikos Thomas Jamatunu, güney haç kolu ile birleştirilen çan kulesi ile bu yapılardan bağımsız olarak kilisenin güneydoğusunda inşa edilmiş, Saint Stephanos Şapeli dini işlevli yapıları oluşturmaktadır. Bu yapıların dışında Katogikos Thomas Jamatunu'nun güney cephesine bitişik olarak yapılmış ve güneye doğru "L" şeklinde uzayan iki katlı keşiş hücreleri ile sosyal tesisler yer alır.

Manastır mezarlığı ise, yapıların güneydoğu-kuzeydoğu yönündedir. Bu yapılardan Saint Stephanos Şapeli, keşiş hücreleri ve sosyal tesisler yıkılmıştır. Yıkılan şapelin günümüzde sadece doğudaki apsis kısmı ayakta. Keşiş hücrelerinin bulunduğu kısmın zemini yıkıntılar nedeniyle yaklaşık 2,50 m yükselmiştir (Görsel 7, 8).

Mezarlık ise toprak altında kalmıştır. Burada halen izlenebilen mezar taşları mevcuttur. Manastır yapılarından Kutsal Haç Kilise kompleksini oluşturan ana kilise, Saint Sergius Şapeli, kuzey jamatun, Katogikos Thomas Jamatunu ile çan kulesi küçük ve lokal bozulmalar dışında sağlamdır. Manastır, 1113-1895 tarihleri arasında Van Gölü çevresinin Katogikosluk merkezi olmuştur. XIX. yüzyıl sonu XX. yüzyıl başında bölgede çıkan Ermeni isyanları ve I. Dünya Savaşı yıllarında siyasi olaylar sonucunda 1918 yılında bölgeyi terk etmişlerdir (Görsel 7-8).

Akdamar Adası ve Manastır yapıları, Kültür Bakanlığı Gayrimenkul Eski Eserler ve Anıtlar Yüksek Kurulu Başkanlığı'nın 08.06.1979 tarih ve A-1673 sayılı kararı ile I. Derece Arkeolojik ve Doğal Sit alanı "Anıt", "Sit" niteliğinde kültür ve tabiat varlığı olarak tescil edilmiştir. Ana yapıya ait belgeleme, rölöve, restitüsyon ve restorasyon projeleri, Kültür ve Turizm Bakanlığı tarafından hazırlanarak, 09.12.2004 tarih ve 84 sayılı karar ile Diyarbakır Kültür Varlıkları Koruma Bölge Kurul Müdürlüğü tarafından onaylanmıştır.

Akdamar Adası ve üzerinde yer alan tüm yapıların yer aldığı Çevre Düzenleme Projesi, Kültür ve Turizm Bakanlığı tarafından hazırlanarak, 15.07.2010 tarih ve 661 sayılı karar ile Van Kültür Varlıkları Koruma Bölge Kurulu tarafından onaylanmıştır.

Manastırın müstemilatına (*Avlu, Sarnıç, Servis Bölümü, Ruhban Okulu, Hücre Odaları*) ait projeler, alandaki bilimsel kazı çalışması yapıldıktan sonra Van Valiliği İl Özel Genel Sekreterliği tarafından belgeleme, rölöve ve restitüsyon projeleri hazırlanarak 23.05.2012 tarih ve 157 sayılı karar, restorasyon projesi ise 29.06.2012 tarih ve 183 sayılı karar ile Van Kültür Varlıkları Koruma Bölge Kurulu tarafından onaylanmıştır. Projeler hazırlandıktan sonra onarımı yapılmış binalar dini ve kültür turizmine açılmış, her yıl çok sayıda yerli ve yabancı turistler tarafından ziyaret edilmektedir⁸.

8 Öztürk 2021a: 235-263.

Görsel 7-8. Akdamar Kilisesi Avlu İç ve Kuzeydoğu Genel Görünümleri (Anonim)

1.2. Tarihçe:

Akdamar Adası'ndaki Holly Cross (*Kutsal Haç*) Kilisesi, 908 tarihinde Vaspurakan Kralı olan I. Hacik Gakik Ardruni tarafından 915-21 tarihleri arasında mimar Manuel'e bir saray kompleksinin kilisesi olarak yaptırılmıştır. Ardruni Sülalesi'nin tarihini anlatan Thomas Ardruni yazdığı eserinde, Gakik'in taç törenini, Akdamar Adası'nda tasarımını bizzat kendisinin yaptığı ve inşaat sırasında nezaret ettiği saray, kilise ve surların beş yıl gibi kısa bir sürede bitirildiğini ayrıntılı bir şekilde bildirmektedir⁹.

Vasal Vaspurakan Krallığı Bizans İmparatoru II. Basileios tarafından 1021-22 yılında ortadan kaldırılmış ve son kral Senekerim 40.000 Ermeni ile birlikte Sivas kısmen de Kayseri civarına göç ettirilmiştir. Vaspurakan Krallığı'nın ilhak edilmesiyle birlikte (12 kale, 4400 köy, 115 manastır) Akdamar Adası'ndaki Kutsal Haç Kilisesi bir saray kilisesi olmaktan çıkmış ve manastıra dönüştürülmüştür¹⁰.

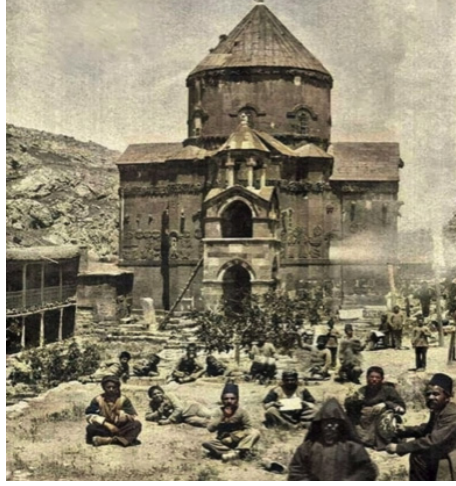
Akdamar Başpiskoposu I. David Tharnikian (*Tornikyan*), Amanos Dağları'ndaki Şuğır Manastırı'nda bulunan Katogikosluğun başına III. Grigor'un seçilmesine itiraz ederek 1113 tarihinde kendi katogikosluğunu ilan etmiştir. Akdamar Katogikosluğu 1114 tarihinden itibaren müstakil bir merkez olarak görev yapmış ve Van Gölü çevresindeki piskoposlukların çoğunluğu Akdamar Katogikosluğu'na bağlı kalmıştır. 1113 tarihinden 1895 tarihine kadar Akdamar Manastırı'nda 50 kadar Katogikos görev yapmış ve son Katogikos Haçatur Çiroyan (1864-95) 1895 yılında ölmüştür. Çiroyan'dan sonra yerine yeni birisi seçilmemiş ve Akdamar Kutsal Haç Manastırı bir piskoposla yönetilmiştir. I. Dünya Savaşını takiben 1918 tarihinde Katogikosluk ortadan kalkmıştır (Görsel 7-9)¹¹.

9 Brosset 1874: 225-238; Layard 1853: 413-414; Deyrolle 1876: 396-397; Lynch 1965: 129-135; Lehman 1910: 91-94; Lalayan 1910: 197-212; Strzygowski 1918: 82-84; Otto-Dorn 1962: 322-325; İpşiroğlu 1963: 18; 2003: 23; Mango 1976: 231, 293; Thierry 1983: 289-293; Öney 1989: 3-9; Mercangöz 1995: 80-81; Karaca 1999: 1-13.

10 Uras 1950: 75, 76; Honigman 1970: 66, 166-168; Kaşgarlı ve bşk. 1985: 328; Şahin 1988: 37; Kürkcüoğlu ve bşk. 2000: 43, 44.

11 Akinian 1920: 8-11; Andreasyan 1974: 77-82; Küçük 1997: 188-191.

Görsel 9. Akdamar Kilisesi Avlu İç ve Güneydoğu Genel Görünüşleri (Anonim)

Katogikosluk merkezi olan Kutsal Haç Kilisesi'nin güney cephesinde yer alan kısmen eksik bir yazıttan, yıkılan kubbe ve doğu köşe odalarının tamir ettirildiği anlaşılmaktadır. Bu onarımın 1272-96 yıllarında katogikos olan III. Stephanos tarafından XIII. yüzyılın sonunda yaptırıldığı kabul edilmektedir. 1293 tarihinde kilisenin güneydoğusuna kiliseden bağımsız Saint Stephanos'a ithaf edilen bir şapel inşa edilmiştir. 1296-1336 tarihleri arasında Akdamar Katogikosu olan I. Zacharias, kilisenin kuzeydoğu köşesine Saint Sergius'a ithaf edilen ikinci bir şapel yaptırmıştır.

Kilisenin batı haç koluna bitişik olarak inşa edilen büyük Jamaton, batı giriş kapısı üzerindeki kitabeye göre 1763 tarihinde Katogikos Thomas tarafından yaptırılmıştır. Saint Sergius Şapeli'nin batı cephesine bitleştirilen kuzey jamatunun yapım tarihi belli değildir. Ancak yapıda kullanılan malzemenin Katogikos Thomas Jamatunu'na benzerliği ve kilisenin kuzey girişini kapatmasından yola çıkılarak XVIII. yüzyıl sonu XIX. yüzyıl başında yapıldığı ileri sürülmektedir. Aynı şekilde kilisenin güney girişini kapatan çan kulesi de 1800 yıllarına tarihlendirilmektedir.

Katogikos Thomas Jamatunu güney cephesine bitişik olarak yapılmış olan ve güneye doğru uzanan iki katlı keşiş hücreleri ve sosyal tesislerin yapım tarihleri hakkında herhangi bir bilgiye sahip değiliz¹². Kutsal Haç Kilisesi'nin batı haç koluna bitştirilen Jamaton, batı giriş kapısı alınlığında bulunan yedi satırlık kitabeye göre 1763 tarihinde Katogikos Thomas tarafından Mimar Naphapet'e inşa ettirilmiştir. Jamatunu yapım kitabesi, batı cephesinin ortasında yer alan sivri kemerli kapı alınlığında bulunmaktadır. Yedi sıra halinde kazıma tekniğiyle yazılmış kitabe 0,50x0,90 m ölçülerinde olup burmalı ince kaval bir silmeyle dıştan sınırlandırılmıştır. Kitabe üstten başlayarak alta doğru yarım daire şeklinde genişlemektedir (Görsel 8-10).

12 Bachman 1913: 45,46; Öney 1989: 9-11; Mercangöz 1995: 80-81; Yalçın 1996: 53,54; Güzeloğlu 1996: 54.

Türkçe Anlamı

“*Aght’amar Katogikosu Thomas’ın gözetiminde, Tanrının iradesiyle, bu sahn (salon) 1212 Ermeni yılında (1763) Mimar Nahapet tarafından kuruldu. Kardeşlerinizin bağışlanması için yalvarınız*”¹³.

1.3. Yapının İncelenmesi:

Plan:

Katogikos Thomas Jamatunu, dört yapraklı yonca planlı (*Tetrakonkos-Hrips’ime*) Kutsal Haç Kilisesi’nin (*Holly Cross*) batı haç koluna bitiştirilmiştir. Dıştan 12,30x12,70 m ölçülerinde kare bir plana sahiptir. Orta kare mekândaki dört serbest paye ile duvar payelerinin üstüne yaslanan sivri kemerlerin üst örtüyü taşıdığı merkezi plan şemasında inşa edilmiştir¹⁴.

Jamatunu batı cephesinin tam ortasında 1,80 m genişliğinde, sivri kemerli bir kapı alınlığı olan taç kapı formunda giriş yer almaktadır. 0,95x1.45 m ölçülerindeki kapı açıklığı, yanlarda 0,20 m enindeki tek parçadan yapılmış söve taşlarının üzerine atılan 0,50x0,90 m ölçülerindeki tek blok atkı taşı ile sınırlandırılmıştır. Bu atkı taşı aynı zamanda kapı alınlığı şeklinde düzenlenmiş olup üzerinde yedi satırlık Jamatunu yapım kitabesi bulunmaktadır. Kapı sövelerinin iç köşelerinde bulunan burma şeklinde yivlendirilmiş ince bir kaval silme, atkı taşıdaki kitabeyi dıştan sınırlayarak üstte sivri kemer şeklinde sonlanmaktadır. Bu kısımlar duvar yüzeyinden içeri doğru 0,20 m girinti yapmaktadır.

Giriş çevresi alınlığın oturduğu üzenge taşına kadar 0,10 m enindeki içte kaval dışta iki sıra oluk silme ile çevrelenmiştir. Sivri kemerli kapı alınlığının etrafı ise 0,22 m enindeki dört sıra halinde düzenlenmiş düz oluk ve kaval silmelerle sınırlandırılmıştır. Bu silmeler eşikten itibaren 1,40 m yükseklikte bulunan ve duvar yüzeyinden 0,05 m çıkıntı yapan konsollar üzerine oturmaktadır. 0,30 m uzunluğunda ve 0,15 m yüksekliğindeki konsolların alt köşeleri kırk beş derecelik bir eğimle yukarı doğru pahlanmıştır. Batı cephede hareketliliği sağlayan bir diğer unsur da girişin üst ekseninde ve çatı saçağının üçtaş sırası altında açılmış dikdörtgen formulu üç mazgal penceredir. 0,20x0,40 m ölçülerindeki üç mazgal pencerede günümüze sağlam bir şekilde gelmiştir. Cephenin üst kısmındaki çatı saçağı ve en üst sıradaki taşların bir kısmı dökülmüştür. 12,30 m uzunluğundaki güney cephenin zemini, daha önce bu cepheye bitişik yapılmış iki katlı keşiş hücrelerinin yıkılması sonucu yükselmiştir. Bu yapılardan kalan ve yükseklik ölçüsü alabileceğimiz en belirgin duvar izi güney cephenin batı köşesindedir. Jamatunun güney duvarına bitişik olarak örülmüş bu yapılardan kalan 2,90 m yüksekliğindeki duvar kalıntısı, aynı zamanda güney cephenin zemininin 2,90 m yükselmiş olduğunu göstermektedir¹⁵ (Görsel 10).

13 Lynch 1965: 131; Bachman 1913: 45-46; Öney 1989: 9-11.

14 Thierry-Donabedian 1998: 309, 475; Mercangöz 1995: 80-81.

15 Öztürk 2021a: 235-263.

Görsel 10. Akdamar Kilisesi Avlu İç ve Kuzeybatı Genel Görünüşleri (Anonim)

Cephenin üst ekseninde ve çatı saçağının üçtaş sırası altında açılmış 0,22x0,45 m ölçülerinde dikdörtgen formlu üç adet mazgal pencere bulunmaktadır. Pencereler günümüze sağlam durumda gelmiştir. 0,15 m dışa çıkıntı yapan 0,20 m kalınlığındaki çatı saçağının doğu ve batı kısımları düşmüş durumdadır. Orta mazgal pencerenin altında bulunan ve jamatondan güneydeki ek mekânlara geçişi sağlayan kapı, zeminin yükselmesi sebebiyle karşı cepheden bakıldığında fark edilememektedir. Cephenin tam ortasında yer alan 0,65 m eninde ve 1 m yüksekliğindeki kapı açıklığını, ikisi dikme biri atkı taşı olarak kullanılmış üç blok taş sınırlandırmaktadır. Söve taşı işlevi yapan 0,45 m enindeki dikme taşların köşeleri tek sıra niş dizisiyle hareketlendirilmiştir. Üst kısmından kesilen 0,45 m yüksekliğindeki bir mezar taşı ise atkı taşı olarak kullanılmıştır. Cephenin doğu köşesinin üst kısmındaki kaplama taşları düşmüştür (Görsel 11,12,14).

Jamaton doğuda daha erken tarihli Saint Croix Kilisesi'nin 5,75 m uzunluğundaki batı haç koluna bitştirilmiştir. Kilisenin batı haç kolunun batı yüzeyinde Jamatona ait ayrı bir duvar bulunmamaktadır. Jamatonun içinden kiliseye geçişi sağlayan 1,95 m yüksekliğinde ve 1,35 m enindeki dikdörtgen formlu kapının bulunduğu batı haç kolu, süsleme kuşaklarının başlangıcına kadar yapının içinde kalmaktadır. Jamaton iç mekânın doğusunda, kilisenin batı haç kolunun batı yüzeyinin kuzey ve güney köşelerine duvar payeleriyle bitştirilmiştir. Duvar yüzeyinden 0,50 m taşını yapan payeler üzerine üç sivri kemer yaslanmaktadır.

Doğuda jamatona ait duvarlar, kilisenin batı haç kolunun kuzey ve güney yüzeylerine bitişik örülen 0,90 m kalınlığındaki duvarlardır. Kilisenin batı haç kolunun kuzey tarafında kalan jamatonun duvarı 3,85 m uzunluğundadır ve günümüze sağlam bir şekilde gelmiştir. Haç kolunun güneyindeki duvarın uzunluğu ise 3,35 m olup dış kaplama taşları dökülmüş durumdadır. Jamatonun doğu cephesinin toplam uzunluğu, batı haç koluyla birlikte 12,95 m'dir. 12,30 m uzunluğundaki kuzey cephe batıdan doğuya doğru hafif meyilli bir şekilde yükselmektedir. Bu cephenin

üst ekseninde ve çatı saçağının üçtaş sırası altında açılmış 0,25x0,40 m ölçülerinde dikdörtgen formlu üç adet mazgal pencereden başka hareketliliği sağlayacak bir unsur bulunmamaktadır. Batıdaki pencereler sağlam olup, diğer ikisinin dıştan kaplama taşları dökülmüştür (Görsel 10-14).

Görsel 11-12. Akdamar Kilisesi İç Mekân Görünümleri (Ş. Öztürk)

Günümüzde yapının dıştan üst örtüsü, dört yöne doğru çok hafif eğimli dam şeklindedir. Jamatonun üst örtüsü, kilisenin süslemelerini kapatmayacak şekilde alt seviyede tutulmuştur. İç mekân, ortada yer alan 0,75x0,75 m ölçülerindeki dört serbest kare paye ve batı duvarında bulunan iki konsol ile diğer duvarlardaki altı duvar payesinin üzerine yaslanan sivri kemerlerle dokuz bölüme ayrılmıştır. Kemerlerin yaslandığı payelerin üst kısımları, dışa 0,06 m taşıntı yapan ve 0,18 m yüksekliği bulunan düz başlıklar şeklinde düzenlenmiştir¹⁶.

Beş sıra düzgün kesme taş malzemenin örülmesiyle oluşturulmuş serbest payeler, zeminden 0,40 m yüksekliğindeki kaidelere oturtulmuştur. Kaideden itibaren 1,70 m yüksekliğindeki bu payelerin köşeleri 0,05 m içe doğru kademelenerek haç paye görünümü kazanmaktadır. Ortadaki dört serbest payenin sınırladığı merkezi kare mekânın üzeri, sivri kemerlere oturan kuzey-güney doğrultusunda 3,85 m çapındaki pandantif geçişli kubbe ile örtülmüştür. Kubbenin çapı doğu-batı doğrultusunda 3,55 m dir. Bu bölümün 0,30 m asimetrik yapılması kubbeye oval bir görünüm kazandırmaktadır. Diğer bölümlere göre daha yüksek ve geniş tutulan kubbenin ortasından geçen ve birbirini kesen dört adet kaburga kubbeyi kuvvetlendirmektedir. Merkezi kare mekânı dik eksenlerde kesen bölümlerin üzeri, 2,85x3,55 m ölçülerinde dört çapraz tonozla örtülmüştür. Kuzey ve güneyde yüzeyden 0,15 m çıkıntı yapan duvar payeleri ve serbest kare payelerle sınırlanan bu tonozlar, orta kubbeye göre daha alçak ve basıktır. Dik eksenlerdeki çapraz tonozlardan batıdaki, girişin üst köşelerinde yer alan ve yüzeyden 0,15 m çıkıntı yapan 0,20 m yüksekliğindeki iki konsol üzerine yaslanan sivri kemerler üzerine oturmaktadır.

16 Öztürk 2021a: 235-263.

Yapının köşe bölümlerinin üzeri 2,75x2,75 m ölçülerindeki dört beşik tonozla örtülmüştür. Bu tonozlardan batıdakiler kuzey-güney doğrultusunda uzanırken doğu köşe bölümlerinin üzerini kapatan beşik tonozlar doğu-batı doğrultusunda uzanmaktadır. İç mekânın kuzeydoğu köşesindeki duvar payesinin iki yanında iki duvar nişi açılmıştır. Bunlardan doğudaki niş 0,60x0,60 m ölçülerinde kare bir forma sahip olup 0,40 m derinliğindedir. Duvar payesinin batısındaki üst kısmı yuvarlak kemerli nişin yüksekliği 0,90 m, eni 0,55 m, derinliği ise 0,35 m dir. Bu niş 0,18 m enindeki üstte yuvarlak kemer şeklinde sonlanan düz bir silmeyle dıştan sınırlandırılmıştır (Görsel 11-14).

Günümüzde batı ve güneydeki kapılarla jamatondan dışarı, doğudaki kapı ile de kiliseye geçiş sağlanmaktadır. Orijinal zemini bozulmuş olan jamatonun seviyesi kiliseden 1,20 m daha aşağıdadır ve kiliseye bugün kısmen aşınmış olan beş basamakla geçilebilmektedir. Batı kapısı içten orta mazgal pencerenin altına kadar yükselen sivri kemerle hareketlendirilmişken, güney duvarındaki kapı açıklığının üst kısmı içten basık kemer şeklinde yapılmıştır. Bu kapının batı iç yüzeyindeki kaplama taşları dökülmüş durumdadır. Jamatonun içi, doğu hariç üç cephede açılan üçerden dokuz adet mazgal pencere ile aydınlatılmıştır¹⁷.

Görsel 13-14. Akdamar Kilisesi İç Mekân Görünüşleri (Ş. Öztürk)

XIII. yüzyıl sonundan itibaren Kutsal Haç Kilisesi'nin etrafına değişik zamanlarda çeşitli mimari mekânlar eklenmiştir. Van Gölü'ndeki Akdamar Adası'nda bulunan manastır yapılarından Kutsal Haç Kilisesi, Saint Sergius Şapeli, kuzey Jamaton, Katogikos Thomas Jamatunu ile çan kulesi günümüze sağlam olarak gelebilmiştir. Saint Stephanos Şapeli, keşiş hücreleri ve sosyal tesisler yıkılmış durumdadır. Kutsal Haç Kilisesi'nin kuzey haç koluna bitiştirilen jamatonun tarihçesini aydınlatacak kitabesi ve kaynaklarda geçen tarihi bilgi bulunmamaktadır. Ancak Saint Sergius Şapeli'nin inşa tarihi bellidir. Şapel 1296-1336 yılları arasında yapılmıştır. Kuzey jamatonun, bu şapelin batı cephesine bitiştirilmesi ve cepheyi kapatması nedeniyle 1336 tarihinden sonra yapılmış olduğu kesindir (Görsel 15).

17 Öztürk 2021a: 235-263.

Jamatonda kullanılan malzemenin 1763 tarihli Katogikos Thomas Jamatonu'na benzerliği ve kilisenin kuzey girişini kapatmasından yola çıkılarak XVIII. yüzyıl sonu XIX. yüzyıl başında yapılmış olabileceği ileri sürülmektedir. 1800 yıllarına tarihlendirilen çan kulesi kilisenin güney haç kolunu, 1763 tarihli Katogikos Thomas Jamatonu ise batı haç kolunu kapatmıştır¹⁸.

Görsel 15. Akdamar Manastırı Kuzeybatı Genel Görünüşü (Anonim)

Manastır yapıları doğudan batıya doğru eğim yapan arazinin teraslaması sonucu elde edilen düz bir alan üzerine kurulmuştur. Dıştan 4,80x8,60 m ölçülerindeki Saint Sergius Şapeli'nin batısına, Kutsal Haç Kilisesi'nin ise kuzey haç koluna eklenmiştir. Kuzey Jamatonu dıştan 4,60x7,65 m ölçülerinde olup dikdörtgen bir plana sahiptir. Plan tipi itibariyle tek nefli bazilikal planlı jamatonlar grubuna girmektedir. Yapının batı cephesi 4,60 m uzunluğundadır. Bu cephenin zemini kilisenin zeminiyle aynı seviyededir. Cephede hareketliliği sağlayan açıklık yuvarlak kemerli mazgal penceredir. Kaplama taşları dökülen pencere orijinal formunu kaybetmiştir. Jamatonun girişi alışımlışın dışında bu cephede yer almamaktadır. Duvar güneyde kilisenin kuzey haç kolunun kırk beş derece eğim yapan yüzeyine bitişik olarak örülmüştür. Batı cephenin kiliseye bitleştirildiği yerdeki duvar örgüsünün dış kaplama taşları yukarıdan aşağıya doğru eğimli bir şekilde dökülmüştür (Görsel 17). Güneyde jamatona ait ayrı bir duvar bulunmamaktadır.

Yapı, kilisenin kuzey haç kolunun ortasındaki 1.35x1.95 m ölçülerinde kapının yanlarında bulunan iki paye ile şapelin güneybatı köşesine birleştirilmiş bir paye üzerine yaslanan iki yuvarlak kemerle kiliseye bağlanmıştır. Duvar yüzeyinden 0,45 m taşıntı yapan bu üç payeden güneybatı köşesindeki kesme taşların örülmesiyle oluşturulmuşken diğer ikisi tek parça blok taş şeklindedir. İç mekânın güneyindeki üç paye üzerine doğu-batı doğrultusunda atılan iki yuvarlak kemerden batıdaki kilisenin kuzey haç kolunun duvar yüzeyine birleştirilmiş burada bulunan kapı aynı zamanda jamatona geçişi sağlamaktadır (Görsel 15).

18 Bachman 1913: 45,46; Öney 1998: 9; Thierry-Donabedian 1998: 475; Mercangöz 1995: 80,81; Karaca 1996: 53-57.

Doğuda bulunan 2,10 m genişliğindeki kemer açıklığı ile kilisenin güneye doğru eğim yapan haç kolu arasında kalan boşluk düz bir üst örtüyle kapatılarak birleştirilmiştir. Kemer açıklığından geçilen bu mekân, kilisenin eğimli yüzeyini doğuya doğru takip ederek bir dehliz oluşturmaktadır. Kilise ile şapel arasında kalan 1,10x2,50 m uzunluğundaki beşik tonozlu bu dehliz, doğusunda sonradan örülen bir duvarla dikdörtgen bir mekân haline dönüştürülmüştür. Bu koridor, kilisenin kuzeydoğu köşesiyle şapelin güney cephesi arasında kalmaktadır ve buraya jamatonun güneydoğu kemer açıklığından geçilebilmektedir (Görsel 14-20). Burada jamatona ait ayrı bir duvar örgüsü bulunmamaktadır.

Yapı, duvardan 0,40 m taşıntı yapan köşelerdeki iki duvar payesi ve bu payeler üzerine oturan beşik tonozla şapelin batı cephesine bitişirilmiştir. Bu ekleme şapelin çatı seviyesindeki mazgal penceresini kapatmamaktadır. Güney duvar payesinin yanında şapele geçişi sağlayan 0,95x1.55 m boyutlarındaki dikdörtgen formlu kapı açıklığı bulunmaktadır. Düz atkı taşının üzerinde sivri kemerli kapı alınlığı yer alır. Kapı söveleri ve alınlık 0,20 m enindeki düz ve kaval silmelerle dıştan sınırlandırılmıştır.

Görsel 16-18. Akdamar Kilisesi İç Mekân Görünüşleri (Ş. Öztürk)

Jamatonun kuzey cephesi 7,65 m uzunluğundadır. Bu cephe sağır tutulmuş olup hareketliliği sağlayan herhangi bir açıklık bulunmamaktadır. Cephe zemin kod seviyesinin batıdan doğuya doğru eğimli bir şekilde yükselmesi sonucu büyük ölçüde kapanmış durumdadır. Cephenin kuzeydoğu köşesi Saint Sergius Şapeli'nin kuzey cephesinden kuzeye doğru 0,95 m taşıntı yapmaktadır. Jamaounun bu köşesinin zemini, arazinin eğimli topoğrafik yapısı ve toprak kayması nedeniyle beşik çatının başlangıç seviyesinin 0,50 m altına kadar yükselmiştir¹⁹.

Eski fotoğraflardan yapının dıştan üst örtüsünün beşik çatıyla kapalı olduğu anlaşılmaktadır. Günümüzde üst örtünün taş kaplama plakaları dökülmüş ve bu durum üst örtüde ileri derecede aşınmaya yol açmıştır. Bugün çatı kuzey yöne doğru eğim yaparken, güneyde kilisenin duvarıyla düz dam şeklinde birleşmiştir. Jamatonun çatısı

19 Öztürk 2021a: 235-263.

Saint Sergius Şapeli'nin beşik çatısından 2,20 m daha aşağıda şapelin mazgal penceresini kapatmamaktadır (Görsel 14-20). Doğu-batı doğrultusunda uzanan tek nefli dikdörtgen bir plana sahip olan iç mekânın üstü beşik tonozla kapatılmıştır. Üst örtü duvarlarda yer alan iki duvar payesi ile köşelerde bulunan dört köşe payesi üzerine yaslanan yuvarlak kemerlerle taşınmaktadır.

Yüzeyden 0,45 m taşıntı yapan payelerden ikisi tek parça blok taş halindeyken diğer payeler örülerek oluşturulmuştur. 1.30 m yüksekliğindeki payelerin üst kısımları 0,20 m enindeki tek parça taştan yapılmış başlıklarla kapatılmıştır. Paye başlıklarının alt kısımları pahlanmış ve yüzeyden 0,20 m çıkıntı yapmaktadır. Tonoz kuzey ve güneyde iki, doğu ve batıda ise birer kemer üzerine oturmaktadır. Kuzey ve güneydeki orta duvar payelerinin üstünde başlayan ve yüzeyden 0,20 m çıkıntı yapan 0,55 m enindeki kaburga kemeri beşik tonozu kuvvetlendirmiştir. Duvar yüzeyleri boyunca devam eden kemerler iç mekânda bir hareketlilik sağlamıştır (Görsel 14-20).

Jamatonun kendine ait bir kapısı bulunmamaktadır. Güneybatıdaki kiliseye ait kapı ile geçilen jamatonun içinden güneydoğudaki kemer açıklığı ile dehliz kısmına, iç mekânın doğusundaki kapı ile de şapele geçilebilmektedir. Bu kapı şapelin batı cephesinde açılmış olup, Jamaton bölümüne ait değildir. İç mekânın kuzey duvarı boyunca beş adet duvar nişi açılmıştır. Orta duvar payesinin doğusundaki 0,90x1,00 m ölçülerinde olan kare nişin derinliği 0,70 m'dir. Bu büyük nişin iki yanında ölçü ve derinlikleri daha küçük olan iki duvar nişi daha yer almaktadır. Payenin batısında açılmış 0,55 x 0,80 m ölçülerindeki nişin derinliği 0,50 m olup bu nişin batısında daha küçük boyutlu ikinci bir niş daha açılmıştır.

Görsel 19. Akdamar Manastırı Vaziyet Restitüsyon Zemin Kat Planı (Ş. Öztürk)

Yapının içi, batı cephede açılan bir mazgal pencere ile aydınlatılmıştır. Pencerenin dış kaplama taşları dökülmüş ve bunun sonucu tahribat oluşmuştur. Jamatonun orijinal döşemesi bozulmuştur. Yapının zemini kilise ile aynı olup, şapelin zemininden daha düşüktür²⁰.

1.3.2. Açık Avlu

Akdamar Manastırı'nın güneyinde yer alan açık avlu, iki kısımdan oluşmaktadır. İlk bölüm kilisenin güneyinde oldukça düz bir zeminde, 51,95 m kuzey güney istikametinde, 18,25 m doğu batı yönünde dikdörtgen planlı olarak tasarlanmıştır. Açık avlunun doğusu kot farkından dolayı yaklaşık 1,50 m yüksekliğindeki taş duvar ile iki kademeli olarak düzenlenmiştir (Görsel 19, 21-24). Kayrak sal ve moloz taş kaplamalı avlu zeminde kar ve yağmur sularının dışarıya drene edilmesi için, batı yönüne eğimli olarak inşa edilmiştir. İç avludan batıdaki hücre odalarına giriş ve üst kata çıkış merdiven, güneyde servis bölümüne giriş sağlanmaktadır (Görsel 19, 21-24). İç avlunun ikinci bölümü doğuda Ruhban Okulu'na, güneyde ise Servis Bölümü'ne bitişik olarak düz bir zemindedir.

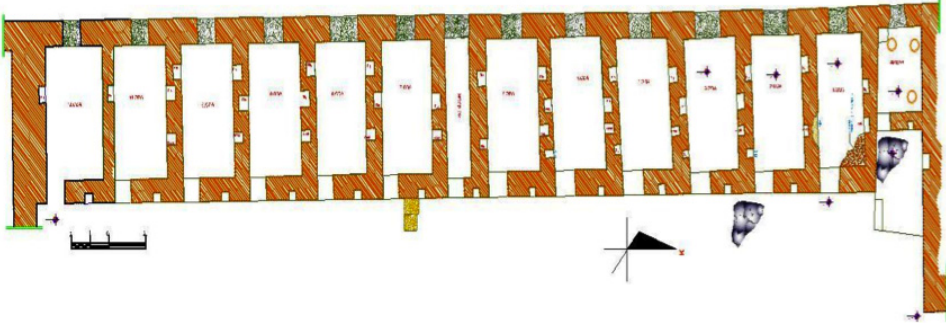
İlk avluda yaklaşık olarak 1,50 m daha yüksekte yer alan bu bölüm, 18,05 m doğu batı yönünde, 24,15 m kuzey güney istikametinde dikdörtgen biçiminde planlanmıştır.

Görsel 20-21. Akdamar Manastırı Avlu ve Güneybatı Görünüşleri (Ş. Öztürk)

Avlunun kuzey batı bölümünde tamamıyla zemine tamamen gömülü bir sarnıç ile günümüzde sadece temel kalıntıları mevcut olan yaklaşık 8,93x9,30 m ölçülerinde kare planlı yapı kalıntısı yer almaktadır (Görsel 19, 21-24).

20 Öztürk 2021a: 235-263.

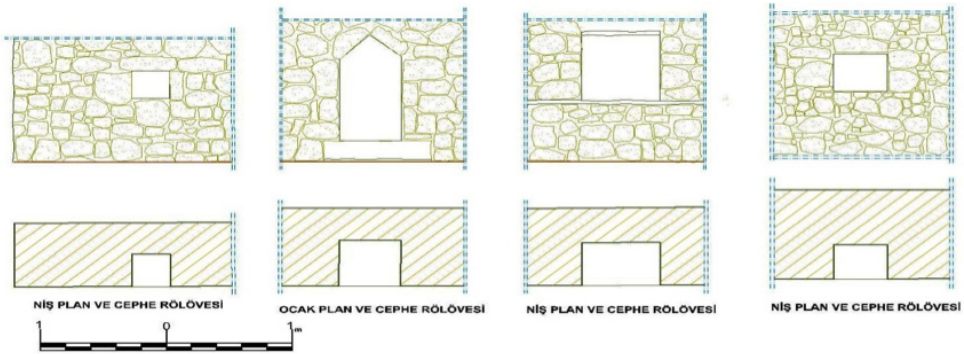

Görsel 22. Akdamar Manastırı Müştemilat Hücre Odaları Restitüsyon Planı (Ş. Öztürk)

1.3.3. Hücre Odaları

Manastır avlusunun batı bölümünde yer alan doğu-batı yönünde uzanan 1,20x5,30 m ölçülerindeki dikdörtgen koridorun iki yanına simetrik olarak yerleştirilmiş her biri yaklaşık 2,80x5,30 m ölçülerinde 12 mekan yapılan kazı ile ortaya çıkartılmıştır (Görsel 19-22). Yaklaşık 1,00 m kalınlığında olan taşıyıcı beden duvarlar kaba yonu taştan örülmüş bağlayıcı malzeme olarak çamur harcı kullanılmıştır. Odalara girişler doğu yönündeki avluya açılan yaklaşık 0,92 m genişlikteki kapı açıklıkları ile sağlanmaktadır. Avlu zemin kodu ile mekanların zemin kodu arasında 0,15 m'lik fark mevcut olup, mekanlara iniş bir basamak ile sağlanır.

Tüm odaların, kuzey duvarın doğu bölümünde 0,40 m derinliğinde 0,40 m genişliğinde ve 1,20 m yüksekliğinde üzeri üçgen kemer ile sonlanan birer ocak; aynı duvarın batı bölümünde ise 0,45x0,40x1,00 m ölçülerinde bir niş yer almaktadır (Görsel 19-26).

Görsel 23. Müştemilat Hücre Odaları, Niş ve Ocak Restitüsyon Detayları (Ş. Öztürk)

Batı duvarının ortasında yaklaşık 1,00 m genişliğinde ve 1,00 m derinliğinde mazgal pencereler mevcuttur. Odaların güney duvarının batı bölümünde, 0,45x0,40x1 m ölçülerinden doğu tarafında ise 0,25x0,25x0,30 m ölçülerinde küçük bir niş yer

almaktadır. Nişlerin alt ve üst bölümlerindeki ahşap hatıllar tamamıyla tahrip olmuştur. Odaların zemini sıkıştırılmış toprak ile düzeltilmiştir. Duvarların iç yüzeyleri çamur sıva ve cas harcı ile sıvanmış ve kahverengi boya ile renklendirilmiştir. Her odanın doğu duvarının avluya bakan bölümünde 0,25x0,40x0,40 m ölçülerinde, muhtemelen gece aydınlatma gereçlerinin konulduğu birer niş yer almaktadır (Görsel 10, 20-27).

Görsel 24-26. Akdamar Manastırı Müştemilat Hücre Oda, Niş ve Ocak Görünüşleri (Ş. Öztürk)

Kazılar ile ortaya çıkarılan mekanların mevcut yüksekliği zemin kotundan itibaren yaklaşık 2,00 m'dir. Birinci kat ve üst örtüsü tümü yıkılmış olan yapının zemin katı, 2/3 oranında sağlam olarak ortaya çıkarılmıştır.

Görsel 27. Akdamar Manastırı Vaziyet Restitüsyon Üst Kat Planı (Ş. Öztürk)

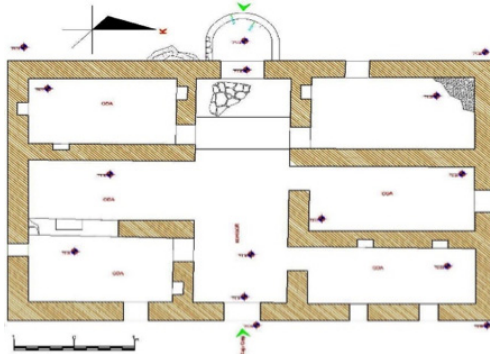
1.3.4. Ruhban Okulu

Avlunun doğusunda daha yüksek bir kotta yapılan kazılarda ayrı bir yapı bölümü ortaya çıkartılmıştır. Bu bölüm dikdörtgen plan yapısına sahip olup, 20,30x13,40 m ölçülerindedir. Yapının duvar kalınlıkları yaklaşık 0,90 m'dir. Yapıya batıdan yuvarlak planlı iki basamaklı zemini taş döşemeli bir patformla 1,82 m genişliğindeki bir kapı yardımıyla girilmektedir. Kapı girişinde üç parça halinde kalker taş üzerine Ermenice yazılmış bir kitabe bulunmuştur. Kitabeye göre yapının bir Ruhban Okulu olduğu anlaşılmıştır.

Görsel 28-29. Akdamar Manastırı Müştemilat Ruhban Okulu İç Mekân Görünüşleri (Ş. Öztürk)

Kapıdan girişi sağlanan zemini kayrak taş döşemeli ve iki kademedan meydana gelen koridor dikdörtgen planlı olup 3,90x11,50 m ölçülerindedir. Koridorun kuzey ve güneyinde düzenli sıralanmış üçer oda mevcuttur (Görsel 27-30). Koridorun batı giriş kapısı aksı üzerinde doğu duvarında ikinci bir kapı yer almaktadır. Girişin güneyinde yer alan birinci oda 6,20x3,30 m ölçülerindedir. Güney, kuzey ve doğu yönlerindeki duvarlarında üç niş yer almaktadır. Kazı çalışmaları da bu oda içerisinde Urartu dönemine ait farklı ebat ve özelliklere sahip üç adet çivi yazılı taş bulunmuştur (Görsel 28-30).

Görsel 30. Akdamar Manastırı Müştemilat Ruhban Okulu Restitüsyon Planı (Ş. Öztürk)

Odanın duvar satırları cas harcı ile sıvalı olup diğer odalardan farklılık göstermektedir. Koridorun güneyinde yer alan ikinci oda 3,05x6,95 m ölçülerinde olup doğu duvarında bir niş bulunmaktadır. Odaya geçişte kapı yer almamaktadır. Oda içindeki kazı çalışmalarında çeşiti form ve ebadlarda üzeri dekoratif dini motifli 12 adet plaka şekilne taş bulunmuştur. Üçüncü oda 3,45x6,00 m ölçülerindedir. Mekanın kuzey duvarında bir niş ve bir giriş kapısı ile doğu ve güney duvarlarında ise birer adet pencere yer almaktadır.

Koridorun kuzey yönünde birinci oda, 3,70x6,80 m ölçülerinde olup, güney duvarında bir kapı ile bir niş ve batı duvarında ise bir pencere yer almaktadır. İkinci oda, 3,30x6,90 m ölçülerindedir. Odanın güney duvarında bir kapı ile kuzey duvarında ise bir pencere yer almaktadır. Üçüncü oda ise 2,85x7,00 m ölçülerinde olup, güney duvarında bir kapı, batı duvarında iki niş ve doğu duvarında ise iki pencere yer almaktadır (Görsel 25-30).

1.3.5. Servis Bölümü

Kilisenin güneyinde yer alan avlu bölümünün güneyinde kazılar ile ortaya çıkan bölüm servis bölümü olarak kullanılmıştır. Bu bölüme avlunun güneydoğusunda yer alan 2,14 m genişliğindeki ve kuzey güney istikametine 7,75 m uzunluğunda devam bir koridor ile avludan geçiş sağlanır (Görsel 27, 30-34).

Görsel 31-32. Akdamar Manastırı Müstemilat Servis Bölümü Kazı Görünüşleri (Ş. Öztürk)

Koridorun hemen batısında üst kata çıkmak için 9 adet farklı genişlikte yekpare taş basamaklar bulunur. Koridorun doğusunda daha üst kotta iki küçük bölüm yer alır. Koridorun doğu duvarında 1.35 m genişlikteki bir kapı yardımıyla doğu-batı yönüne devam eden 3,77x11,54 m ölçülerinde bir mekan yer almaktadır. Bu mekanın güneyinde üç adet mazgal pencere, kuzey duvarı ise tamamıyla doğal kaya zemin üzerine oturmuştur (Görsel 30-34).

Görsel 33. Akdamar Manastırı Müştemilat Servis Bölümü Restitüsyon Planı (Ş. Öztürk)

Bu mekanın doğusunda aynı mekan bitişik ve aynı aks üzerinde yer alan 3,77x6,75 m ölçülerinde dikdörtgen bir mekan yer alır. Mekana giriş güney duvarın yaklaşık ortasında 0,70 m genişlikteki bir kapı yardımı ile girilir. Bu mekanın kuzey iç duvarına bitişik ve daha düşük kotta yer alan başka bir destekleme duvarı daha inşa edilmiştir. Bu duvar üzerinde beş adet farklı ölçülerde nişler mevcuttur (Görsel 27, 30-34).

Orta koridorun güney ucunun batı köşesindeki üç adet basamakla daha düşük bir kottaki düz platforma inerek batıya açılan bir kapı ile 7,37x7,49 m ölçülerindeki kare planlı orta mekana girilir. Bu bölümün içerisinde biri 0,28 m diğeri 0,38 m yarıçapında iki adet tandır kalıntısı mevcuttur. Bu mekanın kuzey-doğu köşesindeki diğer bir kapı yardımıyla 3,89x5,80 m ölçülerindeki dikdörtgen planlı bir başka odaya geçiş sağlanır. Aynı odanın kuzey duvarı 0,97 m genişliğinde üzerinde çeşitli genişlikte nişlerin yer aldığı başka bir duvar ile daha örülmüştür. Orta mekanın kuzey-batı köşesinde yer alan 0,82 m genişlikteki kapı yardımıyla 4,76x5,36 m ölçülerindeki batı mekanına geçiş sağlanmaktadır. Orta mekanın güney duvarının ortasında yer alan kapı ile daha düşük bir kotta yer alan 5,87x7,27 m ölçülerindeki dikdörtgen planlı güney mekanına girilmektedir. Orta mekanın kuzey-batı bölümündeki diğer bir kapı ile dikdörtgen planlı 3,51x11,31 m ölçülerinde bir bölüme geçilir. Bu mekanın güney duvarında bir kuzey duvarında ise iki adet niş batı duvarında ise oldukça tahrir olmuş bir mazgal pencere mevcuttur (Görsel 30-34).

Bu bölümün kuzey-doğu köşesindeki bir kapı yardımı ile de dikdörtgen planlı bir mekan mevcuttur. Bu bölümün kuzey duvarında bir niş ve bu mekanın doğu bölümü tamamıyla avluya açıktır. Servis bölümü doğu ucu ile Ruhban Okulu'nun birleştiği bölümde yer alan bir kapı ile doğu kısmına çıkış sağlanmaktadır²¹. Orta ana mekanın güney-batı köşesindeki 1.87 m genişliğindeki bir kapı ve iki basamak yardımıyla daha düşük kotta yer alan 4,58x8,91 m ölçülerindeki dikdörtgen formulu odaya geçiş

21 Öztürk 2021a: 235-263.

sağlanmaktadır. Bu mekanın içinde çeşitli ebatda üç adet tandır kalıntısı yer almaktadır. Mekanın batı beden duvarına bitişik 2,42x2,58 m ölçülerinde kesme taş örgülü düz bir platform yer almaktadır. Bu mekanın batı duvarının kuzey köşesinde bulunan 1,14 m genişlikteki kapı dışarıya açılmaktadır (Görsel 27, 30-35).

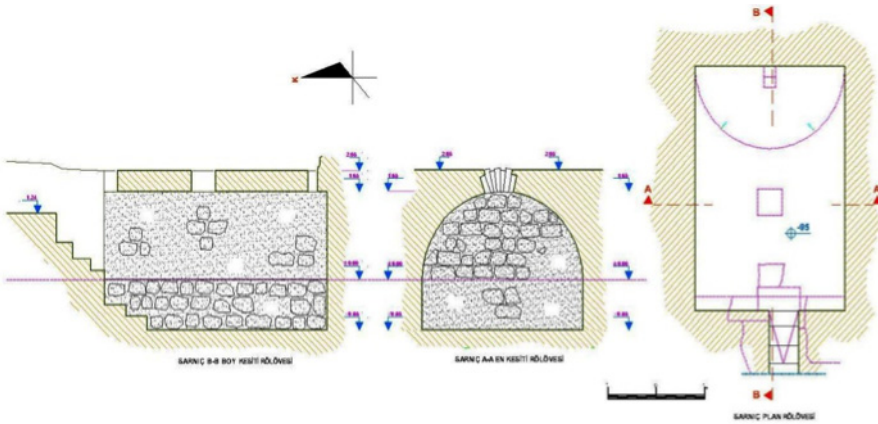

Görsel 34. Müştemilat Servis Bölümü Dam Başı Merdiven Rölöve Plan ve Kesiti (Ş. Öztürk)

1.3.6. Sarnıç Bölümü

Sarnıç avlunun doğu kısmında yaklaşık 1,20 m daha yüksek bir kotta yer almaktadır. Yapılan kazı çalışmalarında sarnıcın içi temizlenmiştir. Giriş batıdan beş basamaklı bir merdivenle sağlanmaktadır. İlk basamak sarnıcın zemin kodundan yaklaşık 2,20 m yükseklikte yer almaktadır. 3,10x4,60 m ölçülerinde, doğu-batı istikametinde dikdörtgen plana sahip sarnıcın taşıyıcı duvarları kaba yonu taş ile inşa edilmiş olup, üst örtüsü dıştan düz dam içten sivri beşik tonoz ile örtülüdür.

Tonozun ortasında yaklaşık 0,50x0,50 m ölçülerinde kare bir delik, doğu kısmında ise 0,20x0,20m ölçülerinde ikinci bir boşluk yer almaktadır. Söz konusu bacalar kar ve yağmur sularının sarnıç içinde depolanmasını sağlamak amaçlıdır (Görsel 27, 34-38).

Görsel 35. Akdamar Manastırı Müştemilat Sarnıç Restitüsyon Kesitleri ve Planı (Ş. Öztürk)

Sarnıcın güneyinde yapılan kazılarda temelleri ortaya çıkartılan 8,90x9,40 m ölçülerinde, kaba yonu taş ile inşa edilen ve duvar kalınlıkları yaklaşık 0,95 m olan bir dikdörtgen ve iki kare mekan ortaya çıkarılmıştır. Bu bölümün kullanım amacı belirlenememiş olup muhtemelen erken döneme aittir. Mevcut yapı izlerinden yeterince veri sağlanamamıştır. Yapılan kazı çalışmalarının yanı sıra ortaya çıkarılan mekanların 1/50 ölçeğinde rölöveleri ve ilgili mimari elemanların detay çizimleri hazırlanmıştır (Görsel 30, 36-39). Mimari yapılarda kullanılan ahşap hatılların tamamının çürümesi ve yapı ana malzemesi olan moloz taşların bağlayıcı malzemesinin çamur olması dolayısı ile mevcut dokusu gereği uzun süre muhafazası mümkün görülmemektedir. Ayrıca beden duvarlarının yer yer tahrip olması ve düşey şekülünde kaçması doğal tahribatı hızlandırmaktadır (Görsel 27, 30, 36-39).

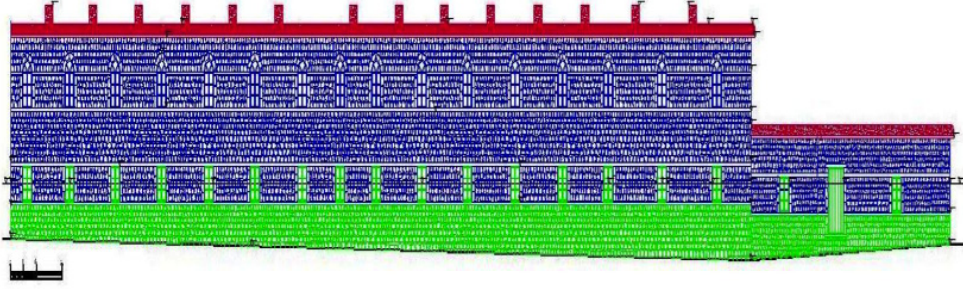

Görsel 36-37. Akdamar Manastırı Müştemilat Sarnıç İç Mekân Görünüşleri (Ş. Öztürk)

Kazı çalışmaları sonucunda beş adet envanterlik eser, 20 adet etütlük eser ve yivli, sırlı, kazıma bezemeli düz v.b. seramik parçaları, metal parçalar, ahşap parçalar gibi malzemelerden oluşan amorf eserler bulunmuştur.

1.3.7. Cepheler

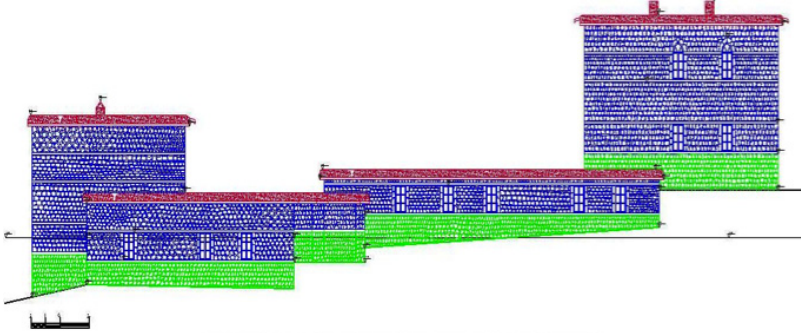
Akdamar Manastırı müştemilat bölümünün batı cephesi iki bölümden oluşmakta, toplam cephe uzunluğu 73,30 m'dir. İlk bölüm 57,80 m uzunluğunda, 8,04 m yüksekliğindedir. Cephenin kuzey ve güney köşeleri arasında arazinin topoğrafik olarak eğimli olmasından dolayı yaklaşık olarak 0,80 m'lik kot farkı mevcuttur. Tamamıyla sıralı moloz taş ile örgülü cephe, boydan boya aynı yatay doğrultuda beş adet 0,15 m kalınlıkta ahşap hatıl desteklenmiştir. Ahşap hatılların dört adedi alt ve üst kat pencerelerin alt ve üst bölümlerinde, diğer hatıl ise saçak hizasında yer almaktadır (Görsel 39).

Görsel 39. Akdamar Manastırı Müştemilat Batı Genel Cephe Restitüsyonu (Ş. Öztürk)

Zemin katta yer alan dikdörtgen formlu aynı yatay aks üzerindeki pencereler aynı mimari özellikte ve düz ahşap açıklıkla geçilmiştir. Zemin kattaki düz geçişli 16 adet ahşap doğramalı pencereler, üst katta aynı düşey aks üzerinde kaba yonu taştan inşa edilmiş sivri kemerli olarak planlanmıştır. Müştemilatın tüm beden duvarları 0,30 m dışa taşıntılı olarak toprak dama geçiş sağlar. Saçak üzerinde 16 adet ahşap çöten (*şoratan*) ve düz toprak dam üzerinde ise 14 adet baca yer almaktadır.

Batı cephesinin ikinci bölümü, 15,50 m uzunluğunda, 4,47 m yüksekliğindedir. Tek kattan oluşan bu bölümün yaklaşık ortasındaki servis bölümü, batı giriş kapısı ve kapının her iki yanında simetrik olarak yerleştirilen birer dikdörtgen formlu pencereler ile donatılmıştır. Oldukça yalın olarak inşa edilen batı cephesinin doluluk ve boşluk oranı, pencerelerin simetrik yapısı, yatay ve düşey aks düzenlenmesi cepheye hareketlilik sağlamıştır (Görsel 40).

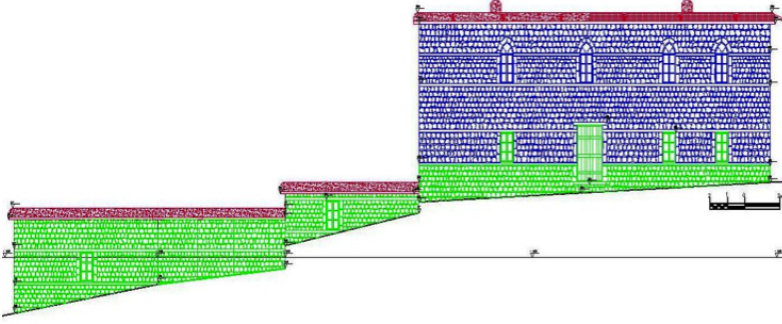

Görsel 40. Akdamar Manastırı Müştemilat Güney Genel Cephe Restitüsyonu (Ş. Öztürk)

Manastır güney cephesi, arazinin topoğrafik engebeli yapısından dolayı 5,28 m'lik kot farkı vardır. Güney cephe toplam uzunluğu 51,45 m uzunluğundadır. Cephede yer alan yapılar beş ayrı bölümden oluşarak hem yükseklik hem de genişlik olarak birbirinden farklıdır. Cephede yer alan hücre bölümü tamamıyla sağır olup hiçbir açıklık yoktur. Üç kademedan oluşan tek katlı servis bölümü iki farklı kotta aynı yatay düzlemde yer alan sekiz adet dikdörtgen planlı pencereler yer almaktadır.

Cephenin en doğusunda yer alan ruhban okulu cephesi ise iki katlı her katta ikişer toplam dört adet aynı yatay ve düşey aks üzerinde yer alan pencereler ile donatılmıştır. Güney cephesi yapının diğer cephelerine göre oldukça hareketli olarak tasarlanmıştır (Görsel 41). Müştemilat bölümünün doğu cephesi, üç ayrı kademedan ve farklı yükseklikte oluşmuş, toplam 43,15 m uzunluğundadır. Ruhban okulunun yer aldığı cephe zemin kotu güneye doğru düşeyde daha eğimli olup, iki kattan oluşan cephe yüksekliği yaklaşık 8,00 m'dir.

Görsel 41. Akdamar Manastırı Müştemilat Doğu Genel Cephe Restitüsyonu (Ş. Öztürk)

Zemin katta doğu giriş kapısının kuzeyinde ikişer, güneyinde ise tek ve kapı düşey aksı üzerinde yer alan tek üst kat sivri kemerli dikdörtgen formlu toplam bir kapı ve beş pencereden oluşmuştur. Doğu cephesinin güneyinde iki kademeli olarak yer alan servis bölümü doğu cephesindeki iki pencereler ile cephe doluluk boşluk oranı ile cephenin hareketlenmesi sağlanmıştır (Görsel 41).

Ruhban Okulu, batı cephesi oldukça düz bir zemin üzerinde yükselmektedir. Cephe, 20,35 m uzunluğunda ve 8,55 m yüksekliğindedir. Cephenin zemin katının ortasında yer alan giriş çift kanatlı ahşap kapının her iki yanında aynı yatay aks üzerinde ikişer simetrik pencere yer alır.

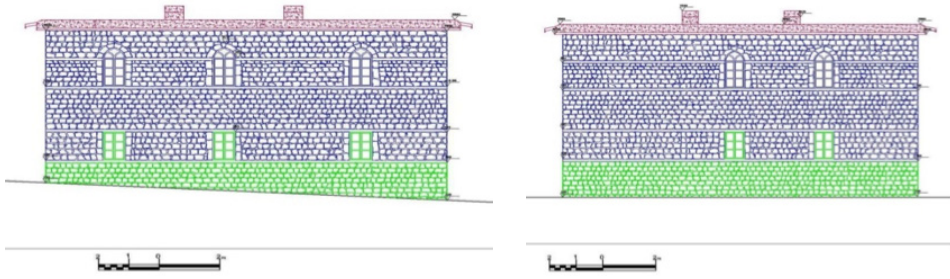

Görsel 42. Akdamar Manastırı Müştemilat Ruhban Okulu Batı Cephe Restitüsyonu (Ş. Öztürk)

Cephe üst katta ise zemin kat pencerelerin düşey aksı üzerinde yer alan ikişer sivri kemerli pencere ve giriş kapısı üzerindeki iki adet pencere ile toplam 10 adet pencere yer almaktadır. Cephe saçak üzerinde yer alan altı adet ahşap çörten (Şoratan) ve iki adet baca ile cephenin hareketlenmesi sağlanmıştır.

Ruhban Okulu, güney cephesi oldukça düz bir zemin üzerinde, 13,60 m uzunluğunda ve 8,55 m yüksekliğindedir. Cephe zemin katının aynı yatay aks üzerinde ikişer simetrik pencere yer alır. Cephe üst katta ise zemin kat pencerelerin düşey aksı üzerinde yer alan ikişer sivri kemerli pencere ile toplam dört adet pencere yer almaktadır. Cephe düz toprak damındaki iki adet baca ile cephenin hareketlenmesi sağlanmıştır (Görsel 41-44).

Görsel 43-44. Ruhban Okulu Güney ve Kuzey Cephe Restitüsyonu (Ş. Öztürk)

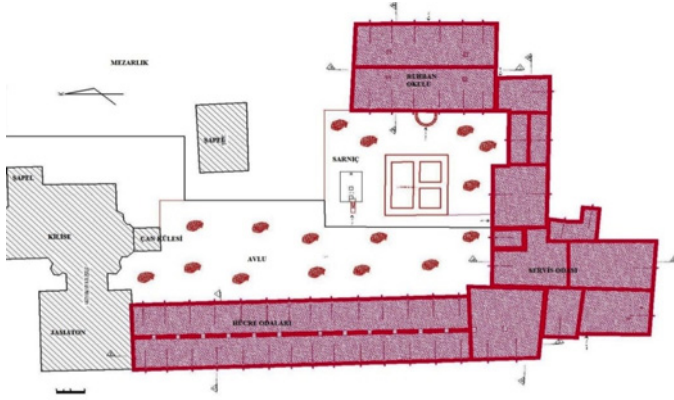
Ruhban Okulu, kuzey cephesi batıya doğru yaklaşık 1,15 m eğimli olup, 13,25 m uzunluğunda ve 8,55 m yüksekliğindedir. Cephenin zemin katının aynı yatay aks üzerinde üçer simetrik pencere yer alır. Cephenin üst katta ise zemin kat pencerelerin düşey aksı üzerinde yer alan üçer sivri kemerli pencere ile toplam altı adet pencere bulunur.

1.3.8. Düz Toprak Dam

Akdamar Manastırı müştemilat örtü sistemi, geleneksel Van sivil mimari yapılarında olduğu gibi düz toprak dam şeklinde düzenlenmiştir²². Müştemilat örtü sistemi, Hücre Odaları, Ruhban Okulu ve Servis Bölümü olarak üç ayrı kısımdan oluşmaktadır (Görsel 27, 30, 45).

İki katlı Ruban Okulu bölümü örtü sistemi, 13,85x48,25 m ölçülerinde kuzey güney yönünde dikdörtgen planlıdır. Sıkıştırılmış düz toprak dam eğimi, ortadan doğu ve batı yönüne doğru eğimlidir. Eğim yönünde saçak üzerinde doğu ve batı yönüne eğimli altışar toplam 12 adet çörten yardımıyla kar ve yağmur suları düz toprak damdan dışarıya doğru tahliye edilmektedir. Düz dama yerleştirilen 0,60x0,60 m ölçülerindeki dört baca yaklaşık 0,50 m yüksekliğindedir.

22 Öztürk 2013a: 103-122.

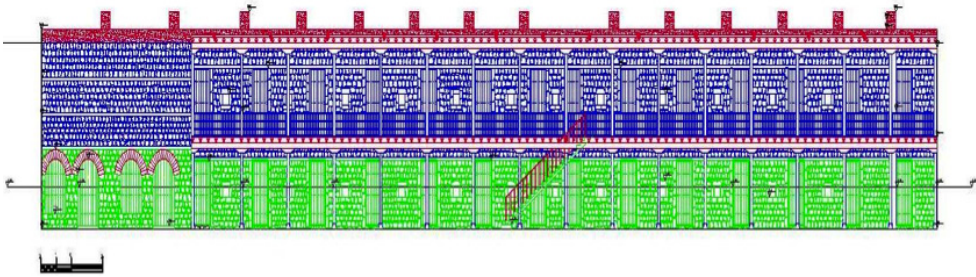

Görsel 45. Akdamar Manastırı Vaziyet Restitüsyon Düz Toprak Dam Planı (Ş. Öztürk)

Tek katlı Servis Bölümü, manastır müştemilatı güney kısmında yer almaktadır. Doğu batı istikametinde zemine yerleştirilen servis bölümü örtü sistemi, arazinin engebeli oluşundan dolayı, farklı kot ve farklı geometrik formlarda oluşan 10 ayrı düz toprak damdan meydana gelmektedir. Bu ayrı düz dam örtülerinin eğim yönleri farklı olup, 14 adet ahşap çörtener ile kar ve yağmur sularının tahliyesi sağlanmaktadır. Servis bölümü düz damda iki adet baca ve bir adet düz dama çıkışı sağlayan bölüm yer almaktadır²³.

1.4. Malzeme ve Yapım Tekniği

Akdamar Manastırı müştemilat yapım malzemesi olarak; yonu taş, kaba yonu taş, kayrak sal taşı, moloz taş, kerpiç, ahşap ve metal yapı malzemesi kullanılmıştır.

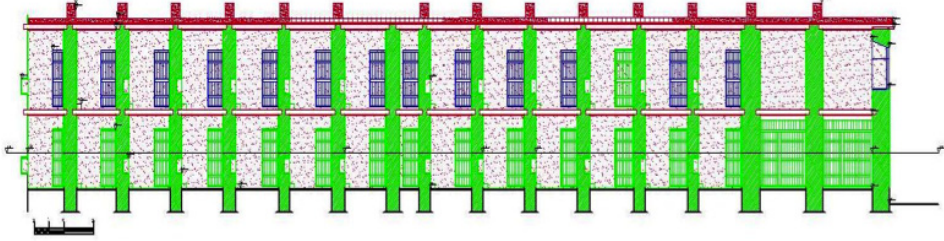

Görsel 46. Akdamar Manastırı Müştemilat Restitüsyon Boy Kesiti (Ş. Öztürk)

Yonu Taş; Yapının kapı, pencere söve, niş, ocak ve merdiven basamak yapımında kullanılmıştır. Kaba Yonu Taş; Yapının tüm beden duvarları yapımında sıralı örgülü olarak ve sarnıç tonoz yapımında, avlunun güneybatı bölümündeki iki kapı ve iki

23 Öztürk 2021a: 235-263.

pencere yuvarlak kemerlerinde kullanılmıştır. Kayrak Sal Taş; Yapının çevre tretuvarlarında ve avlu zemin kaplamasında kullanılmıştır. Moloz Taş; yapının beden duvarlarında inşasında dolgu malzemesi olarak kullanılmıştır.

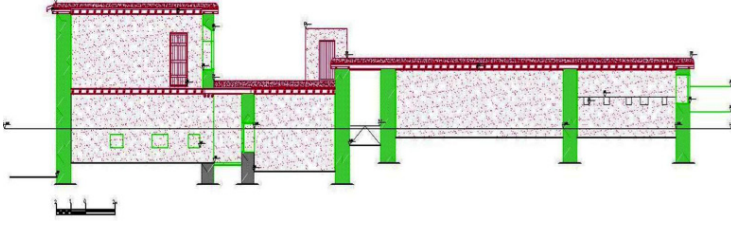
Görsel 47. Akdamar Manastırı Müştemilat Restitüsyon Boy Kesiti (Ş. Öztürk)

Kerpiç; Müştemilat yapısının tüm ara duvarlarının inşasında, 0,08x0,30x0,30 m ölçülerinde tam kerpiç (*ana*) ve 0,08x0,15x0,30 m ölçülerinde yarım kerpiç (*kuzu*) şeklinde kullanılmıştır. Ahşap Malzeme; yapının tüm kapı ve pencere doğrama imalatında, hatıl, kiriş, döşeme kaplaması, üst kat merdiven yapımında kullanılmıştır. Metal Malzeme; yapının tüm kapı ve pencere aksamlarında ve aksesuarlarında kullanılmıştır (Görsel 46-52).

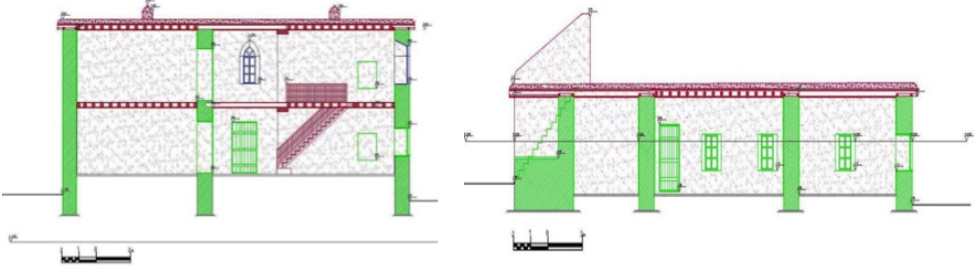
Görsel 48-49. Akdamar Manastırı Müştemilat Restitüsyon En Kesitleri (Ş. Öztürk)

Yapının inşasında bağlayıcı malzeme olarak kireç harcı kullanılmıştır. Yapıdaki iç duvar satırları çamur sıvalıdır. Yapının iç duvar sıvasında ve duvar yapımında kullanılan bağlayıcı çamur içerisinde odun külü, saman, kaya tuzu katkılı olarak su ile karılıp iki gün bekletildikten sonra kullanılır.

Görsel 50. Akdamar Manastırı Müştemilat Restitüsyon Boy Kesiti (Ş. Öztürk)

Kaba yonu taştan ve kerpiçten inşa edilmiş duvarların içten ve dıştan karşılıklı olarak yaklaşık 0,15 m kalınlığındaki ahşap hatıllarla çevrelenmektedir. Mekânların kısa doğrultusunda duvarlar üzerine 0,30-0,40 m aralıklarla yerleştirilen kurutulmuş ve soyulmuş kavak, karaağaç, söğüt vb. ağaçlardan hazırlanmış, yuvarlak döşeme kirişlerle (keran) çatı iskeleti oluşturulmuştur (Görsel 46-52).

Görsel 51-52. Akdamar Manastırı Müştemilat Restitüsyon En Kesitleri (Ş. Öztürk)

Kiriş sıralarının üzeri 0,03-0,04 m kalınlığında mertek, sazlar (kamış) veya kurutulmuş ağaç dallarından oluşturulan bir tür çit ile örtülmektedir. Çitin üzeri 0,25-0,30 m kalınlığında gevrek çorak toprak (*püşürük*) ile kapatılmaktadır. Bu toprağın üzeri ortalama 0,10 m kalınlığında çamur sıva ile sıvanıp belli bir yöne eğim verilerek taştan yapılmış bir silindirle (*loğ*) üzeri sıkıştırılmıştır.

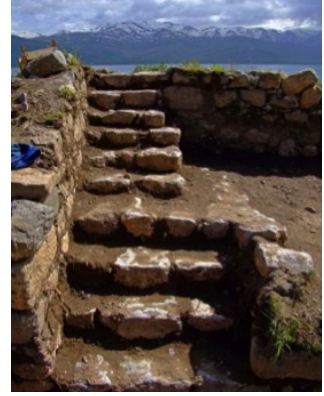
Damın temizlenmesinde kullanılan kar küreği, süpürge, loğ taşı vs. gereçler düz damda “dam başı” adı verilen yerde muhafaza edilir. Düz toprak damın üzerinde 0,50 m yüksekliğinde kerpiçten yapılmış dışı ve içi sıvalı olan bacalar vardır (Görsel 46-52).

1.5. Kazı Çalışmaları

Kültür ve Turizm Bakanlığı'nın tarafından 2005 yılında restorasyon çalışmaları başlatılan Akdamar Kilisesi ana yapısı, kilisenin batısında yer alan Jamaton bölümü, güneydoğusu ve kuzeydoğusunda yer alan şapellerin restorasyon çalışmaları başarılı bir şekilde tamamlanmıştır²⁴.

24 Öztürk 2021a: 235-263.

Görsel 53-55. Akdamar Manastırı Müştemilat Kazı Çalışmaları Görünüşleri (Ş. Öztürk)

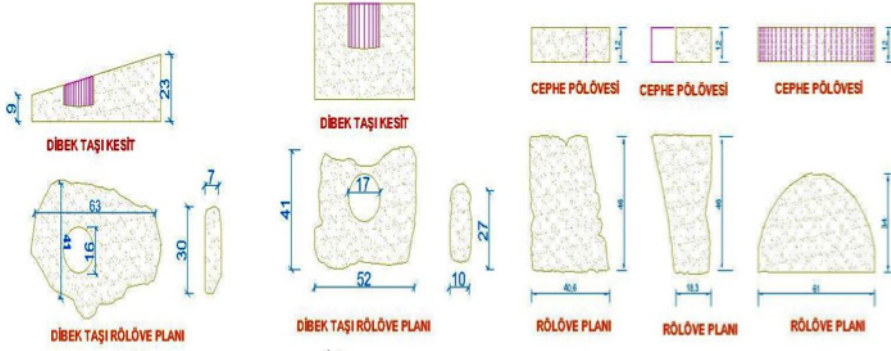
Kilisenin hemen güneyinde yer alan ana mekânı tamamlayıcı bölümlerini ortaya çıkartmak amacıyla bilimsel kazı çalışmaları ise 24.03.2006 tarihinde başlamıştır (Görsel 27, 31, 53-55).

Görsel 56-58. Akdamar Manastırı Müştemilat Kazı Çalışmaları Görünüşleri (Ş. Öztürk)

Kültür ve Turizm Bakanlığı, Van Valiliği İl Müze Müdürlüğü gözetiminde ve çeşitli meslek disiplinlerinden oluşan on bir kişilik uzman ekip ile bilimsel kazı çalışmaları, 24.03-25.08.2006 tarihinde yapılarak tamamlandı. Kazı, Van Müze Müdürü Ahmet Mete Tozkoparan başkanlığı, Dr. Mimar ve Sanat Tarihçisi Şahabettin Öztürk'ün bilimsel sorumluluğunda dört uzman arkeolog, üç mimar, üç uzman sanat tarihçisi, bir uzman fotoğraf sanatçısı, beş kalifiye ve 15 işçiden oluşan ekip ile yapıldı (Görsel 52-59).

Görsel 59. Ruhban Okulundan Kazı ile Ortaya Çıkarılan Mimari Taş Örnekleri (Ş. Öztürk)

Kazı çalışmaları toplam 3.435 m²'lik bir alanda yapıldı. Yapılan kazı çalışmaları sonucunda; Kilise ana yapısının güneyinde, daha geç dönemlerde inşa edilmiş dikdörtgen planlı merkezi bir avlu etrafında sıralanmış mekânlar ortaya çıktı. Kilisenin güneyindeki avlunun batı bölümünde kalan ve güney-kuzey istikametinde manastıra ait iki katlı 13 hücre odası, avlunun güneyindeki servis bölümüne ait 11 mekan, avlunun doğusunda bulunan sarnıç ve altı mekandan oluşan Ruhban Okulu'nun kazıları tamamlanarak temizlik ve düzenleme çalışmaları yapıldı²⁵.

Kazı çalışmalarında Ruhban Okulu'nun batı giriş kapısı önünde, üç parça halinde kalker taş üzerine Eylül 1884 tarihli Ermenice yazılmış bir kitabe ile Urartu dönemine ait farklı ebat ve özelliklere sahip üç adet çivi yazılı taş bulundu. Kazı çalışmalarında sonucundan beş adet envanterlik eser, 20 adet etütlük eser ve yivli, sırlı, kazıma bezemeli düz vb. seramik parçaları, metal parçalar, ahşap parçalar gibi malzemelerden oluşan amorf eserler bulundu (Görsel 56-64).

Görsel 60-61. Akdamar Manastırı Müştemilat Kazı Çalışmaları Görünüşleri (Ş. Öztürk)

25 Öztürk 2015: 160-170.

Kazılarda ortaya çıkan hafriyat manastırın güney ve batısındaki uygun alanlara taşınmıştır²⁶. Kültür ve Turizm Bakanlığı, Van Valiliği İl Müze Müdürlüğü gözetiminde ve çeşitli meslek disiplinlerinden oluşan dokuz kişilik uzman bir ekip yardımıyla kazı çalışmaları 24.03-25.08.2006 tarihleri arasında yapılarak tamamlanmıştır²⁷.

Yapılan kazı çalışmaları yaklaşık 3.435 m²'lik bir alanı kapsamaktadır. Kazılarda şu ana kadar gerçekleştirilen çalışmalar sonucunda; Kilise ana yapısının güneyinde, daha geç dönemlerde inşa edilmiş dikdörtgen planlı merkezi bir avlu etrafında sıralanmış mekânlar ortaya çıkartılmıştır.

Kilisenin güneyinde yer alan avlunun batı bölümünde kalan ve güney-kuzey istikametinde manastıra ait 13 hücre odası, avlunun güneyinde yer alan servis bölümüne ait 11 mekan, avlunun doğusunda bulunan sarnıç ve altı mekandan oluşan Ruhban Okulu'nun kazıları tamamlanarak temizlik ve düzenleme çalışmaları yapılmıştır. Kazı çalışmalarında ortaya çıkan hafriyat manastırın güney ve batı çevresine düzenleme yapılarak yerleştirilmiştir²⁸.

1.6. Proje Çalışmaları

Akdamar Manastırı'nın Kutsal Haç Kilise bölümü rölöve, restitüsyon ve restorasyon proje hazırlama çalışmaları Kültür Bakanlığı, Döner Sermaye İşletmeleri Merkez Müdürlüğü tarafından 2003 yılında başlatılmıştır. Yakup Hazan Mimarlık Limited Şirketi tarafından kilisenin rölöve, restitüsyon ve restorasyon projeleri hazırlanarak, Diyarbakır Kültür ve Tabiat Varlıklarının Koruma Bölge Müdürlüğü tarafından 2004 yılında onaylanmıştır (Görsel 62-63).

Kilisenin güneyinde yer alan müstemilat bölümü tamamıyla yıkık ve toprak altında kaldığından, yapı mimari özellikleri hakkında bir bilgi mevcut değildi. Van Valiliği İl Müze Müdürlüğü başkanlığından 24.03-25.08.2006 tarihleri arasında kazı çalışmaları yapılmıştır. Yapılan kazı çalışmaları sonucu ortaya çıkan tüm mimari veriler, uzmanlar tarafından uygulama projesine aktarılmıştır. Akdamar Adası'nın deniz ulaşımını, tarihi kilisesinin kuzey ve güney yaya ziyaretçi ilişkisini sağlamak, yapı bölümlerini gezmek ve rekreasyon alanlarının oluşturmak amacıyla, Çevre Düzenleme Projesi, bakanlık teknik elemanlarınca hazırlanarak projeler, Van Kültür ve Tabiat Varlıklarının Koruma Bölge Müdürlüğü tarafından 2007 yılında onaylanmıştır²⁹.

26 Öztürk ve diğerleri 2007: 62-65.

27 Kazı Ekibi Van Müzesi Müdür Vekili Ahmet Mete TOZKOPARAN başkanlığında, Dr. Mimar-Sanat Tarihçisi Şahabettin ÖZTÜRK'ün bilimsel sorumluluğunda, Dr. Arkeolog: Hanifi BİBER, Dr. Arkeolog Rafet ÇAVUŞOĞLU, Dr. Sanat Tarihçi Yalçın KARACA, Arş. Gör. Sanat Tarihçi Eylem GÜZEL, Müze Uzmanı Arkeolog Emre Umut KÖSE, Belgeleme Uzmanı Ahmet Fatih SÖNMEZ ile 5 kalifiye ve 15 düz işçiden oluşmuş ur. Rölöveler Dr. Mimar-Sanat Tarihçisi Şahabettin ÖZTÜRK, Arş. Gör. Mimar Koray KARABULUT ve Arş. Gör. Mimar İlknur KARABULUT tarafından alınmıştır.

28 Öztürk 2019a: 860-874; Öztürk ve diğerleri 2007: 62-65.

29 Öztürk 2021a: 235-263.

Kilise bilim kurulu ve ilgili birimlerce alınan karar kapsamında kazı sonucu ortaya çıkan mimari duvarlar, kum torbaları ile desteklenerek koruma metodu tercih edilmiştir. Ancak, bir yıl sonra ortaya çıkan yapısal sorunlara kalıcı bir çözüm oluşturmak amacıyla, alanın yeniden rölöve, restitüsyon ve restorasyon projelerinin hazırlama ihtiyacı doğmuştur. Bu kapsamda Van Valiliği İl Özel İdare Sekreterliği tarafından Akdamar Kilisesi Müştemilat bölümü rölöve, restitüsyon ve restorasyon projeleri hazırlanmıştır. Uygulama projeleri Işık Proje İnşaat Sanayi ve Ticaret Limited Şirketi ve kazı bilimsel başkanı Dr. Mimar ve Sanat Tarihçisi danışmanlığında hazırlanan projeler, Van Kültür Varlıklarının Koruma Bölge Müdürlüğü tarafından 2012 yılında onaylanmıştır.

Görsel 62. Akdamar Adası Çevre Düzenlenmesi Vaziyet Planı (Kültür ve Tur. Bak. Arşivi)

Hazırlanan müştemilat restorasyon projesinde, 1-Tamamlanma, 2-Kısmi Tamamlama ve 3-Mevcut Durumu Onararak Korumak alternatiflerinden, Bölge Kurulu Mevcut Durumu Onararak Korumak Projesi'nin uygulamasına karar vermiştir.

Görsel 63-64. Akdamar Kilisesi Onarım Çalışmaları Görünüşleri (Ş. Öztürk)

1.7. Onarım Çalışmaları

Kültür ve Turizm Bakanlığı'nın tarafından 2005 yılında ihalesi yapılan Akdamar Kilisesi Restorasyon İşİ, Kartalkaya Proje İnşaat Ticaret Limited Şirketi ile Er-Bu İnşaat Kolektif Şirket ortaklığı tarafından yapılmıştır (Görsel 66-67).

Görsel 65. Akdamar Kilisesi Onarım Çalışmaları Genel Görünüşü (Ş. Öztürk)

Uygulama çalışmaları 25 Mayıs 2005 tarihinde başlatılmış, onarım çalışmalarına başlamadan önce can ve mal güvenliğini sağlamak amacıyla, Akdamar Kilisesi ve çevre diğer yapıların mevcut yapısal durumları incelenerek, gerekli tüm önlemler alınmıştır. Onarımlarda kullanılacak yeni taşların özgün taşlar ile uyumları dikkate alınarak, Van, Tatvan ve Ahlat'taki taş ocaklarının yer tespiti yapıldı. Özgün harç ve sıva numuneleri, uygun kimya laboratuvarlarında hazırlanan harç birimlerine bağlı olarak, Fransa'dan ithal edilen "hidrolik kireç" ile birlikte onarımlarda kullanıldı.

Görsel 66. Akdamar Kilisesi Onarım Çalışmaları Genel Görünüşü (Ş. Öztürk)

Akdamar Kilisesi, Müştemilat Bölümü ve Çevre Düzenleme Proje restorasyon ve uygulama amaçlı çalışmalarında, yaklaşık 85 ton kaya, 1250 ton kum, 2000 ton su, 75 ton hidrolik kireç ve yedi ton taş tozu kullanıldı. Malzemenin kara ile ada arasındaki deniz ulaşımı dört adet tekne ile sağlandı. Adaya ulaştırılan malzemenin 1,00 m uzunluğundaki raylı yük vagonlar ile restorasyon alanına taşınması yapıldı (Görsel 65-71).

Görsel 67-69. Akdamar Kilisesi İç Mekân Süsleme Onarım Görünümleri (Ş. Öztürk)

Kilisenin en üst çatı ve dış cephesine rahat ulaşım sağlamak amacıyla, yaklaşık 30 m yüksekliğinde ahşap iskeleler, beden duvarlarına temas ettirilmeden inşa edildi. Ana yapının çatısında yapılacak uygulamalar için paraşüt iplerinden oluşan özel bir kafes sistemi ile taşların stabilite dayanım testleri uygulandı. Kilise dış cephe ve çatılarındaki bitkiler fiziksel ve daha sonraları yapıya zarar vermeyecek kimyasal yöntemler tatbik edilerek, temizlik ve köklerini kurutma çalışmaları yapıldı.

Kilisenin diğer yapılarının örtü sisteminin mevsimsel olarak oluşacak kar ve yağmur sularının olumsuz bir şekilde etkilenmemesi için, drenaj ve izolasyonu çalışmaları yapıldı. Kilisenin kubbe örtüsünün merkezine 450 kg ağırlığında haç kaidesi ve iki metre yüksekliğinde 110 kg ağırlığındaki metal haç yerleştirildi. Kilise yapısının güneydoğusundaki Stephanos Şapeli'nin XIX. yüzyılı başlarında oluşan deprem sonucu yıkılan tonoz ve diğer yapı bölümlerinde kısmi tamamlama ve Konservasyon çalışmaları yapıldı³⁰.

Akdamar Kilisesi'nin dış beden duvarlarını süsleyen rölyefler, yapıyı çepeçevre dolaşan dört rölyef kuşağının taşı üzerine büyük bir ustalıkla işlenmiş olup, çeşitli konular yer almaktadır. Bu konulardan bazıları; Yunus Peygamberin denize atılması, Hz. Adem ve Hz. Havva'nın cennetten kovulmaları, Hz. Davut ve Goliat'ın mücadelesi, Hz. Meryem ve kucağında Hz. İsa, Aslan ininde Daniel figürleri, ateşte üç İbrani genci vb. dini içerikli temalı süslemelerdir. (Görsel 66-72).

Süslemelerde IX. ve X. yüzyıl Orta Asya Türk sanatı ile Abbasi sanatının etkisi de yer yer işlenmiştir. Cephe taş kabartma süslemelerinde 13 memeli hayvan, 12 kuş kullanılmıştır. Bunlar; Aslan, Kaplan, Panter, Sığın, Kızıl Geyik, Ceylan, Yaban Koyunu, Vaşak, Domuz, Bozayı, Tilki, Tavşan ve Yaban Keçisi, Toy Kuşu, Ötücü

30 Belli-Başpaydar Belli 2017: 491-504.

Kuşu, Suna, Kınalı Keklik, Bildircın, Kaya Kartalı, Şahin, Atmaca, Küçük Kerkeneze, Kızılgagalı Dağ Kargası, Tavus Kuşu ve Beç Tavuğu figürleri olup değişik yerlerde mevcuttur.

Akdamar Kilisesi'nin dış cephesindeki bu süslemeler özellikle günün farklı zaman dilimlerinde farklı renkler almaktadır. Cephe temizlik ve onarımında hem yeni taşların kullanılmasında hem de yüzey çatlaklar ve kırıkların tamamlanmasında, renk farklılıkları dikkate alınarak ayrı ayrı harçlar hazırlanarak uygulaması yapıldı³¹.

Görsel 70. Akdamar Kilisesi İç Mekân Süsleme Onarım Görünüşü (Ş. Öztürk)

Kilise ve Çan Kulesi yer kaplaması dışındaki tüm bölümlerde özgün döşeme ile Van'a özgün bazalt taş arasında beş santim derz boşluğu bırakılarak yeni taşlar yerleştirildi. Kilisenin iç mekânındaki uygulamaları yapılabilmesi amacıyla kurulan ahşap iskelenin duvar yüzeyindeki renkli fresklere ve yer döşemesindeki özgün bazalt kaplamalara zarar vermemesi amacıyla tampon alanları oluşturuldu ve ahşap dikmeler altlık olmak amacıyla kum torbaları yerleştirildi³².

Görsel 71-72. Akdamar Kilisesi İç ve Dış Onarım Çalışmaları Görünüşleri (Ş. Öztürk)

31 Adızel ve diğ. 2015: 169-177.

32 Öztürk 2021a: 235-263.

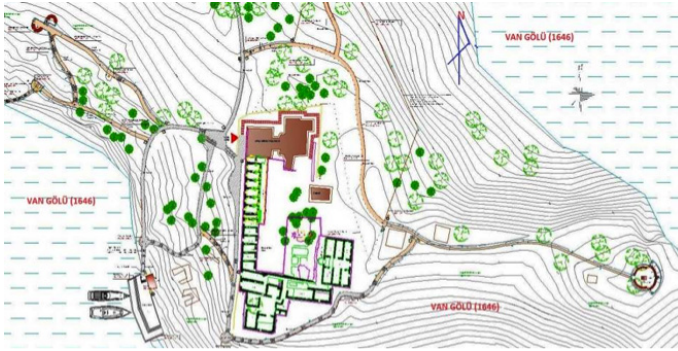
İç duvar yüzeyindeki renkli freskler adadaki nem oluşumu ve yaralarının olumsuz etkisi ile zarar görmüştür. Fresklerin fiziksel ve kimyasal olarak onarım ve koruma müdahaleleri yapıldı. Kilisenin doğu duvarında apsis bölümünde zamanla üzeri bilinçli olarak mavi boya ile kapatılan altı aziz figürü, yeniden ortaya çıkartıldı. Fresklerin orijinal dokusu içinde dökülen kısımlara onarımında İtalya'dan getirtilen özel boyalar ile rötuş yapıldı.

Onarım aşamalarında yapının nemden oluşabilecek olumsuz etkisinden korumak amacıyla İngiltere'den getirilen özel bir kimyasal madde ile özellikle duvarların zemine yakın olan bölgelerinde tatbik edilerek, yapının nem ve rutubet korunması sağlandı. İç mekân güney duvarındaki Kral Locası ile jamaton içerisindeki kuyunun çevresi için paslanmaz çelik ve cam lamine malzemeden oluşan korkuluk yapıldı (Görsel 72-75).

Görsel 73-74. Akdamar Kilisesi Müştemilat Bölümü Onarım Görünüşleri (Ş. Öztürk)

Kilise ve batı jamaton bölümlerinin kapı ve pencere doğrama kayıt ve kanatlarında ceviz ağacı kullanıldı. Kilisenin üst kotundaki ve kubbe kasağındaki dikdörtgen formlu pencere camlarına iki santim çapında delikler açılarak, iç ve dış hava sirkülasyonu oluşması, kuşların iç mekâna girişi ve zararlı etkileri engellendi. Akdamar Kilisesi çevresinde kar ve yağmur sularının yapıya zarar vermemesi amacıyla kapalı drenaj çalışması yapılarak, suların yapıdan uzaklaştırılması yapıldı (Görsel 65-74).

Görsel 75. Akdamar Manastırı Çevre Düzenlenmesi Vaziyet Planı (Kültür ve Tur. Bak. Arşivi)

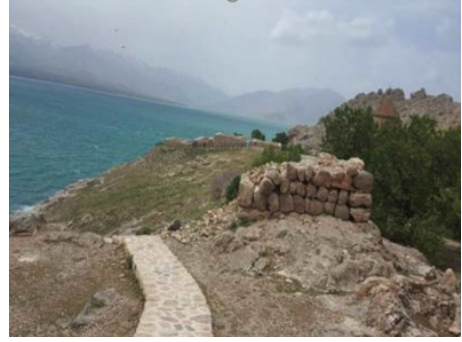
Kilisenin güneyinde yer alan müstemilat bölümü içerisinde yer alan avlu, hücre odaları, servis bölümü, sarnıç ve ruhban okulu koruma ve onarımında genel prensip olarak, olduğu gibi koruma uygulaması yapılmıştır. Bu kapsamda daha önce kum torbaları ile beden duvarlarının desteklenerek korunması için yapılan uygulamalar temizlenmiştir.

2012 yılında ilgili kurul tarafından onaylanan projeye bağlı kalarak tüm müstemilat yapılarının iç ve dış beden duvarları sağlamlaştırması, derz onarımı ve duvar üst kısımlarının hidrolik harç ile koruma altına alınması tamamlanmıştır³³.

1.7.1. Çevre Düzenleme Çalışmaları

Akdamar Adası'nın genel coğrafik yapısı, doğal kaya üzerinde engebeli topoğrafik bir alandan oluşmaktadır. Adaya ulaşım deniz yolu ile güney ve kuzeydeki iki liman ile sağlanır. Bakanlık teknik elemanları tarafından hazırlanan Çevre Düzenleme Projesi ile mevcut limanların onarımı ve yenilenmesi yapılmıştır.

Çevre Düzenleme Projesi'nde yaya ulaşım, güney-kuzey bilet gişe ve turnikeleri, bekçi güvenlik odası, bay ve bayan wc'ler, kapalı oturma yerleri, kafeterya ve hediyelik eşya satış dükkânları yer almaktadır. Ayrıca, Ada'da Van Gölü'nde yüzmek amacıyla soyunma-giyinme kabinleri, travers ahşap oturma alanları, çöp kovaları, doğu seyir terası ve bayrak direği ile engelli asansör yer almaktadır (Görsel 76-78).

Görsel 76-77. Akdamar Manastırı Güneş Enerjisi ve Çevre Onarım Görünüşü (Ş. Öztürk)

Tarihi kilise ve çevresindeki yapılar ve çevre ulaşımı ile ilişki sağlayan yolların bir bölümü basamaklı merdiven şeklinde düzenlenmiş, özgün moloz taş kaplamalı yolun bakım ve onarımı yapılmıştır. Yeni yapılan yaya ulaşım yolu ise taş kaplamalı, yer yer travers ahşap ve urgan korkuluk olarak düzenlenmiştir.

33 Öztürk 2019a: 860-874.

Görsel 78-79. Akdamar Manastırı Açılış Töreni İç ve Dış Görünüşleri (Ş. Öztürk)

Çevre Düzenleme Projesi'nin uygulaması, kilise müstemilatının mevcut hali ile korunmasına yönelik proje ile birlikte 2009-11 yılları arasında yapılmıştır. Akdamar Kilisesi'nin elektrik enerjisi ihtiyacını karşılamak amacıyla 2010 yılında Kalkınma Bakanlığı, Doğu Anadolu Kalkınma Ajansı'nın maddi katkıları ile güneş panelleri adanın güneybatı bölümüne yerleştirilerek, elektrik ihtiyacı sağlanmıştır³⁴.

Adanın muhtelif bölgelerinde yapılan sondaj çalışmalarında bulunan yeraltı suyunun acı ve kullanılacak nitelikte olmadığı ortaya çıktı. 2018 yılında Van Büyükşehir Belediyesi VASKİ tarafından kara ile ada arasındaki 4.100 m mesafeye su borusu döşenerek, adadaki tatlı su ihtiyacı sağlanmıştır³⁵. Van Gölü Havzası'nın en önemli anıtsal eserlerinden biri olan Akdamar Kilisesi'nin onarım, kazı ve çevre düzenleme çalışmaları Kültür ve Turizm Bakanlığı tarafından tamamlanarak il, bölge, ülke ve dünya kültürel mirasına önemli kazanımlar sağlanmıştır.

Akdamar Kilisesi'nin 31 Temmuz 2006 tarihinde açılış töreni yapılmıştır. Törene dönemin Kültür ve Turizm Bakanı, Sayın Atilla Koç başta olmak üzere, Türkiye Ermeni Patriği merhum Mesrob Mutafyan, Ermenistan Kültür Bakanı yardımcısı Sayın Gagik Gurciyan, yaklaşık 30 ülkenin Büyükelçileri, Ermeni cemaatinin temsilcileri ve özel davet ile birçok yerli ve yabancı turist katılmıştır (Görsel 78-81). Tören birlik ve beraberlik, hoşgörü mesajları verilerek tamamlanmış, yapının müze olarak kullanılmasına, yılda bir gün ibadete açılarak ayin yapılmasına olanak verecek şekilde düzenlenmesine karar verilmiştir. Atılan bu adım, yüzyıllarca aynı coğrafyayı paylaşmış, ortak evrensel değerlere sahip iki eski kültürün, kültürel bir miras sayesinde ilişkilerinin iyileşmesine vesile olması açısından son derece büyük bir önem taşımaktadır.

Kiliseyi yılın farklı zamanlarında ziyaret etmek isteyen yerli ve yabancı ziyaretçiler bölgenin kültür turizminin gelişimine katkı sağlarken, ayin için kente önceden gelen ve oradaki turistik işletmeleri kullanarak turizmi hareketlendiren

34 Öztürk 2019a: 872- 874.

35 Öztürk 2019a: 860-874.

ziyaretçiler ise din turizminin canlanmasını sağlar. Koruma ve onarma işlemleri sadece belli yapılar üzerinde değil, farklı uygarlıklar, dönemler, inanışlara ait maddi ve manevi kültürel miraslarla yapıldığında asıl amacına ulaşabilir.

Görsel 80-81. Akdamar Adası Genel Görünüşü (Ş. Öztürk)

Akdamar Kilisesi, sahip olduğu mimari özellikleri ile restorasyon sonrası halen yıllık yaklaşık 225.000 yerli ve yabancı (*Van Müze Müdürü Erol Uslu'nun 2019 Kasım ayı verisi*) turist tarafından ziyaret edilmektedir.

2. VAN-İPEKYOLU/WARAK WANK MANASTIRI (YEDİ KİLİSE) KORUMA PROJESİ

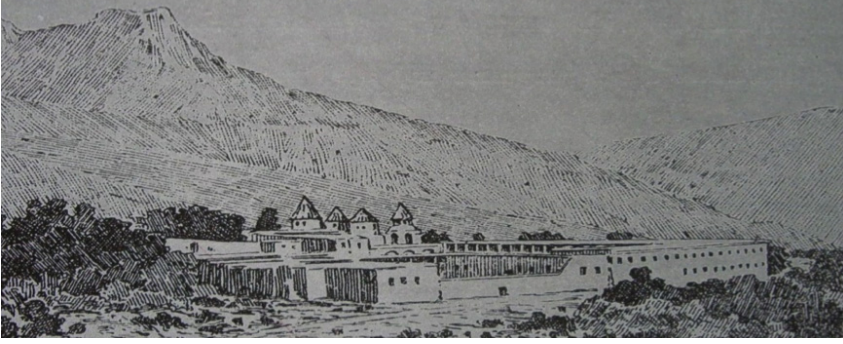
Van Gölü Havzası'nda tarihin değişik dönemlerde farklı bölgelerden büyük göçler yaşanmıştır. Ermeniler'in de Demir Çağı'ndan itibaren bölgeye göç ettiği bilinmektedir. Bölgede MÖ. 900'lu yıllarda kurulan Urartu Devleti Ermeniler'den farklı bir dil yapısı ve kökenden olduğu için hiçbir bağlantıları söz konusu değildir³⁶. Urartu Devleti'nin yıkılmasından sonra İran kökenli devletlerin tüm doğu Anadolu ile birlikte bu bölgeye de hâkim olduğu görülmektedir.

Helenistik Çağ'da kurulan Ermenistan Krallığı ise Romalılar tarafından ortadan kaldırılmıştır. Bölge İran ve Roma gibi iki büyük güç arasındaki sınır hattında yer aldığı için savaşlarda zarar görmüştür. Ortadoğu'dan yayılan Hristiyanlığın erken dönemlerde bölgede etkin olduğu ve IV. yüzyıldan itibaren burada Hristiyan devletler kurulduğu kabul edilmektedir. 451 Kadıköy Konsilinde İsa-Masih'in insan ve Allah doğaları arasındaki ilişki ile ilgili tartışmalarda farklı düşünen din adamlarının etkisi ile Ermeniler, Süryaniler ve Koptların büyük çoğunluğu inanç esasları konusunda diğer cemaatlerden ayrılarak Doğu Hristiyanlığını oluşturmuştur³⁷.

36 Yıldırım 1996: 102-115.

37 Küçük 1997: 145-173; Karaca 2004: 32-45; Ostrogorsky 1991: 44-45; Kaşkarlı 1990: 44-50; Aydın 1991: 16-18.

Görsel 82. Warak Wank Manastırı Kuzeybatı Genel Görünüşü (Anonim)

Diğer Hristiyan toplumlar bu inancı Monofizit şeklinde de tanımlamışlardır. Ermeni toplumunun kendine has özellikleri olan ve bugün Ermenistan sınırları içerisinde kalan Eçmiyadzin'den idare edilen mezhebi, genellikle meşhur azizleri Surp Kirkor Lusavoriç'ten esinlenen "Gregoryen" veya "Lusovorçagan" adları ile bilinir. Kilise örgütü ise kendisini genellikle Apostolik Ermeni Kilisesi şeklinde isimlendirmeyi tercih eder. Bu mezhebin kilise ve manastırları Doğu Anadolu'nun değişik yerlerinde görülmektedir.

Bugün Van şehir merkezine dokuz kilometre uzaklıkta Erek Dağı olarak bilinen Varak Dağı'nın eteklerinde bulunan Yukarı Bakraçlı Mahallesi içerisinde kalan manastırın temellerinin III. Nersesin Katolikosluğu zamanında atıldığı, değişik bölümlerinin ise VII. ve XIX. yüzyıllar arasında inşa edildiği bilinmektedir (Görsel 82-86). Ermeni Kilise geleneklerine göre dağ eteklerindeki manastır bir dizi mucize ile kutsanmış ve ziyaret yeri haline gelmiştir. Roma İmparatoru Diocletianus zamanında yaşadığı kabul edilen Romalı asil bir ailenin güzel ve eğitilmiş kızı Hripsime Hristiyan dinini kabul etmiş ve İmparatorun takibinden kaçarak bir grup Hristiyan genç kız ile birlikte Doğu Anadolu'ya sığınmıştır. Hripsime'nin aralarına katıldığı otuz beş bakire genç kızın önderleri başrahibe Gayane'dir. Bazı kaynaklar İmparator Diocletianus'un Hripsime ile evlenmek istediğini ama bekârlık yemini eden genç kızın bunu şiddetle red ettiğini anlatır. İmparator Ermeniler'in Kralı Drtad'a, Hripsime'yi bularak onu kendisine göndermesini bildirmiş, ancak onun güzelliğine vurulan Kral Drtad Hripsime'yle evlenmek istemiştir³⁸.

Kral Drtad'ın isteğini de reddeden Hripsime, diğer otuz beş bakireyle birlikte öldürülmüş ve kral bu olaydan altı gün sonra aklını yitirmiştir. Kral Drtad'ı bu durumdan kurtaran, Hristiyan olduğu için yıllar evvel derin bir kuyuya hapsedtiği Surp Kirkor Lusavoriç olmuştur. Kral ve hanedan 302 yılında Aziz tarafından Murad Nehri'nde (Aradzani) vaftiz edilmiş ve devletin resmi dini Hristiyanlık olmuştur. Hripsimiyants Bakireleri olarak bilinen bu bakire genç kızlar, Ermenilerde ilk toplu Hristiyan şehitleri olarak bilinmektedir. Surp Hripsime, Hristiyanlığın kabulüne vesile olduğundan Ermeni Kilisesi tarafından yüceltilmiştir³⁹.

38 Öztürk 2021b: 1-37.

39 Parmaksızoğlu 1968: 323-324; Meydan Larousse 1988: 330-331; Karaca 2004: 19-21; Strabon 1993: 9, 35, 111; Kırzlıoğlu 1983: 177-179; Metin 1992: 11-13; Öztürk 2011a, 10-37.

Görsel 83. Warak Wank Manastırı Güneybatı Genel Görünüşü (Anonim)

Bu genç kızların beraberlerinde taşıdıkları, İsa Mesih'in çakıldığına inanılan gerçek haçın bir parçasını Ereğ Dağı eteklerine getirdikleri ve burada sakladıkları kabul edilir. İşte bu haç parçası uzun asırlar gizli kaldıktan sonra 653 yılında Warak Dağı (*Ereğ*) keşişlerinden Totig'in rüyetinde, dağın tepesinde on iki sütun üzerinde yükselen bir mabedin ortasında, nurlar saçarak halde görülmüştür. Bu haç az sonra uçarak dağın eteklerindeki Warak Manastırı'nın sunak masası üzerine konar. Totig ve öğrencisi Hovel manastıra koşarlar ve bu haçın önünde dua ederler. Haçın ortaya çıkarılışıyla, dönemin Ermeni Katolikosu III. Nerses (*Şinoğ*) manastıra gelip durumu doğruladıktan sonra, bölge büyük önem kazanır ve özel bir yortu burada kutlanmaya başlar (Görsel 82-86)⁴⁰.

Olağanüstü olaylarla dolu bu menkıbe doğrultusunda Ermeni kilisesinin kutladığı bu yortuya Waraka Haç yortusu denir. Ermeni Kilisesi takvimine göre; Waraka Haç, Haç'ın Yüceltilişi yortusundan iki hafta sonra Eylül'ün üçüncü haftasına rastlar. Ermeni cemaati diğer Hristiyan Kiliselerinin kutladığı üç Haç yortusunu da kutlar. Ancak, Waraka Haç Yortusu'nu sadece Ermeni Kilisesi kutlamaktadır.

Görsel 84. Warak Wank Manastırı Kuzeybatı Genel Görünüşü (EKP NuK)

40 Koçaş 1976: 49-50; Karaca 1996: 12-13; Şahin 1988: 29-33.

Barındırdığı kutsal hatıra nedeniyle büyük bir ziyaret yeri haline gelen manastır zamanla yapılan eklerle büyümüş ve içerisindeki kilise ve şapelilerin sayısı artmıştır. Yapı bu nedenle Yedi Kilise olarak da bilinmektedir. Manastır XI. yüzyılda bir süre başpiskoposluk merkezi de olmuştur⁴¹.

Vasurakan Kralığı'nın 1021 tarihinde Bizans hâkimiyetine girmesinden sonra son kral Senekerim'in 1021'de Sivas'a göç ederken bu kutsal emaneti beraberinde Sivas'a götürdüğü, ancak kralın ölümünden sonra vasiyeti gereği emanetin 1027 yılında Warak Wank'a geri getirildiği anlaşılmaktadır. Manastırın tüm tarihi boyunca önemli bir kütüphaneye sahip olduğu ve önemli bir el yazması merkezi olduğu da bilinmektedir. Yapıda bulunan bir el yazmasına der kenar olarak 1066 tarihinde Kraliçe Mikhe'nin "Warak Manastırı'nın bir kısmını kendi imkânlarımla oğullarım ve Gagik Kralım adına yaptırdım" ibaresi yer almaktadır (Görsel 83-85).

Vasurakan Bölgesi en parlak çağını X. ve XI. yüzyıllarda yaşamış ve bölge manastırları hızla büyümüştür. Osmanlı döneminde manastırın önemini koruyarak manastıra bazı ilave dini ve sivil ilaveler yapılarak büyümüştür. Osmanlı döneminde manastırın önemini koruduğu ve kapısı ile birlikte keşiş hücrelerinin onarıldığı, 1591 yılına ait bir el yazmasına der kenar olarak yazılmıştır. Bölgenin ikinci bir parlak dönemi, Osmanlı İran sınırının güvenli hale geldiği XVII. ve XVIII. yüzyıllardır. 1648 depremi ardından mevcut yapılar onarılıp, bazıları da yeniden inşa edildikten sonra, 1724 ve 1769 yıllarında da bazı basit onarımlar gerçekleştirilmiştir⁴².

1857 yılında burada batılı anlamda eğitim veren bir de okul açılmıştır. 1896 yılında bölgede Ermeni cemaati ile Müslüman cemaati arasında gerçekleşen olaylarda manastır büyük ölçüde zarar görmüş ama kısa süre sonra onarılarak canlandırılmaya çalışılmıştır. Bu dönemde yapı topluluğunu inceleyen Walter Bachmann bir plan hazırlamış ve yapının değişik fotoğraflarını çekmiştir. Bu inceleme sayesinde bugün yapının yok olan bölümleri hakkında bilgi edinilebilmektedir. 1915 olaylarından sonra kapanan manastır hızla harap olmuş ve bazı bölümleri köy evlerinin ve destek birimlerinin bir parçası olmuştur. Bu tarihten 1918 yılına kadar bölgedeki Hristiyan Ermeniler, bölgedeki dini yapılarda her türlü ibadet-sosyal ve kültürel faaliyetlerini Osmanlı Devleti'nin hoşgörü anlayışı içerisinde özgür bir şekilde yapmışlardır (Görsel 86)⁴³.

41 Layard 1853: 409; Deyrolle 1876: 391; Lynch 1965: 113-115; Lalayan 1910: 57-76; Nersessian 1965: 66, 95; Urfalı 1987: 12.

42 Grousset 1947: 433-435, 551-556, 643; Thierry 1969: 142-145; Honigman 1970: 66, 166-168; Ostrogorsky 1991: 291.

43 Bachman 1913: 33-40.

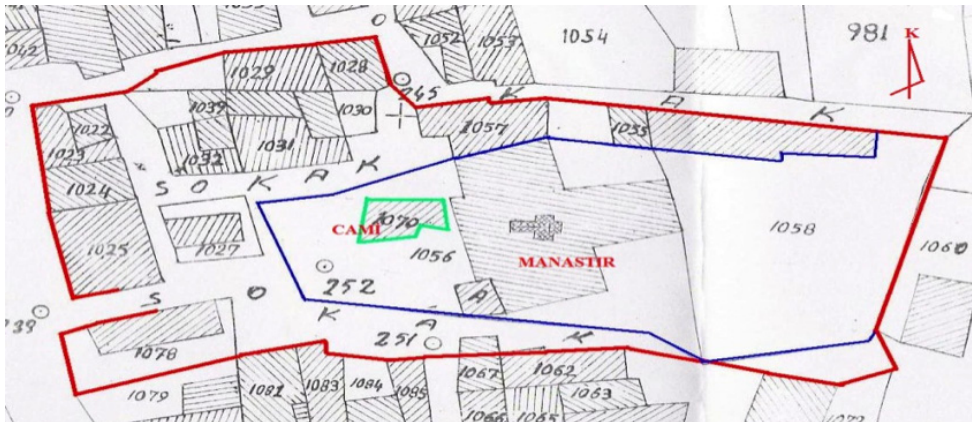

Görsel 85. Warak Wank Manastırı Kuzeybatı Genel Görünüşü (Anonim)

Warak Wank Manastırı'nı yerli ve yabancı turizme açmak amacıyla ilk koruma çalışmaları, Van Valiliği İl Özel İdaresi Genel Sekreterliği tarafından 2009-12 yılları arasında, onarıma yönelik uygulama proje çalışmaları başlatılmıştır. İlk olarak Warak Wank Manastırı'nı özgün dokusunu ortaya çıkartmak amacıyla manastır çevresindeki niteliksiz yapıların yıkılarak kamulaştırma çalışmaları başlatılmıştır. Ancak, 2011 yılında meydana gelen Van Depremi'nden dolayı tamamlanamamıştır (Görsel 86-88).

Warak Wank Manastırı'na ait tüm mimari koruma proje ve raporlar, Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi Mühendislik-Mimarlık Fakültesi Mimarlık Bölümü Restorasyon Anabilim Dalı Başkanı Öğretim Üyesi Dr. Şahabettin Öztürk'ün koordinatörlüğünde ve proje müellifi öncülüğünde hazırlanarak tamamlanmıştır. Uygulama çalışmaları ise Kültür ve Turizm Bakanlığı, Van Valiliği, Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi ve İpekyolu İlçe Belediyesi işbirliği çerçevesinde devam etmektedir.

Görsel 86. Warak Wank Manastırı Kadastro Durumu (V. T. K. M İşlenerek Ş. Öztürk)

2.1. KONUM

Van İli, İpekyolu Merkez İlçesi, Yukarı Bakraçlı Mahallesi, Pafta No: 10, Parsel No: 1056'da yer alan yapının mülkiyeti özel şahsa aittir (Görsel 87-90). Warak Wank Manastırı, Van şehir merkezinin dokuz kilometre doğusunda yer alan Ereğ Dağı'nın (3204 m) güney yamacındaki Yukarı Bakraçlı Mahallesi'nin içerisinde bir taraça üzerinde zemine kurulmuştur.

Görsel 87. Van İli Hristiyan Dini Yapılar Haritası (Anonim)

Manastır çeşitli kaynaklarda Yedi Kilise, Varagavank Manastırı, Van Ereğ Dağı ve Surp Haç Manastırı gibi isimler ile bilinmektedir. Warak Wank Manastırı'nın değişik zamanlarda inşa edilmiş altı kilise, bir Jamaton, bir çan kulesi ve dış duvarlarla çevrili birçok tamamlayıcı yapıdan oluştuğu bilinmektedir.

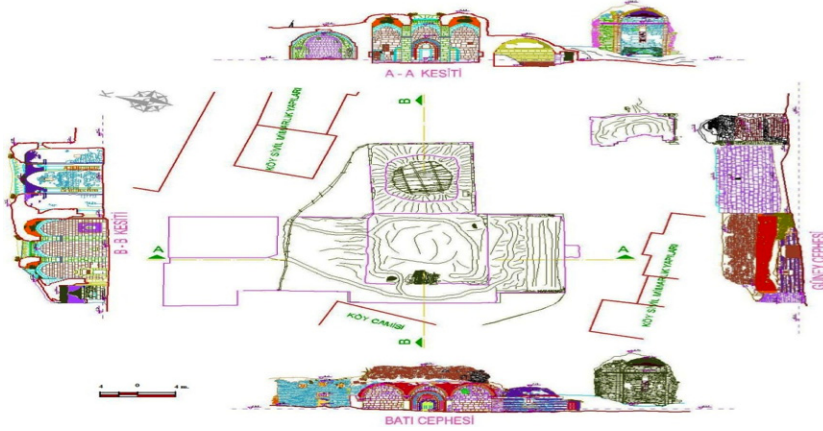

Görsel 88-89. Warak Wank Manastırı Batı ve Güneybatı Genel Görünüşü (Ş. Öztürk)

Manastırı meydana getiren yedi kilisenin güneydoğusunda yer alan ve bitişik olarak inşa edilen Sainte Sophia Kilisesi ve Saint Jean Kilisesi diğer beş kilisede bir

koridor ile ayrıık nizamda zemine kurulmuştur. Manastırın doğu ve batı bölümündeki tamamlayıcı mekânları ile ana yapının çevresinin büyük bir bölümü günümüzde toprak altındadır. Yapılacak bilimsel kazı çalışmaları ile plan tipleri ortaya çıkarmak mümkündür.

Görsel 90. Warak Wank Manastırı Rölöve Vaziyet Planı (Ş. Öztürk)

Warak Wank Manastırı'nın iki yapısı ve manastır çevresindeki diğer tamamlayıcı yapılarının tamamı yıkıktır. Günümüzde mevcut olan manastır yapılarının özellikle örtü sisteminde ciddi statik sorunları mevcuttur. Manastır yapılarının dışında yer alan mimari yapıların yerine nitelsiz bir ve iki katlı yapılar ile manastırın batı giriş kapısının kuzeyine bir betonarme cami inşa edilmiştir. Manastır yapılarının üzerinde yer aldığı alan 1770 m²'dir.

Warak Wank Manastırı, 1915 yılına kadar kullanılmış, daha sonra bölgede gelişen Ermeni olaylarına bağlı olarak yapılar terk edilip, doğanın ve defincilerin olumsuz etkisi altında kalarak tahrip olmuştur (Görsel 91-92).

2.2. TARİHÇE

Warak Wank Manastırı farklı tarihlerde, yedi adet farklı mimari form işlevlerden oluşan yapı ve diğer tamamlayıcı yapılardan meydana gelmektedir (Görsel 91-95)⁴⁴. Bunlar;

44 Kurucu-Öztürk ve Güler 2015: 619-622.

Görsel 91-92. Warak Wank Manastırı Rölöve Vaziyet Planı (Ş. Öztürk)

2.2.1. Sainte Sophia Kilisesi; Yapının ana bölümünü oluşturan bu kilise günümüze ulaşmayan bir kitabeye göre Vaspurakan Krallarından Senekerim'in eşi tarafından 981 yılında inşa edilmiştir.

Görsel 93. Warak Wank Manastırı Güneybatı Genel Görünüşü (Vartan A. Hampikian)

Manastırın tespit edilebilen ilk kilisesi ve merkezi olan yapı uzun dikdörtgen şeklindedir. Asıl ibadet yerinin doğu ucunda derin bir apsis, batısında ise üç bölümlü bir yapıya sahiptir. Yapının ana ibadet yerinin, diğer örneklerde olduğu gibi, içte kubbe dışta ise basit bir konik çatı ile örtüldüğü düşünülebilir.

Manastırı gösteren XIX. yüzyıl sonlarına ait çizim ve fotoğraflarda yapı harap ve örtü sistemi tamamen yok olmuştur. Günümüzde yapıya ait sadece apsisi bölümünün bir parçası mevcuttur⁴⁵.

2.2.2. Saint Jean Kilisesi; Sainte Sophia Kilisesi'nin kuzeyinde bulunan Saint Jean Kilisesi'nin, 1003 ve 1021 yılları arasında tahta oturan Vaspurakan Kralı

45 Öztürk 2011a: 10-37.

Senekerim tarafından inşa edilmiştir. Saint Jean Kilisesi, birçok yazılı kaynakta Sırpuhi Sofia Kilisesi, Surp Hovhannes Kilisesi, Surp Hovhannes Kilisesi ve Aziz Yahya Kiliseleri olarak farklı isimlerde bilinmektedir.

Bu kilise sadece eski fotoğraflar ve Bachmann'ın hazırladığı plan aracılığı ile tanınmaktadır. Yapı batı yönünde üç ayrı bölümden oluşmaktadır. Günümüzde tamamıyla yıkık bir konumdur⁴⁶.

Görsel 94. Manastır Güneybatı Görünüşü (Mikhitarist Rahipler Basımevi, Viyana, 29)

2.2.3. Surp Astuacacin Kilisesi; Surp Hovhannes Kilisesi'ni inşa ettirdiği kabul edilen Kral Senekerim, onun güneyinde, Surp Asvazdzin'e adanan bir kiliseyi kendisi ve eşi için mezar kilisesi olarak inşa ettirmiştir. Çeşitli tarihi yazılı kaynaklarda Surp Astuacacin Kilisesi, Surp Asvazdzin Kilisesi ve Meryem Ana Kilisesi vb. isimler ile bilinmektedir (Görsel 91-96).

Tetragonos planlı yapının ana ibadet yerinin üzerinin bir kubbe ile örtüldüğü anlaşılmaktadır. Bu plan tipinin Doğu Anadolu'da sadece Ermeni yapılarında kullanıldığı, ama XI. yüzyılda plan tipinin Bizans sanatının meşhur sekiz destekli yapı tipine ilham kaynağı olduğu sanılmaktadır.

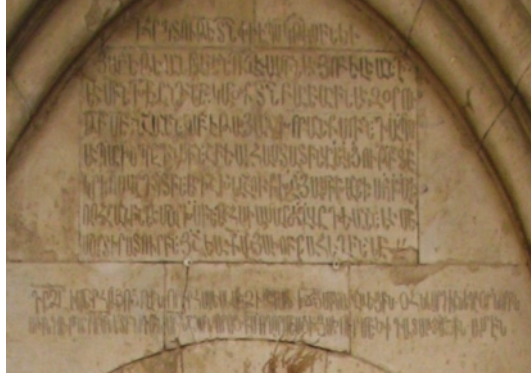
Yapının diğer bölümlerinin üzeri toprak damla örtülmüş olmalıdır. Kubbe kasağı ile birlikte bu külahın da 1648 yılında bir depremde yıkıldığı ve başrahip Kirakos denetiminde yapılan çalışmalar sonucunda aynı yıl yeniden inşa edildiği bilinmektedir (Görsel 91-95)⁴⁷.

2.2.4. Surp Saint Geogers jamatonu; 1648 yılında manastırın Meryem Ana'ya adanan yapısının batı cephesine bir jamatun inşa edilmiştir. Giriş kapısı üzerindeki bir kitabeye göre, tarihi verilen bu inşaatı mimar Tiratour yapmıştır (Görsel 96,97,115). Kiliselerin batı cephelerine eklenen hazırlık mekânları bilinmekle birlikte, jamatunlar dikkat çekici büyüklükleri ile değişik yapılardır. Burada ortada dört ayağa oturan dokuz kubbeli mekân Surp Kevork'a adanmıştır⁴⁸.

46 Bachman 1913: 33-40; Öztürk 2011: 10-37.

47 Öztürk 2011a: 10-37.

48 Öztürk 2011a: 10-37.

Görsel 95-96. Surp Saint Geogers Jamatunu Giriş Kapısı ve Kitabe Görünüşleri (Ş. Öztürk)

Kitabenin Türkçe Anlamı;

“Katoğikos, Philippe'nin gözetiminde, 1648 yılında Tanrı'nın iyilikçi peygamberinin iradesiyle ve Saint Signe'nin gücüyle, Vardapet Ter Kirikos'un asil Hoca Amirhan'ın, Saroukhan'ın Rouhidjan ve Martiros'un yönetiminde olduğu kadar bütün halkın ve Mimar Tiratour'un desteğiyle kubbelerle taçlandırılmış giriş (sahn), avlu ve duvarlar tamir ettirildi. Ey İsa korkunç günde onları hatırlar mısın”⁴⁹.

Görsel 97. Warak Wank Manastırı Kuzeybatı Genel Görünüşü (Anonim)

Zankagadun olarak bilinen bu yapı geleneksel Ermeni mimarisinde olmamasına rağmen XIX. yüzyılda birçok kilise ve manastıra eklenmiştir⁵⁰. Yapı detayları açısından Ortaçağ Ermeni mimari geleneğinden beslenen çan kuleleri, yapılarla uyumlu unsurlar olarak inşa edilmiştir. Bölgede dini tesislerde az da olsa çan kullanılmakla birlikte Ortaçağ'da yapılara çan kulesi inşa edilmemiştir (Görsel 96-97-115).

49 Karaca 1996: 148; Thierry 1969: 152.

50 Thierry 1986: 796-797, 823; Thierry-Donabedian 1998: 587-588; Mercangöz ve bşk. 1995: 94; Güzeloğlu 1996: 48-50; Karaca 1996: 17-18.

Görsel 98. Warak Wank Manastırı Batı Görünüşü (Anonim)

Jamatun, yapı topluluğunun en yoğun bezemeye sahip yapılarından biridir. Sivri kemerli ana giriş Ortaçağ taç kapı düzenlemeleri gibi bitkisel ve geometrik kökenli şeritler halinde bezeme kuşaklarına ve profilli silmelere sahiptir. Özellikle dört sıra mukarnas, kapının bezemesindeki doğu etkilerini daha belirgin kılmaktadır. Yapının bezeme programları Ortaçağ ve Osmanlı sanatı ile yakın ilişki içerisinde⁵¹.

2.2.5. Kutsal Haç Kilisesi; 1817 yılında Vartabed Kirkor tarafından jamatunun kuzeyine inşa edilmiştir. Bu yapı bazı kaynaklara göre daha sonra başka amaçlar için de kullanılmıştır. Manastır topluluğunun en son eklenen birimlerinden biri olan yapı, uzun dikdörtgen şeklindedir (Görsel 101)⁵².

Görsel 99. Warak Wank Manastırı Kuzeybatı Görünüşü (Anonim)

2.2.6. Surp Nişan Kilisesi; Meryem Ana'ya adanan kilisenin kuzeyine muhtemelen XVIII. yüzyıl içerisinde inşa edilmiş küçük boyutlu bir şapeldir. Bachmann'ın planına göre yapıya Surp Asdvadzadzin Kilisesi'nin kuzeybatıdaki köşe odasından girilmektedir (Görsel 101)⁵³.

51 Öztürk 2011a: 10-37.

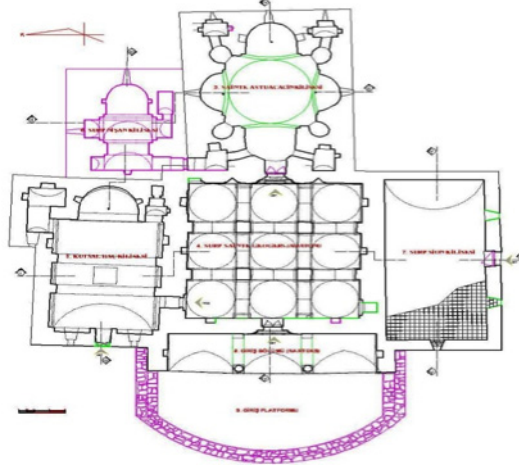
52 Öztürk 2011a: 10-37.

53 Öztürk 2011a: 10-37.

2.2.7. Surp Sion Kilisesi; 1849 yılında jamatunun güneyine inşa edilen yapı kısmen yıkılan Sırpuhi Sofia Kilisesi'nin malzemesi ile inşa edilmiştir. Uzun dikdörtgen şeklindeki yapının örtüsü bir beşik tonozla gerçekleştirilmiştir. Apsisi bulunmayan mekânın kütüphane ve matbaa olarak kullanıldığı sanılmaktadır (Görsel 101)⁵⁴.

2.2.8. Diğer Tamamlayıcı Mimari Yapılar; Değişik dönemlerde inşa edilmiş olan kilise yapılarının güneybatısında “L” şeklinde 47 adet keşiş hücresi, bir banyo mekânı, eğitimle ilgili sekiz odalı iki bina ve diğer hizmet birimleri yer almaktaydı. Bu yapılar ile kiliseler arasında bir avlunun bulunduğu eski resim ve çizimlerden anlaşılmaktadır. Geleneksel sivil mimari özelliğinde kerpiç malzeme ile inşa edilmiş olan bu yapılar tamamı yıkıldığı için mimari form ve fonksiyonel özellikleri hakkında herhangi bir bilgiye sahip değiliz (Görsel 100)⁵⁵.

Görsel 100. Warak Wank Manastırı 1.40 Kotu Restitüsyon Planı (Ş. Öztürk)

Warak Wank Manastırı, ülkemizdeki Ortaçağ anıtlarının en önemlilerindedir. Doğu Anadolu manastırlarının uzun yüzyıllar varlıklarını devam ettirdiklerinin ve yeni yapılarla sürekli geliştiğinin ilginç bir örneği olan manastır, Osmanlı dönemi Hristiyan mimarisinin de güzel örneklerini barındırmaktadır. Bu yapılarda bezeme ve ayrıntılarda Osmanlı sanatının izleri görülmekle birlikte genel düzenlemeler ve plan tiplerinde eski Ermeni mimarisi geleneklerinin devam ettiği gözlemlenmektedir.

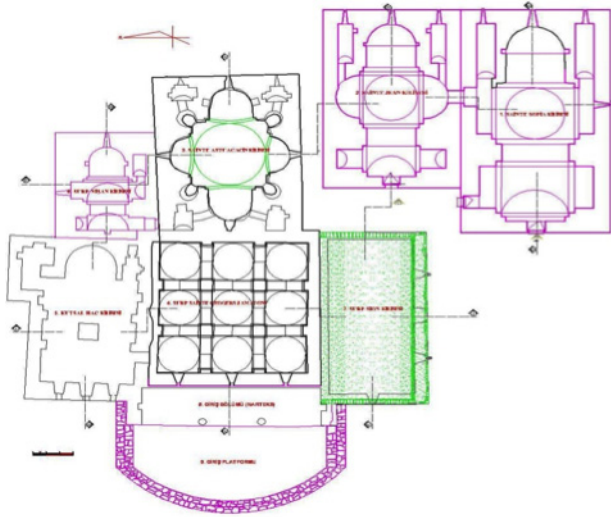
Yapı XX. yüzyıl başında kısmen harap olmuş, bu nedenle birçok bölümü yapı yıkıntıları altında kalmıştır. Tüm alanda yapılacak temizlik ve kazı çalışmaları, bir yandan günümüze ulaşmamış olan yapıların duvarlarının alt seviyelerde ortaya çıkmasını, bir yandan da manastırın mimarisi ve süslemesi ile ilgili başka bilgilere

54 Öztürk 2011a: 10-37.

55 Öztürk 2011a: 10-37.

ulaşılmasını sağlayacaktır. Warak Wank Manastırı, Diyarbakır Kültür ve Tabiat Varlıklarının Koruma Kurulu Müdürlüğü'nün 17.06.1997 tarih ve 1978 sayılı kararı ile anıt niteliğinde yapı olarak tescil edilmiş, daha sonra ise 19.07.2013 tarih ve 433 sayılı kararlar manastır koruma alan sınırı belirlenmiştir.

Warak Wank Manastır'ına ait uygulama projeleri, 2010-12 yılları arasında Van Valiliği İl Özel İdaresi Genel Sekreterliği tarafından uzman elemanlara hazırlanmıştır. Hazırlanan projelerden rölöve ve restitüsyon projeleri, Van Kültür Varlıklarının Koruma Kurulu Müdürlüğü'nün 16.03.2011 tarih ve 799 sayılı kararı ile restorasyonu projesi ise 05.04.2012 tarih ve 140 sayılı kararı ile onaylanmıştır (Görsel 98-101)⁵⁶.

Görsel 101. Warak Wank Manastırı 6,40 Kotu Restitüsyon Planı (Ş. Öztürk)

2.3. YAPININ İNCELENMESİ

2.3.1. Plan

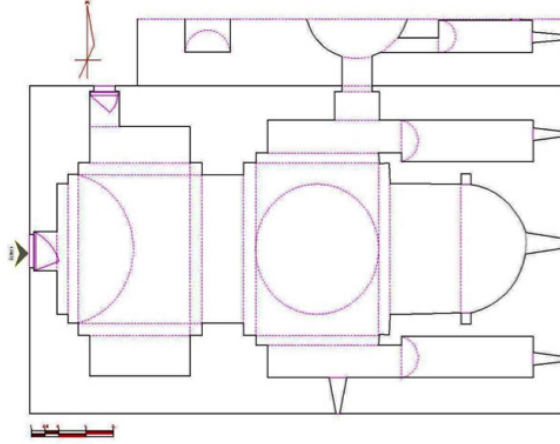
2.3.1.1. Sainte Sophia Kilisesi

Warak Wank Manastır'ının ilk ve en eski kilisesi olan Sainte Sophia Kilisesi doğu batı yönünde zemine kurulmuştur. Kiliseye batı beden duvarının ortasında yer alan 1,15 m genişliğindeki tek kanatlı ahşap doğramalı kapıyla girilir. Üç bölümden oluşan kilise iç mekânın 5,96x14,00 m ölçülerinde doğu batı istikametinde dikdörtgen planlıdır (Görsel 101-103).

Asıl ibadet yerinin doğu ucunda derin yarıçapı 2,50 m olan yuvarlak planlı ve 2,38 m derinlikte bir apsis yer almaktadır. Apsisin tam ortasında ve güney beden duvarında

56 Öztürk 2012a: 3-17.

bir adet 0,30 m genişlikteki iki pencere ile iç mekânın aydınlatılması sağlanmıştır. Apsisin kuzey ve güney duvarlarında karşılıklı 0,35 m genişlikte birer niş yerleştirilmiştir. Yapının ana ibadet yeri içten 4,50 m çapında kubbe, dışta ise konik piramidal çatı ile örtülüdür. Ana kubbe içten dört yönde kemerler üzerine oturmuştur (Görsel 102-103).

Görsel 102. Warak Wank Manastırı Sainte Sopiha Kilisesi Restitüsyon Planı (Ş. Öztürk)

Ana mekânın doğu yönünde düz bir duvar içine yerleştirilen apsisinin iki yanında simetrik olarak 1,43x4,83 m ölçülerinde içten üzeri yuvarlak beşik tonoz ile örtülü Pastoforion mekânları bulunmaktadır. Her iki Pastoforion mekânlarının doğu beden duvarındaki 0,15 m genişliğindeki mazgal pencereler ile mekânın aydınlatılması sağlanmıştır. Ana mekânın kuzey duvarının doğusunda yer alan 1,08 m genişlikteki tek kanatlı ahşap doğramalı bir kapı ile bitişik olarak sonradan inşa edilmiş Sainte Jean Kilisesi'ne içten geçiş sağlanır.

Ana mekân ile batı bölüm kuzey güney yönünde kenarlarda daha küçük, ortada 1,52 m genişlikte kemerler ile ayrılmıştır. Giriş bölümü üzeri doğu batı yönünde yuvarlak beşik tonoz ile örtülüdür. Bu mekânın kuzey ve güney beden duvarlarında karşılıklı olarak 1,41 m derinlikte birer niş yerleştirilmiştir. Kuzey nişi içerisinde sonradan açılmış, 0,78 m genişlikteki tek kanatlı kapı ile bitişik kiliseye geçiş sağlanır⁵⁷.

2.3.1.2. Saint Jean Kilisesi

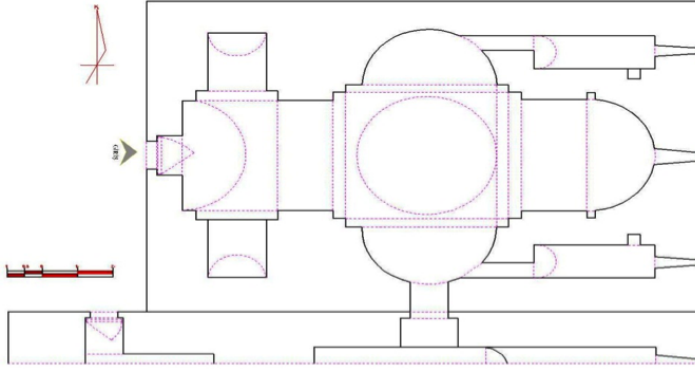
Batı beden duvarının ortasında yer alan 0,95 m genişliğindeki tek kanatlı bir kapı yardımıyla 3,70x8,94 m ölçülerindeki dikdörtgen planlı mekâna girilir.

57 Öztürk 2021b: 1-37.

İç mekân, giriş, ana ve apsis olarak üç mekândan oluşmaktadır. İlk giriş bölümü 2,70x 3,70 m ölçülerinde, doğu batı yönünde yuvarlak beşik tonoz ile örtülüdür. Bu bölümün güney ve kuzeyinde duvarlar içerisine gömülü nişler benzer mimari özellikte olup, kuzey güney yönünde yuvarlak beşik tonoz ile örtülüdür. İlk bölümden 4,26x4,26 m ölçülerindeki kare ana mekâna geçiş 1,57 m genişliğinde kuzey güney istikametinde gelişen yuvarlak bir kemer ile sağlanır. Yapının ortasında yer alan yarıçapı 2,00 m olan kubbe dört yönde 0,25 m genişliğindeki kemer üzerinde yükselmektedir. Ortadaki mekânın üzeri dıştan konik bir külah ile örtülüdür.

Asıl ibadet bölümünün doğu yönünde, kuzey-güney istikametinde oluşan 1,88 m kalınlığındaki yuvarlak derin bir kemer ile yarıçapı 1,90 m olan bir apsis bölümüne geçilir. Apsisin doğu duvarının ortasında bulunan 0,27 m genişliğindeki mazgal bir pencere ile iç mekânın aydınlatılması sağlanır. Apsisin kuzey ve güney yönlerinde 0,27 m genişlikte iki küçük niş yerleştirilmiştir. Ana mekânın güney ve kuzey duvarlarına apsis form ve ölçülerinde yerleştirilen nişlerden, güneydeki niş eski planlara göre bitişiğindeki Sainte Sophia Kilisesi'ne açılmaktadır.

Yuvarlak planlı nişlerin doğusunda 1,10x3,44 m ölçülerinde dikdörtgen planlı Pastoforion uzun odaları yer alır. Pastoforion odalarının birer küçük niş ile doğu beden duvarı ortasında 0,17 m genişlikte mazgal pencerelerle iç mekân aydınlatılması sağlanır (Görsel 101-103).

Görsel 103. Warak Wank Manastırı Sainte Jean Kilisesi Restitüsyon Planı (Ş. Oztürk)

Saint Jean Kilisesi'nin kuzey ve batı cepheleri boyunca uzanan "L" şeklindeki koridorun fonksiyonu anlaşılamamıştır. Muhtemelen birbirlerine yakın inşa edilen iki kilisenin arasında kalan boşluğu kapamak için inşa edilmiştir (Görsel 102-104).

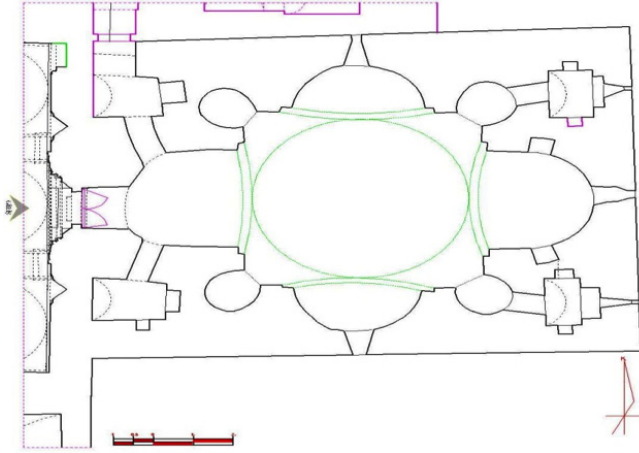
2.3.1.3. Surp Astuacacın Kilisesi

Yapı, dıştan 11,12x14,83 m ölçülerinde doğu batı yönünde dikdörtgen planlı olarak tasarlanmıştır. Tetrakonkos planlı yapıya Jamaton yapısının içerisinden batı beden duvarının ortasında yer alan 1,12 m genişlikteki oldukça dekoratif süslemeli çift kanatlı ahşap kapı ile girilir (Görsel 101-107).

Görsel 104-105. Surp Astuacacin Kilisesi Giriş Kapısı Görünüşleri (Ş. Öztürk)

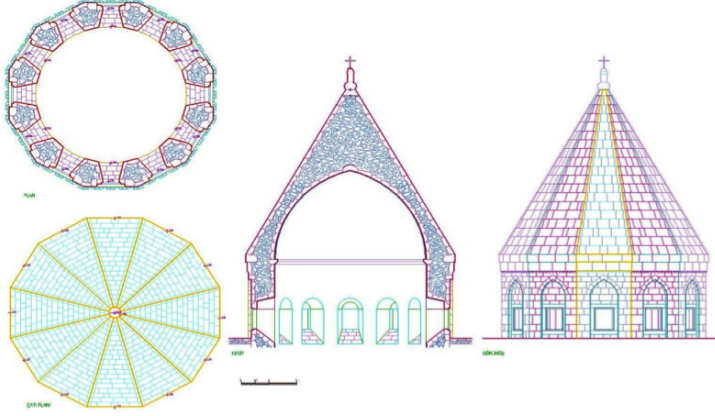
Yapının ana ibadet yerinin üzeri bir kubbe ile örtülüdür. Kubbeye geçiş için kare mekân köşelerine yerleştirilen küçük dairesel nişlerle kubbe kasağı bir sekizgene çevrilmiş ve 5,25 m çapındaki kubbe bu kasağın üzerine oturtulmuştur. Yapının bu plan tipi tetrakonkos olarak anılabileceği gibi Ermeni mimarisinde sevilen adıyla Surp Hripsime planlı bir kilise olarak tanımlanmaktadır.

Görsel 106. Warak Wank Manastırı Surp Astuacacin Kilisesi Restitüsyon Planı (Ş. Öztürk)

Yapının iç mekân aydınlatılması, apsis bölümünü doğu beden duvarı ortasına yerleştirilen bir, güney ve kuzey beden duvarlarına açılan birer ve apsis bölümünün her iki yanında bulunan dikdörtgen planlı Pastoforion odalarında birer, toplam beş adet mazgal pencere ile sağlanmaktadır. Apsisin kuzey ve güneyinde birer, güney ve kuzey Pastoforion odalarında yedi toplamda dokuz adet niş yerleştirilmiştir.

Görsel 107. Warak Wank Manastırı Surp Astuacacın Kilisesi Kubbe Detayı (Ş. Öztürk)

Surp Astuacacın Kilisesi'nin kuzeybatı köşesinde yer alan Pastoforion odasının kuzeyinde yer alan 0,80 m genişliğindeki sonradan açılmış bir kapı yardımıyla Surp Nişan Kilisesi'ne girilir. Kesme taştan inşa edilen Surp Astuacacın Kilisesi'nin kubbesi tuğla ile inşa edilmiştir. Boyutları ile kubbe hem çapı hem yüksekliği açısından manastırın en büyük kubbesini oluşturmaktadır.

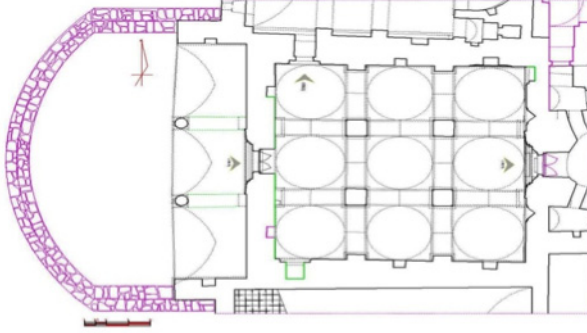
Kubbe dışarıdan on iki köşeli bir kasnak üzerinde gayet sivri bir taş külah ile örtülmüştür. Külah da on iki dilimlidir. Örtü sisteminin on iki dilimli detaylarının on iki havari ile ilişkilendirilebileceğini söylemek mümkündür (Görsel 107-109).

Görsel 108. Warak Wank Manastırı Surp Astuacacın Kilisesi Kubbe Detayı (Anonim)

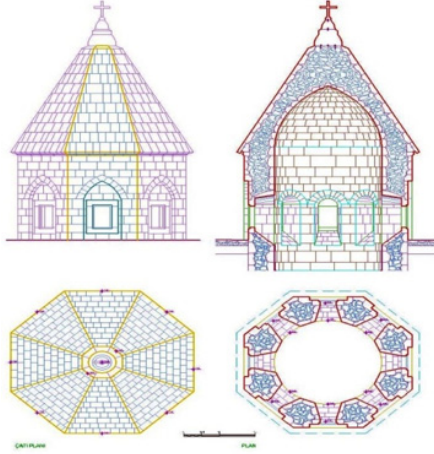
2.3.1.4. Surp Saint Geogers jmatonu

Surp Astuacacın Kilisesi'nin batısında sonradan bitişik olarak inşa edilen Surp Saint Geogers Jamatonu'na batı beden duvarının ortasında yer alan 1,20 m genişlikteki dekoratif bir kapı ile girilir. Giriş kapısı, Surp Astuacacın Kilisesi giriş kapısı ile aynı yatay aks üzerindedir (Görsel 101, 103, 109).

Görsel 109. Manastır Surp Sainte Geogers Jamatunu Restitüsyon Planı (Ş. Öztürk)

Jamaton iç mekânı, 11,35x11,35 m ölçülerindeki kare planlı, ortada 0,96x0,96 m ölçülerindeki kare planlı dört sivri kemer ayağa oturan 3,02 m çapında dokuz benzer mimari özelliklere sahip kubbeli merkezi bir mekândan oluşmaktadır.

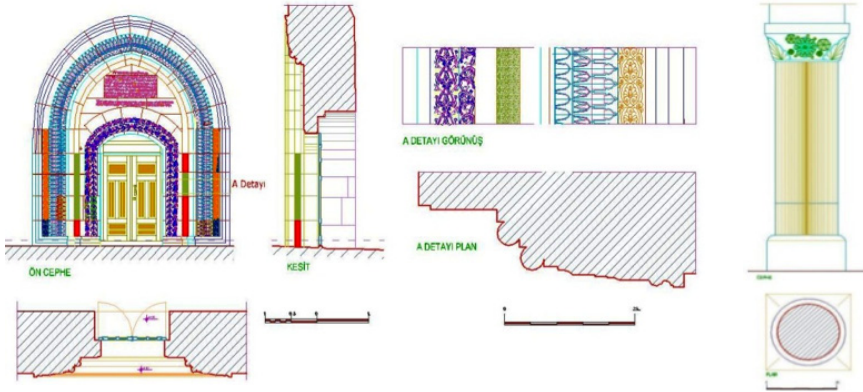
Görsel 110. Warak Wank Manastırı Surp Sainte Geogers Jamatunu Kubbe Detayı (Ş. Öztürk)

Mekânın kuzey ve güney beden duvarlarında üçer, batı beden duvarına ise iki toplamda sekiz adet niş yerleştirilmiştir. Daha sonraki dönemlerde güneybatı köşesindeki niş büyütülmüş, kuzeye batıdaki niş ise bir kapıya dönüştürülerek, buradan Kutsal Haç Kilisesi'ne geçiş sağlanmıştır. Jamatonun ortasındaki kubbenin dıştan sekizgen gayet yüksek bir kasnağı ve kubbenin üzerinde bir külahı vardır. Bu kasnakta da sivri ve taş kemerli bir düzenleme içerisinde dikdörtgen pencereler bulunmaktadır (Görsel 110-117).

Görsel 111-112. Sursp Sainte Geogers Jamatunu İç Kapı Detayı (Ş. Öztürk)

Jamatunun batısındaki giriş bölümü 3,30x13,55 m ölçülerinde iki adet yuvarlak sütun üzerinde yükselen üç adet tuğla sivri kemerle dışarı açılan bir çeşit giriş revak inşa edilmiştir. Giriş bölümünün üzeri üç adet doğu batı yönünde sivri beşik tonoz ile örtülüdür. Bu mekânın kısa kuzey ve güney duvarlarında karşılıklı olarak yerleştirilmiş 0,60 m genişlikte, 0,40 m derinlikte iki adet niş bulunur.

Görsel 113-114. Sursp Sainte Geogers Jamaton Giriş Kapı ve Sütun Detayları (Ş. Öztürk)

Bu üç bölümlü mekânın örtü sisteminin ortasında başlangıçta yer alan basit bir çan kulesi, giderek daha büyük bir kuleye dönüşmüştür. Giriş mekânının daha batısında yer alan giriş platformu yarıçapı 10,15 m olan iki basamaklı bir merdiven düzenlenmesi yapılmıştır.

Görsel 115-116. Surp Saint Geogers Jamaton Giriş Kapı ve Sütun Detayları (Ş. Öztürk)

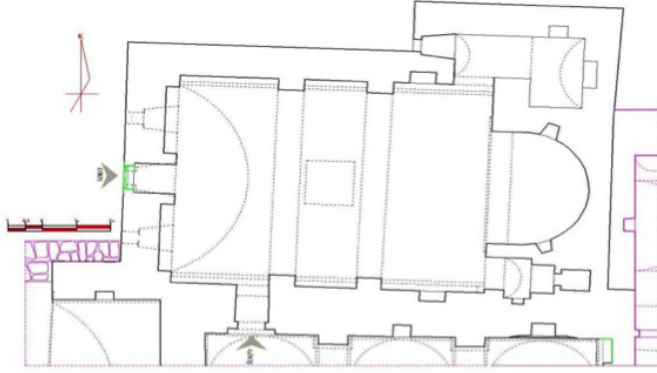
2.3.1.5. Kutsal Haç Kilisesi

Surp Saint Geogers jamatonu'nun kuzeyine sonradan bitişik olarak inşa edilen Kutsal Haç Kilisesi'ne batı beden duvarının ortasında yer alan 0,80 m genişlikteki tek kanatlı kapı ile 6,74x9,18 m ölçülerinde doğu batı yönündeki dikdörtgen planlı iç mekâna girilir (Görsel 118-121).

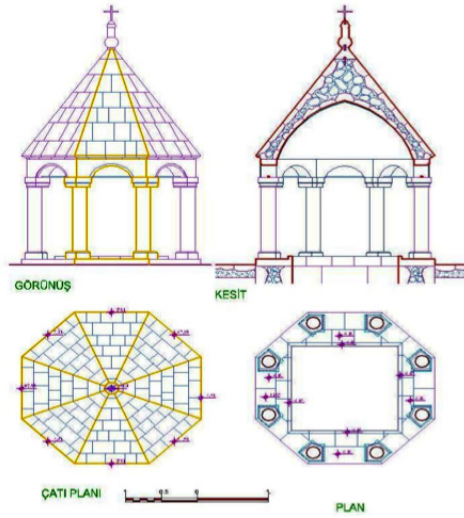
Görsel 117-118. Kutsal Haç Kilisesi Giriş Kapısı Detayı ve İç Görünüşü (Ş. Öztürk)

Kilise güneydoğu köşesinde yer alan Pastoforion odası üç farklı bölümden oluşmuştur. Kilisenin kuzeydoğu köşesinde yer alan Pastoforion odası güneydekine göre daha büyük ve iki bölümden oluşmaktadır. Bu mekânın doğu ve kuzey duvarında birer niş ve batısında ise bir mazgal pencere yerleştirilmiştir.

Görsel 119. Warak Wank Manastırı Kutsal Haç Kilisesi Restitüsyon Planı (Ş. Öztürk)

Kilisenin giriş kapısının her iki yanında üst kotunda iki adet mazgal pencere ile iç mekânın aydınlatması sağlanmıştır. İç mekânın güney duvarında yer alan bir kapı ile Jamaton kısmına geçiş sağlanır (Görsel 120).

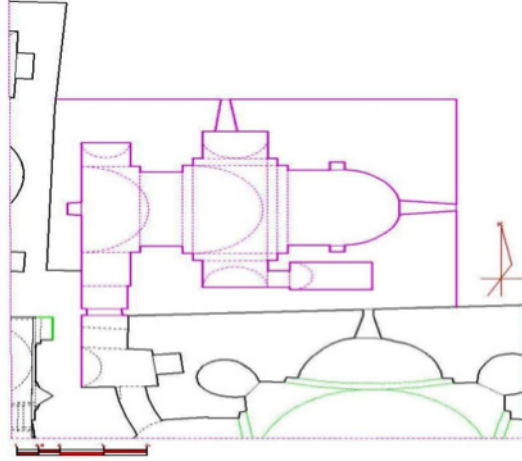
Görsel 120. Warak Wank Manastırı Kutsal Haç Kilisesi Aydınlık Feneri Detayları (Ş. Öztürk)

2.3.1.6. Surp Nişan Kilisesi

Kiliseye giriş güney beden duvarının güneybatı köşesinde yer alan 0,82 m genişliğindeki tek kanatlı ahşap doğramalı kapıyla girilir. Üç bölümden oluşan kilise iç mekânın 3,17x4,74 m ölçülerinde doğu batı istikametinde dikdörtgen planlıdır⁵⁸ (Görsel 101, 102, 121).

58 Öztürk 2021b: 1-37.

Görsel 121. Warak Wank Manastırı Surp Nişan Kilisesi Restitüsyon Planı (Ş. Öztürk)

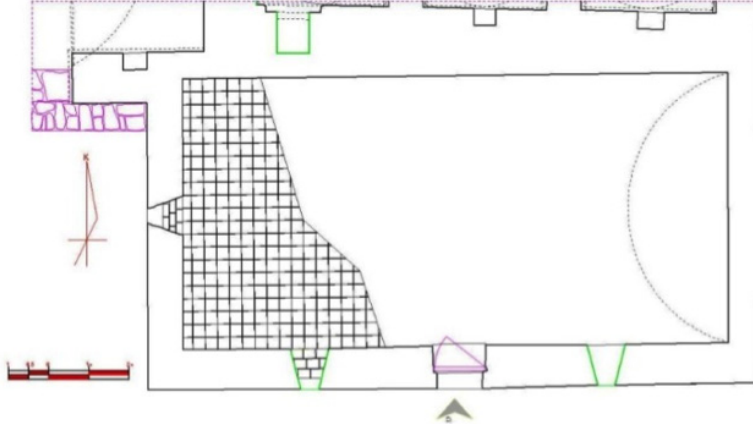
Asıl ibadet yerinin doğu ucunda derin yarıçapı 1,37 m yuvarlak planlı bir apsis yer almaktadır. Apsisin tam ortasında ve kuzey beden duvarında birer adet 0,23 m genişlikteki pencere ile iç mekânı aydınlatılması sağlanmıştır. Apsisin kuzey ve güney duvarlarında karşılıklı 0,35 m genişlikte birer niş yerleştirilmiştir.

Yapının ana ibadet yeri 3,17x2,18 m ölçülerinde doğu batı yönünde beşik tonoz ile örtülüdür. Bu mekânın kuzey ve güney beden duvarlarına yerleştirilen 1,50 m genişlikte ve 0,97 m derinlikte yer alan karşılıklı nişlerin üzeri kuzey güney yönünde yuvarlak beşik tonoz ile örtülüdür. Güneydeki nişin doğusunda yer alan Pastoforion odası, 1,00x1,98 m ölçülerinde dikdörtgen planlıdır. Ana ibadet alanı ile ilk giriş bölümü arasında yer alan yuvarlak kemer ile ayrılmaktadır. Giriş bölümü, 1,34x3,11 m ölçülerinde dikdörtgen planlı üzeri beşik tonoz ile örtülüdür.

Kilise giriş kapısının karşısındaki kuzey beden duvarına bir büyük, batı beden duvarının ortasında ise bir küçük olmak üzere iki niş yerleştirilmiştir (Görsel 122).

2.3.1.7. Surp Sion (Kutsal Kudüs) Kilisesi

Yapı, Surp Saint Geogers jamatonu'nun güney beden duvarına bitişik olarak inşa edilmiştir. Surp Sion Kilisesi'ne güney beden duvarının ortasında yer alan 1,14 m genişliğindeki tek kanatlı kapı ile girilir.

Görsel 122. Warak Wank Manastırı Surp Sion Kilisesi Restitüsyon Planı (Ş. Öztürk)

Doğu batı yönünde dikdörtgen şeklindeki yapı, 6,48x13,62 m ölçülerinde yuvarlak beşik tonoz ile örtülüdür. Yapımı batı beden duvarının ortasında bir, güney beden duvarında ise iki, toplamda üç adet 0,36 m genişlikteki mazgal pencere ile iç mekân aydınlatılması sağlanmıştır. Yapının iç mekân fonksiyonel yapısı klasik kilise özelliklerini yansıtmamaktadır (Görsel 101-102, 123).

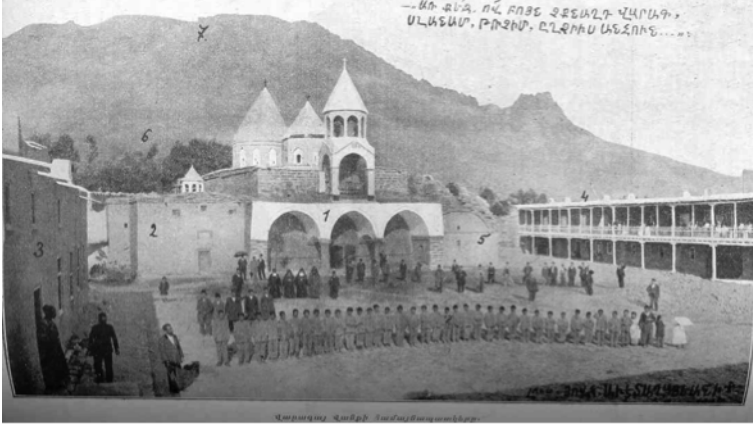
Apsisi bulunmayan mekân belli dönemlerde kütüphane ve matbaa olarak kullanılmıştır. İçerisinde köşelerde görülen sekiler de belki bir trapezaya işaret etmektedir. Ermeniler arasında meşhur ve mukaddes olan Varagavank Manastırı, I. Dünya Savaşı öncesi Van ve çevresinde meydana gelen isyan ve siyasi etkinliklerin merkezi olmuştur.

Patrik Mıgırdıç Hırımyan'ın 1857 yılında bu manastırda kurduğu matbaada basılan "Arziv Vaspuragan" ve "Van Kartalı" isimindeki gazetelerle propaganda ve isyanlara hazırlık yapılmıştır⁵⁹.

2.3.1.8. Diğer Tamamlayıcı Mimari Yapılar

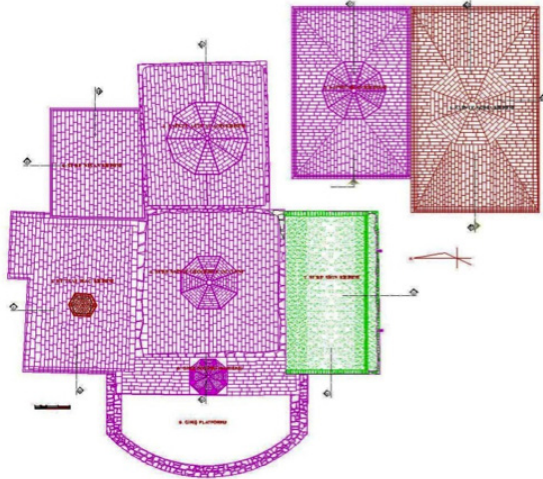
Warak Wank Manastırı meydana getiren yedi adet ibadet mekânının dışında, farklı dönemlerde inşa edilen manastırın güneybatısında "L" biçiminde 47 adet keşiş odası, bir banyo, eğitimle ilgili sekiz odalı iki bina ve diğer hizmet mekânlarından oluşmaktadır.

59 Cengiz 1983: 17,18, 48, 273; Ergünöz 1994: 29, 44, 219.

Görsel 123. Warak Wank Manastırı Kuzeybatı Genel Görünüşü (Jean Meseryan)

Geleneksel sivil bölge mimarisi yapım ve kerpiç malzeme ile inşa edilmiş olan bu yapılar tamamı yıkıldığı için, mimari form ve fonksiyonel özellikleri hakkında herhangi bir bilgiye sahip değiliz. Bu yapılar ile kiliseler arasında bir avlunun bulunduğu fotoğraf, gravür ve çizimlerde açıkça görülmektedir. Bu mimari yapıları da içerisine alan manastır dışarıdan bir çevre ihata duvarı ile çevrelenmiştir (Görsel 123).

Görsel 124. Warak Wank Manastırı Örtü Restitüsyon Planı (Ş. Öztürk)

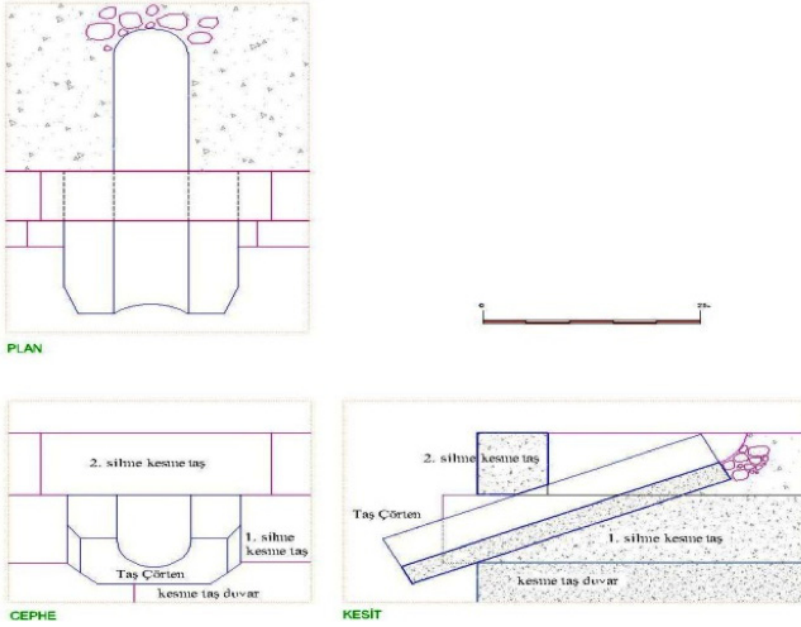
2.3.2. Örtü Sistemi

Manastırı meydana getiren yedi kiliseden güneybatıda yer alan Surp Sion Kilisesi'nin örtü sistemi tonoz formunda ve sıkıştırılmış toprak olarak inşa edilmiştir. Diğer altı yapı örtü sistemi ise eğimli geçmeli taş kaplama olarak inşa edilmiştir. Taş

kaplamalı örtü sistemi saçak yapısı 0,15 m dışa taşıntılı iki düz katmanlı ve geçmeli bir yapıdır.

Sainte Sophia Kilisesi, örtü sistemi 11,08x19,12 m ölçülerinde doğu batı yönünde dikdörtgen formundadır. Köşelerden %22 eğimli olarak devam eden taş kaplama ortada ongen formunda piramidal taş kaplamalı 7,28 m genişliğindeki konik külah ile tamamlanmaktadır. Saint Jean Kilisesi, örtü sistemi 10,32x15,98 m ölçülerinde doğu batı yönünde dikdörtgen formundadır. Köşelerden %29 eğimli olarak devam eden taş kaplama ortada ongen formunda piramidal taş kaplamalı 5,24 m genişliğindeki konik külah ile tamamlanmaktadır (Görsel 124-125).

Surp Astuacacin Kilisesi, örtü sistemi 11,11x13,78 m ölçülerinde doğu batı yönünde dikdörtgen formundadır. Kilise örtüsü ortadan kuzey ve güneye doğru eğimli olarak devam eden taş kaplama ortada ongen formunda piramidal taş kaplamalı 7,02 m genişliğindeki konik külah ile tamamlanmaktadır⁶⁰ (Görsel 124-125).

Görsel 125. Warak Wank Manastırı Örtü Sistemi Çörtlen Detayı (Ş. Öztürk)

Saint Geogers Jamatonu, örtü sistemi 13,02x13,84 m ölçülerinde doğu batı yönünde dikdörtgen formundadır. Jamaton örtüsü ortadan kuzey ve güneye doğru eğimli olarak devam eden taş kaplama ortada sekizgen formunda piramidal taş kaplamalı 4,85 m genişliğindeki konik külah ile tamamlanmaktadır.

60 Öztürk 2021b: 1-37.

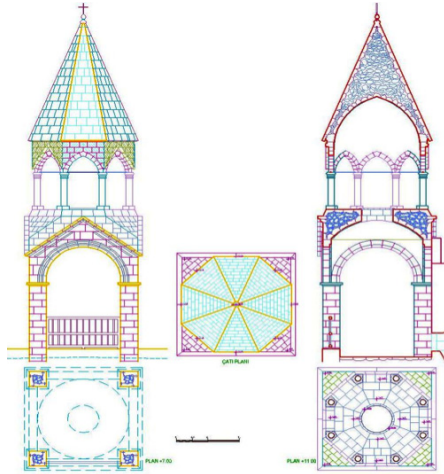
Kutsal Haç Kilisesi, örtü sistemi 9,40x14,80 m ölçülerinde doğu batı yönünde dikdörtgen formundadır. Kilise örtüsü ortadan kuzey ve güneye doğru eğimli olarak devam eden taş kaplama ortada altıgen formunda piramidal taş kaplamalı 2,47 m genişliğindeki aydınlık feneri ile tamamlanmaktadır. Kutsal Haç Kilisesi, taş kaplamalı örtüsü kuzeydoğu köşesi kuzeye doğru 1,73 m taşıntılı olarak inşa edilmiştir.

Surp Nişan Kilisesi, örtü sistemi 6,25x10,25 m ölçülerinde doğu batı yönünde dikdörtgen formundadır. Yapı örtü sistemi kuzeye doğru %9 eğimli olarak devam etmektedir.

Surp Sion Kilisesi, örtü sistemi 6,15x15,16 m ölçülerinde doğu batı yönünde dikdörtgen formundadır. Kilise örtüsü güneye doğru tonoz eğimli olarak devam eden sıkıştırılmış çorak topraktır. Kilisenin güney örtü sistemi 1,00 m genişlikte boydan boya düz güneye eğimli olup kar ve yağmur suları iki adet yekpare taştan inşa edilmiş çörtenler ile tahliye edilmektedir (Görsel 124-125).

2.3.4. Çan Kulesi (*Zankagadun*)

Warak Wank Manastırı, Çan Kulesi giriş bölümü üzerinde yer almaktadır. Giriş bölümü örtü sistemi 3,54x15,95 m ölçülerinde dikdörtgen planlı ortadan kuzey ve güney yöne eğimli olarak inşa edilmiştir⁶¹.

Görsel 126. Warak Wank Manastırı Çan Kulesi Detayları (Ş. Öztürk)

Giriş bölümünün ortasında yer alan Çan Kulesi, 3,76x3,76 m kare planlı olarak sekizgen formlu, sekiz sütun yardımıyla sivri kemerler üzerinde yükselen piramidal konik külah ile tamamlanmıştır (Görsel 101,126).

61 Öztürk 2021b: 1-37.

2.3.5. Cepheler

Warak Wank Manastırı'nın en hareketli giriş batı cephesi 44,31 m genişliğindedir. Cephedeki hareketlilik giriş revak bölümü, süslemeli giriş kapısı, çan kulesi, aydınlık feneri ve üç adet çokgen planlı konik piramidal külah önemli bir rol oynar (Görsel 127-130).

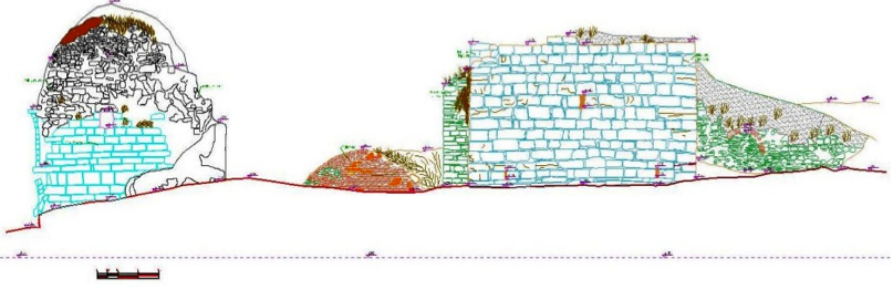
Görsel 127. Warak Wank Manastırı Batı Cephe Rölövesi (Ş. Öztürk)

Cephe yüksekliği farklı kilise yüksekliklerinden dolayı oldukça hareketlidir. Batı cephesindeki farklı biçim ve kotlarda yer alan kapı ve pencere doluluk boşluk oranı bu hareketliliği zenginleştirmektedir. Batı cephesinde farklı dönemlerde inşa edilen yapı malzemesi ve teknik örneğini cephede homojen olmayan bir dokuya yansımıştır.

Görsel 128. Warak Wank Manastırı Batı Cephesi Restitüsyonu (Ş. Öztürk)

Manastır doğu cephesi 41,31 m genişliğindedir. Cephede yer alan dört kilisenin mimari yapısı ve yükseklikleri birbirinden oldukça farklı bir yapıdadır. Yapıların üzerinde yükselen üç adet farklı ölçülerdeki piramidal konik külahlı, çatı eğimleri, farklı kot ve ölçülerdeki pencereler ile cepheye hareketlilik sağlamıştır (Görsel 130,131).

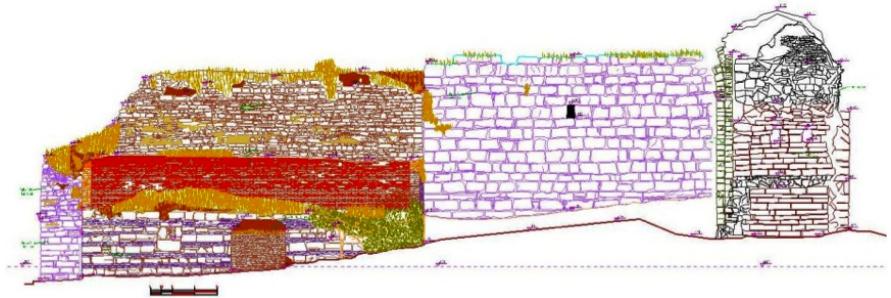

Görsel 129. Warak Wank Manastırı Doğu Cephe Rölövesi (Ş. Öztürk)

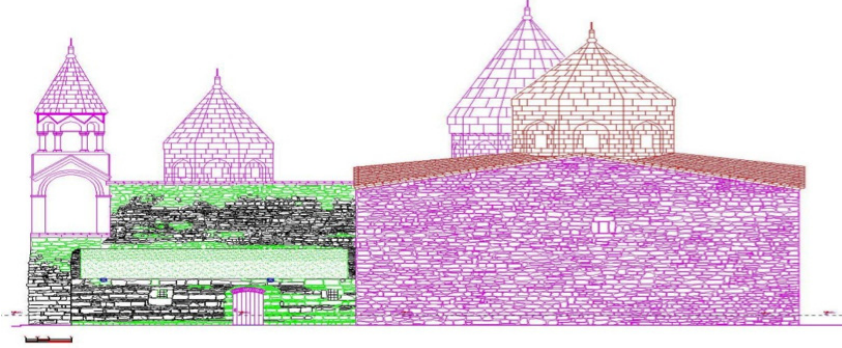
Görsel 130. Warak Wank Manastırı Doğu Cephe Restitüsyonu (Ş. Öztürk)

Manastır güney cephesi 33,80 m genişliğindedir. Cephede yer alan dört kilisenin mimari yapısı ve yükseklikleri birbirinde oldukça farklı bir yapıdadır. Yapıların üzerinde yükselen üç adet farklı ölçülerdeki piramidal konik külah, çan kulesi, çatı eğimleri, farklı kot ve ölçülerdeki pencereler ile cepheye hareketlilik sağlamıştır (Görsel 132-134).

Görsel 131. Warak Wank Manastırı Güney Cephe Rölövesi (Ş. Öztürk)

Surp Sion Kilisesi'nin tonoz örtü sistemi, basık yuvarlak kemerli giriş kapısı ve kapının her iki yanda bulunan küçük pencereler ile cephe hareketliliği zenginleşmiştir.

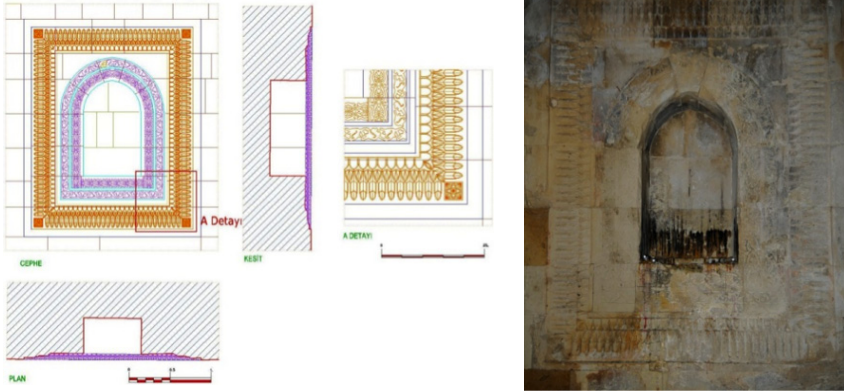
Görsel 132. Warak Wank Manastırı Güney Cephe Restitüsyonu (Ş. Öztürk)

Görsel 133. Warak Wank Manastırı Güney Cephe Görünüşü (Ş. Öztürk)

2.3.6. Süsleme

Warak Wank Manastırı'nı oluşturan eklenti mimari yapılar, değişik dönem mimarisinde inşa edildiğinden, aralarında mimari, malzeme, form ve yapım tekniği bakımından farklılıklar söz konusudur. Bu mimari değişiklik manastırın iç ve dış süsleme yapısında görülmektedir.

Görsel 134-135. Saint Geogers Jamatunu Niş Detay ve Görünüşü (Ş. Öztürk)

Manastırın Jamaton ve Surp Astuacacın Kilisesi sivri kemerli giriş kapıları çevresindeki mukarnas ve diğer geometrik süslemeler ile donatılmıştır (Görsel 105-106, 112-117). Jamaton mekânında yer alan nişler ve Jamatondan Kutsal Haç Kilisesi'ne açılan üç dilimli kapı çevresinde donatılı geometrik süslemeler yer almaktadır. Giriş revak bölümünde yer alan yuvarlak formlu sütunların kaide ve sütun başlıklarında yer alan bitkisel süslemeler ve revak bölümünün doğu beden duvarında sıralı bir konumda yerleştirilen haçkarı motif süslemeler oldukça dikkat çekmektedir (Görsel 113, 135-136,146-147).

Jamaton mekânının içerisinde yer alan kare planlı dört adet sütunları tüm satırları cas harcı ile sıvalı olup, yüzeylerine oldukça önemli ve zengin kalem işi ile hazırlanmış freskolar süslemeleri ile donatılmıştır. Freskolarda kullanılan renkler ağırlıklı olarak siyah ve beyazın hakim olduğu yer yer kahverenginin de kullanıldığı görülmektedir⁶² (Görsel 137-145).

Görsel 145-146. Giriş Revak Beden Duvarı Haçkar Süsleme Görünüşleri (Ş. Öztürk)

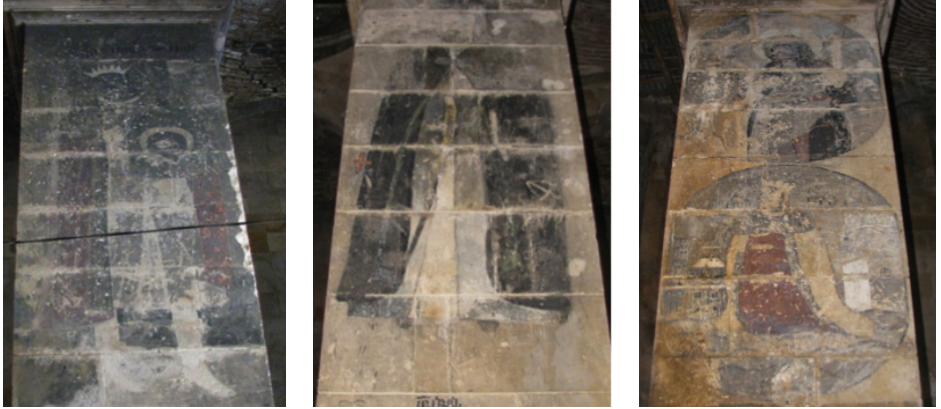

Görsel 136-138. Saint Geogers Jamatunu Sütun Fresko Görünüşleri (Ş. Öztürk)

62 Öztürk 2021b: 1-37.

Görsel 139-141. Saint Geogers Jamatonu Sütun Fresko Görünüşleri (Ş. Öztürk)

Görsel 142-144. Saint Geogers Jamatonu Sütun Fresko Görünüşleri (Ş. Öztürk)

2.4. MALZEME ANALİZİ VE YAPIM TEKNİĞİ

Warak Wank Manastırı, inşasında kullanılan ana yapım malzemesi, kalker taşı, moloz taşı, kaba yonu taşı, bölgesel bazalt taşı, tuğla, metal ve ahşaptır. Kalker ve Andezit taşı; yapının ana iç, dış beden duvarlarından, kemer, örtü sistemi kubbe, tonoz, kemer ayak, saçak, yapımında kullanılmıştır. Andezit taşı iki farklı renkte yapının iç ve dış beden duvarlarında kahverengi ve açık renkte kullanılmıştır (Görsel 148-150).

Görsel 147,148. İç Mekân Kubbe Tuğla ve Yonu Taşı Görünüşleri (Ş. Öztürk)

Moloz taşı; Yapının tüm beden ve iç duvarlarında dolgu yapı malzemesi olarak kullanılmıştır. Kaba yonu taşı; Ana yapı dışında tamamlayıcı müstemilat bölümlerinin yapımı ile kilisenin doğu ve batı beden duvarının alt bölümünde sıralı olarak kullanılmıştır. Bazalt taş; Jamaton ve kiliselerin iç zemin döşemesi ve apsis döşemesinde kullanılmıştır. Tuğla; yapının kubbe, tonoz ve geçiş elemanları ile beden duvarında yer yer harman tuğlası kullanılmıştır (Görsel 149,150,152-154).

Ayrıca Surp Sion Kilisesi'nin iç ve dış beden duvarlarında yonu taş ile birlikte kullanılmıştır.

Görsel 149. İç Mekân Kubbe Tuğla ve Yonu Taşı Görünüşleri (Ş. Öztürk)

Metal malzeme; Yapının tüm kapı, pencere aksesuarında, pencere korkuluklarında ve manastır giriş bölümü kemerlerde gergi çubuklarında kullanılmıştır. Ahşap malzeme; Manastırın tüm kapı ve pencere doğramalarında kullanılmıştır. Manastır

yapımında bağlayıcı olarak kireç harcı kullanılmıştır. Manastır yapılarından kronolojik olarak en eski inşa edilen, Sainte Sophia Kilisesi, Saint Jean Kilisesi ve Surp Astuacacin Kilisesi'nin iç mekânları kireç harç ile sıvalı, sonradan inşa edilen diğer dört kilisenin iç mekânları tamamı sıvasız olarak yapılmıştır⁶³.

Görsel 150-151. İç Mekân Kubbe Tuğla ve Yonu Taşı Görünüşleri (Ş. Öztürk)

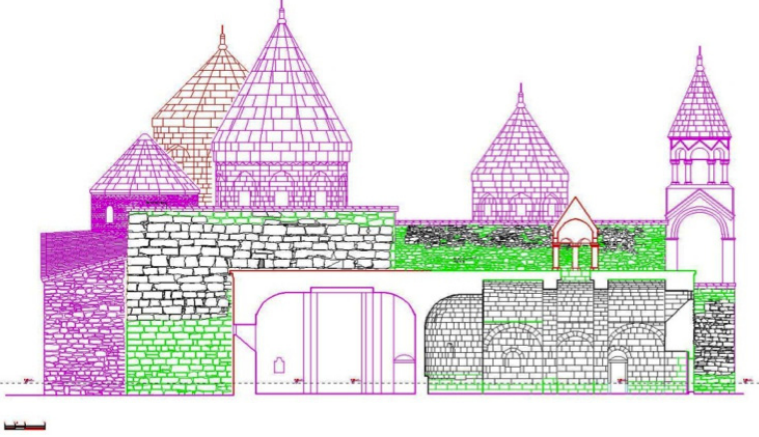
Yapıyı oluşturan beden taş duvarları iç ve dış duvarlarda kalınlıkları farklılıklarla birlikte yaklaşık 1,00 m'dir. Kesme taşların örüldüğü beden dış duvarları, kapı-pencere kemer ve söveleri muntazam şekilde işlenerek yatay ve düşey derzleri oldukça ince tutulmuştur. Kireç harcı kullanılarak ince dokulu sıva ile yapının iç duvarların sırtları sıvanmıştır (Görsel 155-156).

Görsel 152-153. İç Mekân Kubbe, Tonoz Tuğla ve Yonu Taşı Görünüşleri (Ş. Öztürk)

63 Öztürk 2021b: 1-37.

Warak Wank Manastırı'nda kullanılan harç ve sıva örnekler yapının değişik yerlerinde iki sıva ve bir harç numunesi alınarak, Kültür ve Turizm Bakanlığı'na bağlı İstanbul Restorasyon ve Konservasyon Merkez Laboratuvarı Müdürlüğü tarafından malzeme analizi yapılmıştır.

Görsel 154. Saint Jean Kilisesi A-A ve A¹ - A¹ En Kesitleri (Ş. Öztürk)

Yapılan harç ve sıva analizleri hazırlanan 22.04.2010 tarih ve 934 sayılı raporla sunulmuştur. Bir harç ve iki sıva malzeme numunesi analizleri üç aşamada tamamlanmıştır. Bunlar;

1.a. Mevcut Sıva Durum Analizi; Gri renkte, sert dokulu, gözeneksiz, minik çakıl parçaları içeren, görünür ince agregalı sıva tabakasıdır. Sağlam ve sert el ile kopartılabilen ancak dağılmaz, sulu zımpara ile düzgün bir yüzey oluşturulabilir, ancak ince kesit için sağlamlaştırması şarttır.

1.b. Mevcut Sıva Durum Analizi; Pembe renkte, sert dokulu, gözeneksiz, yer yer kireç lumpleri içeren, ince agregalı Horasanvari sıva tabakasıdır. Sağlam ve sert el ile kopartılabilen, ancak dağılmaz. Dayanımı, sulu zımpara ile düzgün bir yüzey oluşturulabilir, ancak ince kesit için sağlamlaştırması şarttır.

1.c. Mevcut Harç Durum Analizi; Açık/bej renkte, sert dokulu, gözeneksiz, yer yer kireç lumpları içeren, ince agregalı harç parçalıdır. Çok sert zorlukla elle koparılabilir. Dayanımı çok sert zorlukla elle koparılabilir. Yüzey sağlamlaştırma olmadan da ince kesit yapılabilir.

2. Kimyasal Harç ve Sıva Analizi; Malzeme içindeki (kalsiyum karbonat) organik madde ve nem miktarlarını tespit etmek amacıyla yapılan analizdir. Malzeme içindeki kireç oranının tespiti için; kızdırma kaybı (kalsinasyon) ile asit testi (HCl'de kaybı) analizleri yapılmıştır.

Örnek	Asitte Kayıp %	Asitte Kayıp %					Kızartma Kayıpları			Spot Testleri	
		1180u	600u	250u	125u	<125u	% Nem	% Org.	%CaCO ₃	(SO) ²⁻	Cl ⁻
Sıva	60,65	54,65	24,34	11,69	5,97	3,34	7,50	7,77	61,58	-	++
Sıva	88,84	37,93	27,59	6,90	13,79	13,79	1,47	3,27	83,35	-	++
Harç	62,71	68,03	10,73	10,94	3,65	6,65	1,65	8,60	61,04	-	+

Görsel 155. Warak-Wank Manastırı Harç ve Sıva Test Sonuçları (Ş. Öztürk)

Kızdırma kayıpları analizleri sonucunda bulunan değerler malzeme içindeki organik madde miktarının ve kalsiyum karbonat miktarının verir. Asit testi sonucu ise; malzemedeki kalsiyum miktarının verir. Aşağıdaki tabloda; kızartma kayıpları, asit testi, elek analizleri ve spot testi sonuçları verilmiştir (Görsel 157).

3. Harç ve Sıva Malzeme Değerlendirme Analizi; Yapılan malzeme analiz değerlendirme sonucunda Warak Wank Manastırı harç ve sıva örneklerinden tespit edilen ve onarım çalışmalarında önerilen malzeme oran ve birimleri şöyledir.

Harç: %33-35 Sönmüş ve bekletilmiş kireç; %23-35 Taş tozu; %38-40 Yıkanmış dere kumu

Sıva: %33-35 Sönmüş ve bekletilmiş kireç; %35-40 Taş tozu; %18-20 Tuğla tozu ve kırığı; %3-5 Yıkanmış dere kumu

Sıva: %33-35 Sönmüş ve bekletilmiş kireç; %23-25 Taş tozu; %38-40 Yıkanmış dere kumu⁶⁴.

3. VAN-TUŞBA/ÇARPANAK ADASI CTOTUS-CTUC MANASTIRI (SURP GARABET-GTUDS) KORUMA PROJESİ HAKKINDA BİR İNCELEME

Van Gölü'ndeki en önemli adalardan bir olan Çarpanak Adası'ndaki Hristiyan dini mimari yapılar, Mimarlık ve Sanat Tarihi açısından önemi oldukça önem arz etmektedir. Van Gölü'nün Van İli Tuşba İlçesi sınırları içerisinde olan Ctotus-Ctuc Manastırı, gölün kuzeyindeki Çarpanak Adası'nın güneybatı bölümünde yer alır.

Van Gölü çevresindeki birçok iskelelerde tekneler ya da gemiler ile Çarpanak Adası'na ulaşım sağlanır (Görsel 156-158). Çeşitli yapı bölümlerinden oluşan (*Jamaton, Kilise, Şapel, Kütüphane, Mezarlık vb.*) manastırın adı, ilk olarak 1414 tarihli bir el yazmada Ctouts olarak geçmektedir. İnanışa göre, dörtlü Koruyucu Melek olan Saint Jean adına Çarpanak Adası'nda manastır yapısı inşa edilmiştir. Bu tarihten 1918 yılına kadar bölgedeki Hristiyan Ermeniler, Van Gölü içerisindeki dört adada ve tüm bölgedeki dini yapılarda her türlü ibadet-sosyal ve kültürel faaliyetlerini Osmanlı Devleti'nin hoşgörüsü içerisinde özgür bir şekilde yapmışlardır.

64 Öztürk 2010a: 1-3.

Görsel 156. Çarpanak Adası İskele Ulaşım Genel Görünüşü (Ş. Öztürk)

XVII. yüzyılın sonlarında Avrupa da emperyalist güçler tarafından başlatılan ırkçı ve milliyetçilik hareketleri, XIX. yüzyılın başlarında artmıştır. Milliyetçilik hareketleri batılı devletlerin desteği ile özellikle Osmanlı Devleti'nin doğu illerinde Ermeni halkın yoğun yaşadığı bölgelerde olumsuz etkileri görülmüştür. Osmanlı Devleti'nde Tebaa-i Sadıka olarak bilinen Ermeni halkı, milliyetçilik hareketlerinin olumsuz etkisi altında kalarak, tarihte görülmemiş ve istenmeyen bazı olayların gelişmesine sebep olmuştur.

Görsel 157. Çarpanak Adası İskele Ulaşım Genel Görünüşü (Ş. Öztürk)

Bu döneme kadar Müslüman ve Ermeni halklar arasında mevcut dostluk ve kardeşlik bağlarının zayıflayarak kopmasına ve karşılıklı olarak bazı olumsuz olayların yaşanmasına neden olmuştur. Yaşanan olumsuz etkiler sonucunda, 1918 yılında bölgede yaşayan Ermeni halkı bölgeyi ve Van Gölü içerisindeki dört adayı terk ederek, Osmanlı Devleti tarafından zorunlu göçe tabii tutulmuştur⁶⁵. Bu tarihten sonra Çarpanak Adası'nda kullanılmayan manastır yapıları ve adanın doğal yapısı, olumsuz gelişmelerin etkisi altında kalarak, müstemilat bölümlerinin tamamen tahrip olup yıkılıp yok olmasına neden olmuştur.

Çarpanak Adası'nın yerli ve yabancı turizme açmak amacıyla ilk koruma çalışmaları, Van Valiliği İl Özel İdaresi Genel Sekreterliği tarafından 2010-12 yılları arasında, onarıma yönelik uygulama proje çalışmaları ile başlatılmıştır. İlk olarak Çarpanak Adası'na gelen ziyaretçilerin rahatça ulaşımını sağlamak amacıyla adanın doğusunda Van Valiliği tarafından iskele inşa edilmiştir (Görsel 156-158).

65 Akçora 1994: 192-193.

Görsel 158. Çarpanak Adası İskele Ulaşım Genel Görünüşü (Ş. Öztürk)

Daha sonra onarım uygulamasına yönelik hazırlanan rölöve, restitüsyon, restorasyon projeler, Van Kültür Varlıkları Koruma Bölge Müdürlüğü tarafından onaylanmıştır.

Ctodus-Ctuc Manastırı, Jamaton ve Saint Jean Kilisesi'ne ait tüm mimari koruma proje ve raporlar, Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi Mühendislik-Mimarlık Fakültesi Mimarlık Bölümü Restorasyon Anabilim Dalı Başkanı Öğretim Üyesi Dr. Şahabettin Öztürk ün koordinasyonu ve proje müellifi öncülüğünde hazırlanarak tamamlanmıştır. Uygulama çalışmaları ise Kültür ve Turizm Bakanlığı, Van Valiliği, Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi ve Tuşba Belediyesi iş birliği çerçevesinde devam etmektedir.

3.1. KONUM

Çarpanak Adası, Ctodus-Ctuc Manastırı (Saint Jean Kilisesi), Dibekdüzü Mahallesi Pafta No; K 50 d 12 c, yer adının mülkiyeti Maliye Hazinesi'ne aittir.

Görsel 159. Van Gölü ve Çevresindeki Hristiyan Dini Yapılar Haritası (Anonim)

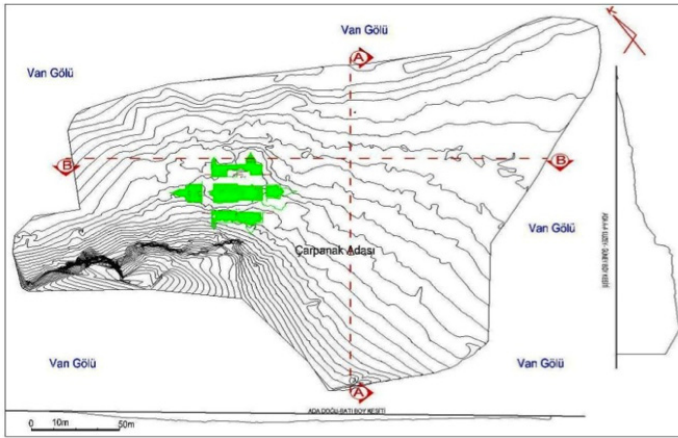
Ada içerisinde yer alan manastır adanın güneybatı köşesinde az engebeli bir alan üzerinde zemine kurulmuştur. Manastırın jamaton ve kilisesi, günümüzde büyük bir kısmen sağlam bir konumdadır.

Görsel 160. Çarpanak Adası Genel Görünüşü

Manastır, Van Merkez Tuşba İlçesi'nin 24 km kuzeybatısında bulunan Dibekdüzü (*Anavank*) Mahallesi Taşburun Yarımadası'nın 750 m güneyindeki Çarpanak Adası'ndadır. Türkçe Çarpanak adının kökeni "C'ak'atan" kelimesinden geliyor. Çarpanak Adası'nın yüzölçümü yaklaşık 75.000 m²'dir. Ada, kuzeybatı güneydoğu yönünde 1,2 km uzunluğunda, 0,5 km genişliğindedir⁶⁶. Ada eskiden ince bir uzantı ile anakaraya bağlıyken, göl sularının zaman içerisinde yükselmesi sonucu bu bağlantı sular altında kalmıştır. Çok işlek olmasa da Çarpanak Adası'na, Van Gölü kenarında iskelesi bulunan tüm yerleşim birimlerinden kalkan motorlu tekne ya da gemiler ile deniz ulaşımı sağlanabilmektedir (Görsel 158-161).

Ctutus-Ctuc Manastırı; Saint Jean'a atfedilen bir kilise, kilisenin batısına eklenen jamatun ve batı girişinin üzerindeki çan kulesiyle, jamatunun kuzeydoğusuna bitleştirilen Başmelekler Şapeli'nden oluşmaktadır. Kilise kompleksinin kuzey ve batı tarafında keşiş odaları ve sosyal tesisler, güneydoğusunda ise mezarlık yer almaktadır.

Görsel 161. Çarpanak Adası Vaziyet Planı (Ş. Öztürk)

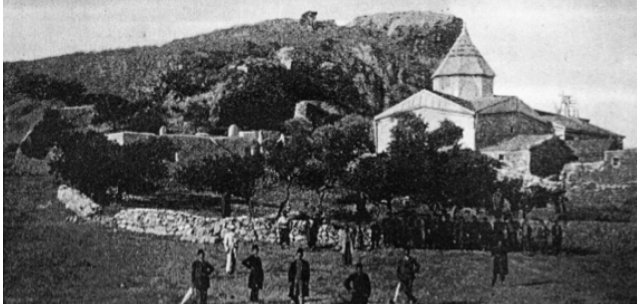
66 Cuneo 1988: 531.

Manastırı oluşturan yapılardan günümüze Saint Jean Kilisesi Jamaton'unun büyük bir bölümü sağlam ulaşabilmiştir. Kilisenin batısında yer alan müstemilat bölümlerinden kütüphane Başmelekler Şapeli, keşiş odaları ve diğer tamamlayıcı yapı bölümleri zemin seviyesine kadar yıkık bir konumdadır. Günümüzde tamamen kaybolmuş olan mezarlığın, yarı toprak altındaki birkaç mezar şahide taşını görmek mümkündür. 1915 yılına kadar kullanılan ve sağlam olan manastır yapısı, daha sonra bölgede gelişen olaylara bağlı olarak terk edilip, doğanın ve defincilerin olumsuz etkisi altında kalarak tahrip olmuştur.

3.2. TARİHÇE

Ctouts-Ctuc Manastırı'nı üzerinde barındıran Çarpanak Adası, IX. yüzyıla kadar Ermeniler tarafından Tchakatan adıyla bilinmiş, bu yüzyıldan sonra bir grup meleğin buraya indiğine dair inanışa dayanarak Ctouts (*grup-küme-sihirli nokta*) ismiyle anılmıştır⁶⁷.

Manastırın adı ilk olarak 1414 tarihli bir el yazmada Ctouts olarak geçmektedir. İnanışa göre, Dörtlü Koruyucu (*Kutsal Haç, Saint Jean, Saint Gregorie ve Saint Hripsime*) adına kurulmuştur. 1700 yıllarına tarihlendirilen başka bir el yazmada manastırın IX. yüzyılda Saint Gregoire adına yapıldığı, XV. yüzyıla kadar kesintisiz faaliyetini sürdürdüğü bildirilmektedir. XV. yüzyıla ait bir kolofonun verdiği bilgilerden yapıların, 1462 yılında usta Etienne Falak ve üstadı Piskopos Gregoire tarafından yeni baştan inşa edilmiştir. Burada yazılmış XV. yüzyıla ait 12 adet XVII. yüzyıla ait 14 adet el yazma kitabın bulunması, manastırın bu yüzyıllarda aktif bir el yazma merkezi olduğunu göstermektedir⁶⁸.

Görsel 162. Ctouts-Ctuc Manastırı Kuzeybatı Genel Görünüşü (Anonim)

Ctouts-Ctuc Manastırı'nın, XVII. yüzyılın ortalarına doğru yeniden canlanması, Lim Manastırı'nın kurucusu Keşiş Nerses'in 1626 tarihindeki ölümünden sonra yerine geçen Vardapet Etienne zamanında Adır Adası'ndan Çarpanak Adası'na gelen keşişler tarafından gerçekleştirilmiştir⁶⁹.

67 Thierry 1989: 410.

68 Öztürk 2021c: 61-86.

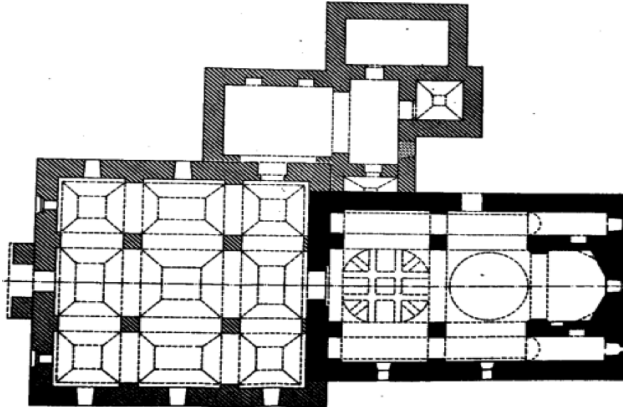
69 Thierry 1989: 549.

Manastır yapılar, 1703 tarihinde meydana gelen depremde büyük ölçüde zarar görmüştür. Yıkılan yapılardan Saint Jean Kilisesi, Kuzey cephesindeki orta pencerenin etrafında bulunan üç kitabe ve güney girişinin kapı alınlığındaki bir kitabeye göre, manastırın başrahibi Piskopos Simeon'un görevlendirdiği Vardapet Eremia tarafından mimar Khochkabar'a 1712-20 tarihleri arasında manastırda esaslı bir onarım yapılmıştır⁷⁰ (Görsel 162).

Görsel 163-164. Jamaton Bölümü Giriş Kapısı ve Kitabe Görünüşleri (Ş. Öztürk)

Kilisenin yapım masrafları Bitlis'teki Hristiyan cemaat tarafından karşılanmıştır ve bu inşaatın masraflarına katılanların adına taşlara kazınmış, çok sayıda dua metni bulunmaktadır⁷¹. Jamaton bölümü ile güney girişinin üzerindeki çan kulesi, kilisenin yapımından kısa bir süre sonra Datik lakaplı Piskopos Karapet tarafından XVIII. yüzyılın ortalarında inşa edilmiştir. 1801-29 yılları arasında manastırın başrahibi olan Vardapet Karapet kilise ve jamatonda onarımlar yapmıştır. Başmelekler Şapeli, yapılara bu onarımlar sırasında eklenmiş olmalıdır⁷².

Manastır Jamaton bölümünün giriş kapısı üzerinde yer alan Ermenice kitabenin, Sanat Tarihçisi Dr. Elmon Hançer tarafından tercümesi yapılmıştır. Tercümeğe göre bu dört harflik metin Ղ Մ Ջ (belki-Ջ-) Ղ (Ճ Ա Յ Ր) şeklinde okunabilir. Ermeni alfabesinde harflerin bir rakam değeri vardır. Kitabelerde tarih vermek için bu sistem kullanılır. Ancak, burada geleneksel sistemle yazılmamış muhtemelen sadece harflerin rakam değerleri verilmiştir. Harflerin rakam değerleri hesaplandığında $1000+1+6+8=1168+551=1719$ tarihi elde edilebilir. Bu manastırın XVIII. yüzyıl onarımının bittiği tarihe karşılık gelmektedir (Görsel 163-164).

Görsel 165. Saint Jean Kilisesi Jamatunu Planı (Cueno)

70 Thierry 1989: 413-420.

71 Thierry 1989: 412-413, 417-418.

72 Thierry 1989: 413, 420.

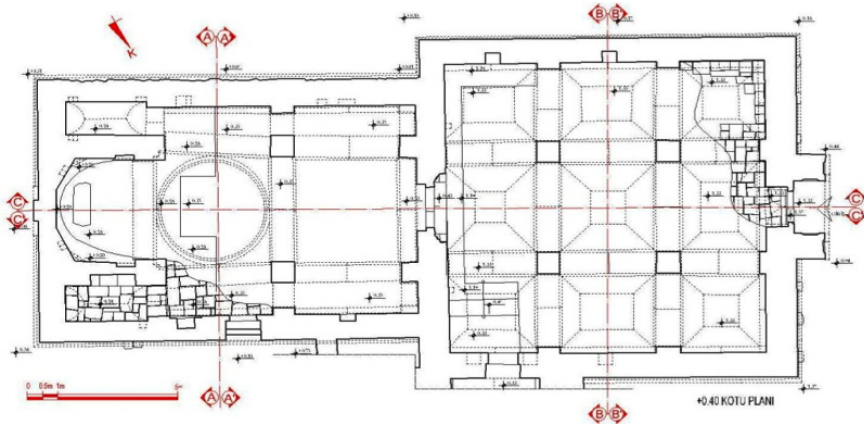
Manastırın 1801-29 arasında Vardabet Garabet jamaton ve kilisesinde onarımlar yapılmıştır. 1890 yılı dolaylarında yapıyı ziyaret eden B. Lynch manastırda sekiz rahip bulunduğunu bildirmiştir. Yine bu dönemde yapıyı ziyaret eden Cuiet İncilleri Ermeni'ce ye çeviren Surp Yeğişe'nin mezarının da Çarpanak Adası'ndaki manastırda bulunduğunu iddia etmiştir⁷³. Ctotus-Ctuc Manastırı, Diyarbakır Kültür ve Tabiat Varlıklarının Koruma Kurulu Müdürlüğü tarafından 05.04.1990 tarih ve 423 sayılı kararı ile anıt niteliğinde yapı olarak tescil, daha sonra ise 15.09.1994 tarih ve 1465 sayılı karar ile Çarpanak Adası'nın, Arkeolojik ve Doğal Sit alanı olduğuna karar verilmiştir.

Ctouts-Ctuc Manastır'ına ait uygulama projeleri, 2010-12 yılları arasında Van Valiliği İl Özel İdaresi Genel Sekreterliği tarafından uzman elemanlara hazırlanmıştır. Hazırlanan projelerden rölöve projesi Van Kültür Varlıklarının Koruma Kurulu Müdürlüğü tarafından 04.01.2011 tarih ve 736 sayılı kararı ile, restitüsyonu projesi, 02.08.011 tarih ve 891 sayılı kararı ve restorasyonu projesi ise 24.01.2012 tarih ve 93 sayılı kararı ile onaylanmıştır.

3.3. YAPININ İNCELENMESİ

3.3.1. Plan

Ctouts-Ctuc Manastır'ının merkezinde yer alan Saint Jean Kilisesi ve Jamatonu, kuzey-güney istikametinde zemine kurulmuştur. Manastırın diğer tamamlayıcı mimari yapıları kiliseye bitişik olarak batıda yer almaktadır.

Görsel 166. Saint Jean Kilisesi Jamatonu Planı (Ş. Öztürk)

Tek katlı ve düz damlı olarak inşa edilen müştemilat yapıları, moloz taş kullanılarak kuru taş duvar tekniğinde inşa edilen, ihata duvarı ile çevrelenmiştir

73 Cuiet 1892: 707.

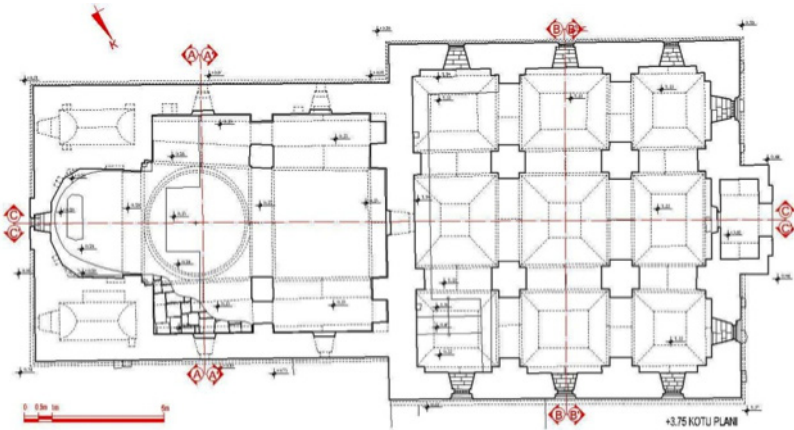
(Görsel 188)⁷⁴. Güney cephenin ortasında yer alan ve güneye 0,94 m çıkıntılı giriş bölümündeki çift kanatlı 1,13 m genişliğindeki kapı yardımıyla 10,54x10,54 m ölçülerindeki Jamaton mekânına girilir (Görsel 165-169).

Jamaton içerisinde yer alan dört adet 0,76x0,76 m ölçülerindeki simetrik payeler, karşılıklı olarak dört yönde sivri kemerlerle birbirlerine bağlanmıştır. Oluşan dokuz adet mekân üzeri ince yonu taşı ile inşa edilmiş, tekne tonoz ile örtülüdür.

Görsel 167-168. Kilisesi Giriş Kapısı ve Apsis Görünüşleri (Ş. Öztürk)

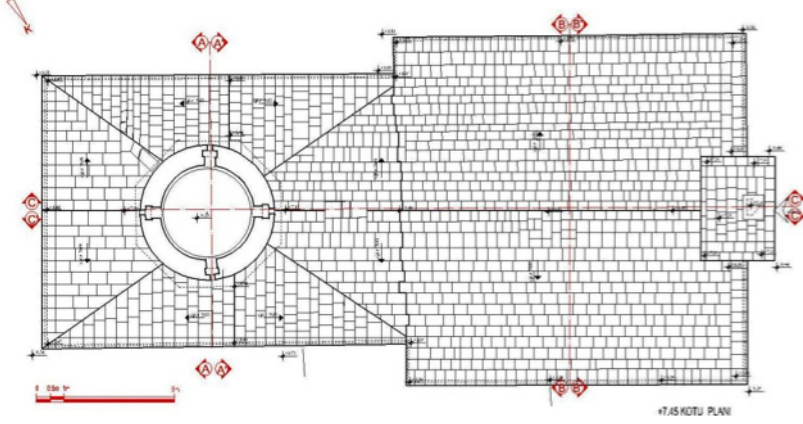
Jamaton mekânının doğu beden duvarının alt kotunda, 0,50 m genişliğinde 0,40 m derinliğinde iki adet niş bulunur (Görsel 169). Jamaton mekânının doğu ve batı beden duvarının üst kotunda 0,54 m genişliğinde karşılıklı üçer, güney beden duvarının doğu ve batı yönlerinde ise birer, toplam sekiz adet benzer mimari özelliklere sahip mazgal pencere yer almaktadır.

Görsel 169. Saint Jean Kilisesi ve Jamatunu Planı (Ş. Öztürk)

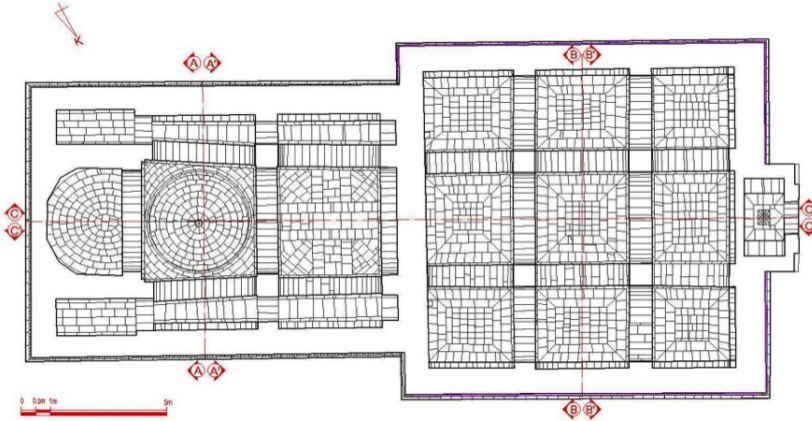
74 Öztürk-Kurucu ve Güler 2015: 623-625.

Güney beden duvarının üst bölümünün ortasında çan kulesi ile ilişkili bir mazgal pencere bulunur. Jamaton bölümünün batı beden duvarının kuzeyinde daha sonra yapıya bitişik olarak inşa edilen müştemilat bölümüne geçiş sağlamak amacıyla 1,00 m genişlikte bir kapı açılmıştır.

Görsel 170. Saint Jean Kilisesi ve Jamatunu Örtü Planı (Ş. Öztürk)

Zeminden yüksek olan kapıya ulaşmak için, üç adet merdiven basamağından oluşan bir sahanlık ile giriş sağlanır (Görsel 170). Jamaton bölümünün kuzey beden duvarının ortasında yer alan, 1,46 m genişlikteki oldukça dekoratif süslü sivri bir kemer ile kuşatılmış kapı ile kiliseye giriş sağlanır. Kilise iç mekânı, kuzey güney istikametinde 7,52x11,36 m ölçülerinde dikdörtgen planlı olarak düzenlenmiştir. Kilise mekânında yer alan 0,78x0,78 m ölçülerindeki kare planlı iki paye ve apsis bölümünün iç çıkıntısı üzerinde dört yöne bağlantı sağlayan sivri kemerler üzerine yerleştirilen 3,77 m çapındaki kubbe yükselmektedir.

Görsel 171. Saint Jean Kilisesi ve Jamatunu Tavan Planı (Ş. Öztürk)

Yuvarlak planlı kubbe 0,77 m kalınlığında olup, dört yöne doğru yerleştirilen mazgal pencereler yardımıyla iç mekânın aydınlatılması sağlanır. Kilisenin batı beden duvarının ortasına sonradan açılmış 1,50 m genişlikteki kapı yardımıyla müstemilat bölümüne geçilir (Görsel 158-173). Kubbenin kuzeyinde yer alan apsis bölümü 3,23 m derinlikte ve yedigen formu yarım kubbeye geçiş yapacak şekilde tasarlanmıştır. Apsisin köşelerine dört adet niş yerleştirilmiştir⁷⁵.

Görsel 172-173. Kilise Kubbe ve Jamatunu Tavan Görünüşü (Ş. Öztürk)

Apsisin her iki doğu ve batı yanında yer alan Pastoforion hücreleri, 1,25x2,75 m ölçülerinde dikdörtgen planlı ve üzeri kuzey-güney istikametindeki sivri tonozla örtülüdür (Görsel 172-173).

Kubbenin güneyindeki 3,34x3,81 ölçülerindeki mekânın üzeri kuzey-güney ve batı-doğu yönünde ikişer, çapraz birer içe taşıntılı kemer (kaburgalı) yardımıyla basık kubbe çevrelenmiştir (Görsel 172-173). Kilisenin doğu ve batı beden duvarları üst kotunda ikişer, kuzey ve güney beden duvarlarında ise birer, karşılıklı olarak yerleştirilmiş 0,30 m genişlikteki toplam altı adet mazgal pencere ile iç mekân aydınlatılması sağlanmıştır.

75 Öztürk 2021b: 1-37.

Görsel 174-175. Kilise Pastoforion ve Tavan Görünüşü (Ş. Öztürk)

Pastoforion hücre mekânlarına paralel ve güneyinde yer alan doğu ve batı beden duvarlarına bitişik olan ikişer dikdörtgen planlı küçük mekânların üzeri doğu-batı yöndeki üçer düz atkı taşı destekli yonu taş örtülüdür (Görsel 174-175).

Kilise iç mekânı duvar, paye ve örtü sistemi tamamen sıvasız olup, son dönemlerde jamaton ve kilise mekânının bazı bölümleri cass harcı ile sıvanmıştır. Jamaton ve kilise bölümünün zemin döşemesi yöresel yonu bazalt taşı ile kaplama yapılmıştır⁷⁶.

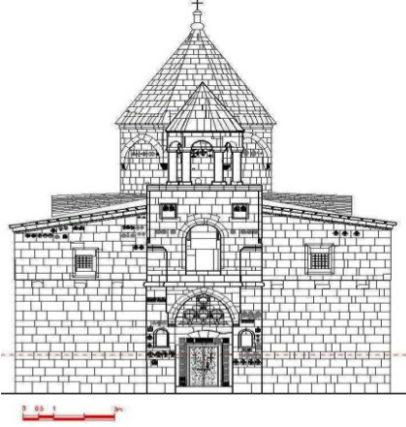
Görsel 176-177. Jamaton Giriş Kapısı ve Görünüşleri (Ş. Öztürk)

76 Öztürk-Kurucu ve Güler 2015: 623-625.

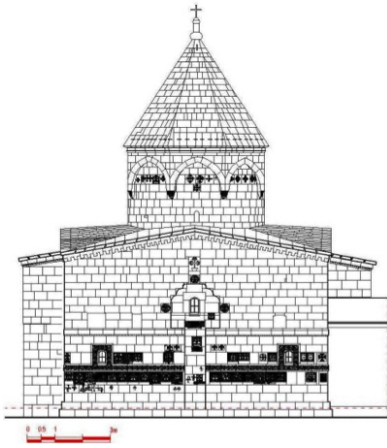
3.3.2. Cepheler

Kilise güney giriş cephesi 12,30 m genişliğindedir. Cephe her iki köşeden 6,93 m yükselerek mukarnaslı iki kademeli saçak yardımıyla eğimli örtü sistemine geçiş yapmaktadır.

Görsel 178-179. Jamaton Güney Cephe ve Görünüşü (Ş. Öztürk)

Giriş kapısının yer aldığı 3,77 m genişliğindeki bölüm 1,08 m dışa doğru çıkma yaparak, 9,00 m yükselmektedir. Bu bölümün üzerine yerleştirilen altıgen formlu baldeken tarzı sütunlara, yuvarlak kemerler yardımıyla piramidal külahlı çan kulesi yerleştirilmiştir (Görsel 178,179). Çan kulesi (*zankagadun*) kilise inşaatının hemen ardından XVIII. yüzyılın ortalarına doğru Dadik lakaplı Piskopos Garabet tarafından inşa edilmiştir⁷⁷.

Görsel 180-181. Saint Jean Kilisesi Kuzey Cephe ve Görünüşü (Ş. Öztürk)

77 Karaca 2004: 1649; Gündoğdu 1997: 107-108; Thierry 1989: 549.

Çan kulesinin arka bölümünde ise kilise ana kubbe kasnağı ve piramidal kulak ile cephe hareketlenmiştir. Güney cephesinin ortasında yer alan çift kanatlı ahşap kapı üzerinde ve çevresinde şerit halinde süslemeli haç motifleri mevcuttur. Giriş kapısının üst kotunun her iki yanında simetrik olarak iki adet yuvarlak kemerli niş simetrik olmayan çok sayıda haç motifleri ile donatılmıştır (Görsel 180-182).

Giriş kapısının üzeri sivri kemer içerisine yerleştirilmiş mukarnas süslemesi ve ortasında Ermenice onarım kitabesi yer almaktadır (Görsel 177-178). Sivri kemer üzerinde yuvarlak dışa taşıntılı korniş kotunun her iki yanındaki cephede üçer, toplam altı adet konsol çıkıntısı yer almaktadır. Güney cephenin üst kotundaki 1,13 m genişlikte yuvarlak kemerli mazgal pencerenin üst kısmının her iki yanında yer alan 0,57x0,69 m ölçülerindeki panolar içerisinde süslemeli haç motifleri yerleştirilmiştir.

Görsel 182-183. Saint Jean Kilisesi Kubbe Görünüşleri (Ş. Öztürk)

Kilise kuzey cephesi 9,58 m genişliğindedir. Cephe her iki köşeden 5,94 m yükselerek testere dişli iki kademeli saçak ile eğimli örtü sistemine geçiş yapmaktadır. Kuzey cephesinin her iki köşesi zemindeki iki sıra 0,10 m dışa kademe olarak planlanmıştır. Kuzey cephesi doğu ve batı yönlerden Jamaton bölümünde 1,47 m kısa tutulmuştur⁷⁸.

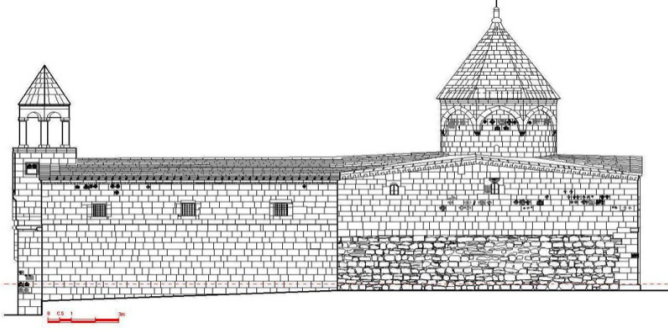

Görsel 184. Saint Jean Kilisesi Kuzeybatı Genel Görünüşü (Ş. Öztürk)

78 Öztürk 2021b: 1-37.

Cephenin ortasında ikinci taş örgü hizasından itibaren 0,74 m genişliğinde 0,15 m dışa taşınıtlı olarak 3,09 m yükselerek, her iki yana 0,52 m genişleyip, tekrar 1,06 m yükselip, üç kademeli yuvarlak kemer yardımıyla içe doğru daralıp yeniden 1,04 m yükselip haç motifini oluşturmuştur. Oluşan bu haç motifi kilise iç mekânında apsis bölümünün tam ortasına karşılık gelmektedir (Görsel 180-185).

Kuzey cephesinin ortasında yer alan haç motifinin ortasındaki 0,28 m genişliğinde yuvarlak kemerli pencerenin her iki yanında ve üst bölümünde yuvarlak panolar içerisindeki süslemeli haçlar simetrik yapıda tasarlanmıştır. Cephedeki haç motifinin üzerinde farklı kotlarda üç kitabe ile 10 adet süslemeli haç motifi yer almaktadır.

Görsel 185. Jamaton ve Kilise Doğu Cephesi (Ş. Öztürk)

Cephenin alt kotunda yer alan ana haç motifinin her iki yanında simetrik olarak tasarlanan iki adet yuvarlak kemerli pencerelerin çevresi ile yatay doğrultuda cephe boyunca devam eden süsleme şeridi yer almaktadır. Bu süsleme şeridi alt ve üstten pahlı ve 0,03 m dışa taşınıtlıdır (Görsel 185). Cephenin yaklaşık ortasında yer alan ve alttaki süsleme bandı ölçülerinde ancak üzerinde süslemenin olmadığı şerit bandı yer almaktadır. Kuzey cephesinin alt süsleme bandının alt ve üst kısımlarında daha yoğun olmak üzere çok sayıda süslemeli ve çevresi farklı süsleme ile bezeli haç motifleri yerleştirilmiştir.

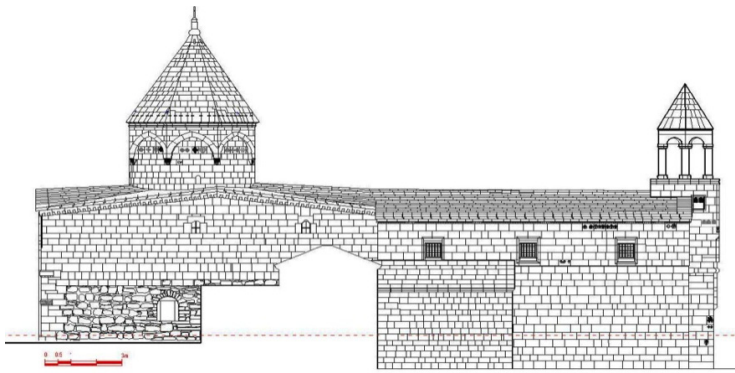
Görsel 186. Jamaton ve Kilise Güneydoğu Genel Görünüşü (Ş. Öztürk)

Kuzey cephesinin oldukça hareketli olmasını sağlayan önemli mimari unsurlardan biri ise kilisenin ana kubbesinin cephelere yansımalarıdır. 4,90 m çapındaki yuvarlak planlı kubbe kasağı, çatı eğiminden itibaren 3,10 m yükselerek altı adet sivri kemer yardımıyla altıgene dönüşerek saçak silmesi piramidal külah 4,96 m yükselerek, haç ile sonuçlanmaktadır (Görsel 184-187).

Altıgen kemerlerin birleşimleri mukarnas süsleme ile tamamlanmıştır. Sivri kemerlerin iç kısmı haç süsleme motifleri ile donatılmıştır. Yuvarlak kubbe kasağı üzerinde dört yönde 0,17x0,34 m ölçülerindeki küçük mazgal pencereler yardımıyla iç mekânın aydınlatması sağlanmıştır. Yapının doğu cephesi 26,38 m uzunluğundadır. Cephenin kuzey ve güney köşeleri arasında zemin eğiminden dolayı 1,32 m kot farkı vardır. Doğu cephesi zeminden 5,94 m yükselerek jamaton bölümünde mukarnaslı, kilisede ise testere dişli süslemeler iki kademeli saçak yardımıyla örtü sistemine geçiş yapmaktadır.

Kilisenin doğu cephesinin ortasında ve güneyinde aynı yatay kotta iki adet 0,31 m genişlikte yuvarlak kemerli pencere yer alır. Ortadaki pencerenin kemerinin üzerinde bir adet güneş saati yerleştirilmiştir. Cephenin alt bölümü kaba yonu taş sıraları ile üst bölümü ise yonu taşı ile yapılmıştır. Yonu taşı ile yapılan duvarın değişik bölümlerinde çok sayıda değişik haç motifleri ile donatılmıştır.

Yapının Jamaton doğu cephesi üst kotunda aynı yatay kotta üç adet 0,52x0,65 m ölçülerinde metal korkuluklu mazgal pencereler yerleştirilmiştir. Pencere üst kotunun değişik bölümlerinde farklı haç motifleri yer almaktadır⁷⁹. Doğu cephesinin hareketlenmesinde giriş bölümü üzerinde yer alan çan kulesi ile kilise yapısının ortasındaki yuvarlak planlı kubbe kasağı ve piramidal külah önemli rol oynamaktadır. Yapının batı cephesi 26,38 m uzunluğundadır. Cephenin kuzey ve güney köşeleri arasında zemin eğiminden dolayı 1,22 m kot farkı vardır. Batı cephesine bitişik olarak inşa edilen müstemilat yapıları kısmen de olsa cepheyi kapatmaktadır (Görsel 186-187).

Görsel 187. Jamaton ve Kilise Batı Cephesi (Ş. Öztürk)

79 Öztürk 2021b: 1-37.

Batı Jamaton cephesi zeminden 7,03 m yükselerek mukarnaslı, kilisede ise testere dişli süslemeler iki kademeli saçak yardımıyla örtü sistemine geçiş yapmaktadır. Jamaton yapısının batı cephesi üst kotunda yer alan üç adet 0,87x1,26 m ölçülerindeki panolar içerisine metal korkuluklu pencereler yerleştirilmiştir (Görsel 187). Kilise batı cephesini ortasında ve güneyinde aynı yatay kotta iki adet 0,32 m genişlikte yuvarlak kemerli mazgal pencere yer alır (Görsel 187-188). Cephenin alt kotunda ise yuvarlak kemerli bir pencere vardır. Cephenin alt bölümü aynen doğu cephesinde olduğu gibi kaba yonu taşı kullanılmıştır.

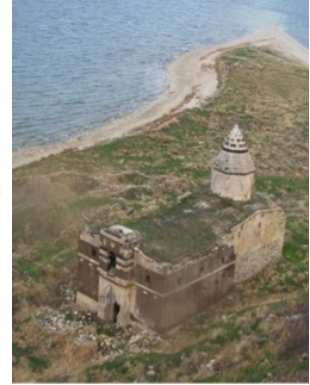
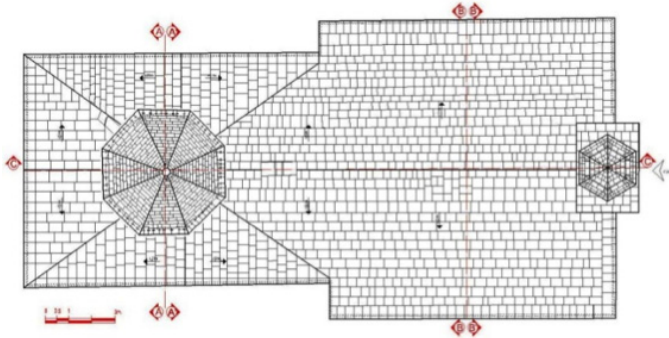

Görsel 188. Jamaton ve Kilise Kuzeybatı Genel Görünüşü (Ş. Öztürk)

Batı cephesi manastırın diğer cephelerinde olduğu gibi süsleme olarak bir haç motifi dışında zengin değildir. Cephe mimari özellikler bakımından doğu cephesi ile aynı mimari özelliktedir (Görsel 187-188).

3.3.3. Örtü Sistemi

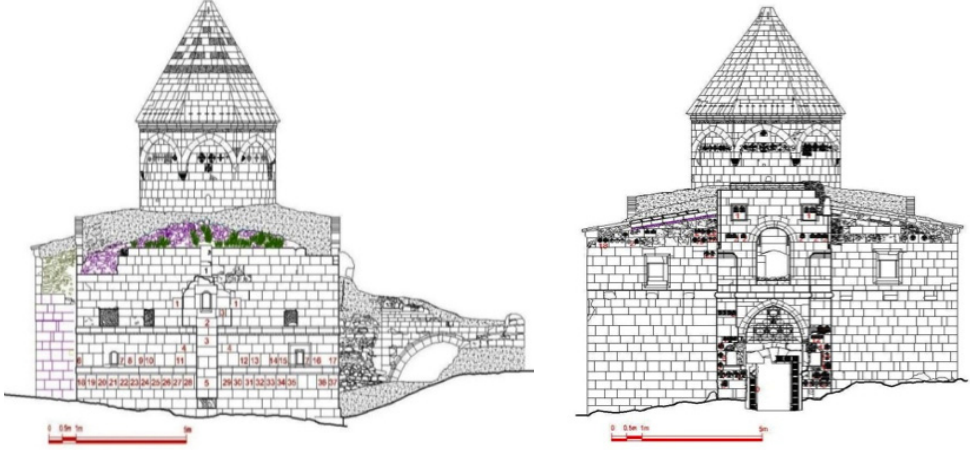
Yapının örtü sistemi üç bölümden oluşmaktadır. İlk bölüm olan kilisenin örtü planı, 9,33x13,18 m ölçülerinde kırma çatı eğimli olup, örtü sisteminin ortasında ise piramidal sekizgen kubbe külahı yerleştirilmiştir.

Görsel 189-190. Jamaton ve Kilise Örtü Planı ve Güneydoğu Genel Görünüşü (Ş. Öztürk)

Örtü eğimi doğu ve kuzey cephelerinin ortasından kuzey ve güneye doğru %13 eğimli, kuzey cephesinde ise doğu ve batıya %19 eğimli, güney cephelerde yine ortadan doğu ve batı yönüne %10 eğimli inşa edilmiştir (Görsel 189-190). İkinci bölüm olan kilisenin ana kubbesi, dışta her bir kenar uzunluğu yaklaşık 2,20 m olan sekizgen piramidal külah ile örtülüdür. Piramidal külahın ilk yataydaki sırasındaki taşlar birbirine metal kenet ile bağlantılı ve tüm yonu taşlar geçmeli olarak inşa edilmiştir.

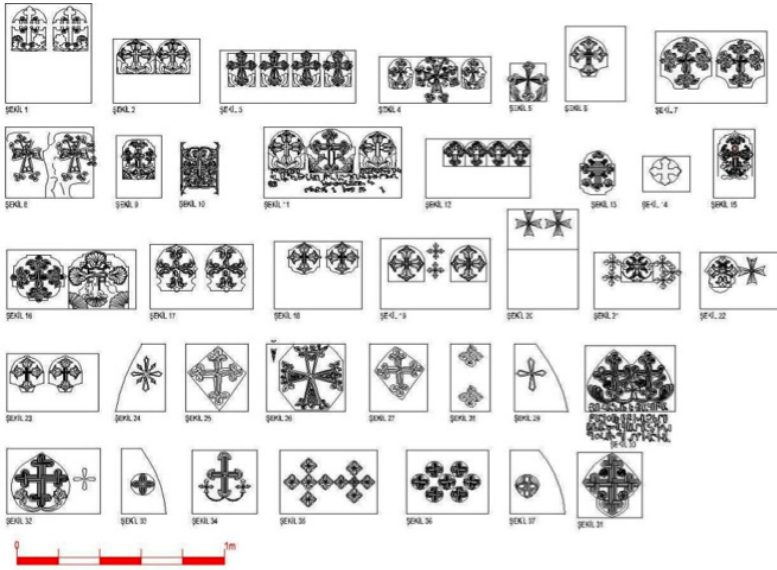
Görsel 191-192. Kilise Kuzey ve Güney Cephe Süslemeleri (Ş. Öztürk)

Üçüncü bölüm olan Jamaton örtü planı, 12,65x12,78 m ölçülerinde kırma çatı şeklinde planlanmıştır. Örtü sistemi doğu ve batı yönlerine doğru %20 eğimlidir. Jamaton bölümü güney giriş kapısının üzeri 2,70x3,50 m ölçülerinde üzerine altıgen çan kulesi yerleştirilmiş olup, ana örtüden kenarlarda kuzey yönü hariç yaklaşık 1,00 m dışarıya çıkıntılı olarak inşa edilmiştir (Görsel 191-192).

3.3.4. Süsleme

Çarpanak Ctouts-Ctuc Manastırı, güney ve kuzey cephelerindeki süsleme örnekleri oldukça dekoratif ve işlemeli bir yapıdadır. Kilisenin kuzey cephesinde birbirinden farklı ebatlarda haçlar cephenin değişik kotlarında kullanılmıştır (Görsel 193-194).

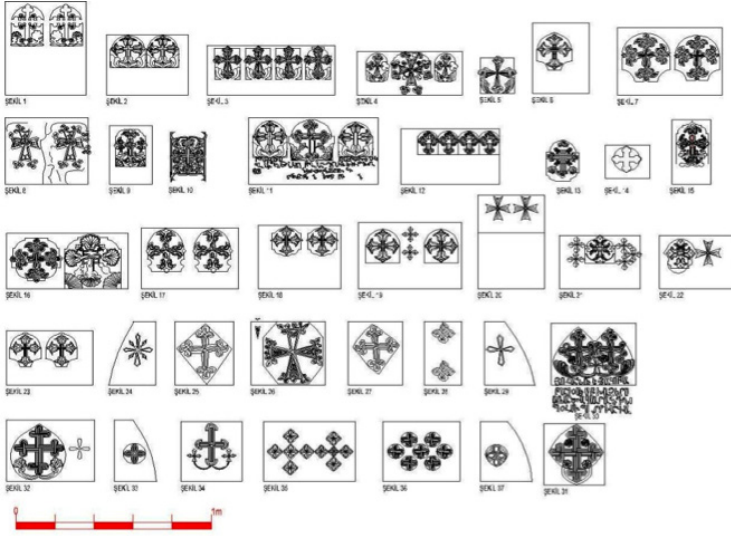

Görsel 193. Saint Jean Kilisesi Kuzey Cephe Süsleme Detayları (Ş. Öztürk)

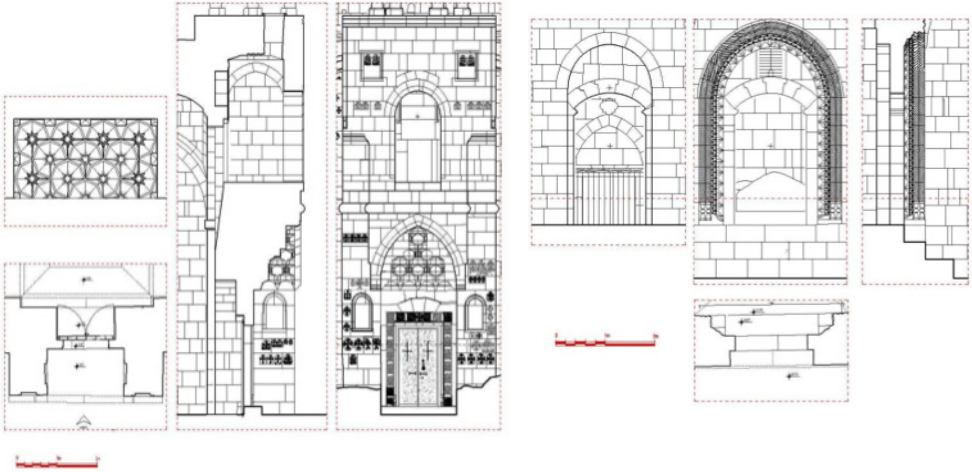
Oldukça zengin işlemeli haç motifleri ya bir çerçeve içerisinde ya da çerçevesiz bir konumdadırlar. Kuzey cephesinde kullanılan haç süslemelerinin sayısı toplam 38 adettir. Bazı haç motifleri ise birkaç kez tekrar edilmiştir. Güney giriş cephesinde kullanılan haç süslemelerinin sayısı toplam 37 adettir (Görsel 193-196).

Bazı haç motifleri kuzey cephede olduğu gibi birkaç kez tekrar edilmiştir. Kilise ana giriş kapısı kapı alınlığı ve kapı üstünde yer alan mukarnas süslemeleri ve bezemeleri oldukça zengin bir şekilde inşa edilmiştir (Görsel 193-196).

Yapının doğu cephesinin farklı kotlarında toplam 58 adet haç formu süslemesi kullanılmıştır. Cephenin orta üst kısmında yer alan mazgal pencerenin üzerinde ise güneş saati yerleştirilmiştir. Yapının batı cephesinin farklı kotlarında toplam 26 adet haç formu süslemesi kullanılmıştır (Görsel 193-196).

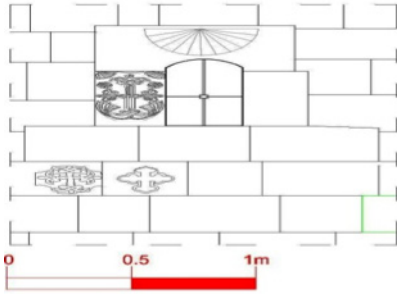

Görsel 194. Jamaton Güney Cephe Süsleme Detayları (Ş. Öztürk)

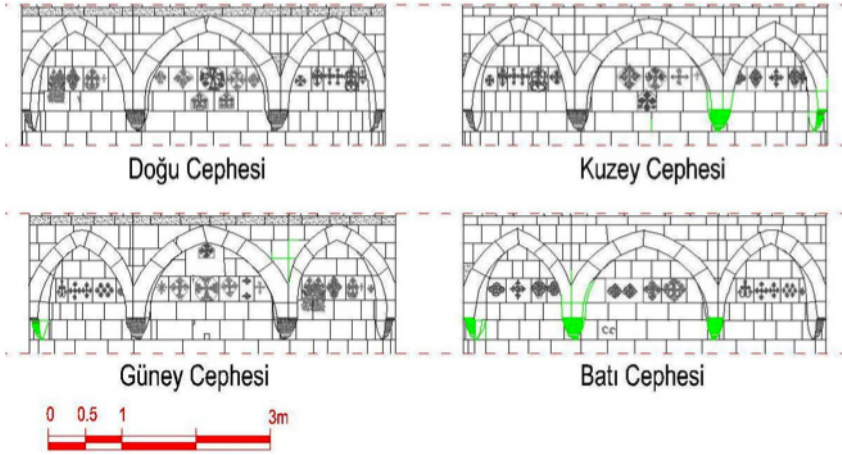

Görsel 195-196. Jamaton Giriş ve Kilise Kapı Plan-Kesit ve Cephe Detayları (Ş. Öztürk)

Yapının örtü sisteminin ortasında yer alan yuvarlak planlı kubbe kasağı dıştan sekiz adet sivri kemere bölünerek sekizgen piramidal geçiş yapılmaktadır. Her sivri kemer içerisine yerleştirilen toplam 37 adet haç formu süslemesi vardır. Jamaton ve kilisenin iç mekân tavan, niş ve duvarlarında sınırlı sayıda süsleme örneklerini görmek mümkündür (Görsel 197-205).

Görsel 197-198. Doğu Cephesi Güneş Saati Çizim ve Görünüşü (Ş. Öztürk)

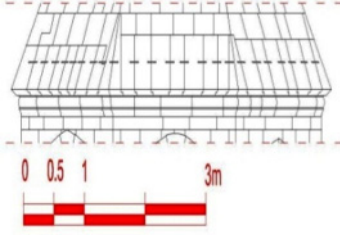
Görsel 199-202. Kilise Kubbe Kasnağı Süslemeleri (Ş. Öztürk)

Görsel 203-205. Kilise ve Jamaton İç Mekân Süsleme Görünüşleri (Ş. Öztürk)

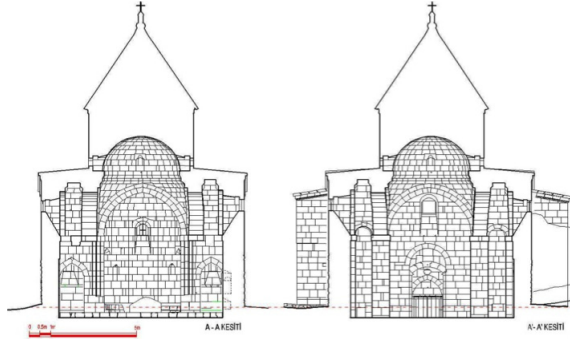
3.4. MALZEME ANALİZİ VE YAPIM TEKNİĞİ

Çarpanak Ctouts-Ctuc Manastırı, ana yapım malzemesi, kalker taşı, andezit taşı, bölgesel bazalt taşı, kaba yonu taşı, moloz taşı metal ve ahşaptır.

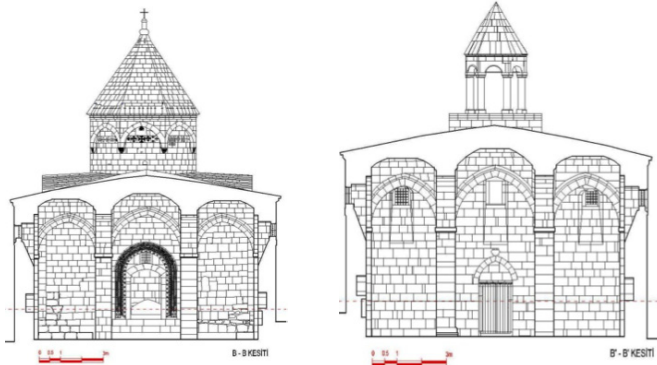
Görsel 206-207. Kilise Kubbe Saçak Kenet Çizim ve Görünüşü (Ş. Öztürk)

Kalker ve Andezit taşı; yapının ana dış beden duvarlarından, kemer, örtü sistemi, kemer ayak, saçak, yapımında kullanılmıştır. Andezit taşı iki farklı renkte yapının iç ve dış beden duvarlarında kahverengi ve açık renkte kullanılmıştır. Moloz taşı; Yapının tüm beden ve iç duvarlarında dolgu malzemesi olarak kullanılmıştır (Görsel 206-207).

Görsel 208-209. Saint Jean Kilisesi A-A ve A¹ _ A¹ En Kesitleri (Ş. Öztürk)

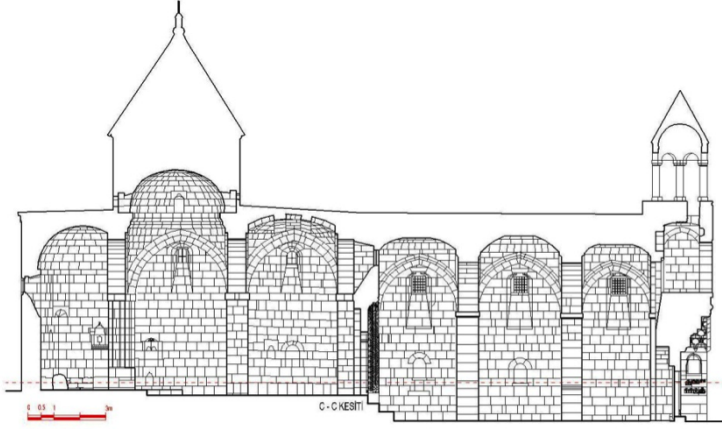
Kaba yonu taşı; Ana yapı dışında tamamlayıcı müstemilat bölümlerinin yapımı ile kilisenin doğu ve batı beden duvarının alt bölümünde sıralı olarak kullanılmıştır. Bazalt taş; Jamaton ve kilisenin iç zemin döşemesi ve apsis döşemesinde kullanılmıştır.

Görsel 210-211. Jamaton B-B ve B¹ _ B¹ En Kesitleri (Ş. Öztürk)

Metal malzeme; Yapının tüm kapı, pencere aksesuarında, pencere korkuluklarında ve piramidal sekizgen kubbe örtü sisteminin ilk ile son sırasında kenet olarak kullanılmıştır (Görsel 208-211).

Ahşap malzeme; Manastırın tüm kapı ve pencere doğramalarında kullanılmıştır. Manastır yapımında bağlayıcı olarak kullanılan harç ve sıva kireç harcıdır⁸⁰.

Görsel 212. Jamaton ve Kilise C- C' Boy Kesiti (Ş. Öztürk)

Yapıyı oluşturan beden taş duvarların iç ve dış duvarlarda kalınlıkları farklılıklarla birlikte yaklaşık 1,00 m dir. Kesme taşların örüldüğü beden dış duvarları, kapı-pencere kemer ve söveleri muntazam şekilde işlenerek yatay ve düşey derzleri oldukça ince tutulmuştur. Beden duvarların orta kısımları ise moloz taş ile yığma dolgu tekniğinde inşa edilmiştir (Görsel 210-212). Kireç harcı kullanılarak ince dokulu sıva ile yapının iç duvarlarının satırları sıvanmıştır.

Yapıda kullanılan harç ve sıva örnekler yapının değişik bölgelerinden alınarak, Kültür ve Turizm Bakanlığı'na bağlı İstanbul Restorasyon ve Konservasyon Merkez Laboratuvarı Müdürlüğü tarafından malzeme analizi yapılmıştır. Yapılan harç ve sıva analizleri hazırlanan 22.04.2010 tarih ve 934 sayılı raporla sonuçlanmıştır. Harç ve sıva malzeme analizleri üç aşamada tamamlanmıştır. Bunlar;

1-Mevcut Harç Durum Analizi; Açık/bej renkte sert dokulu, gözeneksiz, yer yer kireç lümleri ve bol miktarda çakıl parçaları içeren, ince agregalı harç parçalarından oluşmaktadır. Çok sert zorlukla el ile kopartılabilen nitelikte ve dayanımı sert bir kum taşı kadar sağlam ve ancak çekiç darbesi yardımıyla koparılabilen niteliktedir.

2-Mevcut Sıva Durum Analizi; Açık/bej renkte yumuşak dokulu, kısmen gözenekli, hayvan kılı içeren ince agregalı sıva parçalıdır. Dağılganlığı az, el ile kolayca kopartılabilen nitelikte ve dayanımı sert bir kum taşı kadar sağlam ve ancak

80 Öztürk 2021b: 1-37.

çekiç darbesi ile yoğun kum agrega içermiyorsa sulu zımpara ile belli bir yüzey elde edilebilecek niteliktedir.

3-Kimyasal Harç ve Sıva Analizi; Malzeme içindeki (kalsiyum karbonat) organik madde ve nem miktarlarını tespit etmek amacıyla yapılan analizdir. Malzeme içindeki kreç oranının tespiti için; kızdırma kaybı (kalsinasyon) ile asit testi (HCl'de kaybı) analizleri yapılmıştır.

Kızdırma kayıpları analizleri sonucunda bulunan değerler malzeme içindeki organik madde ve kalsiyum karbonat miktarını verir. Asit testi sonucu ise; malzemedeki kalsiyum miktarını verir. Aşağıdaki tabloda; kızartma kayıpları, asit testi, elek analizleri ve spot testi sonuçları verilmiştir (Görsel 213).

Örnek	Asitte Kayıp %	Asitte Kayıp %					Kızartma Kayıpları			Spot Testleri	
		1180u	600u	250u	125u	<125u	% Nem	% Org.	%CaCO ₃ (SO) ²⁻	CI	
Harç	95,72	95,72	95,72	95,72	95,72	95,72	95,72	95,72	95,72	-	+
Sıva	94,10	23,08	12,31	44,62	7,69	12,31	7,00	5,80	84,84	-	++

Görsel 213. Jamaton ve Kilise Harç ve Sıva Test Sonuçları (Ş. Öztürk)

4-Harç ve Sıva Malzeme Değerlendirme Analizi; Yapılan malzeme analiz değerlendirmesi sonucunda Çarpanak Ctouts Manastırı harç ve sıva örneklerinden tespit edilen ve onarım çalışmalarında önerilen malzeme oran ve birimleri şöyledir.

Harç: %33-35 Sönmüş ve bekletilmiş kireç; %48-50 Taş tozu; %10-15 Yıkanmış dere kumu

Sıva: %33-35 Sönmüş ve bekletilmiş kireç; %35-55 Taş tozu; %08-10 Yıkanmış dere kumu⁸¹.

Van Gölü Havzası'nın en önemli Hristiyan-Ermeni anıtsal eserlerinden biri olan Ctoutus-Ctuc (*Surp Garabet-Gtuds*) Manastırı koruma proje çalışmaları ile Çarpanak Adası iskele yapımı, Van Valiliği tarafından 2012 yılında tamamlanmıştır. Bu çalışmadan sonra yerli ve yabancı birçok turist, adayı ve ada üzerindeki manastırı ziyaret etmiştir.

Görsel 214. Ctoutus-Ctuc Manastırı Güney Genel Görünüşü (Ş. Öztürk)

81 Öztürk 2010a: 1-3.

Akdamar Adası üzerinde yapılmış ve kilise Kutsal Haç Kilisesi'nin onarımı tamamlandıktan sonra, 31.07.2006 tarihinde açılış töreni il ve bölge kültür turizmüne önemli katkılar sağlamıştır. Bu tarihten sonra Van Gölü içerisindeki diğer üç ada üzerinde yer alan Hristiyan-Ermeni dini yapılara bölgesel, ulusal ve uluslararası ilginin arttığı görülmüştür⁸².

Görsel 215. Ctotus-Ctuc (Surp Garabet-Gtuds) Manastırı Batı Genel Görünüşü (Ş. Öztürk)

Van Valiliği bünyesinde 2009 yılında oluşturulan Van Gölü Havzası Kültür Komisyonu başkanlığınca Yedi Kilise (*Van Warak*) ve Çarpanak Adası, Ctotus-Ctuc (*Surp Garabet-Gtuds*) Manastırı'nın ilk onarım aşaması olan projelendirme çalışmalarına başlanmıştır.

Adadaki manastır mimari yapısının dışındaki doğal oluşumunun Florya ve Faunasını korumak amacıyla, çevre ve peyzaj düzenlenmesi çalışmalarının yapılması zorunluluk arz etmektedir (Görsel 214-217).

Görsel 216. Ctotus-Ctuc (Surp Garabet-Gtuds) Manastırı Güneydoğu Genel Görünüşü

Hazırlanan koruma projesinin uygulanması, diğer manastır (*Başmelekler Şapeli, Keşiş Odaları, Kütüphane, Mezarlık, Su kuyusu vb.*) mimari yapılarını ortaya çıkartmak amacıyla bilimsel kazı yapılması ve uygulama aşamasına geçilmesi gerekmektedir.

82 Öztürk 2021b: 1-37.

Görsel 217. Van Valisi Sayın Münir Karaoğlu'nun Yapı İnceleme Görünüşü (Ş. Öztürk)

Ctotos-Ctuc Manastırı'nın onarılması ve kültür ve dini turizmüne kazandırılması yüzyıllarca aynı coğrafyayı paylaşmış, ortak evrensel değerlere sahip iki eski kültürün, kültürel bir miras sayesinde ilişkilerinin iyileşmesine vesile olması açısından son derece büyük bir önem taşımaktadır. Koruma ve onarma işlemleri sadece belli yapılar üzerinde değil, aynı zamanda farklı uygarlıklar, dönemler, inanışlara ait maddi ve manevi kültürel miraslar için yapıldığında asıl amacına ulaşabilir (Görsel 214-217).

Yapılan çalışmalar ile Ctotos-Ctuc Manastırı'nın durumu, bölge kültür ve turizmi üzerindeki olumlu etkisi ile Çarpanak Adası'nın bugünü yarından, geleceği de bugünden daha iyi olacaktır.

4. VAN-İPEKYOLU/SURP VARDAN KİLİSESİ

Van Kalesi'nin güneyinde yer alan yaklaşık 365.000 m²'lik Eski Van Şehri'nin Urartular döneminde ne şekilde kullandığına dair tarihi belge ve herhangi bir iz bulunmamaktadır. Van Kalesi'nin konumu ve üzerinde yer alan Urartu mezar ve diğer yapıları dikkate alındığında Eski Van Şehri'nin bulunduğu alanın sivil yapılaşma için kullanıldığı düşünülmektedir.

Görsel 218. Van Kalesi-Eski Van Şehir Planı (Ş. Öztürk)

Tarihi şehrin doğu, güney ve batısı surlarla, kuzeyi ise Van Kalesi ile çevrelenmiştir⁸³. Şehir surları 5,30 m kalınlığında, yüksekliği değişmekle birlikte yaklaşık 11,00 m'dir. Surların doğusu 650 m, batısı 900 m, güneyi ise 890 m uzunluğunda çift sıra ortası su dolu hendekle inşa edilmiştir (Görsel 218).

Belli aralıklarla dışa taşkın 70 adet kule ile şehir surları desteklenmiştir. Bu kulelerden bazıları; Sultan Velet Kulesi, Şah Kulesi, Tophane Kulesi, Ali Paşa Kulesi'dir. Şehrin girişi surlarda açılan dört kapı ile sağlanmaktadır (Görsel 218-219). Bunlardan biri doğu surlarının kuzey köşesinde Tebriz Kapısı, diğeri batı surlarının kuzey köşesinde yer alan Yalı (*İskele*) Kapısı, diğeri ikisi ise güney surlarının üzerinde yer alan Orta Kapı (*Yeni Kapı*) ile Saray (*Uğrun*) Kapısı'dır⁸⁴.

Eski Van Şehri, topografik olarak az eğimli bir yapıya sahiptir. Arazinin eşyükselti eğrileri kuzeyden bir uçurum gibi aşağıya doğru inen kayalıkların dibinden, önce doğu-batı yönüne, sonra güneye, kuzeye ve tekrar güneye doğru kıvrılıp genişleyerek devam eder. Şehirde Türklerle Ermeniler yan yana, iyi komşuluk ilişkisi içinde yüz yıllarca birlikte kardeşçe yaşamışlardır. Şehrin doğu bölgesinde Ermeniler, kuzeybatı köşesinde Kürtler, orta kısımlarında ise Türkler ağırlıklı olarak yaşamışlardır⁸⁵.

83 Konyar-Ayman-Avcı-Yiğitpaşa-Genç ve Akgün 2012: 219-245.

84 Öztürk 2001: 32-34.

85 Günel 1993: 41-48.

Görsel 219. Eski Van Şehri Genel Görünüşü (Vruyr:1916)

1655 yılının ortalarında bölgeyi gezen Evliya Çelebi, şehrin 10 mahallesinin olduğunu, bunun üç mahallesinde Ermeni halkın diğer mahallerinde ise Müslüman halkın oturduğunu anlatmıştır. Bu mahallelerden bazıları; Paşa Mah., Horhor Mah., Ulu Cami Mah., Soluk Mah., İskele (*Yalı*) Mah., Orta Kapı Mah. ve Tebriz Kapı Mahallesi'dir. Şehirde iki katlı düz toprak damlı kâgir (*kerpiç ve yonu taş, kireç ve cıbis harcı*) malzemeden inşa edilen toplam 8.800 ev bulunduğu, kalede ise üç yüz kadar yeniçeri, topçu ve cebecilere ait evlerin olduğu belirtilmiştir⁸⁶.

Görsel 220. Eski Van Şehri ve Kalesi Uydu Genel Görünüşü (Google Earth)

Şehrin nüfusunun büyük bir bölümünü Müslümanlar oluşturmakla birlikte yıllara bağlı olarak nüfusun sürekli değiştiği çeşitli kaynaklarda görülmektedir. Osmanlı Devleti'nde XVII. yüzyıldan itibaren hissedilmeye başlanan gerileme belirtileri, Van'da da kendini göstermiş, Yöredeki devlet adamlarının merkezi idareyle bağlarının zayıfladığı görülür. Bu dönemde, Avrupa devletleri tarafından kışkırtılan gayrimüslim etnik azınlıklar arasında başlayan huzursuzluk, anarşiyi canlandırmıştır. XIX. yüzyıl sonuna kadar Van'da Ermeni halkı ile sürdürülen ortak yaşam, yabancı misyonerlerin tahriki sonucu sona ermiştir.

86 Çelebi 1993: 354-355.

1915 yılında Ruslar tarafından işgal edilen kent, 1918’de geri alındığında tamamen harap bir duruma gelmiş ve terk edilmiştir. Şehir, Cumhuriyet Dönemi’nde bahçelik kısmında yeniden şekillendirilmiş ise de bugün artık “Eski Van” tabiri ile andığımız, sur içindeki kısmı, geçmişteki canlılığını kaybetmiş ölü bir kent durumundadır⁸⁷. Tarih öncesinden başlayarak birçok uygarlığa ev sahipliği yapan Van bölgesi, farklı kültürlerin egemenliği altında kalmıştır. Tüm bu farklı kültürler, yerleşim süreçleri içerisinde Eski Van Şehri’nde sivil, askeri ve dini mimariye yansyarak şehrin yapılanmasında önemli rol oynamışlardır. Bu durum XX. yüzyılın başlarına kadar kesintisiz bir şekilde devam etmiştir.⁸⁸

Görsel 221. Eski Van Şehri ve Kalesi Güneydoğu Genel Görünüşü (Vantam Arşivi)

Eski Van Şehri, Osmanlı döneminde çeşitli etnik kökenli halkların bir arada yaşadığı bir kültür mozaği oluşturmaktadır. Cuinet’in 1890 yılında yapmış olduğu bir araştırmanın sonuçlarına göre, XIX. yüzyılda toplam nüfusun 30.000 olduğu kentte, 16.000 Müslüman, 13.500 Hristiyan ve 500 Yahudi bulunmaktadır⁸⁹. Osmanlı İmparatorluğu döneminde yaşanan bu hoşgörü ortamında Müslümanlar başta olmak üzere Hristiyan topluluklar da çok sayıda dini eser inşa etmişlerdir (Görsel 220-221).

XIX. yüzyılın başlarında Eski Van Şehri’nde Hristiyan mimarisine ait sekiz tane kilise bulunmaktadır. Bunlar; Surp Trimayr (*Meryem Ana*), Surp Vardan, Surp Paulos, Surp Petros (*Çifte Kilise*) Surp Nesan (*Tekan*), Surp Sahak, Surp Dziranavar ve Surp Stefanos Kiliseleridir. Bu kiliseler idari olarak Van’ın doğusunda yer alan Erek Dağı’nın eteklerindeki Yedi Kilise’ye bağlıydı⁸⁹.

1915-18 Rus-Ermeni işgali sırasında Eski Van Şehri içinde yer alan tüm mimari yapılar yakılıp yıkılarak yok edilmiştir. Bu tarihten 2012 yılına kadar doğanın ve diğer her türlü olumsuz koşulların etkisi altında büyük bir bölümü yıkılan mimari yapılardan biri de Surp Vardan Kilisesi’dir.

87 Ünal 1995: 107, 458.

88 Burney-Lang 1971: 127-149; Tahran-Sevin 1990: 429-456; Güzeloğlu 1996: 18-24.

89 Bachman 1913: 31; Güzeloğlu 1996: 39; Öztürk-Mutlu 2000: 26.

4.1. KONUM

Surp Vardan Kilisesi, Van Kalesi'nin güneydoğusu ve Eski Van Şehri'nin kuzeydoğusunda 164 Pafta, 611 Ada, 23 Parsel'de yer almaktadır. Yapının batısında Surp Stephanos Kilisesi, kuzeyinde Van Kalesi'nin sarp kayalıkları, doğusunda ise Tebriz Kapısı bulunmaktadır (Görsel 218-221).

1918 yılında Rus ve Ermenilerin bölgeden çekilişlerinin ardından, Eski Van Şehri'ndeki diğer yapılar gibi, kilise de doğanın olumsuz etkileri ile defnecilerin yağmalarına maruz kalmış ve bugüne büyük ölçüde hasar görerek gelmiştir. Günümüzde yapının beden duvarlarının bir kısmı ile dış örtü sisteminin tamamı yıkık durumdadır (Görsel 222-224).

Görsel 222-223. Surp Vardan Kilisesi Güneybatı Genel Görünümleri (Ş. Öztürk)

4.2. TARİHÇE

Surp Vardan Kilisesi'nin yapım tarihi ile mimarı hakkında herhangi bir yazılı belge bulunmamaktadır. Ayrıca, yapıyla ilgili araştırma kazısı gerçekleştirilmediğinden yapının inşa tarihi hakkında kesin bir bilgiye sahip değiliz.

Ancak yapının mevcut mimari durumu, yapı malzemesi, diğer mimari yapılarla kıyaslandığında; kilisenin muhtemelen XV. yüzyılın sonu, ya da XVI. yüzyılın başlarında inşa edildiği düşünülmektedir⁹⁰. Surp Vardan Kilisesi, 10.12.1993 tarih ve 1405 sayılı karar ile Diyarbakır Kültür ve Tabiat Varlıkları Koruma Bölge Kurul Müdürlüğü tarafından "1. Grup Yapı" niteliğinde kültür varlığı olarak tescil edilmiştir. Yapıya ait belgeleme, rölöve, restitüsyon ve restorasyon projeleri, Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi Mimarlık ve Tasarım Fakültesi Restorasyon Anabilim Dalı Başkanı Öğretim Üyesi Dr. Mimar ve Sanat Tarihçisi Şahabettin Öztürk tarafından hazırlanmıştır.

90 Öztürk-Güzel 2005: 69-84.

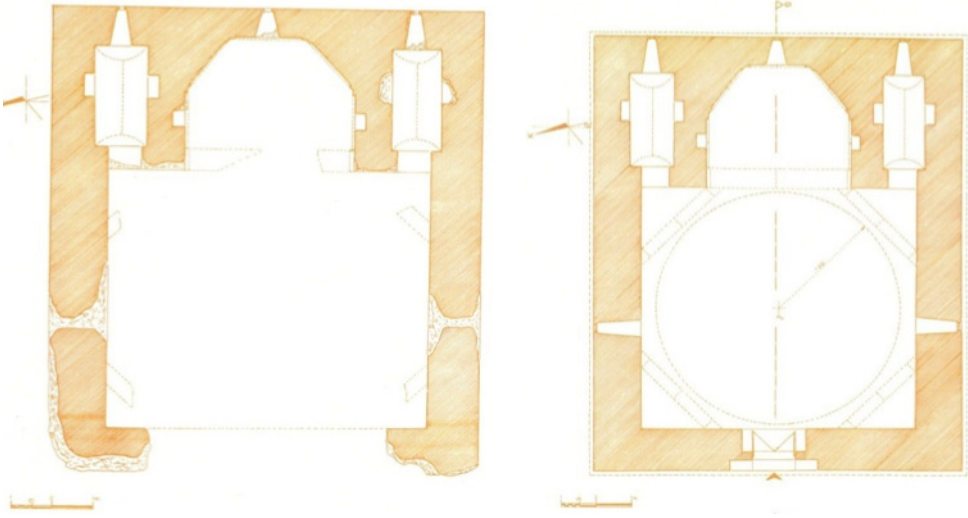

Görsel 224. Surp Vardan Kilisesi Doğu Genel Görünüşü (Lehman-Haupt)

4.3. YAPININ İNCELENMESİ

4.3.1. Plan

Surp Vardan Kilisesi, 10,65x13,15 m ölçülerinde, doğu-batı doğrultusunda uzanan dikdörtgen planlı olarak zemine kurulmuştur (Görsel 225-226).

Görsel 225-226. Surp Vardan Kilisesi Rölöve ve Restorasyon Planı (Ş. Öztürk)

Kilisenin batı beden duvarının ortasında yer alan 1,25 m genişliğindeki, çift kanatlı ahşap bir kapı ile ana mekâna giriş sağlanmaktadır. Kare formulu ana mekânın üzeri 3,50 m yarıçapındaki kubbeye örtülüdür. Merkezi kubbeye geçişler köşelerde

pendantiflerle sağlanmıştır. Mekân içerisindeki sesin üniform bir şekilde yayılmasını sağlayan aks-i seda küpleri, kubbe ve kubbeye geçiş elemanlarında kullanılmıştır (Görsel 268-269).

Görsel 227-228. Kubbe ve Apsis Aks-i Seda Küpleri Görünüşleri (Ş. Öztürk)

Ana mekândan, kilisenin doğusunda yer alan apside geçiş, 0,60 m kalınlığında tek kademeli bir yuvarlak kemerle sağlanmıştır. Dışa taşıntı yapmayan apsis 3,80 m derinliğinde, 4,15 m genişliğinde olup, beşgen bir formdadır. Apsisin her beş köşesinin sathı üstte sivri kemerli iki simetrik kör nişlerle düzenlenmiştir. Apsisin tam ortasında bir mazgal pencere ile kuzey ve güney beden duvar yüzeyinde iki küçük niş bulunmaktadır⁹¹.

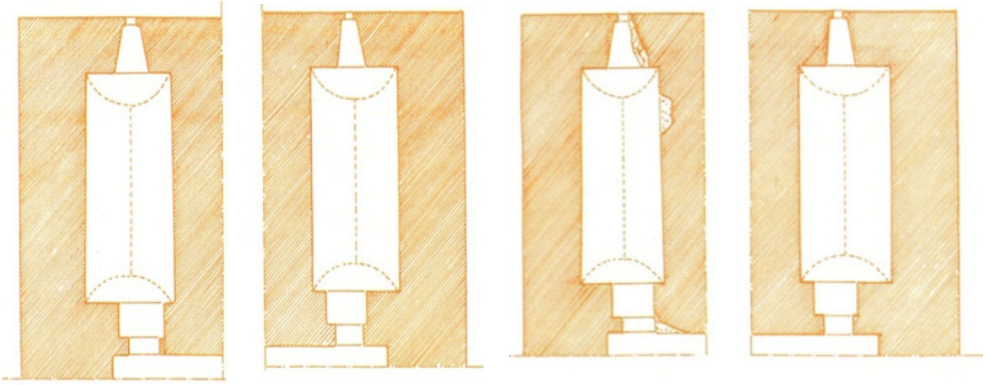
Apsisin her iki yanında simetrik olarak düzenlenmiş çift katlı, beşik tonozlu iki adet Pastoforion hücreleri yer almaktadır. Pastoforion hücrelerinden alt kattakiler, 1,40x3,10 m ölçülerinde dikdörtgen planlıdır.

Görsel 229-230. Surp Vardan Kilisesi İç Mekan ve Mazgal Pencere Görünüşleri (Ş. Öztürk)

91 Öztürk-Güzel 2005: 69-84.

Hücrelerin tam ekseninde birer mazgal pencere, kuzey ve güney beden duvar yüzeylerinde küçük birer niş yer almaktadır. 1,20x2,85 m ölçülerindeki üst kat Pastoforion hücrelerinde ise merkezde birer mazgal pencere bulunmaktadır. Kilisenin aydınlatılması, kuzey ve güney duvarlarında birer, apsis ve çift katlı Pastoforion hücrelerinde beş tane olmak üzere aynı mimari özelliklere sahip toplam yedi mazgal pencere ile sağlanmıştır (Görsel 225-234)⁹².

Görsel 231-234. Kilise Alt-Üst Pastoforion Hücre Rölöve-Restorasyon Planı (Ş. Öztürk)

4.3.2. Cepheler

Surp Vardan Kilisesi'nin dış cepheleri oldukça sade olup, en hareketli cephesi, mekâna girişin sağlandığı batı cephesidir. Yapı çevresi 1,00 m genişlikte, kayrak sal taşı ile tretuvarla koruma altına alınmıştır. Batı cephesinin ortasında yer alan çift kanatlı giriş kapısı yuvarlak bir kemer niş içerisinde düz atkılı yekpare bir yonu taş ile düzenlenmiştir.

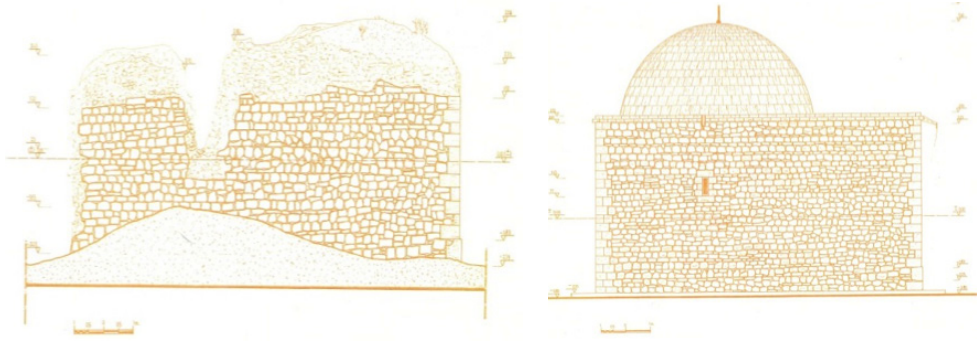

Görsel 235. Surp Vardan Kilisesi Batı Giriş Cephe Restorasyonu (Ş. Öztürk)

92 Öztürk-Güzel 2005: 69-84.

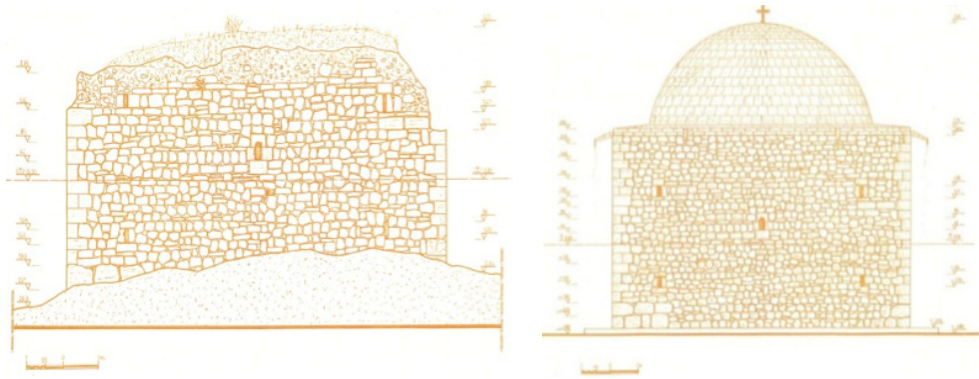

Zeminden 6,03 m yüksekliğindeki dış duvarlardan düz dama geçiş, iki kademeli düz bir saçak ile sağlanmıştır. Kilisenin örtüsü yonu taş kaplamalı yarım yuvarlak kubbe ile örtülüdür (Görsel 235)⁹³.

Görsel 236-237. Surp Vardan Kilisesi Güney Cephe Rölöve ve Restorasyonu (Ş. Öztürk)

Kilise güney ve kuzey cepheleri benzer mimari özelliklere sahiptir. Beden duvar köşeleri yonu taş ile orta kısmı ise kaba sıralı taş örgülü olarak inşa edilmiştir. Kuzey ve güney cephesinde birer mazgal pencere yer almaktadır. Kilise doğu cephesinde, biri apsis bölümünün ortasında olmak üzere her iki yanda dikey ve yatay aks üzerinde yer alan ikişer, toplam beş adet mazgal pencere yer almaktadır (Görsel 236-239).

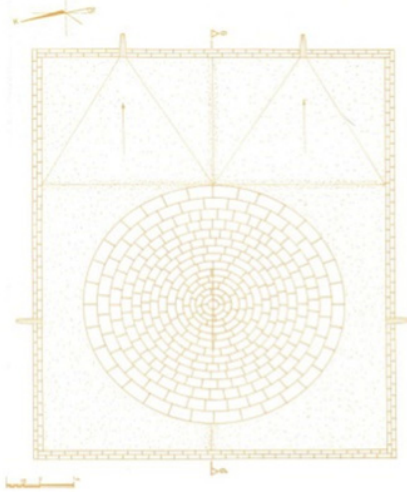
Görsel 238-239. Surp Vardan Kilisesi Doğu Cephe Rölöve ve Restorasyonu (Ş. Öztürk)

4.3.3. Örtü Sistemi

Surp Vardan Kilisesi'nde, ana mekânın üzeri düzgün yonu taştan inşa edilmiş kubbe ile diğer kısımlar ise düz dam ve sıkıştırılmış toprak ile örtülüdür.

93 Öztürk-Güzel 2005: 69-84.

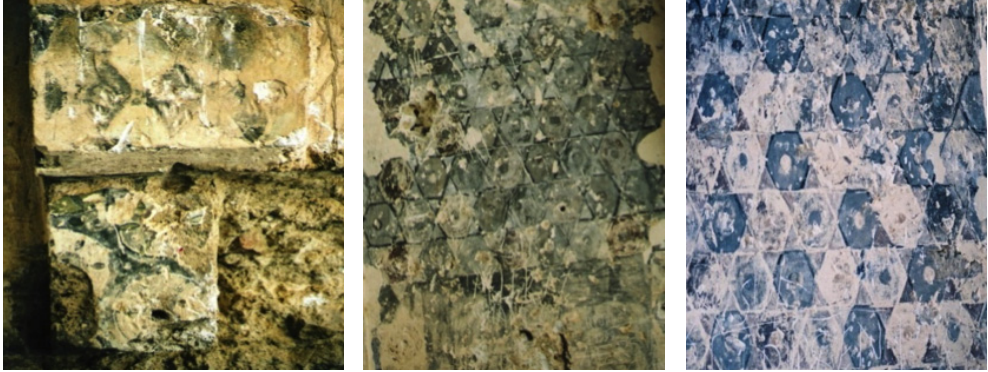
Yapının örtü sisteminde yağmur ve kar sularının tahliyesini sağlayan çörtlenler (şoratanlar) bulunmaktadır. Bunlar güney ve kuzey duvarı ile apsis üzerinde iki adet olmak üzere toplam dört tanedir (Görsel 240)⁹⁴.

Görsel 240. Surp Vardan Kilisesi Örtü Sistemi Restorasyonu Planı (Ş. Öztürk)

4.3.4. Süsleme

Surp Vardan Kilisesi, dış cepheleri itibariyle oldukça sadedir. Kilisenin dış duvarlarında herhangi bir süsleme unsuruna rastlanmamaktadır. Sıvalı olan iç duvar yüzeylerinde ise çeşitli geometrik süslemeler görülmektedir (Görsel 241-243).

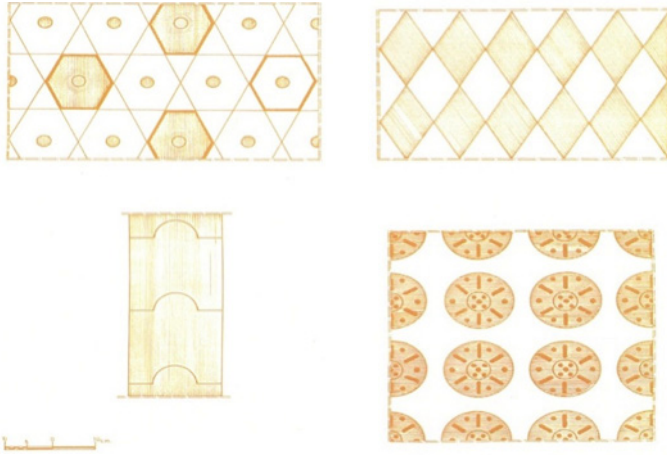
Görsel 241-243. Surp Vardan Kilisesi Süsleme Görünüşleri (Ş. Öztürk)

Kubbeye geçişin sağlandığı pandantiflerin alt kısmındaki dört köşede yatay olarak yan yana dizilen altıgenler ve bu altıgenlerin her bir köşesine denk gelen üçgenlerle

94 Öztürk-Güzel 2005: 69-84.

oluşturulmuş altı köşeli yıldız motiflerinden gelişen geometrik bir kompozisyon bulunmaktadır. Ana mekândan apsise geçişi sağlayan kemerin alt karın kısmında, birbirinin tekrarı şeklinde düzenlenmiş bir kompozisyon yer almaktadır. Bu kompozisyonda düz bir şekilde ilerleyen doğrular, üst orta kısımlarda küçük kemerler oluşturduktan sonra, tekrar düz bir biçim almaktadır (Görsel 241-243).

Apsis kemerinin dışa doğru çıkıntı yapan kısmında, yatay şeritler halinde sıralanan eşkenar dörtgen motifleri yüzeyi, bir dolu bir boş şeklinde doldurmaktadır. Bu eşkenar dörtgen motifli düzenlemenin alt kısmında ise yatay ve dikey şekilde birbirine paralel sıralanan daireler yer almaktadır. Bu dairelerden her birinin içi, birbirinin tekrarı şeklinde, ortadaki daha küçük bir daireden gelişen çizgilerle altı eşit parçaya bölünmüştür. Ayrıca, ara boşluklar nokta bezemelerle doldurulmuştur. Bu düzenlemede, toprak boyalardan imal edilmiş yeşil ve bordo renkleri kullanılmıştır. İç yüzeyde görülen diğer üç geometrik süslemede ise siyah ve beyaz renklerin kullanıldığı görülmektedir (Görsel 244-245).

Görsel 244-245. Surp Vardan Kilisesi Süsleme Detayları (Ş. Öztürk)

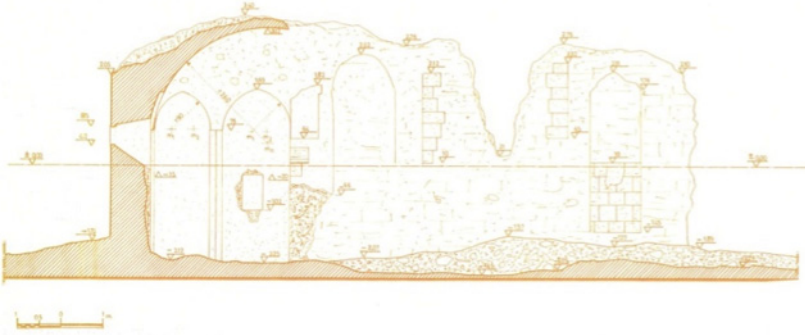
Surp Vardan Kilisesi'nin rölöve, restitüsyon ve restorasyon projeleri 1/50 uygulama ölçeğinde hazırlanmıştır. Restitüsyon projesi, yapıdaki mevcut izler, eski fotoğraflar ve yöredeki yaşlı insanlardan elde edilen bilgiler doğrultusunda tamamlanmıştır. Kilise gerek mimari yapısı gerek iç duvar yüzeylerinde görülen bezemeleriyle dikkat çekmektedir⁹⁵.

95 Öztürk-Güzel 2005: 69-84.

4.4. MALZEME VE YAPIM TEKNİĞİ

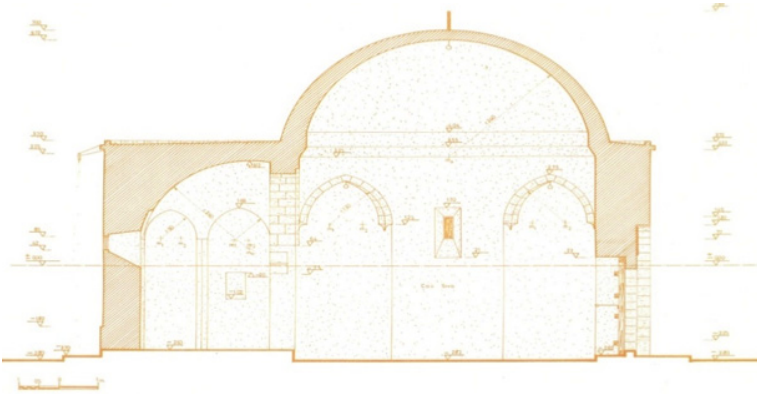
Kilisenin doğu dış duvarında zeminden yaklaşık 1,00 m kütleli yonu taş duvar örgülü yükseklikten sonra 0,05 m içerlek yapılmıştır. Kilisenin beden duvarları yaklaşık olarak 1,30 m kalınlığındadır. Surp Vardan Kilisesi inşasında malzeme olarak; Yonu Taş, Kaba Yonu Taş, Moloz Taş, Kayrak Sal Taşı, Ahşap, Tuğla ve Metal malzeme kullanılmıştır (Görsel 246).

Yonu Taş; Kilisenin pencere, kapı, söve, lento, kemer, zemin kaplaması, saçak yapısında, kubbe ve kilise beden duvarları köşelerinde kullanılmıştır. Kaba Yonu Taş; Kilisenin beden duvar inşasında kullanılmıştır.

Görsel 246. Surp Vardan Kilisesi G-G Boy Rölöve Kesiti (Ş. Öztürk)

Moloz Taş; yapının beden duvarlarında iç dolgu malzemesi olarak kullanılmıştır. Kayrak Sal Taşı; Kilisenin tüm beden duvarlarında yaklaşık 1,00 m genişlikte kullanılmıştır. Ahşap Malzeme; Yapının tüm kapı ve pencere doğramaları ile çörlen yapımında kullanılmıştır. Tuğla; İç mekân kubbe yapımında kullanılmıştır. Metal; Yapının kapı ve pencere aksesuar ve korkuluk ferforjelerinde kullanılmıştır⁹⁶.

Görsel 247. Surp Vardan Kilisesi G-G Boy Restorasyon Kesiti (Ş. Öztürk)

96 Öztürk 2018: 1590-1611.

Yapının inşası sıralı dolgu duvar tekniğinde ve ayrıca bağlayıcı malzeme olarak kireç harcı kullanılmıştır (Görsel 247). Yapıda bağlayıcı malzeme olarak subasman seviyesinin üzerinde kireç harcı, alt kısmında ise nem, rutubet ve suya dayanıklı olan ayrıca mimaride ender rastlanan kül harcı kullanılmıştır. İçten cass harcı ile sıvalı olan duvar satırları dıştan sıvasızdır.

Kilise, mimari özelliği bakımından Eski Van Şehri'ndeki diğer bir kilise olan Surp Paulos Kilisesi ile benzerlik göstermektedir. Doğu-batı doğrultusunda uzanan dikdörtgen planlı her iki yapı, merkezi kubbeli olup doğuda apsis ile Pastoforion hücrelerine sahiptir. Surp Paulos Kilisesi'nden beşgen formlu apsisi ile ayrılan Surp Vardan Kilisesi, bu bakımdan bölgedeki diğer bir yapı olan Çarpanak Saint Jean Kilisesi⁹⁷ ile benzerlik göstermektedir.

Yapının iç duvar yüzeylerinde yer alan altı köşeli yıldız ile eşkenar dörtgenli düzenleme, Selçuklu ve Osmanlı mimari süslemesinde sıklıkla karşılaşılan geometrik kompozisyonlardır. Eski Van Şehri'nde bulunan ve tarihi bilinmeyen Horhor Camisi'nin mihrap nişi üzeri sarı, açık mavi ve yeşil renkli eşkenar dörtgen motifleriyle süslenmiştir⁹⁸. Altıgenlerden oluşan geometrik yüzey desen örnekleri ise Selçuklular'da İsfahan Mescidi Cuma-Terkan Hatun kubbesinde, Tokat Gök Medresesi'nde; Osmanlı mimari yapılarında ise Bursa Yeşil Camii çinileri, Bursa Muradiye Camii çinileri ve Bursa Hacı Seyfettin Camii gibi yapılarda görülmektedir⁹⁹

Surp Vardan Kilisesi farklı kültürlerin izlerini taşıyan bir coğrafyada, Osmanlı hoşgörüsünün bir örneği olarak günümüze ulaşan eserlerden biridir. Eski Van Şehri'nde bulunan diğer yapılar gibi Surp Vardan Kilisesi de daha fazla geç kalınmadan dikkate alınmalı ve bir an önce yapı üzerinde gerekli onarım çalışmaları başlatılmalıdır¹⁰⁰.

5. VAN-İPEKYOLU/SURP DİZİRANAVOR (ŞAPEL) KİLİSESİ ONARIM ÇALIŞMALARI

1915-18 tarihleri arasında Rus-Ermeni işgali sırasında Eski Van Şehri içerisinde yer alan tüm mimari yapılar yakılıp yıkılarak yok edilmiştir. Bu tarihten 2012 yılına kadar doğanın ve diğer her türlü olumsuz koşulların etkisi altında büyük bir bölümü yıkılan, mimari yapılardan biri de Surp Diziranavor (*Şapel*) Kilisesi'dir.

97 Burney-Lang 1971: 127-149.

98 Öztürk 1996: 12, 13.

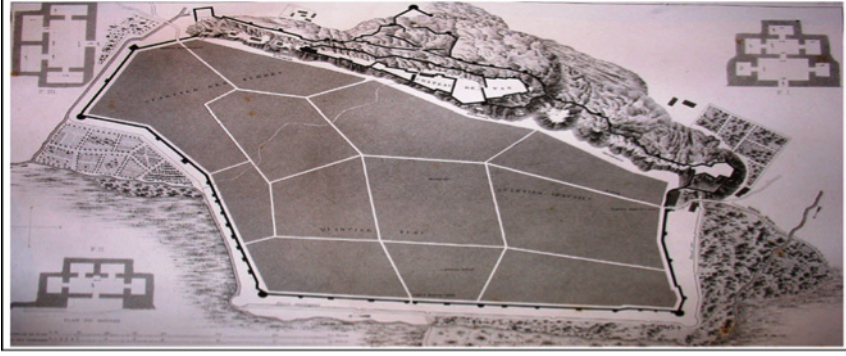
99 Demiriz 1979: 95, 123, 276-277; Çelebi 1993: 481-482; Günel 1993: 41-48.

100 Öztürk-Güzel 2005: 69-84.

Görsel 248. Eski Van Şehri Genel Görünüşü (Vruyr:1916)

Görsel 249. Eski Van Şehri ve Kalesi Vaziyet Planı (Charles Texier 1852)

5.1. KONUM

Surp Diziranavor Kilisesi, Eski Van Şehri'nin güneyinde 164 Pafta, 611 Ada, 23 Parsel'de yer almaktadır. Kilise, Eski Van Şehri'nin Orta Kapı Mahallesi'nin güney yakasında yer almaktadır. Yapının güneybatısında Kaya Çelebi Camii, kuzeydoğusunda Hüsrev Paşa Çifte Hamamı bulunmaktadır.

Görsel 250. Eski Van Şehri ve Kalesi Güneydoğu Genel Görünüşü (Vantam Arşivi)

1918 yılında Rus ve Ermenilerin bölgeden çekilişlerinin ardından, Eski Van Şehri'ndeki diğer yapılar gibi, kilise de doğanın olumsuz etkileri ile definecilerin yağmalarına maruz kalmış ve bugüne büyük ölçüde hasar görerek gelmiştir.

Görsel 251. Eski Van Şehri ve Kalesi Vaziyet Planı (Ş. Öztürk)

Surp Diziranavor Kilisesi, 2011 yılında onarılarak yapılmış, kuzeydoğu yönüne doğru 39 derece açı yaparak, zemine oturmuştur (Görsel 248-251)¹⁰¹.

5.2. TARİHÇE

Surp Diziranavor Kilisesi'nin yapım tarihi ile mimarı hakkında herhangi bir yazılı belge bulunmamaktadır. Ancak, yapının mevcut mimari durumu, yapı malzemesi, diğer mimari yapılarla kıyaslandığında; kilisenin muhtemelen XVII. yüzyılın sonu, ya da XVIII. yüzyılın başlarında inşa edildiği düşünülmektedir.

Görsel 252-253. Surp Diziranavor Kilisesi Güneydoğu ve Batı Görünüşleri (Ş. Öztürk)

Surp Diziranavor Kilisesi, 08.06.1979 tarih ve A-1673 sayılı karar ile Diyarbakır Kültür ve Tabiat Varlıkları Koruma Bölge Kurul Müdürlüğü tarafından "Anıt" niteliğinde kültür varlığı olarak tescil edilmiştir. Surp Diziranavor Kilisesi'nin röleve, restitüsyon ve restorasyon projeleri Van Valiliği İl Özel İdaresi Genel Sekreterliği tarafından hazırlanmıştır.

101 Öztürk-Mutlu 2000: 26-28.

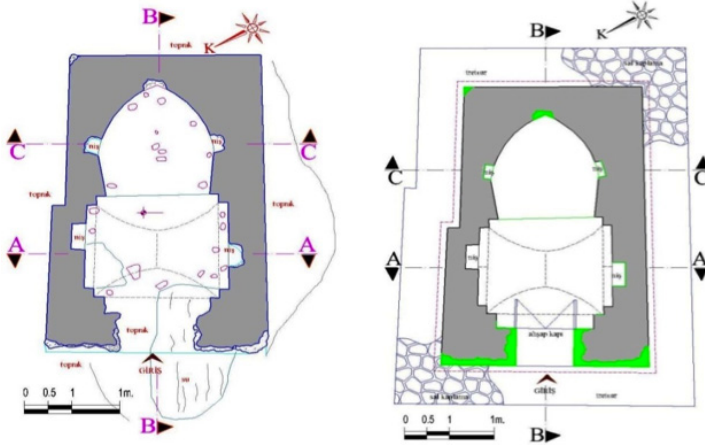
Yapıya ait belgeleme, rölöve projesi, Van kültür Varlıkları Koruma Bölge Kurul Müdürlüğü'nün 28.09.2009 tarih 374 sayılı karar ile restitüsyon ve restorasyon projeleri ise 25.02.2010 tarih ve 530 sayılı karar ile onaylanmıştır. Yapıya ait belgeleme ve tüm projeler, Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi Mimarlık ve Tasarım Fakültesi Mimarlık Bölümü Restorasyon Anabilim Dalı Başkanı Öğretim Üyesi Dr. Mimar ve Sanat Tarihçisi Şahabettin Öztürk tarafından hazırlanmıştır.

5.3. YAPININ İNCELENMESİ

5.3.1. Plan

Surp Diziranavor Kilisesi, 4,66x7,37 m ölçülerinde, doğu-batı doğrultusunda uzanan dikdörtgen planlı olarak zemine kurulmuştur. Kilise kuzey cephesi yaklaşık olarak ortadan 0,27 m içeriye doğru daralarak devam etmektedir (Görsel 252, 255).

Kilisenin batı beden duvarının ortasında yer alan 1,30 m genişliğindeki, çift kanatlı ahşap bir kapı ile ana mekâna giriş sağlanmaktadır. Yapının iç mekânı 2,47x2,60 m ölçülerinde doğu batı istikametinde bir sivri beşik tonoz ile örtülüdür. İç mekân kuzey, güney beden duvarlarında 0,20 m, batı duvarında ise 0,37 m derinlikte, sivri kemerler ile çevrilidir.

Görsel 254-255. Surp Diziranavor Kilisesi Rölöve ve Restitüsyonu Planları (Ş. Öztürk)

Kuzey ve güney beden duvarlarının ortasında karşılıklı 0,30 derinlikte nişler yerleştirilmiştir. İç mekânın doğusunda yer alan apsisi bölümü 3,65 m derinliktedir. Yuvarlak planlı apsisin güney ve kuzey duvarının ortasında karşılıklı olarak birer niş yerleştirilmiştir. İç mekânın aydınlatılması giriş kapısı üzerinde yer alan mazgal bir pencere ile sağlanmaktadır (Görsel 254-257)¹⁰².

102 Öztürk-Mutlu 2000: 26-28.

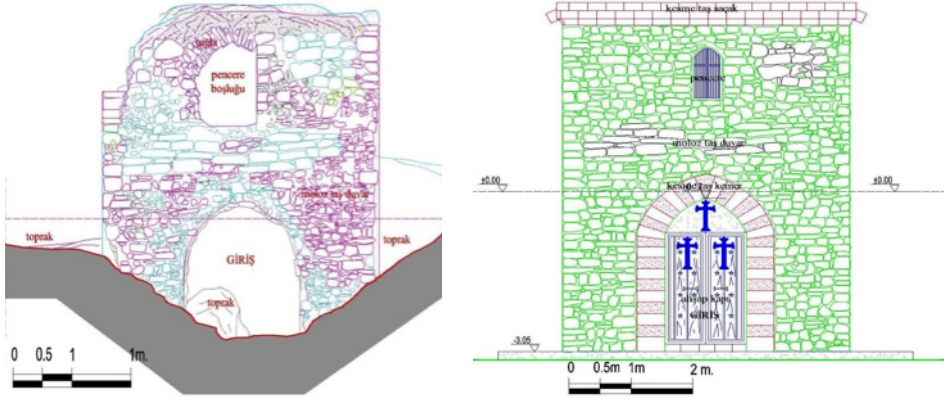
Sesin iç mekânda üniform bir şekilde yayılmasını sağlamak amacıyla yerleştirilen altı adet aks-i seda küpleri vardır. Küplerin ikisi apsis bölümünde, daha büyük olan diğer dört küp ise karşılıklı olarak iç mekânda yer alır.

Görsel 256-257. Surp Diziranavor Kilisesi Küpbe ve Apsis Aks-i Seda Küpleri Görünüşleri (Ş. Öztürk)

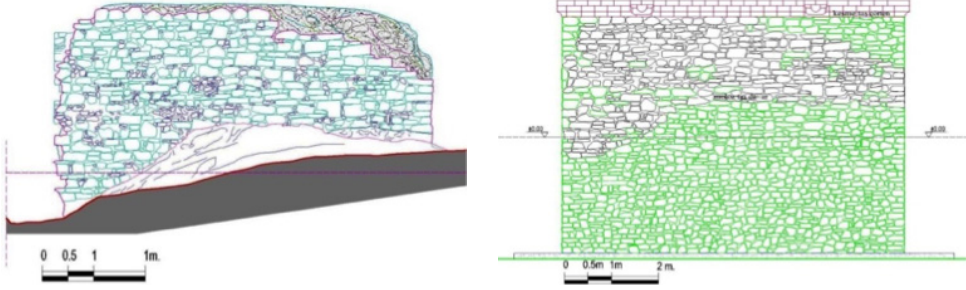
5.3.2. Cepheler

Surp Diziranavor Kilisesi'nin dış cepheleri oldukça sade olup, en hareketli cephesi, mekâna girişin sağlandığı batı cephesidir. Yapı çevresi 1,00 m genişlikte, kayrak sal taşı ile tretuvarla koruma altına alınmıştır.

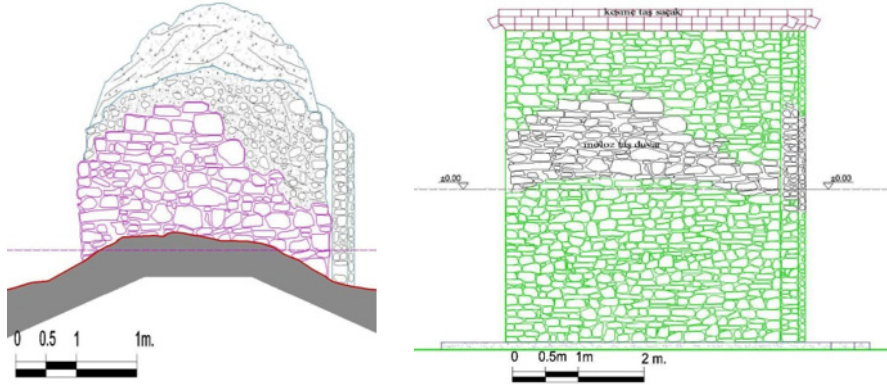
Görsel 258-259. Surp Diziranavor Kilisesi Batı Cephe Rölöve ve Restitüsyonu (Ş. Öztürk)

Giriş batı cephesi, 4,67 m genişliğinde, 6,65 m yüksekliğindedir. Moloz taş ile inşa edilen cephe, tek kademeli içbükey kavisli dışa 0,10 m çıkıntılı yonu taştan 0,43 m yüksekliğindeki bir saçak ile düz toprak dama geçişi sağlar.

Görsel 260-261. Kilise Güney Cephe Rölöve ve Restitüsyonu (Ş. Öztürk)

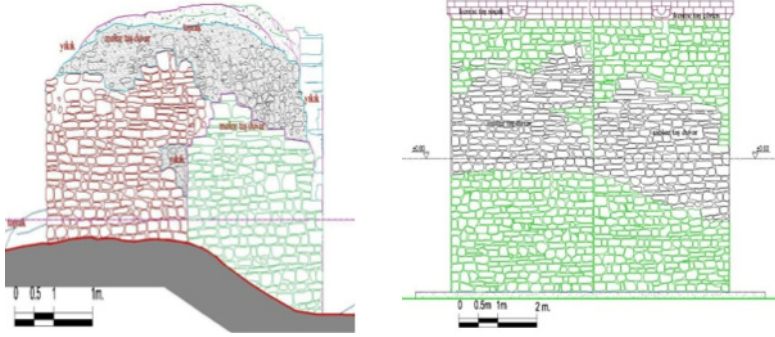
Batı cephesinin ortasında yer alan çift kanatlı giriş kapısı yuvarlak bir kemer niş içerisinde düz atkılı yekpare bir yonu taş ile düzenlenmiştir. Giriş kapısı üzerinde 0,50x1,04 ölçülerinde sivri kemerli bir pencere yer alır (Görsel 258-263). Kilisenin güney cephesi, 7,30 m, doğu cephesi ise 4,57 m genişliğindedir.

Görsel 262-263. Surp Diziranavor Kilisesi Doğu Cephe Rölöve ve Restitüsyonu (Ş. Öztürk)

Kilisenin kuzey cephesi ise ortadan yukarıdan aşağıya doğru tek kademeli olarak inşa edilmiştir. Kilisenin kuzey, güney ve doğu cephelerinde herhangi bir mimari eleman mevcut değildir (Görsel 264-265).

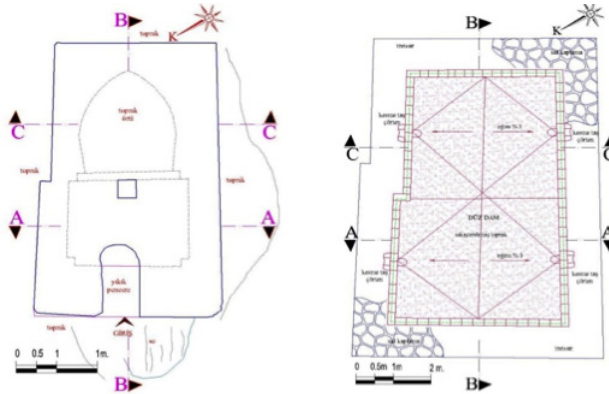
Görsel 264-265. Surp Diziranavor Kilisesi Kuzey Cephe Rölöve ve Restitüsyonu (Ş. Öztürk)

5.3.3. Süsleme

Surp Diziranavor Kilisesi'nin dış cepheleri oldukça sadedir. Kilisenin dış ve iç duvarlarında herhangi bir süsleme unsuruna rastlanmamaktadır.

5.3.4. Düz Toprak Dam

Surp Diziranavor Kilisesi'nde, düz toprak dam örtüsü 4,85x7,40 m ölçülerinde doğu batı istikametinde dikdörtgen planlı olarak düzenlenmiştir¹⁰³.

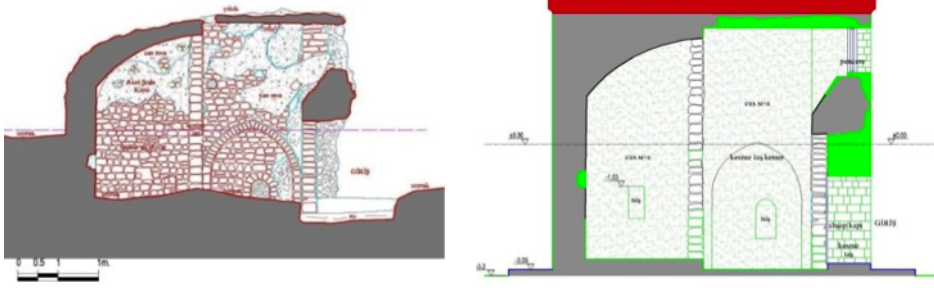
Görsel 266-267. Kilise Düz Toprak Dam Plan Rölöve ve Restitüsyonu (Ş. Öztürk)

Düz toprak dam saman, kaya tuzu, odun külü takviyeli ve sıkıştırılmış çorak toprak ile örtülüdür. Yapının örtü sisteminde yağmur ve kar sularının tahliyesini sağlamak amacıyla ortadan kuzey ve güney yöne eğimli ikişer toplam dört adet yekpare yonu taşa yapılmış çörteler (*şoratanlar*) bulunmaktadır (Görsel 266-267).

103 Öztürk-Mutlu 2000: 26-28.

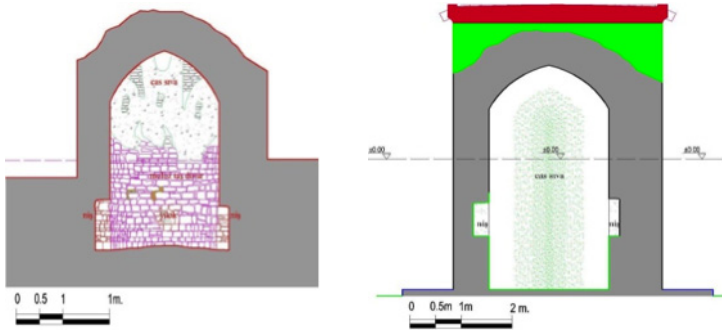
5.4. MALZEME VE YAPIM TEKNİĞİ

Yapıyı oluşturan beden duvarlarının kalınlığı yaklaşık 0,75 m olup batı duvarı diğer duvarlara oranla daha kalın inşa edilmiştir. Surp Diziranavor Kilisesi inşasında yapım malzeme olarak; Yonu Taş, Kaba Yonu Taş, Moloz Taş, Kayrak Sal Taşı, Ahşap, Tuğla ve Metal malzeme kullanılmıştır (Görsel 269-271)¹⁰⁴.

Görsel 268-269. Kilise B-B Boy Rölöveve Restitüsyon Kesiti (Ş. Öztürk)

Yonu Taş; Kilisenin pencere, kapı, söve, lento, kemer, zemin kaplaması, saçak yapısında kullanılmıştır. Kaba Yonu Taş; Kilisenin beden duvar inşasında kullanılmıştır. Moloz Taş; yapının beden duvarlarında iç dolgu malzemesi olarak kullanılmıştır. Kayrak Sal Taşı; Kilisenin tüm beden duvarlarında yaklaşık 1,00 m genişlikte kullanılmıştır. Ahşap Malzeme; Yapının tüm kapı ve pencere doğramaları ile çörten yapımında kullanılmıştır. Metal; Yapının kapı ve pencere aksesuar ve korkuluk ferforjelerinde kullanılmıştır¹⁰⁵.

Görsel 270-271. Kilise A-A Boy Rölöveve Restitüsyon Kesiti (Ş. Öztürk)

Yapının inşası, sıralı dolgu duvar tekniğinde ve bağlayıcı malzeme olarak kireç harcı kullanılmıştır (Görsel 268-275). Yapıda bağlayıcı malzeme olarak subasman

104 Öztürk-Mutlu 2000: 26-28.

105 Öztürk-Mutlu 2000: 26-28.

seviyesinin üzerinde kireç harcı, alt kısmında ise nem, rutubet ve suya dayanıklı olan ayrıca mimaride ender rastlanan kül harcı kullanılmıştır. İçten cas harcı ile sıvalı olan duvar satırları dıştan sıvasızdır.

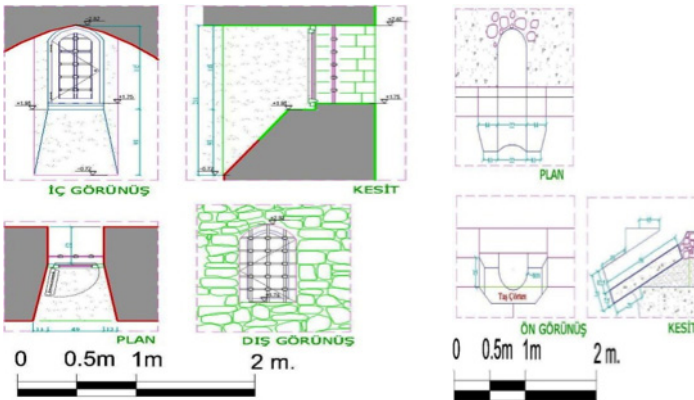

Görsel 272-273. Surp Diziranavor Kilisesi B-B Boy Restorasyon Kesiti (Ş. Öztürk)

5.4.1. Harç ve Sıva Analiz Sonuçları

Surp Diziranavor Kilisesi'nin taş duvar imalat yapımında bağlayıcı olarak kireç harcı, kullanılmıştır. Moloz taş duvar yapımındaki kireç harç ve sıva numunesi iki farklı yerden alınarak laboratuvar kimyasal analizleri yapılmıştır. Kültür ve Turizm Bakanlığı İstanbul Restorasyon ve Konservasyon Merkez ve Bölge Laboratuvarı Müdürlüğü 08.11.2008 tarihinde Surp Diziranavor Kilisesi'nin harç analizini yaparak raporunu vermiştir.

Harç numunesi; Gri renkte, sert dokulu, kısmen gözenekli, yer yer kireç lümları içeren ince agregalı harç parçalarından oluşmuştur. Çok sert, elle zorlukla parçalanabilir niteliktedir. Malzeme Dayanımı; Çok sert, zorlukla elle koparılabilir. Yüzey sağlamaştırma olmadan ince kesit yapılabilir.

Görsel 274-275. Surp Diziranavor Kilisesi Pencere ve Çörtlen Detayları (Ş. Öztürk)

5.4.2. Kimyasal Analizler

Malzeme içindeki kireç (*Kalsiyum Karbonat*), organik madde ve nem miktarlarını tespit etmek amacıyla yapılan analizlerdir. Malzeme içindeki kireç oranının tespiti için; kızdırma kaybı (*kalsinasyon*) ile asit testi (*HCl' de kayıp*) analizleri yapılmıştır.

Kızdırma kaybı analizleri sonucunda bulunan değerler malzeme içindeki organik madde miktarını ve kalsiyum karbonat miktarını verir. Asit testi sonucu ise malzemedeki kalsiyum karbonat miktarını verir.

5.4.3. Önerilen harç analiz karışım oranları

%30-35 Sönmüş ve bekletilmiş kireç; %30-35 Taş tozu; %28-39 Yıkanmış ince dere kumu¹⁰⁶.

5.5. KAZI VE TEMİZLİK ÇALIŞMALARI

Van Müze Müdürlüğü başkanlığında Yüzüncü Yıl Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Sanat Tarihi bölümü öğretim elemanı Mehmet Top'un bilimsel başkanlığında Surp Diziranavor Kilisesi'nin temizlik ve kazı çalışması yapılmıştır.

Görsel 276-278. Surp Diziranavor Kilisesi Kazı Görünüşleri (Ş. Öztürk)

2010 yılında yapılan temizlik ve kazı çalışmaları ile yapıya ait tüm iç mekân ve dış zemin kotları ortaya çıkartılmıştır.

Yapılan kazı ve temizlik çalışmalarında yapının iç mekân zemin kot seviyesi, zemin kaplaması, kapı söveleri tespit edilmiştir. Yapının dışında yapılan kazı ve temizlik çalışmalarında ise, güney yol kod seviyesi ve mimari kaplama dokusu, batı giriş bölümünde zemin kot seviyesi ve diğer mimari elemanların yer ve mimari özellikleri tespit edilerek kayıt altına alınmıştır.

Surp Diziranavor Kilisesi'nin kazı ve temizlik çalışmaları esnasında hafriyat içerisindeki birçok seramik, metal elemanlar, ahşap amorf parçaları ayrı ayrı tasnif

106 Öztürk 2008a: 1-3.

edilmiştir. Ayrıca, mimari yapı malzemesi olan yonu taş malzemeleri envanteri yapılarak kayıt altına alınmıştır. Kazı ve temizlik çalışmalarından sonra yapının rölöve, restitüsyon ve restorasyon projeleri yeniden hazırlanarak, Van Kültür Varlıkları Bölge Kurul Müdürlüğü'nce proje revizyonu yapılarak onaylanmıştır (Görsel 276-278).

5.7. ONARIM ÇALIŞMALARI

Surp Diziranavor Kilisesi onarım çalışmaları, Van Valiliği İl Özel İdaresi Genel Sekreterliği tarafından 2011 yılında onarımını başlatılarak tamamlanmıştır (Görsel 326-331).

Görsel 279-281. Surp Diziranavor Kilisesi Onarım Görünüşleri (Ş. Öztürk)

Yüklenici firma çalışmalarına başlamadan önce yapının çevresini gerekli mal ve can güvenliğini sağlamak amacıyla koruma altına aldı. Daha sonra yapının iç ve çevre temizlik çalışmaları yapıldı.

Görsel 282-284. Surp Diziranavor Kilisesi Onarım Görünüşleri (Ş. Öztürk)

Yapının iç ve dış bölümleri iş iskelesi yerleştirilerek proje denetiminde ve onarım çalışmaları onaylı restorasyon projesine uygun olarak yapılarak tamamlandı. Yapılan tüm çalışmaları günlük olarak fotoğrafla belgelenme işlemleri titizlikle yapılarak arşivde kullanılmak üzere belgelendi (Görsel 279-287).

Görsel 285-287. Ermeni Patriği'nin Onarım Çalışmalarını İnceleme Görünüşleri (Ş. Öztürk)

Surp Diziranavor Kilisesi'nin onarımı dört aylık bir çalışma ile tamamlanarak 2011 yılında açılışı yapılmış ve kültür ve turizm hizmetlerinde kullanılmaya başlanmıştır. Surp Diziranavor Kilisesi, İpekyolu İlçesi Eski Van Şehri'nde onarımı yapılan önemli Ermeni-Hristiyan yapılarından biridir.

Van Valiliği tarafından 2007 yılında başlatılan uygulamalı proje çalışmaları, 2011 yılında onarım uygulaması ile son bulur. Surp Diziranavor Kilisesi onarımı tamamlanarak ilçe, il ve bölge kültür turizmine katkı sağlamıştır. Kilisenin yer aldığı konum dikkate alınarak birçok sosyal, kültürel ve dinsel faaliyetler için kullanılabilir bir yapıdır. Bu amaçla ilgili kurum ve kuruluşların girişimi ile yapılacak olan çevre düzenleme projesi ile, yapının çevresi ile birlikte ele alınıp değerlendirilmesi zorunluluk arz etmektedir. Surp Diziranavor, farklı kültürlerin izlerini taşıyan bir coğrafyada, Osmanlı hoşgörüsü içerisinde Hristiyan Ermeni kültürünün bölgedeki sayısız örneklerinden biri olarak günümüze kadar ulaşmıştır.

Surp Diziranavor Kilisesi, farklı kültürlerin izlerini taşıyan bir coğrafyada, Osmanlı hoşgörüsünün bir örneği olarak günümüze ulaşan eserlerden biridir. Bu bağlamda eski Van Şehri'nde bulunan diğer tüm Müslüman ve Hristiyan mimari yapıları daha fazla tahrip olup yok olmadan önce gerekli onarım çalışmaları başlatılmalıdır.

6. VAN-EDREMİT/EDREMİT KİLİSESİ PROJE VE UYGULAMA ÇALIŞMALARINI HAKKINDA BİR ARAŞTIRMA

Van Bölgesi, sahip olduğu coğrafi ve stratejik yapısından dolayı İlk Çağlardan günümüze kadar birçok uygarlığa ev sahipliği yapmıştır. Farklı kültürlerin egemenliği altında kalan bölgedeki uygarlıklar, yerleşim süreçleri içerisinde başta Van Kalesi ve Eski Van Şehri olmak üzere birçok yerleşim merkezinde dini, sivil ve askeri mimari eserler inşa ederek, bölgenin imarında önemli rol oynamışlardır¹⁰⁷.

107 Güzeloğlu 1996: 18-24.

Görsel 288. Edremit Kilisesi Güneydoğu Genel Görünüşü (Anonim)

Orta Çağ'da Selçuklu ve Osmanlı Devleti'nin hâkimiyeti altında kalan Van Bölgesi, çeşitli etnik kökenli halkların bir arada yaşadığı kültür mozağının oluşturduğu bir bölge haline gelmiştir. Bu dönemde aynı ortamda yaşayan Müslüman ve Hristiyan-Ermeni halkları hoşgörü ortamı içerisinde çok sayıda dini eser inşa etmişlerdir.

XVIII. ve XIX. yüzyıl arasında Eski Van Şehri'nde Hristiyan mimarisine ait sekiz, Van'a bağlı köy ve ilçelerde ise birçok şapel, kilise ve manastır inşa edilmiştir. Bu kiliseler idari olarak Van'ın doğusunda yer alan Ereğ Dağı eteklerindeki Yedi Kilise'ye bağlıydı¹⁰⁸. Bu dini yapılardan biri de Edremit'te yer alan tarihi Edremit (*Kız*) Kilisesi'dir.

6.1. KONUM

Van şehir merkezinin 18 km güneyinde Van Gölü sahilinde yer alan Edremit ilçesi tarihi ve doğal özellikler bakımından oldukça zengindir. İpek Yolu'nun içerisinden geçtiği Edremit İlçesi, Van Gölü'nün güney kıyısında bulunur (Görsel 288).

Edremit şehir merkezinin yaklaşık iki kilometre güneydoğusunda oldukça yüksek bir tepe üzerinde yer alan tarihi ve tescilli Kız Kalesi'nin güneybatısında düz bir alanda Edremit Kilisesi bulunmaktadır. Kilise yöre halkı tarafından Kız Kilisesi olarak da bilinmektedir. Edremit Kilisesi, Sarmansuyu (*Erdemkent*) Mahallesi, tarihi Kız Kalesi'nin güneybatısında, L 50 b 06 d 2 a Pafta, 192 Ada, TH1 Parsel'de olup mülkiyeti Hazine'ye aittir (Görsel 334). Edremit Kilisesi, doğu-batı istikametinde oldukça sağlam kaya zemin üzerine inşa edilmiştir. Yapının beden duvarlarının büyük bir bölümü günümüze sağlam bir şekilde ulaşabilmiştir. Kiliseye komşu herhangi bir tarihi nitelik arz eden mimari yapı yer almamaktadır.

108 Bachman 1913: 31; Güzeloğlu 1996: 39; Öztürk-Mutlu 2000: 21-22.

Görsel 289-290. Edremit Kilisesi Güneydoğu Genel Görünüşleri (Ş. Öztürk)

1918 yılında Ermenilerin bölgeden çekilmesinden sonra kilise diğer mimari yapılarda olduğu gibi doğanın olumsuz etkileri ile defincilerin yağmalarına maruz kalarak kısmen tahrip olmuştur (Görsel 289-290)¹⁰⁹.

6.2. TARİHÇE

Edremit Kilisesi'nin yapım tarihi ve mimarı hakkında herhangi bir yazılı belge yoktur. Kiliseye ait kitabe de bulunmamaktadır. Yapılan inceleme ve araştırmalarda yapıyla ilgili bilimsel araştırma ve bilgiye rastlanmadığından kilisenin inşa tarihi hakkında kesin bilgi mevcut değildir.

Ancak, kilisenin mevcut mimari durumu, yapı malzemesi, yapım tekniği ve mimari özellikleri, bölgedeki benzer ve aynı dönemde inşa edilen diğer Hristiyan-Ermeni dini mimari yapılarla kıyaslandığında; kilisenin XV. yüzyılın sonlarında ya da XVI. yüzyılın ilk çeyreğinde inşa edildiği düşünülmektedir¹¹⁰.

Edremit Kilisesi, TMMOB Mimarlar Odası Van Şubesi'nin talep ve hazırlanmış olduğu projeler ile birlikte Diyarbakır Kültür ve Tabiat Varlıkları Koruma Bölge Kurul Müdürlüğü sunulan ekler ile 28.09.2005 tarih ve 429 sayılı karar ile "Anıt" niteliğinde kültür varlığı olarak tescil edilmiştir. Aynı kurul kararı ile yapıya ait belgeleme, röhlöve, restitüsyon ve restorasyon projeleri, Öğretim Üyesi Dr. Mimar ve Sanat Tarihçisi Şahabettin Öztürk tarafından hazırlanarak onaylanmıştır (Görsel 291-292).

109 Öztürk 2008b: 229-240.

110 Öztürk 2008b: 229-240.

Görsel 291-292. Edremit Kilisesi Kuzeybatı ve Batı Görünüşleri (Ş. Öztürk)

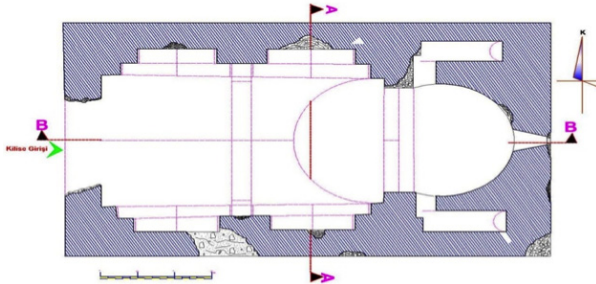
Edremit Kilisesi, Van Valiliği İl Kültür ve Turizm Müdürlüğü katkıları ile Devlet Planlanma Teşkilatı Avrupa Birliği MEDA fonlarının desteklediği Türk Hizmet ve Eğitim Vakfı tarafından 2006 yılında Şahabettin Öztürk'ün koordinatörlüğünde onarımı yapılarak tamamlanmıştır. Proje, Tarihi Mirası Koruma Vakfı ve Van Turizm ve Kültür Varlıklarının Koruma ve Geliştirme Derneği'nin ortaklığı ile yürütülmüştür. Proje Van Valiliği Özel İdaresi Genel Sekreterliği, GAYA Vakfı, Edremit Kaymakamlığı ve Edremit Belediye Başkanlığı iştirakçi olarak destek vermiştir.

Edremit Kilisesi, çevre koruma alan sınırı ise onarım çalışmalarından sonra, Van Kültür Varlıkları Koruma Bölge Kurul Müdürlüğü tarafından, 19.09.2013 tarih ve 465 sayılı karar ile belirlenmiştir¹¹¹.

6.3. YAPININ İNCELENMESİ

6.3.1. Plan ve Mimari Özellikleri

Kilise yaklaşık olarak 8,14x13,28 m ölçülerinde, doğu-batı doğrultusunda uzanan dikdörtgen formulu bir plana sahiptir. Kilisenin beden duvarları yaklaşık olarak 1,00 m kalınlığındadır (Görsel 293).

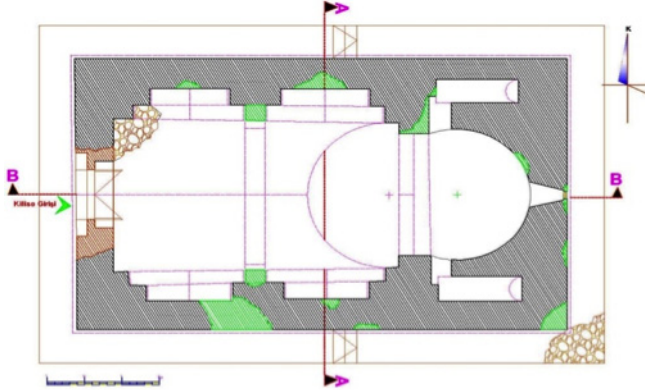
Görsel 293. Edremit Kilisesi Rölöve Planı (Ş. Öztürk)

111 Öztürk 2020a: 433-443.

Kilisenin batı beden duvarında yer alan 1,50 m genişliğindeki çift kanatlı ahşap bir kapı yardımıyla ana mekâna giriş sağlanır. Dikdörtgen formlu ana mekânın üzeri 2,18 m yarıçapındaki yuvarlak formlu doğu batı yönüne devam eden beşik tonoz ile örtülüdür. Yuvarlak beşik tonozun ortasında kuzey-güney doğrultusunda 0,15 m içe taşkın 0,50 m genişliğinde kemer ile ikiye ayrılmıştır¹¹².

İç mekânın güney ve kuzey beden duvarlarında içten, karşılıklı olarak yaklaşık 0,50 m derinliğinde iki kademeli duvar nişi yer almaktadır. Bu nişler üzengi seviyesinden itibaren 0,05 m içeriye doğru daralarak sivri kemer formunda tamamlanmıştır (Görsel 293,294). Ana mekândan kilisenin doğusunda yer alan apsis geçiş 0,50 m kalınlığında tek kademeli bir yuvarlak kemerle sağlanmıştır. Apsis bölümü ile ana mekân arasında 0,20 m yükseklik farkı bulunmaktadır. Dış cepheye taşıntı yapmayan apsis 3,13 m derinliğinde, 3,66 m genişliğindedir. Apsis yarıçapı 1,96 m olan yuvarlak yarım kubbe formdan oluşmaktadır. Apsisin ortasında 0,20 m genişliğinde tek bir mazgal pencere bulunmaktadır (Görsel 293-294).

Kilisenin doğu cephesinde apsisin her iki yanında simetrik olarak düzenlenmiş tek katlı, yuvarlak beşik tonozlu iki Pastoforion hücreleri yer almaktadır. Pastoforion hücreleri yaklaşık, 0,75x2,20 m ölçülerinde dikdörtgen planlıdır. Kilisenin iç mekân aydınlatması apsis batı duvarının ortasında ve giriş kapısının üzerinde yer alan iki mazgal pencere ile sağlanmıştır (Görsel 293-294).

Görsel 294. Edremit Kilisesi Restitüsyon Planı (Ş. Öztürk)

Kilisenin kurulduğu kaya zeminden dolayı giriş (*batı*) cephesi ile doğu cephesi arasında 0,50 m yükseklik farkı vardır. Bu fark güney ve kuzey cephelerindeki üç adet basamakla aşılmaktadır. Yapı çevresi dıştan, 1,00 m genişliğinde kayrak taşı yardımıyla koruma altına alınmıştır. Zeminden 8,17 m yüksekliğindeki dış duvarlardan düz dama geçiş, iki kademeli düz bir saçak ile sağlanmıştır. Kilisenin dış cepheleri oldukça yalın olup en hareketli cephesi iç mekâna girişin sağlandığı batı cephesidir.

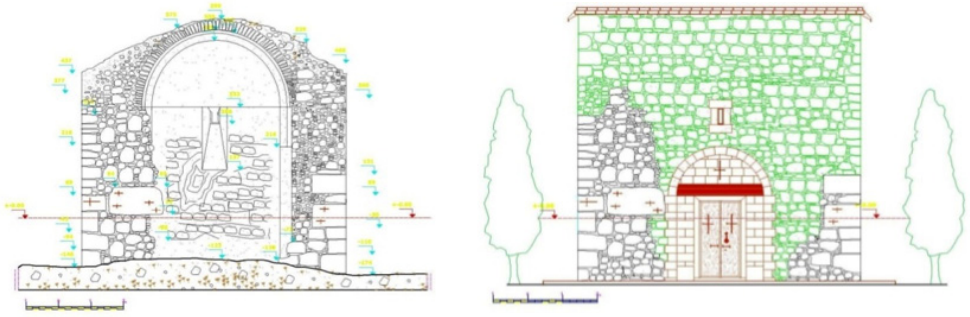
112 Öztürk 2008b: 229-240.

Edremit Kilisesi'nin ana mekânı içten yuvarlak beşik tonoz, üstten ise düz dam ve sıkıştırılmış çorak toprak ile örtülüdür. Yapının örtü sisteminde yağmur sularının tahliyesini sağlayan çörtenler (*şoratan*) bulunmaktadır (Görsel 293-294)¹¹³.

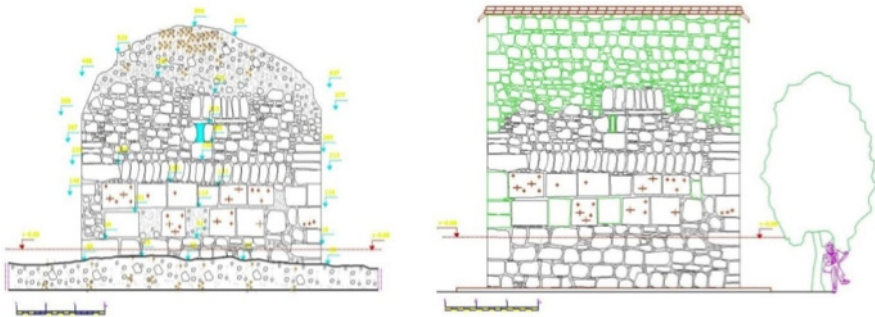
6.3.2. Cepheler

Edremit Kilisesi'nin batı cephesi 8,15 m genişliğinde, 8,40 m yüksekliğindedir. Cephenin ortasında yer alan çift kanatlı giriş kapısı yarıçapı 1,25 m olan bir yuvarlak kemer içerisindedir (Görsel 295-296).

Görsel 295-296. Edremit Kilisesi Batı Cephe Rölöve-Restitüsyonu (Ş. Öztürk)

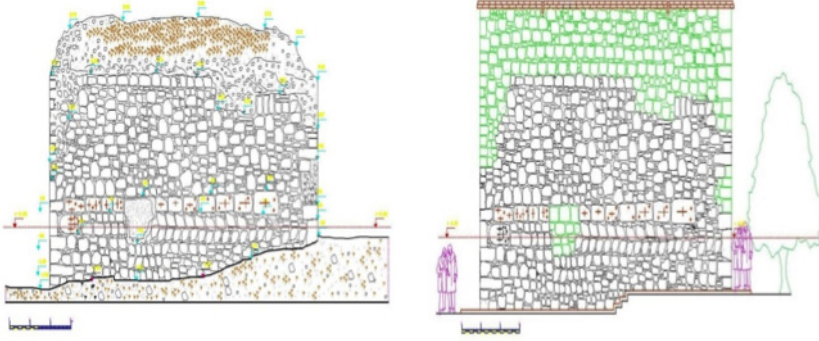
Yuvarlak kemer üzerinde 0,15 m genişlikte ve 0,50 m yüksekliğinde bir adet mazgal pencere yer almaktadır. Cephe beden duvarı iki kademeli düz saçak yardımıyla düz toprak dama geçiş yapmaktadır. Batı cephesinde kullanılan kütleli köşe taşları üzerinde Ermeni haç işaretleri yer almaktadır. Cephedeki yuvarlak kemer içerisine yerleştirilen kapı, mazgal pencere ile hareketlilik sağlanmıştır (Görsel 295-296).

Görsel 297-298. Edremit Kilisesi Doğu Cephe Rölöve -Restitüsyonu (Ş. Öztürk)

113 Öztürk 2008b: 229-240.

Doğu cephesi, kuzey giriş cephe mimari ölçülerdedir. Cephe ortasında bir adet mazgal pencere ile cephe kütsel taşlar üzerinde çok sayıda Ermeni haç motifleri ile donatılıdır¹¹⁴ (Görsel 297-298).

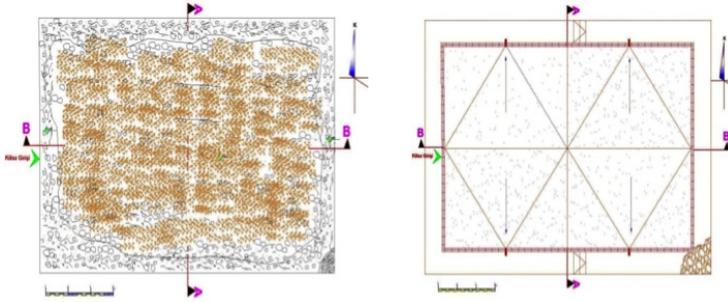
Görsel 299-300. Edremit Kilisesi Doğu Cephe Rölöve-Restitüsyonu (Ş. Öztürk)

Güney cephesi, 13,10 m genişliğinde, 8,10 m yüksekliğindedir. Cephenin batı ve doğu köşeleri arasındaki eğimden kaynaklı 0,62 m'lik kot farkı, cephe ortasına yerleştirilen üç adet merdiven rıhtı ile aşılmaktadır. Cephenin ortasında yatay olarak sıralanmış kütsel taşlar üzerinde çok sayıda Ermeni haç motifleri yer almaktadır (Görsel 299-300).

Kuzey cephesi, yapının güney cephe mimari özellikleri ile büyük benzerlik göstermektedir.

6.3.3. Düz Toprak Dam

Edremit Kilisesi'nin örtü sistemi düz toprak dam şeklinde bir düzenlemeye sahiptir. Düz toprak dam, 8,35x13,35 m ölçülerinde dikdörtgen formunda planlanmıştır. Düz toprak dam dört yönde 0,10 m iki kademeli düz saçak ile çevrilidir.

Görsel 301-302. Edremit Kilisesi Düz Toprak Dam Rölöve -Restitüsyonu (Ş. Öztürk)

114 Öztürk 2020a: 433-443.

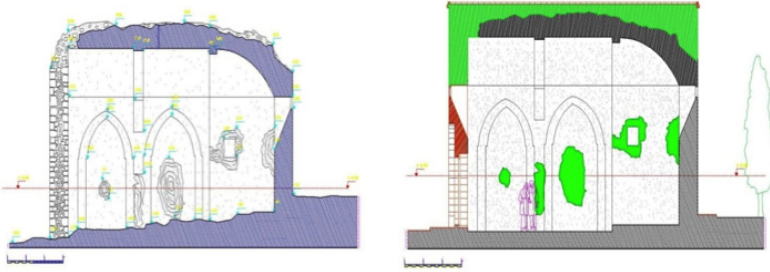
Düz dam doğu-batı istikametinde kuzey ve güneye eğimli çorak sıkıştırılmış ve içerisine odun külü, kaya tuzu, saman ilave edilmemiş topraktan oluşmaktadır. Düz toprak dam üzerindeki kar ve yağmur sularını tahliye etmek amacıyla kuzey ve güney yönüne ikişer toplam dört adet yekpare taştan imal edilmiş çörtten (Şortan) yerleştirilmiştir (Görsel 301-302)¹¹⁵.

6.3.4. Malzeme ve Süsleme

Edremit Kilisesi'nin inşasında kesme taş, kayrak sal taşı, kaba yonu taş, ahşap, moloz taş ve devşirme malzeme bir arada kullanılmıştır. Van Gölü çevresindeki birçok Ermeni dini yapılarda dekoratif mezar şahide taşları yapının değişik yerlerinde kullanılmıştır¹¹⁶.

Kapı, pencere söveleri, duvar köşeleri, apsis kemeri, beden duvarı köşelerinde ve saçakta kesme taş; sivri beşik tonoz ve dış duvar yapımında kaba yonu taş; dolgu malzemesi olarak ise moloz taş kullanılmıştır. Kayrak sal taşı; yapının tüm beden duvarlarına dıştan 1,00 m genişlikte yapılan tretuvar yapımında kullanılmıştır. Ahşap malzeme; kilisenin kapı ve pencere doğramalarında, metal malzeme ise doğramaların aksam ve aksesuarlarında kullanılmıştır.

Yapıda bağlayıcı malzeme olarak kireç harcı kullanılmıştır. Kilisenin iç mekânın tüm duvar satırları kireç taşının ögütülmesi ile oluşturulan cass harcı ile sıvalıdır. Yapının dış tüm beden duvarları sıvasızdır (Görsel 303-304).

Görsel 303-304. Edremit Kilisesi Boy Kesit Rölöve -Restitüsyonu (Ş. Öztürk)

Edremit Kilisesi, dış cepheleri itibariyle son derece yalın bir yapıdadır. Giriş kapısının bulunduğu doğu cephesi yapının en hareketli cephesidir. Kilisenin dış duvarlarında doğu ve kuzey yüzeylerinde çeşitli büyüklüklerde Ermeni haçının işlendiği mezar şahide taşları bulunmaktadır. Haç işaretlerinin dışında yapıda herhangi bir süsleme unsuruna kullanılmamıştır¹¹⁷.

115 Öztürk 2008b: 229-240.

116 Ermeni mezar şahide taşları; Van Kalesi'nin Kuzey Burcu'nda, Çarpanak Adası Manastırda Ardır Adası'nda yer alan Lim Manastırı'nda, Ereğ Dağı eteklerinde yer alan Yedi Kilise'nin beden duvarları ile bölgedeki birçok mimari yapıda kullanılmıştır. Yedi Kilise (Van Warak) ve Çarpanak Adası, Ctotus-Ctuc (Surp Garabet-Gtuds) Manastırı'nın

117 Öztürk 2005a: 1-23.

Görsel 305-306. Edremit Kilisesi Güneybatı ve Batı Onarım Görünüşleri (Ş. Öztürk)

6.4. ONARIM ÇALIŞMALARI

Edremit Kilisesi onarım çalışmaları, Avrupa Birliği ve Doğu Anadolu Kalkınma Ajansı Turizm ve Çevre Hibe Programı referans DG ELARG/MEDTQ/04-01/TE kapsamında hibe olarak desteklenmiştir. Türk Hizmet ve Eğitim Vakfı aracılığı ile 06.06.2007 tarihinde onarım çalışmaları başlatılmıştır (Görsel 305-310)¹¹⁸.

Görsel 307-308. Edremit Kilisesi Güneydoğu ve Güneybatı Onarım Görünüşleri (Ş. Öztürk)

Yüklenici firma çalışmalarına başlamadan önce yapının çevresini gerekli mal ve can güvenliğini sağlamak amacıyla koruma altına aldı. Daha sonra yapının iç ve çevre temizlik çalışmaları yapıldı. Yapının iç ve dış bölümleri iş iskelesi yerleştirilerek,

118 Öztürk-Belli 2011: 218-228.

proje kontrolü ve koordinatörü denetiminde onarım çalışmaları onaylı restorasyon projesine uygun olarak yapılarak tamamlandı. Yapılan tüm çalışmaları günlük olarak fotoğrafla belgeleme işlemleri titizlikle yapılarak arşivde kullanılmak üzere belgelendi¹¹⁹ (Görsel 305-310).

Görsel 309-310. Edremit Kilisesi İç Mekân Apsisi ve Batı Cephe Onarım Görünüşleri (Ş. Öztürk)

Edremit Kilisesi onarım çalışmaları ve dört aylık bir çalışma ile tamamlanarak 06.10.2007 tarihinde açılışı yapılarak, kültür ve turizm hizmetlerinde kullanılmak üzere hizmete açılmıştır¹²⁰ (Görsel 305-314).

Edremit Kilisesi Edremit İlçe merkezinde oldukça yüksek ve hakim bir kaya üzerinde yer almaktadır. 2004 yılında TMMOB Mimarlar Odası Van Şubesi öncülüğünde başlatılan tescil, uygulama projeleri, Avrupa Birliği destek hibe fonları ile 2007 yılında onarımı tamamlanarak ilçe, il ve bölge kültür turizmine katkı sağlamıştır. Kilise yer aldığı konum dikkate alınarak birçok sosyal, kültürel ve dinsel faaliyetler için kullanılabilir bir yapıdır.

Görsel 311-312. Edremit Kilisesi İç Mekân Onarım Sonrası Görünüşleri (Ş. Öztürk)

119 Öztürk 2020a: 433-443.

120 Öztürk 2020a: 433-443.

Kilise çevresindeki gecekondu yapılarının görsel ve yapısal durumunu tehdit etmektedir. Bu amaçla ilgili kurum ve kuruluşların girişimi ile yapılacak olan çevre düzenleme projesi ile yapılarının çevresi ile birlikte ele alınıp değerlendirilmesi zorunluluk arz etmektedir.

Görsel 313-314. Güneybatı ve Kuzeybatı Cephe Onarım Sonrası Görünüşleri (Ş. Öztürk)

Edremit Kilisesi farklı kültürlerin izlerini taşıyan bir coğrafyada, Osmanlı hoşgörüsü içerisinde Hristiyan Ermeni eserlerin bölgedeki sayısız örneklerinden biri olarak günümüze kadar ulaşmıştır.¹²¹

AĞRI-DOĞUBAYAZIT/KEŞİŞİN BAHÇESİ

Ağrı Dağı'nın güneybatı eteğinde yer alan Doğubayazıt, konumu ve stratejik yapısından dolayı, Eski Çağ'dan günümüze kadar birçok uygarlık (*Hurriler, Urartular, Persler, Arap, Moğol, Karakoyunlular, Akkoyunlular, Safeviler ve Osmanlı Devleti*) tarafından kullanılmıştır. Her uygarlık bölgeyi başta dini, olmak üzere, askeri ve sivil mimari yapılar ile donatmıştır. Uygarlıklara ait eserlerin günümüze kadar ulaşabilen taşınmaz yapılar, yapı ve teknik özellikleri ile dönemin ekonomik, kültürel, mimari yapısı hakkında bilgi vermektedir.

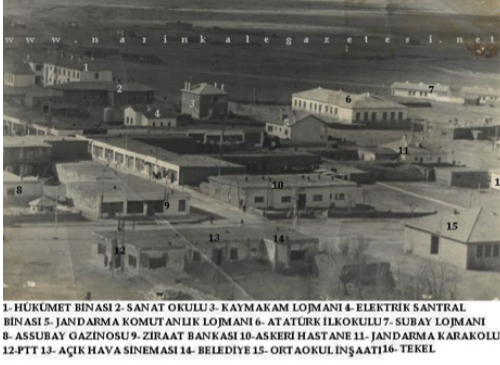
Görsel 315. Eski Doğubayazıt Şehri 1913 Genel Görünüşü (Faruk Gültekin)

Görsel 316. Eski Doğubayazıt Şehri 1928 Genel Görünüşü (Seyfettin Baydar)

121 Öztürk 2020a: 433-443.

Doğubayazıt, geçmişten bugüne kadar, Orta Asya'dan başlayan ünlü Ticaret Yolu üzerinde yer almaktadır. Çin-Afganistan-Hindistan-İran üzerinden gelen İpek Yolu, Doğubayazıt üzerinden Erzurum'a ve buradan da Karadeniz kıyısındaki Trabzon'a ulaşmaktadır. İran'ın kuzeybatısından Ağrı Dağı çevresini dolaşarak, güney Kafkasya'dan Doğu Anadolu'ya gitmek isteyen ordular, ya da bunun tam tersi yöne gitmek isteyenler için, başlıca kapı olması da Doğubayazıt'ın önemini arttırmıştır¹²².

Görsel 317. Günümüz Doğubayazıt
Genel Görünüşü 1959 (Narikale Gazetesi)

Görsel 318. Günümüz Doğubayazıt
Genel Görünüşü 1964 (Ömer Baydar)

Stratejik konumu açısından önemli bir kale durumunda olan Doğubayazıt, Eski Çağ'dan beri bir gümrük ve ticaret merkezi olmuştur¹²³. Osmanlı Devleti döneminde, Şorbulak olarak da anılan Beyazıt'ın adı, Ermeniler zamanında Karakilise olarak değiştirilmiştir. Osmanlı İmparatorluğu'na bağlı bir sancak merkezi olan Doğubayazıt, yeni kurulan Türkiye Cumhuriyeti'nin ilk dört yılında vilayet olmuş, "Doğu" kelimesi 01.03.1934 tarihinde verilerek bundan böyle Doğubayazıt olarak adlandırılmıştır (Görsel 315-318).

1927 yılında Bakanlar Kurulu kararı ile vilayet merkezi Karaköse'ye (Ağrı) alınınca, Vali Ziya Tekeli Karaköse'ye, Karaköse Kaymakamı Yusuf Ziya Bey de Beyazıt'a atanmıştır. İshak Paşa Sarayı'nın batı yamacındaki alan üzerine kurulu olan şehir, 1940'lı yıllardan sonra günümüzdeki düz ovaya yerleşerek, hızla batıya doğru büyümeye devam etmiştir¹²⁴.

122 Bingöl, Basım Yılı Yok, 3-27

123 İl İl Büyük Türkiye Ansiklopedisi 1990, 112.

124 Tutar 2013: 2.

Görsel 319. Keşiş Bahçesi Güneydoğu Genel Görünüşü (Anonim)

Görsel 320. Keşiş Bahçesi Kuzey Genel Görünüşü (Ş. Öztürk)

İshak Paşa Sarayı'nın batı yamacındaki eski şehirdeki yaşam yavaş yavaş sona ermiştir¹²⁵. Buradaki dini, askeri ve sivil mimariye ait her çeşit yapı, kendi kaderine bırakılarak doğanın ve defincilerin olumsuz etkisi altında kalmıştır. Temelleri taştan ve duvarları kerpiçten yapılan birçok yapı, zemin seviyesine kadar inerek yok olmuştur (Görsel 319-322).

Görsel 321-322. Doğubayazıt Keşişin Bahçesi İç ve Güneydoğu Genel Görünüşleri (Ş. Öztürk)

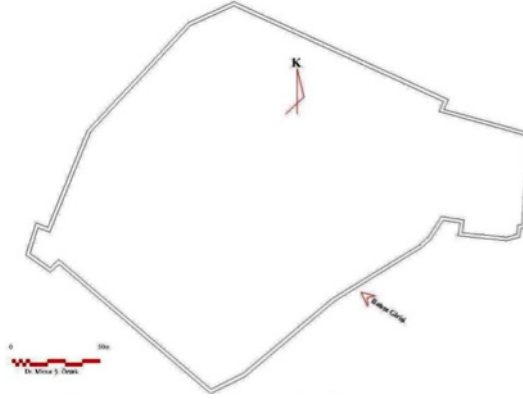
İshak Paşa Sarayı'nın kuzeybatısında yer alan Keşişin Bahçesi canlılığını ve yöre halkı tarafından kültürel, turizm vb. kullanımını XX. yüzyılın sonlarına kadar devam ettirmiştir¹²⁶.

KONUM

Doğubayazıt kentinin yaklaşık 3 km kuzeydoğusunda yer alan Keşişin Bahçesi, Çiftepınar Mahallesi 30-27 f-m Pafta, 207 Ada, 2 Parsel olarak tapuda kayıtlı bulunmakta olup özel mülkiyet durumunda bir alandır.

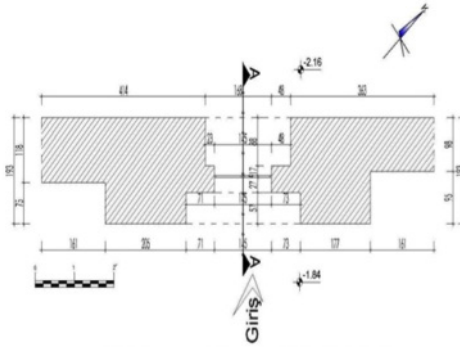
125 Tunç-Aydın 2017: 132-142.

126 Bingöl-Öztürk ve Alp 2011: 135-157.

Görsel 323. Doğubayazıt Keşişin Bahçesi Vaziyet Planı (Ş. Öztürk)

1990 yılına kadar Doğubayazıt halkının mesire alanı olarak kullanılan tarihi ve tescilli olan bahçe, engebeli bir alan üzerinde kurulan yöre halkı tarafından birçok sosyal ve kültürel etkinliklerde kullanılmıştır.

Görsel 324-325. Doğubayazıt Keşişin Bahçesi Giriş Kapısı Planı ve Doğu Görünüşü (Ş. Öztürk)

Bahçe kuzeydoğusunda yer alan ağaçlar ile akar konumda olan su kaynağı yakın zamana kadar Doğubayazıt halkının kültür hafızasında önemli bir yer tutmuştur. 2017 yılında bahçe içerisindeki ağaçların büyük bir bölümü mülk sahibi tarafından kesilmiş, günümüzde kendi kaderine terk edilmiş bir konumdadır (Görsel 323-325).

7. 2. TARİHÇESİ

Bahçe içerisinde yer alan mimari yapı kalıntısı hakkında herhangi bir bilgiye rastlanmamıştır. Bölgedeki yaşlı insanların vermiş bulunduğu bilgiler çelişkilerle dolu olduğundan pek güvenli olduğu söylenemez. Yapılacak bilimsel kazı çalışmaları ile yapı hakkında kesin bir bilgiye ulaşılabilecektir.

Bahçe giriş kapısı üzerinde yer alan mermer kitabelik üzerindeki yazı tamamen silinmiştir. Ancak, mimarı yapısı, çevre duvarı ve giriş kapısı inşa tekniği ve malzemesi dikkate alındığında XV. yüzyıl sonu ya da XVI. yüzyıl başlarında inşa edildiği düşünülmektedir. Tarihi İshak Paşa Sarayı'nın batısında oldukça büyük bir alan üzerinde kurulan ve Doğubayazıt halkının kültürel hafızası olarak yakın döneme kadar kullanılan Keşişin Bahçesi, sivil ve Anonim Mimari örneği olarak bölgede tektir. Ayrıca, şark edebiyat klasikleri içerisinde önemli bir yer tutan “*Kerem ile Aslı*” efsanesinin yaşandığı önemli tarihi alanlardan bir olarak hem bölge, hem de İran coğrafyasında yerel halk arasında kabul görmektedir. Bahçeye ismini veren “Keşiş” ismi Hristiyan olan Aslı'nın babasıdır¹²⁷.

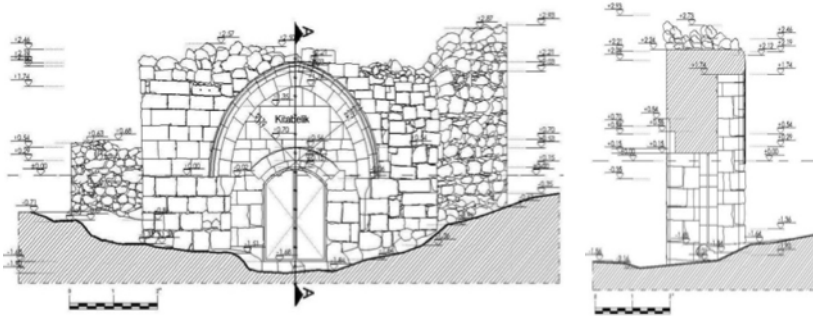
Tarihi Keşişin Bahçesi, Van Kültür Varlıklarını Koruma Bölge Kurulu Müdürlüğü tarafından 20.10.2017 tarih ve 128 nolu ve 20.10.2017 tarih ve 1780 sayılı karar ile tescil edilerek, I. Grup Yapı niteliğinde olduğuna karar verilmiştir.

7.3. YAPININ İNCELENMESİ

7.3.1. Planı

Engibeli bir arsa üzerinde zemine kurulu bahçeye, doğudan sivri kemer nişi içerisine yerleştirilen basık kemerli çift kanatlı bir kapı yardımıyla girilir. Keşişin Bahçesi'nin çevresi 803,30 m uzunluğundaki taş duvarla çevrilerek koruma altına alınmıştır. Bahçenin toplam alanı, 35.202.749 m² dir (Görsel 324-327).

Düzgün olmayan bir formda oluşan bahçe duvarları, arazinin eğimli topoğrafyasına uygun şekilde 24 köşeden oluşmuştur. Sıralı moloz örgülü duvar yüksekliği yer yer değişmekle birlikte üç ile dört metre yükseklikte bahçe duvar yapımı, kuru duvar tekniğinde inşa edilmiştir.

Görsel 326-327. Doğubayazıt Keşişin Bahçesi Rölöve Giriş Kapısı Planı Kesiti (Ş. Öztürk)

Bahçe giriş kapısı, yarıçapı 2,27 m olan sivri kemerli bir niş içerisinde yer alan ve yonu taştan inşa edilmiş, yuvarlak basık kemerli kapı, 1,45 m genişlikte, çift ahşap

127 Öztürk 2019b: 3-22, 48; Çakıcıoğlu 2013: 5-141.

kanatlıdır. Kapı alınlığında yer alan mermer kitabe bölüm 0,65x1,65 m ölçülerinde dikdörtgen formundadır. Giriş kapısının üzerinde yer aldığı beden duvarının üst taç kısmı ile alt bölümünde bazı yıkılma ve dökülmeler söz konusudur (Görsel 326-328).

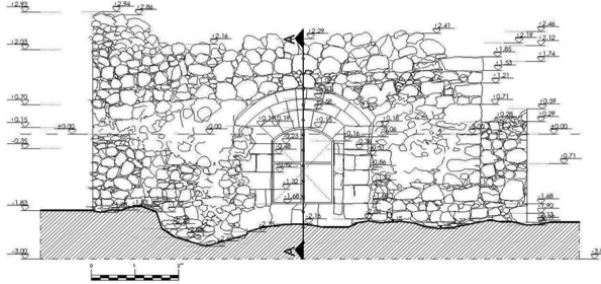
Bahçe içerisinde yer alan yapı kalıntısı ve akarsu kanalında yapılacak bilimsel kazı çalışmaları ile detaylı bilgiye ulaşmak mümkün olacaktır.

7.3.2. Süsleme

Keşiş Bahçesi'nin günümüzde ayakta kalan giriş kapısı ve çevre duvarı üzerinde herhangi bir süsleme örneği bulunmamaktadır.

7.4. MALZEME VE YAPIM TEKNİĞİ

Keşişin Bahçesi inşa edildiği dönemin yığma yapı tekniğinde bina edilmiştir. Bahçe çevre koruma beden duvarının 0,98 m ile 1,18 m arasında değişen kalınlıkları vardır.

Görsel 328. Doğubayazıt Keşişin Bahçesi Giriş Kapısı Rölöve Batı Cephesi (Ş. Öztürk)

Yapıda malzeme olarak; kesme taş, kaba yonu ve moloz taş yapı malzemesi olarak kullanılmıştır. Yapının tüm çevre koruma beden duvarlarının büyük bir bölümünde kullanılan sıralı kaba yonu taş kullanılmıştır. Yonu taş; Doğu cephesi giriş kapısının üzerinde yar aldığı beden duvarı ve giriş kapı yapımında kullanılmıştır. Moloz taş; Tüm yapının beden duvarlarında dolgu malzeme olarak kullanılmıştır.

Görsel 329-331. Doğubayazıt Keşişin Bahçesi Harç ve Sıva Numunesi Görünüşleri (Ş. Öztürk)

Yapıda kullanılan bağlayıcı malzeme kireç harcı olup, beden duvarı derzlerinde kullanılan harç ile ilgili analizler, Kültür ve Turizm Bakanlığı Kültür Varlıkları ve Müzeler Genel Müdürlüğü İstanbul Restorasyon ve Konservasyon Merkez ve Bölge Laboratuvar Müdürlüğü tarafından 27.11.2019 ve 23.12.2019 tarihleri arasında yapılmıştır (Görsel 329-337).

Fiziksel ve kimyasal analizleri yapılan iki harç bir sıva numunesinin özellikleri;

1-Harç; Gri renkli, içerisinde çeşitli boyutlarda ve renklerde bol miktarda agregaların ve yer yer beyaz kütlelerin bulunduğu, 0,5 mm boyuta kadar bol miktarda gözenekleri gözlenen sağlam harç örneğidir.

2-Harç; Krem-gri renkli, içerisinde çeşitli boyutlarda ve renklerde bol miktarda agregaların ve yer yer beyaz kütlelerin bulunduğu, 0,5 mm boyuta kadar orta miktarda gözenekleri gözlenen yüzeyinde yer yer kahverengi kirlilik olan, sağlam harç örneğidir.

3-Sıva; Krem-gri renkli, içerisinde çeşitli renklerde, küçük boyutta ve orta miktarda agregalar bulunan, 0,5 mm boyuta kadar çok miktarda gözenekleri gözlenen, yüzeyinde yer yer kahverengi kirlilik olan, sağlam harç örneğidir¹²⁸.

Görsel 332-334. Doğubayazıt Keşişin Bahçesi İki Harç Bir Sıva Numunesi Görünüşleri

3.1. Kızartma Kaybı (Kalsinasyon) Deneyi; Yapı üzerinden alınan sıva ve harçlarda, sürekli artan sıcaklığa bağlı olarak meydana gelen ağırlık değişiminden yararlanarak nem, organik madde miktarı ve CO₂ kaybından CaCO₃ miktarı saptanmıştır.

Numune No	Nem Ort.(%)	Organik Kaybı Ort.(%)	Kalsinasyon Ort.(%)
1	0,89	5,99	20,21
2	0,69	2,70	57,57
3	1,03	2,85	38,83

Görsel 335. Doğubayazıt Keşişin Bahçesi Harç ve Sıva Kızartma Kaybına Ait Deney Sonuçları

128 Civan-Başol 2019: 1-5.

DOĞU ANADOLU BÖLGESİ'NDEKİ ERMENİ KÜLTÜR
VARLIKLARININ KORUNMASINA YÖNELİK UYGULAMALAR

Numune No	Elek Analizi, %					Kalan Numune (%)	Kayıp Numune (%)
	1000%	600%	250%	125%	<125%		
1	4,0	31,4	52,7	3,9	8,0	69,19	30,81
2	5,2	23,9	52,3	6,8	11,8	39,56	60,44
3	5,1	30,3	52,6	5,0	7,0	52,44	47,56

Görsel 336. Doğubayazıt Keşişin Bahçesi Harç ve Sıva Asit Kaybı ve Elek Analizi Sonuçları

Numune No	Cl ⁻	SO ₄ ²⁻	NO ₃ ⁻	İletkenlik (µs)	% Tuz
1	+	-	-	138	0,77
2	±	-	-	903	5,02
3	++	-	+	248	1,38

Görsel 337. Doğubayazıt Keşişin Bahçesi Harç ve Sıva Suda Çözülebilir Tuzların Analizi Sonuçları

3.2. Agregaların Görsel Analizi; Asitle muamele edilerek bağlayıcıları parçalanmış örneklerin, asitle reaksiyona girmeyen silikatlı agregaları, elek analizi ile boyutlarına ayırıldıktan sonra stereo mikroskop altında incelenmiş ve görünür özellikleri (renk, şekil, ağırlıkça oranları) aşağıda verilmiştir.

1-Harç; Asit sonrası kalan %69,19'lük kısmının yaklaşık %4'u 1000 u boyutlu elek üstü olup 3 mm elek altıdır. Agregaların geneli siyah ve gri renkli olup köşelidir.

2-Harç; Asit sonrası kalan %39,56'lük kısmının yaklaşık %5'i 1000 u boyutlu elek üstü olup 3 mm elek altıdır. Agregaların geneli siyah ve gri renkli olup köşelidir.

3-Sıva; Asit sonrası kalan %52,44'lük kısmının yaklaşık %5'i 1000 u boyutlu elek üstü olup 2 mm elek altıdır. Agregaların geneli siyah ve gri renkli az miktarda kırık içermekte olup köşelidir¹²⁹.

7.4.1. Harç ve Sıva Numunelerinin Değerlendirilmesi;

1-Harç; Gri renkli, sağlam harç örneğinin bağlayıcısı, yaklaşık %20-25 oranında hava (kaymak) kireci içermektedir. Agregaların 3 mm elek altı, 0,5 mm boyuta kadar orta miktarda gözenekleri bulunan bağlayıcı-bağlayıcı ve bağlayıcı-agrega fazları iyidir. Tespit edilen kayda değmeyecek miktardaki klor tuzunun çevresel kirliliklerden kaynakladığı düşünülmektedir.

129 Civan-Başol 2019: 5-7.

Numune No	Nem %	Organik madde %	Kalsinasyon %	Asit Sonrası Kayıp(%)	1000 µ	<125%	Agrega Boyutu (mm)	Cl ⁻	SO ₄ ⁻	NO ₃ ⁻	İletkenlik
1	0,89	5,99	20,21	30,81	4,0	8,0	3,0	+	-	-	138

Görsel 338. Keşişin Bahçesi Harç ve Sıva Suda Çözülebilir Tuzların Analizi Sonuçları

2-Harç; Gri renkli, sağlam harç örneğinin bağlayıcısı, yaklaşık %25-30 oranında hava (kaymak) kireci içermektedir. Agregaların 3 mm elek altı, 0,5 mm boyuta kadar orta miktarda gözenekleri bulunan bağlayıcı-bağlayıcı fazı ise nispeten iyidir. Tespit edilen kayda değmeyecek miktardaki klor tuzunun çevresel kirliliklerden kaynakladığı düşünülmektedir.

Numune No	Nem %	Organik madde %	Kalsinasyon %	Asit Sonrası Kayıp(%)	1000 µ	<125%	Agrega Boyutu (mm)	Cl ⁻	SO ₄ ⁻	NO ₃ ⁻	İletkenlik
2	0,69	2,70	57,57	60,44	5,2	11,8	3,0	±	-	-	903

Görsel 339. Keşişin Bahçesi Harç ve Sıva Suda Çözülebilir Tuzların Analizi Sonuçları

3-Sıva; Gri renkli, sağlam harç örneğinin bağlayıcısı, yaklaşık %20-25 oranında hava (kaymak) kireci içermektedir. Agregalar 2 mm elek altı, çok az miktarda kırık içermektedir. 0,5 mm boyuta kadar orta miktarda gözenekleri bulunan bağlayıcı-bağlayıcı fazı ise nispeten iyidir. Tespit edilen kayda değmeyecek miktardaki klor tuzunun çevresel kirliliklerden ve az miktardaki nitrat tuzunun ise böcek ve benzeri biyolojik canlıların kalıntılarından kaynakladığı düşünülmektedir (Görsel 338-340).

Numune No	Nem %	Organik madde %	Kalsinasyon %	Asit Sonrası Kayıp(%)	1000 µ	<125%	Agrega Boyutu (mm)	Cl ⁻	SO ₄ ⁻	NO ₃ ⁻	İletkenlik
3	1,03	2,85	38,83	47,56	5,1	7,0	2,0	++	-	+	248

Görsel 340. Keşişin Bahçesi Harç ve Sıva Suda Çözülebilir Tuzların Analizi Sonuçları

Yukarıda yapılan sonuç ve değerlendirilmelerin bir araya getirilmesi ile yapılacak olan genel oranlama ve Keşişin Bahçesi'nin onarım uygulamalarında önerilen malzeme oran birimleri;

1-Harç: 1 Birim söndürülmüş ve bekletilmiş hava (kaymak) kireci (%50 +-2 sulu), 3 Birim 3 mm elek altı agrega kullanılması uygun olacaktır.

2-Harç: 1 Birim söndürülmüş ve bekletilmiş hava (kaymak) kireci (%50 +-2 sulu), 1 Birim 5 mm elek altı kireçtaşı kırığı, 2 Birim 3 mm elek altı agreganın kullanılması uygun olacaktır.

3-Sıva: 1 Birim söndürülmüş ve bekletilmiş hava (kaymak) kireci (%50 +-2 sulu), 0,5 Birim 2 mm elek altı kireçtaşı kırığı, 2,5 Birim 2 mm elek altı agreganın

kullanılması uygun olacaktır. Ayrıca yapılacak sıva karışımının m³'üne 50-100 gr. olacak şekilde kırıktan katılarak uygulamanın yapılması önerilmektedir¹³⁰.

Ağrı Dağı'nın güneybatı eteğindeki Doğubayazıt bölgesi, bulunduğu coğrafi konum ve stratejik özelliğinden dolayı tarihin eski dönemlerinde günümüze kadar, birçok uygarlık tarafından başta dini olmak üzere, askeri ve sivil mimari yapılar ile donatılmıştır. Mimari yapıların form, fonksiyonel, yapısal teknikleri ve malzemesi, süslemesi vb. mimari unsurları, aynı zamanda uygarlığın, ekonomik, kültürel bakımdan seviyelerinin birer göstergesi olarak kabul edilmektedir.

Doğubayazıt bölgesindeki ilk askeri, dini ve sivil mimariye ait örnekler, MÖ. 9-7. yüzyıllar arasında Doğu Anadolu, Güney Kafkasya ve Kuzeybatı İran Bölgelerinde çok güçlü bir medeniyet kuran Urartu Krallığı döneminden kalmıştır. Karasal iklimin egemen olduğu Kuzeydoğu Anadolu Bölgesi'ndeki mimari yapıların temelleri taştan ve üst kısmı da kerpiçten yapılmıştır. Düz damlı olan bu tür mimari yapıların geleneksel inşa tekniği, Doğubayazıt Bölgesi'nde Orta Çağ ve Osmanlı Devleti döneminde de varlığını sürdürmüştür¹³¹.

Doğubayazıt ilçesinde inşa edilen geleneksel sivil mimari örneklerinin günümüzdeki sayısının oldukça az olmasının başlıca sebebi, İshak Paşa Sarayı'nın batı yamaçlarında kurulu olan eski şehrin, 1940'lı yıllardan sonra batısındaki ovaya doğru gelişim göstermesidir. Eski yerleşim alanındaki geleneksel sivil mimari yapılar, kerpiç ve düz toprak dam ağırlıklı bir mimari olarak doğanın olumsuz etkisi altında kalmış ve zamanla yok olmuştur. Düz ovada gelişim gösteren günümüzün Doğubayazıt'ı geleneksel sivil mimari yapısından uzak daha çok betonarme ve düşey bir mimariye sahiptir. Bu durum şehir kültür ve mimari yapısında gelenek ve gelecek kaygısını olumsuz bir şekilde etkilemektedir.

Günümüzde sınırlı sayıda olan sivil mimari yapılar, başta Kültür ve Turizm Bakanlığı olmak üzere Ağrı Valiliği ve Doğubayazıt Kaymakamlığı tarafından onarılarak bölgede sivil mimarisinin çeşitlenmesi ve niceliğinin artışı sağlanmıştır. Tüm bu olumlu kültürel gelişimler son yıllarda Doğubayazıt'a gelen yerli ve özellikle yabancı turistlerin sayısında artışa neden olmuştur.

IGDIR-MERKEZ/SİVİL MİMARİSİNDEN BİR ÖRNEK: İĞDIR EVİ

Tarihi kentlerin mimari dokusunu oluşturan dini, askeri ve sivil mimari yapı örnekleridir. Bu mimari yapılar içerisinde Anonim Mimari şeklinde (Mimarsız Mimari) oluşan ve halkın sosyo-kültürel, ekonomik, inanç yapısı gibi benzeri özelliklerini taşıyan, kent kimliğinin meydana gelmesinde önemli bir yer sahip olanlar kuşkusuz geleneksel konut yapılarıdır.

130 Civan-Başol 2019: 7-11.

131 Öztürk 2021d: 1-10.

Iğdır kent yerleşiminde, son yıllarda yaşanan mimari yozlaşmaya rağmen günümüzde halen kent ölçeğinde özellikle sokak aralarında az da olsa kimlikli bir mimariyi görmek mümkündür. Iğdır evlerinin giriş kapıları cadde ve sokağa direk olarak açılır. Dışa açık, fakat o ölçüde içe doğru özgür ve özgün bir mimari anlayışı yansıtan Iğdır evleri, yerel kesme taştan, tek katlı ve düz dam olarak yerel usta ve işçiler tarafından inşa edilmiştir.

Giriş cephesi hareketli olan bu konutlar, aslında içeri girildiğinde ahşap kaplamalı yüksek mekânlar ve çeşitli meyve ağaçlarının, çiçeklerin süslediği yeşil bahçeleriyle insana açılan ferah bir dünyanın kapıları gibidir. Ne yazık ki Baltık Rus Mimarisi özelliğinde inşa edilen bu evler Iğdır İmar Planı hazırlanırken Anadolu'nun pek çok tarihi kentinde görüldüğü gibi dikkate alınmamıştır. Her geçen gün sayıları azalıp yok olmaktadır.

Görsel 341. Iğdır Evi Kuzeybatı Genel Görünüşü (Ş. Öztürk)

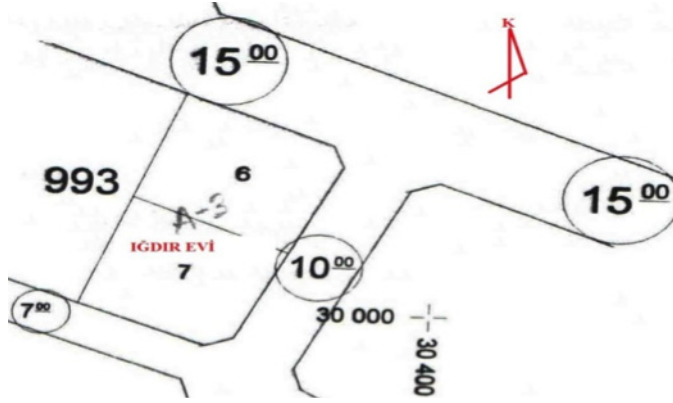
Anadolu sivil mimarisi içerisinde farklı bir renk ve farklı bir mimari tarz olarak varlığını sürdüren Baltık Mimarisi özelliğindeki bu yapılarda harem ve selamlık ayrımı yoktur. Özellikle son yıllarda hızla değişen hayat şartları, sosyal yapı, betonarmenin yaygınlaşması gibi sebeplerle bu güzide mimarlık eserlerinin birçoğu kaderine terk edilmiştir. Bazı konutlar ise bakımsızlıktan yıkılma durumuna gelmiş ya da tamamen yok olmuştur.

Bugüne kadar Iğdır Sivil Mimarisi hakkında hiçbir bilimsel araştırma yapılmaması kentin dünü, bugünü ve geleceğinin belirlenmesinde önemli bir yer tutan konut mimarisinin yok olduğunun birer kanıtı olarak karşımıza çıkmaktadır¹³².

8.1. KONUMU

Iğdır konut mimarisi özelliğinde geleneksel yapı tekniğinde inşa edilen tarihi konut, Iğdır Merkez Söğütlü Mahallesi (Iğdır Mava Mah.), Bayındır Caddesi'nin güney yakasında yer almaktadır.

132 Öztürk-Erol ve Kalafat 2012: 121-133.

Görsel 342. Iğdır Evi İmar Planı (Iğdır Bel. Arşivi)

20 L II Pafta No, 993 Ada No, 6-7 Parsel No'da 958 m² büyüklüğündeki evin kuzeyi 15,00 m genişliğinde cadde, doğusu 10 m genişliğinde, güneyi 7,00 m genişliğinde sokak ile batısı ise komşu parsel ile çevrelenmektedir (Görsel 341-342).

Tescilli olan ev, ayrık nizamda tek katlı olarak yöresel kesme taşından düz toprak dam olarak inşa edilmiştir. Düz bir arsa üzerinde zemine doğu-batı istikametinde yerleştirilen evin giriş kapısı ve bahçe kapısı sokak ile direk ilişkilidir.

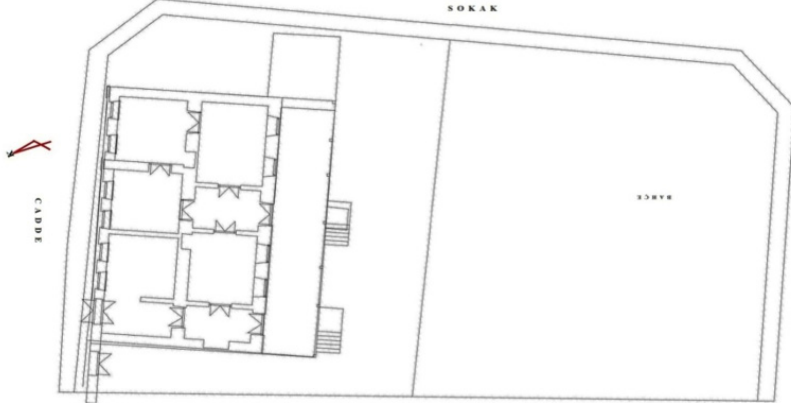
Görsel 343. Iğdır Evi Kuzeydoğu Genel Görünüşü (Ş. Öztürk)

Günümüzde kullanılmayan evin güneyinde yer alan bahçe ile ev bütünlük oluşturmaktadır. Evin güneyine ayrık olarak sonradan inşa edilmiş servis bölümü ile depo yerleştirilmiştir. Evin iç bölümü ile bahçe içerisinde definciler tarafından çok sayıda kaçak kazı yapılarak yapı tahrip edilmiştir (Görsel 343)¹³³.

133 Öztürk-Erol ve Kalafat 2012: 121-122.

8.2.TARİHÇE

Geleneksel İğdir Sivil mimarisi özelliğinde inşa edilen konutun giriş cephesinin saçağının hemen altında yer alan dikdörtgen formlu bir kesme taş üzerinde Ermenice yazılı kitabede, evin 1908 yılında inşa edildiği bilinmektedir.

Görsel 344. İğdir Evi Vaziyet Planı (Ş. Öztürk)

Bağımsız ayırık düzende inşa edilen konut halk arasında Ermeni evi olarak da bilinmektedir. Yapı, 1908-22 yılları arasında konut, 1923-28 yılları arasında Ordu Karargâh Binası, bir dönem ise Sağlık Ocağı ve 2002 yılına kadar konut olarak kullanılmıştır. 2010 yılına kadar kullanılmayan ev, Erzurum Kültür ve Tabiat Varlıklarını Koruma Bölge Müdürlüğü'nün 12.03.2011 tarih ve 2236 sayılı kurul kararı ile taşınmaz kültür varlığı olarak tescil edilmiştir (Görsel 344-345)¹³⁴.

Görsel 345. İğdir Evi Kitabe Görünüşü (Ş. Öztürk)

134 Öztürk-Erol ve Kalafat 2012: 121-133.

Tescilli olan Iğdır şehir merkezindeki konut, 2011 yılında TMMOB Mimarlar Odası Van Şubesi Iğdır İl Temsilciliği tarafından satın alınmıştır. Ancak daha sonraki yönetim kurulu tarafından yapıya ait rölöve, restitüsyon ve restorasyon projelerini hazırlayarak onarımını yapma yerine 2013 yılında tekrar başka özel bir şahsa satılmıştır.

8.3. YAPININ İNCELENMESİ

8.3.1. Plan

Düz bir arazi üzerinde zemine kurulmuş olan tarihi Iğdır Evi, doğu-batı yönünde gelişen dikdörtgen planlı bir düzenlemeye sahiptir. Kuzey ana cephede bulunan basık kemerli çift kanatlı süslemeli ahşap bir kapı yardımıyla dikdörtgen planlı sofaya giriş yapılır. Sofanın doğusunda yer alan yaklaşık kare planlı odaya geçiş kapı yardımıyla sağlanır (Görsel 346-348).

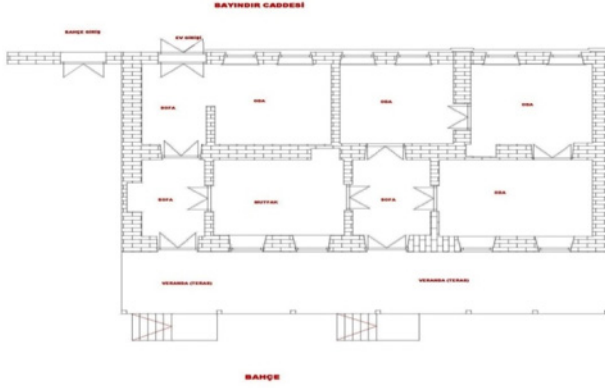
Görsel 346-347. Iğdır Evi Ana Giriş ve Bahçe Giriş Kapısı Görünüşleri (Ş. Öztürk)

Odanın kuzey duvarında iki adet simetrik dikdörtgen planlı pencere yer almaktadır. Giriş sofasının güneyinde aynı aks üzerine yer alan ikinci sofaya çift kanatlı ahşap kapı yardımıyla girilir. Bu sofanın batısında bir niş ile doğusundaki çift kanatlı bir kapı yardımıyla mutfağa, güneyinde yer alan çift kanatlı kapı ile de varanda (teras) bölümüne geçilmektedir (Görsel 393-394).

Görsel 348. Iğdır Evi Kuzeybatı Genel Görünüşü (Ş. Öztürk)

Teras bölümü doğu-batı yönünde dikdörtgen bir düzenlenmeye sahiptir. Bu bölümü kare kesitli yedi adet ahşap dikmeler ile üst örtü sistemi taşınmaktadır. Tavan bölümü ahşap kaplama olup, bu bölümde son dönemlerde yapısal bazı değişiklikler yapılmıştı. Teras bölümünün güneyinde yer alan iki adet merdiven yardımıyla daha düşük kotta yer alan hayat ve bahçe bölümüne inilmektedir (Görsel 349-350).

Görsel 349. Iğdır Evi Zemin Kat Planı (Ş. Öztürk)

Teras bölümünün ortasında yer alan çift kanatlı ahşap bir kapı yardımıyla dikdörtgen biçimindeki sofaya girilmektedir. Evin iç kısmında yer alan sofaya bölümünün batısındaki çift kanatlı kapı ile yaklaşık kare planlı mutfak bölümüne giriş sağlanmaktadır. Mutfağın kuzeydoğu köşesinde yer alan bir niş ile güney duvarında yer alan iki adet simetrik formlu pencere yer almaktadır. Mutfağın batı duvarındaki kapı ile diğer sofa geçiş sağlanmaktadır. İç sofanın kuzey duvarının ortasında yer alan çift kanatlı bir kapı yardımıyla kare planlı odaya geçiş sağlanmaktadır. Odanın kuzeyinde iki adet pencere yer almaktadır.

Görsel 350. Iğdır Evi Kuzey Görünüşü (Ş. Öztürk)

Odanın doğu duvarında yer alan kapı ile diğer bir kare planlı odaya geçiş sağlanır. Bu odanın kuzey duvarında yer alan iki pencere ile iç mekân aydınlatması sağlanmaktadır. Odanın güneybatı köşesinde bir niş ile güney duvarı ortasında yer alan çift kanatlı kapı ile de dikdörtgen planlı odaya geçiş sağlanmaktadır. Bu odanın güney duvarı üzerinde iki pencere ile batı duvarında yer alan bir kapı yardımıyla iç sofa bölümüne giriş sağlanmaktadır¹³⁵.

Görsel 351-352. Iğdır Evi Bahçe Genel Görünüşleri (Ş. Öztürk)

Iğdır Evi'nin, beden duvarları yaklaşık 1,00 m kalınlığında, iç ara bölme duvar kalınlıkları ise yaklaşık 0,35 m kalınlığındadır. Taban kaplaması sofalar ve veranda (Teras) bölümü kesme taş kaplamalı, diğer odalar ise ızgara sistemli ahşap kaplamalıdır. Yapının iç yüksekliği tüm mekânlarda aynı olup yaklaşık 3,50 m yüksekliğindedir (Görsel 350-354).

Hayat ve bahçe kapısı Kuzey cephede yer almaktadır. Evin kuzey duvarının batıya uzantısı olan bir duvar üzerinde yer alan oldukça geniş açıklıklı çift kanatlı kapı ile sokaktan giriş sağlanmaktadır. Bahçe içerisinde yer alan servis bölümleri sonradan inşa edilmiş olup ana yapı ile mimari doku ve yapı farklılığı vardır. Günümüzde son derece yıkık olan bu bölümler definciler tarafından tahrip edilmiştir.

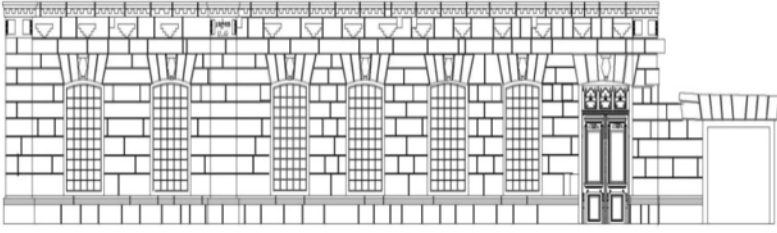
Görsel 353-354. Iğdır Evi Teras Görünüşleri (Ş. Öztürk)

135 Öztürk-Erol ve Kalafat 2012: 121-133.

8.3.2. Cepheler

İğdır evinin en hareketli cephesi ana cadde ile doğrudan ilişkisi olan giriş cephesidir. Evin arka güney cephesi ise doğrudan teras ile ilişkisi olan bahçe ve hayat anlayışı içerisinde bir düzenlemeye sahiptir.

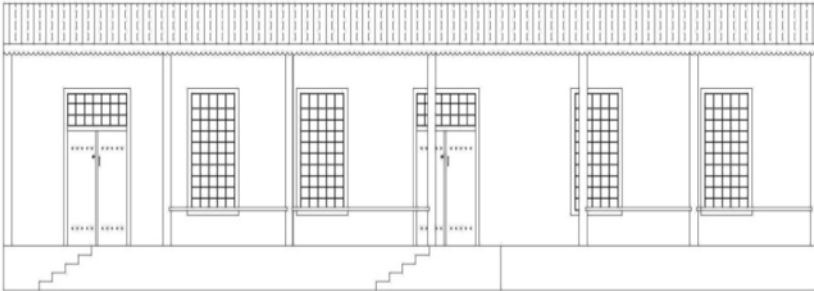
Ahşap dikmeler üzerinde dikdörtgen planlı veranda (Teras) cephenin yapılanmasında önemli bir rol oynar. Evin doğu ve batı cepheleri ise sağır olup, cephede kapı ve pencere gibi mimari elamanlar yoktur. Sıralı moloz taş örgülü cephelerde saçak silmesi ile düz dama geçiş sağlanmaktadır.

Görsel 355. İğdır Evi Kuzey Cephesi (Ş. Öztürk)

Giriş kuzey cephesinin hareketlenmesinde kesme taş işçiliği ile aynı yatay aks üzerinde yer alan dikdörtgen planlı basık kemerli pencerelerin önemli bir rolü vardır. Cephe zeminden subasman seviyesine kadar iki sıra kesme taş ile yükselerek dışa taşkın bir mimari profil ile şekillenmektedir. Cephedeki tüm pencereler subasman seviye üzerinde şekillenir (Görsel 353-356).

Cephedeki pencerelerin formu ve sayısı cephe doluluk boşluk oranı oluşmasında bir uyum ortaya çıkarır. Cephedeki beden duvarı zeminden üst seviyeye kadar yükselerek süslemeli iki kademeli dekoratif bir saçak yardımıyla düz toprak dama geçiş sağlar. Kuzey giriş cephesindeki saçak altı üçgen formulu kademeli yatay olarak devam eden süslemeler, pencere basık kemer çıkıntıları ve kemer ortasında yer alan süslemeler, giriş kapısı cephenin hareketlenmesinde etkili mimari elemanlar olarak karşımıza çıkar.

Görsel 356. İğdır Evi Kuzey Cephesi (Ş. Öztürk)

8.3.3. Düz Toprak Dam

Evin plan biçimine göre düzenlenen düz dam sıkıştırılmış çorak topraktan yaklaşık dikdörtgen formunda inşa edilmiştir.

Ön giriş cephesinden beden duvarının üst bitiş bölümü yaklaşık 0,20 m dışa taşıntılı 0,30 m yüksekliğindeki kavisli bir saçak ile düz dama geçiş sağlanmaktadır. Düz toprak damın üzerinde yer alan baca ve çörtlenler tamamıyla yıkık bir konumdadır (Görsel 357-358).

Görsel 357-358. İğdir Evi Tavan ve Taban Ahşap Kaplama Görünüşleri

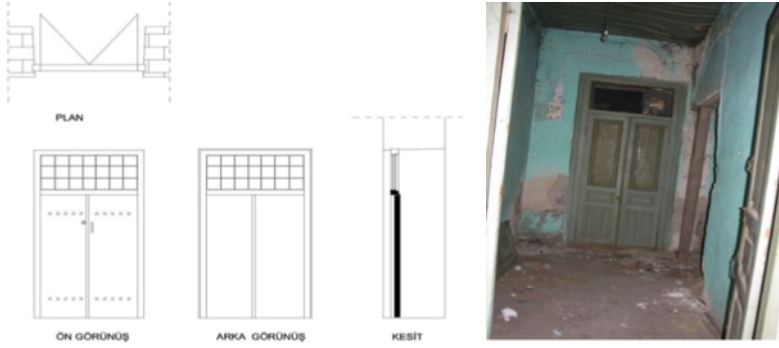
8.3.4. Süsleme

İğdir evi, içten son derece yalın olarak inşa edilmiş, düz tavan kaplaması dışında herhangi bir süslemeye yer verilmemiştir.

Dıştan ise arka güney cephe üzerinde yer alan ahşap saçak süslemesi ve giriş kuzey cephesindeki saçak, saçak altı üçgen formlu yatay bir aks üzeri ile cephe boyu devam eder. Süsleme, kitabelik bölümü, kapı, pencere basık kemer çıkıntısı ve cephe dekoratif alt silme çıkıntısı dışında yapıda herhangi bir süsleme yer almamaktadır (Görsel 357-358).

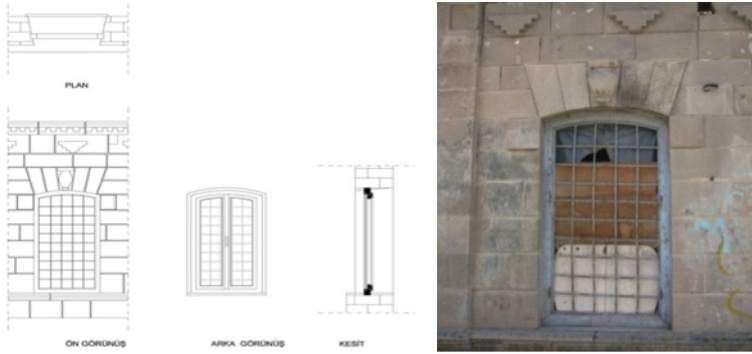
8.4. YAPIM TEKNİĞİ VE MALZEME

İğdir evlerinin ana yapı malzemesi kesme taş, yardımcı yapı malzemesi olarak toprak, metal ve ahşap kullanılmıştır. Yapıda kırmızımsı açık kahverengi taşlar düzgün şekilde yontularak yöresel ustalar tarafından yapılmıştır. Kesme taş, yapıların beden duvarlarından başka, zemin kaplamalarında kullanılmıştır (Görsel 359-360).

Görsel 359-360. İğdir Evi Teras Giriş Kapı Detayları ve İç Görünüşü (Ş. Öztürk)

Taş duvarlarda, düzgün yonu taşların yüzeyleri duvarların görünen kısımlarına muntazam şekilde yerleştirilerek derzler çok ince tutulmuştur. Bu sayede harç hemen hemen görülmemektedir. Duvarların orta kısımları ise moloz taş ve saman katkılı çamur harcıyla doldurulmuştur. Toprağın en çok kullanıldığı yerler düz damlardır. Ancak, toprağın su, tuz ve saman katılarak karıştırılmasından elde edilen çamur harcı, taş duvarları tuturmada ve iç mekânlarda sıva amacıyla da kullanılmıştır. Çamurla sıvanan iç duvarların satırları badana edilmiştir (Görsel 361-364)¹³⁶.

Görsel 361-362. İğdir Evi Pencere Detayları ve Görünüşü (Ş. Öztürk)

Ahşap kirişlerin üst örtü sisteminde kiriş, tavan kaplaması ve taban kaplamasında hem ızgara hem de kaplama olarak kullanılmıştır. Kapı-pencere doğramalarının malzemesi de ahşaptır. Metal malzeme ise pencere, kapı gibi mimari elemanların aksesuarlarında kullanılmıştır.

136 Öztürk-Erol ve Kalafat 2012: 121-133.

Görsel 363-364. Iğdır Evi İç Mekân Görünüşleri (Ş. Öztürk)

Ev, geleneksel Iğdır konut mimarisi özelliğinde inşa edilmiştir. Ev mimari özellikler bakımından komşu il olan Kars sivil mimarisindeki Rus-Baltık mimari özelliklerine benzerlik göstermektedir. Tek katlı düz damlı olarak inşa edilen ev ayrık nizamda sokağa tamamıyla açık ve bahçeli bir düzenleme ile tasarlanmıştır. Evin doğu bölümünde sonradan eklenen betonarme eklemeler yapının fonksiyonel yapısında değişikliklere neden olmuştur. Ayrıca, evin güneyinde yakın dönemlerde inşa edilen servis bölümlerinin ev mimari dokusu ile hiçbir ilişkisi yoktur.

Kentlerin mimari dokularının oluşmasında sivil mimari yapıların önemi yadsınamaz. Günümüze kadar bu yapıların kaç tanesinin yok olduğu hakkında hiçbir bilimiz olmaması ve hazırlanan Iğdır İmar Planı'nda tarihi yapıların korunmasına yönelik herhangi bir işlem yapılmaması Iğdır halkı ve ilde görev yapan başta yerel olmak üzere idarecilerin kültürel yapı ile ne kadar ilgili olduğunun birer kanıtıdır. Zira ildeki bu önemli yapıların korunarak işlev verilmesi ve gelecek kuşaklara aktarımının yapılması hepimizin tarihe karşı sorumluluğumuzdur.

Geleneksel mimarimizi koruyarak ve günümüz ihtiyaçlarımıza cevap vererek yeniden tasarlanması ise mimarların görevidir. Günümüzde bu çalışmaların yapılmaması mimarinin oluşmasında önemli rol oynayan madde ile mana (ruh) anlayışının birlikte çalışmamasının ve mananın yok olduğunun birer kanıtı olarak karşımıza çıkmaktadır. Mimarlar Odası Hizmet Binası olarak yaşamını sürdürecektir olan bu konut dışında var olan diğer birkaç sivil mimari yapısının da acilen kamulaştırılması yapılarak, İl Kültür ve Turizm Müdürlüğü Hizmet Binası gibi kültürel ağırlıklı işlevlerin verilmesi zorunluluk arz etmektedir.

VAN-ÇATAK/MERKEZ TAŞ KÖPRÜSÜ

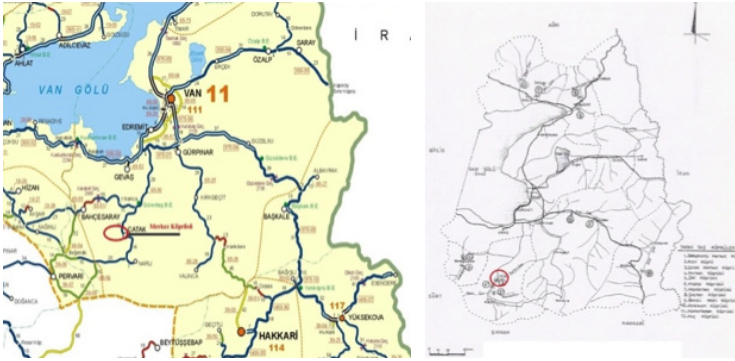
Doğu Anadolu Bölgesi'nin en doğusunda yer alan Van ili coğrafi konum bakımından ülkemizin ulaşımı en zor olan bölgesidir. Van İli, doğudan batıya, kuzeyden güneye geçiş noktasında oluşundan dolayı İlk Çağlardan günümüze kadar

hemen her dönemde önem taşımıştır. Ekonomi ve ticaretin gelişmesini sağlayan kervan yolları, ordu güzergâhları, Hac Yollarının bu bölgeden geçmesi ile ilin önemi daha da artmıştır.

Van İli su mimarisi içinde, su yolu, taş köprü, hamam, çeşme, sarnıç, kehriz, havuz, şadırvan, kaplıca (*çermik*), su değirmeni, kuyu gibi mimari yapılar mevcuttur. Bu yapılar içinde Ortaçağ ve sonrasında inşa edilen eserler arasında taş köprüler üzerinde incelemeler yapılmış ve mimarlık ve sanat değerleri açısından değerlendirilmesine çalışılmıştır. Ortaçağ, Selçuklu ve Osmanlı dönemlerinde Van Gölü Havzası güzergâhları boyunca köprü yapımı büyük önem kazanmıştır. Bu amaçla bölge ticaret yolları üzerinde çok sayıda köprü, kervansaray, çeşme, kaleler gibi mimari yapılar inşa edilmiştir (Görsel 365-366)¹³⁷.

Osmanlı döneminde taş köprü yapımında form ve işlevsellik paralel gelişme göstererek mimariye yansımıştır. Ulaşımında güvenilir ve kolaylık sağlamak amacıyla, akarsular, vadiler üzerinde önceleri ahşap malzeme yardımıyla tek açıklıklı iptidai köprüler inşa edilmiştir. Ancak, bu köprülerin zamanla taşıyıcı mukavemetlerinin kaybolması nedeniyle, yerine her türlü iklim şartlarına dayanıklı mimari ağırlıklı taş köprüler inşa edilmiştir.

Görsel 365-366. Van İli Taş Köprüler Vaziyet Haritası (Ş. Öztürk)

XI. ve XII. yüzyıldan itibaren Anadolu'ya yerleşen Türk toplulukları, siyasi gücü ve sosyal gelişmeyi sağladıktan sonra, köprü mimarisinin en güzel örneklerini ortaya koymuşlardır. İnşa edilen köprülerle Anadolu'nun ticaret hayatı en yüksek düzeye çıkarılmıştır. Arazinin geniş ve bataklık olduğu bölgelerde akarsuyun yayılma alanına göre geniş, çok gözlü ve yayvan bir şekillendirme esas alınmış, dar ve dik vadilerden akan suları geçmek için de geniş açıklıklı ve yüksek kemerli köprüler uygulanmıştır. Anadolu'da ilk örnekleri Romalılar döneminde kalan taş köprülerin en güzel ve görkemli örnekleri Artuklular döneminde inşa edilmiştir.

Fügen İlder köprüleri, ortadaki geniş ve yüksek ana kemere doğru, iki yanda güçlü bir çıkışla yükselen Dik Köprüler ve iki ya da daha çok sayıdaki kemer arasında,

137 Öztürk 2002: 198-200; 2008c: 214-221; Öztürk-Bekiroğlu 2010: 383-391; Öztürk-Gültekin 2011: 195-217.

yükseklik ve genişlik bakımından, büyük fark göstermeyen, köprü yolu düz olan Düz Köprüler olarak ikiye ayırmıştır¹³⁸.

Cevdet Çulpan köprüleri Antik Devir Köprüleri, Romalılar Devri Köprüleri, Bizans Devri Köprüleri, Artukoğulları Devri Köprüleri, Selçuklu Devri Köprüleri, Osmanlı Devri Köprüleri ve Cumhuriyet Devri Köprüleri olmak üzere yedi gruba ayırmıştır¹³⁹. Gülgün Tunç, köprüleri uzunluklarına göre tek gözlü veya çok gözlü olarak sınıflandırarak, kendi arasında düz ve eğimli köprüler olarak gruplandırmıştır¹⁴⁰.

Van İli Çatak İlçesinde yer alan Çatak Merkez Köprüsü plan tipolojisi bakımından Gülgün Tunç'un ve Fügen İter'in taş köprü sınıflandırması içinde değerlendirmek mümkündür. Van ili tarihi taş köprülerin bir bölümü değişik nedenlerle günümüze kadar ulaşamamıştır. Kısmen ya da tamamen günümüze ulaşabilen eserler ise farklı dönemlerde onarım geçirmiştir. Mimari eserler inşa edildiği medeniyetin, ekonomisini, kültürünü ve en önemlisi mimarlık anlayışını gösterir. Van ilinde 1996-2006 yılları arasında yapılan arazi araştırma ve incelemelerinde 13 adet tarihi köprü tespit edilmiştir. Van ilinde günümüze kadar ulaşabilen taş köprülerin toplam sayısı 10 adettir.

Görsel 367-368. Çatak Merkez Köprüsü Vaziyet Haritası ve Planı (Ş. Öztürk)

Günümüzde tamamıyla yıkılan taş köprülerin sayısı ise üçtür. Bunlar; Karadere Köprüsü, Hamurkesen Köprüsü ve Koç Köprüsü'dür. Köprülerden Hoşap Köprüsü, Hamurkesen Köprüsü, Kelekom Köprüsü'nde kitabe bulunmaktadır. Diğer köprülerin tarihlendirilmesinde köprü kemer formu, yapı malzemesi, yapım tekniği gibi mimari özellikler dikkate alınmıştır. Tarihlendirmede köprülerden birinin Selçuklu diğerlerinin ise Osmanlı Dönemlerinde inşa edildiği tespit edilmiştir. 1980 yıllarına kadar tamamıyla ayakta olan Koç Köprüsü, Koç Köprü Barajı'nın, Hamurkesen

138 İter 1978: 30.

139 Cevdet 1975: 175-176.

140 Gülgün 1978: 102-103.

Köprüsü, Zernek Barajı'nın; suları altında kalmıştır. Haydarbey Köprüsü'nün büyük bir bölümü yıkılmıştır, Karadere Köprüsü ise bakımsızlıktan ve ilgisizlikten dolayı günümüzde tamamen yıkılmıştır.

Bahçesaray Kırmızı Köprü, Başkale Kelekom Köprüsü, Gürpınar-Güzelsu Hoşap Köprüsü, Muradiye Şeytan Köprüsü ve Bend-i Mahi Köprüleri ile Çatak Zeril ve Merkez Köprüleri onarımları Karayolları XI. Van Bölge Müdürlüğü tarafından değişik yıllarda yapılmıştır. Onarımı yapılan tarihi taş köprülerden biri ise Çatak Merkez Köprüsü'dür¹⁴¹.

9.1. KONUMU

Merkez Çatak Köprüsü, Çatak merkez Bahçelievler Mahallesi, 51L-4a Pafta'da olup, mülkiyeti Hazine'ye aittir (Görsel 367-370). Merkez Çatak Köprüsü, Çatak-Narlı yol güzergâhında, Sortkin Çayı üzerinde Çatak ilçe merkezinde yer almaktadır. Köprü, kuzeydoğu-güneybatı istikametinde kuzeye 25° açı ile Sortkin Çayı'nın her iki yanında yer alan taştan inşa edilmiş, istinat duvarlar üzerinde zemine kurulmuştur.

Günümüzde sadece yaya ulaşımına hizmet veren köprü'nün güney bölümünün bir kısmı, ilçe merkezinin içerisinden geçen ana yol genişletme çalışmalarında yıkılmış, yeniden inşa edilen merdiven basamakları yardımıyla köprü tabiyesine çıkış sağlanmıştır.

9.2. TARİHÇE

Merkez Çatak Köprüsü mansap cephesinin kuzey ve güney yanında, iki kitabe yer almaktadır. Ermenice olan bu kitabelerden güneydeki kazılmış, kuzeydeki kitabe de kısmen tahrip olmuş, okunabilen Ermenice harfler ile anlamlı kelimeler oluşturulamamaktadır. Bu sebepten dolayı, kitabe çözümlenememiş ve köprü'nün kimin tarafından ve hangi tarihte inşa edildiği bilinmemektedir.

Görsel 369-370. Çatak Merkez Köprüsü Güneybatı ve Döşeme Görünüşleri (Ş. Öztürk)

141 Öztürk 2002: 199-204.

Ancak, taş köprünün mevcut mimari durumu, yapı malzemesi, yapım tekniği ve mimari özellikleri, bölgedeki benzer ve aynı dönemde inşa edilen diğer su mimari yapılarla kıyaslandığında; taş köprünün XVI. yüzyılda inşa edildiği düşünülmektedir. Merkez Çatak Köprüsü, Ankara Gayrimenkul Eski Eserler Yüksek Kurulu tarafından 14.03.1980 tarih ve 11789 sayılı karar ile topluca tescil edilmiştir. Daha sonra Kültür ve Tabiat Varlıkları Koruma Bölge Kurul Müdürlüğü tarafından 18.09.2007 tarih ve 116 sayılı karar ile “Anıt” niteliğinde kültür varlığı olarak tekil tescil edilmiştir.

Ulaştırma, Denizcilik ve Haberleşme Bakanlığı Karayolları Genel Müdürlüğü Van 11. Bölge Müdürlüğü tarafından Dr. Mimar ve Sanat Tarihçisi Şahabettin Öztürk'e hazırlatılan rölöve, restitüsyon ve restorasyon projeleri Van Kültür Varlıkları Koruma Bölge Kurul Müdürlüğü tarafından 05.12.2014 tarih ve 727 sayılı karar ile onaylanmıştır (Görsel 371-372)¹⁴². Merkez Çatak Köprüsü'nün onarımı 2014 yılında Karayolları Genel Müdürlüğü 11. Bölge Van Karayolları Müdürlüğü onarım projesine uygun olarak yapılmış olup yaya ulaşımına hizmet vermektedir.

Görsel 371-372. Çatak Merkez Köprüsü Kitabe Görünüşleri (Ş. Öztürk)

9.4. YAPININ İNCELENMESİ

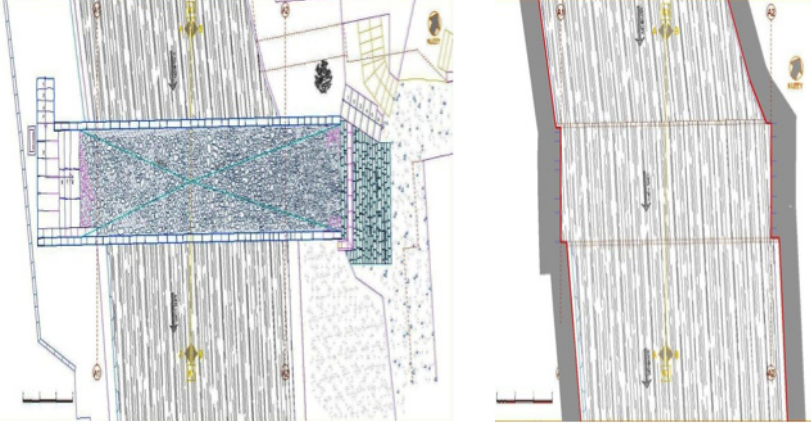
9.4.1. Plan

Çatak Merkez Köprüsünün, tabliye uzunluğu 18,40 m, döşeme genişliği 3,90 m, yüksekliği 7,32 m ve kemer açıklığı ise 11,38 m'dir. Köprü, bu konumu ile “Tek Açıklıklı, Yolu Ortadan İki Yana Eğimli İnen Köprüler” grubuna dahil edilmektedir.

Köprü girişi memba yönünden olup, 1,03 m genişliğindeki beş basamak ile sahanlığa ulaşılmakta, daha sonra dört basamak yardımıyla da tabliyeye geçiş yapılmaktadır. Köprü tabliyesinin her iki yanında üzeri yuvarlaklaştırılmış, cephelerle aynı hizada, 0,25 m kalınlığında, 0,26 m yüksekliğinde korkuluk yer almaktadır (Görsel 373-374).

142 Öztürk 2014a: 1-43.

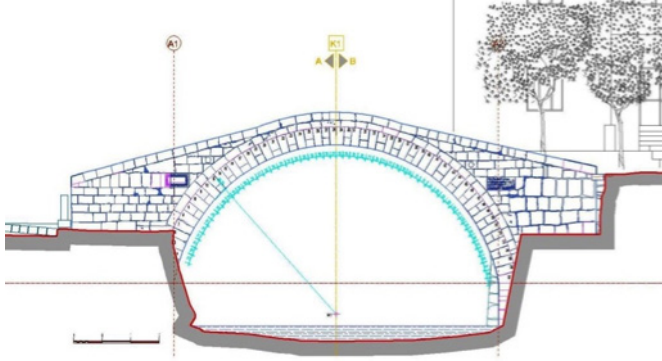

Görsel 373-374. Çatak Merkez Köprüsü Döşeme ve Ayak Planı (Ş. Öztürk)

9.4.2. Cepheler

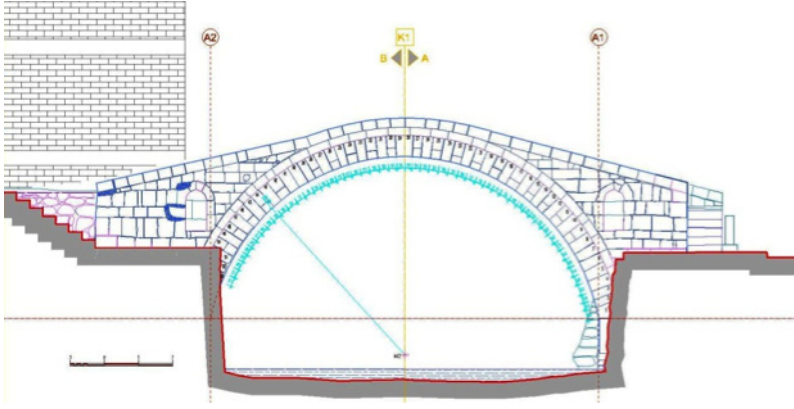
Çatak Merkez Köprüsü'nün, kemer ayakları arasındaki açıklık 11,38 m dir. Kemer ayaklara su kotundan 1,47 m yüksekliğindeki ayaklarla oturan, köprü açıklığı yuvarlak bir kemer ile geçilmektedir. 0,60 m kalınlığındaki iç kemeri, dıştan 0,25 m kalınlığındaki ince hafifletme kemeri kuşatır. 0,10 m lik çıkma yaparak iç kemerden ayrılan dış kemer, tempan duvarı ile aynı seviyede yer almaktadır (Görsel 375).

Memba cephesinin her iki yanında simetrik olarak yerleştirilmiş 0,60x1,30 m ölçülerinde sivri kemerli nişler, zeminden 0,90 m yüksek ve 0,15 m içerlek olarak inşa edilmiştir (Görsel 376).

Görsel 375. Çatak Merkez Köprüsü Mansap Cephesi (Ş. Öztürk)

Görsel 376. Çatak Merkez Köprüsü Memba Cehesi (Ş. Öztürk)

9.4.3. Süsleme

Çatak Merkez Köprüsü, oldukça yalın olarak inşa edilmiştir. Köprü mansap cehesinde, dikdörtgen formunda 0,45x1,00 m ölçülerinde iki adet kitabe yer almaktadır. Bu kitabelerin çerçevesi geometrik örgülü şeritlerle çevrelenmektedir. İçerisinde, kısmen tahrip olmuş Ermenice yazılar mevcuttur (Görsel 377-379).

Köprü'nün mansap cehesinin her iki yanında kitabe bölümünün iç kısmının üstünde simetrik olarak yerleştirilmiş sekiz köşeli yıldız süslemesi vardır. Yaklaşık 0,15 m çapında oldukça tahrip olmuş ve 0,04 m derinliğinde yonu taşına işlemiş süslemeler yerleştirilmiştir¹⁴³.

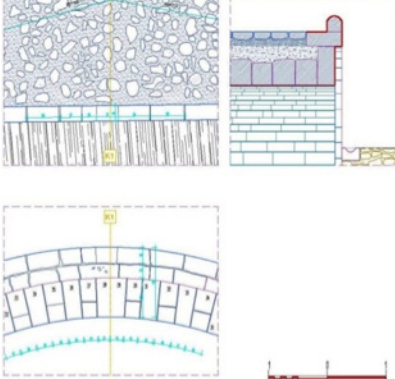
Görsel 377-379. Çatak Köprüsü Mansap Cehesi ve Süsleme Detay Görünüşleri (Ş. Öztürk)

143 Öztürk 2002: 69-70.

9.5. MALZEME VE YAPIM TEKNİKLERİ

Çatak Merkez Köprüsü'nün inşası ve onarımında; kesme taş, kaba yonu taş, moloz taş bir arada kullanılmıştır.

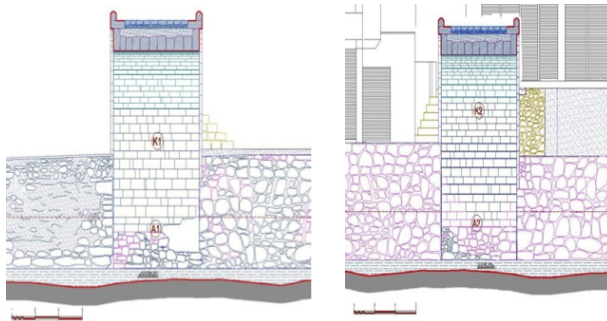
KTK-1	%40 Toz Kireç %40 Taş Tozu ve Kırığı %20 İnce Kum	KTK-4/5	%40 Kaymak Kireç %35 Taş Tozu ve Kırığı %20 İnce Kum %5 Katkı 3
KTK-2	%40 Kaymak Kireç %40 Taş Tozu ve Kırığı %20 Kalın Kum	KTK-5/5	%40 Kaymak Kireç %35 Taş Tozu ve Kırığı %20 Kalın Kum %5 Katkı 3
KTK-2/1/10	%40 Kaymak Kireç %30 Taş Tozu ve Kırığı %20 Kalın Kum %10 Katkı 3	KTK-6/5/T	%40 Kaymak Kireç %15 Taş Kırığı (a) %5 Taş Kırığı (b) %15 Taş Tozu %20 Kalın Kum %5 Katkı 3
KTK-2/2/10	%40 Kaymak Kireç %50 Taş Tozu ve Kırığı %10 Katkı 3	KTK-7/30	%60 Kaymak Kireç %10 Taş Tozu %30 Katkı 2
KATKI 2	Puzolanik kireç ve mikronize karbonatlar içeren. Bünyesel boşlukların doldurulmasında kullanılır.	KATKI 3	Cimento içermeyen onarım harcıdır. Mukavemet artırıcı özelliğe sahiptir.

Görsel 380-381. Çatak Merkez Köprüsü Onarım Harcı Analiz Sonuç ve Köprü Uygulama Detayları (Ş. Öztürk)

Köprü, memba, mansap, tempan, korkuluk, merdiven ve onarım kitabesinde yöredeki su mimarisinin ana yapım malzemesi olan Edremit traverten yonu taşı kullanılmıştır. Köprü döşemesinde moloz taş, köprü ayaklarını korumak amacıyla yapılan dere istinat duvarlarında ise sıralı moloz taş kullanılmıştır (Görsel 377-383)¹⁴⁴.

Köprü'nün değişik kısımlarından alınan harç numuneleri Ulaştırma, Denizcilik ve Haberleşme Bakanlığı, Karayolları Genel Müdürlüğü'nün ilgili merkez Ankara teknik laboratuvarında yapılmıştır. Köprü onarımında kullanılacak harçlar; KTK-1, KTK-2, KTK-2/1/10, KTK-2/2/10, KATKI 2, KTK-4/5, KTK-5/5, KTK-6/5/T, KTK-7/30 ve KATKI 3 bölgelerinde yukarıdaki tabloda belirlenen birim ve karışım oranlarında kullanılmıştır.

Görsel 382-383. Çatak Merkez Köprüsü A-A ve B-B En Kesiti (Ş. Öztürk)

144 Öztürk 2014a: 1-43.

6. ONARIM ÇALIŞMALARI

Çatak Merkez Taş Köprüsü'nün onarım çalışmaları için 2016 yılında ilgili kurulda uygulama projeleri onaylanmış, Karayolları 11. Van Bölge Müdürlüğü teknik elemanlarının ve proje müellifinin denetiminde tamamlanmıştır¹⁴⁵.

Yüklenici firma onarım çalışmalarına başlamadan önce yapının çevresinde gerekli yaya ve araç trafik, mal ve can güvenliğini sağlamak amacıyla önlem almıştır. Daha sonra yapının çevre ve dere içi yatağının temizlik çalışmaları yapılmıştır. Köprü'nün onarımı için memba ve mansap cephelerine iş iskelesi yerleştirilerek proje kontrolü ve proje müellifinin denetiminde onarım çalışmaları onaylı restorasyon projesine uygun olarak yapılarak tamamlanmıştır.

Görsel 384-385. Çatak Merkez Köprüsü Mansap Cephe ve Döşeme Görünüşleri (Ş. Öztürk)

Onarım çalışmalarında köprü dere yatağı oldukça aşağıda ve doğal kaya içerisinden geçtiğinden, tahkimat, temizlik ve onarım çalışmaları yapılmıştır. Köprü ayakları, memba ve mansapta tahrip olan taşlar çürütülerek değiştirilmiştir. Memba ve mansap cephelerinin yüzey temizliği ve derz boşalmaları kimyasal hiçbir madde kullanmaksızın yapılmıştır. Tempan duvarlarındaki sonradan ilave edilen taş sıraları kaldırılarak restorasyon projesindeki çalışmalara uygun değişikliklerle yonu taş yardımıyla duvarlar tamamlanmıştır.

Köprü döşemesi üzerine sonradan ilave edilen beton ve ek dolgu hafriyat kaldırılmış, projesinde belirtilen su izolasyonu yapılarak moloz taş örgülü kaplama yapılmıştır. Tüm çalışmaların günlük olarak fotoğrafla belgelenme işlemleri titizlikle yapılarak arşivde kullanılmak üzere belgelenmiştir (Görsel 384-387).

145 Ulaştırma Bakanlığı Karayolları Genel Müdürlüğü Köprüler Dairesi Başkanlığı Tarihî Köprüler Şube Müdürlüğü, 2009: 338.

Görsel 386-387. Çatak Merkez Köprüsü Döşeme Görünüşleri (Ş. Öztürk)

Çatak Merkez Taş Köprüsü'nün tempan duvarlarında, korkuluklarda, kemerinde köprü ayaklarında yonu taşı, köprü döşemesinde moloz taşı kullanılmıştır. Köprü çevresinde görsel görünümü engellemek için uyarı levhaları yerleştirilmiştir. Ayrıca, köprü'nün giriş mansap bölümüne ölçüleri Karayolları Genel Müdürlüğü tarafından belirtilmiş taştan imal edilmiş bir kitabe konulmuştur.

Van ili, Çatak İlçesi'nin merkezinde yer alan tarihi Merkez Köprüsü, konumu, inşa edildiği dönemin tüm mimari özelliklerini taşıması ve günümüzde halen daha şehir içi yaya ulaşımına hizmet vermesi bakımından önem arz etmektedir.

Çatak Merkez Taş Köprüsü, inşa edildiği XVI. yüzyıldan günümüze kadar doğanın her türlü olumsuz etkisine karşı ayakta kalma mücadelesi veren ender tarihi su mimari yapılardan biridir. Köprü, değişik yıllarda aslına uygun olmayan bazı müdahaleler görmüş, ancak esaslı onarımı 2016 yılında Karayolları 11. Van Bölge Müdürlüğü tarafından yapılmıştır. Yapı, günümüzde şehir içerisinde batı doğu istikametinde her mevsimde debisi yüksek akar konumda olan Sortkin Çayı'nın üzerinde bulunan ve yaya ulaşımın hizmet veren tek taş köprüdür.

Günümüzde Van ilinde ayakla kalabilen tarihi taş köprülerin sayısal olarak az olması, Merkez Taş Köprüsü'nün aslına uygun olarak uzman teknik elemanlar tarafından onarılmış olması, bölge kültür ve turizmine önemli kazanımlar sağlayacaktır. Böylece geçmiş ile bugün ve bugün ile gelecek kuşaklar arasında önemli bir kültür köprüsü oluşturacağı bir gerçektir.

10. MUŞ-MERKEZ/MİGREN (DERE) HAMAMI KAZI-RÖLÖVE-RESTİTÜSYON VE RESTORASYON PROJELERİ HAKKINDA BİR İNCELENME

İlk çağlardan beri Doğu ile Orta Anadolu bölgeleri arasında yegâne geçiş ve konaklama yeri olarak tarihi ve coğrafi stratejik öneme sahip olan Muş, bugün belki yeterince farkında olmadığımız önemli bir kültür hazinesidir. Kentin geleneksel dini, sivil ve askeri mimari dokusunu oluşturan çok sayıda tarihi ve tescilli cami, kale, köprü, kilise, türbe, mezarlık, medrese, han, hamam gibi mimari yapılar bu hazinenin değerli parçalarıdır.

Eski tarihi kent doku özelliğinde olan kadim Muş kenti şehir merkezinde yer alan başta tarihi mimari yapılar olmak üzere, dini birçok önemli yapı ilgisizlik ve bakımsızlıktan dolayı tahrip olup yıkılıp yok olmuşlardır. Kentin Koruma Amaçlı İmar Planı'nın hazırlanmamış olması bu olumsuz süreci daha da hızlandırmıştır (Görsel 388)¹⁴⁶.

Görsel 388. Muş İli Merkez Uydu Görünüşü (Google)

2000 yılların başında itibaren Muş merkez başta olmak üzere tüm ilçelerde yer alan kültür varlıklarının onarımına yönelik çok sayıda çalışmalar yapılmış ve yapılmaya devam edilmektedir. Bu kurumların içerisinde Cumhurbaşkanlığı, Kültür ve Turizm Bakanlığı, Karayolları Genel Müdürlüğü, Vakıflar Genel Müdürlüğü, Muş Valiliği ve Muş Belediye Başkanlığı'nın 2863 sayılı yasa kapsamında birçok mimari yapının proje ve uygulaması başarılı bir şekilde yapılmıştır.

Muş şehir merkezinde yer alan bölge su mimari yapılar içerisinde önemli bir yeri olan Migre Hamamı'na ait koruma çalışmaları ise Muş Valiliği İl Kültür ve Turizm Müdürlüğü tarafından 2011 yılında başlatılan kazı ve röleve, restitüsyon ve restorasyon çalışmaları ile tamamlanmıştır.

10.1. KONUM

Migre Hamamı, yöre halkı tarafından “Migronun Hamamı” ve “Dere Hamamı” olarak da bilinir. Muş şehir merkezinin Dere Mahallesi'nde yer alan Dere Kilisesi'nin yaklaşık 350,00 m güneydoğusundaki Dere Çayı'nın batısında bulunmaktadır. Hamam, 50-51 Jb Pafta, 366 Ada, 10 Parsel'de bulunmakta, yapının mülkiyeti Hazine'ye aittir (Görsel 389-390).

Oldukça engebeli bir topoğrafya üzerinde zemine kurulu hamamın, güneyi boydan boya Dere Çayı ile kuzeyi tamamıyla toprak ve kayalığa gömülü, doğu ve batı cepheleri ise arazinin doğal yapısına uygun bir konumda planlanmıştır.

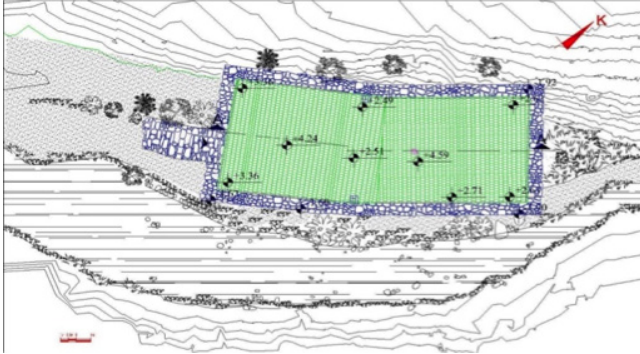
146 Öztürk 2002: 121-123; Kara 1997: 17-25; Kulağuz 1996: 7-35.

Görsel 389-390. Migre Hamamı Vaziyet Uydu ve Giriş Görünüşü (Ş. Öztürk)

Günümüzde yapının beden duvarlarının büyük bir bölümü sağlam bir konumda olup, örtü sistemi yıkık bir durumdadır. Mahalledeki yaşlı insanların verdiği bilgiye göre 1940 yılına kadar aktif olarak kullanılan yapı daha sonra kullanılmayarak kendi kaderine terk edilmiştir. Hamamın dere yamacında olması nedeniyle toprak ve kaya kaymalarına ve ile Dere Çayı'nın ilkbahar ve sonbahar mevsimlerinde su debisinin artışına bağlı olarak, hamamın içi su baskınlarına maruz kalmaktadır (Görsel 391).

Görsel 391. Migre Hamamı Restitüsyon Planı (Ş. Öztürk)

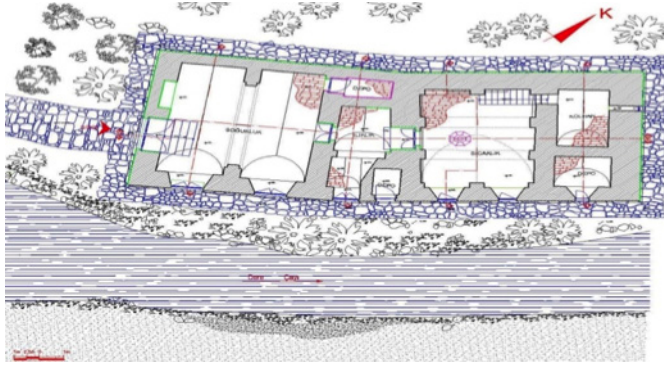
Migre (*Dere*) Hamamı, uygulama koruma restorasyon projesinde onarımdan sonra kullanımına yönelik çevre düzenleme çalışması yapılmıştır. Hazırlanan çevre düzenleme çalışmasında aktif olarak akar konumda olan Dere Çayı'nın yatak ve her iki kıyısının temizlik ve tahkimatının yapılması gerekmektedir. Ayrıca, yapının onarım sonrası aktif kültürel ve turizm amaçlı olarak kullanılmasına yönelik, yapının topoğrafyası dikkate alınarak, doğu bölümünde bay ve bayanlar için yeteri miktarda lavabo, wc, kafeterya ve beş araçlık otopark yapılması hedeflenmiştir. Yapılacak olan yeni yapılar tarihi yapının gabarisi ve mimari yapısına uygun sökülür takılır malzemeler kullanılarak yapılacaktır (Görsel 391-392).

Görsel 392. Migre Hamamı Restitüsyon Planı (Ş. Öztürk)

10.2. TARİHÇE

Muş merkez Dere Mahallesi'nde yer alan tarihi Migre Hamamı'na ait herhangi bir kitabe veya yazılı tarihi bir belge bulunmamaktadır. Hamamın yapım tekniği, malzemesi ve bölgedeki diğer tarihi yapılar ile karşılaştırma yapıldığında XVIII. yüzyılın sonu ya da XIX. yüzyılın ilk çeyreğinde inşa edildiği düşünülmektedir¹⁴⁷.

Görsel 393. Migre Hamamı Restitüsyon Planı (Ş. Öztürk)

Migre (*Dere*) Hamamı, Erzurum Kültür ve Tabiat Varlıkları Koruma Bölge Kurul Müdürlüğü tarafından sunulan ekler ile 27.06.1990 tarih ve 248 sayılı karar ile “Anıt” niteliğinde kültür varlığı olarak tescil edilmiştir¹⁴⁸. Yapıya ait belgeleme, rölöve, restitüsyon ve restorasyon projeleri, Muş Valiliği İl Kültür ve Turizm Müdürlüğü tarafından hazırlanarak Van Kültür Varlıkları Koruma Bölge Kurul Müdürlüğü tarafından 29.06.2012 tarih ve 182 sayılı kararı ile onaylanmıştır (Görsel 393). Migre (*Dere*) Hamamı, onarım çalışmalarına ilgili kurum ve kuruluşlar tarafından henüz daha başlanmamıştır.

147 Kara 1997: 17; Öztürk 2002: 121-122.

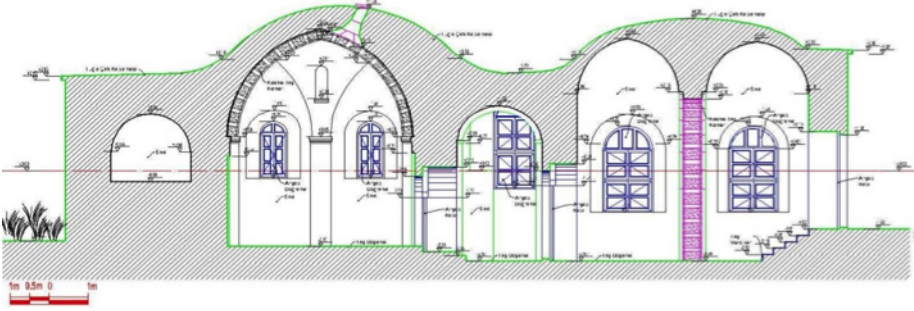
148 Öztürk 2022: 263-279.

10.3. YAPININ İNCELENMESİ

10.3.1. Plan

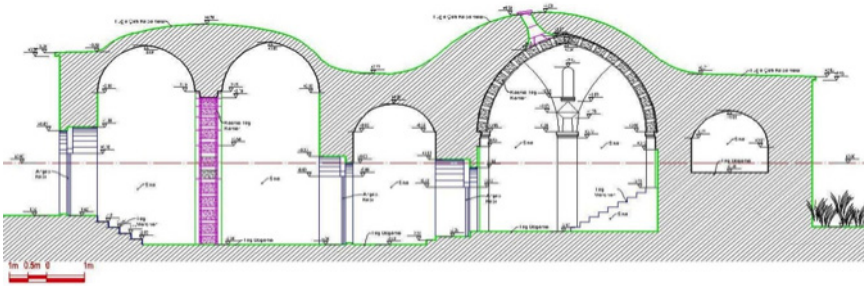
Migre (Dere) Hamamı, 7,85x20,80 m ölçülerinde dikdörtgen formunda, kuzeydoğu güneybatı doğrultusunda, kuzeye 33° açı ile zemine yerleştirilmiştir. Giriş cephesi ortadan her iki köşeye doğru 0,80 m içerlek çarpık bir planlamaya sahiptir.

Hamam planı Muş merkezde yer alan diğer hamamlar, bölge hamamları ve klasik tek ya da çifte hamam plan düzenlenmesi dışında bir plan yapısına sahiptir. Hamam iç fonksiyonel yapısındaki bu plan farklılığı hamamın inşa edildiği topoğrafyanın mimari yapısı ve Hristiyan hamam mimari anlayışı ile açıklanabilir. Hamama dikdörtgen planlı biri batı, üçü güneyden olmak üzere toplam dört ayrı ve farklı bağımsız kapıdan giriş sağlanır. Hamam, iç yapısında yer alan soğukluk, ılıklik, sıcaklık, külhan ve üç adet depo bölümünden oluşmaktadır (Görsel 392-393).

Görsel 394. Migre Hamamı Restitüsyon Planı (Ş. Öztürk)

Soğukluk Bölümü; Hamamın batı beden duvarında 2,00 m genişlikte çift kanatlı ahşap bir kapı ile 5,97x6,58 m ölçülerindeki mekâna giriş sağlanır. Giriş kapısı ile hamam iç mekân arasındaki yaklaşık 1,00 m yükseklik kotu beş adet merdiven ile iniş sağlanır. Bu mekân ortadan kuzey güney doğrultuda 0,75 m genişlikte kesme taştan yapılmış iki renkli (siyah-beyaz) örgülü sivri bir kemerle ikiye ayrılmaktadır (Görsel 394-395).

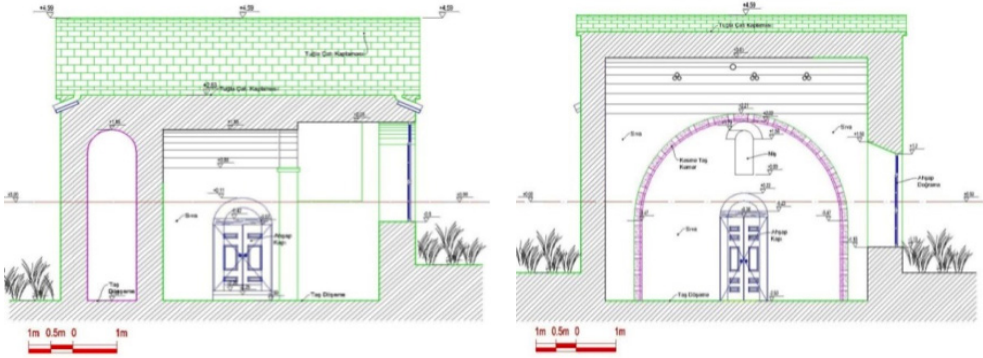

Görsel 395. Migre Hamamı Restitüsyon Planı (Ş. Öztürk)

İkiye ayrılan her bölüm 2,70x6,58 m ölçülerinde sivri beşik tonoz ile örtülüdür. Bu iki mekânın güney beden duvarının ortasında yer alan 1,30 m genişlikte birer mazgal pencere yer almaktadır. Mekânın kuzeybatı bölümünde 0,52 m derinlikte ve 1,63 m genişlikte bir niş mevcuttur. Mekânın kuzeydoğu köşesinde yer alan 0,70 m genişlikteki tek kanatlı kapı ile 1,13x1,88 m ölçülerindeki depo mekânına girilir. Mekânın doğu duvarının ortasında yer alan 0,80 m genişlikteki kapı ile ılıklık bölümüne giriş sağlanır (Görsel 394-397).

Ilıklık Bölümü; 2,30x2,70 m ölçülerindeki mekânın üzeri yuvarlak beşik tonoz ile örtülüdür. Ilıklık bölümü güney doğu batı yönünde bir sivri kemer ile geçilmiş olup, güneyindeki 1,20x1,82 m ölçülerindeki mekânın üzeri kuzey güney istikametinde sivri beşik tonoz ile örtülüdür. Bu mekânın güney beden duvarında yer alan 1,00 m genişlikteki düz pencere ile iç mekânın aydınlatılması sağlanmıştır. Ilıklık bölümünün kemer ile birleştiği güneydoğu köşesi pahalandırılmıştır. Ilıklık bölümünün doğu duvarında yer alan 0,80 m genişlikteki bir kapı ile sıcaklık bölümüne giriş sağlanır (Görsel 394-397).

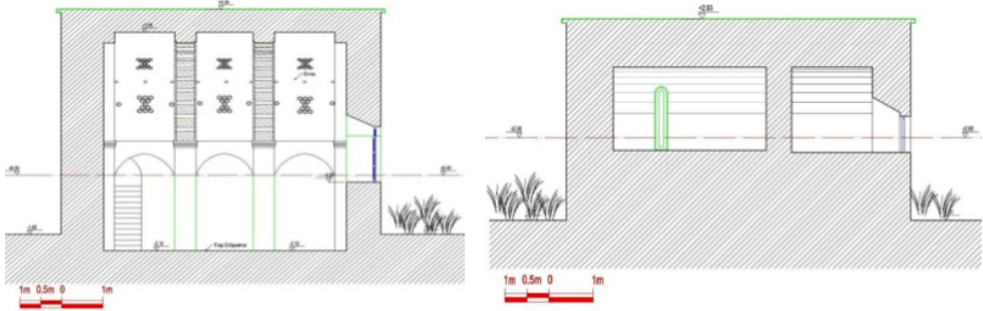
Görsel 396-397. Migre Hamamı Restitüsyon Planı (Ş. Öztürk)

Sıcaklık Bölümü; 4,60x5,65 m ölçülerindeki mekân, ortada doğu batı yönünde 0,56 m genişlikteki sivri iki paralel kemer ile desteklenmiştir. Sıcaklık bölümünün güney beden duvarında iki adet aynı mimari özelliklerde 0,78 m genişlikte pencere ile iç mekânın aydınlatılması sağlanmıştır. Sıcaklık bölümünün üzeri kuzey güney yönünde gelişen sivri beşik bir tonoz ile örtülüdür.

Görsel 398-401. Migre Hamamı Sıcaklık Bölümü Baca ve Aks-i Seda Küpleri Görünüşleri (Ş. Öztürk)

Tonozun ortasında içten sekizgen formunda, örtü sisteminde yuvarlak formulu dekoratif bir üst havalandırma bacası yer almaktadır. Hamamın özellikle sıcaklık bölümünün tonoz tavan ve duvarlarında yer alan aks-i seda küpleri, belirli bir düzen içerisinde simetrik olarak tekli, üçlü, beşli ve altılı bir sıralanma ile yerleştirilmiştir (Görsel 398-403).

Görsel 402-403. Migre Hamamı Restitüsyon Planı (Ş. Öztürk)

Sıcaklık bölümünün kuzeydoğu köşesindeki tek kollu yonu taştan inşa edilmiş bir merdiven ile daha üst kottaki 0,55 m genişlikte bir açıklıklarla külhana giriş sağlanır.

Külhan Bölümü; 2,06x3,43 m ölçülerindeki mekân, kuzey güney yönünde yuvarlak beşik tonoz ile örtülüdür. Külhan bölümünün doğu beden duvarında 0,30 m genişlikteki bir pencere açılmıştır.

Görsel 404-406. Migre Hamamı Restitüsyon Planı (Ş. Öztürk)

Depo Bölümleri; Hamamın biri iç bölümde, ikisi güney cephesinde olmak üzere farklı büyüklüklerde üç adet depo bölümü vardır. Yapının güneybatı köşesindeki güney cephede bağımsız olarak yer alan 0,57 m genişlikteki bir kapı ile 1,83x2,27 m ölçülerindeki depoya giriş sağlanır. Bu mekânın üzeri kuzey güney istikametinde gelişen yuvarlak tonoz ile örtülüdür. Yapıdaki ikinci depo güney cephesinin yaklaşık ortasında yer alan 0,78 m genişlikteki tek kanatlı kapı ile 1,09x1,60 m ölçülerindeki bağımsız mekândır. Üçüncü depo bölümü ise soğukluk mekânının kuzeydoğu köşesinde yer alır (Görsel 404-408).

Görsel 407-408. Migre Hamamı Güney Görünüşleri (Ş. Öztürk)

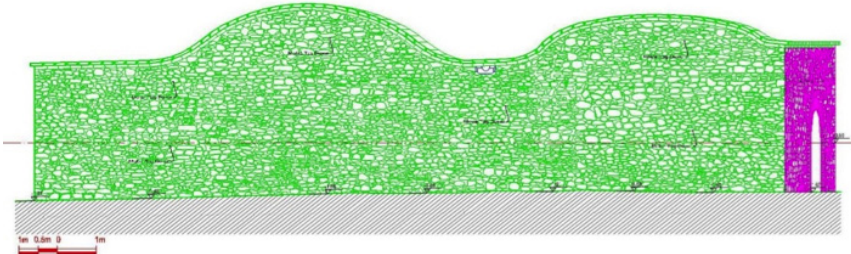
10.3.2. Cepheler

Hamamın güney cephesi 20,52 m uzunluğunda ve 6,25 m yüksekliğindedir. Cephenin doğu köşesi, batı köşesinden 0,30 m daha aşağıda olup arazinin eğimine uygun bir şekilde düzenlenmiştir. Cephe düz kesme tek kademeli bir saçak yardımıyla tonoz örtülü kiremit kaplamalı örtü sistemine geçiş yapmaktadır (Görsel 407-410).

Görsel 409. Migre Hamamı Güney Cephe Restitüsyonu (Ş. Öztürk)

Cephe farklı kot ve mimari özellikteki iki kapı ve beş adet pencere ile donatılmıştır. Yuvarlak iki kademeli tuğla örgülü yuvarlak ve sivri kemer ile geçilen kapı ve pencereler yatayda aynı aks üzerinde değildir. Güney cephesi moloz taş ve kısmen tuğla malzeme ile inşa edilmiştir.

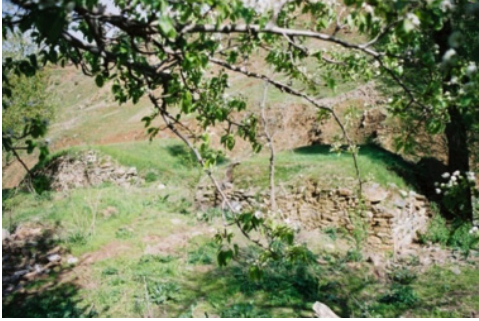
Görsel 410. Migre Hamamı Kuzey Cephe Restitüsyonu (Ş. Öztürk)

Hamamın kuzey cephesi 19,46 m uzunluğunda ve 6,31 m yüksekliğindedir. Cephe düz kesme tek kademeli bir saçak yardımıyla tonoz örtülü kiremit kaplamalı örtü sistemine geçiş yapmaktadır. Cephe tamamıyla moloz taş örgülü olarak inşa edilmiştir. Cephede herhangi bir mimari eleman yoktur (Görsel 410).

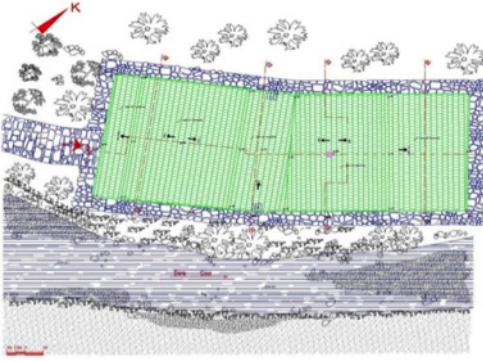
Görsel 411-412. Migre Hamamı Doğu ve Batı Cephe Restitüsyonları (Ş. Öztürk)

Hamamın doğu cephesi 7,80 m uzunluğunda, 6,50 m yüksekliğindedir. Moloz taş örgülü cephede yuvarlak kemerli küçük açıklıklı yuvarlak kemerli bir pencere dışında herhangi bir eleman yoktur (Görsel 464-466). Hamamın batı cephesi 8,30 m uzunluğunda, 6,20 m yüksekliğindedir. Moloz taş örgülü cephede yuvarlak iki kademeli tuğla örgülü kemer içerisinde yer alan çift kanatlı ahşap kapı dışında herhangi bir eleman yoktur (Görsel 407-412).

Görsel 413-414. Migre Hamamı Örtü Sistemi Genel görünüşleri (Ş. Öztürk)

Migre Hamamı örtü sistemi düz dam şeklinde düzenlenmiştir. Düz dam kuzey ve güneyinde yer alan iki adet yekpare çörten ile kar ve yağmur sularının tahliyesi sağlanmaktadır. Örtü sisteminin üzerinde yer alan yuvarlak baca ile sıcaklık bölümü içerisinde ki kirli ve temiz havanın dışarıya doğru sirkülasyonu yapılmaktadır (Görsel 413-416).

Görsel 415-416. Migre Hamamı Örtü Sistemi Restitüsyonu ve Görünüşü (Ş. Öztürk)

10.3.5. Süsleme

Migre Hamamı oldukça yalın bir şekilde yöresel taş malzeme kullanılarak inşa edilmiş, yapının iç mekân ve dış yapısında süsleme kullanılmamıştır¹⁴⁹.

10.4. MALZEME VE YAPIM TEKNİĞİ

Muş ili merkez Dere Mahallesi'nde yer alan tarihi Migre Hamamı'nda yapım malzemesi olarak; yonu taş, kayrak sal taşı, tuğla, moloz taş, ahşap ve metal yapı malzemesi olarak kullanılmıştır.

Görsel 417-419. Migre Hamamı Örtü Sistemi Restitüsyonu ve Görünüşü (Ş. Öztürk)

Yonu Taş; Hamamın iç bölümünde yer alan tüm sivri kemerlerde iki farklı renkte (siyah-beyaz), zemin kaplamasında ve saçak yapımında, Kayrak Sal Taşı; Hamamın çevre tretuvarlarında, Tuğla malzeme; Yapının kapı, pencere kemer, tonoz yapımında

149 Öztürk 2002: 121-123.

ve örtü sisteminde ise tuğla kiremit kullanılmıştır. Moloz Taş; yapının beden ve iç bölme duvarlarının inşasında ve duvar yapımında dolgu malzemesi olarak kullanılmıştır. Ahşap Malzeme; yapının tüm kapı ve pencere doğrama imalatında, Metal Malzeme; yapının tüm kapı ve pencere aksamlarında ve aksesuarlarında kullanılmıştır.

Migre Hamamı'nın inşasında bağlayıcı malzeme olarak kireç harcı kullanılmıştır. Yapıdaki duvar kalınlıkları 0,90 m ile 1,35 m arasında değişmekte olup, sıralı kaba yonu taş örgülü ve moloz taş dolgulu olarak duvarlar inşa edilmiştir. Hamamın beden dış duvarları sıvasız, iç mekânın tüm duvar ve tavan satırları kül, tut, üzüm şırası katkılı sıva harcı ile sıvanmıştır (Görsel 417-419).

Hamamın bulunduğu konum itibari ile riskli alanda olması dolayısı ile jeolojik etüt ve statik rapor konusunda uzman jeoloji ve inşaat mühendisi tarafından teknik rapor hazırlanmıştır. Muş ili merkez Dere Mahallesi'nde yer alan tarihi Migre Hamamı'nın duvar bağlayıcısı ve harç numune örnekleri yapı üzerinden alınarak, Muş İl Kültür ve Turizm Müdürlüğü aracılığı ile Kültür ve Turizm Bakanlığı İstanbul Konservasyon Araştırma Merkezi'nde yapılmıştır.

Yapıda kullanılan bağlayıcı malzeme kireç harcı ve beden duvarı derzlerinde kullanılan harç ile ilgili analizler, Kültür ve Turizm Bakanlığı Kültür Varlıkları ve Müzeler Genel Müdürlüğü İstanbul Restorasyon ve Konservasyon Merkez ve Bölge Laboratuvar Müdürlüğü'nün 14.04.2011 tarih ve 221 sayılı kararı ile yapılmıştır.

10.4.1. Mevcut Durum

Malzemenin rengi, dokusu, dayanımı, agrega boyut ve dağılım gibi dış görünüm (*Çıplak gözle veya binoküler mikroskopla*) yapılmıştır.

1. Harç; Hamamın iç mekân kemer bölümünde alınan harç numunesi, açık gri renkte, sert dokulu, gözeneksiz, yer yer kireç lümleri ve minik çakıl parçaları ile yapışık, görünür ince agregalı harç numunesidir. Dayanımı, sert bir kum taşı kadar sağlam olup ancak çekiç darbesiyle koparılabilir.

2. Sıva; Hamamın beden duvarında alınan harç numunesi, gri renkte sert dokulu, kısmen gözenekli, yer yer kireç lümleri içeren görünür ince agregalı sıva numunesidir. Dayanımı, sert bir kum taşı kadar sağlam olup ancak çekiç darbesiyle koparılabilir.

10.4.2. Kimyasal Analizler

Bu analizler malzeme içindeki kireç (Kalsiyum Karbonat), organik madde ve nem miktarlarını tespit etmek amacıyla yapılan analizlerdir. Malzeme içindeki kireç oranının tespiti için; kızdırma kaybı (*kalsinasyon*) ile asit testi (*HCl' de kayıp*) analizleri yapılmıştır.

Kızdırma kayıpları analizleri sonucunda bulunan değerler malzeme içindeki organik madde miktarını ve kalsiyum karbonat miktarını verir. Asit testi sonucu ise malzemedeki kalsiyum karbonat miktarını verir (Görsel 420).

Örnek. No	Asitte Kayıp (%)	Elek Analizleri (%)					Kızdırma Kayıpları			Spot Testler	
		1180µ	600µ	250µ	125µ	<125µ	% Nem	% Org.	%CaCO ₃	(SO ₄) ²⁻	Cl ⁻
1	39,89	47,51	18,26	20,95	7,68	5,60	0,85	4,50	36,63	-	-
2	50,02	42,04	20,56	27,59	7,04	2,78	0,88	4,34	56,97	-	-

Görsel 420. Muş Migre Hamamı Harç Numunesi Kızdırma Kayıpları, Asit Testi, Elek Analiz ve Spot Test Sonuçları

10.4.3. Harç ve Sıva Numunelerinin Değerlendirilmesi;

Yukarıda yapılan sonuç ve değerlendirilmelerin bir araya getirilmesi ile yapılacak olan genel oranlama ve Migre Hamamı'nın onarım uygulamalarında önerilen malzeme oran birimleri;

1-Harç: %33-35 Sönmüş ve bekletilmiş kireç, %63-65 Yıkanmış dere kumu, %20-25 ufak çakıl parçaları

3-Sıva: %33-35 Sönmüş ve bekletilmiş kireç, %18-20 Taş tozu, %43-45 Yıkanmış dere kumu¹⁵⁰.

10.5. KAZI VE TEMİZLİK ÇALIŞMALARI

Migre Hamamı'nın iç mekân zemin kotu ile beden duvarlarının dış zemin kotlarını belirlemek amacıyla Muş İl Kültür ve Turizm Müdürlüğü'nün uzman sanat tarihçi ve arkeologlar tarafından gözetim ve denetiminde temizlik ve kazı çalışması yapılmıştır.

Görsel 421-423. Migre Hamamı Örtü Sistemi Restitüsyonu ve Görünüşü (Ş. Öztürk)

150 Öztürk 2011b: 1-3.

2010 Eylül ayında 10 kalifiye işçinin katılımıyla 20 iş gününde yapılan temizlik ve kazı çalışmaları ile yapıya ait tüm iç mekân ve dış zemin kotları ortaya çıkartılmıştır. Yapılan kazı ve temizlik çalışmalarında yapının iç mekân zemin kot seviyesi, kemer ayakları, ahşap mahfil ayakları, zemin kaplaması, minber, mihrap, oturma sekileri kapı-pencere söveleri tespit edilmiştir. Yapının dışında yapılan kazı ve temizlik çalışmalarında zemin kot seviyesi ve diğer birçok mimari elemanların yeri ve mimari özellikleri tespit edilerek kayıt altına alınmıştır.

Migre Hamamı'nın kazı ve temizlik çalışmaları esnasında hafriyat içerisindeki metal elemanlar, tuğla, ahşap amorf parçaları ayrı ayrı tasnif edilmiştir. Ayrıca, mimari yapı malzemesi olan yonu taş malzemeleri envanteri yapılarak kayıt altına alınmıştır (Görsel 421-423). Kazı ve temizlik çalışmalarından sonra yapının, rölöve, restitüsyon ve restorasyon projeleri yeniden hazırlanarak, Van Kültür Varlıkları Bölge Kurul Müdürlüğü'nce proje revizyonu yapılarak onaylanmıştır.

11. ELAZIĞ-MERKEZ/ERMENİ PROTESTAN KİLİSESİ KORUMA VE PROJE ÇALIŞMALARI ÜZERİNE BİR DEĞERLENDİRME

Günümüzde Elazığ şehir merkezinde ayakta kalma mücadelesi veren tescilli tarihi yapı örneklerinden bazıları; Ermeni Kilisesi¹⁵¹, Öğretmen Evi, Merkez Efendi Sokakta yer alan beş sivil mimarlık örneği¹⁵² ve Eski Hükümet Konağı¹⁵³ vb. gibi az sayıdaki örnek yapılarıdır.

Elazığ yerleşim alanı 1850 yılına kadar “Mezra” adı verilen küçük bir köy olarak varlığını sürdürmüştür. Kent yaşamı günümüz Elazığ şehrinin yaklaşık sekiz kilometre kuzeydoğusunda yer alan Aslan Dağı eteklerinde oldukça geniş bir alana yayılan, eski yerleşim alanı olan Harput'ta devam etmiştir. 1850 ile 1900 yılları arasında tarihi Harput yerleşim alanındaki yapılaşma yavaş yavaş günümüz Elazığ şehrine doğru kayarak, bugünkü Elazığ şehrinin adeta temellerini oluşturmuştur. Bu yer değişikliğine bağlı olarak Elazığ'da çok sayıda dini kurum ve çok sayıda sivil mimari yapılar inşa edilmiştir.

1900 yılın başından itibaren Harput'tan Elazığ'a doğru göç başlamış, böylece yeni bir şehir olan Elazığ'ın önemi hızla artmış, Harput ise önemini yavaş yavaş yitirmeye başlamıştır. Cumhuriyetin kurulması ile şehir merkezi Elazığ olmuş, Harput ise önce ilçeye, günümüzde ise Elazığ'ın bir mahallesi haline dönüşmüştür. 1970 yılına kadar hızlı gelişen kimlikli bir mimarinin oluşumunun gözlendiği Elazığ'da, özellikle bölgede Keban Barajı'nın inşası için yapılan kamulaştırmadan gelen gelir kaynakları sonucunda şehir merkezinde geleneksel mimari yapıların yıkılarak yerine çok katlı, betonarme ile inşa edilen apartmanların yapımı başlamıştır. Yaklaşık son bir asırda oluşan, özgün her türden mimari yapılar yıkılarak, yerine betonarme yapıları inşa etme kültürü Elazığ şehir merkezinde yaygınlaşmıştır.

151 Öztürk 2006: 5-55.

152 Öztürk-Çoşkun 2014: 166-210.

153 Öztürk 2007: 524-536.

Görsel 424-425. Elazığ Ermeni Protestan Kilisesi Güneybatı Genel Görünüşleri (Anonim)

Eski doku özelliğine sahip kentlerimizden biri olan Elazığ'da koruma imar planlarının yapılmayışı, kamu mülki ve yerel idarecilerin yetersizliği, yerel yönetimlerdeki teknik elemanların eksikliği ve halkın yeterince bilinçli olmaması sonucunda bu olumsuz etki hızlanmıştır. Ayrıca, mimarlık fakültelerinin öğretim elemanlarının eski doku özelliğindeki kentlerimizdeki tarihi mimari yapıların korunması, belgelenmesi ve geleceğe aktarılmasında yeterince öncü olmamalarının da bu olumsuzlukta önemli bir rolü vardır.

Elazığ şehir merkezinde günümüzde ayakta kalma mücadelesi veren bir kaç yapı dışındaki eski doku özelliğinde tüm tarihi yapılar yıkılarak zaman içerisinde yok olmuştur. Günümüzde kısmen ayakta kalma mücadelesi veren tescilli yapılardan bir ise Elazığ Ermeni Protestan Kilisesi'dir (Görsel 424-426)¹⁵⁴.

Görsel 426. Elazığ Ermeni Protestan Kilisesi Vaziyet Rölöve Planı (Ş. Öztürk)

154 Yeğin-Öztürk 2022: 707-726.

11.1. KONUMU

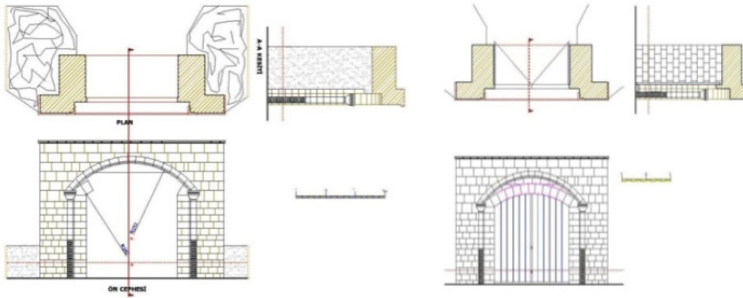
Elazığ şehir merkezi İzzetpaşa Mahallesi'nde yer alan Ermeni Protestan Kilisesi'nin mülkiyeti Mehmet Süleyman Türker adlı özel şahsa aittir. Tapu kaydında 40 Pafta, 223 Ada'da yer alan kilise, yaklaşık 10.000 m² lik arsa üzerinde yer almaktadır.

Günümüzde kilise metruk bir konumda olup, kullanılmamaktadır. Kilisenin günümüzde beden duvarları kısmen sağlam olup, diğer tüm bölümleri yıkık olan yapı ayakta kalma mücadelesi vermektedir.

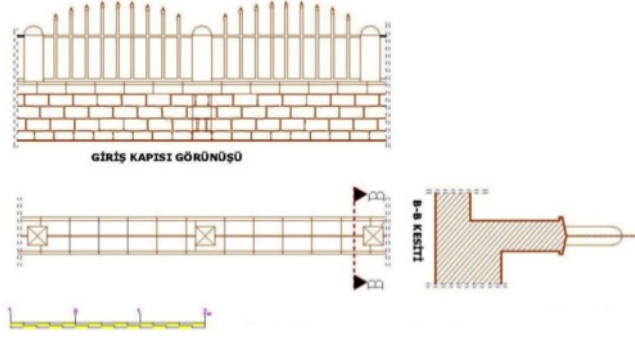
Görsel 427-428. Elazığ Ermeni Protestan Kilisesi Bahçe Giriş Taş Kapısı İç ve Dış Görünüşleri (Ş. Öztürk)

Ermeni Protestan Kilisesi'nin yer aldığı arsanın dört yönü yollar ile çevrelenmektedir. 2004 yılında yapılan Elazığ kent imar plan değişikliğinde arsanın yarısı olan kuzey bölümü belediyeye devredilmiştir. Kilise alanında arsanın güneybatı köşesinde yer alan orijinal kesme taştan inşa edilmiş, sokak giriş kapısı yarı yıkık bir konumda ayakta kalmaktadır (Görsel 426-431).

Görsel 429-430. Elazığ Ermeni Protestan Kilisesi Bahçe Giriş Taş Kapısı Rölöve ve Restitüsyon Detayları (Ş. Öztürk)

Kilisenin yer aldığı arsanın çevresi metal ferforje ile donatılı taş yapıları baba dikmeleri ile destekli taş duvar ile çevrelenmiştir. Günümüzde Ermeni Protestan Kilisesi'nin içerisinde yer aldığı alan, özel mülk sahibi tarafından otopark olarak kullanılmaktadır (Görsel 426- 431).

Görsel 431. Kilise Bahçe Koruma Duvarı Plan-Kesit ve Cephe Detayları (Ş. Öztürk)

11.2. TARİHÇE

Ermeni Protestan Kilisesi, üzerinde kitabe bulunmamaktadır. Yaptığımız araştırma ve incelemelerde kilise hakkında herhangi bir kayıt veya tarihi bilgiye rastlanmamıştır. Ermeni Protestan Kilisesi Gayrimenkul Eski Eserler ve Anıtlar Yüksek Kurulu'nun 10.06.1977 tarih ve A-606 sayılı kararı ile Arpacı Un Fabrikası olarak tescil edilmiştir.

Diyarbakır Kültür ve Tabiat Varlıklarını Koruma Bölge Kurul Müdürlüğü'nün 02.05.2007 tarih ve 135 karar sayısı ile dini yapı olarak cins değişikliği yapılarak, Dr. Mimar ve Sanat Tarihçisi Şahabettin Öztürk tarafından hazırlanan rölöve ve 30.11.2007 tarih ve 1331 karar sayısı ile de restitüsyon projeleri onaylanmıştır.

Görsel 432-433. Elazığ Ermeni Protestan Kilisesi Güneydoğu ve Güneybatı Görünüşleri

İstanbul Ermeni Patrikhane yetkililerinden ve Ermeni Patriği merhum II. Masrup Matrupyan'dan alınan sözlü bilgiye göre kilise, 1904 yılında Elazığ'da yaşayan Ermeniler tarafından inşa edilmiştir. Ermeni halkının Elazığ'ı terk etmeleri sonucu, yapı ticari amaçlı olarak Un Fabrikası olarak 1990 yılına kadar kullanılmıştır. Fabrika olarak kullanıldığı süre içerisinde yapının beden duvarlarına özgün yapısına uygun olmayan değişiklikler yapılmıştır (Görsel 432- 435)¹⁵⁵.

155 Öztürk 2011c: 567.

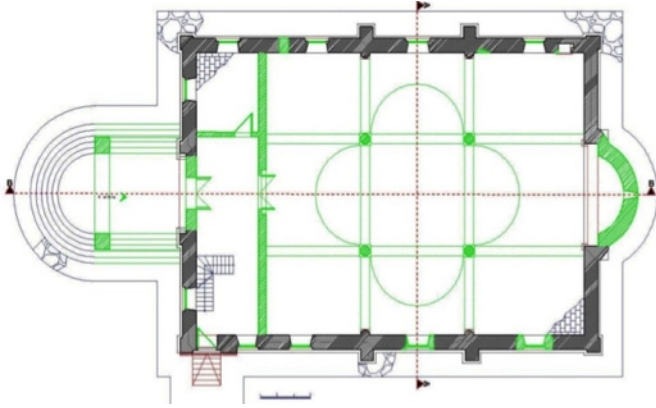

Görsel 434-435. Elazığ Ermeni Protestan Kilisesi Kuzeybatı ve Batı Görünüşleri (Ş. Öztürk)

11.4. YAPININ İNCELENMESİ

11.4.1. Plan

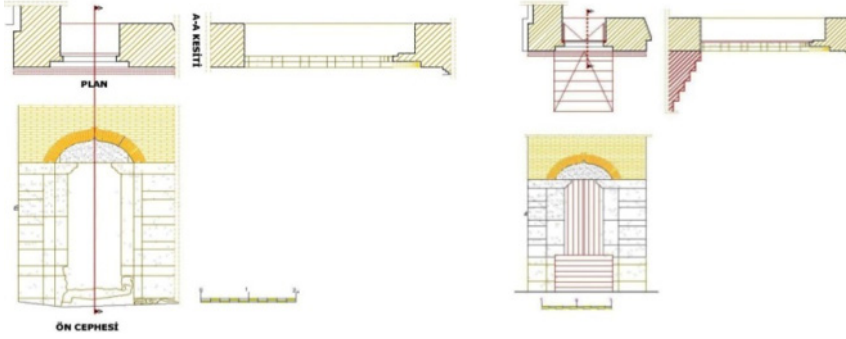
Ermeni Protestan Kilisesi, bodrum, zemin ve üst olmak üzere üç kattan oluşmuştur. Yapı, 17,50x25,08 m ölçülerinde dikdörtgen planlı olup, zemine doğu-batı istikametinde yerleştirilmiştir. Beden duvarları her cephede yer alan dört adet dışa taşınılı toplam 16 adet düşey elemanlar ile desteklenmiştir. Dıştan beden duvarları destekleyen bu elemanlar, dört köşede 0,15 m ortalarında ise 0,65 m dışa taşınılıdır. Kilise ana girişi batı bölümünün ortasında bulunmaktadır.

Görsel 436. Elazığ Ermeni Protestan Kilisesi Zemin Kat Restitüsyon Planı (Ş. Öztürk)

Giriş bölümü platformu ile zemin arasındaki 1,09 m'lik kot farkı, altı adet merdiven rıhtı ile aşılmıştır. Giriş merdiveni kuzey ve güney yönünde düz, batı yönünde ise yuvarlak planlı bir şekilde tasarlanmıştır. Merdiven basamakları ile çıkılan platformda iki adet kaideli 0,88x0,88 m ölçülerindeki kare formulu taşıyıcı sütun üzerinde bir mekan oluşmaktadır (Görsel 436-441).

Görsel 437-438. Elazığ Ermeni Protestan Kilisesi Güney Giriş Kapısı Rölöve ve Restitüsyon Plan-Kesit ve Cepheleri (Ş. Öztürk)

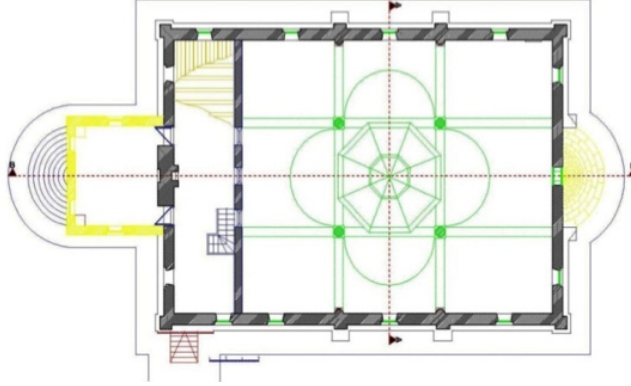
Batı cephenin ortasında yer alan 1,76 m genişliğindeki çift kanatlı ahşap kapı ile 3,70x10,92 m ölçülerinde olan kuzey-güney istikametindeki mekana girilir. Bu bölümün güneybatı köşesinde yer alan 1,12 m genişliğindeki tek kanatlı ahşap kapı ile güney ve kuzey beden duvarlarında ise birer 1,13 m genişliğinde iki pencere ile iç mekan aydınlatılması sağlanır.

Batı beden duvarına destekli 1,00 m genişliğindeki tek kollu ahşap merdiven ile bodrum ve üst katlara ulaşım sağlanır. Bu mekanın kuzeyinde yer alan 1,00 m genişliğindeki tek kanatlı ahşap kapı ile 3,70x4,39 m ölçülerinde olan, kuzeydeki mekana girilir. Kilise bodrum katına yapının güneybatı köşesinde yer alan merdiven yardımıyla inilmektedir. Bodrum katı, 9,77x15,55 m ölçülerinde dikdörtgen planlı olarak, kuzey-güney istikametinde gelişen, tabanı kesme taş kaplamalı bir mekandan oluşmaktadır. Bu bölümün aydınlatılması batı duvarında yer alan 0,33 m genişliğindeki iki mazgal pencere ile sağlanır.

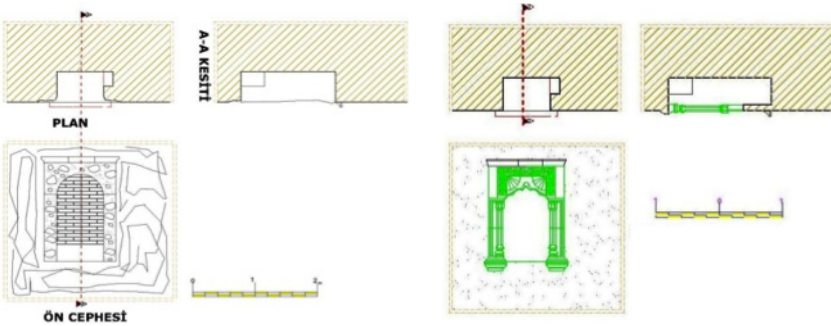
Görsel 439-440. Elazığ Ermeni Protestan Kilisesi Kuzeydoğu ve Güneybatı Görünüşleri (Ş. Öztürk)

Yapının zemin katında yer alan tek kollu ahşap merdiven ile üst kata çıkış sağlanır. Üst kat 3,70x15,65 m ölçülerinde olup, dikdörtgen planlı ve kuzey-güney istikametine doğru tasarlanmıştır. Bu bölüm kilisenin orkestra korusu olarak kullanılmaktadır. Üst kat kuzey ve güney beden duvarlarında birer, batı duvarında ise iki toplam dört adet mazgal pencere yerleştirilmiştir. Üst katın doğusunda boydan boya 0,45 m kalınlığındaki duvarın ortasına yerleştirilen ve kilise iç mekanına yönelik 1,00 m genişliğinde üç benzer mimari özellikte pencere mevcuttur¹⁵⁶.

Görsel 441. Elazığ Ermeni Protestan Kilisesi Üst Kat Restitüsyon Planı (Ş. Öztürk)

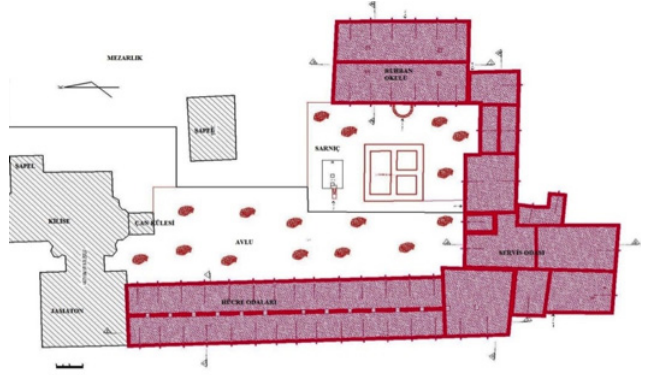
Üst katın batı duvarının ortasında 0,40 m derinlikte, 0,50 m genişliğinde ve içe 0,25 m çıkıntılı bir niş yerleştirilmiştir. Bu nişin üzerinde kilise çan kulesi yükselmektedir. Niş çıkıntısının her iki yanında yer alan simetrik 1,14 m genişliğinde iki adet tek kanatlı ahşap kapı yardımı ile üst kattan daha düşük bir kotta yer alan, kilise giriş bölümü üzerinden, 5,06x5,70 m ölçülerindeki mekana girilir.

Görsel 442-443. Elazığ Ermeni Protestan Kilisesi Niş Plan-Kesit ve Cephe Detayları (Ş. Öztürk)

156 Öztürk 2006: 5-55.

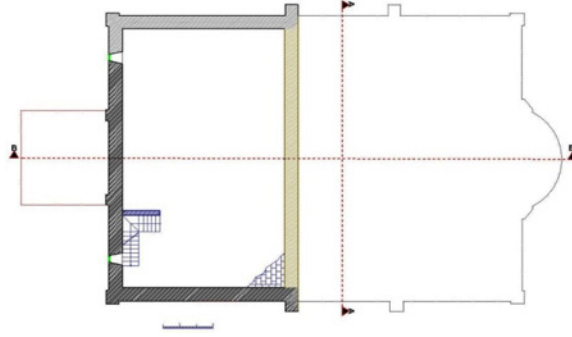
Bu bölümün duvar kalınlıkları 0,50 m olup, kuzey ve güney duvarlarda birer, batı duvarında ise iki, toplam dört adet benzer mimari özelliklere sahip, 0,80 m genişlikte pencereler yer almaktadır. Bu bölümün doğu beden duvarının ortasında kilise çan kulesi ve nişi bulunmaktadır. Kilise giriş bölümü tabanı kesme taş kaplamalı, üst kat ise ahşap kirişlerle destekli ahşap kaplamalıdır.

Görsel 444-445. Elazığ Ermeni Protestan Kilisesi Niş Görünüşleri (Ş. Öztürk)

Giriş kapısı aksında doğu duvarında aynı genişlikteki bir kapı yardımıyla 15,55x19,00 m ölçülerindeki dikdörtgen planlı kilise ana bölümüne girilmektedir. Kilise giriş kapısının aksı doğrultusunda doğu duvarında yer alan apsis bölümü, 2,38 m doğu bölümüne taşıntılı olarak yarım daire formundadır. Apsisi bölümünün ortasında 0,20 m genişlikte bir mazgal pencere yer almaktadır (Görsel 442-445).

Ana mekanın kuzey beden duvarının doğu bölümünde dekoratif süslemeli bir niş mevcuttur. İç mekanın aydınlatılması beden duvarlarının alt ve üst kotunda bulunan, aynı mimari özelliklere sahip, kuzey ve güney beden duvarlarındaki düşeyde aynı aks üzerinde yer alan 1,12 m genişlikteki toplam 14 mazgal pencere ile sağlanmaktadır. Ana mekan ortasında yer alan 6,72x6,72 m ölçülerindeki kare mekan, köşelerindeki 0,67x0,67 m ölçülerindeki yonu taştan oluşmuş kare kaide üzerinde, altıgen formlu ahşap sütunlar çatıya kadar 8,43 m yükselmektedir. Ahşap sütunların oluşturduğu mekan üzerindeki örtü sistemi, dört yönde meydana gelen 5,67 m genişlikteki yuvarlak beşik tonoz ve ortada oluşan sekizgen planlı bir aydınlık mekanından meydana gelmektedir. Sekizgen planlı aydınlık mekanın her kenarının ortasında 0,75 m genişlikte aynı mimari özellikte sekiz adet pencere yerleştirilmiştir. Aydınlık mekanının üzeri, sekizgen formlu aydınlık feneri ile tamamlanmaktadır (Görsel 446).

Görsel 446. Elazığ Ermeni Protestan Kilisesi Bodrum Kat Restitüsyon Planı (Ş. Öztürk)

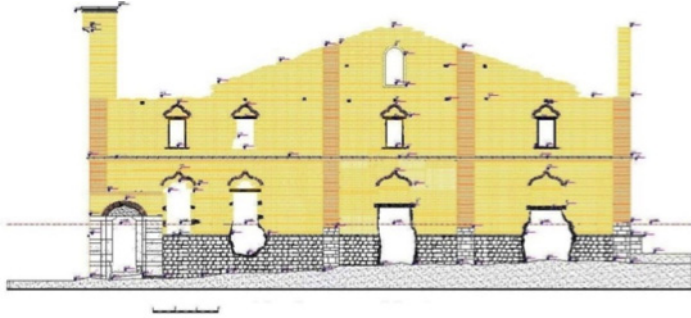
11.4.2. Cepheler

Ermeni Protestan Kilisesi'nin en hareketli olan giriş batı cephesi, 17,50 m genişliğindedir. Bu cephede yer alan giriş ana kapısı ve üst bölümü, çan kulesi ve güney giriş merdiven basamakları ile cephenin hareketlenmesinde önemli rol oynamaktadır.

Görsel 447-448. Elazığ Ermeni Protestan Kilisesi Batı Rölöve ve Restitüsyonu (Ş. Öztürk)

Cephenin bodrum katında iki adet yaklaşık kare formlu mazgal pencere, zemin kat ana kapısı ve iki adet tuğladan taş kemerli pencere yer alır. Üst katta yer alan dört adet üç dilimli kemer formundaki dikdörtgen biçiminde tuğla pencereler, cephenin ortasındaki çan kulesi, simetrik olarak yatay ve düşeyde bir aks üzerinde bulunmaktadır (Görsel 447-450).

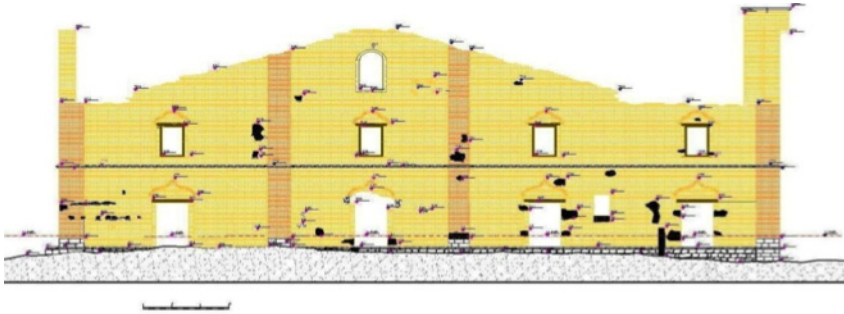
Görsel 449. Elazığ Ermeni Protestan Kilisesi Güney Cephe Rölövesi (Ş. Öztürk)

Cephe zeminden 2,29 m yüksekliğinde kaba yonu taş duvar ile yükselerek kesme taştan inşa edilmiş, dışı 0,10 m taşkıntılı dekoratif silme yapının dört cephesini çevrelemektedir. Silme çıkıntısından sonra 3,28 m yüksekliğinde moloz taş duvar devam eder (Görsel 447-452).

Görsel 450. Elazığ Ermeni Protestan Kilisesi Güney Cephe Restitüsyonu (Ş. Öztürk)

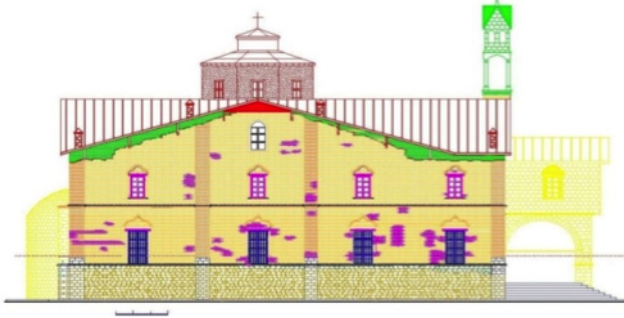
Moloz taş duvar iki yerde yatay üç sıra tuğla ile bölünmüştür. Moloz taş duvarın üzeri 0,60 m yüksekliğinde tuğla duvar ile devam ederek dışı taşkıntılı düz kesme taş ile inşa edilmiştir. Bu uygulama yapının dört beden duvarında aynı şekildedir.

Görsel 451. Elazığ Ermeni Protestan Kilisesi Kuzey Cephe Rölövesi (Ş. Öztürk)

Düz silmeden sonra batı cephesi, köşelerde 3,54 m tuğla duvar ile devam etmekte, eğimli çatı destek dayanmaları ile geçiş sağlanmaktadır. Çatı köşe ve orta merkezi arasında 3,56 m'lik bir kot farkı vardır. Çatı batı cephesi üzerinde dört adet kare planlı çatı kulesi yerleştirilmiştir.

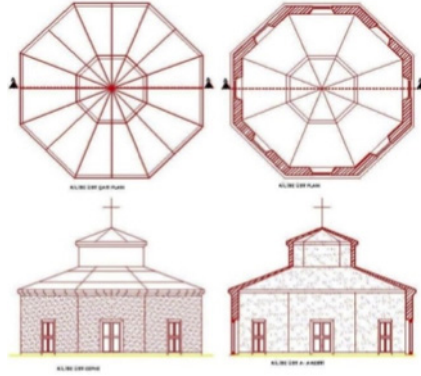
Görsel 452. Elazığ Ermeni Protestan Kilisesi Kuzey Cephe Restitüsyonu (Ş. Öztürk)

Cephedeki dışa taşıntılı payeler zeminde ve yuvarlak kemerde, giriş sütun ve üst yapı bölümünde ise kesme taş kullanılmıştır. Batı cephesindeki düz, taş kemerli ve üç dilimli pencereler yatay ve düşeyde aynı aks üzerinde ve simetrik bir yapıdadır. Batı cephesinin bodrum ve zemin katında yer alan pencereleri metal korkuluklar ile donatılmıştır.

Görsel 453-454. Kilisesi Doğu Cephe Rölöve ve Restitüsyonu (Ş. Öztürk)

Ermeni Protestan Kilisesi'nin güney cephesinin batı köşesinde yer alan tali giriş kapısı dışında cephe, kuzey cephesi ile aynı düzenlemeye sahiptir. Kuzey cephesi 25,07 m uzunluğundadır. Cephenin doğusunda 2,45 m genişliğindeki apsis çıkıntısı yuvarlak formunda sona ermektedir. Cephenin batısında ise 5,00 m genişliğindeki üst mekân bölümü yer almaktadır. Bu bölüm güney, batı ve kuzey cephelerden 0,50 m konsol çıkma yapmaktadır. Cephede kullanılan pencereler ve dışa taşıntılı payeler düşeyde ve yatayda simetrik bir yapıdadır (Görsel 451-455).

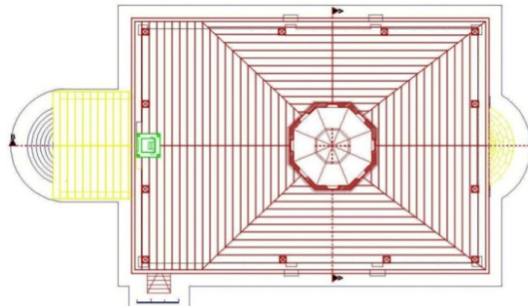

Görsel 455. Elazığ Ermeni Protestan Kilisesi Aydınlık Feneri Detay Restitüsyonu (Ş. Öztürk)

Çan kulesi ve çatı sisteminin ortasında yer alan aydınlık fener bölümü tüm cephelerde görülmektedir. Aydınlık fener bölümü çatı kotundan 2,20 m sekizgen formunda yükselerek, iç bükey kavisli ve düz saçak yardımıyla piramidal külaha geçiş yapmaktadır. Piramidal örtüsünün ortasındaki sekizgen formu yapı 0,75 m daha yükselerek pahlı bir saçak ile piramidal külahlı örtü sisteminin ortasında yer alan haç ile son bulur.

11.4.3. Örtü Sistemi

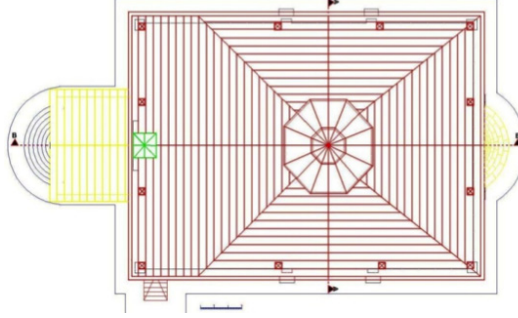
Ermeni Protestan Kilisesi'nin dikdörtgen çatısı köşelerde kırma yapıli düzenleme ile, ortadaki sekizgen formu aydınlık bölümünden oluşmaktadır. Çatı, doğu ve batı yönde altışar, kuzey ve güneyde ise sekizer toplam 28 adet ahşap payandayla saçak 0,75 m dışa çıkıntılıdır. Kurşun kaplamalı çatının doğu ve batı kenarlarında ikişer, kuzey ve güneyde dört toplam 12 adet kare planlı çatı kulesi yer alır. Çatı kuleleri benzer mimari özellikte olup, çatı kotunda 0,85 m yükselerek dışa taşıntılı saçak yardımıyla sivri külahlıdır¹⁵⁷.

Görsel 456. Elazığ Ermeni Protestan Kilisesi (11,00 m Kot) Çatı Planı Restitüsyonu (Ş. Öztürk)

157 Öztürk 2006: 5-55.

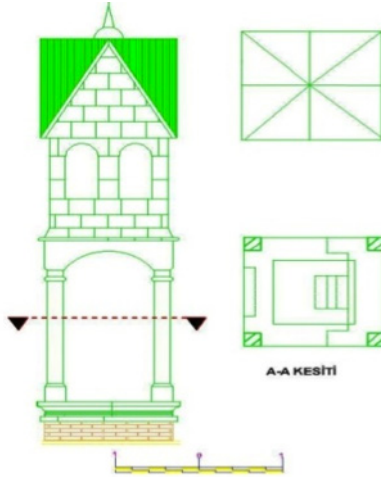
Çatının batı bölümünün ortasında kare planlı çan kulesi bulunmaktadır. Giriş bölümü üzeri ise güney ve kuzey yönlerine doğru eğimli kırma çatı formunda düzenlenmiştir. Doğuda yer alan apsis bölümü üzeri ise yarım kubbe formunda taş kaplamalıdır (Görsel 456-457).

Görsel 457. Elazığ Ermeni Protestan Kilisesi Çatı Planı Restitüsyonu (Ş. Öztürk)

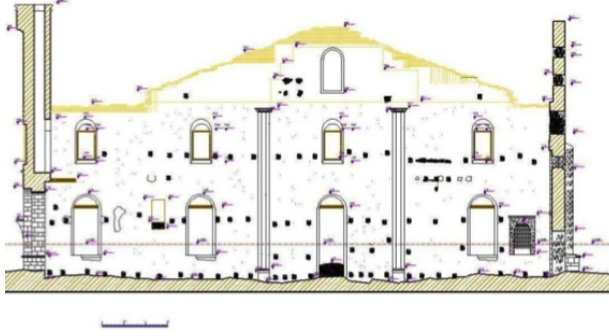
11.4.4. Çan Kulesi

Ermeni Protestan Kilisesi'nin çan kulesi batı beden duvarının ortasında yer almaktadır. Kulenin yüksekliği zeminden itibaren 20,26 m'dir. Kare planlı olan çan kulesi, 1,68x1,68 m ölçülerindedir. Batı cephesinde çatı kotunun üst noktasında batıya doğru konsol yaparak devam eder (Görsel 458).

Görsel 458. Elazığ Ermeni Protestan Kilisesi Çan Kulesi Detay Restitüsyonu (Ş. Öztürk)

Konsol çıkmasından sonra kule tuğla ve kesme taş ile devam ederek, dört adet köşe sütunları ile yuvarlak basık kemer formunda yükselerek, her cephede ikişer yuvarlak küçük kemer ve sekiz dilimli çatı ile nihayetlenmektedir (Görsel 457).

Görsel 459. Elazığ Ermeni Protestan Kilisesi A-A Boy Kesit Rölövesi (Ş. Öztürk)

11.4.5. Süsleme

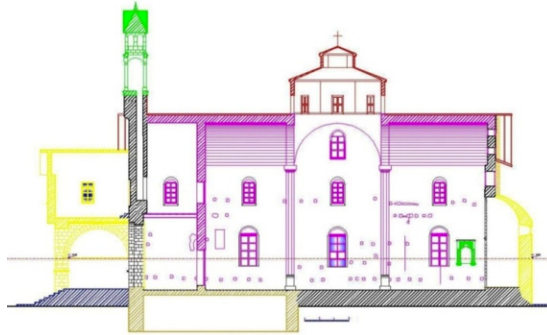
Elazığ Ermeni Protestan Kilisesi oldukça yalın bir yapıda inşa edilmiştir. Süsleme olarak yapının dış beden duvarlarındaki taş kemerli pencereler yanı sıra, kapı, niş sövelerindeki taş malzeme üzerindeki dekoratif süsleme örnekleri ile ahşap sütun başlarındaki süslemeler dışında herhangi bir süsleme kullanılmamıştır.

11.5. MALZEME VE YAPIM TEKNİĞİ

Elazığ Ermeni Protestan Kilisesi inşa edildiği dönemin yığma yapı tekniğinde bina edilmiştir. Yapıda tuğla ana malzeme olarak, kesme taş, kaba yonu, kayrak sal taşı, moloz taş, metal, kurşun kaplama ve ahşap ise yardımcı yapı malzemesi olarak kullanılmıştır. Yapının tüm beden duvarlarının büyük bir bölümünde kullanılan harman tuğlası, 0,05x0,26x0,26 m ölçülerindedir (Görsel 459-462).

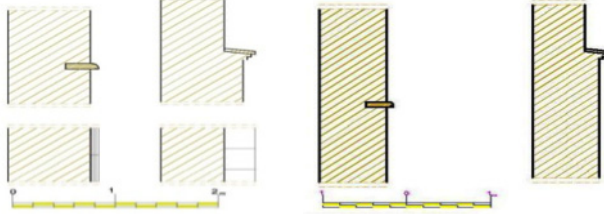
Kiliseyi meydana getiren beden duvarları, zemin katta 0,80 m, üst katta ise 0,62 m kalınlığındadır. Kaba yonu taşı; bodrum katın beden duvarlarında, çevre koruma duvarlarında kullanılmıştır.

Moloz taşı; yapının doğu ve batı beden duvarlarının orta bölümü sıralı bir şekilde kullanılmıştır.

Görsel 460. Elazığ Ermeni Protestan Kilisesi A-A Boy Kesit Restitüsyonu (Ş. Öztürk)

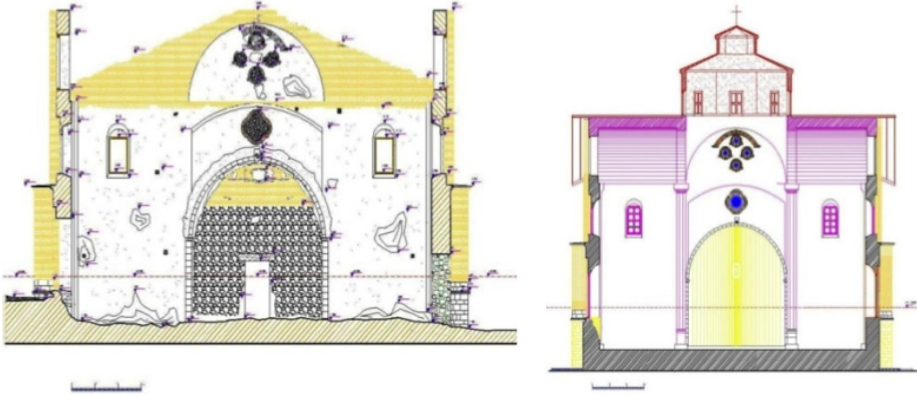
Yonu taşı; yapının apsis bölümü, giriş ve iç merdivenlerde, çan kulesinin üst bölümünde, yapının dışa çıkıntılı payelerinin bir bölümlerinde, batı giriş kemerleri ve üst koro mekânın yapımında, niş yapımında, çatı kule yapımında, bodrum katı pencere sövelerinde, çevre giriş kapısı, zemin kaplamasında, çevre giriş kapısında ve katlar arası kornişlerde kullanılmıştır. Kayrak sal taşı, 1,35 m genişlikte yapının tüm cephelerindeki tretuvarlarda kullanılmıştır.

Görsel 461-462. Elazığ Ermeni Protestan Yığma Duvar Detay Restitüsyonu (Ş. Öztürk)

Ahşap yapı malzemesi; kilisenin orta bölümünde yer alan dört adet taşıyıcı dekoratif sütunlarda, ara kar döşeme kirişlerinde, kapı-pencere doğramalarında, çatı taşıyıcı sistemi yapımında kullanılmıştır.

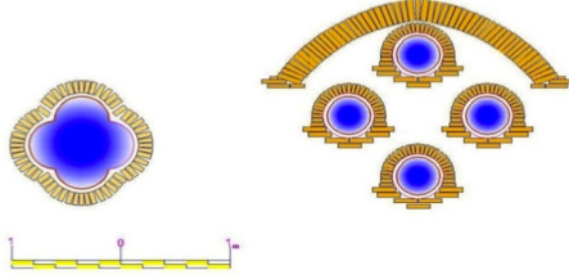
Metal malzeme; batı giriş bölümündeki kemer gergilerinde ve tüm ahşap kapı ve pencere aksesuarlarında ve kullanılmıştır. Kurşun kaplama malzemesi ise çatı yapımında kullanılmıştır (Görsel 463-464).

Görsel 463-464. Kilise B-B En Kesit Rölöve ve Restitüsyonu (Ş. Öztürk)

Yapının yer aldığı arsanın temel zemin durumunu belirlemek amacıyla Jeokim Sondaj Sanayi ve Ticaret Limited Şirket tarafından hazırlanan Zemin Etüd Raporu'na göre, yapının değişik bölgelerinde 4 adet 12,00 m derinlikte sondaj açılmış, her kuyuda 12 adet olmak üzere toplam 48 adet SPT deneyi yapılmıştır. Raporda inceleme alanında sıvılaşma riskinin bulunmadığı belirtilmektedir.

Görsel 465-466. Elazığ Ermeni Protestan Kilisesi Batı Pencere Detay Restitüsyonu (Ş. Öztürk)

Elazığ Ermeni Protestan Kilisesi'nin taşıyıcı sisteminin mevcut durumu onarım ve güçlendirmesi ile ilgili rapor, İstanbul Teknik Üniversitesi Döner Sermaye İşletmesi'nce düzenlenmiştir¹⁵⁸. Yapıda bağlayıcı malzeme olarak kireç harcı kullanılmıştır. Yapının dış beden duvarları sıvasız olup, iç bölümündeki tüm duvarların sıfatları kireç sıvalıdır (Görsel 463-470).

Görsel 467-468. Elazığ Ermeni Protestan Kilisesi İç Mekân Görünüşleri (Ş. Öztürk)

Görsel 469-470. Elazığ Ermeni Protestan Kilisesi İç Mekân Görünüşleri (Ş. Öztürk)

11.5.1. Tuğla ve Harç Malzeme Analizi

Elazığ Ermeni Protestan Kilisesi'nin ana yapı malzemesi olan tuğla ve bağlayıcı malzeme olan kireç harcının bilimsel deneyleri İstanbul Teknik Üniversitesi Mimarlık Fakültesi Yapı Malzeme Laboratuvarı'nda yapılmıştır (Görsel 471-472).

158 Öztürk 2006: 5-55.

Görsel 471. Elazığ Ermeni Protestan Kilisesi'nin Analizi Yapılan Tuğla ve Harç Örnekleri

ÖRNEK ADI	ASİT KAYBI ÖNCESİ KURU MALZEME AĞIRLIĞI (gr)	ASİT KAYBI SONRASI KURU MALZEME AĞIRLIĞI (gr)	ASİT KAYBI I (%)
1-Harç	103,71	89,07	14,12
2-Tuğla	-	-	-

Görsel 472. Elazığ Ermeni Protestan Kilisesi Asit Kaybı Malzeme Sonuçları

Harç; İçerisinde bağlayıcı malzeme olarak kireç ve killi toprak kullanıldığı, kum dişli dere kumu olup, içerisinde silis taneleri ve volkanik kayaç kırıntıları mevcuttur. Bağlayıcı/agrega oranı, 1/2,5 dir. Asit kaybı sonrasında elde edilen agreganın granülometri eğrisi (% mm) olarak tespit edilmiştir (Görsel 472). Asit kaybı sonrasında elde edilen agreganın granülometri eğrisinin tespitinin dışında asit kaybı sonucunda, geriye kalan silikatlı agrega üzerinde yapılan granülometri analizinden agreganın içerisinde;

%61: 1 mm ince kum, %22: 1-2 mm arasında orta kalınlıkta agrega, %14: 2-4 mm arasında iri agrega, %3'ünün ise 4 mm'den büyük agrega olduğu ve uygulamanın bu oran ve birimler dikkate alınarak yapılması bildirilmiştir.

Tuğla; Yapılan deneylerde tuğla malzemesi içeriğinde %4 karbonat miktarı, 2.51 gr/cm³ özgül ağırlığı, 1,70 gr/cm³ birim hacim ağırlığı, %17'si emme değeri tespit edilmiştir. (TS 704'e göre harman tuğlaların su emme değeri en çok %20 olmalıdır.) Yapılan analizleri sonucunda yapıda kullanılan tuğlanın; Eğilme dayanımı yaklaşık, 2,67 MPa, Basınç dayanımı 14,46 MPa, Eğilme dayanımı 3, basınç dayanımı ise 6 olarak tespit edilmiştir. Ortaya çıkan tüm sonuçlar TS 704 ve TS 705 maksimum verilerinin üzerindedir.

Harput ve Elazığ yerleşimi birçok tarihi eserin bulunduğu Anadolu'nun önemli kentlerinden biridir. Tarih boyunca doğu-batı ve kuzey-güney den gelen tarihi kervan yollarının çakıştığı bir noktada olması önemlidir. Bu tarihi önem günümüzde de varlığını sürdürmektedir.

Osmanlı Devleti'nin sosyal-kültürel-ekonomik durumu ve inanç-düşünce hoşgörüsünün bir göstergesi olarak her inanıştan insanların özgürce yaşadığı kentlerden biri de hiç kuşkusuz Elazığ'dır. İslam inancındaki dini yapıların inşa

edilmesinin yanı sıra Hristiyan-Ermeni inancına sahip insanların dini inançlarının gereği ibadetlerini rahat yapabilmesi amacıyla hem Harput'ta hem de Elazığ'da birçok yapı inşa edilmiştir. Günümüzde kısmen ayakta kalma mücadelesi veren bu önemli yapılardan biri ise Elazığ Merkez Ermeni Protestan Kilisesi'dir¹⁵⁹.

Kiliseye ait ilk bilimsel ve teknik çalışmalar mülk sahibi M Süleyman Türker'in katkıları ile uzman ekipler tarafından tamamlanmıştır. En kısa bir süre içerisinde yapılacak onarım çalışmaları ile Elazığ kent kültür inancına önemli bir katkı sağlayacak yapılardan biri de hiç kuşkusuz merkez Ermeni Protestan Kilisesi'dir.

12. VAN-İPEKYOLU/GÜNÜMÜZE ULAŞAMAMIŞ GELENEKSEL VAN EVLERİNDEN SELAHATTİN SELÇUK EVİ

İlk çağlardan XX. yüzyılın başlarına kadar Van ili ve çevresi, stratejik konumundan ve coğrafik özelliklerinden dolayı önemini korumuştur. Bölgeyi kendi hakimiyetine alan her uygarlık başta dini olmak üzere sivil ve askeri yapılar ile donatmıştır. Adeta birer mühür niteliğinde olan mimari yapılar, döneminin, ekonomik, siyasi, sanat ve kültürel yapısının bir göstergesidir.

Araştırmacılar tarafından incelenen geleneksel sivil mimari örnekleri çeşitli tipolojilerde gruplandırılmıştır¹⁶⁰.

12.1. GELENEKSEL VAN EVLERİ PLAN TİPOLOJİSİ

Ülkemizde önemli araştırmalar yapan Sedat Hakkı Eldem "Türk Evi Osmanlı Dönemi adlı üç ciltlik eserinde ev plan tiplerini genel olarak; Sofasız Plan Tipi, Dış Sofalı Plan Tipi, İç Sofalı Plan Tipi ve Orta Sofalı Plan Tipi olmak üzere dört ana grupta değerlendirmiştir¹⁶¹. Bunlar;

12.1.1. Tek Katlı Evler/İç Sofalı, İkiyüzlü, İki Odalı Plan Tipi

Van evlerinden "İç sofalı, ikiyüzlü, iki odalı plan tipi" cadde ya da sokaktan çift kanatlı ahşap bir kapı ile girilen, iç sofanın her iki yanında, iki odanın bulunduğu tek katlı bir plan tipidir. Sofanın diğer ucunda yer alan bir kapı ile mutfığa girilir.

Mutfağın doğusunda kiler, batısında ise mutfaktan daha düşük kotta olan tandır evi bulunur. Tandır evindeki bir kapı ile de bahçeye geçilir. Bu plana sahip tek ev günümüzde tamamen yıkılan Gazi Melül Abbas Biçer Evi'dir¹⁶².

159 Öztürk 2006: 5-55.

160 Karpuz 1984: 38-40; Berk 1951: 56-75; Çal 1987: 366-367; Tuncer 1999: 110-480; Sayan-Öztürk 2001: 27-28; Öztürk-Coşkun 2014: 241-244; Eldem 1984: 16-41; Pektaş 2014: 227-231.

161 Berk 1951: 46-124; Çal 1987: 366-367; Sayan 1997: 99-100; Sayan-Öztürk 2001: 27-28; Esmer 1992: 58-61; Akkoyunlu 1989: 123-128; Hacıbaloglu 1989: 8-16; Karpuz 1991: 119; Sayan 2003: 95-112; Karakuş-İbrahimzade ve Öztürk 2011: 264-270; Öztürk-Karakuş 2007: 177-185; Öztürk-Karakuş 2008: 318-329; Şenol 2007: 77; Demirci 2011: 65-79; Öztürk-Mithat 2014: 241-244.

162 Öztürk 1998: 24-28; Ünsal-Öztürk 1997: 4-5, 58.

12.1.2. Tek Katlı Evler/İç Sofalı, İkiyüzlü, İkiden Fazla Odalı Plan Tipi

Tek katlı düz toprak damlı Van evlerinde cadde ya da sokaktan çift kanatlı ahşap bir kapı yardımı ile sofaya girilir. İç sofanın her iki yanında ikiden fazla odanın bulunduğu tek katlı düz toprak damlı ev plan tipidir.

Tek katlı düz toprak damlı ikiden fazla odalı evlerden katalogda yer alan beş ev mevcuttur. Bunlar; Hamit Şen Evi, Ambarcı Mehmet Efendi Evi, Hüseyin Mollaoğlu Evi, Cemil Yörük Evi ve Ahmet Bozbey Evi'dir. Tek katlı evlerden Cemal Yörük Evi, Hüseyin Mollaoğlu Evi ve Ahmet Bozbey Evlerinde bodrum katları yer almaktadır.

12.1.3. İki Katlı Evler/İç Sofalı, İkiyüzlü, İkiden Fazla Odalı, Köşksüz Plan Tipi

Bu tür evlerin iç sofasına, cadde ya da sokaktan çift kanatlı ahşap bir kapı ile girilir. Bu evler, iç sofanın her iki yanında ikiden fazla odanın bulunduğu iki katlı, düz toprak damlı, köşksüz plan tipine uygun bir düzenlemeye sahiptir. Bu tür planlı evlerde, tandır evi bazen eve bitişik bazen de evden ayrı olarak planlanmıştır.

Bu evler, iç fonksiyonellikleri bakımından, ikiyüzlü, ikiden fazla odalı, iç sofalı köşklü plana sahip evler ile aynı mimari özelliktedir. Ancak bu evlerin giriş cepheleri oldukça yalın bir yapıya sahiptir¹⁶³. İsmet Yörükoğlu Evi'nde, aynı gruptaki diğer evlerden farklı olarak giriş cephesinin ikinci katında bir balkon yer almaktadır. Bu evlerde birisi içeride, diğeri de dışarıda olmak üzere birbirine bitişik iki tuvalet yer alır. Genellikle bahçede çalışanlar tarafından kullanılan dış tuvalet bazı durumlarda evden bağımsız da yapılabilir. Mutfakta bir ocak ve biri her gün diğeri de haftada bir yakılmak üzere iki tandır bulunur.

Mustafa Sipahioğlu Evi, İsmail Ödemiş Evi, Hamdi Dinler Evi, İsmet Yörükoğlu Evi, Fahriye Abla Evi, Zekai Görgülü Evi, Haydar Yoğutcuoğlu Evi, Tufan Kaptaner Evi, Şener Demirci Evi, Polat Yörükoğlu Evi, Selahattin Selçuk Evi, Bilal Yörük Evi ve Abdülelem Arvas Evi, bu plan tipi örneklerindedir. Bu evler, iç fonksiyonellikleri bakımından, iki yüzlü, ikiden fazla odalı, iç sofalı köşklü plana sahip evler ile aynı mimari özelliktedir. Ancak bu evlerin giriş cepheleri oldukça yalın bir yapıya sahiptir.

12.1.4. İki Katlı Evler/İç Sofalı, İki Yüzlü, İkiden Fazla Odalı, Köşklü Plan Tipi

Bu tür evlerde, cadde ya da sokaktan çift kanatlı, tokmaklı zil ya da şakşaklı ahşap bir kapı ile iç sofaya giriş sağlanmaktadır. Evler, sofanın her iki yanında ikiden fazla odanın yer aldığı iki katlı, düz toprak damlı, köşklü plan tipine sahiptir.

163 Öztürk 2004: 101-114; Öztürk 1998: 24-28.

Zemin katındaki sofanın her iki yanında ikiden fazla oda bulunur. Sofadaki bir kapı ile tuvalet, mutfak, hol, çal ve banyodan oluşan servis bölümüne geçilir. Sofada bulunan, tek kollu ahşap merdivenle üst kata çıkılır. Üst katta ortada bir sofa, sofanın yanlarında misafir odaları bulunur. Misafir odalarının bahçe ve sokak yönlerinde simetrik mazgal pencereler vardır. Tavanlar alt katta ahşap yuvarlak kesitli kirişlerle kaplanmış üst katta ise ahşap süslemelidir.

Bu tip evlerin giriş cepheleri diğer gruptaki evlere kıyasla süslemeli bir yapıya sahiptir. Bu evlerde tandır evi ve ahır, evden bağımsız olarak bahçe içinde inşa edilmiştir. Diğer evlerde olduğu gibi sokaktan bir kapı ile iç sofaya buradan diğer bir kapı ile ikinci sofaya geçilir. Sofanın yanlarında ön cephe tarafında oturma odaları, arka cephesinde ambar ve tandır evi, orta bölümünde ise mutfak, kiler ve tuvalet bulunur. Her iki alt sofada bulunan tek kollu ahşap merdivenlerle üst kata çıkılır. Üst kattaki sofaların yanlarında misafir odaları, oturma odaları, kiler, mutfak ve tuvalet bulunur.

Mustafa Dilaver Evi, Abdullatif Saraçoğlu Evi, Hasan Hüseyin Can, Coşkun Yeğinaltay Evi, Kadir Altaylı Evi, Cemal Efendi Evi, Remzi Döner Evi, Niyazi Dayıoğlu Evi ve Cihan Apaydın Evi bu tip ev örnekleri arasında yer almaktadır.

12.1.5. İki Katlı Evler/İç Sofalı, İkiyüzlü, İki Odalı, Köşklü Plan Tipi

Bu tür evlerin iç sofasına giriş, cadde ya da sokaktan çift kanatlı, tokmaklı ahşap bir kapı ile sağlanmaktadır. Bu evler, iç sofanın her iki yanında iki odanın bulunduğu iki katlı, düz damlı, köşklü plan tipindedir.

Zemin katı sofasının diğer ucundaki bir kapıyla servis bölümüne geçilir. Servis bölümünde yer alan kapılardan biri ile avluya, diğeri ile de bahçeye çıkılır¹⁶⁴. Bu plan tipindeki evlerde tandır evi evden ayrı olarak bahçe içerisinde inşa edilmiştir. Bu plan tipine tek örnek ise Öğretmen Hilmi Gürler Evi'dir.

12.2. SELAHATTİN SELÇUK EVİ

12.2.1. Konum

Selahattin Selçuk Evi, günümüz Van şehir merkezinde Bahçıvan Mahallesi tarihi Sıhke Caddesi üzerinde Pafta No: 31, Ada No: 201, Parsel No: 10 ve Daire No:141'de yer almaktadır. Tarihi Sıhke Caddesi'nin güney yakasında yer alan ev, yaklaşık 250 m²lik ticari bir arsa üzerinde kuzey-güney istikametinde zemine kurulmuştur.

Selahattin Selçuk Evi'nin kuzeyi Sıhke Caddesi diğer cepheleri ise komşu parseller ile çevrelenmiştir. Evin güneyinde yer alan bahçe ve bahçe içerisindeki avlu, tandirevi ve bostan bölümleri 1970 yılında, arsada yapılan imar değişikliğinde ticari olarak belirlenmeleri nedeniyle ifraz çalışmalarından sonra tamamıyla evden ayrılarak yıkılmıştır. Selahattin Selçuk yapının yıkılmadan önceki son ticari kullanıcısıdır.

164 Öztürk 1998: 24-28; 2004:103-104; Ünsal-Öztürk 1997: 54-58.

Görsel 473-474. Selahattin Selçuk Evi Kuzeybatı ve Kuzeydoğu Görünüşleri (Ş. Öztürk)

12.2.2. Tarihçe

Selahattin Selçuk Evi'ni ilk inşa eden mülk sahibi ve ustasının bilgisine ulaşamamıştır. Selahattin Selçuk Evi'nin inşa tarihi kesin olarak bilinmemektedir. Ancak, mahallenin yaşlı sakinlerinin sözlü beyanları ve diğer geleneksel Van sivil mimari örneklerinin malzeme, yapım teknikleri ve diğer mimari teknik özellikleri dikkate alındığında evin, XIX. yüzyılın sonlarında ya da ilk çeyreğinde inşa edildiği düşünülmektedir (Görsel 473-474).

Görsel 475-476. Selahattin Selçuk Evi Zemin Kat Rölöve ve Restitüsyon Planları (Ş. Öztürk)

1980 yılına kadar konut olarak kullanılan ev, daha sonra ticari olarak inşaat malzeme deposu olarak kullanılmıştır. Van ilinde 23.10.2011 ve 09.11.2011 tarihlerinde meydana gelen 7,2 ve 5,6 büyüklüğündeki depremlerde evin üst katının batı duvarı tamamen yıkılmış, iç bölümlerde ise bazı ciddi strüktürel sorunlar oluşmuştur (Görsel 475,476)¹⁶⁵. Selahattin Selçuk Evi'nin girişine bazı yapı bölümleri

165 Öztürk-Yeğin 2012: 235-246.

eklenerek 2011 yılına kadar ticarethane olarak kullanılmıştır. Van evleri içerisinde beşik çatılı tek örnek olarak inşa edilen Selahattin Selçuk Evi'ne ait tescil kaydı bulunmamaktadır.

Görsel 477-478. Selahattin Selçuk Evi Bodrum Kat Rölöve ve Restitüsyon Planları (Ş. Öztürk)

Yapı, 2015 yılında mülk sahipleri tarafından tamamen yıkılarak, yerine betonarme çok katlı bir ticari bina inşa edilmiştir. Selahattin Selçuk Evi'ne ait tüm mimari rölöve, restitüsyon ve diğer belgeleme çalışmaları, 2004 yılında hazırlanmıştır¹⁶⁶.

Selahattin Selçuk Evi; iki katlı, ayırık nizamda, iç sofalı, ikiden fazla odalı, köşksüz ve beşik çatılı plan tipinde kerpiçten inşa edilmiştir. Eve giriş kuzeyden 1,30 m genişliğindeki beş merdiven basamağı yardımı ile zeminden 1,10 m yüksekliğindeki bir platform ile sağlanır (Görsel 477-478).

Görsel 479-480. Selahattin Selçuk Evi Zemin Kat Oda ve Mutfak Ocak Görünüşleri (Ş. Öztürk)

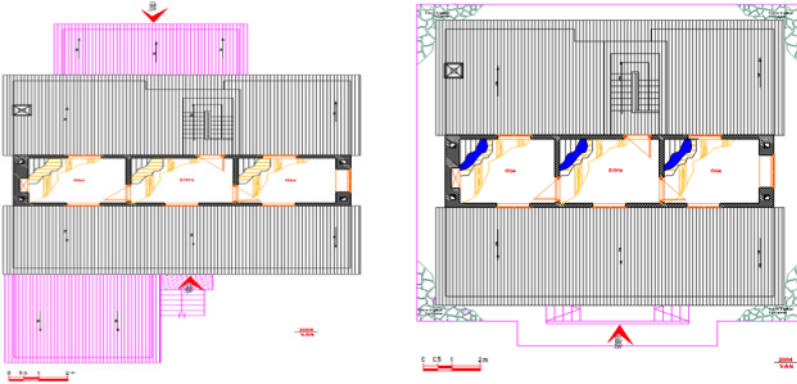
Evin kuzey duvarının ortasında yer alan 1,35 m genişliğindeki çift kanatlı ahşap bir kapı ile sofaya girilir. 2,99x9,40 m ölçülerindeki sofa, kuzey-güney yönünde gelişen dikdörtgen formda planlanarak, güney beden duvarına iki adet kuşkanat mazgal pencere açılmıştır. Sofanın taban kaplaması ahşap olup sonradan 0,15 m kalınlığındaki bir duvar ile doğu batı istikametinde ortadan ikiye ayrılmıştır. Sofanın doğu ve batı bölümlerine dört oda yerleştirilmiştir (Görsel 479-482).

166 Öztürk 2018 263-286.

Görsel 481-482. Selhattin Selçuk Evi Zemin Kat Ahşap Merdiven Görünüşleri (Ş. Öztürk)

Sofanın kuzeydoğu köşesindeki 3,00x4,47 m ölçülerinde dikdörtgen planlı odaya 1,00 m genişliğindeki tek kanatlı ahşap bir kapı ile girilir. Odanın kuzey ve batı duvarlarında birer pencere batı duvarında biri sonradan kapatılmış iki adet ahşap dolap nişi bulunur. Sofanın kuzeybatı köşesinde yer alan 1,10 m genişliğindeki tek kanatlı ahşap kapı ile dikdörtgen planlı odaya girilir. 3,50x4,33 m ölçülerinde olan odanın, kuzey duvarının ortasında 1,30 m genişliğinde bir pencere yer alır (Görsel 481-482). Sofanın doğu duvarının ortasında yer alan 1,00 m genişliğindeki tek kanatlı ahşap kapı ile 3,00x4,93 m ölçülerindeki dikdörtgen planlı odaya geçiş sağlanır. Odanın güney duvarında iki, doğu duvarında ise bir adet pencere yer almaktadır¹⁶⁷.

Görsel 483-484. Selhattin Selçuk Evi Üst Kat Rölöve ve Restitüsyon Planları (Ş. Öztürk)

Selhattin Selçuk Evi'nin bodrum katına, mutfak içerisinde bulunan ahşap bir merdiven ile inilir. Bu bölüm günümüzde tamamıyla kapatıldığı için bodrum katına güney cephede yer alan dış kapı ile girilir. Bodrum katı, altı ayrı bölümden oluşmuş ve depo-ambar olarak kullanılmaktadır (Görsel 477-478).

Bu mekânlar kuzeyde üç, batıda iki ve güneyde bir olmak üzere toplam altı pencere ile aydınlanmaktadır. Bu mekânların zeminleri sıkıştırılmış topraktan

167 Öztürk 2018: 263-286.

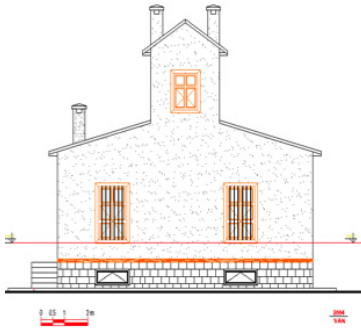
oluşmaktadır. Evin üst katına zemin katın sofasının güneybatı köşesinde yer alan 0,75 m genişliğindeki çift kollu ahşap merdiven ile çıkılır. Üst katın orta bölümü bir sofa iki odadan meydana gelmiştir. Üst katın diğer bölümleri ise kuzey ve güney yöne doğru eğimli çatı ile örtülüdür. Üst katın sofası 2,67x2,88 m ölçülerinde yaklaşık kare formundadır. Sofanın kuzey duvarında yer alan bir pencere ile iç aydınlatma sağlanmaktadır. Sofanın batısında yer alan dikdörtgen planlı oda 2,61x3,65 m ölçülerindedir (Görsel 483-484).

Oda kuzey, güney ve batı duvarlarına açılan birer pencere ile aydınlatılmaktadır. Sofanın doğu bölümünde 2,58x3,65 m ölçülerinde olan odanın kuzey ve güney duvarlarında 1,17 m genişliğinde iki pencere ile 0,30 m derinliğinde, 0,80 m genişliğinde bir ahşap dolap nişi yer almaktadır. Üst katın doğu ve batı duvar kalınlığı 0,50 m kuzey ve güney iç duvar kalınlığı ise 0,16 m olup hımmış tekniğinde inşa edilmiştir. Üst kat sofa ve odaların zemin kaplaması ahşaptır (Görsel 483-484).

Selahattin Selçuk Evi'nin zemin, bodrum ve üst katlarında banyo ve tuvalet bulunmamaktadır. Ancak bu bölümler muhtemelen evin güneyindeki bahçe içerisinde yer alan tandır evi ya da başka bir ek yapı içerisinde yer almaktadır.

12.2.3. Cepheler

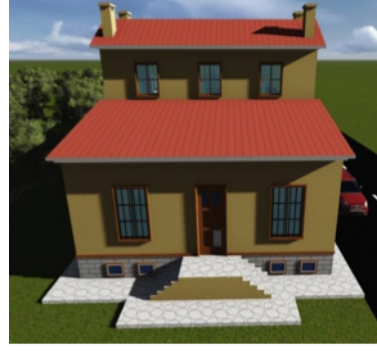
Selahattin Selçuk Evi'nin tüm cepheleri dıştan 1,00 m genişlikte kayrak sal taş döşemeli tretuvar ile çevrelenmektedir. Evin batı cephesi, 10,90 m genişliğinde ve 9,50 m yüksekliğindedir. Cephe zeminden 0,90 m yüksekliğe kadar dört sıra yonu taş örgülü olan subasman 0,15 kalınlığındaki ahşap hatıl ile son bulur¹⁶⁸.

Görsel 485-486. Selahattin Selçuk Evi Batı Cephe Restitüsyon ve Görünüşü (Ş. Öztürk)

Ahşap hatıl üzeri kerpiç üzeri çamur sıvalı duvar 3,73 m yükselerek dışa taşıntılı ahşap saçak yardımıyla beşik çatıya geçiş yapmaktadır. Beşik çatı ortasına yerleştirilen üst kat 2,60 m daha yükselerek tekrar ahşap saçak yardımıyla beşik çatı ile tamamlanmaktadır. Üst katın ortasına dikdörtgen formulu pencere yerleştirilmiştir (Görsel 485-486).

168 Öztürk 2018: 263-286.

Görsel 487-488. Selahattin Selçuk Evi Kuzey Cephe Restitüsyonu ve Görünüşü (Ş. Öztürk)

Zemin ve bodrum katlarına simetrik olarak yatay ve düşeyde aynı aks üzerinde yer alan dikdörtgen formlu dört, toplam beş adet pencere, üç adet baca ve cephenin kuzeyinde yer alan giriş merdiven çıkıntısı ile cepheye hareketlilik kazandırılmıştır (Görsel 487-488).

Kuzey giriş cephesi 11,50 m genişliğinde, 9,50 m yüksekliğindedir. Cephenin ortasında yer alan giriş kapısı platformuna doğu ve batı yönlerde beş adet merdiven rıhtı ile çıkılır. Giriş kapısının her iki yanına simetrik olarak yerleştirilmiş pencereler yer alır.

Görsel 489. Selahattin Selçuk Evi Kuzey Görünüşü (Ş. Öztürk)

Yonu taş örgülü subasman üzerinde giriş merdiveninin her iki yanında aynı mimari özelliklere sahip ikişerden toplam dört adet pencere yer alır. Ahşap hatıl üzerinde 3,50 m yükselen çamur sıvalı kerpiç duvar, saçak yardımıyla eğimli çatıya geçiş yapar.

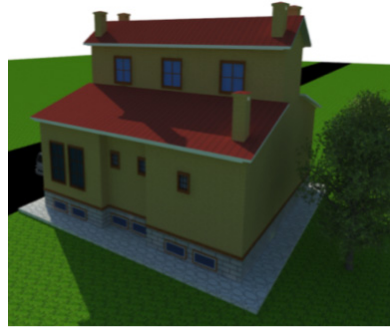
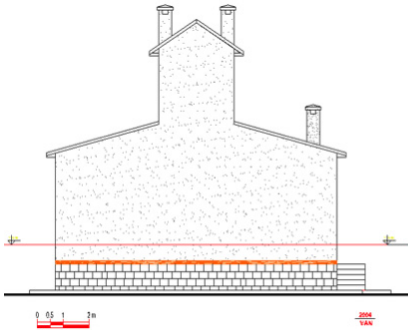
Çatı 1,25 m yüksekliğinde olup üst kat beden duvarı 2,60 m yükselerek tekrar beşik çatı ile tamamlanır. Çatının her iki köşesindeki külahlı bacalar ve üst katta aynı yatay doğrultudaki üç adet pencereler cephenin hareketlenmesinde önemli rol oynar (Görsel 489-491).

Görsel 490-491. Selahattin Selçuk Evi Kuzey ve Kuzeybatı Cephesi (Ş. Öztürk)

Evin güney cephe ölçüleri ve mimari formu kuzey cephe ile benzerlik arz etmektedir. Subasman üzerinde altı adet aynı yatay aksta dikdörtgen formlu pencere; zemin katta ikisi büyük, üçü daha küçük pencere; üst katta üç adet pencere ile biri zemin, diğer ikisi üst kat çatısında yer alan bacalarla cephede hareketlilik sağlamıştır. Evin doğu cephesi, batı cephesinin form ve mimari, taşımaktadır ve tamamıyla sağır konumdadır (Görsel 492,493).

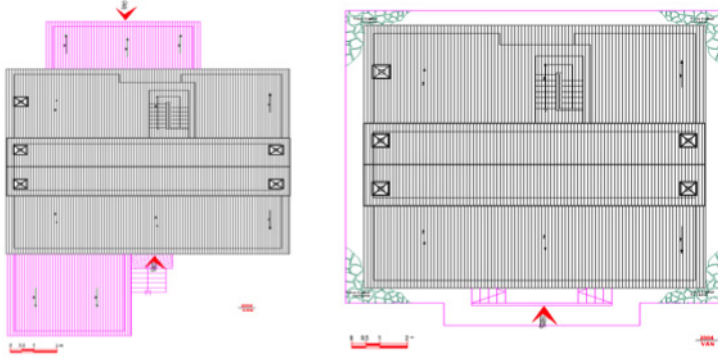

Görsel 492-493. Selahattin Selçuk Evi Doğu ve Kuzeybatı Cephesi (Ş. Öztürk)

12.2.4. Örtü Sistemi

Selahattin Selçuk Evi'nin örtü sistemi kuzey ve güney cephelerine iki kademeli, kuzey ve güneye eğimli beşik çatılı ve saç kaplama örtülüdür. Beşik çatı, 11,50x12,20 m ölçülerinde dört yönde 0,35 m genişliğinde ahşap saçaklıdır. Yapıda, üst kat çatısında simetrik olarak yerleştirilmiş dört adet, zemin katta ise bir tane olmak üzere toplam beş adet, 0,60x0,60 m ölçülerinde külahlı baca bulunmaktadır (Görsel 494-495)¹⁶⁹.

169 Öztürk 2018: 263-286.

Görsel 494-495. Selahattin Selçuk Evi Çatı Rölöve ve Restitüsyon Planları (Ş. Öztürk)

12.2.5. Süsleme

Selahattin Selçuk Evi'nin gerek cephelerinde gerek iç mekânında herhangi bir süsleme kullanılmamıştır. Ağır kış şartlarına maruz kalan Doğu Anadolu Bölgesi'ndeki evler, iklim, malzeme, plan tipi, mimari işlev ve biçim olarak Anadolu'nun diğer bölgelerindeki evlerden farklılık göstermektedir¹⁷⁰.

12.3. YAPIM MALZEMESİ VE TEKNİĞİ

Geleneksel olarak inşa edilen Selahattin Selçuk Evi'nin inşasında yapım malzemesi olarak; yonu taş, moloz taş, kayrak sal taşı, ahşap, kerpiç ve metal malzeme kullanılmıştır. Bağlayıcı malzeme olarak da saman katkılı çamur kullanılmıştır.

Yonu Taş, evin subasman, giriş merdiven basamakları ve giriş platformunun inşasında; Moloz Taş, evin temel duvarlarında kullanılmıştır. Kayrak sal taşı ise evin bodrum katındaki mekânların zemin döşeme kaplamasında ve tretuvarlarda yaklaşık 1,00 m genişlikte kullanılmıştır.

Ahşap Malzeme; Yapının tüm kapı, pencere ve dolap doğramalarında, beşik çatı iskeletinde, iç merdiven yapımında, zemin ve üst kat zemin kaplamasında, kat döşemelerinde kiriş, lata ve tüm yapının beden ve iç duvarlarında hatıl olarak kullanılmıştır. Metal Malzeme; Evin kapı ve pencere aksesuar, pencere korkuluk ferforjelerinde ve beşik çatı kaplamasında saç olarak kullanılmıştır.

Kerpiç; yapıyı oluşturan beden ve iç bölme duvarların yapımında 0,08x0,30x0,30 ve 0,08x0,15x0,30 ölçülerinde tam ve yarım kerpiç olarak kullanılmıştır¹⁷¹. Yapıda bağlayıcı ve siva malzeme olarak çamur kullanılmıştır. Evin tüm cepheleri ve iç duvarlar saman, kaya tuzu, odun külü karışımı çamur ile sıvalıdır. Sıvalı yüzeyleri kireç badana ile badalanmış, yalın bir görünüme sahiptir (Görsel 496-497).

170 Eldem 1984: 16-41; Arseven 1960: 535-585; 1983: 570-575; Pektaş 2014: 227-231.

171 Öztürk 2013b: 121-133; 2016: 183-195.

Görsel 496-497. Kerpiç Yapım Görünüşleri (Ş. Öztürk)

12.4. DEĞERLENDİRME

Van'da konut mimarisi XX. yüzyılın başlarına kadar, Eski Van Kenti içinde gelişme göstermiştir¹⁷². Geleneksel Van evleri bitişik nizamda bir ve iki katlı düz toprak dam olarak inşa edilmiştir (Görsel 498).

1900 yılından sonra günümüz Van Şehri içerisinde önceden bağ evleri olarak inşa edilen evlere, gruplar halinde yeni evler ilave edilmiştir. Bir ve iki katlı olarak inşa edilen evler, düz toprak damlı ve kerpiç malzeme ile bitişik nizamda inşa edilmiştir. Daha sonra konut mimarisi günümüz Van şehrinin çeşitli mahallelerinde arazinin genişliğinden dolayı ayrı nizamda yapılmıştır.

Görsel 498. Eski Van Kenti'nin 1915 Yılı Öncesi Genel Görünüşü (Anonim)

Eski Van Şehri'nde yer alan evler, 1918 yılında Ruslar ve Ermenilerin bölgeden çekilmeleri sırasında tamamen yakılıp yıkılmıştır. 1970 yılından itibaren günümüz Van şehrinde hızla değişen ve gelişen sosyal hayat şartları ve halkın betonarme evlere özentisi sonucunda geleneksel evler terk edilerek, birer birer yıkılmıştır. Bakımsızlık ve ilgisizlik sonucu önce geleneksel Van evleri, sonra sokaklar ve mahalleler yıkılarak yok olmuştur¹⁷³.

172 Mangaltepe 2005: 239.

173 Ünsal-Öztürk 1997: 54-58.

Görsel 499. XIX. Yüzyıl Van Kenti Haritası (Lynch işlenerek, Ş. Öztürk)

Şehrin Koruma Amaçlı İmar Planı'nın yetkili kurumlar tarafından hazırlanmayışı, tescil ve tespit çalışmalarının yetersizliği bu yıkılma sürecini hızlandırmıştır. Böylece tarihi ve yüzyılların birikimine sahip olan Van sivil mimari kültürü hızla yok edilerek, kimliksiz ve kültürel hafızasını yitiren kentler içerisinde ön sırada yer almıştır (Görsel 499-500)¹⁷⁴.

1994 yılına kadar, günümüz Van kentinde sayıları 40 olan tarihi Van evlerinden bugün kısmen ayakta kalan tek örnek mevcuttur. Eski Van Şehri'nde ve günümüz Van şehrinde inşa edilen geleneksel konut mimari özelliğinde inşa edilen Müslüman ve Hristiyan-Ermeni evleri arasında cephe ve iç mimari özellikleri bakımından fark yoktur¹⁷⁵.

Görsel 500. Günümüz Van Kenti Van Evleri Haritası (Ş. Öztürk)

Ülkemizde özellikle 1940 yılından günümüze kadar geleneksel evlerin hızla yok olması karşısında, birçok araştırmacı ve bilim adamı Anadolu'nun her köşesindeki geleneksel evleri inceleyerek belgelemiştir. Yapılan bu araştırma ve incelemeler daha

174 Mangaltepe 2005: 239.

175 Öztürk 1998: 24-28.

çok Mimar ve Sanat Tarihçiler tarafından teknik, malzeme özellikleri ve mimari oluşumları hakkında araştırma yapılarak tespit edilmiştir.

Van evlerinin tamamlayıcı bölümlerinin durumu, fonksiyonel yapısı, büyüklüğü, kat adedi gibi unsurlar dikkate alındığında, *İç Sofalı Plan Tipi* olarak kendi arasında iki grupta *Tek Katlı Evler*, *İki Katlı Evler* olarak değerlendirmek mümkündür¹⁷⁶.

Günümüzde Van kentinde tescilli olan iki yapı dışında hiçbir sivil konut mimari mevcut değildir. Tescilli olan yapılardan biri olan Polat Yörükoğlu Evi, “İki Katlı, Ayrık Nizamda, İç Sofalı, İki Yüzlü, İkidem Fazla Odalı, Köşksüz ve Düz Toprak Damlı” olarak kerpiçten inşa edilmiştir. 1995 yılına kadar konut olarak kullanılan ev, günümüzde kullanılmayan ancak, büyük bir bölümü sağlam olan ve ayakta kalma mücadelesini veren Van evlerinden biridir. Eve bitişik inşa edilen tandır evinin örtü sisteminde ciddi yıkılmalar mevcuttur¹⁷⁷.

Görsel 501-502. Polat Yörükoğlu Evi Güneybatı ve Kuzeydoğu Görünüşleri (Ş. Öztürk)

Polat Yörükoğlu Evi, iç fonksiyonellik bakımından geleneksel Van evlerinde harem ve selamlık plan düzenlenmesi olan ender evlerden biridir. Evin kuzeyinde yer alan avlu ve bahçenin güney ve doğusu möhre duvarı ile çevrelenmiştir.

Polat Yörükoğlu Evi, Van Büyükşehir Belediyesi'nin teklifi ile Van Kültür Varlıklarını Koruma Bölge Müdürlüğü tarafından 21.04.2015 tarih ve 854 sayılı karar ile tescil edilmiştir (Görsel 501-502).

Görsel 503. Polat Yörükoğlu Evi Güneybatı Görünüşü (Ş. Öztürk)

176 Öztürk 2004: 11-114.

177 Öztürk 2020b: 304-323.

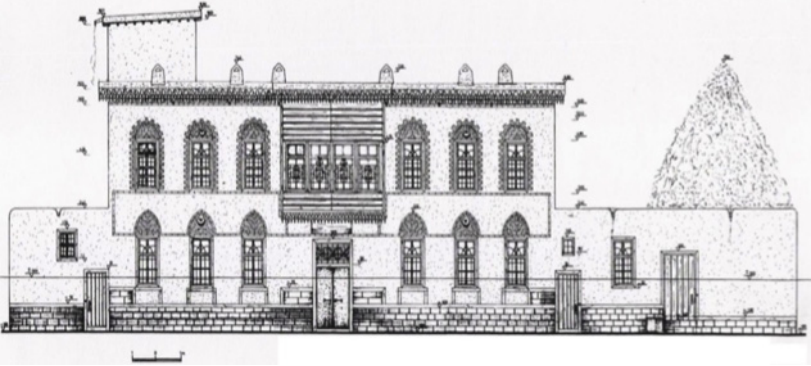

Diğer sivil mimarlık örneği olan yapı ise Tahir Paşa Konağı (*Mustafa Dilaver Evi*)'dir. 1919 yılında evin üst katı tamamıyla yakılıp yıkılmış, daha sonra yeniden aslına uygun bir şekilde inşa edilmiştir. Van'ın konut mimarisinin özelliklerini tümüyle üzerinde taşıyan evin, az bir bölümü ayakta kalma mücadelesi vermektedir. 76 Pafta, 136 Ada, 17 numaralı parselde bulunan ev, Gayrimenkul Eski Eserler ve Anıtlar Yüksek Kurulu'nun 12.01.1979 tarih ve A-1495 sayılı kararı ile korunması gereken eser olarak tescil edilmiştir (Görsel 503-505).

Görsel 504. Polat Yörüköğlü Evi Güneybatı Görünüşü (Ş. Öztürk)

Mustafa Dilaver Evi, günümüzde Van sivil mimarisi içerisinde tescil ve kayıt altına alınan, ancak korunamayan iki tescilli sivil mimari yapıdan biridir¹⁷⁸. Tescil çalışmasından sonra kullanılmayan yapı, 04.07.1987 tarihinde Müze Evi olarak kamulaştırma ve onarım çalışmaları ödenek yetersizliğinden dolayı tamamlanamamıştır. Daha sonra Kültür Bakanlığı'na hazırlanan Van Gölü ve Çevresi Turizm Rekreasyon Master Planı içinde onarımı planlanmış ancak herhangi bir çalışma yapılmamıştır. Yapıya ait rölöve, restitüsyon ve restorasyon proje çalışmaları hazırlanarak Diyarbakır Kültür ve Tabiat Varlıkları Koruma Bölge Müdürlüğü'nün 16.03.2003 tarih ve 317-3150 sayılı kararı ile onaylanmıştır.

Görsel 505. Mustafa Dilaver Evi Güney Cephe Restitüsyonu (Ş. Öztürk)

178 Öztürk 2005b: 545-553.

Mustafa Dilaver Evi, “İki Katlı, Ayrık Nizamda, İç Sofalı, İki Yüzlü, İkidenden Fazla Odalı, Köşklü ve Düz Toprak Damlı” olarak kerpiçten inşa edilmiştir. 2.620 m² arsa üzerinde kurulu olan evin, arkasındaki bahçe kuzey, doğu ve batı yönlerden zeminden yaklaşık 2,00 m yükseklikteki ihata (*möhre*) duvarı ile çevrelenmiştir. Günümüzde yapıya ait herhangi kalıntı mevcut değil, tamamıyla yok olmuş bir durumdadır (Görsel 504-505).

Görsel 506-507. Selahattin Selçuk Evi Kuzey ve Doğu Görünüşleri (Ş. Öztürk)

Selahattin Selçuk Evi, günümüz Van şehrinde XX. yüzyılın başlarından itibaren inşa edilen düz topraklı geleneksel Van konut mimarisinden oldukça farklıdır. Bu farklılık yapının hem cephelerinde hem de iç mekânında fonksiyonel olarak kendisini hemen belli eder. Bu durum yapıyı inşa eden ve içerisinde yaşayan insanların Hristiyan-Ermeni vatandaşlar olduğunu ortaya koyar¹⁷⁹.

Selahattin Selçuk Evi, plan, cephe, örtü sistemi, avlu ve bahçe ilişkisi olarak ender sivil mimari yapılarından biridir. Evin mimari yapısı kullanıcının kültürel, ekonomik gelenek ve göreneğinin bir yansımasının sonucudur (Görsel 506-507).

Doğu Anadolu Bölgesi'nin en doğusunda yer alan Van ili, coğrafi ve stratejik konumundan dolayı, eski çağlardan günümüze kadar birçok uygarlığın yaşadığı ve çok sayıda mimari eserin bulunduğu Anadolu'nun en eski kültürel ve turizm yerleşim merkezlerinden biridir. Van'da konut mimarisinin oluşumunda temel etkiler; coğrafi koşullar, örf, adet, malzeme, sosyal hayat tarzı ile yaşam koşullarıdır. Geleneksel Van evleri komşu illerden Bitlis, Hakkâri ve Erzurum evleriyle farklılık göstermektedir. Daha çok Orta Anadolu özellikle Konya, Karaman ve çevresinin mimari yapı ve teknik özelliklerini yansıtmaktadır¹⁸⁰.

Bir ve iki katlı olarak kerpiçten inşa edilen evler, Eski Van Şehri'nde arazinin sınırlı olmasından dolayı bitişik düzende, günümüz Van şehrinde ise her ev bağımsız olarak ayrık nizamda inşa edilmiştir. Ev, bahçe, hayat ve sokak ya da cadde ilişkisi

179 Öztürk 2020b: 304-323.

180 Karpuz 1984: 38-40; Berk 1951: 56-75; Sayan-Öztürk 2001: 27-28; Öztürk-Coşkun 2014: 241-244; Öztürk 2014b: 527-548.

içinde düzenli olarak planlanmıştır. Anonim mimari tarzında mahalli ustalar tarafından inşa edilen geleneksel Van evlerinin üst örtü sistemi düz toprak damdır. Evi meydana getiren mekânlar sofa çevresinde düzenli olarak sıralanarak evin planını oluşturur. Cumba bölümü (*köşk*) sadece iki katlı evlerin ana giriş cephe bölümünde görülür. Geleneksel Van evlerinin vazgeçilmez özelliği olan ahır, evden ayrı bahçe içinde, tandır evleri ise bazen eve bitişik, bazen de ayrı olarak inşa edilmiştir. Evlerin iç kısmındaki mekânların düzenlenilişi ve isimlendirilişi, aynı bölgenin diğer şehirlerindeki evler ile farklılıklar göstermektedir. Geleneksel Van evlerinin genel plan şemalarını, evleri kullanan ailelerin sosyal ve ekonomik durumlarına göre genel olarak, tek katlı, iç sofalı, ikiyüzlü plan ve iki katlı, iç sofalı, ikiyüzlü plan tipi olarak kendi arasında ikiye ayrılmaktadır.

1995 yılı başında itibaren yapılan araştırma ve incelemelerde günümüz Van şehrindeki toplam 40 adet geleneksel Van evlerinin rölöve, restitüsyon ve restorasyon plan ve envanterleri detaylıca hazırlanmıştır. Hazırlanan tüm veriler 2018 yılında iki ciltten oluşan Geleneksel Van Evleri kitabı haline dönüştürülmüştür. Katalogda yer alan tüm evlerin plan, yapım malzemesi, cephe tipolojisi olarak hem bölge hem de Anadolu geleneksel konut mimarisi ile karşılaştırması yapılmıştır. Yapılan araştırmada Van evlerinde harem ve selamlık bir örnek dışında kullanılmamıştır. Evlerin giriş ana kapısı direk sokak veya cadde ile ilişkilidir. Ahır, tandır evi gibi unsurlar bazen eve bitişik bazen ise ayrı tarzda bahçe içerisinde yer almaktadır. Tüm evlerin örtü sistemi düz toprak dam şeklinde tasarlanmıştır.

Son 30 yılda günümüz Van şehrinde çeşitli sebepler ile yıkılarak yok olan içerisinde Selahattin Selçuk Evi'nin de yer aldığı 40 adet sivil mimarlık örneğinin envanter çalışmalar Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi Mimarlık ve Tasarım Fakültesi Mimarlık Bölümü Restorasyon Anabilim Dalı Başkanlığı'nca yapılarak kayıt altına alınmıştır. Bu bilgi ve kaynaklar ile geleneksel Van Sivil mimari yapılarından fiziksel olarak korunamayan evlerin doküman olarak gelecek kuşaklara aktarılmasından, mimarlık ve sanat tarihçilerinin bilimsel çalışmaları için önemli bir boşluğu dolduracağı kanaatindeyiz.

Bu planlamaya aykırı olan tek ev ise Selahattin Selçuk Evi'dir. Plan, cephe ve örtü sistemi olarak diğer geleneksel Van evlerinde ayrılan ev Selahattin Selçuk Evi'dir. Selahattin Selçuk Evi'ni, plan ve diğer mimari özellikleri dikkate alındığında iki katlı iç sofalı, iki yüzlü, ikiden fazla odalı, köksüz plan tipi içerisinde değerlendirmek mümkündür. Selahattin Selçuk Evi, plan, cephe ve örtü sistemi olarak diğer geleneksel Van evlerinden ayrılmaktadır. Bu durum evin yer aldığı mahallenin Ermeni halkının yoğun olarak yaşadığı bir mahalle olması inşa eden ustaların Ermeni olması ile açıklanabilir. Günümüz Van kentinde önemli bir yeri olan ve yakın tarihe kadar kullanılan Selahattin Selçuk Evi tescilsiz olması, evin bulunduğu parselin ticari kullanılması ve ciddi rant kaynaklı olması dolayısıyla tamamen yıkılmış ve yerine çok katlı betonarme bir yapı inşa edilmiştir.

Günümüz Van şehri, son 30-40 yıl içerisinde mimari olarak tamamıyla kimliksizleşerek, mimari hafızasını tamamen yitirmiştir. Sivil mimari yapılarının malzeme olarak kerpiç ve düz toprak olması dışında koruma amaçlı imar planının

hazırlanmayışı ise bu yok oluş sürecini hızlandırmıştır. Günümüz Van şehrinde 2000 yılları başına kadar şehir merkezindeki birçok mahallede var olan geleneksel Van evleri birer birer yıkılarak, kent kültür hafızasında derin yaralar açmıştır¹⁸¹.

12. SONUÇ

Doğu Anadolu Bölgesi'nde yer alan Hristiyan-Ermeni tarihi ve tescilli mimari yapılar başta Van olmak üzere, Elazığ, Muş, Ağrı ve Iğdır'daki 12 adet farklı türden yapılar ele alınarak incelenmiştir. Yaklaşık 1918 yılına kadar kullanılan bu ve diğer birçok yapıda yaşam, kültürel ve sosyal hayat devam etmiştir.

Başta Avrupa olmak üzere diğer birçok emperyalist ülkeler XVII. yüzyıldan beri planladıkları hayallerini gerçekleştirmek üzere diğer Hristiyan inançlarından farklı düşünen bölgedeki Ermenileri kullanmıştır. 451 Kadıköy Konsilinde İsa-Mesih'in insan ve Allah doğaları arasındaki ilişki ile ilgili tartışmalarda farklı düşünen din adamlarının etkisi ile Ermeniler, Süryaniler ve Koptların büyük çoğunluğu inanç esasları konusunda diğer cemaatlerden ayrılarak Doğu Hristiyanlığını oluşturmuştur. Bu inanç Monofizit (*Rab ve Peygamber Hz. İsa*) olarak tanımlanır.

Doğu Anadolu Bölgesi'nde 2000'li yıllardan itibaren başlatılan koruma ve onarımlar önce, Akdamar Adası'ndaki Kutsal Haç Manastırı ile başlamış, o tamamlandıktan sonra, Edremit Kız Kilisesi, Eski Van Şehri Şapel'in onarımı yapılmıştır. Ardından, Muş Migre Hamamı, Ağrı/Doğubayazıt Keşiş Bahçesi, Elazığ Protestan Kilisesi mimari rölöve, restitüsyon ve restorasyonu hazırlanmıştır. Van/İpekyolu Selahattin Selçuk Evi'nin tüm döküm ve projeleri hazırlanmış, maalesef 2000 yılının başında tescilsiz olması dolayısı ile tamamen yıkılmıştır. Yapılan envanter ve onarım çalışmaları Hristiyan-Ermeni dini yapılara bölgesel, ulusal ve uluslararası ilginin artmasına neden olmuş, bölge kültür ile inanç turizmüne önemli katkılar sağlanmıştır. Bölgedeki Ermeni mimari yapıların onarılması ve kültür ve dini turizmüne kazandırılması yüzyıllarca aynı coğrafyayı paylaşmış, ortak evrensel değerlere sahip iki eski kültürün, kültürel bir miras bağlamında ilişkilerinin iyileşmesine vesile olması açısından son derece büyük bir önem taşımaktadır.

Sonuç olarak, Monofizit inanca sahip Ermenilerin mimari yapılarını korumak amacıyla onarımlarının gerçekleştirilmesi önem arz etmektedir. Kültür ve Turizm Bakanlığı, Valilik, belediye ve üniversite iş birliği ile koruma ve onarım çalışmalarının bölge kültür ve turizmi üzerinde olumlu etkisi olacağı bir gerçektir.

Bir asırlık aranın ardından sonra Türkiye Cumhuriyeti'nin çeşitli kurum ve kuruluşları tarafından başlatılan kapsamlı proje ve onarımlar devletin hoşgörüsünün bir kanıtı olacak ve batı emperyalist güçler hayallerini gerçekleştiremeyeceklerdir. Her şeye rağmen bölgenin kültürel ve sosyal yapısı bugünkü dünden, yarınki de bugünden iyi olacağı kanaatindeyim.

181 Öztürk 2020b: 304-323.

KAYNAKÇA

- Adızel, Ö.-Kızıroğlu, İ.- Belli, O.- Belli, V. E., 2015, “Tarihi Akdamar Kilisesi Dış Kabartmalarında Nesli Tükenme Tehlikesi Altında Olan Hayvanların Resimleri”, *III. Uluslararası Ahlat-Avrasya Bilim, Kültür ve Sanat Sempozyumu 22-24 Eylül 2014, Ahlat-Bitlis*, Ankara: 169-177.
- Akçora, E. 1994, *Van ve Çevresinde Ermeni İsyancıları*, Ankara.
- Akinian N. 1920, *History of the Catholicoses of Aghtamar*, Vienna.
- Akkoyunlu, Z. 1988, *Geleneksel Urfa Evlerinin Mimari Özellikleri*, Türk Tarih Kurumu Basımevi: Ankara.
- Andreasyan, H. D. 1974, “Akdamar Kilisesi”, *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi*, XVI, 21, İstanbul, 77-82.
- Arseven, C. E. 1960, *Türk Sanat Tarihi (Meskenler)*, Ankara.
- Arseven, C. E.1983, *Sanat Ansiklopedisi (Evler)*, İstanbul.
- Atiye, A. 2005, *Doğu Hristiyanlığı Tarihi*, İstanbul.
- Aydın, M 1991, *Hristiyan Genel Konsilleri ve II. Vatikan Konsili*, Konya.
- Bachman, W. 1913, *Kirchen und Moscheen in Armenien und Kurdistan*. Leipzig, J. C. Hinrichsche Buchhandlung.
- Belli, V.E-Başpaydar Belli, F., 2017, “Türk Ermeni İlişkilerinin Gelişmesinde Temsili Bir Örnek: Akdamar Kilisesi Restorasyonu”, *Türk-Ermeni İlişkilerinin Bölgesel Politikalara Etkisi (19. Yüzyıldan Günümüze) Uluslararası Sempozyumu*, Ankara: 491-504.
- Berk, C. 1951, *Konya Evleri*, İstanbul.
- Bingöl, Y.-Öztürk, Ş.-Alp, Ş. 2011, “İshak Paşa Sarayı Çevre Düzenleme Projesi”, *III. Uluslararası Ağrı Dağı ve Nuh'un Gemisi Sempozyumu*, İstanbul, 135-157.
- Brosset, M 1874, *Collection d'Historiens Armeniens*, St. Petersburg.
- Burney, C-Lang, M D. 1971, *The peoples of the Hills: Ancient Ararat and Caucasus*, London.
- Cengiz H. E. 1983, *Ermeni Komitelerinin A'mal ve Harekât-ı İhtilaliyyesi*, Ankara.
- Cevdet Ç. 1975, *Türk Taş Köprüleri*, Ankara.
- Cholet, C.1892, *De Voyage en Turquie d'Asie, Armenie, Kurdistan, Mesopotamie*.
- Civan, M-Başol, B. 2019, *Keşiş Bahçesi Malzeme Analiz Raporu*, İstanbul.
- Cuinet, V. 1892, *La Turque D'Asie, Geographie Administrative Statistique*

Descriptive et Raisonnee De Chaque Province De L'Asie Mineure, Tome I-II, Paris, 707.

Cuneo, P. 1988, *Architettura Armena*, Roma, Printed in Italy.

Çakıcıoğlu, E. 2013, *Kerem ile Aslı, Akvaryum Türk klasikleri/halk Hikâyesi*, İstanbul.

Çal, H. 1987, "Tokat Evleri", *Türk Tarihinde ve Kültüründe Tokat Sempozyumu*, (2-6 Temmuz 1980), 366-367.

Çelebi, E. 1993, *Seyahatname III-IV*, (Üç Dal Neşriyat), İstanbul.

Demirci, D. 2011, *Isparta Evleri*, Isparta Valiliği İl Kültür Turizm Yayınları: Isparta.

Demiriz, Y. 1997, *Osmanlı Mimarisinde Süsleme 1300-1453*, İstanbul.

Deyrolle, M T. 1876, *Le Tour du Monde*, XLVIII, Paris.

Eldem, S. H. 1984, *Türk Evi Osmanlı Dönemi I*, Güzel Sanatlar Matbaası: İstanbul.

Esmer, M A. 1992, *Avanos'un Eski Türk Evleri*, Türk Tarih Kurumu Basımevi: Ankara.

Grousset, R. 1947, *Histoire'de l'Armenie Des Origines a 1071*, Payot-Paris.

Gündoğan, Ş. 1997, "Çarpanak Adası'ndaki Ortaçağ Yapıları", *Türk Arkeoloji Dergisi*, XXXI, Ankara: 107,108.

Günel, F. M 1993, *Eski Van Kent Dokusu Üzerine Bir Deneme*, Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Arkeoloji ve Sanat Tarihi Ana Bilim Dalı, (Yayınlanmamış Yüksek Lisan Tezi), Van.

Güzeloğlu, S. 1996, *Tanrı Haldi'nin Başkenti Van ve Çevresine Tarihi ve Arkeolojik Bir Bakış*, İstanbul.

Hacıbaloğlu, M 1989, *Geleneksel Türk Evi ve Çağımıza Ulaşılmamasının Nedenleri*, Gazi Üniversitesi Müh. Mim Fak. Yayınları: Ankara.

Honigman, E. 1970, *Bizans Devletinin Doğu Sınırı*, (Çev. Fikret Işıltan), İstanbul.

Hovannısiyan, G. R. 2016, *Tarihi Kentler ve Ermeniler VAN*, İstanbul.

İbşiroğlu, M Ş. 1997, *Akdamar Kilisesi Işıkla Canlanan Duvarlar*. İstanbul. İbşiroğlu, M Ş. 2003, *Ahtamar Kilisesi* (Çev., Alev Yalınız), İstanbul.

İl, İl Büyük Türkiye Ansiklopedisi, 1990, İstanbul.

İlter, F. 1978, *Osmanlılara Kadar Anadolu Türk Köprüleri*. Ankara.

Kara, B. 1997, *Muş'ta Dere Mahallesi Kilisesi ve Hamamı*, Yüzüncü Yıl Üniversitesi, Fen Edebiyat Fakültesi, Sanat Tarihi Bölümü, (Yayınlanmamış Lisans Tezi), Van.

- Karaca, Y. 1996, *Van ve Çevresindeki Manastır Kiliseleri*, Yüzüncü Yıl Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Sanat Tarihi Ana Bilim Dalı, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Van.
- Karaca, Y. 1999, “Taşın Dile Geldiği Yer Akdamar Adası”, *Dünyada Van*, XVII, Ankara, 1-13.
- Karaca, Y. 2004, *Doğu Anadolu Bölgesi, Hristiyan Dini Mimarisinde Jamatun Yapıları*, Yüzüncü Yıl Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Sanat Tarihi Anabilim Dalı (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Van.
- Karakuş, Ü. C.-İbrahimzade, K.-Öztürk, Ş. 2011, “Geleneksel Ahlat Evlerinin Plan Gelişimi”, *IV. Uluslararası Van Gölü Havzası Sempozyumu, (17-21 Haziran 2008, Ahlat)*, 264-270.
- Karpuz, H. 1984, *Erzurum Evleri*, Ankara.
- Karpuz, H. 1991, “Trabzon Evlerinin Mimari Özellikleri”, *Türk Halk Mimarisini Sempozyum Bildirileri (5-7 Mart 1990)*, 119.
- Kaşgarlı, M A. 1990, *Kilikya Tabi Ermeni Baronluğu Tarihi*, Ankara.
- Kaşgarlı, M A. ve bşk. 1985, “Ortaçağ Ermeni Tarihleri Kritiği”, *Tarih Boyunca Türklerin Ermeni Toplumuna İle İlişkileri Sempozyumu*, Ankara: 328.
- Kevorkiam, R. H.-Paboudjran, P. B. 2013, *1915 Öncesinde Osmanlı İmparatorluğu'nda ERMENİLER*, İstanbul.
- Kırzlıoğlu, F. 1983, “Selçuklulardan Önce Armenia'ya Hakim Olanlar”, *Türk Devletinde Ermeniler Sempozyumu*, Manisa, 177-179.
- Koçaş, S. 1976, *Tarih Boyunca Ermeniler ve Türk-Ermeni İlişkileri*, Ankara.
- Konyar, E., Ayman, İ., Avcı, C., Yiğitpaşa, D., Genç, B., Akgün, R.G. 2012, “Excavations at the Mound of Van Fortress-2011”, *Colloquium Anatolicum*, XI, 219-245.
- Kökler, O., 2005, *100 Yıl Önce Türkiye'de Ermeniler*, İstanbul.
- Kulağuz, B. N. 1996, *Muş ve Çevresindeki Türk Mimari Eserleri*, (Y.Y.Ü. Sos. Bil. Enst. Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Van.
- Kurucu, M-Öztürk, Ş.-Güler, S. 2015, “A General Assessment of Varagavank Monastery”, in *Van City. 17th International Conference on Arts, Humanities and Social Sciences (April 16-17, 2015)*, Lisbon/Portugal, 619-622.
- Küçük, A. 1997, *Ermeni Kilisesi ve Türkler*, Ankara.
- Kürkçüoğlu, E. ve bşk. 2000, “Ortaçağ'da Bizans ve İran'ın Ermeni Siyaseti”, *Türk-Ermeni İlişkileri Uluslararası Sempozyumu*, Ankara, 43-44.

- Lalayan, E. 1910, Couvent celebres du Vaspurakan, *Azgakrakan Handes*, XX, Tiflis: 197-212.
- Layard, A. H. 1853, *Discoveries in the Ruins of Nineveh and Babylon with Travels in Armenia, Kurdistan*, London.
- Lehman, C. F. H. 1910, *Armenia Einst und Jest*, II-1, Berlin.
- Lynch, H. F. B. 1965, *Armenia Travels and studies I-II*, London, 1901, Beyrut.
- Mangaltepe, İ. 2005, *XIX. Yüzyıl Fransız Seyyahlarına Göre Van*, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), İstanbul.
- Mango, C. 1976, *Byzantine Architecture*, New York.
- Mercangöz, Z. ve bşk. 1995, *Ortaçağda Van Hristiyan Dönemi*, Van, İstanbul: 80-81.
- Metin, H. 1992, *Türkiye'nin Siyasi Tarihinde Ermeniler ve Ermeni Olayları*, İstanbul.
- Meydan Larousse, 1988, *Ermeniler*, mad., IV. İstanbul.
- Nersessian, S. D. 1965, *Armenia and the Byzantine Empire, A Brief Study of Armenian Art and Civilization*. Massachusetts.
- Ostrogorsky, G. 1991, *Bizans Devleti Tarihi*, (Çev. Fikret Işıltan) Ankara.
- Otto-Dorn, K. 1962, "Akdamar Kilisesi Figür Kabartmalarında Türk Tesiri", *Milletlerarası I. Türk Sanatları Kongresi*, Ankara: 322-325.
- Öney, G. 1989, *Akdamar Kilisesi*, Ankara.
- Öztürk, Ş. 1996, *Van-Ahlat ve Adilcevaz'daki Tarihi Camilerin Rölöve Proje Çalışması*, Yüzüncü Yıl Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Van, 12, 13.
- Öztürk, Ş. 1998, "Mimari Açısından Tarihi Van Evleri", *Dünyada Van Dergisi*, Sayı: 12, Ankara, 24-28.
- Öztürk, Ş. 2000, "Vakıflar Genel Müdürlüğü, Vakıflar Haftası, *Van Gölü Su Mimarisi*, Ankara, 98-104.
- Öztürk, Ş. 2001, "Eski Van Şehir Surları", *Mimarlık İç Mimarlık ve Görsel Sanatlar Dergisi*, Sayı. 102, İstanbul: 32-34.
- Öztürk, Ş. 2002, *Van Gölü Havzası Ortaçağ ve Sonrası Su Mimarisi*, Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Sanat Tarihi Ana Bilim Dalı, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Van.
- Öztürk, Ş. 2004, "Van Evlerinin Plan Oluşumu ve Gelişimi", *Van Gölü Havzası Sempozyumu, 08-10 Eylül 2004*, İstanbul, 101-114.

- Öztürk, Ş. 2005a, *Van/Edremit (Kız) Kilisesi Rölöve, Restitüsyon ve Restorasyon Koruma Raporu*, 1-23.
- Öztürk, Ş. 2005b, “Geleneksel Van Evlerinde Bir Örnek (Mustafa Dilaver Evi)”, *Sinan Genim Armağanı*, İstanbul, 545-553.
- Öztürk, Ş. 2006, *Elazığ Ermeni Protestan Kilisesi Koruma Projesi Raporu*, Elazığ, 5-55.
- Öztürk, Ş. 2007, “Elazığ Eski Hükümet Binası”, *Uluslararası Türk Sanatı ve Arkeolojisi Sempozyumu* (Konya Kitabı X), Konya, 524-536.
- Öztürk, R. 2008a, Kültür ve Turizm Bakanlığı, İstanbul Restorasyon ve Konservasyon Merkez Laboratuvarı Müdürlüğü, *Eski Van Şehri Surp Diziranavor Kilisesi Harç ve Sıva Analiz Raporu*, İstanbul, 1-3.
- Öztürk, Ş. 2008b, “Edremit Kilisesi”, *Uluçam Armağanı*, Ankara, 229-240.
- Öztürk, Ş. 2008c, “Başkale Kelekom Köprüsü”, *II. Van Gölü Havzası Sempozyumu*, 15-17 Haziran 2007 Hakkâri, Ankara, 214-221.
- Öztürk, Ş. 2009, *Eski Van Şehri Surp Diziranavor Kilisesi Rölöve, Restitüsyon ve Restorasyon Koruma Raporu*, 1-27.
- Öztürk, R. 2010a, Kültür ve Turizm Bakanlığı, İstanbul Restorasyon ve Konservasyon Merkez Laboratuvarı Müdürlüğü, *Van-Tuşba Çarpanak Ctouts-Ctuc (Surp Garabet-Gtuds) Manastırı Harç ve Sıva Analiz Raporu*, İstanbul, 1-3.
- Öztürk, Ş. 2010b, *Van-Tuşba Çarpanak Ctouts-Ctuc (Surp Garabet-Gtuds) Manastırı Rölöve Koruma Raporu*, Van, 1-17.
- Öztürk, Ş. 2011a, *Van-İpekyolu Warak-Wank Manastırı Rölöve Koruma Raporu*, Van, 10-37.
- Öztürk, Ş. 2011b, *Van-İpekyolu Warak-Wank Manastırı Restitüsyonu Koruma Raporu*, Van, 4-13.
- Öztürk, Ş. 2011c, “Elazığ Protestan Ermeni Kilisesi”, *Yıldız Üniversitesi 100. Yıl Tarihi Yapıların Koruma ve Onarım Sempozyumu* TAYKON, İstanbul, 567.
- Öztürk, Ş. 2012a, *Van-İpekyolu Warak-Wank Manastırı Restorasyonu Koruma Raporu*, Van, 3-17.
- Öztürk, Ş. 2012b, *Van-Tuşba Çarpanak Ctouts-Ctuc (Surp Garabet-Gtuds) Manastırı Restitüsyon Koruma Raporu*, Van, 3-15.
- Öztürk, Ş. 2012c, *Van-Tuşba Çarpanak Ctouts-Ctuc (Surp Garabet-Gtuds) Manastırı Restorasyon Koruma Raporu*, Van, 1-17.

- Öztürk, Ş. 2013a, “Van Gölü Havzası’nda Bat ve Kerpiçin Mimaride Kullanımı”, *Atatürk Üniversitesi Güzel Sanatlar Enstitüsü Dergisi*, Sayı: 30, Erzurum: 103-122.
- Öztürk, Ş. 2013b, “Mud Brick, Bat and Natural Mud Brick in the Production Techniques” in Van, *Kerpiç’13, New Generation Earthen Architecture: Learning from Heritage, International Conference 11-15 September, IAU*, İstanbul, 121-133.
- Öztürk, Ş. 2014a, *Van-Çatak Merkez Taş Köprüsü Rölöve, Restitüsyon ve Restorasyon Koruma Raporu*, Van, 1-43.
- Öztürk, Ş. 2014b, “Geleneksel Şemdinli Evlerinden Bir Örnek Kayme Konağı”, *Uluslararası Tarihte Hakkâri Sempozyumu, 14-16 Kasım 2014*, 527-545.
- Öztürk, Ş. 2015, “2006 Yılı Akdamar Kilisesi Kazı Çalışmaları”, *II. Van Gölü Havzası Sempozyumu 04-07 Eylül 2006-Bitlis*, Ankara: 160-170.
- Öztürk, Ş. 2016, “Geleneksel Van Evleri”, *Van Kültür ve Turizm Envanteri III, Halk Kültürü II*, Van, 183-195.
- Öztürk, Ş. 2018, *Geleneksel Van Evleri, C. I-II*, Kayseri.
- Öztürk, Ş. 2019a, “Akdamar Kilisesi 2005 ve Sonrası Onarım Çalışmaları Hakkında Bir Değerlendirme”, *Kent Kültürü ve Yönetimi Hakemli Elektronik Dergisi, Cilt: 12 Sayı: 4*, 860-874.
- Öztürk, İ. 2019b, *Kerem ile Ashı* (Hasan Ali Yücel Klasikleri Dizisi) VIII Basım, İstanbul.
- Öztürk, Ş. 2020a, “A Survey On Van/Edremit Church Project And Application Works”, *The Journal of International Social Research*, Volume: 13 Issue: 71, 433-443.
- Öztürk, Ş. 2020b, “Günümüze Ulaşamamış Geleneksel Van Evlerinden Selahattin Selçuk Evi”, *Amisos*, 5/9, 304-323.
- Öztürk, Ş. 2021a, “Van-Akdamar Manastırı Koruma ve Onarımına Bir Bakış,” *Online Journal of Art and Design*, 9/4, 235-263.
- Öztürk, Ş. 2021b, “An Analysis on Van-Warak Wank Monastery (Seven Churches) Conservation and Renovation Application Project”, *Online Journal of Art and Design*, 9/2, 1-37.
- Öztürk, Ş. 2021c, “A Survey on Preservation Project for Ctotus-Ctuc (Surp Garabet-Gtuds) Monastery in Çarpanak Island”, *Online Journal of Art and Design*, 9/1, 61-86.
- Öztürk, Ş. 2021d, “A Survey On Keşişin Bahçesi (The Monk’s Garden), Doğubayazıt, Ağrı”, *The Journal of International Social Research*, Volume: 14 Issue: 78, 1-10.

- Öztürk, Ş. 2022, “An Overview of Excavation, Project and Conservation Works for Migre (Dere) Hammam in Muş City Center”, *Online Journal of Art and Design*, 10/3, 263-279.
- Öztürk, Ş.-Karakuş, Ü. C. 2008, “Geleneksel Bitlis Evlerinden Bir Örnek (Sıddık Karakuzu Evi)”, *III. Uluslararası Van Gölü Havzası Sempozyumu, (04-07 Eylül 2006, Bitlis)*, 318-329.
- Öztürk, Ş.-Bekiroğlu, S. 2010, “Hoşap Köprüsü Restorasyon Çalışmaları”, *V. Uluslararası Van Gölü Havzası Sempozyumu*, 9-13 Haziran 2009 Van, İstanbul, 383-391.
- Öztürk, Ş.-Belli, V. E. 2011, “Van-Edremit Kız Kilisesi Restorasyon Çalışmaları”, *V. Uluslararası Van Gölü Havzası Sempozyumu*, 9-13 Haziran 2009, Erciş, İstanbul, 218-228.
- Öztürk, Ş.-Biber, H.-Çavuşoğlu, R.-Karaca, Y. 2007, “Akdamar Kilisesi Restorasyon ve Kazı Çalışmaları”, *TMMOB Mimarlık Dergisi*, Sayı: 336, İstanbul: 60-65.
- Öztürk, Ş.-Coşkun, M 2014, *Geleneksel Harput ve Elazığ Evleri*, Elazığ.
- Öztürk, Ş.-Erol, A.-Kalafat, K. 2012, “An Example of Iğdır Civil Architecture Service Room of Iğdır Chamber of Architects”, *The Second International Symposium of Aras Basin*, December 13 th-15 th -Iğdır Erzurum, 121-133.
- Öztürk, Ş.-Gültekin, R.E. 2011, “Muradiye Şeytan Köprüsü Restorasyon Çalışmaları”, *V. Uluslararası Van Gölü Havzası Sempozyumu*, 9-13 Haziran 2009, Erciş, İstanbul, 195-217.
- Öztürk, Ş.-Güzel, E. 2005, “Eski Van Şehir’indeki Vardan Kilisesi”, *Atatürk Üniversitesi Güzel Sanatlar Enstitüsü Dergisi*, Sayı: 15, Erzurum: 69-84.
- Öztürk, Ş.-Karakuş, Ü. C. 2007, “Geleneksel Bitlis Evlerinden Bir Örnek (Mehmet Ali Meriç Evi)”, *II. Van Gölü Havzası Sempozyumu (04-07 Eylül 2006, Bitlis)*, Ankara, 177-185.
- Öztürk, Ş.-Kurucu, M-Güler, S. 2015, “A General Review of Çarpanak Church”, *17th International Conference on Arts, Humanities and Social Sciences (April 16-17, 2015)*, Lisbon: Portugal: 623-625.
- Öztürk, Ş.-Mutlu, M 2000, “Eski Van Şehri’nde Bir Şapel”, *Dünyada Van Dergisi*, Sayı: 21-22, Ankara: 26-28.
- Öztürk, Ş.-Yeğin, M 2012, “The Effects of Urban Regeneration On Van That Are Focused On Earthquake”, *24. Uluslararası Yapı ve Yaşam Kongresi Dönüşüm: Yaşama ve Mekâna Etkileri*, Bursa, 235-246.
- Parmaksızoğlu, İ. 1968, “Ermeniler”, mad., *T.A.*, XV. Ankara, 323,324.
- Pektaş, C. 2014, *Türk Evi*, İstanbul.

- Sayan, Y. 1997, *Uşak Evleri*, Türk Tarih Kurumu Basımevi: Ankara.
- Sayan, Y. 2003, “Sivrihisar Evlerinden İki Örnek”, *Güzel Sanatlar Enstitüsü Dergisi*, Sayı.11, 95-112.
- Sayan, Y.- Öztürk, Ş.2001, *Bitlis Evleri*, Ankara.
- Strabon, 1993, *Antik Anadolu Coğrafyası*, (Çev. Adnan Pekman), İstanbul.
- Strzygowski, J. 1918, *Die Baukunst der Armenier und Europa*, Vienna.
- Şahin, R. 1988, *Tarih Boyunca Türk İdarelerinin Ermeni Politikaları*, İstanbul.
- Şahin, R. 1988, *Tarih Boyunca Türk İdarelerinin Ermeni Politikaları*, İstanbul.
- Şenol, S. 2007, *Anadolu Türk Konut Mimarisinde Divriği Evleri*, Sivas.
- Tahran, M T.-Sevin, V. 1990, “Van Kalesi ve Eski Van Şehri Kazıları”, *XII. Kazı Sonuçları Toplantısı*, Ankara: 429-456.
- Thierry, J. M 1986, “La Renaissance Architecturale du XVII. Siecle au Vaspurakan”, *Armenian Etudes Armeniennes in Memoriam Haiğ Berberian*, Lisboa.
- Thierry, J. M 1975-76, “Monasteres Armeniens du Vaspurakan-VIII”, *Revue des Etudes Armeniennes*, XI, 410.
- Thierry, J. M-Donabedian, P. 1998, *Armenian Art*, New York.
- Thierry, M 1969, “Monasteres Armeniens du Vaspurakan-III”, *REA*, VI, Paris, 142-145, 152.
- Thierry, N. 1983, “Le Cycle de la Creation et de la Faute d’Adam a Alt’amar”, *REA*, XVII, Paris: 289-293.
- Tuncer, O. C. 1999, *Diyarbakır Evleri*, Ankara
- Tunç, B.-Aydın, H. 2017, “Cumhuriyet Döneminde Doğubayazıt İlçesinin İdarî Yapısı ve Nüfusu (1923-1970)”, *Curr Res Soc Sci*, 3/3, Ankara:132-142.
- Tunç, G. 1978, *Taş Köprülerimiz*, Ankara.
- Tutar H. 2013, *Ağrı'nın Sosyo-Ekonomik Durumu ve Uygun Yatırım Alanları*, Ankara.
- Ulaştırma Bakanlığı Karayolları Genel Müdürlüğü Köprüler Dairesi Başkanlığı Tarihi Köprüler Şube Müdürlüğü, 2009, *Tarihi Köprüler*, Ankara, 338.
- Uluçam, A. 2000, *Ortaçağ ve Sonrasında Van Gölü Çevresi Mimarisi I VAN*, Ankara.
- Uras, E. 1950, *Tarihte Ermeniler ve Ermeni Meselesi*, Ankara.
- Urfalı, M 1987, *Vekayi-Namesi (952-1136) ve Papaz Grigor'un Zeyli (1136-1162)*, (Çev.; Hrant D. Andreasyan), Ankara.

Ünal, H. R. 1995, *Türk Döneminde Van*, Ankara.

Ünsal, B.-Öztürk, Ş. 1997, “Tarihi Van Evlerinin Günümüzdeki İzleri”, *Mimarlık İç Mimarlık ve Görsel Sanatlar Dergisi*, Sayı: 62, İstanbul, 54-58.

Yeğin, M-Öztürk, Ş. 2022, “Elazığ Ermeni Protestan Kilisesi Restitüsyon Projesi ve İncelenmesi”, *Kent Akademisi Dergisi*, Cilt 15, Sayı 2, 707-726.

Yıldırım, R. 1996, *Eskiçağ'da Anadolu*, İzmir.

TERAZİ
YAYINCILIK

TERAZİ YAYINCILIK

Terazi Yayıncılık Bas. Dağ. Dan. Eğt. Org. Mat. Kırt. Ltd. Şti.
Abidin Daver Sok. No. 12/B Daire 4 06550 Çankaya/ANKARA

Tel: 0 (312) 438 50 23-24 • Fax: 0 (312) 438 50 26

E-mail: teraziyayincilik@gmail.com

www.teraziyayincilik.com